Sub coordonarea lui **RAYMOND BOUDON**

TRATAT

DE

SOCIOLOGIE

Autori
J. BAECHLER, F BALLE, P BIRNBAUM, R BOUDON, F CHAZEL,
M CHERKAOUI, M CUSSON, E FRTEDBERG, B VALADE

Traducere din franceză de DELIA VASILIU si ANCA ENE

H U M A N I T A S
BUCUREȘTI

Coperta

IOANA DRAGOMIRESCU MARDARE

TRĂITE DE SOCIOLOGIE
snus la direction de
RAYMOND BOUDON

î08. bouievard SaintGermain. 75006 Paris
 ISBN 973-28-0759-8

LISTA AUTORILOR

Jean BAECHLER	Profesor la Universitatea din Paris-Sorbona. Lucrări: *Leş ori-ginea du capitalisme* (1971); *Leş suicides* (1975); *Democra-ties* (1985); *Lasolution indienne* (1988).
Francis BALLE	Profesor la Universitatea din Paris II Pantheon-Assas. mem-bru al Consiliului Superior a! Audiovizualului. Lucrări: *The Media Revolution in America and Western Europe* (1985); *Et si lapresse n'existait pas* (1987); *Leş nouveaux mediaş* (1987); *Mediaş et societe* (1990).
Pierre BIRNBAUM	Profesor la Universitatea din Paris I. Lucrări: *La fin du poli-tique* (1975); *Theorie sociologique* (cu F. Chazcl. 1975); *Sociologie de l'Etat* (1979); *Le peuple et le gros. Histoire d'un mythe* (1979); *Sur î'individualisme* (cu J. Leca, 1986).
Raymoîid BOUDON	Membru al Institutului, profesor la Universitatea Paris-Sor-bona. Lucrări: *L'inegalite des chances* (1973): *Effets per-verses et ordre social* (1977): *Diciionncdre critique de la sociologie* (cu F. Bourrisaud, 1982); *La logique du social* (1979); *L'ideologie ou l'origine des idees recues* (1986); *L'art de se persuader* (1990).
Frânt o is CFLAZEL	Profesor la Universitatea din Paris-Sorbona. fost preşedinte al Societăţii franceze de Sociologie (1986-1990). Lucrări: *La theorie analytique de la societe dans l'oeuvre de Talcott Par-sons* (1974); *Sociologie politique* (cu P. Birnbaum, 1978): *Pratiques culturelles et politique de la culture* (1987): *Action collective el moitvements sociaux* (1992).
Mohamed CHERKAOUI	Profesor la Universitatea din Lausannc. Lucrări: *Leş para-doxes de la reussire scolaire* (1979); *Leş changements de sys-teme educaţi f en France, 195Q-19RQ* (1982): *Sociologie de l'education* (1986).
M aurice CUSSON	Profesor Ia Şcoala de Criminologie si cercetător la Centrul Internaţional de Criminologie Comparată al Universităţii din Montreal. Lucrări: *Delinquants. Pourquoi?* (1981): *Le con-trole social du crime* (1983); *Pourquoi punir* (1987); *Crois-sance et derroissance du crime* (1989).
ErhardFRIEDBERG	Director de studii la CNRS. conferenţiar la Institutul de Studii Politice din Paris. Lucrări: *L'analyse sociologique des organi-saîions* (1972): *L'acteur et le systeme* (1977); *Staat und Industrie in Frankreich* (1979); *Le j eu du catalogue* (1984); *En quete d'universites* (cu Christine Musseiin. 1989).
BernardVALADE	Profesor la Universitatea din Bordeaux II, secretar general al revistei *L 'Annee sociologique*, consilier ştiinţific la *Encyclo-paedia Universalis.* Lucrări: *La naissance d'une autre sociologie* (l 990).

INTRODUCERE

de RAYMOND BOUDON

în numele unei idei curent acceptate de filozofia contemporana a ştiinţelor, orice comunitate ştiinţifică, funcţionînd în regim de „ştiinţa normală", se supune unei „paradigme" unice, cercetătorii fiecărei discipline ba-zîndu-se astfel pe un ansamblu de principii acceptate de toţi. îndoielile şi divergenţele ar apărea deci doar în perioadele de revoluţie ştiinţifică, o data cu tendinţa de înmulţire a paradigmelor, cînd în sfirşit unul din concurenţi cîştigă, deschizînd o nouă perioadă de „ştiinţă normala".

Ne întrebăm dacă nu e preferabil, atunci cînd este vorba despre sociologie, să inversăm termenii acestei descrieri, într-adevar, în cadrul acestei discipline se observă, dimpotrivă, permanente divergenţe cu privire la principiile ce o definesc, domnia paradigmei unice instalîndu-se doar în rarele momente în care o şcoală reuşeşte sa-şi impună provizoriu punctul de vedere.

Evocarea încă de la început a acestei diversităţi e cu atît mai necesara cu cît, în cazul conceperii şi alcătuirii unui tratat de sociologie, ea ni se înfăţişează ca o provocare. De aceea este important să ne oprim asupra ei înainte de a trece la prezentarea şi justificarea propriei noastre opţiuni.

Diversitatea sociologiei clasice

Divergenţele despre care am vorbit apar foarte devreme în istoria sociologiei. Dacă e să dam crezare legendei, ele însoţesc chiar actul botezului acesteia: se spune că Auguste Comte, care a creat cuvîntul sociologie, i-ar fi preferat expresia „fizică sociala" pe care o lansase chiar el în 1822 în *Plan des trcmaux necessaires pour reorganiser la societe (Planul lucrărilor necesare pentru reorganizarea societăţii),* dacă aceasta nu ar fi fost folosită de A. Quetelet pentru a desemna o disciplină ce nu avea prea mare legătură cu propriul său proiect.

„Fizica socială" în sensul dat de Quetelet (1869) este, în linii mari, studiul statistic al fenomenelor sociale.

în schimb, A. Gonite conferă „sociologiei" — termen pe care îl introduce aproape scuzîndu-se într-o notă a *Cursului* — ambiţii mult mai mari.

El vede noua disciplină menită, într-un anume fel, să încununeze sistemul ştiinţelor: de la astronomie la biologie, trec în d prin fizica şi chimie, n apărat şi s-a constituit treptat o ierarhie a ştiinţelor ce studiază aspecte din ce în ce mai complexe ale realului. Dar, la mijlocul secolului al XlX-Iea, această piramida rămîne incompletă, consideră Comte, deoarece ea se opreşte la ştiinţa viului. De aceea, el propune anticiparea şi facilitarea unei evoluţii socotite inevitabile, în viziunea celui ce i-a dat numele, sociologia era menită să constituie ultima verigă a acestei evoluţii: prin ea, studiu! fenomenelor umane urma să atingă stadiul „pozitiv".

Din perspectiva actuală sesizăm întreaga ambiguitate a unui proiect ce se sprijină pe două postulate deosebit de îndrăzneţe, unul asimilînd fenomenele umane cu fenomenele sociale, celălalt conferind unei singure discipline misiunea de a le studia.

Chiar dacă are o valoare ilustrativă deosebită, divergenţa de păreri dintre Quetelet şi Comte nu este singura ce poate fi menţionată. La sfirşitul secolului al XlX-lea şi începutul secolului XX, cele două şcoli sociologice considerate în general cele mai importante, cea franceză şi cea germană, par să se bazeze — cel puţin în declaraţiile lor de intenţie — pe principii aflate în evident contrast şi care nu par să *fie* uşor conciliabile.

Ambiţiile lui Comte — transformarea sociologiei într-un spaţiu de convergenţă şi integrare a tuturor ştiinţelor particulare referitoare la fenomenele umane, atribuindu-i-se astfel funcţiile filozofiei, dar ale unei filozofii dezbărate de orice metafizică — şi-au păstrat întotdeauna o forţă de seducţie asupra multor sociologi şi, în primul rînd, asupra sociologilor francezi. Este, probabil, rezultatul influenţei lui E. Durkheim, fără îndoială cel mai important dintre sociologii clasici francezi. După ce a cunoscut o eclipsă între cele doua războaie mondiale, această influenţă s-a exercitat din nou cu pregnanţă în ultimele decenii. Or, Durkheim acceptase o bună parte a moştenirii lui Comte şi, în principal, imperialismul său intelectual, concepţia sa despre ierarhia ştiinţelor, precum şi ideea că sociologia este chemata să desăvîrşească sistemul ştiinţelor. De aceea putem vorbi despre *sociologism* la Durkheim. El este evident, de pildă, în pretenţia sa de a rezerva exclusivitatea explicării tuturor fenomenelor culturale — a ştiinţei sau a religiei ca şi, în mod deosebit, a magiei— doar sociologiei, aşa cum o concepea el, şi de a îndepărta modurile de gîndire caracteristice istoriei, filozofiei, economiei sau psihologiei, de exemplu.

Spre a se evita orice confuzie, trebuie să adăugăm imediat că, în ciuda acestor excese, Durkheim a fost un autentic şi important inovator din punct de vedere ştiinţific. Astfel, prin *Despre sinucidere* el a contribuit la rafinarea considerabilă a metodelor „statisticii morale". In *Formele elementare ale vieţii religioase,* o carte contestabilă din multe puncte de vedere, a propus o teorie a originii noţiunii de suflet sau a relaţiilor dintre

ştiinţă, pe de o parte, magie şi religie, pe de altă parte, considerată drept o incontestabila contribuţie Ia cunoaştere. Şi s-ar putea găsi la el şi alte numeroase inovaţii care au rezistat Ia uzura timpului.

Trebuie, pe de altă paite, să evidenţiem faptul că, dacă în scrierile sale doctrinare, Durkheim subliniază insistent credinţa sa în tradiţia pozitivistă, analizele sale se îndepărtează considerabil de aceasta. Ca un bun pozitivist, el vrea de pilda să elimine din sociologia sa orice enunţ privitor la subiectn itatea actorului social, socotită inobservabilă. Dar *Despre sijiucide-re* (1897) şi, în mai mare măsură, *Formele elementare ale vieţii religioase* (1912), cuprind o mulţime de ipoteze şi analize „psihologice", deseori strălucite, convingătoare şi inovatoare care, în plus, joacă şi un rol central în demersul şi în demonstraţia sa, pe care încearcă însă să le disimuleze şi să le minimalizeze, fără îndoială datorită preocupării de a păstra coerenţa cu textele sale doctrinare, într-un cuvînt, dacă epistemologia lui Durkheim apare din textele sale teoretice ca fiind opusă celei a lui Weber, contrastul dintre cei doi sociologi se dovedeşte a fi cu mult mai puţin pronunţat cînd se ia în considerare nu ceea ce *spune* ci ceea ce *face* Durkheim.

Spre deosebire de sociologia clasică franceză, sociologia clasică germană s-a dezvoltat mai degrabă ca reacţie la viziunile totalizante şi, în principal, la filozofia istoriei de inspiraţie hegeliană. Ca buni neo-kantieni, cum s-au dovedit a fi în nuanţe diverse, marii sociologi clasici germani, un Max Weber sau Georg Simmel, subliniază cu insistenţă limitele sociologiei, disciplină căreia nu îi conferă nici un fel de supremaţie. Şi unul si celălalt o definesc mai degrabă ca un stil anume de analiză a fenomenelor istorice. Mai precis, ei văd în ea o naraţiune care ar explica fenomenele istorice şi sociale prin eliberare de constringerile povestirii şi ale hegemoniei metodei genetice. Asemeni economistului, care pune şi el în discuţie fenomene aparţinmd teritoriului istoricului, dar o face altfel decît istoricul economiei, vocaţia sociologului ar fi să caute în fluxul istoric cazurile tipice, mecanisme repetitive, să introducă în istorie metoda modelelor, adică a reprezentărilor voit schematice şi idealizate ale realului.

Dincolo de diferenţele care le despart, tradiţia franceza clasică — cea reprezentata de Durkheim —, tradiţia germană clasică — cea reprezentată de Weber —, tradiţia dacă nu inaugurată cel puţin strălucit ilustrată de Quetelet au un obiectiv comun: în toate cele trei cazuri, sociologul îşi propune să *explice* fenomenele care îl interesează.

Spre deosebire de acestea, alte tradiţii îşi propun un obiectiv mai degrabă *descriptiv*, în cazul lor, modelul intelectual folosit de sociolog aminteşte mai mult de cel folosit în cazul reportajului. Această tradiţie este ilustrată în Franţa într-un mod sclipitor de către Le Play, de pildă.

Conform unei alte tradiţii importante, sociologia ar avea mai ales o funcţie practică de sprijin acordat deciziei şi, în special, deciziei politice.

Aceasta orientare este deosebit de importantă în Statele Unite: încă de la început, multe cercetări sociologice sînt inspirate în aceasta ţara de preocuparea de a contribui la „soluţionarea" „problemelor"" sociale: sărăcia, delincventa, şomajul, perfecţionarea metodelor de negociere, de „rezolvare a conflictelor", de exemplu. Aceasta tradiţie este prezentă si în sociologia clasică franceza sau germana, unde pare să deţină o poziţie mai marginală. La modul general, sociologia „aplicată" pare să inspire adesea mai multă condescendentă în Franţa sau în Germania decît în ţările anglo-sa-xone. Chiar atunci cînd sînt preocupaţi de „utilitatea sociala" a disciplinei lor, sociologii europeni din perioada clasică au tendinţa de a trata hicrurile cu superioritate. Astfel, este adevărat ca Max Weber a realizat o ancheta care să permită guvernanţilor germani sa se clarifice în legătură cu politica de imigrare pe care urmau sa o aplice în cazul polonezilor. Dar această lucrare „practică" nu a avut nici o continuare în opera sa. în ceea ce îi priveşte pe Durkheim sau pe confratele sau rival G.Tarde, cînd se ocupă de sinucidere şi, respectiv, de crimă, ei sînt mai puţin preocupaţi de a pune la punct unele „metode de prevenire" a acestor flagele sociale şi mai mult de faptul ca vad în ratele criminalităţii şi sinuciderii nişte indicatori ce fac dovada stării generale a societăţii şi permit reliefarea liniilor de forţă ale evoluţiei sociale. Deşi a fost director al statisticii penale, profesorul de la College de France nu este deloc mai atras de sociologia aplicată decît profesorul de la Sorbona,

Punem punct aici acestui inventar schematic ce nu îşi propune sa ofere o panoramă a sociologiei clasice, aceea care se constituie treptat la sfîrşi-tul secolului al XlX-lea şi începutul secolului XX, ci doar să evidenţieze marea diversitate a concepţiilor privitoare la sociologie, dominante în această perioadă de întemeiere.

Am vorbit mai sus despre sociologia clasică franceză, despre sociologia germană, despre sociologia americană. Din aceste expresii, ca şi din remarcile precedente, nu trebuie să tragem concluzia că există tot atîtea paradigme sociologice cîte ţări în care s-a implantat această disciplină. Căci, daca diversele tradiţii care au fost amintite tind, încă de la începuturile sociologiei, sa fie corelate mai mult sau mai puţin cu contextele naţionale, această corelare este cu totul imperfectă. Astfel, atunci cînd Tocqueville (1856) declară încă de Ia primul rînd al lucrării sale despre *L'Ancien Re-gime et la Re\>o!ution* (*Vechiul Regim si Re\>oluţia)* că nu este vorba despre „o carte de istorie", el îşi defineşte în felul acesta implicit demersul ca fiind sociologic. Dar nu putea cu nici un chip sa folosească un cuvînt atît de strîns legat de demersul idiosincretic al lui Comte. Or, atît în această carte cît şi în *Despre democraţie în America,* Tocqueville dezvoltă nişte analize conforme în principiile si în metodele lor cu concepţia pe care şi-o va face despre sociologie un Weber. El nu ne spune o poveste, ci pune nişte întrebări

abstracte: de ce intelectualii englezi din a doua jumătate a secolului al XVIII-iea dezvoltă în domeniul politicii concepţii mult mai pragmatice şi simţitor mai puţin radicale decît omologii lor francezi? De ce aşezarea oraşelor în funcţie de dimensiuni apare ca diferită în Franţa şi în Anglia? De unde vine „puterea religiei" în Statele Unite? Cum se explica diferenţa între manierele englezilor şi ale americanilor? La aceste întrebări, el răspunde prin nişte *modele* foarte simplificate ce explica aceste fenomene macroscopice drept efectul unor comportamente sau atitudini individuale, plecînd de Ia motivele pentru care ele sînt adoptate de către actorii sociali. Ceea ce este valabil pentru Franţa este valabil şi pentru Germania, şi pentru Anglia, şi pentru Statele Unite: în toate aceste ţări, deşi în proporţii variabile, diversele tradiţii ce pot primi eticheta de „sociologice" au fost, practic, toate reprezentate în primele faze ale instituţionalizarii acestei discipline.

Diversitatea sociologiei contemporane

Sociologia secolului XX nu a reuşit defel sa concilieze diversele proiecte formulate de către pionierii sociologiei. Fără îndoiala însă, putem menţiona cîteva tentative de sintetizare, cum a fost aceea a lui Parsons (1937), pe care o vom prezenta pe scurt ceva mai jos. Dar la o rapidă trecere în revistă a sociologiei contemporane, impresia dominantă este caracterul ei la fel de eteroclit, dacă nu cumva chiar mai eteroclit decît cel al sociologiei clasice.

Să începem cu tradiţia descriptivă, cea pentru care, în Franţa, Le Play (1855) este probabil cel mai bun erou eponim.

Nu este întotdeauna uşor să deosebim studiile descriptive de cele explicative. Cele două obiective, descrierea şi explicaţia, apar deseori *în* practică asociate unul altuia. De asemenea, va trebui să facem o deosebire între lucrările descriptive care se limitează, pentru a vorbi ca G.Geertz, la *thin description* (descrierea transparenta) de cele care ajung la *thick descrip-tion* (descrierea densa). Cu toate acestea, numeroase lucrări sociologice au drept principal obiectiv evidenţierea unor medii şi fenomene sociale ce pot fi mai mult sau mai puţin transparente si familiare pentru actorii implicaţi, dar care rămîn necunoscute publicului. Acest tip de lucrări, ce defineşte genul sociologic numit mai sus *descriptiv* este abundent ilustrat în sociologia contemporana. Ii regăsim aici pe sociologii care — în principal pe cei de la Centrul de Sociologie Urbană animat la început de H. Lefebvre (1968) — au adus în discuţie publică tema marilor ansambluri de locuinţe sau a habitatului colectiv şi au descris condiţiile de viaţă caracteristice acestor tipuri de locuinţă, bine cunoscute de locuitorii lor. Ca să luăm un alt exemplu, putem spune că funcţionarea pieţei de artă sau principiile ce

permit pătrunderea si ascensiunea în „lumea aitei" sînt relativ transparente pentru actorii implicaţi în jocul concurenţei artistice, dar nu întotdeauna şi pentin public, în asemenea cazuri, sociologul poate juca şi a jucat efectiv un eficient rol de informator, aşa cum o dovedesc lucrările lui R. Moulin (1967) în Franţa sau ale lui H. Becker (1982) în Statele Unite.

Această informare poate cunoaşte o formă preponderent calitativă, de pildă atunci cînd se descrie ceea ce se petrece *cu adevărat* într-o şcoală, o uzină, o galerie de artă sau un mare ansamblu de locuinţe. In acest caz, ea urmăreşte să răspundă unor întrebări de tipul „ce?" sau „cum?" Dar poate îmbrăca şi o forma preponderent cantitativă, urmărind să răspundă mai cu-rînd la întrebări de tipul „cît?": nenumărate anchete cantitative privitoare la consumul gospodăriilor, la efectivele şcolare, evoluţia infracţiunilor, fluctuaţiile opiniei şi la alte subiecte au efectiv o finalitate prioritar descriptivă.

Este fără îndoială inutil să insistăm asupra faptului că sociologia descriptivă răspunde — alături de alte surse de informaţie, cum sînt reportajele jurnalistice, anchetele realizate de institutele statistice administrative sau institutele de sondaje, de exemplu — unei cereri presante a societăţilor modeme. Această sociologie descriptivă a făcut deseori posibilă evidenţierea unor fenomene puţin cunoscute. Tot aşa cum sociologia urbană a anilor şaizeci a atras atenţia asupra marilor ansambluri de locuinţe, sociologia industrială din anii cincizeci, prin talentul lui G.Friedmann (1956) sau al lui A.Touraine (1955, 1973) a sensibilizat publicul în legătură cu condiţiile de muncă în uzină. Datorită lui M. Crozier (1965) în Franţa, lui C. Wtight Mills (1951) în Statele Unite, a fost descoperită în aceeaşi perioadă „lumea funcţionarilor de birou".

Se poate astfel lesne înţelege de ce sociologia descriptivă ocupă un loc important, şi uneori chiar putem regreta că nu s-a dezvoltat mai mult, că nu abordează subiecte mai numeroase şi că nu o face cu mai mare regularitate şi în mod mai sistematic. Dacă sociografia ar fi mai răspîndită, poate că deciziile politice nu s-ar baza atît de des pe ignorarea completă a ceea ce se petrece realmente pe teren. Ne gîndim aici, de pilda, la eşecul tuturor reformelor şcolare sau universitare care s-au succedat în rafale în Franţa ultimelor decenii. Toate au părut mai degrabă inspirate de principii generale decît de dorinţa de a răspunde unei situaţii, socotită adesea precară de către actorii sistemului educaţional, începînd cu elevii, studenţii şi familiile lor. Dacă sociologia descriptivă ar fi acoperit mai bine acest domeniu şi ar fi atras atenţia asupra lui, poate ar fi reuşit în felul acesta să ghideze mai bine acţiunea politică. Evident, cred că s-a înţeles, această remarcă nu presupune defel că funcţia de *informare* este singura pe care o poate îndeplini sociologia, şi nici că principala ei vocaţie este de a-1 lumina pe conducător. Dar trebuie în acelaşi timp să recunoaşem că există legitima aşteptare

ca sociologii să contribuie, alături de alţii, la o mai bună cunoaştere a societăţii lor.

Dar dacă, pe de o parte, sociologia descriptivă pare insuficient dezvoltată, pe de alta parte dezvoltarea ei este excesivă. Mai precis, specia sociologiei descriptive include o subspecie aflată astăzi în plina expansiune; este vorba despre cercetările care se mulţumesc să repereze *date* mai mult decît să surprindă *fenomene.* Ele ne oferă mai curînd *informaţii* despre societăţi în Ioc sa ne permită să le *înţelegem.* Acest tip de activitate socio-grafică are tendinţa de a ne invada., deoarece cererea publică de *date sociale* tinde să crească cu repeziciune: nu numai statul, ci şi partidele, „mişcările sociale" sau diversele „grupuri de presiune" sau de „interese" au o nevoie tot mai presantă şi mai urgentă de informaţii. Pentru toţi aceştia, interesul lor nu este numai practic, ci şi retoric: astăzi nu se mai poate concepe în politică o confruntare sau o dezbatere care să nu se bazeze pe cifre şi date. In termenii lui Schumpeter (1954), creşterea acestei cereri tinde să accentueze caracterul *camerah'sf* al ştiinţelor sociale, adică transformarea lor în furnizori de *informaţii* pentru statele majore ale diverselor grupări, instituţii, „mişcări" sau grupuri care populează societăţile[1].

De altfel, alte distincţii ar trebui introduse în cadrul sociologiei descriptive. Căci dacă ţelul studiilor sociografice este adesea pur cognitiv, în spatele descrierii se profilează uneori şi o ambiţie misionară: în aceste situaţii, se pune nu numai problema prezentării marilor ansambluri de locuinţe sau a descrierii muncii în uzină, ci şi de a trage un semnal de alarmă în legătură cu caracterul insuportabil al dispozitivelor de locuit sau al muncii fragmentate. Dacă scopul nostru ar fi sporirea numărului de deosebiri, ar trebui poate să vorbim, atunci cînd această ambiţie misionară este dominantă, despre sociologie *critica,* în sensul negativ pe care îl dă acestui adjectiv Şcoala de la Frankfurt.

Să considerăm apoi cazul „fizicii sociale" în stilul lui Quetelet (1869), sau al lui Durkheim (1897) din *Despre sinucidere.* Acest tip de sociologie se deosebeşte de precedentul în primul rînd pentru că în cazul lui dominante sînt întrebările de tipul „de ce?". De ce sinuciderea este mai frecventă Ia bărbaţi decît la femei, în ţările protestante decît în ţările catolice, la oraş decît în mediul rural, s-a întrebat Durkheim. Apoi, aceste studii au un caracter cantitativ. Fenomenele sociale, ale căror variaţii în timp si spaţiu sînt studiate, se prezintă sub forma unor date cifrate, cum sînt ratele de sinucidere la Durkheim. în sfîrşit, răspunsul la întrebările de tipul „de ce?" este căutat printr-o analiză metodică a relaţiilor statistice dintre variabilele ce trebuie explicate şi variabilele explicative.

Acest tip de sociologie este şi el amplu reprezentat în sociologia contemporana pentru un motiv lesne de înţeles, şi anume faptul că orice feno-

r 1. Boudon(1991).

men social poate fi abordat prin această metodologie. Lucru evident în existenţa unor numeroase lucrări de acest gen în legătură cu fenomene atît de diverse cum sînt dezvoltarea soci o-economica, inegalităţile sociale, crima, sinuciderea, şcolarizarea, opiniile sau valorile. Pentru a ne limita doar la cîteva exemple, studiile de socio-economie a dezvoltării ce ţin de această categorie încearcă sa exploreze relaţiile statistice dintre nivelul de dezvoltare al naţiunilor şi un anumit număr de alte variabile presupuse „explicative", acestea din urmă cu referire la fenomene atît de diverse cum sînt ratele de şcolarizare sau sistemele de valori ce caracterizează societăţile studiate. Cît despre studiile cu privire la stratificare, moştenitoare ale „fizicii sociale", cum sînt cele ale lui P. Blau şi O. Duncan (1967) în Statele Unite, ale lui J. Goldthorpe (1980) în Anglia, ale lui C. Thelot (1982) în Franţa, ale lui R. Girod (1977) în Elveţia, toate încearcă să determine în ce măsură poziţia indivizilor în societate este afectată de originea lor sociala, de nivelul lor de şcolarizare şi de alte variabile de acest tip. Pe de altă parte, ele analizează schimbările acestor relaţii în timp şi în spaţiu.

Să remarcăm în trecere ca acest tip de sociologie a dat naştere unei importante literaturi tehnice în cadrul căreia s-au dezvoltat diverse instrumente ce permit studierea relaţiilor statistice între variabile numeroase.

Sociologia acţiunii de tip Weber ocupa şi ea un loc important în cercetarea sociologică contemporană. Vom face în capitolul următor precizări în legătură cu originile intelectuale, proiectul şi principiile acestei paradigme. Dar putem evidenţia încă de acum ca, asemeni „fizicii sociale", ea se caracterizează prin aceea ca abordează îrt special întrebări de tipul „de ce?". Pe de alta parte, dacă se arată interesată şi de fenomenele cuantifia-bile, o face mai puţin exclusiv decît „fizica socială". Respingînd principiul conform căruia nu există decît ştiinţă a generalului, ea se apleacă nu numai asupra regularităţilor, ci şi asupra singularităţilor sociale; asupra fenomenelor calitative, dar şi a fenomenelor cantitative. Aceste diferenţe apar deja în lucrările clasice ale lui Weber, cînd se întreabă de pildă care este explicaţia cazului singular al Statelor Unite unde modernizarea nu pare sa fi slăbit credinţele religioase. Sau în cele ale lui Tocqueville, atunci cînd se întreabă de ce intelectualii francezi sînt mai radicali decît intelectualii englezi. Pe de altă parte, sociologia acţiunii, pornind de la principiul potrivit căruia cauzalitatea unui fenomen se află în acţiunile individuale al căror rezultat este, consideră studiul statistic al corelaţiilor, atît de important pentru „fizica socială", ca o simplă etapă a analizei, dincolo de care trebuie regăsite şi motivele comportamentelor responsabile de corelaţiile observate de statistician.

Evident, aceste motive trebuie înţelese ca dependente de contextul în care este situat actorul social, context care, în general, nu este imuabil, actorii contribuind în mod constant la modificarea lui prin chiar acţiunile lor.

De aceea sociologia acţiunii este, în mod natural, deopotrivă contextuală şi dinamica.

Acest stil sociologic se aplică fără nici un fel de deosebire tuturor categoriilor de fenomene. Astfel, îl regăsim astăzi reprezentat în cele mai diverse domenii: sociologia organizaţiilor., a mişcărilor sociale, a acţiunii colective, sociologia stratificării şi a mobilităţii, sociologia dezvoltării., sociologia cunoaşterii, sociologia comunicării şi, la modul general, în aproape toate capitolele sociologiei. Numeroase studii, cum sînt cele ale lui A. Oberschall (l 973) în domeniul mişcărilor sociale, ale lui A. Hirsch-mann (1980) sau H. Mendras (1967, 1988) în cel al dezvoltării, ale lui J. March şi H. Simon (1958) sau M.Crozier (1964) în domeniul sociologiei organizaţiilor, ale lui M. Olson (1965) în cel al acţiunii colective, ale lui R. Boudon (1973) şi M. Cherkaoui (1982) în cel al stratificării şi mobilităţii, ale lui R. Horton (1967) în cel al sociologiei religiei, ale lui T. Kuhn (1962) în domeniul sociologiei ştiinţei, toate se inspiră— uneori fără să-şi dea seama — din principiile sociologiei acţiunii care constau *grosso modo* în a vedea orice fenomen social ca rezultat al unor acţiuni individuale inspirate de motive *comprehensibile,* în raport cu contextul social şi istoric în care se înscriu.

Curentele pe care le-am identificat foarte sumar în sociologia contemporană nu epuizează diversitatea acesteia şi s-ar putea cu uşurinţă introduce şi alte distincţii. Dar vom pune punct aici acestui inventar.

Unitatea: la ce bun?

Bineînţeles, fiecare dintre aceste tradiţii a cunoscut momente mai bune si mai puţin bune. Astfel, în perioada de euforie care coincide cu „cei treizeci de ani glorioşi" despre care a vorbit Fourastie, sociologia se prezintă deseori, aproape pretutindeni, ca avînd vocaţie de *inginerie* sociala. Deci ea se consideră în mod firesc o moaşă a „schimbării". Această ambiţie s-a dovedit în realitate excesiva, iar sociologii nu au reuşit niciodată să ocupe în societate locul pe care îl ocupă inginerii. Dar a stimulat dezvoltarea unei mulţimi de cercetări de teren în nenumărate domenii — sociologia educaţiei, a infracţiunilor, a organizaţiilor, a mobilităţii sociale, a dezvoltării socio-economice, a mijloacelor de comunicare numite de masa etc. -— care au contribuit cu siguranţă la o mai bună cunoaştere a proceselor sociale.

Spre sfîrşitul acestei perioade de euforie, începînd cu mijlocul anilor şaizeci, s-a dezvoltat o sociologie critica ale cărei ambiţii nu au fost mai modeste, deşi de o cu totul altă natură, conducînd la înflorirea unei sociologii ce aborda toate subiectele — dezvoltare, educaţie, stratificare, sociologie urbană, cultură etc. —, sociologie care poate primi calificativul de

neo-marxistă, în măsura în care se inspiră mult mai mult din vulgata marxistă decît din Marx însuşi.

în timpul primului ca şi, de altfel, celui de-al doilea episod, a existat uneori sentimentul ca sociologia reuşise să se dezbare de aerul ei de casă de raport şi că, în sfîrşit, cu excepţia unor marginali, sociologii utilizau o „paradigmă" comuna.

în realitate, nu peste multă vreme, perspectiva timpului a permis să se înţeleagă că unitatea în discuţie era mai mult ideologică decît ştiinţifică, în primul episod, ralierea se făcuse în jurul ideologiei saint-simoniene a so-ciologului-inginer, al cărui rol presupus era de a însoţi cu învăţăturile sale „schimbarea" si modernizarea. In cel de-al doilea episod, dominant este laitmotivul dezvăluirii presupusei mîrsavii a societăţilor liberale modeme.

Astăzi s-a revenit la un pluralism mai potrivit cu tradiţiile disciplinei noastre. Avem de-a face cu o sociologie mai senină, mai eliberată de pasiuni ideologice şi de iluzii.

Astfel încît ne putem pune în mod serios următoarea întrebare: trebuie regretata aceasta diversitate? La care putem răspunde negativ cu aceeaşi seriozitate.

Evident, un asemenea răspuns este deseori considerat inconfortabil, deoarece, din motive evidente, unitatea este mai liniştitoare decît pluralitatea. De aceea, periodic, unii sociologi încearcă sa nege aceste diversităţi, să „demonstreze" că aceste tradiţii eterogene sînt convergente, că pînă la urmă s-a realizat sinteza lor şi că există, dincolo de aparenţe, o profundă unitate între tradiţii aparent foarte diferite. Primul care a întreprins acest demers, urmărindu-1 cu multă tenacitate, este sociologul american T. Par-sons în lucrarea sa *Structure of social action (Structura acţiunii sociale}.* Acest text confirmă profunda familiaritate pe care o avea Parsons cu autorii săi preferaţi şi în special cu Weber, Pareto şi Durkheim, iar din punctul de vedere al istoriei sociologiei rămîne o lucrare de referinţă. Dar sociologul american nu a reuşit, aşa cum ambiţiona, să sintetizeze intuiţiile acestor autori într-o structură suficient de coerentă şi eficientă ca să atragă şi sa ralieze în jurul ei pe termen lung întreaga comunitate sociologică, aşa cum, de exemplu, economiştii s-au alăturat o vreme paradigmei neo-clasice.

Ar fi poate preferabil să râsturnâm întrebările lui Parsons, adică să ne întrebăm dacă sociologia este *cu adevărat* mai eteroclită decît alte ştiinţe umane şi dacă, la modul general, faptul că o disciplină utilizează o multitudine de paradigme este realmente un defect pe care trebuie sa încerce pe toate căile să îl corecteze. Această problemă este cu atît mai actuală cu cît chiar în domeniul ştiinţelor naturii începe sa fie tot mai admisă concepţia lui Kuhn, potrivit căreia marile discipline ar fi în fiecare moment al evoluţiei lor dominate de o „paradigmă" unică.

Istoricii admit fără prea mare dificultate, după cîte se pare, că prin cu-vintul „istorie" suit desemnate demersuri foarte diferite unele de altele, deşi, ca şi în alte domenii, cînd concepţiile despre aceasta disciplină sînt mult prea deosebite unele de altele, apar voci care încearcă sa arate că o anumită concepţie este preferabilă alteia, aşa cum se poate de pildă vedea în dezbaterea dintre R. W. Fogel şi G. R. Elton (1983). Dar, ca şi în cazul sociologiei, atunci cînd istoria pare „unificată", cînd pare ca şi-a găsit în sfîrşit esenţa, de cele mai multe ori avem de-a face cu o dominare bazată pe efecte ideologice, sau pe fenomene de modă, sau pur şi simplu pe efecte mediatice produse de campanii de publicitate bine organizate,

în ceea ce priveşte ştiinţele umaniste, cum ar fi economia sau lingvistica, ce reuşesc uneori sâ-şi proclame sus şi tare unitatea, în realitate ele sînt mult mai puţin unitare decît lasă sa se înţeleagă. Este însă incontestabil că, în anumite perioade, şi una şi cealaltă s-au unificat în jurul unor paradigme mai riguros definite decît cele ale istoriei sau sociologiei. După cum este adevărat că există o economie clasică şi o economie neo-clasicâ, ce se bazează pe principii relativ precise şi formalizate. Tot aşa, în cazul lingvisticii, paradigma „structuralistă" are o semnificaţie relativ precisă.

Acest caracter unitar atribuit economiei şi lingvisticii explică de ce ştiinţele umane, care se consideră mai puţin solide, decid uneori să se supună regimului acestor discipline socotite mai dure. Stau mărturie în acest sens eforturile de calchiere a metodelor lingvisticii sau economiei în sociologie sau antropologie. Să ne amintim, de pildă, pentru a evoca o manifestare deosebit de pitorească a acestei tentaţii, că în Parisul anilor şaptezeci erai considerat profund dacă declarai doct că societatea este un limbaj. Bineînţeles, aceste excese nu înseamnă că sociologia trebuie să renunţe să se inspire din modurile de gîndire şi din metodele utilizate în alte discipline, şi în special în economie şi lingvistică, dar şi în psihologie.

Insă tuturor acestor tentative li se poate obiecta că supraestimează unitatea disciplinelor invidiate. Pentru a vedea ca economia este mult mai diversă decît se crede de obicei, este suficient să parcurgem monumentala istorie a analizei economice a lui Schumpeter. Iar pentru a constata ca există în lingvistică aproape tot atîtea structuralisme cîţi structuralişti, putem compara de pildă un Chomsky (1963) şi un Harris (1951).

Dar dacă trebuie să recunoaştem diversitatea paradigmelor utilizabile în sociologie, trebuie să evităm şi excesul în sens opus: sloganul pluralismului cu orice preţ este pe cît de facil şi superficial pe atît de steril. El te duce foarte repede la acel „totul e bun", adică, la urma urmelor, la scepticism.

In realitate, cercetătorii care au luat parte la realizarea acestui tratat au în comun anumite credinţe.

în primul rînd, toţi îl iau în serios pe actorul social. Ei refuză sa vadă în acesta, *afortiori* în actorul individual, o simplă cutie de rezonanţă a unor forţe colective imaginare care ar fi emise de „inconştientul colectiv", de „cultură" sau de „clasa dominanta". Cu alte cuvinte, nu au încredere în reprezentările deterministe ale comportamentului social, conform cărora actorul social ar fi supus acţiunii unor forte oculte care I-ar ghida fără ştirea lui şi ar constitui *cauzele profunde* ale comportamentului sau. Daca fenomenul de „falsa conştiinţa" există şi poate fi, în anumite cazuri, definit cu claritate şi pus în evidenţă, ar fi total arbitrar să socotim că el este, ca sa spunem aşa, element constitutiv ai conştiinţei actorului social.

In consecinţă, autorii acestui volum socotesc ca *a explica* un fenomen social înseamnă în primul rînd *a înţelege* acţiunile, comportamentele, atitudinile, credinţele etc. individuale al căror rezultat este.

Aceasta presupune acceptarea unui postulat esenţial: şi anume că una din principalele sarcini ale sociologiei şî probabil principala sa sursă de legitimare — aşa cum este sugerat de un Weber sau de un Popper — constă în regăsirea sau, după caz, în reconstruirea *motivelor* care îl determină pe actorul social să adopte un anumit comportament, o anumită atitudine sau o anumită credinţă. Pentru a le explica, trebuie fără îndoiala identificate ideile, valorile sau reprezentările în vigoare în contextul în care acesta se situează. Dar miezul analizei sociologice va consta întotdeauna ui regăsirea motivelor care îl determină pe un actor sau o categorie de actori sociali să adere Ia ele. Această situaţie ramîne adevărata chiar şi în cazul comportamentelor şi credinţelor pe care simţul comun Ie califică fără ezitare drept „iraţionale"'. Lucru înţeles foarte bine de un Tocqueville care explică de pilda că cetăţeanul american are *motive* — pe care nu le are francezul sau germanul — de a manifesta o religiozitate ieşita din comun, şi chiar de a o trăi în mod „exaltat". Tot aşa, Weber nu se mulţumeşte să remarce influenţa cultului Iui Mithra în imperiul roman: el analizează *motivele* pentru care acesta i-a sedus în primul rînd pe funcţionarii administraţiei imperiale.

Aceste analize clasice arată cît este de lipsită de pertinenţă tentativa de a opune sau doar de a juxtapune, aşa cum se face adesea, „motive" şi „valori" sau „reprezentări colective". Marea lecţie metodologică a unui Tocqueville sau a unui Weber consta dimpotrivă în considerarea acestor noţiuni ca deosebit de solidare: o valoare nu este valoare pentru actorul social decît în măsura în care ea are sens pentru el, cu alte cuvinte (deoarece noţiunea de sens are o mulţime de sensuri), decît dacă el are motive — care pot fi, bineînţeles, după caz, mai mult sau mai puţin conştiente — să o adopte.

Desigur, aceste principii nu pot fi întotdeauna puse uşor în practică, şi trebuie sa recunoaştem ca reconstrucţia „sensului" acţiunii poate fi în multe cazuri bazată pe presupuneri.

Pe de altă parte, daca este adevărat ca vocabula „sociologie" acoperă activităţi diverse, ştiinţele sociale au pentru noi o finalitate esenţialmente *cognitivă.* Cu alte cuvinte, legitimitatea lor, ca şi a altor discipline ştiinţifice, provine înainte de toate din capacitatea pe care o au de a produce un supliment de cunoaştere, de a rezolva enigme, *Le.* de a oferi o explicaţie clara şi — în teorie — universal acceptabilă unor fenomene ce par la prima vedere opace pentru spirit. Se impune sa adăugăm însă că principiul conform căruia o teorie sociologică trebuie sa poată fi expusă în faţa unui auditoriu sau unui tribunal „universal" presupune bineînţeles faptul că este absurd să se evoce, aşa cum din păcate se întîmplâ uneori, existenţa unor criterii specifice sociologiei.

Lucrările sociologice clasice şi modeme care aduc un autentic plus de cunoaştere răspund întotdeauna acestor două criterii: explicarea fenomenelor *enigmatice* prin supunerea la constrîngerile si *criteriile comune tuturor disciplinelor ştiinţifice.* Astfel, Durkheim a încercat să explice ceea ce era curios în datele statistice privitoare la sinucidere sau să înţeleagă motivele credinţelor magice. După Tocqueville (1835), Weber (1920-1921) s-a întrebat de ce religiozitatea, care părea să dispară în Europa, persista în Statele Unite. Răspunsul lor la aceste întrebări e departe de a fi evident şi este bineînţeles vorba despre enigme. El se prezintă sub forma unor teorii ce se conformează criteriilor generale care definesc caracterul ştiinţific, aflate în vigoare în toate disciplinele ştiinţifice.

Dai' este o litota să afirmam ca acest obiectiv cognitiv este uneori pierdut din vedere de ştiinţele contemporane. La urma urmelor, finalitatea esenţialmente cognitivă a ştiinţelor sociale era probabil mai evidentă în vremea pionieratului decît astăzi.

Această stare de fapt este rezultatul unor factori complecşi ce se întrepătrund; putem enumera aici fenomenele morfologice, cum este dezvoltarea extrem de brutală a acestui sector de activitate; diviziunea muncii, pe care Durkheim ar fi calificat-o drept anomica, ce a însoţit aceasta dezvoltare, precum şi efectele sale de balcanizare; presiunea cererii „cameralis-te**, ce incită ştiinţele sociale să ofere unor comanditari reali sau presupuşi informaţii sau date despre faptele sociale mai curînd decît *explicaţii* ale fenomenelor sociale; influenţa crescîndă a mijloacelor de comunicare de masă, ce favorizează genul eseistic şi, la modul general, producţiile cu finalitate mai mult *estetică* decît *cognitiva',* orientările teoretice sterile în care ştiinţele sociale s-au aventurat de nenumărate ori; presiunea exercitată de decenii asupra acestor discipline (şi care continuă şi astăzi) de către

ideologii — în special ideologia marxistă şi ideologia relativistă; precum şi mulţi alţi factori.

Fără îndoială, ştiinţele sociale au fost afectate mai mult decît altele de „relativismul" ce se instalează tot mai ferm începînd cu anii şaizeci: acesta transformă într-o c vas i certitudine ideea că obiectivitatea este o iluzie şi că nu există, mai ales cînd este vorba despre fenomene umane, decît „interpretări". Acesta este probabil motivul pentru care, după cum notează un observator perspicace, în sociologia contemporană nu găseşti cu uşurinţă teorii care sa dea impresia că explică în mod convingător fenomene enigmatice.[2] In schimb, sub stindardul ştiinţelor sociale regăsim multe *date* aproape neprelucrate'sau încercări ce îşi datorează interesul nu faptului că ne explică ceea ce nu am înţelege, ci faptului că ne confirma ceea ce credem sau ştim dintotdeauna,[3]

Toate aceste precizări au fost necesare. Ele explica de ce nu am ezitat să ne întoarcem în timp pentru a găsi referinţe şi exemple. A devenit, o axiomă faptul că în disciplinele ştiinţifice bine constituite jumătate din cunoştinţe datează din ultimii zece ani. Nu este cu siguranţă cazul ştiinţelor sociale.

Concepţia acestui tratat

Din remarcile precedente rezultă că în definitiv un tratat de sociologie poate fi conceput în trei moduri. Pot fi neglijate diferenţele importante ce separă paradigmele şi tradiţiile sociologice. Dar există atunci riscul fie de a ajunge la un prea mare numitor comun minuscul, fie de a crea convergenţe în dauna clarităţii şi realităţii.

Cea de-a doua soluţie îşi propune să realizeze exhaustivitatea, cu respectarea diferenţelor şi divergenţelor. Riscul este atunci de a realiza mai degrabă un inventar decît un tratat.

Cea de-a treia soluţie este o tentativă de a pune în evidenţă cîştigurile şi potenţiali taţi le *uneia* dintre paradigme, recunoscînd în acelaşi timp că mai există şi altele. Datorita importanţei sale deosebite, evidentă — sperăm noi — în capitolele ce urmează, am decis sa privilegiem de data aceasta paradigma numită sociologia acţiunii.

După ce am adoptat această hotărîre cu caracter general, mai rămînea de stabilit cuprinsul.

2.Pawson(1989).

3. Lepenies (1985) apără ideea că sociologia ar reprezenta o „a treia cultură", intre literatură şi ştiinţă. E mai corect şi. în orice caz. mai puţin echivoc să se spună că eticheta „sociologie" acoperă producţii literare precum si producţii ştiinţifice. Dar importanţa unui Tocqueville. unui Weber sau unui Durkheim constă mai ales în contribuţiile lor ştiinţifice — în soluţiile convingătoare pe care le-au dat unor enigme.

în acest scop, am încercat sa definim fiecare capitol plecînd de la o temă fundamentală, atunci cînd respectiva temă a provocat un flux mai mult sau mai puţin permanent şi cumulativ de cercetări.

Aceasta opţiune a avut două consecinţe ce merită a fi subliniate, în cazul unui anume capitol (de pildă, capitolul despre mobilitatea socială), cititorul va găsi o trecere în revistă a tehnicilor, mai precis a tehnicilor cantitative, frecvente în sociologia actuală. Dar am exclus în mod deliberat prezentarea pe larg a acestor aspecte, pe de o parte pentru că ele fac obiectul unor lucrări specializate, pe de alta pentru ca am dorit să fim consecvenţi cu opţiunea făcută: tentativa de a circumscrie aportul sociologiei la marile tipuri de procese sociale pe care le-a studiat în mod deosebit.

Din aceleaşi motive, nu ne-am propus să prezentăm în mod sistematic aportul sociologiei la cunoaşterea obiectelor sociale concrete. Astfel, nu va exista nici un bilanţ al cercetărilor descriptive privitoare la instituţiile şcolare, judiciare, artistice, ştiinţifice, sindicale şi altele, deşi ele sînt frecvente în sociologia actuala.

în sfirşit, trebuie precizat faptul ca, dacă acest tratat reprezintă o lucrare colectivă, fiecare autor şi-a conceput contribuţia în deplină libertate. Rezultatul este o mare diversitate de unghiuri de abordare şi stiluri. Unele capitole sînt mai „personale", altele mai „impersonale". Dar toate pleacă de la sociologia acţiunii; dar, aşa cum se va putea constata cu uşurinţă, unii se bazează pe o concepţie mai restrictiva, alţii pe o concepţie mai larga a acţiunii. Această diversitate va oferi probabil cititorului o imagine mai veridică a sociologiei aşa cum este ea astăzi. Mai trebuie sa adăugăm — şi aceasta este o altă sursă de diversitate — că temele pe care le studiază sociologia nu apar la fel de pregnant în diferitele perioade. Aşa se explică faptul că, în funcţie de capitol, referinţele trimit în principal fie la ultimii ani, fie la perioadele mai vechi.

Bibliografie

BECKER H. (1982), *Art Worlds,* Berkeley/Los **Ange**les/Londra: tr. fr. *Leş Monda, de Van,* Paris. Flammarion, 1988.

BLAU P.. DUNCAN O. D. (1967). *The American occupational stmrture,* New York. Wiley. BouDON R. (1973). *L 'inegaUte des chances.* Paris. Hachette. 1985. BOUDON R. (1991). *European sociohgy: the identity fast?,* in B. Nedelmann et P. Szlornp-ka (ed.). *European sociohgy ai the turn of the 20th ceututy.* Unwin & Hyman. CHERKAOU M. (1982). *Leş changements du systeme educ aţi f en France,1950-1980,* Paris. PUF.CHOMSKY N.. MILLFR. G. A. (1963). *Introduction to the fannal analysis of natural languages,* in R. Duncan Luce, R. Bush, E. Galanler (ed.). *Handbook ofmathematical psychoîogy,* New York. Wiley. voi. 2. 269-321.

COMTE A. (1830-1842). ***(Emres,*** Paris. Bachelier. 6 voi.. Paris. Hermann. Î975. CROZIER M. (1964). *Lephenomene bureaurratique.* Paris. Le Seuil. CROZIER M. (1965). *Le monde des employes de bureau.* Paris. Le Senil.

DURSHEIM E. (1897), *Le suicide*, Paris, PUF, 1960; trad. rom.: *Despre sinucidere.* Institut European, Iaşi, 1993. DuRKHEIM E. (1912), *Lesformes elementaires de la vie religieuse.* Paris, PUF, 1968; rom.: *Formele elementare ale vieţii religioase,* Polirom, Iaşi, 1995. FOGEL R., ELTON G. (1983), *Which roadto the post? Two viewsofhistory,* NewHaveJ New York, Yale University Press.
FRIEDMANN G. (1956), *Le travailen miettes.* Paris, Gallimard, 1964. GIROD R. (1977), *Inegalite, inegalites,* Paris, PUF. GOLDTHORPE J., LlEWELLYN C., PAYNE C. (1980), *Social mobility and class structure* zj *Britain,* Oxford, Clarendon Press. HARRIS Z. S. (1951), *Methods in structural linguistics.* Chicago, University of Chicag| Press.
HIRSCHMAN A. O. (1980), *Essays in trespassing,* Cambridge, Carabridge University Press) HORTON R. (1967), *African tradiţional thought and western science. Africa,* XXXVII, 50-71; 2. 155-187. KUHN T. (1962), *The structure ofsdennfic revolutions,* Chicago, University of Chicag Press, 1970; trad. rom : *Structura revoluţiilor ştiinţifice,* Editura ştiinţifică şi enciclopeţ dică, Bucureşti, 1976.
LEFEBVRE H. (l 968), *Le droit ă la viile.* Paris, Anthropos. LBPENiES W. (1985), *Di e drei Kulturen- Soziologie zwischen Literatur und Wlssenschaft,* Miinchen, Hanser Verlag; tr. fr *Leş trois cultures. Entre science et litterature l'avene-ment de la sociologie.* Paris, Ed. de la Maison des Sciences de l 'Homme. 1990. LEPLAYF (1855), *Leş ouvriers europeens.* Paris, Imprimerie Naţionale MARCH J., SIMON H. (1958), *Organizations,* New York, Wiley; tr. fr. *Leş organisations,* Paris, Dunod, 1964, 1974.
MENDRAS H. (1967). *La fin despaysans.* Paris, A. Colin.
MENDRAS H. (1988), *La seconde revolution francaise, 1965-1984,* Paris, Gallimard. MILLS W. (1951), *While collar. The American middle classes,* New York, Oxford University Press, 1956: tr. fr *Leş cols blancs. Leş classes moyennes aux Eîats-Unis,* Paris, Maspero, 1966
MOULIN R. (1967), *Le marche de lapeinture en France,* Paris, Ed. de Mimiit, 1970. OBERSCHALL A. (1973), *Social conflicts and social movements,* Englewood Cliffs, Prentice Hali. OLSON M (1965), *The logic ofcollective action,* Cambridge, Harvard University Press; îr fr. *La logique de l'action collective,* Paris, PUF, 1978.
PARSONS T. (l 937). *The structure of social action,* Glencoe, The Free Press, 1964. PAWSON R. (l 989), *A meaaurefor measures,* Londra/New York, Routledge & Kegan Paul. QUETELET L. A (1869), *Physique sociale ou Essai sur le devehppement des facultes de l'homme.* Bruxelles, Murquardt. SCHUMPETER J. (1954), *ffistory of economic analysis,* Londra, Oxford University Press; tr. fr. *Histoire de l'analyse economique*, Paris, Gallimard, 1983, 3 voi. THfiLOT G. (1982), *Tel pere, telfils?,* Paris, Dunod. TOCQUEVILLB A. DE (1835-1840), *De la democraţie en Amerique,* in *(Euvres completes,* Paris, Gallimard, t. I, 2 voi., 1961; trad. rom.: *Despre democraţie în America, 2* voi., Humanitas, Bucureşti, 1995. TocQUEVILLE A. DE (1856). *L'Ancien Regime et la Revolution, m (Euvres completes.* Paris, Gallimard, t. n, 2 voi., 1952-1953.
TOURAÎNE A. (1955), *L 'evolution du travail ouvrier aux usines Renault,* Paris, CNRS. TOURAINE A. *(\9T$),Produc&on de lasociete,* Paris, Le Seuil, 1973. WEBER M. (1920-1921), „Die Protestantischen Sekten und der Geist der Kapilalismus", in M. Weber, *Gesammelte Aufsătze zur Religionsoziolagie,* Tubingen, J. G. B. Mohr; tr fr. Leş sectes protestantes et l'esprit du capitalisme, in M. Weber, *L 'ethique protes-tante et l'espnt du capitalisme,* Paris, Pion, 1964.

1
ACŢIUNEA
de RAYMOND BOUDON

Sociologia acţiunii reprezintă o tradiţie sociologică importantă. Din acest motiv, primul capitol este consacrat acţiunii sociale. Nu este decît una dintre tradiţiile existente, dar ea se impune atenţiei prin transparenţă epistemologica şi eficacitate practica:

— prin transparenta epistemologică: sociologia acţiunii se defineşte prin ţi-un ansamblu de piincipii clare, întemeiate pe natura lucrurilor;
— prin eficacitate: interesul pe care îl trezeşte sociologia — ca orice disci plină ştiinţifică — se măsoară prin capacitatea pe care o are de a explica fenomene ce sînt la prima vedere confuze pentru spirit. Or, sociologia ac ţiunii a demonstrat din plin că este în măsură să răspundă acestei exigenţe. In cadrul acestui voium vor exista asemenea exemple.

Paradigma sociologiei acţiunii

Principiile fundamentale pe care se bazează o comunitate ştiinţifică sînt de obicei considerate *paradigma* acesteia. O paradigma este într-un anume fel constituţia, ansamblul de reguli de baza care îl ghidează pe cercetător în activitatea lui. Se vorbeşte, de pildă, despre paradigma carteziană pentru a desemna principiile pe care se bazează teoriile fizice propuse de Descartes. Aceste principii îl invită pe cercetător sa îşi reprezinte toate fenomenele naturale în mod mecanic, după modelul ciocnirilor dintre bilele de biliard sau cel al transmiterii mişcării între rotiţele unui ceasornic. Aceasta paradigmă este de pildă utilizată în teoria carteziană a opticii.

Definiţia sociologiei acţiunii

Ştiinţele sociale îşi au şi ele paradigmele lor. Una dintre ele este cea desemnata în general prin noţiunea de *sociologie a acţiunii, sociologie in-*

teracţionistă sau *sociologie acţionistă.* Dar mai există şi altele: sociologia structuralist-fiincţionalistă, sociologia marxistă, sociologia durkheimiană reprezintă paradigme sociologice ce au la rîndul lor o anumită continuitate în timp.

Conform primului principiu fundamental al sociologiei acţiunii, faptul că orice fenomen social, indiferent de natura lui, este întotdeauna rezultatul unor acţiuni, atitudini, credinţe şi, în general, al unor comportamente individuale este considerat cu maximă seriozitate. Cel de-al doilea principiu, venit în completarea primului, afirmă că sociologul care vrea să explice un fenomen social trebuie să regăsească *sensul* comportamentelor individuale aflate Ia originea lui.

Putem ilustra aceste principii printr-un exemplu elementar preluat de la Simmel (1892). Să presupunem, ne spune acest autor, că vrem să explicăm existenţa tunelului Saint-Gothard. Ea este în mod evident rezultatul unui ansamblu de acţiuni, în speţă al unor decizii politice, ştiinţifice, arhitecturale, precum şi al unor acţiuni de execuţie. Explicarea existenţei unui tunel înseamnă deci deopotrivă reconstituirea acestei reţele de acţiuni şi justificarea motivelor aflate la baza lor. Sociologia acţiunii postulează că — dacă nu întotdeauna în practică, cel puţin în teorie — explicarea oricărui fenomen social este de acest tip. Si merge chiar mai departe, admiţînd că aceste principii sînt aplicabile ansamblului ştiinţelor sociale.

Luînd un exemplu elementar din economie, să presupunem că vrem să explicăm scăderea preţului unui produs pe piaţa: acesta este rezultatul unei nesfirşite serii de decizii luate de producătorii, distribuitorii şi consumatorii produsului. Astfel încît pentru a explica scăderea respectivă trebuie identificaţi actorii sociali, mai precis grupurile de actori interesaţi, şi regăsit sensul comportamentelor lor. O asemenea analiză — pe cît de simplă în plan teoretic pe atît de complexă din punct de vedere practic — va ajunge, de pildă, la concluzia că apariţia unui produs de calitate mai buna a cucerit consumatorii şi că, în consecinţă, comercianţii au fost incitaţi să soldeze o marfa învechită.

In conformitate cu sociologia acţiunii, toate fenomenele sociale, inclusiv schimbările intervenite în moravuri sau credinţe, se explică în acelaşi mod. Astfel, Mannheim (1929)[1] se întreabă de ce a dispărut treptat tabuul ce a marcat foarte multă vreme împrumutul cu dobîndă. Acesta s-a erodat, explică el, o data cu dezvoltarea schimburilor comerciale. Atît timp cît ele se realizau între indivizi care se cunoşteau, cel care dădea cu împrumut se aştepta ca cel care lua cu împrumut sâ-i facă, dacă se ivea ocazia, servicii echivalente împrumutului acordat. O dată cu apariţia economiei de schimb, acest sistem bilateral se dovedeşte a fi prea rigid. Cel care acordă împrumutul nu poate accepta să răspundă nevoilor financiare ale unui client

1. Acest exemplu este reluat in **capitolul** XIII „Cunoaşterea", p. 578

anonim decît dacă are garanţia că acesta îi va plăti dobînzi. Cum nevoia face legea, credinţa în caracterul imoral al împrumutului cu dobînda s-a erodat treptat, pentru a cădea apoi în desuetudine. De aceea, astăzi, tabuul nu mai există doar în cadrul familiei restrînse, mediu unde prevalează relaţiile de intercunoaştere care, în societăţile tradiţionale, se extindeau Ia grupuri şi reţele mult mai largi. Este evident faptul că analiza lui Mann-heim vede în dispariţia acestui tabu efectul unor schimbări în atitudinile şi comportamentele actorilor sociali, pe care le-a analizat ca avînd un *sens,* în speţă ca reprezentînd adaptări comprehensibile la nişte condiţii sociale schimbătoare.

Principiile sociologiei acţiunii pot părea banale. Cu toate acestea, validitatea lor a fost deseori contestată din motive pe care le vom analiza mai departe. Pe de o parte, trebuie sa recunoaştem că, daca ele pot fi enunţate cu uşurinţă, punerea lor în practică este foarte dificilă, şi aceasta din simplul motiv că fenomenele sociale au adesea nenumărate cauze individuale. Pe de alta parte, se poate dovedi la fel de dificilă descoperirea motivelor care 1-au condus pe un anumit actor la un anumit act, fie din lipsa mărturiei sale, fie datorită faptului că el aparţine unei culturi cu care nu sîntem familiarizaţi.

înainte de a continua discutarea acestei paradigme, *merită* precizată o pioblemă de vocabular. Pentru desemnarea ei s-au propus mai multe expresii concurente: sociologie a *acţiunii,* sociologie *interactionistă,* sociologie *acţiomstă.* In realitate, fiecare dintre aceste expresii prezintă avantaje şi inconveniente. Ultima are dezavantajul de a fi un neologism în comparaţie cu celelalte două. Acestea sînt, în ceea ce le priveşte, expuse riscului de a fi confundate cu unele curente de gîndire care nu au, nici pe departe, importanţa sociologiei acţiunii, în sensul în care folosim aici această expresie. Intr-adevăr, prin *inîeracţiomsm simbolic* se desemnează o paradigmă sau, mai degrabă, un *stil* de cercetare sociologică ce se caracterizează prin accentul pus pe aspectele simbolice ale relaţiilor de interacţiune socială. Acest stil de cercetare, ilustrat de pildă de E. Goffman (1956), este în esenţă microsociologic. Adică este limitat în practică la analiza unor grupuri concrete compuse din persoane aflate în situaţie de interacţiune directă. Or, sociologia, în general, şi sociologia acţiunii, în particular, sînt în mod tradiţional interesate, deopotrivă şi în primul rînd, de obiecte situate pe o scară mult mai larga. E suficient să menţionăm lucrări ca *Vechiul Regim si Revoluţia* de Tocqueville (1856), *Etica protestantă* de Weber (1920a) sau *Diviziunea muncii* de Durkheim (1893) pentru a constata ca majoritatea marilor opere sociologice clasice au un caracter *macrosocio-logic.* Ele analizează, în alţi termeni, fenomene macroscopice, adică fenomene situate pe o scară mai larga decît aceea a grupurilor direct observabile. La modul general, sociologia este interesată nu numai de situaţiile de

interacţiune directa, caracterizate prin punerea faţa în faţă a actorilor sociali, ci şi de situaţii de *interdependenţă,* în care actorii acţionează unii asupra celorlalţi fără să se cunoască şi fără sa se vadă. Deci *sociologia in~ teracţionista* nu trebuie confundată cu *interacţionismul simbolic.* Pe de altă parte, sociologul francez A. Touraine (1965, 1984) desemnează prin termenul de „sociologie a acţiunii" o teorie specială a schimbării sociale: aceea care acordă un rol crucial „mişcărilor sociale" în geneza schimbării sociale. Pentru a aminti ca sociologia acţiunii in sensul în care o înţelegem noi nu coincide defel cu aceste demersuri speciale, vom folosi alături de celelalte doua expresia *sociologie acţionista.*

Originile intelectuale ale sociologiei acţioniste

Este incontestabil faptul că sociologia acţiunii, cel puţin sub forma ei conştientă şi programatică, ia naştere tn Germania. Tot aşa cum cartea Iui Durkheim (1895) asupra *Regulilor metodei sociologice* subliniază importanţa paradigmei pozitiviste în sociologie, marile texte epistemologice ale lui Weber (1922a, *\922b) (Economie şi societate, Eseuri asupra teoriei ştiinţei)* şi Simmel (1892) *(Problemele filozofiei istoriei)* pot fi considerate manifestele fondatoare ale sociologiei acţiunii[2].

Nu este lipsit de importanţă să insistăm asupra diferenţelor intelectuale care îl opun pe Durkheim lui Weber. Şi unul şi celalalt sînt, în general, percepuţi ca figuri importante şi complementare ale sociologiei clasice. Dar este absurd sa-1 reducem pe unul la celălalt. Faptul că s-au ignorat aproape total se explică poate prin aceea că ei au sesizat cu claritate divergenţele existente între concepţiile lor asupra sociologiei. Legat de acest aspect al istoriei sociologiei, R. Aron (1967) a fost mai perspicace decît T. Parsons. Pentru el, Marx, Weber, Simmel, pe de o parte, şi Durkheim, Mauss, iar printre moderni un Levi-Strauss, pe de alta, reprezentau tradiţii de gîndire diferite, Intr-un lăudabil efort de unificare a sociologiei, Parsons s-a străduit, dimpotrivă, sa şteargă diferenţele. Faptul că opera sa majoră. *Structura acţiunii sociale* (1937), este în general percepută mai degrabă ca sincretica decît ca sintetică reprezintă probabil preţul pe care a trebuit sâ-1 plătească pentru pariul făcut. Deoarece, pentru mai multa claritate, este preferabil să se recunoască faptul că sociologia dispune de o paletă de paradigme întru totul distincte, decît să se încerce punerea lor laolaltă într-o sinteza fragilă. De altfel, tentativa lui Parsons de a face din trioul Weber-Durkheim-Pareto un fel de Newton policefal al sociologiei apare astăzi în toata naivitatea ei, într-o vreme cînd puţini fizicieni ar mai admite ca fizica se poate întemeia pe o paradigmă unica. Cu toate acestea,

2. Boudon, Bourricaud (1982).

confortul intelectual oferit de o viziune unificatoare — chiar atunci cînd ea este precara — e atît de mare încît cu regularitate au apărut şi alte moţiuni de sinteză, ulterioare celei propuse de Parsons.

Pentru a înţelege opoziţia intelectuala care îl desparte pe Durkheim de Weber, trebuie să amintim sumar cîteva aspecte ce ţin de istorie. Deoarece o paradigmă apare foarte rar din senin, în general, ea nu este nici produsul unei intuiţii sau al unei viziuni de geniu. Cel mai adesea, ea apare într-un climat intelectual. Or, acest climat era foarte diferit în Franţa şi în Germania, în vremea cînd fondatorii încercau sa definească contururile sociologiei.

în Franţa sfîrşitului de secol al XlX-lea, o figură continuă să domine scena intelectuala: Auguste Comte. Fără sâ-şi dea seama, Durkheim îşi însuşeşte unele din ideile lui Auguste Comte (1830-1842), care îi par, ca şi multora dintre contemporanii săi, ca venind de la sine: astfel, preia de la acesta concepţia *fatalistă* sau, cum se mai spune, *holistă* asupra socialului, viziunea sa evoluţionistă asupra istoriei, clasificarea pe care o face ştiinţelor. Dar cum stilul profetic al lui Comte contrastează cu stilul academic şi scientist al lui Durkheim, deseori astăzi percepem cu dificultate filiaţia, altminteri foarte directă, dintre inspirator şi discipol, într-adevar, este imposibil să înţelegem concepţia pe care o are Durkheim despre sociologie dacă nu observăm că îşi are rădăcinile în clasificarea ştiinţelor data de Comte. Această clasificare devenise literă de evanghelie în Franţa secolului al XlX-fea datorită simplităţii sale, ca şi faptului ca linia evolutivă pe care o contura de la fizică la biologie corespundea pe deplin ordinii istorice de apariţie a ştiinţelor. Nu exista deci nici un motiv pentru a nu-i acorda acestei viziuni comtiene un caracter definitiv şi pentru a nu fi sedus de concluzia pe care Comte a tras-o, şi anume ca sociologia este ultima veriga a unui lanţ evolutiv. După chimie, apoi după biologie, sociologia era pregătita sa atingă stadiul *pozitiv.*

Comte a reuşit fără îndoială să traseze această linie evolutivă deoarece îndepărtase din viziunea sa tot felul de discipline, care existau totuşi ca atare şi, uneori, de foarte multa vreme, cum ar fi: istoria, economia şi psihologia. Dar forţa concepţiei lineare asupra progresului era atît de mare în secolul al XDC-lea încît se accepta cu uşurinţă neglijarea detaliilor care dăunau purităţii curbelor evolutive.

Oricum, Durkheim reia *ad litteram,* consolidează şi legitimează excluderile operate de Comte: istoria nu face parte dintre „ştiinţe", psihologia manifestă pretenţii nelegitime la rangul de ştiinţă, economia nu este decît o incarnare a „metafizicii", pe care Durkheim (1895), ca bun comtian, o socotea condamnată. Pe scurt., sociologia ştiinţifică va trebui să expulzeze orice urmă de psihologie. Ea se va inspira din fizică, cel puţin aşa cum şi-o reprezentau cei de la sfirşitul secolului al XlX-lea, încercînd în principal să pună în evidenţa legile sociale care guvernează relaţiile între fapte so-

ciale. în plus, din biologie va reţine ideea conform căreia pe măsură ce sîntem mai sus pe scara fiinţelor întregul tinde să domine părţile.

Comte nu a exercitat aceeaşi influenţă în Germania. In bună parte, deoarece Hegel ocupase acelaşi spaţiu intelectual. Pe de altă parte, la sfîrşitul secolului al XlX-lea şi începutul secolului XX, în această ţară avusese loc o aprinsă discuţie de metodă cu privire Ia statutul epistemologic al aşa-nu-mitelor ştiinţe ale spiritului *(Geistewissenschaften).* De fapt, această discuţie era orientată în jurul problemei obiectivităţii în istorie: trebuia oare respectat cu stricteţe programul „realist", atribuit marelui istoric Leopold von Ranke, care 1-a definit şi propus (descrierea trecutului „aşa cum s-a desfăşurat în realitate") sau, aşa cum făcea colegul său de la Universitatea din Berlin, G.W.F. Hegel (1807), trebuia să-ţi acorzi mai multă libertate de interpretare? Daca da, pînă unde se putea merge fără a aluneca în arbitrar? In contextul acestei dispute asupra metodei se dezvolta sociologia germană clasică. Iar prin el se explică faptul că ea se defineşte în primul rind ca o modalitate originala de a înţelege istoria.

La urma urmelor, pentru mulţi sociologi germani din perioada clasică, sociologul se deosebeşte cu adevărat de istoric prin aceea că îşi acordă dreptul de a pune întrebări asupra fenomenelor istorice şi sociale la care nu se poate da un răspuns sub formă de povestire. El propune în special abordarea subiectelor pe care istoria tradiţională le tratează prin metoda *genetică*— aceea a povestirii — cu ajutorul unor metode inedite. De pildă, Rank (1824) a răspuns printr-o povestire, altminteri admirabilă, la una dintre întrebările care îl preocupau: de ce temelia Germaniei a fost Prusia? Weber (1920/j) însă *tiu* foloseşte povestirea pentru a răspunde la întrebările ce îl interesează: de ce industrializarea nu a produs în Statele Unite efectele de laicizare întîlnite în Franţa sau în Germania? De ce capitalismul s-a dezvoltat mai uşor în mediu puritan? Şi aceeaşi remarcă se poate face, de pildă, în legătură cu întrebările puse de Simmel (1900) cu privire la influenţa banilor asupra reprezentărilor sociale, sau de Sombart (1906) în legătură cu motivele ce explică de ce industrializarea nu a fost însoţită în Statele Unite de apariţia unor mişcări socialiste.

Iar apoi, în timp ce Durkheim ignoră total economia, sociologii germani fac mereu referinţă la ea, pe de o parte, datorită locului pe care îl ocupă Marx în climatul intelectual şi politic german, iar pe de alta, datorită renaşterii remarcabile a teoriei economice apărute în Austria o dată cu Cari Menger. Aşa cum sublinia Hayek (1978), în *Gnmdsatie* (1871) *(Principii),* iar apoi în *Untersuchungen iiber die Methode cier Soziahvîs-senschafien (Cercetare a metodelor ştiinţelor sociale}* (1883), Menger afirmă cu claritate importanţa pentru ştiinţele sociale a unui triplu principiu pe care îl vom regăsi în sociologia germană clasică:

l/principiul ce consta în încercarea de a explica fenomenele macroscopice prin reducere la cauzele lor microscopice;
2/ principiul conform căruia aceste cauze trebuie cel mai adesea asimilate *motivelor* (implicite sau explicite) ale actorilor sociali;
3/ principiul de simplificare ce pretinde ca actorii sociali sa fie grupaţi în tipuri — Weber va spune în *tipuri ideale.*

Metodologia unui Weber sau a unui Simmel este prea apropiată de aceste principii pentru a nu fi tentaţi să avansăm ipoteza unei influenţe a lui Menger asupra sociologiei clasice germane. Aceste principii, şi în special primul dintre ele, nu i-au fost de altfel străine nici lui Marx (1847) care, oricit de contradictoriu se dovedeşte a fi în aceste probleme de metodă, îl sfătuia pe Proudhon să nu considere societatea ca o Societate-Persoană, ci ca o societate de persoane.

Deci, în Germania, au existat toate motivele pentru ca sociologia să se dezvolte într-un fel la intersecţia istoriei, economiei şi psihologiei, în Franţa, dimpotrivă, toate motivele au fost reunite pentru ca ea sa se definească împotriva acestor discipline. După cum au existat şi toate motivele pentru ca sociologia franceză să fie mai atrasa de o perspectiva *holisîă,* iar sociologia germană de o perspectivă *individualistă* asupra societăţilor.

Principiile sociologiei acţiunii

Să ne întoarcem la principiul conform căruia orice fenomen social, indiferent de natura lui, trebuie considerat drept ceea ce este, şi anume produsul unor acţiuni, credinţe sau comportamente individuale. Acest principiu este în mod curent desemnat prin expresia „individualism metodologic" (IM). Acesta este primul principiu al sociologiei acţiunii.

Primul principiu al sociologiei acţiunii

Datorăm această expresie — „individualism metodologic" — sociologului şi economistului austriac J. Schumpeter (1954). Ea a fost popularizată de către economistul F. von Hayek (1952) şi filozoful ştiinţelor K. Popper. Dar ea poate fi deja întîlnită textual într-o scrisoare a lui Max Weber către prietenul său R. Liefmann, un economist marginalist: „Nici sociologia *(i.e.* ca şi economia de stil mengenan) nu-şi poate avea originea decît în acţiunile unuia, cîtorva sau a numeroşi indivizi distincţi. De aceea trebuie să adopte metode strict *individualiste."* Max Weber nu face aceas-

ta declaraţie în treacăt. Dimpotrivă, el o dezvolta în primele pagini din *Wirtschaft und Gesellschqft (Economie şi societate,* 1922a), precum şi în numeroase texte metodologice. Şi o pune în aplicare în analizele sale sociologice ce conţin aproape întotdeauna, chiar daca la modul eliptic, o parte în care sînt examinate motivele pe care le au actorii sociali pentru a manifesta un anumit comportament sau o anumită credinţă. Vom vedea mai jos asemenea exemple.

în aceasta privinţă, trebuie să facem o distincţie între diversele sensuri ale cuvîntului „individualism" şi sa nu confundăm sensul metodologic cu sensul moral sau sensul sociologic. Este individualist în sens *moral* cel care face din individ sursa supremă a valorilor morale. O societate este individualistă în sens *sociologic* arunci cînd pentru ea autonomia individului este socotita o valoare dominantă. In sens *metodologic,* noţiunea de individualism are o cu totul altă semnificaţie: ea presupune doar faptul că, pentru explicarea unui fenomen social, trebuie regăsite cauzele individuale, adică înţelese motivele pe care le au actorii sociali de a face ceea ce fac sau de a crede ceea ce cred.

în ciuda banalităţii sale aparente, principiul IM a avut de întîmpinat o serie întreagă de obiecţii.

Astfel, se consideră uneori că el nu ar putea fi aplicat decît la societăţile „individualiste" (în sens sociologic), în societăţile „arhaice", cum se spune cîteodată, individul nu ai-dispune de o autonomie reală, cu excepţia planurilor biologic şi fizic. Deci, un asemenea principiu nu ar putea fi pertinent în acest caz. De fapt, această obiecţie are la bază o confuzie de vocabular: ea asimilează sensul metodologic şi sensul sociologic al conceptului de individualism, în plus, ea vehiculează o reprezentare naivă a societăţilor arhaice: în epoca victoriană, această reprezentare se datora sentimentului de superioritate al occidentalilor; astăzi, ea se bazează mai des pe o viziune rousseauistă conform căreia societăţile de demult sînt un fel de spaţiu de conservare, unde ar exista încă o căldură *comunitară* care ar fi dispărut în societăţile modeme.

Cei care au studiat societăţile numite „arhaice", un Evans-Pritchard (1937) în studiul sau despre populaţia azande din nordul Sudanului, de pilda, au subliniat întotdeauna faptul ca indivizii de aici se pot dovedi la fel de sceptici şi calculaţi ca şi cetăţenii din societăţile modeme. Pe de altă parte, un Popkin (1979) a arătat nu fără umor şi în mod convingător că, daca e deseori nevoie de unanimitate pentru ca o hotărîre sa capete forţa de lege în societăţile arhaice, acest lucru nu are explicaţia care i se da de obicei, şi care nu exista de fapt decît în mintea observatorilor occidentali. Larga raspîndire a acestei reguli nu este consecinţa unei unanimităţi caracteristice societăţilor respective. Ea se datorează mai degrabă faptului ca ele reprezintă nişte sisteme sociale foarte fragile, în consecinţă, orice

schimbare le ameninţa echilibrul precar şi se poate dovedi fatală. De aceea este de înţeles faptul că, într-un sistem de acest gen, fiecare doreşte să dispună de un drept de veto cu privire la o decizie pe care o socoteşte ameninţătoare.

Dar IM nu presupune nici reprezentarea actorului social ca suspendat într-un fel de vid social. Dimpotrivă, pentru IM actorul a fost socializat şi este în relaţie cu alţi actori care, ca şi el, ocupa roluri sociale, au credinţe etc. La modul general, IM recunoaşte farâ ezitare ca actorul social se mişcă într-un context care, în bună măsură, i se impune. Deci, acest principiu nu presupune conceperea societăţii ca o juxtapunere de singurătăţi programatoare. Imaginea pe care o vehiculează despre societate nu este *atomista* ci *interacţionistă,* ceea ce este, bineînţeles, altceva. Dar confuzia între individualism şi atomism este frecventa. Şi cele mai rafinate spirite îi pot cădea victime, aşa cum o demonstrează faptul că G. Gurvitch (1950) a condamnat cu severitate, din motive de *atonrism,* sociologia lui Weber, iar R. Aron pe cea a lui Simniel, cînd, de fapt, acuzaţia este deopotrivă de ne-ftmdamentata şi într-un caz şi în celălalt.

Pe de altă parte, trebuie remarcat faptul că IM nu interzice (de ce ar face-o?) regruparea actorilor sociali în categorii, dacă aceştia se găsesc într-o situaţie analogă şi dacă este de aşteptat să se observe din partea lor o atitudine asemănătoare în legătură cu un subiect sau altul. Astfel, Weber (1920a) admite în *Etica protestantă* că există ceva comun la toţi calviniş-tii. In acelaşi fel, economistul recunoaşte că toţi consumatorii care se confrunta cu o creştere de preţuri tind sa aibă acelaşi comportament. Iar atunci cînd un sistem economic trece de la economia de subzistenţă la economia de schimb, aceasta prefacere afectează, dacă nu pe toata lumea, cel puţin pe o bună parte a actorilor sociali. De aceea, credinţa în caracterul imoral sau moral al împrumutului cu dobîndă este *colectivă.* Deci nu există nici o contradicţie între metodologia individualistă şi vocaţia sociologiei de a se ocupa de fenomenele colective.

Trebuie însă mers şi mai departe: dat fiind faptul că sociologia acţiunii este preocupată de fenomene ce sînt, în general, rezultatul a nenumărate cauze individuale, dacă nu vrem să ajungem la un impas, se impune regruparea actorilor sociali în grupuri abstracte, reunirea lor în tipuri sau, cum se mai poate spune o dată cu Weber, pentru a insista asupra caracterului simplificator al acestei proceduri, în *tipuri ideale.*

Dar principiul IM nu exclude nici posibilitatea legitima de a analiza, în anumite condiţii, o entitate colectiva ca pe un un individ. Astfel, se poate vorbi de guvernul francez sau de Partidul Comunist Francez ca si cum ar fi vorba despre indivizi. Deoarece aceste două entităţi dispun de un sistem de decizie colectivă, putem foarte bine enunţa o propoziţie ca aceasta: a decis să adopte cutare linie deoarece urmărea să obţină în felul

acesta un beneficiu electoral."' în acest caz, personificarea nu pune nici o] problemă. In schimb, este contrar principiului IM să se declare, de pildă: „Societatea franceză crede ca..,", „clasa muncitoare consideră că este înj interesul ei să...".

IM este uneori pus în discuţie din motive epistemologice sau metafizi-1 ce. Astfel, unii socotesc ca noţiunea însăşi de „ştiinţa" presupune elimina-'J rea datelor subiective: o ştiinţă demna de acest nume nu ar putea introduce propoziţii ce descriu stările subiective ale unui individ deoarece acestei sînt prin definiţie inobservabile. Această obiecţie este clasică la pozitivişti Comte sau Durkheim nu îşi imaginau că o sociologie cu pretenţii ştiinţifice poate include propoziţii de acest tip. De aceea, în multe din textele sale Durkheim militează atît de aprins pentru o sociologie complet elibej rată de orice urmă de psihologie. In *Despre sinucidere* (1897), el chiar un fel de pariu: să vorbească despre sinucidere, dezinteresul du-s total de motivele sinucigaşilor. La drept vorbind, nu reuşeşte cu adevărat Dacă examinăm *Despre sinucidere* în amănunt, constatam într-adevăr, faj râ prea mare dificultate, ca propoziţiile cu ajutorul cărora explică corelaţii le pe care le observă între ratele de sinucidere şi diferitele variabile explî cative introduse sînt, de fapt, propoziţii *psihologice,* însă aceste propoziţ psihologice par a fi strecurate pe furiş.

Alţii ajung la puncte de vedere analoge pe cai diferite: crezînd cu uneori din obedienţă faţă de vulgata marxistă, ca individul nu dispune d nici o marja de autonomie şi că este întru totul jucăria unor detenninisrri sociale, aceştia trag concluzia că o sociologie fundamentată pe IM nu po£ te decît consolida o iluzie de autonomie pur imaginară, în ceea ce-1 prives te, Durkheim recunoştea, dimpotrivă, autonomia actorului social şi vede] chiar în educaţie un instrument de extindere a acestei autonomii. EI pingea din motive epistemologice enunţurile privitoare la stările subiea tive ale actorilor sociali. Spre deosebire de el, neomarxiştii le resping dn raţiuni de doctrină: asemeni subiectului social din *Ideologia g* (1846) pe care Marx şi Engels îl condamnă sa vadă lumea pe dos, duţ părerea lor, actorul social nu ar putea decît să nutrească iluzii în legătujj cu motivele comportamentului său. Acest principiu fundamentează între| ga sociologie a unui P. Bourdieu, de exemplu.

Neonuirxistilor Ii se poate obiecta ca nu exista nici un motiv pentru a i împărtăşi pesimismul doctrinar şi ca este greu de înţeles de ce, într-o lui pe care ei o zugrăvesc ca populată cu orbi, ei ar fi singurii care văd. *Po.î\ vistilor* li se poate opune o remarcă simplă, şi anume că propoziţiile rei ritoare Ia stările subiective ale unui individ pot fi la fel de sigure şi obied ve ca şi enunţurile din ştiinţele naturii. Astfel, propoziţii de tipul „mai i-a tras o palma copilului pentru că era furioasă" sau „la originea acest

incendiu se afla imprudenţa" pot fi la fel de sigure ca propoziţia conform căreia capacul ceainicului se ridica atunci cînd apa atinge 100°.

Faptul că principiul IM nu este întotdeauna acceptat nu se datorează exclusiv acestor obiecţii şi interpretări greşite, ci şi dificultăţii de a-1 aplica, chiar dacă traduce o idee simpla şi banală. O rată a natalităţii rezulta fără nici o îndoială prin adunarea unor comportamente individuale. Dar sociologul poate fi complet incapabil să explice, de pildă, de ce s-au schimbat comportamentele în materie de procreaţie între două perioade. De aceea, şi alte tipuri de explicaţie (explicaţia statistică, de pildă) îşi pot avea rostul lor. Astfel, poate fi interesant sa reţinem existenţa unei corelaţii între evoluţia ratelor natalităţii şi o anume variabilă economică, chiar dacă nu avem nici o idee despre cauzele microscopice ce se află la originea ei. în acelaşi fel, putem constata o evoluţie a cererii globale de educaţie fără sa putem preciza de ce familiile tind spre niveluri şcolare mai ridicate.

Al doilea principiu: principiul de raţionalitate

Conform principiului IM, un fenomen social trebuie interpretat în măsura posibilului drept efect al unor acţiuni, credinţe şi comportamente individuale. Dar pentru a avea o explicaţie completa., se impune evidenţierea cauzei -— *sensului* — acestor acţiuni sau credinţe. De la Weber încoace, se vorbeşte în general de *comprehensiune* pentru a desemna acest moment al analizei, în conformitate cu sociologia acţiunii, *explicarea* unui fenomen social presupune, cu alte cuvinte, determinarea comportamentelor individuale care îl produc precum şi posibilitatea de a *înţelege* aceste comportamente.

Astfel, Tocqueville (1856) ne *explica* faptul că subdezvoltarea agriculturii franceze în secolul al XVIII-lea are drept cauza principală absenteismul proprietarilor funciari. Şi precizează că acest absenteism este *comprehensibil;* din cauza ponderii şi importanţei statului, precum şi din cauza scutirilor fiscale de care beneficiază locuitorii oraşelor, proprietarii francezi au mult mai multe ocazii şi motive de a se lăsa seduşi de funcţii administrative decît omologii lor englezi. Iată de ce, în ciuda influenţei fîzio-craţilor, agricultura franceză stagnează într-o perioadă în care cea engleză se modernizează cu repeziciune.

Sociologia acţionistă afirma deci că, în principiu, comportamentul unui actor social este întotdeauna comprehensibil. Dar acest lucru nu înseamnă ca observatorul are acces imediat la motivele actorului. Dimpotrivă, în cele mai multe cazuri, aceste motive trebuie reconstruite prin coroborare, cam aşa cum se face într-o anchetă poliţistă. Starea „empatică", aceea atinsă de observatorul care poate să spună cu convingere: „în aceleaşi condiţii, aş fi acţionat (fără îndoială, probabil) ca şi actorul", această stare

empatica este cel mai adesea un punct de sosire mai degrabă decît unul di plecare. El nu este rezultatul unei „comuniuni de gîndire", ci mai cunhcj concluzia unei anchete mai lungi sau mai scurte. Deoarece, dacă subiectul observat aparţine unei culturi, daca, în chip mai general, se găseşte într-qj situaţie foarte diferită de cea a observatorului, acestuia din urma îi poată veni deosebit de greu sa „se pună în locul celui observat". Pentru a reuşii va trebui Ia început — şi aceasta este o condiţie necesară dar nu suficienta —- să adune informaţii multiple cu privire la contextul social căruia îa aparţine subiectul observat. l

Se impune însă sa insistam asupra unei consecinţe a acestor dificultăţii atunci cînd observăm un comportament ce pare bizar şi sîntem şi puţini familiarizaţi cu contextul în care apare acesta, sîntem tentaţi sa luăm acn de această imposibilitate de a ne pune în locul altuia şi, sub o forma saJ alta, sa interpretăm acest comportament ca *iraţional,* adică lipsit de ra-1 ţiuni: „Trebuie să fii nebun (naiv, prost, înapoiat, primitiv, plin de prejude-1 căţi, inconştient etc.) ca să faci aşa ceva." Această remarcă este cu atzt maffl importantă cu cît vocabularul în discuţie comportă variante savante ce poa cu uşurinţă induce în eroare. Astfel, pentru a explica unele comportamente! la prima vedere incomprehensibile, multe analize fac apel la noţiuni curaj ar fi cele de „alienare" sau „masochism", sau consideră că actorul sociai al „interiorizat" unele valori cărora i se supune în mod compulsiv. Asemenea! explicaţii pot fi fundamentate, iar conceptele evocate pot avea un real inteJ res cognitiv. Dar, cel mai adesea, ele nu fac decît să traducă fie incapaci-J tatea observatorului de a se pune în locul celui căruia îi observă comportai mentul, fie preocuparea Iui de a da *prenoţiunilor* sale un aer obiectiv. i

Şi de data aceasta trebuie să ne oprim asupra unei chestiuni de vocabula Iar. Se vorbeşte uneori *despre sociologie comprehensivă* într-un prim sens;! pentru a desemna o paradigmă a cărei origine o regăsim la Rickert (1929)1 şi, în special, la „ultimul" Dilthey (1910). Conform acestei concepţii,! ştiinţele umane, si sociologia în particular, ar fi discipline mult mai apro-| piate de critica literara decît de ştiinţele naturii. Obiectivul lor ar fi mai| degrabă regăsirea *sensului* unor instituţii, al marilor epoci ale istoriei şi, îm general, al fenomenelor istorice decît al *cauzelor* acestora. Ele ar fi decif mai curînd *interpretative* decît *explicative.* |

Dar alteori se vorbeşte despre sociologie comprehensivă într-un altî sens, pentru a desemna paradigma sociologiei acţiunii şi pentru a marca! opoziţia acesteia faţă de sociologia de tradiţie pozitivistă care, aşa cum am j văzut, îşi propunea sa elimine acel moment al analizei care constă în *a\ înţelege* sensul comportamentelor individuale, în acest al doilea caz, noţi-' unea de înţelegere se aplică exclusiv actorului individual: ea ne arată că un moment esenţial al oricărei analize sociologice constă în regăsirea *seusu-*

lui comportamentului sau. Dar comprehensiunea nu este aici decît un moment al *explicaţiei.*

Deci, atunci cînd se vorbeşte despre comprehensiune sau despre sociologie comprehensivă, este absolut necesar să se ştie daca expresia are primul sens, cel al Iui Dilthey, sau cel de-al doilea, al lui Weber. Deoarece cuvîntul a înţelege are, evident, sensuri diferite, după cum e vorba despre determinarea *sensului* unei acţiuni sau al unui eveniment istoric. De altfel, trebuie să fhn de acord că, în cel de-al doilea caz, noţiunea de sens este destul de confuza: de la caz la caz, ea desemnează fie cauzele evenimentului respectiv, fie consecinţele sale, fie importanţa sa, şi anume importanţa sa pentru continuarea cursului istoriei. Ne dăm astfel seama care este riscul *sociologiei comprehensive* în sensul ultimului Dilthey: acela de a cădea în cursa filozofiei istoriei sau, cum trebuie mai degrabă spus o dată cu Simmel (1892), a metafizicii istoriei.

In felul acesta, paradigma sociologiei acţioniste ajunge la o problemă dificilă: ce înseamnă să înţelegi comportamentul, acţiunea, credinţele unui actor social? Cum poţi ajunge— evitînd arbitrarul şi subiectivismul — la acea stare în care să te poţi în mod legitim declara convins că *înţelegi* cauza unui anume comportament? In ce condiţii poate fi îndepărtată obiecţia pozitiviştilor? Cu alte cuvinte, cum să fii sigur că o propoziţie ce se referă la sensul unei acţiuni are validitate obiectivă?

înainte de a aborda această problematica, şi pentru a da mai multa concreteţe discuţiei, pare util să studiem în detaliu un exemplu clasic din sociologia acţiunii.

Un exemplu clasic

In articolul sau despre sectele protestante în Statele Unite, scris la întoarcerea sa dintr-o călătorie făcută în această ţară la începutul secolului, Weber (19206) îşi pune următoarea întrebare: în timp ce în majoritatea societăţilor occidentale industrializarea şi modernizarea par să fie însoţite de un regres al religiilor tradiţionale, în Statele Unite lucrurile nu stau la fel. In această societate, cea mai modernă dintre toate, religiozitatea rămîne foarte vie. **De** ce?

Problema este cu adevărat enigmatică, iar răspunsul e departe de a fi evident. El ilustrează concepţia pe care şi-o făcea Weber despre funcţiile sociologiei: sa facă inteligibile fenomene care, la prima vedere, nu sînt deloc aşa.

Răspunsul sau, ce trebuie considerat drept un răspuns parţial, fără sa excludă alte răspunsuri, poate fi formalizat după cum urmează:

J

l/Statele Unite se deosebesc de vechile naţiuni europene, cum sînl Franţa şi Germania, piintr-un anumit număr de caracteristici. Astfel, sim| holurile stratificării sociale sînt mai puţin accentuate în Statele Unite. Lu| cru explicabil prin aceea ca această ţara nu a cunoscut niciodată sistemul] de stratificare juridică ce a lăsat urme profunde în celelalte două ţari *(stâ-ă tile* în Franţa, sau acele *Stănde* în Germania), precum şi prin ideologia! egalitară de care este impregnată tînăra naţiune. De asemenea, mobilitatea! socială e aici mult mai uşor de realizat decît în batrinele societăţi europe-J ne. In orice caz, mitul egalităţii şanselor este puternic în Statele Unite, îrfî timp ce în Franţa şi în Germania rămîne, dimpotrivă, foarte răspîndită| ideea ca există o ordine socială naturala şi că fiecare trebuie sa stea Ia lo-l cui sau.

21 Din punct de vedere religios, Franţa şi Germania se caracterizează prin existenţa unei Biserici dominante; Statele Unite, prin proliferarea sectelor. Această diferenţă se explica la rîndul ei prin motive istorice.

3/în ciuda forţei mitului egalitar în Statele Unite, această societate este, evident, stratificată. Din motive istorice uşor de dezvoltat, elitele tind să fie protestante. Lucru explicabil în principal prin aceea ca cei mai vechi emigranţi erau protestanţi.

41 Importanţa pe care o deţin aici schimburile sociale impersonale constituie o caracteristică esenţială a societăţilor modeme: de dimineaţa pînă seara, persoane care nu se cunosc — bancherii şi clienţii lor, perceptorii şi contribuabilii etc. — intră în interacţiune, contractează angajamente reciproce sau intră în raporturi de negociere, de forţa sau de putere.

5/ Schimburile sociale impersonale sau, mai general vorbind, interacţiunile impersonale presupun din partea fiecărui protagonist o apreciere a fiabilităţii, eventual a capacităţii de rezistenţă şi a altor trăsături ale partenerului. In societăţile tradiţionale, interacţiunea avînd un caracter personal, actorii sociali se pot baza pe cunoaşterea efectivă a unuia de către celălalt atunci cîhd trebuie să ia o hotarîre cu privire Ia angajamentele loi reciproce sau la modalităţile în care interacţionează. în societăţile modei-ne, caracteml impersonal al schimburilor îi pune pe protagonişti în situaţia de a recurge Ia mijloace indirecte, în Franţa şi în Germania (sa nu uităm că sîntem la începutul secolului), acest rol este în mod natural deţinut de simbolurile de stratificare, în Statele Unite, aceste simboluri (simboluri vesti-mentare, lingvistice, diplome, stiluri de viată, însemne de proprietate etc.) sînt mai puţin accentuate, mai puţin lizibile la prima vedere. De aceea se recurge la altceva: din motivele istorice evocate mai sus, caracterul „protestant" joacă în Statele Unite rolul unui „substitut funcţional" al simbolu-riloi de stratificare europene, după cum se poate spune împrumutînd vocabularul Iui Merton (1949).

6/ Caracterul „sectar" al protestantismului american generează o puternică concurenţă între secte. Acestea înţeleg că sînt în poziţia de a distribui

certificate de onorabilitate sau de importanţă sociala, susceptibile de a facilita viaţa sociala a celor care Ie obţin. De aceea ele supralicitează unele în raport cu altele şi sfîrşesc prin a juca un rol crucial în viaţa cotidiană.

Această strălucita analiză, ce nu are pretenţia de a exclude alte explicaţii posibile, este interesanta din mai multe puncte de vedere.[3] Pe de o parte, ea contribuie la rezolvarea unei *enigme*. Pe de alta, ilustrează la modul foarte sugestiv procedurile şi principiile sociologiei acţiunii.

Avem aici de a face cu aplicarea unei metodologii individualiste: actorii sociali aflaţi în interacţiune se găsesc într-un context diferit în Statele Unite şi, respectiv, în Fianţa şi Germania. Analiza lui Weber, dacă o reducem la scheletul ei logic, constă în alcătuirea listei acestor diferenţe şi demonstrarea faptului că ele antrenează comportamente diferite: catalizarea schimburilor este realizată fie de simbolurile religioase, fie de simbolurile de stratificare. Pe de altă parte, Weber ne restituie sensul comportamentelor cu ajutorul unor enunţuri psihologice simple şi uşor de acceptat: partenerii vor sa-şi poată evalua reciproc credibilitatea sau importanţa; responsabilii sectelor profită de poziţia lor de distribuitori de certificate de onorabilitate sau respectabilitate socială şi încearcă sa-şi plaseze credincioşii la nivelul cel mai ridicat, astfel încît sa urce pe această scară a prestigiului.

Analiza ilustrează fidel demersul tipic al sociologiei acţioniste. Fenomenul social ce urmează a fi explicat, şi anume influenţa şi vitalitatea protestantismului în America începutului de secol, este analizat ca efect al unei miriade de comportamente individuale. Dar actorii sociali sînt regrupaţi în mari categorii (indivizii ce intră într-o relaţie de schimb, responsabilii unor secte). In sfîrşit, *sensul* comportamentului lor este descris prin cîteva propoziţii psihologice simple, ce au forma unor enunţuri privitoare la *motivele* pe care le au actorii sociali de a interpreta fie apartenenţa religioasă, fie simbolurile de stratificare, ca semne de respectabilitate.

Acest exemplu permite de asemenea măsurarea fragilităţii unora dintre obiecţiile privitoare la sociologia acţiunii, evocate mai sus. înţelegem astfel ca metodologia individualistă nu presupune defel o viziune *atomistă* asupra societăţilor. Ea nu interzice, ba chiar cere, ca indivizii să fie consideraţi ca inseraţi într-un context social, în plus, ea reprezintă o invitaţie la a-i trata ca identici pe indivizii aflaţi în aceeaşi situaţie şi, în felul acesta, permite analiza fenomenelor *colective*. Dar se străduieşte totodată să pună în evidenţă motivele individuale ale acestor fenomene colective. In fine, acest exemplu reliefează un alt aspect important. Noţiunea de *sens* al unei acţiuni sau al unui comportament este în sine destul de confuza. Or, m acest caz, ea este definită implicit în mod clar si distinct: să regăseşti

3. Este absolut necesar să completăm această analiză cu aceea făcută de Tocqueville (l 835), care insistă asupra faptului că organizarea „sectară" a religiei dominante americane 3 ferit-o de conflicte cu statul, caracteristice istoriei religioase franceze sau germane din secolul al XDMea.

_ — . .

sensul comportamentului actorilor, *să înţelegi* acest comportament nu seamna sa găseşti *motivele* pentru care actorul face ceea ce face. *l*

înseamnă oare acest lucru că sociologia acţiunii propune considerarea! individului ca fundamental „raţional"? Aceasta este problema delicata pei care o vom aborda în cele ce urmează. Ea poate fi formulată şi altfel, între-1 bîndu-ne dacă principiul fundamental, conform căruia acţiunile individuale sînt considerate comprehensibile, trebuie consolidat şi transformat în-tr-un *postulat de raţionalitate.*

Cum trebuie să-si reprezinte sociologul acţiunea individuala? Raţionalitatea actorului social

Ce vrem de fapt sa spunem atunci cînd declarăm că înţelegem sem unei acţiuni? Caracterul foarte vag al acestei expresii a fost utilizat ca gument împotriva sociologiei acţioniste şi nenumăraţi autori au încercat: demonstreze că o sociologie de tip ştiinţific nu poate face loc noţiunii *comprehensiune.* Ar fi imposibil, spun aceştia, să îi asociem operaţii eoni trolabile rară să menţinem o parte inevitabilă de subiectivitate. Argumen-| tul este prezentat în mod sumar de Durkheim, dar şi într-un mod mai ela| borat de către unii filozofi contemporani ai ştiinţelor, cum ar fi Abeî (1964). Insa falsitatea i se poate demonstra cu uşurinţă prin reducere Ia absurd: dacă îl presupunem adevărat, nici o anchetă poliţistă nu ar putea fi| de exemplu, obiectivă: cine îmi poate spune că acest automobilist nu \-*i* călcat cu premeditare pe ace! pieton? Bineînţeles, nu ne propunem să afirj măm ca în practică orice anchetă poliţistă reuşeşte efectiv, ci doar că *ei poate* fi, în principiu, obiectivă, deşi presupune judecăţi privind stările subiective ale învinuitului, în realitate, argumentul pozitivist confunc *obiectivitate* şi *exterioritate,* două noţiuni cu totul distincte. Faptul ca rile sufleteşti ale învinuitului sînt în sine invizibile nu înseamnă că nu k putem reconstitui prin coroborarea unei serii de simptome vizibile. Daci argumentul pozitivist ar fi valid, este limpede că orice viaţă socială ar imposibilă, căci noi am fi victimele unei îndoieli perpetue privitoare la| sensul pe care trebuie să-1 atribuim comportamentului celuilalt.

Tipuri de raţionalitate

Noţiunea de *comprehensiune* ne arata deci că există posibilitatea de regăsi, prin coroborare, cauza comportamentului actorului social. Aceast cauză poate lua, evident, forme foarte variate: aceea a unei pasiuni, de pil*

jă sau a unei emoţii (Cutare a făcut acel lucru din dragoste, din ură etc.), și este evident că acest tip de comportamente joacă un mare rol în expli-|caţia istorică.

Oar întîmplarea face că subiecţii care prezintă interes pentru sociolog, [precum şi nivelul la care se plasează acesta, îl fac sa se întîlnească rareori cli pasiuni, în orice caz mult mai rar decît pe biograf. Cel mai adesea, sociologul are de-a face cu comportamente care se pot explica prin *motive întemeiate.* Astfel, calviniştii *din E fi ca protestantă a* lui Weber (1920rt) au motive întemeiate, date fiind credinţele lor, de a căuta succesul în afaceri și de a-şi investi profiturile, mai degrabă decît de a Ie consuma. Americanii din articolul aceluiaşi Weber despre sectele protestante au motive întemeiate de a încerca să afle cărei secte îi aparţine partenerul lor. In acelaşi mod, proprietarii funciari francezi de la sfîrşitul secolului al XVIII-iea au, după părerea lui Tocqueville, motive întemeiate pentru a căuta să obţină însărcinări regale şi pentru a-şi abandona pămînturile, instalîndu-se la oraş, mai curînd decît pentru a se comporta ca nişte *getitlemen-farmers,* după modelul englez.

Pentru sociolog, *a înţelege* comportamentul unui actor social înseamnă deci, cel mai adesea, a-i înţelege *motivele* sau *motivele întemeiate* (vom lăsa pentru moment deoparte această distincţie ce va fi clarificată mai jos), în acest sens, şi numai în acesta, se poate spune că sociologia, sau cel puţin sociologia acţiunii, are tendinţa de a subscrie Ia postulatul de *raţionalitate* al actoruhii social. Aceasta nu înseamnă că pentru ea *omul* este raţional. Deoarece ea nu se ocupă de om, ci de *actorul social.* Cu alte cuvinte, postulatul de raţionalitate este un principiu metodologic, şi nu o afirmaţie ontologica. Iar apoi, această noţiune de raţionalitate este mai largă decît aceea a filozofiei sau economiei clasice. Pentru a preciza această idee, să spunem că sociologia consideră că un comportament este raţional ori de cîte ori este în măsură să ofere pentru el o explicaţie ce poate fi enunţată în felul următor: „Este *comprehensibil* faptul că actorul X s-a comportat în maniera Y: într-adevăr, în situaţia în care se afla, avea *motive întemeiate* să facă Y."

Acest criteriu, ce poate primi calificativul de semantic, permite schiţarea unei frontiere între raţionalitate, în sensul în care este folosita aici noţiunea, şi iraţionalitate. Astfel, nu putem spune: „Mama avea *motive întemeiate* sa-şi pălmuiască copilul, deoarece era furioasă." O asemenea frază va produce imediat o impresie de absurditate. In schimb, putem spune: «Mama nu avea *tuci un motiv* sa~şi pălmuiască copilul, *dar* era furioasa"; comportamentul ei a fost *comprehensibil,* dar nu *raţional.* In acelaşi fel, °u vom spune: „Teroristul avea motive întemeiate sâ-şi ucidă victima, deoarece era convins că...*', ci: „Teroristul nu avea motive să-şi ucidă victima, dar era convins că..." Dimpotrivă, vom spune fără sa contrariem:

„Calviniştii aveau motive întemeiate să-şi reinvesteasca profiturile, deoî rece erau convinşi ca..."

Vom reţine doar cu titlu de exemplu şi pentru a sublinia dificultăţii! considerabile pe care le ridica definirea noţiunii de raţionalitate faptul filozoful ştiinţelor K. Popper (1967) propune o definiţie şi mai largă, ac miţmd că un act poate fi considerat ca raţional din momentul în care actt rul social poate să-i precizeze motivele, oricare ar fi ele. Astfel, pentiîl Popper, teroristul din exemplul nostru ar fi raţional. Această consecinţî greu de acceptat sugerează că este indispensabil să rămînem la definiţii mai limitativă sugerata de exemplele anterioare.

Această scurtă discuţie ne permite sa deosebim în cele din urmă trc tipuri de definiţii ale noţiunii de raţionalitate. In conformitate cu o prii definiţie, ce poate fi numită *îngustă,* un comportament este raţional atunij cînd are la baza motive fundamentate în mod obiectiv: de pildă, înainte a traversa strada privesc la dreapta şi la stînga pentru că altfel risc *efect* să fiu călcat de o maşină. La cealaltă extremă, Popper propune o definiţi ce poate fi calificată drept *largă:* este raţional orice comportament ce aţ la baza nişte motive, oricare ar fi natura lor. în sfîrşit, aşa cum o sugereas implicit sociologii clasici ai acţiunii, se pare că poate fi propusă o definiţi *intermediară:* este raţional orice comportament pentru care se poate ofej o explicaţie de forma „X avea motive întemeiate să facă Y, deoarece... fără a ne expune protestelor şi fără a avea noi înşine sentimentul că formulat un enunţ contradictoriu.

Aşa cum vom vedea mai jos cînd vom aborda noţiunea de raţionalitat subiectivă, prima definiţie ajunge să califice drept iraţionale compoi mente pe care majoritatea oamenilor le-ar socoti rezonabile. Definiţia lai[1] ga propusă de Popper are, în ceea ce o priveşte, defectul invers, de a cor sidera raţionale comportamentele ce ţin de fanatism sau nebunie. Cît spre definiţia intermediară, dacă este mai acceptabilă, ea prezintă însă s] inconvenientul că ajunge la o concluzie ce poate părea derutantă, şi anunuj ca, dacă noţiunea de raţionalitate poate fi definită semantic, ea nu poate definită formal. Astfel, definiţia se bazează pe faptul ca o frază ca „X av motive întemeiate să facă Y, deoarece credea că Z..." poate ori să aibl sens, ori să fie lipsită de sens, şi propune să se considere Y, în primul cazj ca raţional, iar în cel de-al doilea, ca iraţional. Rezultă de aici că o credinţi poate fi — sau nu — acceptată ca motiv, în funcţie de *natura* credinţei discuţie. De fapt, vom considera că fraza „X avea motive întemeiate *si* facă Y, deoarece credea că Z..," are un sens daca poate fi completată de ol suită de propoziţii (ce au şi ele sens) de genul: „Deoarece Z era adevărat",! „deoarece Z era verosimil", „deoarece Z era plauzibil" sau, mai general,) „deoarece X avea motive întemeiate să creadă Z, deoarece..." etc.

Poate există un anumit disconfort atunci cînd sîntem nevoiţi să admitem ca un concept nu poate face obiectul unei definiţii conforme şi ca trebuie sa ne bazam ca aici pe criterii semantice, în realitate, mai mulţi filozofi, şi nu dintre cei mai puţin însemnaţi, de Ia Kant (1787) Ia Wittgen-stein (1945) sau Ryle (1949), ne-au arătat că dorinţa de a asocia unor concepte o asemenea definiţie este deseori o mare naivitate. Folosind una din acele imagini al căror secret îl deţinea ca nimeni altul şi comentînd situaţia celor ce au pretenţia sa determine criteriile adevărului, Kant spune că aceştia îi aduc în minte cazul celor doi nebuni, unul care încearcă să mulgă un ţap, în timp ce celălalt ţine găleata.

De fapt, poate că „raţionalitatea" se găseşte în aceeaşi situaţie cu „adevărul" şi este imposibil să asociem acestor concepte, totuşi indispensabile, o definiţie conformă.

Daca acceptăm această definiţie semantică a noţiunii de raţionalitate, folosită — mai des implicit decît explicit — de sociologia acţiunii, vom înţelege mai bine faptul că un Weber a folosit în mod firesc, vreau să spun fără a simţi nevoia de a se justifica, o expresie ca „raţionalitate axiologică" *(Wertrationalität).* Numeroşi comentatori, cum ar fi Lukes (1967) au fost şocaţi de aceasta expresie. Lucru explicabil prin aceea ca aveau în minte definiţia *îngustă* a noţiunii de raţionalitate. In acest caz, pare într-adevăr dificil să acceptam să vorbim despre raţionalitate axiologică. Deoarece, dacă motivele actorului social trebuie să fie obiective, ele nu pot lua forma unor judecăţi de valoare[4]. In schimb, noţiunea de *Wertrationalität* încetează sa mai apară drept contradictorie daca este asociată unor afirmaţii acceptabile de forma „X avea motive întemeiate să facă Y, deoarece credea în propoziţia normativă Z, şi avea motive întemeiate să creadă Z, deoarece...".

Din momentul în care ne debarasăm de ideea general acceptată care spune că orice concept serios trebuie să facă obiectul unei definiţii conforme, observăm mai bine avantajele acestei teorii semantice a raţionalităţii. In primul rînd, ea evită excesele definiţiei largi şi ale definiţiei înguste. Apoi, permite diferenţierea unor *tipuri* variate de raţionalitate. Weber (1922a) a simţit pe bună dreptate nevoia acestei tipologii şi, aşa cum se ştie, a identificat patru forme principale de acţiune: acţiunile raţionale în sens teleologic, acţiunile raţionale în sens axiologic, acţiunile tradiţionale şi acţiunile afective. Dar nu este sigur că aceasta distincţie între raţionalitatea *teleologică (Zweckrationalität)* şi raţionalitatea *axiologică (Wertrationalität)* este suficientă şi epuizează problema tipurilor de raţionalitate.

4. In analiza sa, Lukes îmbrăţişează punctul de vedere al lui Hume, conform căruia o judecată de valoare nu poate fi obiectivă Această idee general acceptată nu trebuie însă luată mai în serios decît e cazul. Nenumărate judecăţi de valoare se dovedesc a fi de fapt enunţuri factuale.

Definiţia semantică a noţiunii de raţionalitate (este raţional orice corn-, portament Y despre care se poate spune „X avea motive întemeiate să facă j Y, deoarece...") permite în orice caz crearea unui ansamblu mai bogat de tipuri de raţionalitate, pjecînd de la natura consideraţiilor introduse după „deoarece": Astfel, putem avea: ;

l/ ... deoarece Y corespundea interesului (sau preferinţelor) lui X;
2/ ... deoarece Y era cel mai bun mijloc pentru X în atingerea obiectivului pe care şi 1-a fixat; '
3/ ... deoarece Y decurgea din principiul normativ Z, iar X credea în Z şi avea motive întemeiate să creadă în el;
41... deoarece X a făcut întotdeauna Y şi nu avea nici un motiv sa pună *în* discuţie această practică;
SI... deoarece Y decurgea din teoria Z, iar X credea în Z şi avea motive întemeiate să creadă în ea etc.

Aceste diverse cazuri, precum şi altele ce ar putea fi create prin prelungirea listei de mai sus, pot fi curent întîlnite nu numai în sociologie, ci şi în explicaţiile pe care le dăm în mod spontan în legătură cu uneîe comportamente pe care ajungem să le observăm în viaţa de zi cu zi. Pe de altă parte, ele corespund unor distincţii simple. Cu toate acestea, cuvintele folosite pentru a le descrie nu sîntpe deplin fixate, în legătura cu primul caz, putem vorbi despre raţionalitate *utilitara.* Despre cel de al doilea se poate spune că oferă o definiţie implicită a noţiunii de raţionalitate *teleologică (Zwech'ationaUtăt* Ia Weber). Cel de-al treilea defineşte şi el implicit raţionalitatea *axiologica (Wertrationalităt* la Weber), în legătură cu al patrulea, putem vorbi de raţionalitate *tradiţionala.* Acest caz evidenţiază faptul că, dintre acţiunile inspirate de tradiţie, unele pot fi socotite raţionale. Sînt cele cărora Ie putem asocia o explicaţie acceptabilă de forma „X avea motive întemeiate să facă Y, deoarece întotdeauna a făcut aşa şi nu avea nici un motiv sâ-şi pună în discuţie această practică". Dimpotrivă, altele sînt iraţionale: cele despre care trebuie sa spunem „X nu avea motive să facă Y, dar tradiţia cerea ca..." Cît despre cel de-al cincilea caz, el defineşte implicit ceea ce putem numi raţionalitate *cognitivă.*

în aceiaşi timp, aceasta tipologie ne propune să respingem o altă idee contestabilă, ce a fost apărată in special de Parsons (1937). într-adevăr, sociologia este deseori definită printr-o ruptură de gîndirea utilitaristă. în timp ce utilitariştii ar avea tendinţa de a explica orice comportament prin interesul actorilor sociali, sociologii ar fi „descoperit" că actorul social se supune deopotrivă normelor şi valorilor. Acestei imagini stereotipe i se poate opune în primul rînd un argument istoric: toţi utilitariştii, începmd cu Adam Smith (1776), ştiau deja foarte bine ce au „descoperit" sociologii. Dai^ mai ales, aşa cum a spus-o foarte bine un Simmel (1892), dacă nu este legitim să se explice orice comportament prin interes, e imposibil

să se explice numeroase comportamente fără să se recurgă la această categorie. După cum reiese cu claritate din schiţa de tipologie de rnai sus, raţionalitatea de tip utilitar este una dintre formele de raţionalitate pe care sociologul trebuie să o analizeze. In orice caz, sociologia nu poate fi definita printr-o ruptură de utilitarism. In schimb, e corect sa spunem ca sociologia e pusa în situaţia de a manipula o paletă mai larga de tipuri de raţionalitate decît, de pilda, economia.

în fine, în acest punct al discuţiei putem nota un ultim avantaj al definiţiei semantice faţă de definiţiile clasice diverse care au fost propuse pentru conceptul de raţionalitate. Ea ne permite într-adevăr rezolvarea dificultăţilor ce rezultă din faptul ca, în mod curent, vorbim nu numai despre raţionalitatea *acţiunilor* sau a *comportamentelor,* ci şi despre raţionalitatea *credinţelor.* Răspunsul dat acestei probleme constă adesea, ca şi la Jarvie şi Agassi (1967), în a admite că termenul „raţionalitate" are semnificaţii diferite în cele două contexte. Dar rareori sîntem dispuşi să admitem, mai ales atunci cînd ni se oferă şi altă posibilitate, ca o omonimie nu se bazează pe o anume sinonimie. Definiţia propusă mai sus evită aceste dificultăţi, deoarece motivele întemeiate ale actorilor sociali sînt concepute ca fiind în măsura — sau nu — să pună în joc credinţe.

Raţionalitatea obiectiva

Se poate vorbi despre raţionalitate obiectivă arunci cînd actorul social foloseşte mijloacele obiectiv vorbind cele mai bune — în raport cu nivelul cunoaşterii — în vederea atingerii unui obiectiv. Aşa poate fi calificată, de pildă, acţiunea inginerului ce construieşte un pod şi foloseşte cea mai bună combinaţie a materialelor, tehnicilor, procedurilor disponibile pentru a construi lucrarea cea mai fiabila, cea mai adaptată locului şi nevoilor, şi în acelaşi timp cea mai ieftină. Pareto (1916) califica acest tip de acţiuni drept „logice". Deseori acestea sînt numite şi acţiuni „raţionale". Cuvîntul raţional este în acest caz utilizat în sensul îngust prezentat mai sus.

Intr-un sens mai puţin îngust, noţiunea de raţionalitate poate fi din nou definită plecînd de la noţiunile de maximizare sau optimizare, conţinute implicit în definiţia precedentă, introducînd însă o nuanţă esenţială: şi anume faptul că această optimizare este o simplă idee regulatoare şi că, în practica, e deseori dificil, dacă nu chiar imposibil, să se precizeze, fie şi cu aproximaţie, care este cel mai bun mijloc pentru atingerea unui obiectiv sau pentru cunoaşterea clară a „celui mai ambiţios" obiectiv care ni-1 putem fixa în funcţie de mijloacele aflate la dispoziţie, într-un asemenea caz, m loc să căutăm ce este „mai bine", vom căuta ce este „mai puţin rău", soluţia „pe care o putem apăra", cea de care „nu trebuie să ne ruşinăm", cea

pe care „nu o vom regreta", într-un cuvînt, cea de care ne putem declai „satisfăcuţi".

H. Simon (1957) a fost primul care a atras atenţia cercetătorilor ştiinţe sociale, şi în special economiştilor precum şi sociologilor organizaţiilor, asupra faptului că în practica agenţii economici înşişi, de pilda conducătorii de întreprindere, sînt de cele mai multe ori nu în căutarea vreunei inaccesibile perfecţiuni *în* alegerea mijloacelor, ci a unei soluţii prudente, „satisfăcătoare" (de unde şi insistenţa Iui pe noţiunea de *satisfecing).* Pe de altă parte, alţi autori au subliniat faptul că schema mijloace-scopuri este deseori o reprezentare prea simplă: de multe ori, actorul social tatonează, avansează gradat, luîndu-şi o prima măsură de reducere a incertitudinii îh care se află, evitînd pe cît posibil angajarea sa pe un drum ireversibil etc. Braybrooke şi Lindblom (1963) au vorbit de „gradualism" *(incrementa-lism)* în legătură cu acest tip de acţiuni şi aceste scheme de analiza. Acţiunea diplomatică este adesea de acest tip. Alţi cercetători au insistat asupra faptului ca, atunci cînd un actor se găseşte confruntat cu o situaţie de decizie complexă, poate evita aporia măgarului lui Buridan folosindu-se de acele *shadow motivations* (motivaţii de substituţie), sau considerînd în mod semiconştient mijloacele drept scopuri, dacă acestea din urma nu îi suit clare.

Noţiuni precum cele de *satisfecing* si *gradualism,* schemele de analiza a acţiunii ce au fost dezvoltate îh principal de sociologii organizaţiilor şi deciziei, cum sînt Crozier şi Friedberg (1977), descriu acţiunea socială în-tr-un mod mai realist decît schemele ce au la bază o concepţie îngustă asupra raţionalităţii. Este însă adevărat ca nici diplomatul nici şeful de întreprindere nu urmează o logica a acţiunii atît de simplă ca aceea a inginerului.i Aceste nuanţări ale teoriei raţionale a acţiunii se caracterizează printr-o ipoteză comună tuturor, şi anume că, *în practică,* actorul social nu poate avea în general acces la toată *informaţia* de care ar avea nevoie pentru a se comporta raţional în sensul îngust al termenului.

Se poate vorbi despre raţionalitate *obiectiva* în legătură cu acest ansamblu de scheme, acceptînd însă că unele sînt mai rigide decît altele, primele presupunînd că actorul social dispune de întreaga iriformaţie utila, iar celelalte că, nedispunînd de ea, va trebui deci să folosească compromisuri acceptabile.

Trebuie oare de aici să tragem concluzia că, daca prin absurd informaţia ar fi gratuită sau uşor accesibilă, acţiunea socială ar fi întotdeauna o acţiune logică în sensul lui Pareto, adică o acţiune raţională în sens *îngust*[1]*?* Ar însemna să ne pripim, deoarece există cazuri în care informaţia lipseşte, cum ar fi atunci cînd actorul social nu se poate hotărî fără să-şi construiască o anumită reprezentare despre un viitor nedeterminat, sau cînd trebuie sa decidă „th faţa propriei sale conştiinţe" pe baza unor principii nor

mative ce nu pot fi întotdeauna găsite în real, sau cînd se găseşte îhtr-o situaţie ambiguă, ce poate fi interpretată in moduri diferite.

Raţionalitatea subiectivă

Iată de ce, în ciuda supleţii lor, schemele ce presupun doar un deficit de informaţie din partea actorului social sînt adesea insuficiente pentru sociologul ce vrea *să înţeleagă* acţiunea socială.

Aceasta insuficienţă se datorează faptului că ele nu ţin seama de un lucru esenţial, şi anume că, pentru a răspunde situaţiilor complexe evocate mai sus, actorul social mobilizează în mod curent tot felul de *a priori* (de tip declarativ, normativ eîc.) ce îi permit să dea un sens situaţiei în care se găseşte, sa-şi fixeze nişte obiective şi sâ-şi aleagă mijloacele. La aceasta mai trebuie adăugat şi faptul ca, nu de puţine ori, distincţia mijloace-sco-puri este greu de sesizat. Astfel, să scrii o carte poate fi un mijloc de a obţine influenţa sau succesul, dar şi o activitate de natură să producă o plăcere. Pentru a desemna aceste cazuri ce scapă cadrului raţionalităţii obiective, putem vorbi, în conformitate cu H. Simon (1982), despre raţionalitate *subiectivă.*

Un exemplu simplu şi instructiv, preluat de H. Simon (1982) din psihologia cognitivă experimentală, permite ilustrarea acestei noţiuni de raţionalitate subiectivă: un experimentator îi cere unui subiect sa prezică rezultatele unei partide de „cap sau pajură" trucate, în care — după cum îi spune — există nu o şansă din doua sa fie „cap", ca în jocurile obişnuite, ci patru din cinci, în mod obiectiv, cea mai bună strategie pentru subiect ar fi să prezică de fiecare dată „cap", într-un asemenea caz, el ar avea într-ade-var de fiecare data patru şanse din cinci sa cîştige. Dar această strategie este rar folosită, iar subiecţii preferă în general să prezică în mod aleatoriu „cap" de patru ori din cinci. Această strategie este *în mod obiectiv* proastă, deoarece subiectul are astfel de fiecare dată nu patru şanse din cinci de a cîştiga, ci mult mai puţin; exact, şaizeci si opt de şanse din o suta. Dar ea este *în mod subiectiv* un răspuns natural şi raţional la aceasta provocare: intr-adevăr, subiecţii au *cele mai întemeiate motive* să aleagă o strategie de imitare, adică să producă o serie guvernată de aceleaşi reguli ca şi seria pe care li 3-3 cerut să o ghicească. Procedînd în felul acesta, ei utilizează un *a priori,* reprezentat de un principiu simplu, rezonabil şi pertinent în multe împrejurări, dar care e de data aceasta ineficient.

Acest exemplu ne permite să subliniem două aspecte importante. Conform primului, actorul social îşi mobilizează deseori, fără ca de fapt să-şi dea cu adevărat seama, tot felul de *a priori* ce pot fi eficiente în anumite lmPleJurâri, dar sînt mai puţin în altele. Conform celui de-al doilea, chiar atunci cînd ele conduc la o „soluţie" proastă, actorul nu este în mod obli-

gatoriu considerat ca iraţional. Comportamentul subiecţilor Iui Simon va| putea fi în mod normal explicat printr-o analiza de tipul „aveau motive întemeiate sa aleagă această soluţie, deoarece...". In schimb, o reacţie de forma „nu aveau nici un motiv să aleagă aceasta soluţie, dar..." ar fi socotită bizară.

O dată cu noţiunea de *raţionalitate subiectivă,* ne îndepărtăm complet de reprezentarea acţiunii ca o alegere optimă— sau cel puţin satisfăcătoare -— între mai multe soluţii posibiie. De data aceasta, actorul social se hotărăşte să pornească de la unul sau mai multe *principii* ce îi par adaptate problemei care se pune.

După caz, acele *apriori* mobilizate în acţiune pot îmbrăca forme diverse şi, în această privinţă, exemplele s-ar putea înmulţi la nesfîrşit. Astfel, să presupunem că doi actori A şi B intră în interacţiune şi că A nu îl c noaste bine pe B. Pentru a-şi micşora incertitudinea, într-o primă etapă o puţin, A va fi probabil tentat sa interpreteze reacţiile lui B plecînd de propria sa psihologie. In acest caz, pentru a interpreta comportamentul I B, el va folosi o grilă, deşi nu are nici o certitudine ca ea i se aplică obie tu Iu i său.

Sau să ne imaginăm ca un om politic are de luat o decizie într-o situaţi complexă, în care ar fi cu adevărat utopic să încerci să anticipezi cu pre cizie consecinţele ce ar putea rezulta prin luarea unei decizii sau a alteia. Acesta va fi probabil înclinat să-şi amintească de situaţii trecute ce îi par comparabile pentru a încerca să evite repetarea erorilor comise atunci, în acest sens, May (1973) a putut să scrie că în 1945 Roosevelt a luat toate hotânrile cu o singură preocupare principala: să nu repete erorile comise de Wilsonîn 1918. \

Ca şi H. Simon (1982), putem utiliza noţiunea de raţionalitate *subiectivă pentru* a descrie cazul tipic ilustrat de aceste diferite exemple, deşi af fi poate mai clar să vorbim despre raţionalitate *cognitivă.* Dar aspectul important este următorul: această discuţie ne permite să subliniem faptul ca acţiunea se poate baza pe *a priori* de natură variabilă, pozitive dar şi normative, ce pot avea statut de principii şi, deopotrivă, de propoziţii descripr tive. Deşi aceste *apriori* sînt de multe ori aplicate de actorul social în mod necritic, comportamentul lui nu devine astfel iraţional. Deoarece, dacă sînt considerate ca „venind de la sine'[1], faptul se explica prin aceea că, deseori, în practică, ele sînt nişte instrumente bine adaptate. Astfel, este adevărat că e o dovadă de chibzuinţă sa încerci să nu faci din nou aceleaşi greşeli, dar nu e mai puţin adevărat că acest principiu te poate împinge să le şi comiţi-

Noţiunea de raţionalitate cognitivă permite deci completarea tipologie' lui Weber într-unul din principalele ei aspecte. Intr-adevâr, exemplele de mai sus se caracterizează toate prin aceea că un comportament supus examinării poate fi explicat printr-un enunţ de forma: „X avea motive în-

tenieiat să facă Y, deoarece Y decurgea din teoria Z; aceasta este, bineînţeles, criticabilă, dar X avea motive întemeiate să creadă în ea". Această formulă se aplică în egală măsura în cazul lui Roosevelt şi al cobaiului examinat de H. Simon. Noţiunea weberianâ de *raţionalitate axiologică* se defineşte, în mod paralel, drept ansamblul enunţurilor de forma: „X avea motive întemeiate să facă Y, deoarece Y decurgea din teoria *normativă Z;* aceasta..."

în sfîrşit, acum înţelegem de ce expresia *motive întemeiate* este indispensabilă: ea permite reperarea cazurilor în care actorul social, fără a fi din această cauză lipsit de raţionalitate, se bazează pe motive de a căror fundamentare obiectivă nu este sigur.

Raţionalitatea „psihologica"

Ar mai trebui introdus un al patrulea tip de raţionalitate ce poate fi calificată drept „psihologică", în lipsa unui termen mai precis. El corespunde, de pildă, relaţiilor de implicaţie introduse de Durkheim în teoria sa asupra religiei: astfel, sentimentul sacrului presupune, după Durkheim (într-un sens, evident, nelogic şi care poate fi din acest motiv calificat drept „psihologic"), existenţa unei fiinţe ce inspiră subiectului un sentiment de respect. Pentru a da un exemplu mai banal: admiraţia faţa de un autor „implică" o atitudine pozitivă faţă de ideile sale. Pascal vorbea despre „raţiunile inimii" pentru a desemna acest tip de „raţiuni". Categoria weberiană a acţiunilor „afective" *(ajfektiielle)* poate fi considerată o categorie eteroclitâ ce cuprinde acţiunile inspirate de emoţie sau pasiune, precum şi acţiunile ce depind de această „raţionalitate psihologică".

Iraţionatitatea

Este important să revenim asupra unui aspect evocat mai sus. Noţiunile de raţionalitate cognitivă şi de raţionalitate axiologică desfiinţează definiţia *îngustă* a noţiunii de raţionalitate şi ajung la o noţiune mult mai largă decît cea a lui Pareto sau a economiei clasice. (Să ne amintim, într-adevâr, [ca] „acţiunile logice" în sensul lui Pareto nu sînt altceva decît acţiuni raţionale în sens îngust.) Nu trebuie însă să tragem de aici concluzia că definiţia propusa nu lasă defel loc iraţionalităţii. Cauza am vazut-o: multe comportamente nu pot fi descrise în mod natural cu ajutorul unei expresii de "pul „X avea motive întemeiate sa facă Y, deoarece...". Pentru aceste comportamente s-a propus calificativul de iraţionale.

Distincţia *semantică* dintre comportamentele ce pot fi explicate în mod natural cu ajutorul unor enunţuri de forma „X avea motive întemeiate să

facă Y, deoarece..." şi cele explicate mai curînd prin enunţuri de forme „X nu avea motive sa facă Y, dar..." corespunde, evident, unei distincţi *psihologice,* în primul caz, se consideră ca actorul îşi domină comportai mentul, în cel de-al doilea, dimpotrivă, îl controlează imperfect şi este înf trucîtva antrenat de forţe psihice pe care nu le stăpîneşte. De altfel, aceast distincţie nu exclude deloc faptul că numeroase comportamente rezult; dintr-un amestec de elemente raţionale şl de elemente iraţionale, caci după celebra formula a lui Hume, „raţiunea este slujitoarea pasiunilor". **Şj** trebuie sa recunoaştem că pînă şi actele aparent cele mai supuse „raţiunii îşi pot avea originea în pasiuni. Astfel, anumite teorii filozofice sau chiî ştiinţifice le-au fost inspirate autorilor lor de un irepresibil sentiment di ostilitate faţă de teoriile adverse.

Dar trebuie sa revenim asupra unui aspect important amintit mai sus şl sa insistăm asupra faptului ca sociologul trebuie, din principiu, sa fie cir| cumspect cu teoriile ce lasă un loc prea mare interpretării iraţionale a com| portamentelor. Aşa cum am văzut, aceste interpretări iraţionale sînt într-z devar în numeroase cazuri produsul unor fenomene de *proiecţie:* atunc| cînd observăm un comportament al unui subiect pe care nu-1 cunoaştei bine, avem tendinţa sa suplinim această lipsă de informaţie atribuindu| trasaturi care ne sînt proprii noua sau mediului nostru. Proiecţia descris are avantajul că ne oferă o interpretare a comportamentului observat, dar j interpretare care are deseori şi inconvenientul de a fi eronată. Astfel, ratei crescute ale natalităţii, observate în ţările din Lumea a treia, sînt deseoi puse de observatorii occidentali pe seama unor comportamente iraţional^ aceste rate s-ar explica prin aceea ca ţăranii locali sînt „înapoiaţi", că supun „pasiv" unor tradiţii seculare etc. în realitate, observatorul are acel sentiment de naţionalitate ca urmare a unui fenomen de proiecţie: aparţ] nînd unei societăţi în care familiile numeroase trag deseori mîţa de coadi el admite implicit că acelaşi lucru se întîmplă peste tot. Or, în ţările sărac adeseori o familie numeroasă uşurează, dimpotrivă, viaţa tuturor mei brilor săi, oferind servicii de asistenţă şi asigurare pe care o familie re ca dimensiune nu le poate da. Astfel, în multe ţări din Lumea a treia solidî ritatea familiala îndeplineşte funcţiile asumate la noi de Protecţia socială.!

Aceste fenomene de proiecţie sînt frecvent observate în ştiinţele socii le, deşi unul din obiectivele primordiale ale acestor discipline şi, la drel vorbind, principala lor vocaţie este de a curăţa „simţul comun" de prejudl căti. Astfel, pentru a explica „rezistenţa" la inovaţie a ţăranului ce refuza nouă sămînţă sau a consumatorului ce respinge un produs nou, se evoca uneori forţe obscure ce 1-ar aservi pe actorul social tradiţiilor si i-ar interzice sâ-şi vadă interesul. Uneori, aceste forţe obscure poartă nume savante. Astfel, pentru a explica practicile magice, la început Levy-Bruhl (1922) a propus să se vadă în ele manifestarea unei pretinse „mentalităţi primitive"-Această noţiune oferă, fără îndoiala, o explicaţie a practicilor magice. Dar v

ea este pur verbală, iar Levy-Bruhl a abandtmat-o aproape complet în *Carnetele* sale (1949), deşi acestei explicaţii i se datorează în principal gloria sa. Unii teoreticieni mai circumspecţi, cum ar fi în special Durkheim (1912) şi Weber (1922a), au atras atenţia asupra faptului că magia oferă o interpretare a lumii ce nu are nimic iraţional, fiind vorba de societăţi sau medii sociale în care gîndirea ştiinţifica este necunoscută. Dar primul impuls al observatorului occidental impregnat de gîndire ştiinţifica este de a considera practicile magice ca stranii şi iraţionale.

Aceste fenomene de proiecţie nu privesc doar cazul în care observatorul se apleacă asupra unor societăţi exotice. Astfel, un sociolog al muncii, Chinoy (1952), nu concepea ca nişte muncitori pot fi *cu adevărat* satisfăcuţi de unele avantaje materiale pe care un profesor universitar are motive întemeiate sa le considere derizorii,"* El a interpretat deci această satisfacţie ca pe un şiretlic al muncitorilor, provenit din adîncul inconştientului lor, pentru a reuşi să accepte o situaţie inacceptabilă. In acelaşi fel, unii sociologi ai educaţiei sau culturii nu îşi imaginează ca poţi fi complet dezinteresat de cultură sau de diplome şi pretind că aceia care le desconsideră sînt ghidaţi de o cenzura invizibilă sau de o autoritate socială invizibilă care le-ar arata fără ştirea lor ca trebuie să se îndrepte de preferinţă spre căile marginale ale sistemului şcolar.

Astfel, interpretările iraţionale ale comportamentului celuilalt se explică deseori prin aceea ca, din lipsa de informaţii sau de perspicacitate, sau fiindcă cedam atracţiilor *sociocentrîsmului* despre care vorbeşte Piaget (1955), sîntem incapabili să găsim motivele care îl inspira şi care sînt, deseori, greu de identificat. Aceste pericole sînt cu atît mai de temut astăzi, cînd influenţa conjugata a celor trei autori, Nietzsche, Freud şi Marx (în special cel din primele pagini ale *Ideologiei germane,* 1846) a contribuit la legitimarea interpretărilor iraţionale ale comportamentului: astfel, îndepărtarea foiţelor obscure responsabile de un anumit comportament ar echivala cu o dovadă de modernism, ar arata că lecţia psihologiei profunzimilor a fost înţeleasă bine. Dar dacă referinţa la aceşti maeştri poate reprezenta ocazional o utilă sursă de inspiraţie, ea poate produce şi explicaţii facile, găunoase şi, deopotrivă, false, lipsite de interes şi, pe deasupra, dispreţuitoare fără temei la adresa actorilor sociali, explicaţii ce pot totuşi trece drept revelaţii, deoarece trezesc un sentiment de „profunzime" şi invocă în sprijinul lor teorii influente.

Aceste alunecări pot fi accentuate printr-un mecanism suplimentai', şi anume acel care se produce atunci cînd, deseori, observatorul împărtăşeşte cu publicul său unele *a priori* privitoare la cel observat. Aşa se explică laptul ca, multă vreme, comportamentele „primitivilor" au fost interpretate ca iraţionale: l/ din cauza „distanţei culturale'[4] ce separă în acest caz observatorul de cel observat, acestea sînt efectiv foarte greu de înţeles; *II* obser-

5.Boudon(1979).

vatoml poate uşor sa-şi determine publicul să-i împărtăşească o interpreţi re iraţionala a comportamentului „primitivului".

Această discuţie permite înţelegerea semnificaţiei unui important a; pect de metodă evocat mai sus şi asupra căruia un Weber (19226) şi, m< tîi'ziu şi independent de el, filozoful ştiinţelor K. Popper (1967) au insişti îndelung. El poate fi prezentat în felul următor: deşi este la fel de absut ca *omul* sa fie declarat raţional ori iraţional, sociologul — ca şi economii tul, cercetătorul politiei* sau demograful — are de cîştigat dacă îl considt ra pe *actorul social* ca *raţional,* ne spun Weber şi Popper. Cu alte cuvinfe el trebuie să plece de la principiul ca acesta are întotdeauna motive întţ meiate de a face ceea ce face şi de a încerca prin toate mijloacele de cai dispune sa regăsească respectivele motive. Şi numai în cazul în care s dovedeşte imposibil să i se atribuie unui comportament anumite motiv< ne vom simţi autorizaţi sa propunem o interpretare iraţională a acestui; Popper a vorbit despre ipoteză *zero* pentru a desemna acest principiu, se bazează pe faptul că, adesea, explicaţiile iraţionale sînt seducătoare facile şi cu mare putere de influenţare, chiar atunci cînd sînt false. Aceasr influenţă poate fi evaluată plecînd de la succesul pe care 1-au cunoscu odinioară unele teorii iraţionaliste —- astăzi definitiv uitate —- precum cek ale lui Le Bon (1895) sau cele de început ale lui Levy-Bruhl (1922).

La modul general, una dintre cele mai dificile probleme cu care se confruntă sociologia este aceea a calităţii şi validităţii enunţurilor pe care Ie introduce pentru a explica comportamentul actorilor sociali. Deoarece este uşor să consideri drept iraţional un comportament care *este* în realitate[1] raţional, sau să te înşeli asupra tipului de raţionalitate şi să vezi, de pilda, o raţionalitate de tip utilitar acolo unde operează o raţionalitate de tip axiologic (sau invers). Asemenea erori nu prejudiciază doar cunoaşterea, ci ai. şi consecinţe nefaste din punct de vedere practic, dacă analizăm numeroasele eşecuri înregistrate de politicile bazate pe analize eronate ale compoi tamentului actorilor. Ph. Beneton (1983), P. Berger (1974), M. Cusson (1983) S. Sieber(1981) şi alţii au oferit numeroase exemple de asemenea erori de diagnostic în cazul politicilor de dezvoltare, de luptă împotriva inegalităţilor şi sărăciei sau, respectiv, de lupta împotriva drogurilor şi crimei.

Efecte de compunere

La modul ideal, o analiză ce se desfăşoară în cadrul sociologiei acţio-niste trebuie în primul rînd să identifice actorii sau categoriile de actori sociali consideraţi responsabili de fenomenul în curs de explicare. L<q

Pentru definirea acestui **termen, a se vedea** în acest volum p 75 (n./.)

Tocqueville, este vorba despre proprietarii funciari, în *Etica protestantă* a lui Weber, despre calvinişti, iar în articolul său despre sectele din Statele Unite, despre responsabilii sectelor protestante etc. In al doilea rînd, se pune problema de *a înţelege* comportamentul acestor actori: de ce pro prietarii funciari francezi sînt mai absenteist! decît cei englezi? se întreabă Ţocqueville (1856). De ce elevii protestanţi din ducatul Baden optează oare mai frecvent pentru discipline ştiinţifice decît elevii catolici? se în- treaba Weber (1920«). De ce americanii de la începutul secolului ţin atît de mult sa cunoască religia interlocutorului lor? în al treilea rînd, este vor ba de *a explica* modul în care aceste comportamente individuale produc fenomenul macroscopic ce urmează a fi explicat.

în numeroase cazuri, acest al treilea moment al analizei — cel în care se examinează efectele macroscopice produse de *compunerea* sau, cum se mai spune, de *agregarea* comportamentelor individuale — nu prezintă di ficultăţi deosebite. Deoarece, în nenumărate cazuri, aceste efecte iau forma simplă a *însumării*. Să reluăm exemplul lui Ţocqueville (1856): dat fiind faptul *că fiecare* proprietar funciar francez este mai tentat decît omo- logul său englez sâ-şi abandoneze pămînturile pentru a ocupa ranguri la curte, rezultă la nivel macroscopic ca *rata globală* a absenteismului este mai mare în Franţa decît în Anglia.

în alte cazuri, agregarea unor comportamente individuale poate produce efecte *sui generis.* Un caz particular deosebit de important este cel în care ea generează efecte *indezirabile,* pe care nimeni nu le-a urmărit. In asemenea situaţii se vorbeşte uneori despre efecte *perverse.* Astfel, să pre- supunem că toţi clienţii unei bănci au motive întemeiate să se îndoiască de , solvabilitatea acesteia. *Fiecare* va fi atunci tentat sâ-şi retragă depunerile. Cum rezervele unei bănci sînt în rnod normal inferioare depunerilor făcute, va rezulta un efect indezirabil pentru ambele părţi: falimentul băncii. *Panici* de acest tip au fost observate în special în timpul crizei din 1929. Spre deosebire de suita de imagini evocate de însăşi noţiunea de panică, ele nu se explica, şi este important să reţinem fie şi în trecere acest lucru, prin iraţionalitatea actorilor sociali, ci, dimpotrivă, prin prudenţa lor. Acest efect indezirabil a rezultat din *agregarea* unor comportamente raţionale. Plecînd de la acest exemplu de „profeţie autorealizatoare" precum şi «e la exemple analoge, Merton (1949) a sugerat pe bună dreptate faptul că evidenţierea acestor efecte *neaşteptate* este un obiectiv major, ba chiar obiectivul principal, al analizei sociologice, în felul acesta, el a reluat un punct de vedere tradiţional, deseori enunţat înainte de către A. Smith, K. Marx, ca şi de H. Spencer, de pildă, şi care va fi îmbrăţişat adesea şi mai tîrziu.

Vom reţine în trecere, pe planul vocabularului, că noţiunea de efect *ne-°Şteptat* nu poate desemna la modul general tipul de efect despre care e

vorba aici. Şi asta pentru ca aceste efecte sînt adesea perfect previzibile. Astfel, astăzi se ştie foarte bine că, încercîhd protejarea chiriaşilor prin blocarea chiriilor se creează o situaţie în care mulţi proprietari sînt tentaţi să-şi retragă locuinţa de pe această piaţă deoarece chiria riscă să fie inferioară cheltuielilor de întreţinere. Acest efect este indezirabil. Şi pervers — duce la rezultatul *invers* scopului urmărit. Dar nu este defel neaşteptat.

Noţiunea de efect *nedorit,* atrăgătoare prin simplitate, prezintă dificultăţi analoge, într-adevâr, aceste efecte sînt deseori pur şi simplu declanşate în mod voluntar şi asumate de bună voie de cei care le produc. Nu rareoii arta politică constă în luarea unor măsuri care să-I determine pe cetăţean să servească interesul general prin urmărirea propriului său interes. Sa n^ gîndim la politicile de incitare fiscala în favoarea economisirii. Succesul acestora — atunci cînd există — nu este nici neaşteptat, nici nedorit. Este adevărat ca prima intenţie a celui ce economiseşte nu este de „a ajuta in dustria", dar, cu toate acestea, el poate, foarte bine să înţeleagă obiectivele autorităţii politice şi sa le accepte.

Noţiunea de efect *pef-vers* este mai generală decît aceea de efect *neaşteptat* sau de efect *nedorit-* Dar prezintă şi o dificultate: ea evocă noţiunea de efect *indezirabil.* Or, deseori se întîmplă ca actorii sociali să provoace efecte pe care nu le urmăresc şi care sînt *dezîrabile.* Putem cita înj această privinţă un exemplu clasic: cel preluat de Pareto (1916) de lai Adam Smith, în care băcanul scade preţul pentru a-i seduce pe clienţii] concurentului său; cum concurentul va face, după toate probabilităţile, Ia| fel, şi unul şi celălalt vor servi, fără sa vrea, interesul consumatorului. Egois-' mul lor se va preface astfel în altruism. Noţiunea de efect pervers nu este* uşor aplicabilă unui caz de acest gen, deoarece contrariază obişnuinţe lingvistice: într-adevâr, este greu să percepem adjectivul *pervers* în sensul său pur etimologic, asociindu-1 doar ideii unei *perturbări,* unei *inversări.,* unei *bulversaţi* ce ar interveni între intenţiile actorilor şi efectele acţiunilor lor.

Din toate aceste motive, este poate preferabil sa folosim un termen mai neutru şi să vorbim de efecte *de compunere,* efecte *emergente.,* efecte *de i, agregare* sau, chiar, de efecte *de sistem.*

Efecte de compunere simple

Este vorba despre efectele de compunere ce iau forma unor efecte de *însumare:* fiecare fiind în aceeaşi situaţie, toata lumea se comporta sau tinde să se comporte în acelaşi fel, iar rezultatul este un efect agregat. Cum fiecare întreprinzător calvinist — dacă ipotezele lui Weber (1920a) sînt valide — este stimulat sa-şi reinvesteasca profiturile, împreună vor provoca un efect de acumulare.

In ciuda simplităţii lor, aceste efecte de însumare sînt de o importanţă crucială în analiza sociologică. La drept vorbind, sînt cu adevărat fiinda-

mentale şi putem chiar spune ca fenomenele sociale cele mai remarcabile sînt adesea nişte efecte de însumare. Importanţa ce i s-a acordat întotdeauna *Eticii protestante* a Iui Weber (1920a) se explică prin aceea ca ea face din cea mai însemnata mutaţie a timpurilor moderne, şi anume apariţia capitalismului de acumulare, un efect al agregării unor comportamente individuale, fiecare fiind de importanţă marginală.

De la Adam Smith (1776) la Durkheim (1893), ţrecînd prin Herbert Spencer (1874-1875), progresele diviziunii muncii sînt explicate în acelaşi mod: sa presupunem că îritr-o întreprindere se hotărăşte afectarea a două persoane pentru aceiaşi Ioc de muncă, deoarece cantitatea de munca a crescut. Cele două persoane vor decide probabil să realizeze flecare jumătate din lucrare. Sau poate, mai probabil, vor prefera sa preia părţi diferite ale muncii respective. Să presupunem deci că aleg această a doua variantă şi realizează aceeaşi muncă în mai puţin timp, specializarea lor avînd astfel şanse de a fi confirmată: diviziunea muncii va spori atunci la o scară microscopică. Bineînţeles., acelaşi proces se va repeta, astfel încît, după un timp, organizarea întreprinderii va fi, poate, de nerecunoscut. Această mutaţie calitativă va fi produsul unei suite de efecte de agregare. Şi cum efecte analoge vor apărea nu numai la scara unei anumite întreprinderi ci a societăţii în ansamblul ei, aceste efecte de agregare vor produce probabil o mutaţie a sistemului economic.

într-un mod mai general, pentru Spencer, întreaga evoluţie socială trebuie analizată ca rezultat al unor efecte de compunere. Pentru Marx, istoria era o ţesătură de efecte neaşteptate, aşa cum o arată celebra sa formulă: „Oamenii fac istoria, dar ei nu ştiu ce istorie fac", formulă pe care o pune literalmente în aplicare, de exemplu în *Capitalul,* unde întreaga istorie a instalării şi expansiunii capitalismului este analizată ca produsul nedorit al unor comportamente comprehensibile. Dar noţiunea de efecte de compunere este la fel de omniprezentă la un Tocqueville. Astfel, o bună parte din *Vechiul Regim* analizează motivele pentru care Revoluţia franceză nu a produs deloc rezultatele urmărite de revoluţionari.

Numeroase analize sociologice clasice demonstrează deci că procese sociale de importanţă considerabilă sînt rezultatul unor efecte de agregare. Această noţiune crucială este totuşi uneori prost primită deoarece, conform unei idei general acceptate, demnitatea cauzelor corespunde demnităţii efectelor, şi uneori se admite cu greu ca Istoria poate fi produsul unei multitudini de cauze prozaice.

Efecte de compunere complexe

anumite cazuri, efectele de compunere au o structură mai complexa, aspect a fost evidenţiat de filozofia politică clasică. Astfel, întreg

Contractul social al lui Rousseau (1766) se bazează pe o teoremă de posi. bilitate ce poate fi enunţată astfel: în anumite condiţii, se poate întîmpla c? indivizi autonomi, ce au interes sa coopereze, să nu reuşească; dacă nu sin; *forţaţi* să coopereze, prin constrîngerea „legii morale" sau printr-o con-strîngere externă, fiecare poate fi într-adevăr tentat sa se retragă. Astfei deoarece nu se socotesc legaţi prin hotărîrea lor, cei doi vînători din *Di\ curs asupra originii inegalităţii,* care conveniseră să coopereze penii u prinderea cerbului, renunţă să mai stea la pîndă pentru a prinde iepurele trecea prin preajmă. Această parabolă îi sugerează lui Rousseau ca „orm trebuie forţat să fie liber", o formula contradictorie şi aproape inintelig| bilă, în ciuda celebrităţii sale, dacă nu luăm în considerare teorema pe c< se bazează.

Efectul de compunere subiacent parabolei lui Rousseau a fost identii cat şi botezat mult timp după aceasta de către teoreticienii jocurilor cu *ni* mele de Jocul asigurării" *{Insurance game).* Dar este important să obsej văm ca existenţa şi importanţa sociologică a unor efecte de tip asemănat/ au fost clar percepute, nu numai de Rousseau, ci de mulţi filozofi şi ist* rici, cum ar fi Hobbes sau Tucidide. Astfel, Tucidide demonstrează că îr frîngerile pe care le-a cunoscut Atena în timpul războiului peloponezk au fost în buna măsură provocate de proasta organizare a sistemului său alianţe, care a facilitat apariţia unor efecte de compunere indezirabile, prf încurajarea cetăţilor aliate din Asia mică de a „merge pe cont propriu", vocabularul teoriei jocurilor, structura identificată de Tucidide este numii! „dilema prizonierului" *(prisoner 's dtlemma),* plecînd de la fabula cu aji tonii căreia este ilustrată.[6]

. Să luăm o situaţie de interacţiune cu două persoane şi să desemnat prin CC, CR, RC, RR cele patru situaţii create prin alegerea pe care o fa| doi actori sociali între cooperare şi renunţare'

	Al doilea actor C (cooper.)	R (renunţ.)
C Primul (cooper.) actor	CC	CR
o (renunţ.)	RC	RR

Situaţia CR este, de pildă, aceea în care primul actor cooperează (C) şj în care cel de-al doilea renunţă (R).

In jocul „asigurării", există următoarele preferinţe:

Actorul l: CC > RC> RR > CR Actorul 2: CC>CR>RR>RC.

6. Cf. p. 261. capitolul 6 „Conflictele", în care această structură **este reluată.**

în jocul „dilemei prizonierului":

Actorul 1: RC> CC> RR > CR Actorul 2:
CR>CC>RR>RC.

în primul caz, renunţarea este o bună alegere daca există cea mai mica îndoiala cu privire la voinţa de cooperare a celuilalt. Acesta este exemplul lui Rousseau. în cel de-al doilea caz, renunţarea este „cea mai buna" alegere la modul absolut. Este exemplul lui Tucidide: cetăţile aliate îşi spun că în orice situaţie Atena are interesul de a-şi menţine sistemul de alianţe si că, în consecinţă, pot sta în expectativă, în felul acesta, ele contribuie la slăbirea respectivului sistem, fac jocul adversarului şi îşi fac rău singure.

Nu este de neglijat interesul didactic pe care îl prezintă punerea în formă a acestor efecte de compunere, datorată teoriei jocurilor. Putem astfel înţelege că şi cele mai simple situaţii de interacţiune -— între doua persoane ce caută doar sâ-şi satisfacă preferinţele egoiste în condiţii de informare perfectă, ca în cazul analizat de Rousseau — pot avea o structură foarte variabilă. Chiar şi în acest caz, elementele de conflict şi de cooperare se pot combina în nenumărate feluri. Mai precis, aşa cum au arâtat-o Rapo-port şi Guyer (1966), acestui caz simplu îi corespund exact 78 de situaţii de interacţiune cu structură diferită. Bineînţeles, diversitatea acestor structuri e şi mai mare dacă se au în vedere situaţii de interacţiune mai complexe. Este deci imposibil să prezentăm fie şi sumai' diversitatea acestor structuri.

Exemplul lui Tucidide este suficient pentru a arata că structurile de interacţiune studiate de teoria jocurilor se întîlnesc şi în realitate. Dacă ră-mînem la efectul de „dilemă a prizonierului", putem găsi numeroase ilustrări în viaţa socială. Acesta explică nenumărate fenomene banale din viaţa socială curentă, cum sînt cozile care se formează în faţa cinematografelor. Dar tot el explică şi fenomene mai semnificative, cum ar fi cursa înarmări-lor sau risipa publicitara: în multe cazuri, un conducător de întreprindere trebuie să facă publicitate din momentul în care face şi concurentul lui; dar chiar presupunînd ca publicitatea are un efect, se poate întîmpla ca nici unul din cei doi sa nu aibă nici un profit de pe urma ei, astfel încît cheltuielile publicitare corespund atunci unei pierderi totale. Un asemenea efect nu este numai indezirabil, ci şi absurd; el rezultă totuşi din agregarea unor comportamente raţionale în sensul cel mai strict, într-un alt registru, Marx, cel din *Capitalul* (1867), crede că poate profetiza autodistrugerea capitalismului deoarece este convins ca puternicul efect de „dilema a prizonierului" este creat de concurenţa dintre capitalişti. Legea scăderii ten-[de]nţiale a ratei profitului enunţă fără doar si poate existenţa unui efect de acest tip: deoarece capitalistul nu poate împiedica creşterea productivităţii in cauza situaţiei de concurenţă în care se află, el îşi taie craca de sub picioare — după cum crede Marx —, deoarece astfel partea de muncă în

cadrul factorilor de producţie este mult redusă, iar profitul e obţinut prin exploatarea muncii. Modelul lui Marx nu merita deloc să fie luat în s prin concluziile sale, căci se *bazează* pe tot soiul de ipoteze, unele false' altele nerealiste. Dar râmîne interesant de reţinut ca Marx (1867), ca Rousseau (1766), presimţise existenţa şi importanta efectelor de agreg r complexe pentru analiza sociologica.

Olson (1965) a oferit exemple devenite clasice de efecte de agreg complexe. El a subliniat faptul că, daca nu avem în minte acest tip efecte, este dificil să explicam numeroase fapte sociale, familiare dar n terioase, şi pe deasupra extrem de diverse: de pilda faptul ca impozitul -direct este perceput — la valoare egală — ca mai puţin „dureros" decît -direct; sau că anumite tipuri de mişcări sociale — consumerismul, de pii, — nu pot lua cu uşurinţă naştere în mod spontan, ci trebuie declanşate < către întreprinzătorii „marilor cauze"; sau că, uneori, aşa cum arata inti tuirea controlului sindical al foiţei de muncă —- acel *closedshop* al ang! saxonilor —, oamenii trebuie forţaţi, dacă nu aşa cum spunea Rousse „sa fie liberi", cel puţin să contribuie Ia producerea unor bunuri şi servi; pe care totuşi le apreciază în cel mai înalt grad. în ceea ce-(privesc Boudon(1973, 1977) a arătat ca asemenea efecte complexe, nu identice CL cele evocate dar de un tip asemănător, se regăsesc în domeniul sociologi^ educaţiei, mobilităţii şi stratificării: aceste efecte explica, de pilda, fapt că democratizarea educaţiei are mai puţină influenţă decît s-a crezut' sperat asupra egalizării „şanselor în faţa vieţii", sau că nemulţumirea lectivă *poate* creşte atunci cînd şansele fiecăruia se îmbunătăţesc, după, cum au notat, fiecare în felul lui, Tocqueville (1856) şi Durkheim (1893). La rîndul sau, Schelling (l 978) a sugerat că fenomenele de segregare sînt deseori efecte de compunere complexe.

Sociologia acţiunii şi celelalte paradigme

Obiecţii adresate sociologiei acţiunii

In încheiere, este important să revenim asupra unei probleme tratate parţial la începutul acestui capitol şi sa centralizăm elementele de răspuns aduse pe parcurs: de ce paradigma sociologiei acţiunii — ce pare în bună măsura de domeniul evidenţei şi are la activul său numeroase succese pe care exemplele dezvoltate în acest capitol, precum şi în următoarele, le dovedesc cu prisosinţă— întîlneşte uneori atîtea rezistenţe?

Există în primul rînd motive intelectuale, şi anume neînţelegerile amintite la pagina 30 şi următoarele. Dar sînt şi raţiuni istorice. Gonite (1830-

l §42) îl concepea pe individ nu numai ca pe o creaţie a epocii Luminilor si Revoluţiei, ci şi ca pe o forţă neglijabilă, fără influenţă asupra cursului istoriei. Pentru el, singurul subiect al Istoriei era Umanitatea, „Marea Fiinţă". Prin Durkheim, Comte a împrumutat sociologiei franceze o tonalitate „holistâ", reperabilă Ia un Levi-Strauss, de pildă. Aşa cum a arătat Nisbet (1966), influenţa lui Comte se combină de asemenea, în mod complex, cu unele sentimente caracteristice *conservatismului.* Multor conservatori de suflet, ce nu sîht neapărat şi conservatori din punct de vedere politic, „modernitatea" li se pare insuportabilă deoarece a detronat *Comunitatea* în beneficiul *Individului.* Pentru alţii, sociologia acţiunii neglijează caracterul opresiv al structurilor sociale, precum şi faptul — evident în ochii lor — că actorul social este complet lipsit de autonomie, în fine, pentru alţii, locul acordat de sociologia acţiunii principiului de raţionalitate ar contrazice cuceririle psihologiei modeme, ce ar fî „demonstrat" ca omul *este* iraţional. Influenţa psihologiei „adîhcurilor" se accentuează datorită faptului că, sub efectul mecanismelor de proiecţie amintite mai sus, se manifestă, aşa cum am văzut, tendinţa de a interpreta ca iraţionale comportamentele ce nu par imediat inteligibile.

Opoziţia faţă de sociologia acţionistă îşi are originea şi într-o reprezentare difuză, pe care D. Wrong (1961) a numit-o „concepţie hipersocializa-ta asupra omului", ce îl consideră pe actorul social o pastă moale în care datele mediului s-ar înscrie fără ştirea lui, dictîndu-i ulterior comportamentul.

Importanţa celorlalte paradigme

Discuţia de mai sus ne permite să evaluăm lipsa de temei a obiecţiilor adresate sociologiei acţiunii. Dar, pe de altă parte, este important să recunoaştem că exista şi motive obiective care o împiedică să aspire la o poziţie de monopol: şi anume faptul că, în multe cazuri, principiile sale sînt fie *practic* inaplicabile, fie *nepertinente.*

Intr-adevăr, se întîmplă deseori ca principiul „individualismului metodologic" să nu poată fi pus în practică în domeniul cercetării în care este totuşi pertinent. Acest caz tipic are loc atunci cînd cauzele individuale, răspunzătoare de fenomenul agregat ce urmează a fi explicat, sînt prea numeroase şi prea eteroclite pentru a putea fi identificate şi descrise.

Această remarcă permite clarificarea unor dezbateri clasice. Astfel, Douglas (1967) a atacat virulent *Despre sinucidere* a lui Durkheim în nudele principiilor sociologiei acţiunii. Contrar celor afirmate de Durkheim (1897), ne spune Douglas, singura întrebare interesantă pe care şi-o poate pune un sociolog în legătură cu sinuciderea se referă Ia determinarea motivelor sinuciderii şi, eventual, la stabilirea unei tipologii a acestor motive.

Această opinie este, în realitate, deosebit de radicală. Nu vedem de ce ar interzis sa ne întrebam despre *cauzele* care explica, de pilda, de ce rateU feminine de sinucidere sînt mai mici decît cele masculine, sau de ce într-c anume perioadă ratele de sinucidere sînt mai ridicate într-o anumită ţar| decît în alta. Douglas încearcă sa-şi fundamenteze opoziţia pe faptul cf statisticile privitoare la sinucidere sînt puţin fiabile. Este adevărat, cum a arătat chiar Durkheim, că ele sînt afectate de tot felul de distorsiuni Dar nu mai mult decît alte tipuri de date statistice. Pe de altă parte, des aceste statistici sînt distorsionate, unele dintre *relaţiile* pe care le pun evidenţă pot fi considerate solide. Nimic nu ne împiedică deci să ne punei întrebări în legătură cu cauzele lor. Apare totuşi, în acest punct, o dificul ţaţe majoră: sinuciderea fiind dictată de cele mai variate motive, devină imposibila, în mod logic, determinarea cauzelor, să spunem, unor diferen; te între ratele de sinucidere existente în două ţări. Sociologul se află într-o situaţie complet diferită de aceea a economistului care vrea să ci noască, de exemplu, cauzele diferenţei dintre ratele de inflaţie a două tăi Cel de-al doilea poate aplica principiile sociologiei acţiunii şi poate anali za această diferenţă drept efectul agregat al unor comporta mente compre hensibile ale unor grupuri de indivizi aflaţi în condiţii analoge. Primul poate face aşa ceva. Acest lucru înseamnă că, într-un caz ca acela, se depăşi cu greu treapta ce duce de la constatare la explicare.

Este adevărat ca Durkheim (1897) se străduieşte şi încearcă să explici relaţiile statistice pe care le-a stabilit cu ajutorul unui număr de concept] celebre: ratele de sinucidere ar varia în funcţie de „anomia", „fatalismul"! „altruismul" sau „egoismul" ce caracterizează o anume societate, un anu mit gnip sau mediu social. Interminabilele glosări la care au dat naştere aceste concepte, imposibilitatea, demonstrată de Besnard (1987), de a le atribui un conţinut precis sînt semnificative prin ele însele, în timp ce st poate, pe drept cuvînt, imagina un consumator tipic-ideal, un calvinist ti-j pic-ideal sau descrie psihologia proprietaru/w/ funciar francez sau *a* acelui gentleman-farmer englez de Ia sfîrşitul secolului al XVIII-Iea, o asemeneî operaţie apare mult mai îndrăzneaţă cînd e vorba despre sinucidere. Ui asemenea act se supune unor motive mult prea singulare pentru a puter construi portretul unui sinucigaş tipic-ideal. De aceea, niciodată nu s-£ reuşit sa se dea un conţinut foarte precis celebrelor concepte durkheimienej expuse mai sus.

In afara cazurilor în care principiile sociologiei acţiunii sînt *practici* inaplicabile, există şi altele în care ele suit *nepertinente*, Intr-adevar, este important să recunoaştem că exista numeroase studii sociologice de o im-1 portantă decisivă, deşi nu datorează nimic principiilor sociologiei acţio-ᵢ nişte. Astfel, nimic nu ne poate interzice să ne punem întrebări *descriptive*' mai curînd decît *explicative.* Intr-un asemenea caz, principiile sociologiei

acţiunii nu au nici un rost. Arunci cînd Burckhardt (1952) studiază Renaşterea în Italia, obiectivul său este de a da viaţa culturii acestei epoci, de a-i evidenţia singularitatea în raport cu alte culturi. Acelaşi lucru se întîmplă atunci cînd un Aries (1960) se străduieşte să descopere evoluţia moravurilor si manierelor, sau cînd un Francastel (1977) încearcă sa arate că Renaşterea a introdus în pictură o ruptură esenţială: perspectiva. In toate aceste exemple, avem de-a face cu proiecte mai curînd descriptive decît explicative.

Lucrurile se complică datorită faptului ca nu exista nici o relaţie de principiu între natura obiectelor supuse analizei şi întrebările pe care ni le . punem în legătură cu ele. Astfel, numeroase studii de sociologia artei, ideilor, religiei sau moravurilor sînt de natură explicativă, în timp ce altele suit de natură descriptivă. Cînd Weber (1922a), de pildă, se întreabă în legătură cu motivele interesului funcţionarilor romani pentru cultul lui Mithra, sau cel al funcţionarilor prusaci pentru francmasonerie, el îşi pune o întrebare *explicativă,* la care răspunde printr-un model ce respectă cele două principii ale sociologiei acţioniste. Atunci cînd R. Bellah (1964) schiţează un tablou panoramic al evoluţiei religioase a umanităţii, analiza lui e în principal *descriptiva.* Deci trebuie să se recunoască doar faptul că, aşa cum o demonstrează cazul lucrării *Despre sinucidere* a lui Durkheim, dorinţa de a pune întrebări explicative în legătură cu anumite subiecte poate fi o încercare temerară.

într-un text de o mare foiţă de pătrundere, ce permite condensarea discutiei precedente, Georg Simmel (1917) declară: „Pentru o cunoaştere perfectă, trebuie să admitem că nu există nimic altceva decît indivizi. Pentru o privire ce ar ajunge pîna în adîncul lucrurilor, orice fenomen ce pare sa alcătuiască deasupra indivizilor o unitate nouă şi independentă s-ar rezuma la acţiunile reciproce pe care indivizii le schimbă între ei. Din nefericire, această cunoaştere perfecta ne este interzisă."[7]

Este greu să se găsească o mai bună descriere a naturii, importanţei dar şi a dificultăţilor sociologiei acţiunii şi ale „individualismului metodologic" ce constituie miezul acesteia. Dar trebuie surprinsa cu mare atenţie semnificaţia acestui text: Simmel afirma aici în primul rind faptul că un fenomen social, indiferent care ar fi el, nu poate fi conceput decît ca un efect de agregare, decît ca rezultat al unor acţiuni, atitudini sau comportamente individuale. Iar atunci cînd precizează că nu poate fi vorba decît de ° himeră, vrea sa spună că nu se poate pune problema unei analize obiective şj controlabile a comportamentelor fiecărui actor social în parte. Dim-Potrivă, aceşti actori trebuie regrupaţi în tipuri, pentru a se putea propune [0] explicaţie a comportamentului acestor actori ideal-tipici, explicaţie ce va [1] ^totdeauna o reprezentare foarte simplificată. Aceasta reprezentare va

[7].Boudon(1986).

utiliza întotdeauna, aşa cum de altfel o şi spune, o „psihologie abstractq sau o „psihologie convenţională". **Pe** scurt, explicaţiile „individualiste ale sociologiei acţiunii presupun întotdeauna construirea unor *modele* **cori** damnate prin forţa lucrurilor sa fie simplificatoare şi, prin aceasta, nereij liste. După cum economistul îşi rezervă dreptul de a descrie compot mentul consumatoru/w/ sau al pro ducat oru/«/ într-o împrejurare sau alt sociologul va opta — acolo unde acest lucru pare posibil — pentru *erei* unor actori tipici-ideali, cărora le va împrumuta „logici" de comportame^ infinit simplificate în raport cu realul.

Simmel adaugă: „Acestea fiind spuse, aşa cum biologul a putut dej substitui forţei vitale, ce părea ca planează deasupra diferitelor organe, a< ţiunea reciprocă a acestora din urmă, sociologul la rîndul său trebuie s! încerce tot mai mult sa ajungă la acele procese particulare ce produc real mente realitatea sociala, indiferent de distanţa la care se vede nevoit să ri; m în ă de idealul său." Altfel spus, chiar dacă principiile sociologiei acţiuni sînt greu de aplicat, interesul sociologului este de a încerca să se inspir^ din ele.

Bibliografie

ABBL T. (1964). *The operation called «Verstehen»,* in H. Albert (ed.), *Theorie unaReali\ tai,* Tubingen, J. G. B. Mohr, 177-208. ;[

ARIES PH. (1960), *L'enfantet la vie familiale soits l'Ancien Regime,* Paris, Le Seuil, 1975.' ARON R. ţ 1964 J, *La philosophie critique de l'histoire. Essai sur une theorie allemande de\ l'lustoire,* Paris, J. Vrin; Paris, Julliard, 1987.

ARON R. (1967), *Leş etapes de la pensee soaologique,* Paris, Gallimard, 1983. BELLAH R. (1964), Religious evolution, *American Sociologic al Review,* 29. 358-374. BENETON PH. (1983), *Lefleau du bien.* Paris, R Laffont BERGER P. L. (l 974), *Pyramids of sacrifice, politica! ethics and social change,* New York. Basic Books: tr fr *Leşpyramides du sacrifice du Bresil ă la Chine,* Paris, PUF, 1978. BESNARD PH. (1987), *L'anomie. Şes usages etsesfonctions dans la discipline sociologi'qiie depuis Dwkheim,* Paris, PUF. BOUDON R. (1973), *L'inegaRte des chances,* Paris, A. Colin; Paris, Hachette, «Pluriel».

1985. BOUDON R. (1977), *Effetspervers ei orare social.* Paris. PUF, «Quadrige», J 989; trad. rom (fragm.) *Efecte perverse si Ordine sociala* în *Texte sociologice alese,* Humanitas. Bucureşti, 1990.

BOUDON R. (l 979). *La logique du social,* Paris, Hachette, 1983, BOUDON R. (1986), „Individualismeetholismedans Ies sciences sociales", in P. Birnbauin- J. Leca, *L'individualisme,* Paris, Presses de la Fondation **naţionale** des Sciences poii- îiques, chap. 2, 45-59. BOUDON R., BOURRICAUD (1982), Action, Durkbeim, Weber, in *Dictionnaire critique de la sociologie,* Paris, PUF, 3e ed . 1990,

D., LINDBLOM C. E. (1963), ***A strategy of decision, policy evaluation as a sodal process,*** **New York, The Free Press/Londra,** Collier-Macmillan. RiiRCKHARDT J. (1952), ***Di e Kultur der Rencăssance in Italien,*** **Stuttgart, Kroner; trad.** rom-: *Cultura Renaşterii în Italia, 2* voi., EPL, Bucureşti, 1969. CHINOY E. (1952), „The tradition of opportunity and the aspirations of automobile workers", ***American Journal ofSociofogy,*** **LVII,** 5, 453-459. CoMTE A. (1830-1842), ***Cours deptiilosophiepositive,*** Paris, **Bachelier, 6 voi.,** *mCEuvres,* **Paris,** Hermann, **1975.** moziER M-, FRIEDBERG E. (1977), ***L 'acteur et le*** *systeme.* ***Leş contraintes de l'action collective,*** **Paris, Le Seuil, 1981.**

CUSSON M. (1983), *Le* ***controle social du crime,*** **Paris,** PUF. DlLTHEY **W. (1910),** ***Der Au/bau der Geschichlichen*** *Weli* ***in den Geiteswissenschaften,*** Frankfurt, Suhrkamp, **1981; tr. fr.** ***L'edification du monde historique dans Ies*** *sciences de l'esprit,* **Paris, Ed du Cerf, 1988.**

DOUGLAS J. (l 967), *The* ***social meanings ofsuicide,*** Princeton, **Princeton University** Press. DURKHEIM E. (1893), ***De la*** *division* ***du travailsocial,*** **Paris,** PUF, **1986.** DURKHEIM E. (1895), *Leş regles de* ***la methode sociologique.*** **Paris,** PUF, **1986;** trad. rom.: ***Regulile metodei sociologice.*** Editura ştiinţifică, Bucureşti, 1974. DURKHEIM E. (1897), ***Le suicide, etude sociologique.*** Paris, F. **Alean;** Paris, PUF, 1990; trad. **rom.:** ***Despre sinucidere,*** Institutul European, Iaşi, 1993. DURKHEIM E. (1912), ***Lesformes elementaires de la vie religieuse,*** Paris, PUF, 1985; **trad. rom.:** ***Formele*** *elementare* ***ale vieţii religioase,*** Polirom, Iaşi, 1995. EVANS-PRITCHARD E. (1937), ***Witchcraft, oracles and magic among*** *the Azande,* **Oxford, Clarendon Press; tr. fr.** ***Sorcellerie, oracles et magie*** *chez Ies Azande,* Paris, Gallimard, 1972. FRANCASTEL P. (1977), ***Peinture et*** *societe,* ***mCEuvres,*** Paris, Denoel **Gonthier; trad. rom.:** ***Pictură si societate.*** Meridiane, Bucureşti, 1970. GOFFMAN E. (1956), *The* ***presentation of seif in*** *evetyday life,* Edinburgh, University of Edmburgh; tr. fr. ***La mise en scene de la vie quotidienne,*** Paris, Ed. de Minuit. 1973, **2 voi.**

GURVITCH G. (1950), ***Vocation actuelle de la sociologie.*** **Paris,** PUF, 1969, 2 voi. HAYEK F. VON (1952), ***Scientisme and the study ofsociety,*** **Glencoe,** The Free Press; tr. fr. ***Scientisme et sciences sociales,*** **Paris,** Agora, **1986.** HAYEK F. VON (1978), *New* ***Studies in philosophy,*** *politics,* ***economics*** *and the history of ideas,* Londra, Routledge **& Kegau Paul.**

HEGEL G. W. F. (1807), ***Phănomenologie des Geistes,*** Bamberg und Wurzbung bei J. Anton, **Goebhardt; trad. rom.:** ***Fenomenologia spiritului,*** Editura Academiei, Bucureşti, **1968.**

HOBBES T. *(\65\\Leviathan,* Londra; tr. fr. *Leviathan,* Paris, Sirey, 1983. JTARVIE I. G., AGASSI J. (1967), „The problem of the rationality of magic", *British Journal ofSociohgy,* XVin, n° l, 55-74.

E. (1787), *Kritik der reinen Vernunft,* Berlin, G. Reimer, 1911; trad. rom.: *Critica raţiunii pure.* Editura ştiinţifică, Bucureşti, 1970.

BON G. (1895), ***Psychologie des foules,*** Paris. **Retz,** 1975; **trad. rom.:** ***Psihologia ^ultimilor,*** Anima, Bucureşti, 1991.

L. (1922), Ia ***mentalite primitive,*** **Paris,** PUF, 1960. L. (l 949), ***Leş carnets,*** Paris, PUF.

(1982), Relativism in its place", in S. Lukes, M. Hollis (ed.), ***Rationality and relativism,*** **Oxford,** Basil **Blackwell, 261-305.**

K. (1929), *Ideologie und Utopie,* Bonn, F. Cohen; tr. fr. partietle *Ideologie et utopie.* Paris, Marcel Riviere, 1956.

MARX K. (1846). D/e *deutsche Ideologie*, Vieua. Verlag fur Literatur und Politii:: ti
rom.: *Ideologia germana,* în Marx/Engels, *Opere.* voi. 3. Editura politică, Bucuresl
1962. MARX K. (1847). *Dos Elendder Philosophie,* Berlin. **Dieîz.** 1959; trad. **rom.:** *Mizeria Ji/c*
zofiei, în Marx/Eugels. *Opere,* voi. 4. Editura politică. Bucureşti. 1958. M<\RX K. (1867-1875), *Dos Kapital,* Hamburg. O. Meissner; tr. rom.: *Capitalul,* 3 voi
Editura politică. Bucureşti, 1955.
MAY E. (1973). *Lessons ofthepast,* New York, Oxford University Press. MENGER G. (1871). *Gnmdsătze der Volkswirtschaftslehre,* Viena, W. Braumufler; tr. eni/,
Principles ofeconomics, Glencoe, The Free Press, 1950. MENGER G. (1883). *Untersuchungen iiber die Methode der Sozialwissenschaften,* Leipzn-
Duncker & Humblot; Londra, The London School of Economics aud Poliîical S(i
ence.1933, voi. II. MERTON R. K- (1949), *Social theory and social stmcture,* Glencoe, The Free Press: tr u
Elements de theotie et de methode sociologiques, Paris. Pion. 1965. MESUR.E S. (1990), *Diitheyet lafondation des sciences historiques.* Paris, PUF. N(S8ET R. (1966). *The sociologica! tradition,* New York. Basic Books; tr. fr. *La traditioi*
sociologif[ue, Paris. PUF, 1984. OLSON M. (1965). *The logic ofcollective aclion,* Cambridge. Harvard University Press: îr
fr. *La logique de l'action collective.* Paris. PUF. 1978. PARETO V. (1916); *Trattato di sociologia generale.* Florenţa, G. Barbera: tr. fr. *Trăite îl,*
sociologie generale, in *CEitvres completes,* Geneva. Droz. 1964-1976. PARSONS T. (1937). *The stmcture of social action.* New York. McGraw-Hill: New York
The Free Press, 1964.
PIAGF.T J. (1955). *Etudes sociologiques.* Geneve. Droz, 1977.
PoPKtN S. L. (1979). *The raţional peasant. The politica! economy of rural soclety in Vietnam,* Berkeley. University of California Press. POPPER K. (1967). .,La rationalite et le statut de principe de rationalite". in E. M. Claasei
(ed.). *Leş fondements phUosophique-; des systemes economiques.* Paris. Payol
142-150. RAPOPORT A.. GPYER M, (1966). .,A taxooomy of 2 x 2 games". *General Systems,* XI
205-214. RlCKERT H. (1929). D/V *Grenzen der tiafunvissensc/iaftlichen Begriffsbildung; eine loffi-*
chen Einleitungin die histotischen Wissenschaften, Tiibingen, J. G. B. Mohr. RoL'SSEAU J.-J. (l 766), *Du contrat social,* in *(Etivres completes,* Paris. Gallimard.
1959-1969. 4 voi., t. III. 1964.
RYLR G. (1949). *The concept of mind.* Londra. Hutchinson & Co.. 1966. SCHELLING T. (1978). *Micromotives and macrobehavior,* Toronto, Norton: tr. fr. *La tyran-*
nie despetites decisions. Paris. PUF, 1979. ScHUMPETER J. (1954). *History of economic analysis.* Londra, Oxford University Press: tr.
fr. *Hîstoire de l'analyse economque.* Paris. Gallimard, 1983, 3 voi. SlEBER S. (1981). *Fatal remediez, the ironies of social intetvention,* New York/Londra.
Pleuurn. SlMMEL G. (1892). *Die Probleme der Geschtchtsphilosophie,* Miinchen. Duncker & Hum-
bloî: tr. *fr. Leşproblemes de laphilosaplue de l'fristoire,* Paris. PUF, 1984. SlMMEL G. (1900). *Philosophie des Geldes,* Leipzig. Duncker & Humblot: tr. fr. *Philosophie de l'argent.* Paris, PUF. 1987. SlMMEL G. (1917). *Grundjragen der Soziohgie (îndividuumm und Gesellschaft),* Beriio-
G. J. GSschen: tr. fr. *Sociologie et epistemologie.* Paris. PUF. 1981. SIMON H. (1957). *The models of mân,* New York, Wiley. SIMON H. (1982). *Models of bounded rationality: economic analysis and public poli O''*
Cambridge, The MIT Press. 2 voi.

A- (1976), *An inqiiiry into the nature and catises ofthe wealth ofthe nations.* Londra. W. Straham & T, Cadell; Oxford. Cîarendon Press; trad, rom.: *Avuţia naţiunilor.*
Cercetare asupra naturii şi cauzelor ei. Editura Academiei. Bucureşti, voi. I. *1962',*
voi. 2. 1965. SoMBART W. (1906). *Wanim gibl t>s in den Vereinigten Staaten keinen Sozialismus?,* Tubingen. J. C. B. Mohr: tr. fr. *Pourquoi le socialisme n 'existe-t-il pas aux Etais-*
Unis?, Paris. PUF. 1992. SPENCER H. (1874-1875), *The principles of sociology,* New York. D. Appleton; tr. fr.
Prindpes de sociologie. Paris. F. Alean, 1882-1887, 4 voi. THUCYDIDE. tr. fr. *Histoire de la gueire du Pelopotmese,* in *(Euvres,* Paris, Gailimard.
1973; trad. rom.: *Războiul peloponesiac.* Univers. Bucureşti. 1970. ToCQUEVILLE A. DE (1856). *L 'Ancien Regîme el la Revolution.* in *CEm>res complefes,* Paris,
Gailimard. 1952-1953, t. II, 2 voi. ToCQUEVILLE A. DE (1835-1840). *De fa democraţie en Amerique,* in *(Em-res completez,*
Paris. Galîimard, 1961.1.1. 2 voi.; trad. rom.: *Despre democraţie în America,* Humani-tas. Bucureşti. 1995.
TOURAINE A. (1965). *Sociologie de 1'action,* Paris. Le Seuil. TOURAINE A. *(1984). Retour de l'acteut;* Paris. Fayard. WEBER M. (l 920a). *Die pro/estatitische Ethik und der «Geist» des Kapitalismus,* Tiibiri-gen. J. G. B. Mohr: trad. rom.: *Etica protestanta şi spiritul capitalismului,* Humanitas. Bucureşti. 1993.
WEBER M. (19206). „Leş secles protestanîes et l'esprit du capilatisme". in *L'ethiqueprotestante et I'esprit du capitalisme.* Paris. Pion. 1964. WEBER M. (1922a). *Wirtschaft und Geseilschaft,* Tubingen. J. G. B. Mohr; tr. fr. (fragm.)
Economie et societe, Paris. Pion. 1971. WFBER M. (19226). *Gesammelte Aufsătze zur Wissenschaftslehre,* Tubingen. J. G. B.
Mohr: tr. fr. *Essais sur la theorie de la science.* Paris. Pion. 1965. WITTGENSTEIN L. (1945). *Philosophischen Untersuchungen,* Frankfurt. Suhrkamp; tr. engl.
Piiilosophicaiinvestigations, New York. The Macmillan Co.. 1964. WRONG D. (1961). „The oversocialised conception of rnan in modern sociology". *Ameri-cai! Sociological Keview,* XXV{, 2. 183-193.

2
GRUPURILE ŞI SOCIABILITATEA

de JEAN BAECHLER

In mod evident, vocabularul curent este insuficient. Adjectivul „sociabil" — apărut încă din 1522 — desemnează, în conformitate cu dicţionarul Robert, fie faptul de a fi „capabil să trăieşti în asociere permanentă cu semenii tai", fie „cel ce e capabil de relaţii umane prietenoase, caută compania semenilor săi, doreşte să întreţină legături cu aceştia". Dacă retinei cel de-al doilea sens, acest capitol ar trebui sa se limiteze la studiul unoîl fenomene, fără îndoiala interesante şi amuzante, poate chiar importante] ale condiţiei sociale a omului, cum sînt conversaţia, saloanele, cercurile, ca-j fenelele. Primul sens cuprinde practic sfera sociala, deoarece „a fi sociabili ar însemna „a fi social", ca rezultat al unei dispoziţii naturale a indivizilor!

Folosirea cuvîntului în cadrul comunităţii sociologice nu poate fi credî| tata deoarece întrebuinţările lui sînt foarte diferite. Pentru unii, cum este™ Gurvitch, sociabilitatea desemnează principiul relaţiilor între persoane şi capacitatea de a stabili legături sociale; ea se referă la formarea grupurilor (Gurvitch, 1950,1.1, cap. 3). Pentru alţii, ca Maurice Agulhon, sociabilitatea denumeşte fie capacitatea asociativă în general, fie acele asocieri speciale reprezentate de saloane, cercuri, cluburi, cafenele, în care oamenii au ocazia să fie sociabili în sensul al doilea din Robert (Agulhon, 1977). Mai recent, a apărut un curent de cercetare în cadrul căruia sociabilitatea desemnează reţelele ce apar în mod spontan din relaţiile pe care fiecare individ le întreţine cu ceilalţi (Granovetter, 1973; Forse, 1981; Wellmami/ Berkowitz, 1982; Degenne/1983; Bidart, 1988; Heran, 1988).

Nu există nici un motiv care să ne oblige să alegem între aceste diferite sensuri, a căror legitimitate sociologică e certă. Bunul simţ ar impune totuşi o diversificare a vocabularului. Ca primă aproximaţie, şi obligîndu-ne să precizăm în cadrul capitolului definiţiile avansate, vom desemna prin:

— *sodalitate,* capacitatea umană de a întemeia *grupuri,* definite ca unităţi de activitate: cupluri, familii, întreprinderi, echipe sportive, biserici, armate, politii*.,.;

— *sociabilitate,* capacitatea umană de a forma *reţele.,* prin care unităţile de activitate, individuale sau colective, transmit informaţiile ce Ie exprimă in-

*** Pentru** definirea acestui teraien, a se vedea în acest **volum p.** 75 *(n.t.).*

resele, gusturile, pasiunile, opiniile...: relaţii de vecinătate, categorii de iblic saloane, cercuri, curţi regale, pieţe, clase sociale, civilizaţii,..; ÎL *socialitate,* capacitatea umana de a menţine împreună grupurile şi reţelele de a le asigura coerenţa şi coeziunea ce le constituie în societăţi: tribul cetatea, naţiunea ca forme de solidaritate socială ce pot fi numite *mor-fologii*---

Aceste trei modalităţi plauzibile ale socialului sînt, fiecare pentru sine, susceptibile de a cunoaşte toate stările, de la organizat la neorganizat, de fa formal la informai, de la instituţionalizat la neinstituţionalizat, de la mediat la nemediat şi aşa mai departe. Fiecare termen trebuie considerat un noi, legat de contrariul său printr-un continuum: grupurile, reţelele, mor-fologiile sînt plasate pe acest continuum şi sînt mai mult sau mai puţin or-ganizate, formale...

D

Sodalitatea

Este modalitatea socialului ce poate fi înţeleasă cel mai uşor. Un grup este o unitate de activităţi compusă din subunităţi. Cuplul este cel mai mic grup posibil, iar umanitatea cel mai mare, dacă ar reuşi să se unească în-tr-o unitate de acţiune, de pilda pentru a rezolva împreună problemele comune ale poluării atmosferei şi oceanelor. Grupurile iau naştere datorita faptului că oamenii urmăresc prin firea lor nişte scopuri, iar aceste scopuri nu pot fi niciodată atinse în izolare completa. Pentru reproducerea biologică, trebuie să existe doi; în general, mult mai mulţi pentru asigurarea securităţii, instaurarea dreptăţii, satisfacerea nevoilor şi dorinţelor, şi aşa mai departe. Prin definiţie, un grup este capabil să acţioneze unit, deşi este compus din indivizi sau subgrupuri formate la rîndul lor din indivizi. Aceste precizări permit evidenţierea a trei consecinţe decisive pentru sociologia grupurilor:

orice grup, indiferent de efectivele sale numerice, are unul sau mai multe scopuri care îi definesc natura, propria raţionalitate şi structura ca adecvare a mijloacelor la scopuri;

orice grup este compus, mediat sau nemediat, din indivizi ale căror scopuri personale:

— ar trebui sa fie cele ale grupului în măsura în care ei fac parte din
acesta,

~— pot fi tară nici o legătură cu scopurile grupului,

~~~ se pot combina mai bine sau mai puţin bine cu scopurile colective;
~~~

— orice grup este în contact sau în concurenţă cu alte grupuri ce au sau \ aceeaşi definiţie; orice grup face parte dintr-un sistem de activităţi ce a< ţioneaza asupra lui ca o constrîngere.

Vom încerca să precizam aceste reguli generale pornind de la cîteva exemple de grupuri, pe care le vom surprinde în starea organizată (pentru „grupurile latente" [Dahrendorf, 1957], a se vedea capitolul despre „Mişcările sociale").

Cuplul

Ne vom opri asupra exemplului reprezentat de cuplu în societatea occi dentală actuala. Spre deosebire de toate celelalte experienţe în acest domeniu, el prezintă caracteristici deosebite, din care vom reţine cinci, unele absolut originale, celelalte mai tradiţionale, dar avînd un sens cu totul nou Prima, şi acest lucru pare de la sine înţeles, consideră ca cel mai mic grup posibil este cuplul. Din punct de vedere aritmetic, în toate societăţile se întîmplă acelaşi luciu, tot aşa precum, din punct de vedere biologic, trebuie ca un bărbat şi o femeie sa se întîlnească pentru ca specia sa se poată perpetua. Dar, pentru sociologia comparată, acest lucru nu e un truism ci o excepţie. Fără a încerca să le evaluam mărimea numerică respectivă, două modele îşi revendica, din punct de vedere istoric, dreptul de a reprezenta cel mai mic grup posibil: fie familia nucleara, compusă din tata, mama şi copiii lor; fie familia extinsa sau lărgita, formată dintr-un tată sau o mamă, din fiii sau fiicele lor căsătoriţi şi din copiii acestora, cărora li se pot alătura veri de diverse grade. Primul model e probabil cel al cetelor paleolitice, în timp ce al doilea constituie baza triburilor şi se regăseşte în numeroase regate şî imperii, în ambele cazuri, celula de bază este familia, şi nu cuplul, care nu e reprezentat şi resimţit decît ca instrument al unui scop ce depăşeşte. Chiar şi numai această singură consideraţie ar fi de ajuns pentiu a explica faptul că, pretutindeni, căsătoria prilejuieşte unul dintre principalele rituri sociale, alături de naştere, pubertate şi moarte. Noutatea contemporană e adusa de valorizarea cuplului în sine. Este un fenomen foarte recent, ce datează din ultimii douăzeci sau treizeci de ani, cel puţin ca fenomen social, deoarece anticipări estetice i se pot găsi, de pildă, în exaltarea romantică a iubirii.

O a doua trăsătura originala este coabitarea juvenilă, faptul de a alcătui un cuplu fără acceptarea ritualului social al căsătoriei. Această practică nu trebuie confundată cu comportamentul sexual, permis din punct de vedere social, înaintea căsătoriei, în acest domeniu, domneşte cea mai mare diversitate, de Ia libertatea totală pentru ambele sexe pînă Ia abstinenţa abso- \ Iută impusă tuturor adolescenţilor. Coabitarea este recentă, fiind o expre-'

• directa a primei caracteristici. Din momentul în care cuplul nu mai este iilocul unui scop social ce îl depăşeşte şi îl determină, el devine sau poa- deveni un scop în sine. Decizia de a forma un cuplu astfel definit nu are ns decît daca cuplul e conceput şi perceput ca o celula în măsură să per- ită celor doi să găsească rezolvarea unor probleme ce le sînt proprii ca •ndivizi. Cuplul încetează de a mai fi în serviciul unui scop social, pentru a servi scopuri strict personale. Devine superfluă sancţionarea lui printr-un anume rit social.

Cea de-a treia trăsătură caracteristica este instabilitatea cuplului, legat sau nu prin ritul căsătoriei. Nu este vorba despre o noutate absolută. Divorţul — în general, la iniţiativa soţului — este o instituţie foarte răspîn-dită creştinătatea deosebindu-se prin impunerea căsătoriei monogame indisolubile. Trebuie reţinut că această constrîngere era temperată puia în secolul al XlX-lea de slaba speranţă de viaţă şi de marea probabilitate ca unul dintre soţi să moară, lâsînd un văduv sau o văduva, la o vîrstă la care se putea recăsători după un doliu decent din punct de vedere social (cf. fabula lui La Fontaine, *Văduvioara,* VI, 21). Noutatea constă în frecvenţa despărţirilor şi divorţurilor, chiar dacă ar fi dificil sa se prezinte statistici pentru alte societăţi; precum şi în argumentele strict personale invocate, în timp ce sterilitatea — atribuită în mod arbitrar soţiilor — rămîne motivul cel mai curent de divorţ în alte părţi; dar şi în absenţa oricărei posibilităţi de reîntoarcere la familia de origine, situaţie ce condamnă indivizii fie la singurătate, fie la graba de a înnoda noi legaturi.

Ultimele două caracteristici reţinute sînt tradiţionale, dar au un conţinut nou. O dată cu sfîrşitul Evului Mediu, Europa se deosebeşte de toate celelalte societăţi priiitr-o întîrziere pronunţată a vîrstei de căsătorie — în medie, pînă la treizeci de ani pentru bărbaţi şi douăzeci şi şapte pentru femei — şi printr-o foarte mare proporţie de celibat definitiv — pînă la 20% dintre femeile din Suedia secolului al XlX-lea. In toate celelalte societăţi, celibatul este aproape inexistent, iar vîrstă la căsătorie coincide, cel puţin pentru fete, cu nubilitatea. Cea mai probabilă explicaţie a acestor originalităţi este de ordin economic. Modelul agrar produs de feudalitate în secolul al XlV-lea este cel al unei ţărănimi deţinătoare, daca nu proprietara, a parnîntului, împărţita în milioane de gospodarii, fiecare stabilită pe terenul ei. In acest cadru, căsătoria nu este permisă celor doi tineri decît daca deţin ° suprafaţă de pamînt, ceea ce presupune ca aceştia sa aştepte atît ca generaţia precedentă să. le cedeze locul, cel mai des prin moarte sau prin retragere, cît şi celibatul fraţilor şi surorilor râmaşi iară speranţă de a mai avea Pamînt, iar această aşteptare sa aibă loc fie la mănăstire, fie la fratele sau sora deja căsătoriţi. Evident, foarte puternica raspîndire actuală a celibatului — pînâ la 50% din populaţia cartierelor centrale ale New York-ului — nu poate avea aceeaşi explicaţie, după cum nici faptul ca, dacă se căsăto-

resc, tinerii o fac din ce m ce mai tîrziu. Celibatul a devenit sau o opţiun^ de viaţă, sau o perioadă de aşteptare între două legături, sau o adevărat sihăstrie.

Toate aceste fenomene se pot explica foarte simplu în termenii socioloj giei acţioniste. Intr-adevar, este suficient sa reţinem ipoteza că moderni J tatea — cel puţin în faza sa actuală din Occident, căci nu putem spune mic despre viitor — este marcată de triumful individualismului, pentru CE totul să devină clar. Dar trebuie să cădem de acord asupra termenului df individualism. El poate desemna reprezentări şi o ideologie ce ar caracter riza, după toate aparenţele, Occidentul (Dumont, 1977). Poate avea şi uni sens epistemologic, în cadrul individualismului metodologic, în ceea ce nej priveşte, înţelegem prin individualism fenomenele obiective ce rezultă nu| numai din faptul că individul este actorul social ultim, pentru că aşa estet peste tot şi întotdeauna, ci mai ales că beneficiază de o marja de maneviă[1]' pentru a-şi urmări obiective proprii, marjă ce variază imens în funcţie de societăţi. Dacă individul, în formarea unui cuplu, se simte autorizat să caute satisfacţii personale de ordin afectiv, prin excluderea oricărei consideraţii străine intereselor sale proprii, el întruneşte caracteristicile despre care am vorbit.

Legătura este atît de evidentă încît explicaţia trebuie sa se concentreze mai puţin asupra acesteia, şi mai*nult asupra fenomenului propriu-zis de individualism. Transformarea individului în celulă de bază efectiva a societăţii, cel puţin ca tendinţă, este una dintre originalităţile cele mai frapante ale modernităţii occidentale. Pretutindeni şi întotdeauna, cel puţin încep în d cu perioada neolitica şi tribală, individul este actorul de bază, dai în calitate de intermediar al unei familii, al unei descendenţe, corporaţii, cetăţi... Acum, în Europa şi, chiar mai evident, în Statele Unite, individul este tot mai puţin un intermediar, el devine *fons et origo* a întregii realităţi sociale şi istorice. Şi acest lucru pe două căi foarte diferite. Fie dînd ascultare instinctelor, pulsiunilor, fanteziilor, opiniilor, gesturilor şi pasiunilor sale. Fie punîndu-şi activităţile în slujba unor scopuri, pe care le alege singur ca individ, dar care există independent de el, cura ar fi virtutea, adevărul, binele, eficacitatea tehnică, gloria... într-un cuvînt, individul poate alege între a fi o „maşina doritoare" sau o ectoplasma, sau o fiinţă vertebrată ce urmăreşte scopuri înalte. Mai precis, prin natura sa, omul oscilea-J za între aceste două extreme; pînă acum, educaţia primită si controlul so-| cial îl făceau să încline spre înger sau spre fiara; astăzi, opţiunea este a in-| dividului, sarcina de a deveni o persoană revenindu-i chiar lui.

Explicaţia sociologică şi istorică a individualismului contemporan este[1] o problemă centrală pentru mulţi fondatori ai sociologiei (Tocqueville, 1S35-1840; Durkheim, 1893; Weber, 1922). Ea urmează cel puţin trei piste ce se intersectează atît de frecvent încît probabil că nu formează decît

mă singură. Prima este, începînd cu cotitura decisiva, din toate punctele A_e vedere, reprezentată de secolele al XlV-lea şi al XV-lea, instituirea unei morfologii noi: naţiunea. Cît priveşte naţiunea, este esenţial faptul că, fiind conceputa, reprezentată, voita, percepută şi trăită ca un organism colectiv, ea tinde să scoată din uz toate grupurile intermediare. Prin aceasta, ea îl eliberează pe individ de toate legăturile sociale intermediare, definin-du-1 ca individ şi celulă a organismului naţional. Evident, fenomenele de mulţimi naţionaliste sînt în germene într-un complex de acest tip. Cea de-a doua pistă este democratizarea politiilor europene, cel puţin în Vest. Cu-noscînd desfăşurări foarte complexe în toate aspectele societăţilor europene, ea a avut tendinţa de a-1 transforma efectiv pe fiecare individ în cetăţean, astfel încît edificiul politic a început să se bazeze pe indivizi şi nu ca înainte pe grupuri, comune, oraşe, corporaţii, confrerii, ordine, sindicate..., pe ceea ce s-a numit „corpurile intermediare". Cea de a treia pista este economica. Mutaţia industrială din secolele al XlX-lea şi al XX-lea, marcată prin injectarea unor tehnici tot mai eficiente în producerea de bunuri şi servicii, impune, printre altele, formarea unor agenţi tot mai competenţi. Creşterea gradului de calificare individualizează pe căi nenumărate. Fie direct, dezvoltînd conştiinţa de sine prin intermediul instrucţiei. Fie indirect, prin intermediul capitalului uman. Fiecare devine deţinătorul unui capital pe care doar el îl poate administra şi pe care trebuie sa-1 administreze cît se poate de bine, cu riscul de a se vedea marginalizat de concurenţă. Or, administrarea are mai multe şanse de a fi eficientă dacă este încredinţată individului, mai capabil să interpreteze mai bine şi mai prompt indicaţiile pieţei. Astfel, individualismul sporeşte eficacitatea pieţelor, şi tocmai aceasta eficacitate îi permite individului să se desprindă, cel puţin în termeni economici, de orice influenţa socială, oferindu-i pur şi simplu mijloacele de a o face.

Toate aceste curente, probabil în gestaţie încă din secolul al Xl-lea si care se conturează mai bine între secolele al XTV-lea şi al XVI-lea, apar cu claritate în secolul al XVII-lea, pentru a se impune definitiv începînd cu secolul al XlX-lea şi a triumfa astăzi.

De la cuplu la familie, trecerea ar fi foarte firească daca unele constrin-Şeri drastice nu ar impune anumite opţiuni. Punct de întîlnire şi schimb de •[ld]ei intre istorici, demografi, sociologi, antropologi şi etnologi, familia be-tteiiciază de o literatură abundentă şi specializată. Studierea şi compararea
ormelor şi normelor familiale în ansamblul societăţilor umane vor putea fi abordate în mod profitabil prin intermediul lui Burguiere (1986), înainte
[e] a continua cîteva lecturi mai punctuale sau punînd în lumină aspecte di-
erite analiza influenţei caracteristicilor structurii economice, observaţii demografice, studii istorice sau sociologice: Aries (1960), Girard (1974), [Ke]Herhals (1984), Roussel (1975), Segalen (1988), Shorter (1975). Şi Iu-

crarea lui W. Goode (1963), multa vreme ignorată dar devenită astăzi ci sica pentru tema în discuţie, ar putea fi consultată cu folos.

Grupurile de presiune

Un grup de presiune este o coaliţie, ocazionala sau permanentă, forma ta din actori sociali ce îşi propun să smulgă puterii politice unele scutir sau privilegii. Grupurile de presiune apar de îndată ce o putere politic; este suficient de instituţionalizată pentru a avea capacitatea de a acorda —, şi deci de a refuza — aceste privilegii şi aceste scutiri, iar o societate, sufi cient de diferenţiată pentru ca anumiţi actori sociali sa aibă interesul de a' le smulge. Ele îi asediază pe regi şi împăraţi, fie direct, daca conducătorii lor sînt de familie suficient de bună sau deţin recomandări pentru a avea acces Ia suveran şi la consilierii săi imediaţi, fie indirect, prin intermediul membrilor bine plasaţi din aparat şi de la curte.

Am putea aprofunda analiza acestor remarci pornind de la exemplul facţiunilor din anturajul împăratului din China imperială sau cel al facţiunilor din Atena secolului al JV-Iea î.C. Aceste exemple ar fi însă mai puţin tipice decît cel propus de către democraţiile contemporane, într-adevar. combinaţia — contingenţa dar inteligibilă — dată de întîlnirea dintre un stat de drept, o explozie a activităţilor economice şi pluralismul cultural a sporit nelimitat numărul ocaziilor de manifestare ale grupurilor de presiune. Fenomenul a cunoscut chiar o cvasiinstiruţionalizare în Statele Unite prin aşa-numitul lobby. Dar pentru a surprinde esenţialul, este comod să facem apel la noţiunea de „piaţa politică". Pe o piaţă economică asistăm la un schimb de bunuri şi servicii, pe o piaţa politică, la un schimb de voturi şi legi. Protagoniştii schimbului sînt, pe de o parte, oamenii politici iar, pe de alta, interesele private coalizate. Aceste interese private pot fi de natura foarte diversa, economice, ecologice, religioase, ştiinţifice — de pilda, obţinerea unor credite pentru construirea unui accelerator de particule —, eti-co-igienice — pentru prohibirea alcoolului —, şi aşa mai departe. Sa râmi-nem în sfera intereselor economice, mai uşor de circumscris. Intenţia unui lobby economic este întotdeauna de a obţine o legislaţie care fie să intei-zicâ sau să îngreuneze pătrunderea pe piaţă a noi concurenţi, naţionali sau străini, prin intermediul taxelor vamale, al contingentărilor, specificaţiilor arbitrare, obligativitatea prezentării anumitor certificate, respectarea unui curs determinat etc., fie sa limiteze sau să reglementeze concurenţa dintre producătorii existenţi. Rolul crescînd al statului şi al agenţilor săi în activităţile economice, apărut o data cu cele două războaie mondiale şi ca o consecinţă a lor, a dus la formularea unui al treilea obiectiv: obţinerea de subvenţii publice, directe sau indirecte, de exemplu prin intermediul unor rate ale dobînzii preferenţiale sau unor scutiri de impozite, pentru unele

rivitati ameninţate de criza, de concurenţă sau de o mutaţie tehnică, în .-meni mai puţin plăcuţi, aceste eforturi echivalează întotdeauna cu în-rcarea de a trişa în mod legal. Avantajul este evident. Trişînd, poţi cîşti-i mult decît compensaţiile corecte obţinute de pe pieţe concurenţia-

I Utilizînd calea legală, eşti scutit de orice sancţiune şi te poţi prevala de faptul că acţionezi în interesul general: apărarea locurilor de muncă, a independenţei naţionale, a activităţii economice . . .

fn sistemul democratic, mai ales în versiunea sa contemporană, oamenii politici se străduiesc să fie aleşi şi realeşi. Ei urmăresc deci să obţină o majoritate de voturi. In principiu şi în conformitate cu natura democraţiei, fiecare cetăţean nu ar trebui sa-şi precizeze votul decît în funcţie de aprecierea pe care o dă competenţei candidaţilor în vederea realizării interesului comun — o apărare sigură, legi bune, pedepsirea corecta a delincvenţilor şi criminalilor. Dar orice cetăţean este în acelaşi timp şi un actor privat ce urmăreşte interese particulare. Este tentant sa trişezi, puţin sau mult, îmbinînd consideraţiile de interes comun cu calculul unor interese particulare, şi să le propui candidaţilor să votezi pentru ei daca acceptă sa ţină seamă de acestea după ce vor fi aleşi. Candidaţii au un interes evident de a răspunde favorabil acestor propuneri, deoarece procedurile electorale îi pun în situaţie de concurenţă, iar cei care nu ar ţine defel cont de ele ar fi dezavantajaţi. Dar e clar că nu se vor lăsa convinşi de o promisiune de vot izolată. Un interes particular izolat nu are nici o şansa de a se face auzit. Se impune coalizarea, formarea unor grupuri de presiune. In felul acesta se formează sindicate patronale, sindicate muncitoreşti, sindicate agricole, generale sau pe ramuri, naţionale, regionale sau locale. Costurile formării acestor coaliţii nu sînt nici pe departe nesemnificative, departe de aşa ceva. Ele presupun o organizare, asigurarea unei permanenţe, purtători de cuvînt, transmiterea informaţiei celor interesaţi, reunirea lor la nevoie. Un calcul simplu arată că angajarea acestor cheltuieli devine rezonabilă doar daca beneficiile aşteptate le depăşesc. Acest calcul explica singur de ce sindicatele consumatorilor sînt rare şi puţin eficiente — cheltuielile ce trebuie angajate, mai ales din punct de vedere timp, sînt reale şi imediate, pe cina beneficiile sînt aleatorii şi viitoare; de ce sindicatele muncitoreşti sînt iară vlagă cînd şomajul este *m* creştere sau cînd calificările cerute sînt destul de rare pentru ca piaţa sa le recompenseze spontan prin salarii mari şi/sau stabilitate a locurilor de munca; precum şi de ce, în medie, sindicatele marilor întreprinderi sînt mai eficiente: costurile de coalizare scad, iar beneficiile sînt mai substanţiale pentru un număr redus de beneficiari.

O piaţă politică legalizează întotdeauna înşelătoria împotriva pieţelor proprm-zise. Aceste înşelătorii pot fi, ocazional, onorabile sau chiar indispensabile, în caz de război sau de ameninţare cu războiul, de pilda. Orice işelatorie e plătită de cineva undeva. Daca un sindicat muncitoresc reu-

şeşte să impună un salariu minim, acest lucru se întîmplă în dauna celo$_i$ care ar fi găsit de lucru Ia un nivel inferior salariului minim: deci el ducr la creşterea şomajului. Dacă un sindicat al fabricanţilor de maşini reuşeşte sa blocheze importul unor modele străine, el îi privează pe consumatori d<-preţuri mai mici şi de posibilităţi de alegere mai mari. Dacă toată lume;, înşală, toţi o fac în detrimentul lor sau al generaţiei următoare, comprorni tînd şansele economiei naţionale de a înfrunta cu succes concurenţa internaţională: pe termen lung, o asemenea atitudine echivalează cu o sinucidere colectivă.

Partidele politice

Un partid politic este o coaliţie permanentă şi organizată, ce are drept obiectiv cucerirea puterii politice în cadrul unei politii. Ar trebui adăugat cucerirea paşnică a puterii, prin proceduri electorale. Intr-adevar, partidele sînt realităţi exclusiv democratice, în regate şi imperii, unde sînt regimuri nedemocratice, cucerirea puterii nu este proprie partidelor, ci facţiuniloi armate. Şi în ideocraţiile contemporane, bazate pe „partidul unic", puterea se bazează pe monopolul forţei; ea a fost cucerită printr-o lovitură în forţă. dată de o facţiune, chiar dacă ulterior e rebotezata revoluţie. Această facţiune poate începe prin a fi un partid ce solicită voturile electorilor, cum a fost cazul partidului fascist în Italia sau al partidului nazist în Germania, sau se poate prezenta din capul locului ca un grup clandestin ce pune ja cale comploturi şi aşteaptă ocazia unei lovituri de stat, cum a fost căzui partidul bolşevic în Rusia. Aceste partide sînt denaturări ale politicii democratice. Oricum, din motive evidente şi istoric vorbind, partidele reprezintă în mod constant un fenomen tipic democratic. Prin însăşi natura sa, democraţia încredinţează realizarea interesului comun unor indivizi aleşi în acest scop de cetăţeni. Deoarece definirea şi, cu atît mai mult, realizarea interesului comun sînt lucruri foarte nesigure, exista în mod inevitabil mai multe interpretări posibile şi, în felul acesta, mai mulţi candidaţi. Or, democraţia presupune libertatea de opinie şi libertatea de a te prezenta drept candidat pentru toate poziţiile sociale, inclusiv politice. Deci vor fi inevitabil exprimate mai multe opinii, susţinute de diferiţi candidaţi. Putem vorbi de partide politice, atunci cînd aceşti candidaţi îşi asigură aparate organizate în mod raţional, în vederea cîştigării unei majorităţi de sufragii pentru opiniile pe care le apară. In cetăţile antice şi medievale, cu regim democratic, oligarhic sau aristocratic nu regăsim partide astfel definite, ci facţiuni sau grupuri de opinie cu acelaşi rol. Se va obiecta, probabil, că triburile cunosc democraţii bine alcătuite, în care, totuşi, prevalează regula unanimităţii, ce interzice orice facţiune sau partid. Răspunsul este ca regula unanimităţii este impusa de capacitatea de blocare de care poate dispune

i-ice minoritate într-o morfologie tribală; că unanimitatea poate fi atinsă datorita unei diferenţieri reduse a opiniilor în jurul poziţiilor recomandate de tradiţie; ca ea este atinsa, în fapt, în urma unor discuţii ce pot fi lungi şi agitate, în cursul cărora diferitele opinii, prefigurări ale facţiunilor şi partidelor, se exprimă regrupîndu-se în jurul unui număr limitat de lideri şi îndrumători de opinie.

Sociologia partidelor contemporane, din regimurile democratice şi din cele cu partid unic, este în sine o specialitate în cadrul sociologiei politice. Ar fi inutil şi lipsit de interes să încercam o prezentare cuprinzătoare a sa. Facem în acest sens trimitere Ia cîteva lucrări de ţinută (Ostrogorski, 1902; Michels, 1911; Duverger, 1951). Vom examina doar un aspect foarte precis: numărul partidelor în democraţiile contemporane. Datele empirice ne arată că acest număr variază de la două la cincisprezece, în funcţie de ţara. Pot fi explicate aceste date în termenii sociologiei acţioniste? Un răspuns complet ar presupune parcurgerea a două etape, prima puţind fi doar schiţată aici. Conform acesteia, ar trebui arătat că, într-o democraţie, gama opiniilor privitoare la interesul comun nu este lipsita de semnificaţie. Dincolo de existenţa unui acord larg cu privire la regulile fundamentale ale jocului, adică la trăsăturile esenţiale ale unui regim democratic, cu privire la anumite chestiuni ce nu pot fi evitate opinenţii sînt, în mod inevitabil, divergenţi, acestea neputînd primi o soluţionare raţională unică: de pildă, securitatea externă trebuie asigurată prmtr-o politică de echilibru sau de fermitate? legea trebuie să fie dură sau blîndâ? sînt necesare multe sau puţine legi? ce grad de inegalitate este compatibil cu echitatea şi concordia civică? şi aşa mai departe. Experienţa şi raţionamentul arata că răspunsurile la aceste întrebări, ca şi la multe altele, tind să se polarizeze în două fascicule, exprimate finalmente de noţiunea franceză de stînga şi dreapta. Pe scurt, prima etapa ar trebui să ne conducă la concluzia că, într-o democraţie — deja cetăţile greceşti se împârteau în oligarhice şi democrate, romanii în patricieni şi plebei, cetăţile medievale, *mpopolo gt-asso sipopolo nrimito* —, există în mod necesar două familii sau sensibilităţi sau stiluri politice, lucru ce explica în suficientă măsura de ce nu poate exista doar un partid unic, chiar dacă exista un partid dominant.

Cea de a doua etapă presupune să arătam de ce există între două şi cincisprezece partide. Explicaţia constă exclusiv în procedurile electorale. Scrutinul majoritar — numit uneori şi uninominal cu un singur tur — duce m mod mecanic Ia apariţia a două partide dominante moderate, în timp ce scrutinul proporţional sporeşte numărul partidelor. Argumentul e simplu. Obiectivul urmărit este întotdeauna ajungerea Ia putere, ocuparea unei poziţii care să permită încercarea realizării propriei interpretări a interesului comun — dar şi obţinerea de avantaje pe piaţa politică! Prin scrutinul proporţional, candidaţii cei mai importanţi au interesul să se prezinte sub

culori Ie propriului lor partid, anticipînd că nimeni nu va obţine majoritatea şi ca guvernul va fi format în urma unor negocieri de culise: deţinerea unui singur fotoliu poate fi decisivă. Prin scrutinul majoritar, calculul este total diferit. Pentru a cîştiga, trebuie sa ai un vot majoritar în circumscrip. ţie. Candidaţii sînt interesaţi să se regrupeze cit se poate de mult pentru a obţine cît mai multe voturi. Regruparea se face pînâ se ajunge Ia situaţii de partaj insurmontabil, adică pînă cînd mai rămîn doar doi candidaţi pe circumscripţie, sprijiniţi de doua partide. Orice candidat care nu se supune acestei logici este eliminat. Pînă Ia urma, se conturează doua partide dominante. Ele sînt, în mod obligatoriu, moderate, într-adevăr, pentru a cîştiga, e nevoie de un vot în plus, deci trebuie sa eviţi să-ţi sperii electorii prin poziţii extreme ce i-ar putea trimite de partea adversarului. Avantajul acestei proceduri este că produce majorităţi capabile sa guverneze şi să garanteze o mare stabilitate, deoarece o schimbare a majorităţii nu presupune o răsturnare, ambele partide fiind la centru. Inconvenientul este că, în felul acesta, minorităţile sînt împiedicate sa se exprime. Intr-o perioadă de criză gravă, acestea pot fi tentate de a recurge Ia mijloace ilegale pentru a sparge cercul celor două partide dominante.

Politiile

Politie este un neologism — în franceză, nu în greacă sau engleza* —. ce serveşte la desemnarea acelui grup uman definit prin faptul că, spre interior, foloseşte proceduri ce trebuie să permită, cel puţin în principiu, reglementarea paşnică a conflictelor apărute între membrii săi, în timp ce, înspre exterior şi în raporturile sale cu alte grupuri definite în mod identic, aceste proceduri fie nu există, fie deciziile pe care le presupun nu pot fi impuse de către o putere politică, astfel încît orice conflict dintre ele poate degenera oricînd în război. Scopurile politiei sînt dreptatea în interior şi pacea în exterior. Franţa este o politie, Statele Unite la fel, ca şi Nigeria, Atena, cetatea Veneţiei, Imperiul roman... Politia trebuie deosebită cu atenţie de două alte concepte hotarîtoare pentru sociologia istorică: morfologia, înţeleasă ca principiu de coeziune şi coerenţă ce îi reuneşte pe oameni în societate (a se vedea punctul trei), şi regimul politic, ca reglementare a relaţiilor de putere în sînul unei politii. Astfel, Atena este o politie a cărei morfologie este cetatea şi care aspira la regim democratic. Franţa este o politie, morfologia ei este naţiunea, iar regimul ei politic este democratic. Este preferabil să evităm folosirea unor cuvinte mai curente, ca „ţară", prea vag şi care poate fi cu dificultate aplicat cetăţii şi tribului, sau

Politeia (gr.) *paupolity* (engl.) — *n.t.*

tat" ce trebuie rezervat pentru desemnarea organizării publicului în porţiile naţionale democratice contemporane.

Definiţia propusa e prea formala. O putem completa recurgînd la noţiu-ea de autarhie, pe care, după Aristotel, orice *polis* trebuia să o cunoască nentru a exista — el nu făcea deosebire între morfologie şi politie *(Politi*-j 328ft, 5 sq.). în sensul strict al termenului, autarhia este capacitatea care o are un grup de a rezista în cea mai completă izolare, fiindu-şi deplin suficient în orice domeniu, în acest sens, nici chiar imperiile cele mai închise asupra lor înşile, cum este China dinastiei Ming (1368-1644) sau a dinastiei Qing (din 1644 la deschiderea silită din 1840), nu au cunoscut vreodată o autarhie completa. Exista întotdeauna unele contacte cu exteriorul, dar, pentru a putea vorbi despre autarhie, aceste contacte nu trebuie să fie indispensabile supravieţuirii politiei. Autarhia este în primul rind militară: politia trebuie sa fie capabilă de a se apăra împotriva oricărui agresor plauzibil, la nevoie prin aderarea la o alianţă, defensivă sau ofensivă. Dar este şi economică: întreruperea aprovizionării din exterior nu trebuie să reprezinte o lovitură mortală. După cum este şi demografică: populaţia trebuie să formeze un *pool* demografic independent, să se poată perpetua biologic fără aporturi exterioare; cum această condiţie este îndeplinită începînd cu cinci sute de indivizi, ea nu constituie o problemă decît pentru cetele paleolitice, pentru triburile minuscule şi unele cetăţi ţărăneşti. In sfîrşit, autarhia trebuie să fie afectivă, în sensul că indivizii care alcătuiesc politia trebuie sa-şi poată proiecta asupra ei pasiunile, devenite astfel colective: iubirea, ura, invidia, orgoliul, vanitatea, avariţia, cupiditatea. Autarhia afectivă devine necesară deoarece, la nevoie, politia le cere membrilor grupului să moară pentru ea. Or, actorii individuali nu pot ajunge la această concluzie printr-un calcul raţional, ci doar împinşi de pasiuni puternice sau orientaţi de virtuţile curajului, devotamentului şi onoarei.

Sociologia politiilor se poate axa pe diferite aspecte. Ar putea, de pilda, dezvolta remarca precedentă şi arata felul în care pasiunile şi virtuţile aplicate la politie variază în funcţie de morfologii, regimuri politice, civilizaţii, straturi sociale, conjuncturi economice şi politice... Aceste-anchete ramîn de făcut, după ştiinţa mea. O alta orientare ar viza reperarea con-sţrmgerilor şi evenimentelor ce pot explica hărţile politice în diferite momente succesive. Această sociologie ar trebui sa se bazeze pe o documentaţie foarte precisa care făcea odinioară obiectul istoriei diplomatice, descalificată de „Noua istorie" în termeni dispreţuitori, drept „istorie a războaielor", sau în termeni absurzi, drept „istorie evenimenţialâ". Dar s-ar mtroduce astfel factori explicativi preluaţi de Ia climă, hidrografic şi hidrologie, de la tehnicile de transport şi aşa mai departe, într-un cuvînt, ea ai încerca să măsoare şi să cîntărească constrîngerile ce se actualizează Pnn evenimentele istoriei militare, diplomatice, politice şi dinastice Ar

relua astfel reflecţiile lui Roger *Dion (1947)* asupra împărţirii de la Ver-dun (843), cînd imperiul lui Carol cel Mare a fost divizat în trei părţi, pe direcţiile Nord-Sud şi nu Vest-Est, cu scopul, socoteşte Dion, de a da fie-cărui regat succesor o paite din diferitele zone fitoge o grafice care se succed de la nord la sud în Europa temperată: lemnul din păduri, cerealele sj produsele animaliere de la cîmpie, viţa de vie, livezile de măslin, şi de a evita astfel schimburile comerciale devenite oricum dificile prin cvasidis-pariţia monedei. Sociologia politiilor ar putea medita de asemenea asupra continuităţii lipsite de banalitate, observata de Ferdinand Lot *(l 94*7), între departamentele definite după toate aparenţele arbitrariului, de Constituantă în ianuarie 1790, şi teritoriul triburilor galice, apoi al cetăţilor galo-ro-mane şi, am adăuga noi astăzi, teritoriile străbătute de cetele epipaleolitice de acum zece mii de ani (Rozoy, 1978). Ea ar putea, în fine, compara pei-manenţa imperiului chinez cu lipsa de permanenţa a imperiilor indiene, prin raportare, printre altele, la factori fizici ce favorizează în India foitele centrifuge (Baechler, 1988, pp. 89-91), în timp ce Chinei îi imprimau o compartimentare în aproximativ douăzeci de unităţi deschise unele spre celelalte (BIunden-Elvin, 1983, pp. 24-25).

O a treia orientare a sociologiei politiilor s-ar axa pe dinamica proprie sistemelor de acţiune constituite de politii, considerate ca actori colectivi ce evoluează pe scena diplomatico-strategicâ transpoliticâ, şî ar încerca să arate cum si de ce aceasta se actualizează în istoriile politice care, în circa o suta de milenii, au sfîrsit prin a se îndrepta către istoria planetara de astăzi, prima despre care se poate spune că este istoria întregii umanităţi. teva indicaţii în acest sens, care prelungesc analizele propuse de Raymonj Aron (1962), sînt de natură să ne permită reperarea spaţiului ce urmeaz sa fie parcurs. Trebuie şi este suficient sa presupunem că politiile-actor sînt puse în mişcare doar de două mobiluri: voinţa de putere sau frica; şl una si cealaltă se pot exprima atît prin atac şi cucerire, cît şi prin apărarej Astfel încît mobilurile pot fi neglijate pentru a nu reţine decît cele dom strategii generale, cucerirea si defensiva. Se poate arata că alegerea strate-| giilor şi evoluţia sistemelor de acţiune sînt determinate în principal de numărul actorilor. Vom reţine doar două cazuri tipice, cele mai importante din punct de vedere istoric: dipolaritatea şi oligopolaritatea. Cu doi actorii — dar şi cu trei sau patru, deoarece coaliţiile în doi împotriva unuia sau al doi actori se reduc la dualitate—, se obţine un sistem esentialmente insta-biî. Intr-adevâr, atunci cînd miza este puterea şi securitatea, nu există nici o soluţie stabilă intermediara: daca fiecare urmăreşte puterea, doar mono-j polaritatea, adică imperiul universal, poate să le satisfacă; dacă scopul este' securitatea, din nou doar imperiul poate pune la adăpost de orice agresiune ulterioară. Fiecare actor trebuie să calculeze că celălalt calculează în aceşti termeni *şi* este de datoria Iui să-I bănuiască că vrea să profite de prima

pentru a avea definitiv cîştig de cauză. Deoarece bănuiaîa este reci- - că si perpetuă, strategia raţionala presupune sa ataci la prima ocazie, h'ir dacă scopul tău este doar apărarea, în realitate, toate cazurile istorice A sisteme cu doi, trei sau patru actori au dus întotdeauna, de-a lungul se- nlelor la unificarea într-un regat sau imperiu. Cel mai documentat caz, deoarece se întinde pe aproape un mileniu, si cel mai pedagogic ar fi cazul chinezesc ce are ca punct de plecare dispersarea politică din epoca Zu (sfîrsitul secolului al Xll-lea î.C.) pentru a ajunge la unificarea imperială din 221 Î.C. realizată de Qin Shihuangdi. Armamentul atomic, facînd im- nosibilă eliminarea celuilalt, a modificat radical aceasta dinamică, nu prin aceea că a făcut stabilă dipolaritatea Statele Unite/URSS, ci pentru că a silit-o sa cunoască si alte figuri în afara de monopolaritate.

Oligopolaritatea nu reţine decît „cîţiva" actori, cel puţin cinci şi nu mai mult de douăzeci. Sistemul de acţiune este complet diferit dacă admitem că actorii sînt de puteri, dacă nu egale, cel puţin astfel repartizate încît nici un actor nu poate avea cîştig de cauza în faţa coaliţiei tuturor celorlalţi. Cînd această condiţie este îndeplinita, fiecare actor are puţin de cîştigat şf totul de pierdut printr-o strategie de cucerire. Comportamentul raţional constă din adoptarea unei strategii defensive de menţinere a *stafii qiio-ului* şi consolidarea acesteia prin elaborarea unor reguli de joc, formale sau informate, între actori. Cum actorii se cunosc, această elaborare este posibilă, şi cum nu sînt numeroşi, se pot coaliza instantaneu pentru a se opune oricărui trişor. Or, cel puţin ipotetic, raportul de foite este de asemenea natură încît coaliţiile defensive sfîrşesc întotdeauna prin a cîştiga. Un sistem oligopolar este deci extrem de stabil pe termen foarte lung şi nu cunoaşte decît reamenajări minore. Se expune unui singur risc, şi anume apariţia din exterior a unui duşman destul de puternic pentru a învinge coaliţia generală a oligopolilor. Oligopolaritaţile istorice sînt rare, cele mai însemnate fiind Grecia începînd cu epoca miceniană (secolul al XVI-lea î.C.) pînă la cucerirea macedoneană (Cheronea, 338 î.C.) şi Europa pînâ în 1914-1945, începînd cu destrămarea imperiului roman (secolul al V-lea d.C.). Dimpotrivă, oligopolaritatea este noima în morfologia tribală, ceea ce e de natură să explice încetineala cu care s-a realizat unificarea imperiala, acolo unde s-a realizat: între cinci si sase mii de ani.

Sociabilitatea

In conformitate cu definiţiile date în introducere, putem vorbi despre °ciabilitate de îndată ce analizam relaţiile pe care le pot întreţine indivizi [1] grupuri, atunci cînd aceste relaţii nu sînt rezultatul formarii unui grup

susceptibil de a funcţiona ca unitate de activitate, în interiorul fiecărui grup, indivizii leagă unele relaţii, iar o buna parte a acestora nu are legâtu, ră directă cu scopurile grupului. In acest sens se poate vorbi despre o sociabilitate intra-grupuri între cei doi parteneri ai unui cuplu, între membrii unei fratrii, între funcţionarii unei întreprinderi, între cetăţenii unei politii şi aşa mai departe. Alte relaţii se stabilesc de Ia indivizi la indivizi şi de la grupuri Ia grupuri. Asemenea ocazii sînt nenumărate în viaţa „socială", *în* parc, în jurul unei gropi de nisip, mamele intră într-o relaţie de sociabili-ţaţe, asemeni copiilor lor. La fel fac sau făceau participanţii Ia acele *pas-segiatte* meridionale, în cadrul cărora mici grupuri de băieţi şi fete se plimbă în susul şi în josul străzii principale la lăsarea serii, fără să se amestece vreodată unii cu alţii, simulînd indiferenţa, dar observîndu-se de fapt foarte atent. Audienţa de care se bucură o vedetă sau un sfrnt întemeiază o sociabilitate mai subtilă, dar la fel de reală, tot atît de reală pe cit este opinia publică pe care Gabriel Tarde (1901) o vedea răspîndindu-se la nivelul publicului unui ziar, fenomen social paralel dar distinct de cel al mulţimii.

Obiectele sociologice susceptibile de a ţine de o analiza a sociabilităţii sînt de o asemenea diversitate încît pare rezonabil să introducem unele distincţii. O primă categorie de obiecte vor desemna formele sociabilităţii care se stabilesc spontan între indivizi: „Cine frecventează pe cine?" ar putea fi întrebarea ce stă la baza ei. în general, vom numi *reţele* legăturile, mai mult sau mai puţin solide şi exclusive, pe care fiecare actor social le leagă cu alţi actori, care sînt la rîndul lor în relaţie cu alţi actori, şi aşa mai departe. *A priori,* se poate estima că amploarea, exclusivitatea şi densitatea ochiurifor acestor reţele vor varia enorm, după cum ne vom opri asupra reţelelor de rudenie, de vecinătate, de clasă... O a doua categorie ai- putea fi definită de unele reţele oarecum deliberate., în sensul că sînt definite unele spaţii sociale în care se regăsesc, prin opţiune, actori sociali a căror plăcere şi al căror interes sînt de a fi sociabili unii faţă de alţii. Exemple jn acest sens ar fi saloanele, cercurile, cluburile, cafenelele. Ni se va permite, cred, să propunem cuvîntul *civilitate* pentru a desemna aceasta specie a genului sociabilitate, care ar cuprinde Ia rîndul ei o alta,, reţeaua. După ce vom studia mai îndeaproape reţelele şi civilitatea, vom reţine un caz particular de reţea: *civilizaţia.* Aceasta din urma este un obiect de studiu atî> de specific încît ar putea foarte bine să constituie o a treia specie a genului

Reţelele

S-a remarcat recent ca, în mod riguros, cuvîntul reţea ar trebui să desemneze ansamblul legăturilor stabilite între persoane şi nu, aşa cum s-a impus, „ansamblul persoanelor cu care individul interogat este în contact"

1988, p. 14). Motivul acestei restrîngeri de sens este pur practic, p unirea unor date empirice privind relaţiile unui singur individ ridică j ;a destule probleme, deci e cu atît mai dificil dacă obiectul este uriaşa militate de legături ce se ţes la nivelul unui ansamblu de indivizi. Pe de Iţă parte, o anchetă ce s-ar vrea exhaustivă nu ar putea în nici un fel de-Dgsi o sută sau două sute de persoane, fapt ce condamnă, cel puţin pentru moment, la o cantonare la grupuri mici şi Ia o probabila asimilare cu etno-m-afia. Sugestia lui Alain Degenne (Degenne, 1983) ar putea fi fecunda; nlecînd de la aceasta, anchetele asupra reţelelor nu ar mai avea ca obiect indivizii, ci grupurile considerate ca actori colectivi, şi se va încerca sa se stabilească nu numai ce asociaţii, pe o arie determinata, întreţin legături între ele ci, mai ales. care dintre membrii lor aparţin mai multor asociaţii si asigură continuitatea şi realitatea reţelei, în ultima instanţă, acest lucru nu s-ar deosebi de acea observaţie făcută de multă vreme în legătură cu instituţiile politice ale Republicii Veneţia, care funcţiona în conformitate cu doua principii conexe: cel al distribuirii puterii între mai multe instanţe colective ce se controlau una pe alta şi cel al coordonării eficiente, asigurată de faptul ca actorii politici aparţineau întotdeauna mai multor instanţe, dar niciodată tuturor.

Aşa cum notează Mieriei Forse, „relaţiile pe care o persoană le întreţine cu celelalte sînt de tipuri variate. De la dejunuri în familia socrilor Ia aderarea la o asociaţie, de Ia alegerea persoanei Ia care vrem să apelam pentru a avea grijă de copiii noştri, la salutul adresat vecinului, trecînd prin jocul de belotă, fotbal sau dans." (Forse, 1981, p. 39). Dacă încercam să depăşim descrierea sociograficâ şi să reperăm întrebările pentru care aceste date, adunate uneori cu mare dificultate, ar putea servi drept răspunsuri, putem construi un prim nivel de analiza centrat pe identificarea principalilor factori ce afectează sociabilitatea în reţele a actorilor sociali. Michel Forse, de pildă, ajunge la concluzia ca „ciclul de viaţă" este factorul determinant, în sensul că variabile demografice, cum sînt vîrsta, starea civilă şi prezenţa copiilor, ar stabili trei mari etape în viaţa socială a oamenilor, intensă şi externa în tinereţe, moderată şi internă — în sînul sau în jurul căminului — Ia maturitate, şi în declin, pîna la dispariţie, la batrîneţe.

Ancheta „Contacte", realizată de INSEE din mai 1982 pîna în mai l "83, permite atingerea unui nivel superior de analiză (Heran, 1988). An- cneta a constat din prezentarea în faţa unui eşantion reprezentativ de fami- u tranceze a unui prim chestionar privitor la relaţiile lor cu vecinii, la ade- ari'e la unele asociaţii, la ieşirile în oraş; după aceea, li s-a dat un carneţel , care li s-a cerut să-i noteze timp de o sâptămînă pe toţi cei cu care se nneau; în sfîrşit, un al doilea chestionar se referea la relaţiile de munca, e rudenie şi de prietenie. Rezultatele sociografice sînt, la prima vedere,

dezamăgitoare, neprezentînd nici o surpriza, aşa cum o atesta portretul-ro-bot al sociabilităţii franceze în momentul anchetei:

„Francezii discută într-o sâptâmînâ cu şaptesprezece persoane diferite pe teme neprofesionale. Rude, colegi şi prieteni alcătuiesc aproape în pro-porţii egale cele trei sferturi ale acestei reţele, restul rămînînd sa se împartă între vecini, asociaţii, negustori, simple relaţii. Se remarcă o prezenţă mai clară a prietenilor în tinereţe, a colegilor Ia maturitate, a rudelor la bătrîneţe. Comportamentele de sociabilitate râm în marcate de împărţirea tradiţională a rolurilor între sexe: femeilor le revin în primul rin d relaţiile cu cei apropiaţi — rude, negustori, vecini. Cu toate acestea, în mediu] popular, femeile care lucrează în afara căminului îşi diversifică în mod sensibil contactele" (Heran, J 988, p. 3),

Rezultatele devin mai interesante cînd constatăm că acel procent de 10% din populaţia activa masculină, compus din profesiuni liberale, din profesori, artişti, funcţionari de categoria A, învăţători, animatori sociali, totalizează 34% din relaţiile de prietenie, 35% din relaţiile de muncă, 24% din relaţiile de rudenie şi 23% din relaţiile cu vecinii, în timp ce 35% alcătuit din muncitori calificaţi şi necalifîcaţi nu totalizează decît, respectiv, 17%, 15%, 15% şi 20% din diferitele orientări ale relaţiilor lor. Altfel spus, reţelele în care sînt integraţi indivizii, de prietenie, de muncă, de rudenie şi de vecinătate, se adună şi realizează în beneficiul unora o densitate de sociabilitate mai mare decît în cazul altora. In ciuda totalei crize de timp, aceleaşi persoane au tendinţa de a-şi spori contactele în jurul lor şi de a trai o viaţă de relaţii mai intensă. Astfel, sociabilitatea apare ca un capital a cărui acumulare este fără îndoială într-o corelaţie pozitivă cu veniturile dar, în special, cu diploma. Ea are toate aparenţele unui capital cultural a cărui gestionare reuşită depinde de asimilarea unei culturi ce reţine sociabilitatea printre valorile sale privilegiate.

Aceste anchete îşi au interesul lor, fie şi numai pentru faptul că tuturor ne place sa ne recunoaştem într-o fotografie de grup. Dar ele pot fi puse şi în slujba unor problematici mai substanţiale. Aşa cum se întîmplă adesea, întrebările bune apar, retrospectiv, a fi cele mai evidente. Astfel, Grano-vetter (1973) a analizat legăturile „puternice" şi „slabe" dintr-o reţea de sociabilitate. Forţa unei legături, presupune el, depinde de timpul care i se consacră, de intensitatea emoţiilor pe care le trezeşte, de intimitatea asigurată şi de reciprocitatea serviciilor făcute. Chiar dacă se poate cu greu spera într-o cuantificare a acestor indici, o distincţie intuitivă se poate fac*-între legăturile puternice şi legăturile slabe. Fie, pe de-o parte, doi actori A şi B, şi un ansamblu S de actori C, D, E,..., pe de alta. Se poate presupunf ca cu cît relaţia dintre A şi B este mai puternica cu atît şi unul şi ce la la ff vor fi mai legaţi de indivizi din S, printr-o legătură puternică sau slaba-Altfel spus, cu cît legătura unei diade este mai puternica, cu atît legăturii^

"ntretinute de fiecare în afara diadei se intersectează, şi invers. Acum, dacă urnini „punte" într-o reţea linia care asigură *singura* legătura dintre două uncte, trebuie să tragem concluzia ca, în afara unor situaţii excepţionale, nici o legătura puternică nu este o punte" sau că „toate punţile sînt legaturi slabe" (p. 1364). într-adevăr, cînd legăturile sînt puternice, suprapunerile dintr-o aceeaşi reţea se înmulţesc şi, o data cu ele, legaturile de la un punct la altul al reţelei. Concluzia acestui raţionament simplu este importantă deoarece ea stabileşte faptul ca, cu cît într-o reţea legăturile suit mai intense, cu atît acea reţea tinde să se închidă asupra ei înseşi şi să se rupă de celelalte reţele, într-un fel de închistare sociala, şi invers: extinderea, supleţea, adaptabilitatea reţelelor suit cu atît mai mari, cu cît se bazează pe relaţii slabe, ce lasă loc speranţei că existenţa unor punţi va duce, din aproape în aproape, mult dincolo de cercul iniţial al legăturilor de sociabilitate, în articolul său, Granovetter a sugerat doua domenii posibile de aplicare a descoperirii sale. Unul se refera la mobilizarea socială şi la capacităţile diferenţiale ale unei populaţii de a se constitui în grup de acţiune lărgit. O campanie ce foloseşte afişe, anunţuri la radio şi televiziune, contactele directe, poate sensibiliza o populaţie, în sensul în care aceasta ia cunoştinţă de existenţa unei organizaţii create pentru a răspunde unei probleme care o interesează. Dar pentru a merge mai departe şi pentru a-i stimula pe oameni să acţioneze, nu este suficientă o luare la cunoştinţă, fiind necesare încurajări personale realizate prin contact direct şi comunicarea de la om la om. Dacă populaţia este împărţita în segmente ce compun tot atîtea reţele cu legături puternice, este evident că succesul mobilizării va fi mai compromis decît acolo unde populaţia alcătuieşte o reţea slabă dar unica, acolo unde nenumărate „punţi slabe" dizolvă segmentele într-un ansamblu cu rezoluţie superioară. Celălalt domeniu de aplicare propus este ansamblul compus dintr-un conducător si cei care îi acorda încredere. Conform logicii legăturilor puternice şi slabe, cu cît reţelele se bazează pe legături puternice, cu atît succesul unui conducător este, în termeni numerici, mai slab deoarece îl vor urma doar aceia care îl cunosc şi îi acordă personal încredere. In sens opus, cu cît va creşte numărul intermediarilor dintre conducător şi simpatizantul potenţial, cu atît legăturile vor fi mai mediati-zate şi mai slabe, iar cercul aderenţilor va creşte.

O problematica analoga poate fi regăsita în remarcabila schiţă de analiză consacrata odinioară *străinului* de către Simmel (Simmel, 1908). Străinul avut în vedere este cel care s-a instalat în mod durabil într-o comuniste diferită de comunitatea sa de origine. Simmel se gîndea la evreii din

T?

t-uropa epocii medievale şi moderne, dar mai pot fi găsite şi alte cazuri: Metecii din cetăţile greceşti, chinezii din afara Chinei, indienii din Africa °rientalâ, libanezii din Africa occidentală, toţi „imigraţii" de astăzi din tarile occidentale. Străinul combina proximitatea şi depărtarea prin aceea că,

venit din alta parte cu propriile trasaturi culturale, s-a fixat într-un anume Ioc, ceea ce îl transforma într-un element al grupului, dai într-un mod anume, un fel de „a fi împreuna" ce combină excluderea şi distanţa. Această poziţie specifică explica cel puţin două trăsături remarcabile ale străinului în raport cu societatea care ÎI primeşte. Pe de o parte, el se află într-o situaţie în care obiectivitatea îi este mult mai accesibila decît indigenilor. Cu-vîntul obiectivitate trebuie luat în sensul sau cognitiv, cel de înţelegere obiectivă, atunci cînd subiectul se dezbăra de prejudecăţile sale personale şi etnice şi aplică realităţii propriile sale-mijloace de înţelegere, într-ade-vâr, fiind crescut într-un mediu cultural diferit, străinul este, din această cauză, scutit de prejudecăţile mediului care îl primeşte, pe care totuşi Ie cunoaşte şi recunoaşte pentru că acolo trăieşte. Poziţia lui îi permite sa perceapă simultan stranietatea lumii în care trăieşte şi semnificaţia ei proprie, într-un cuvînt, el este în măsură să perceapă drept cultural ceea ce nativii consideră drept natural. Pe de altă parte, ca străin, el nu participă la partajele şi conflictele ce pot afecta mediul ce îl primeşte. El se află deasupra partidelor, ceea ce îi poate conferi un rol util de arbitru, aşa cum se în-tîmpla în societăţile italiene medievale, unde magistraţii, în special cei însărcinaţi să facă dreptate, erau deseori străini, angajaţi tocmai din acest motiv.

Pe de altă parte, raporturile cu străinii sînt şi ele mai abstracte. Prin definiţie, cu străinul nu avem în comun decît trăsături mai generale decît cu indigenii, cu care împărtăşim diferenţe specifice infinit mai numeroase si mai subtile. Cu membrii grupului de care aparţinem, formăm un ansamblu mult mai concret decît ansamblul pe care îl formăm cu străinii. Cu aceştia din urma împărtăşim trasaturi comune, profesionale sau sociale, ce sînt, la limită, pur umane, adică sentimentul că facem parte din aceeaşi specie. Dincolo de aceasta, străinul alunecă chiar în afara umanităţii, fapt ce suprimă orice posibilitate de sociabilitate comună. Atunci cînd singura noastră trăsătură comună cu străinul este apartenenţa comună la umanitate, ceea ce se evidenţiază nu este elementul asemănător ci cel diferit, nu diferenţa individuală ci aceea de ţară, de oraş, de rasa. Din acel moment, străinul nu mai este perceput în mod spontan în individualitatea sa, ci ca un tip determinat. Este suficient ca acest tip să fie marcat, din punctul de vedere al indigenilor, de trăsături negative, pentru ca toate persecuţiile colective să devină posibile. Unele anecdote sînt mai grăitoare în acest sens decît analizele complicate. Simmel prezintă situaţia fiscală în care se aflau evreii în Frankfurt în Evul Mediu, în timp ce evreii beneficiau de un statut fiscal ce se schimba o data cu soarta lor ea însăşi schimbătoare, fiecărui evreu i se fixase o dată pentru totdeauna un anumit impozit. Ne-evreii erau, într-un anume fel, un material fiscal diferenţiat şi individualizat, în timp ce evreii erau impozitaţi în calitate de evrei. Stadiul suprem ar fi fost să li se

• nună tuturor acelaşi impozit invariabil, ce nu ar mai fi fost impozitul [1] vreilor, ci al „iudaităţii" ca atare.

Civilitatea

în dicţionarul Robert definiţia civilităţii este „respectarea convenienţelor a bunelor maniere între membrii aceleiaşi societăţi", în ceea ce ne priveşte îi vom da un sens ceva mai larg, care îi va permite să desemneze chiar faptul de a reuni indivizi în spaţii sociale în care pot face dovada civilitaţii lor. Criteriile formal şi informai, organizat şi inorganizat se aplică aici în mod evident, fără sa avem în felul acesta certitudinea că abordam esenţialul. Obişnuiţii unei cafenele nu sînt organizaţi într-o asociaţie formală, asemeni abonaţilor unui „cerc" din timpul Monarhiei din Iulie; cu toate acestea, probabilitatea face să îi regăsim aproape pe aceiaşi şi într-o parte şi în cealaltă, iar primul stadiu în existenţa unui cerc va fi adesea frecventarea comuna şi regulată a unei cafenele (Agulhon, 1977). Dar mai importantă ni se pare distincţia pe care am introdus-o între sodalitate şi sociabilitate. Prin definiţie, sodalitatea desemnează grupuri, ai căror membrii urmăresc — sau se consideră că trebuie sa urmărească — în comun scopuri comune. Un grup este definit ca grup nu numai prin capacitatea lui de a acţiona ca actor colectiv, ci prin faptul ca aceasta devine însăşi raţiunea sa de a exista. Dimpotrivă, sociabilitatea se poate dizolva în grupări formale şi organizate, ce sînt, probabil, unităţi din punct de vedere juridic şi administrativ, dar al căror scop specific este de a propune membrilor lor spaţii sociale în care, fiecare pentru sine şî toţi împreuna., să-şi poată atinge anumite scopuri specifice, printre care cel mai important ar putea fi pur şi simplu plăcerea de a fi împreună. De aceea, poate fenomenul cel mai tipic al sociabilităţii umane este conversaţia, într-un studiu strălucit, Gabriel Tarde (1901) a subliniat locul conversaţiei în cadrul sociabilităţii, în general, şi în lumea modernă, în special. El a reperat principalii factori ce afectează apariţia şi importanţa ei şi a arătat felul în care aceşti factori s-au consolidat în secolul al XlX-lea în Europa: extinderea timpului liber, unificarea limbajului, răspîndirea unor cunoştinţe comune şi egalizarea ierarhiilor.

Simmel este probabil cel care a surprins cel mai exact natura civilitaţii, a sociabilităţii în sens restrîns (Simmel, 1917, cap. 3: „Sociabilitatea. Exemplu de sociologie pura şi formală"). El o defineşte drept „forma ludi-ca a socializării", care „are faţă de concretizarea sa prin conţinuturi acelaşi comportament ca şi opera de artă faţă de realitate" (p. 125). Un cerc de sociabilitate reuneşte indivizi şi nu individualităţi, şi unicul scop pentru care îi reuneşte este reunirea ca atare. „In cazul indivizilor putem deci vorbi despre un *prag* inferior şi unul superior al „sociabilităţii": atît în mo-

mentul *în* care întîlnirea lor este pusă sub semnul unui conţinut sau scop obiectiv, cît şi atunci cînd dau frîu liber părţii absolut personale şi subiective din ei" (p. 127). Pe de o parte, cîvilitatea/soclabilitate interzice trata. rea în cadrul ei a problemelor profesionale, confesionale, politice sau de alta natură, chiar dacă ele pot face obiectul unor conversaţii generale sau daca eventuala lor soluţionare poate *fi* pregătita prin discuţii personale. P_e de alta parte şi în măsura posibilului, indivizii trebuie să-şi reducă Ja tăcere umorile şi sa nu dea glas problemelor lor personale, sa atenueze cu tact asperităţile personalităţii lor şi excesele personajului lor social, în-tr-un anume fel, fiecare trebuie să se ofere celorlalţi ca membru acceptabil al unui cerc de civilitate, ceea ce înseamnă ca toţi trebuie să dezvolte trăsături comune ce îi definesc ca aparţinînd unei *anumite* societăţi. De aceea, civilitatea are Ia bază egalitatea şi chiar, într-o anumita măsură, identitatea participanţilor, în consecinţă, criteriile de recrutare sînt foarte stricte, deoarece doar indivizi din aceeaşi lume pot fi suficient de asemănători între ei pentru a-şi crea propria „lume".

Un bun exemplu de civilitate este cercul burghez din perioada Monarhiei din Iulie, magistral analizat de Maurice Agulhon (1977, dar şi 1979). In conformitate cu cea de-a 7-a ediţie a *Dicţionarului Academiei*', apărută în 1878, un cerc este „o asociaţie ai cărei membri se întîmesc într-un local închiriat cu participarea financiară a tuturor membrilor, pentru a sta de vorba, a juca diverse jocuri de noroc, a citi ziare". Definiţia este exhaustivă şi surprinde perfect natura instituţiei. Prin definiţie, cercul ţine de civilitatea formală, deoarece statutul său trebuie înregistrat la autorităţile publice. Dar formalizarea nu are importanţa pe care sîntem tentaţi să i-o atribuim: „în multe localităţi, cafeneaua şi, în general, bufetul de băuturi funcţionează mult mai mult cu o clientelă de obişnuiţi decît cu ceea ce profesioniştii numesc «clientela ocazională»; rezultă astfel că între grupul de obişnuiţi ai unei cafenele şi grupul de abonaţi ai unui cerc nu există decît o diferenţă de Ia «informai» la «formal»" (p. 55). Această asemănare dintre cafenea şi cerc ar putea constitui o explicaţie simplă pentru decalajul cronologic dintre Paris şi provincie care, de data aceasta, precedă capitala în adoptarea şi raspîndirea unei mode. La Paris, cafenele erau suficient de numeroase şi confortabile pentru ca bărbaţii dornici sa se întîl-nească cu regularitate să nu simtă nevoia de a închiria special în acest scop un local. Instituţia ca atare este britanică, unde este cunoscută sub numele de *club,* „cercul" fiind echivalentul sau exact (Brinton, 1970). în Franţa, imitarea deliberată a Angliei începe în a doua jumătate a secolului al XVIIÎ-Iea, dar cunoaşte primele succese doar în perioada Imperiului şi a Restauraţiei, pentru a triumfa peste tot, pînâ în cele mai îndepărtate oraşele, în timpul Monarhiei din Iulie.

Cercul este una dintre cele mai caracteristice expresii sociale ale mo-mitătii, cel puţin în cadrul actualizării pe care o cunoaşte în secolul al YlX-lea. El reflectă cîteva trăsături majore ale civilizaţiei burgheze din elasi secol: prosperitate şi timp liber, bucurie de a trăi, egalitate, laicita-masculinitate. Este simptomul unei mutaţii sociale profunde, înlocuirea litelor aristocratice de către elitele plebee din lumea afacerilor, a profesiilor liberale, a politicii, administraţiei. Conţinutul acestei mutaţii precum şi sensul eî cultural rezultă cel mai bine din contrastele existente între cerc şi salonul care 1-a precedat în secolele XVII şi XVIII, ca formă tipica a sociabilităţii elitare. Salonul este aristocratic, în sensul ca este daca nu rezervat aristocraţiei, cel puţin dominat de ea; cercul este însă burghez. Salonul este considerat o practica naţională antica, în timp ce cercul trece drept o inovaţie importată din Anglia, considerată, în consecinţă, fie un defect fie un titlu de superioritate. Salonul este inegalitar, în sensul ca este găzduit de cineva care are posibilităţi financiare de a primi cu regularitate invitaţi, ce devin astfel într-un fel obligaţii săi, datorită imposibilităţii lor de a se revanşa; cercul este egalitar, nimeni nu invita, fiecare are posibilitatea de a contribui cu o cotă-parte necesara asigurării cheltuielilor de închiriere şi întreţinere. Salonul nu este exterior familiei, întreaga familie primind alte familii; cercul este cu totul exterior familiei, din toate punctele de vedere, spaţial, temporal, sexual, într-adevâr, în timp ce salonul este mixt, iar femeile joacă în cadrul Iui un rol cel puţin egal cu cel al bărbaţilor, cercul este strict masculin. Această diferenţa se traduce prin schimbări în tonul, conversaţia şi ţinuta mai libere şi mai puţin elevate în cadrul cercului decît al salonului. In sfîrşit, în salon nu se vorbeşte politica, în timp ce aceasta devine unul din subiectele majore ale cercului. La urma urmelor, în timpul Monarhiei din Iulie nu existau încă partide politice în sensul pe care îl dăm astăzi, şi anume de grupuri de indivizi, organizate în vederea cuceririi puterii. Politica este stimulată de societăţi, cercuri, reuniuni, în cadrul cărora se conturează opinii comune. Un rudiment de organizare apare în momentul în care aceste celule locale stabilesc între ele legături şi reţele. Un paitid nu este o grupare de indivizi, ci o regrupare a celulelor de sociabilitate. De altfel, legăturile nu se ţes în termeni formali deoarece legea nu Ie este defel favorabilă -— ea are proaspăt în minte reţeaua iacobina din tim-Pul Revoluţiei —, ele se înrudesc mai degrabă cu ceea ce este un „public", ui sensul pe care îl dă şi dezvoltă Gabriel Tarde de public al unui ziar, ai Carui membri nu se cunosc, dar alcătuiesc totuşi o „grupare pur abstractă Ş[1] cu toate acestea atît de reala, acea mulţime spiritualizată, ridicată, ca să spunem aşa, la puterea a doua..." (Tarde, 1901, p. 34). Apropierea este cu atit mai firească cu cît una dintre finalităţile cercului este tocmai lectura Presei naţionale. Lectura ziarelor — încă o caracteristica ce opune cercuri-e saloanelor. Agulhon notează cu fineţe acest aspect: „Sociabilitatea aris-

tocratică, aceea a saloanelor, corespundea, în principiu, şi unui nivel de *cultură* superior., cel ia care se citesc cărţi; sociabilitatea burgheză, aceea a cercurilor şi cafenelelor, adăposteşte un nivel inferior, cel la care se citeşte ziarul; iar mai jos, nu se citeşte deloc" (78-79),

„Mai jos", se petreceau nişte lucruri — sau, mai curînd, se vor petrece între 1848 şi 1914 — analoge dezvoltărilor pe care le-a cunoscut sociabili, tatea burgheză. In lumea ţăranilor şi a muncitorilor — care, în imensa lor majoritate, sînt nişte ţărani recent dezrădăcinaţi — cîrciuma ia locul şezătorii, aşa cum cercul a înlocuit salonul. Regăsim şi aici acelaşi contrast între localizarea într-o gospodărie, sociabilitatea în familii complete., caracterul mixt, accentul pus pe virtuţi, în ceea ce priveşte şezătoarea, si, în ceea ce priveşte cîrciuma, între masculinitate, prăbuşirea moravurilor, deteriorarea manierelor, ascensiunea politicii. Iar Maurice Agulhon conchide: „Se poate afirma ca avem de-a face cu o imitaţie, cîrciuma imitîhd ca-feneaua-cerc; va fi însă mai greu de crezut că şezatorile rustice imitaseră la rîndul lor seratele mondene de la castel. Am putea fi arunci tentaţi să vorbim despre un model general de sociabilitate veche, cu caracter inter-familial, a cărui punere în discuţie ar presupune, tot în general, concurenţa unui tip de sociabilitate deschis spre modernitate şi spre societatea globală, şi structurat prin asocierea voluntară masculină" (p. 84).

Dacă cercul nu a dispărut complet din peisajul social al Franţei, cel puţin el nu mai joaca rolul deosebit pe care 1-a deţinut în secolul al XlX-lea. In schimb, cafeneaua continuă sa existe şi să ofere un cadru diferitelor forme de civilitate/soclabilitate. Concluziile unei anchete asupra petrecerii timpului liber al francezilor subliniază importanţa actuală a cafenelei în mediul popular, cu rol de „club al bărbaţilor" (Paradeise, 1980). Pentru toate categoriile definite de sex şi statutul social, cu o singură excepţie, cafeneaua asigură serviciul care este şi raţiunea sa de a fi: vînzarea băuturilor. Cafeneaua este frecventată în special în cursul vieţii active, apoi părăsită treptat o data cu înaintarea în vîrstă, pentru a fi total abandonată după pensionare. Femeile frecventează cafeneaua mai puţin decît bărbaţii, cu atît mai puţin cu cît sînt mai legate de gospodăria lor, trăiesc în mici aglomerări şi provin din mediul popular: „Femeile inactive din mediul popular sînt aproape total absente din cafenea" (p. 590). Toate aceste categorii, în mai mare sau mai mică măsură cliente ale cafenelelor, vin aici pentru a consuma, a lua masa, a face o pauză, a schimba cîteva vorbe. „Nimic, în aceste activităţi, nu îl leagă pe consumator de un loc anume. Cafeneaua face astfel oficiu de suport ocazional pentru o sociabilitate difuza, preexistenta, fără îndoială, frecventării propriu-zise" *(ibid.),*

Excepţia este propusa de mediile populare. In cazul acestora, cafeneaua nu oferă numai servicii comode, ea are toate aparenţele şi toate funcţiil[6] cercului de odinioară. Este un mediu exclusiv masculin, complet exterior

-|leJ un loc în **care** bărbaţii se întîlnesc pentru a sta de vorbă, a juca -rti a se uita Ia televizor. Cafeneaua face cu atît mai mult oficiu de salon cît cei care o frecventează sînt mai puţin integraţi unei familii şi în unea, iar localitatea este mică. La ţară vom întîlni modelul cel mai bine alizat pentru celibatari şi pensionari. Tot aici femeile sînt în cea mai ma-măsurâ absente. Mediile populare şi rurale par sa prelungească o forma He sociabilitate tipică pentru secolul al XLX-lea. Cafeneaua nu este decît un simptom, printre altele, a unui anumit arhaism social. Ansamblul aces-toi simptome se caracterizează printr-o serie de diferenţieri ce conferă vieţii muncitoreşti o tonalitate eterogenă. „După cum viaţa zilnică în mediul muncitoiesc e alcătuită din rupturi între viaţa profesionala şi viaţa casnica, tot aşa universul activităţilor casnice şi al valorilor ce se află la baza lor prezintă o luptuiă între cămin şi lumea exterioară, între universul masculin şi cel feminin, între practici şi roluri în diferitele momente ale ciclului de viaţă" (p. 597).

Civilizaţiile

întredeschidem acum cel mai virgin capitol al sociologiei. Este suficient să îl citam pe Marcel Mauss (Mauss, 1929) pentru a aborda frontal conceptul sau noţiunea de civilizaţie, înţelegînd-o ca ultimă extensie a sociabilităţii. Nu este greu de înţeles de ce este atît de anevoios studiul civilizaţiilor. Obstacolul, de natură cognitivă, nu poate fi uşor depăşit. *O* ci-vilizaţie este o singularitate istorică, ceva ce a avut loc o singura data în timp şi în spaţiu. Cu aceste caracteristici, ea este la drept vorbind imposibil de cunoscut, aşa cum sînt toate singularităţile, pentru ca sînt infinite. Singura soluţie logică este considerarea a cel puţin două civilizaţii sau, în termeni generali, definirea clasei civilizaţiilor, populată cu cel puţin două căzui i. Dar pentru a realiza acest lucru, trebuie în primul rînd să ştim ce este aceea o civilizaţie, lucru care presupune construirea unui punct de ve-deie teoretic de natură să permită perceperea cazurilor ca simultan identice şi diferite: civilizaţiile europeana, chineza si indiană trebuie să fie deopotrivă aceleaşi, ca civilizaţii, şi altele, ca civilizaţie indiană, chineză sau europeană (Baechler, 1986A).
Aici este partea nevialgica. Nu există un punct de vedere unic ce autorizează comparaţii univoce, ci mai multe, iar obiectele ce pot fi astfel construite nu se intersectează. Un singur exemplu: adeseori limba este un criteriu util de discriminare culturală. Cum limba este însă şi un tezaur c°gnitiv, ale cărui exploatare şi explorate de către generaţii succesive per-mit producerea unoi reprezentări specifice (a se vedea, de pilda, legăturile stiînse dintre limba greacă şi categoriile lui Aristotel, stabilite de Benve-, 1958), limba este şi un important obiect cultural. Dacă am fi tentaţi

sa definim civilizaţia europeană în funcţie de aria de raspîndire a limbilor indo-europene, ni s-ar obiecta imediat în primul rînd faptul că — dar această obiecţie nu ar fi gravă — nici maghiara nici finlandeza nu sînt in-do-europene, iar apoi, şi în principal, ca Iranul şi cîmpia indo-gangetică ţin de spaţiul lingvistic indo-european. **In** Extremul Orient, Japonia trebuie inclusă în aria culturala chineza, chiar dacă reprezintă o interpretare oiigj, naiă a acesteia, în timp ce limbile chineză şi japoneză aparţin unor arii diferite. Chiar dacă adoptăm un criteriu religios, nu putem rezolva problema, deşi religia — mai precis: religiile cu vocaţie universală — reprezintă un factor de discriminare mai puternic decît limba, în mod cert, civilizaţia europeană este impregnată de creştinism şi putem vorbi despre civilizaţie creştină, cu condiţia de a preciza imediat: creştinătate latina. Deoarece creştinismul grec dezvoltat în cadrul Imperiului bizantin, şi ulterior adoptat şi adaptat de Kiev, de principatele ruseşti şi de către Imperiul rus moscovit, acest creştinism este, din punct de vedere cultural, foarte diferit. Din punct de vedere cultural, şi nu religios, pentru că mesajul dogmatic este în esenţa Iui acelaşi, dar e reflectat de medii sociale şi, mai ales, politice foarte diferite.

Am putea trece astfel în revistă şi celelalte ordine — lingvisticul, economicul, politicul, religiosul, artisticul, pedagogicul... —, şi am constata aceeaşi indecizie: fiecare ordin oferă unul sau mai multe criterii de discriminare, însă eficiente doar între anumite limite. Pe de altă parte şi în principal, obiectele culturale definite de fiecare ordin nu se intersectează. Islamul, ca religie, este acelaşi în toată zona sahariană din Maroc în Sind, pe de o parte, şi în Asia de Sud — Malaezia, Indonezia -— pe de alta, dar ariile culturale lespective sînt foarte diferite, în acelaşi fel, legătura strînsă existentă în sistemele agrare europene între cultura cerealieiâ şi creşterea animalelor deosebeşte efectiv economia europeană tradiţionala de economia chineză aproape exclusiv vegetala, iar această deosebire are consecinţe importante asupra habitatului şi a densităţii populaţiei, dar relaţia cultură/creşterea animalelor nu este specific europeană: ea caracterizează Orientul Mijlociu încă de la începuturile producţiei alimentare, acum aproximativ zece mii de ani.

Dar dificultăţile nu se opresc aici. Este cel puţin Ia fel de anevoioasă fixarea limitelor temporale ale unei civilizaţii ca şi a frontierelor sale spaţiale. Chiar dacă toată lumea este în general de acord că nu se poate fixa o data precisă pentru nasteiea unei civilizaţii, există multe alte motive de dezacord. Cînd se poate considera ca începe „civilizaţia europeană"? Dacă socotim că ţin de aria europeană toate manifestările culturale produse în zona ocupata de sus-numita civilizaţie la o dată mai recentă, înseamnă să nu răspundem Ia întrebare: peşterile magdaleniene din Lascaux sau Alta-mira ar fi astfel europene pentru că se află în-Europa şi nu în China. Este

suficient să ne întoarcem în felul acesta la paleoliticul superior şi să atribuim galeţii cărora *Homo Erectus* sau australopitecii le-au dat forma unor arii culturale recente — europeană, chineza, africana.., —, pentru a sesiza absurditatea acestei poziţii. Trebuie deci luata o hotărîre şi definit un prag de apariţie al civilizaţiei. Definiţia va depinde evident de criteriul — şi deci de ordinul — reţinut. Dacă Europa este în primul rîhd creştină, civilizaţia europeană începe o dată cu convertirea elitelor şi a oraşelor, între secolele I şi III, sau o dată cu creştinarea „paginilor", a acelor *păgâni,* a locuitorilor de la ţară din epoca merovingiană, în secolele VI-VII. Dar criteriul este insuficient, deoarece cum am putea explica perpetuarea regatelor întemeiate de „barbarii" urmaşi ai Romei dacă nu le-am raporta Ia politiile germanice şi preromane şi la morfologia lor tribala, adică celtice şi ilirice? Dacă aprofundam studiul răspunsurilor la aceste întrebări şi dacă nu uităm — aşa cum s-a întîmplat prea des — faptul că grecii şi romanii sînt şi ei europeni, instalaţi pe malurile Mediteranei şi atraşi în orbita Orientului Mijlociu, nu putem să nu fixam începuturile civilizaţiei europene cel puţin în epoca bronzului mijlociu — la jumătatea mileniului III înaintea erei noastre. In China, se poate cu certitudine vorbi despre „civilizaţie *chineză'*[1] începînd cu dinastia Shang, în mileniul II înaintea erei creştine, şi probabil chiar mai devreme, din neolitic (Chang, 1963).

Situaţia este însă şi mai grava. Pînă acum am subliniat faptul ca o civilizaţie nu este un obiect clar circumscris, nici în termeni temporali, nici în termeni spaţiali. Cu toate acestea, se poate presupune că toata lumea va fi de acord daca vom introduce sub eticheta „civilizaţie europeană" ceea ce se petrece în diferitele ordine de la Atlantic pînă la Elba, şi de la Marea Nordului pînă în Sicilia începînd cu anul 1000 pînă în 1945, iar sub eticheta „civilizaţie chineza", ceea ce se petrece de la începutul dinastiei Tang pînă la sfîrşitul dinastiei Qing (617-1912), între deşertul Gobi şi insula Hainan, şi de la poalele Tibetului la Marea Chinei. Este totuşi evident, fără sa mai aprofundam chestiunea, că civilizaţia europeană nu este niciunde vizibilă în mod direct. Ea se prezintă întotdeauna sub nişte *facies* particulare, ce pot fi particularizate, dacă nu la infinit, cel puţin tot mai mult: fără îndoiala, Franţa este europeană, dar există Franţa de Nord şi cea de Sud, Bretania şi Bazinul parizian, Picardia şi Lorena, Lorena ducală şi aceea smulsa Luxemburgului sub Ludovic al XlV-lea, şi ale cărei trăsături distinctive, dacă aprofundam analiza, pot fi puse în legătură cu apartenenţa sa la regatul Austrazia în epoca merovingiană! Aceeaşi descompunere poate ti făcuta şi pentru China, adăugîndu-i însă un nivel suprem: datorită unifî-[ca]ni imperiale menţinută mai mult de două mii de ani, cu excepţia fărîmi-

ţaru prelungite din secolul al III-lea pînă în secolul al Vl-lea şi alte cîteva [e]Pisoade mai scurte, civilizaţia chineză este vizibilă la centru şi la nivelul [e]Hte!or sociale.

în faţa atîtor dificultăţi, ambiguităţi şi incertitudini, nu ar fi oare mai înţelept sa renunţăm Ia noţiunea de civilizaţie? Nu, deoarece ele exista oricum, dar e vorba despre o existenţă *sui generis,* iar a le ignora ar însemna să uitam elementul, sau unul dintre elementele esenţiale ale aventurii umane, fără de care nu înţelegem nimic şi nu putem nimic explica. Soluţia cu cele mai puţine neajunsuri ar fi sa definim civilizaţia drept *cea mai largă matrice de posibili actuali.* Matricea posibililor virtuali este natura şi condiţia omului. La un nivel inferior de realitate, există posibilii actuali, adică marja de explorare şi de invenţie, accesibilă unei fracţiuni din omenirea grupată prin sodalitate, sociabilitate şi socialitate. Limbajul, construirea sanctuarelor, stabilirea regimurilor politice, atitudinea faţă de excepţii sînt, toate, virtualităţi umane. Indo-europeana, planul bazilical, monarhia de drept divin, familia ţărănească ce îşi administrează ferma sînt tot atîtea actualizări istorice contingente în Europa, ce definesc o matrice de variaţii posibile exclusiv europene şi care pot fi regăsite de la bazilica lui Maxen-ţius pînă Ia Gesu, sau de la colonul parţiar din Imperiul Roman tîrziu pînâ Ia fermierul de astăzi din Beauce. Deoarece actualizările posibililor din fiecare ordin sînt afectate de cele ale celorlalte ordine -— catedrala gotică este *şi* un fenomen politic şi economic, legat de avîntul pe care 1-au cunoscut oraşele, cetăţile şi schimburile —-, în mod firesc criteriile de definire a unei civilizaţii se intersectează în parte, dar nu complet. Dar cum actualizările sînt întotdeauna produse de actori individuali şi colectivi incarnaţi într-o istorie, este la fel de firesc sa putem surprinde o civilizaţie Ia diferite niveluri de realitate.

In rezumat, o civilizaţie nu este o ipostaza ce ar in-forma tot ceea ce produc oamenii, ci este ea însăşi un produs al activităţilor umane, cel mai general dintre produsele deopotrivă umane şi istorice existente, şi un produs alcătuit din produse provenind din toate ordinele.

Concluzii

Am schiţat pînă acum sodalitatea şi sociabilitatea. Ele nu ar trebui însă concepute ca impermeabile una în raport cu cealaltă. Mai precis, se pot observa transformări ale uneia în cealaltă. Trecerea de Ia sodalitate Ia sociabilitate nu este prea frecventă deoarece grupurile se reunesc pentru a atinge anumite scopuri ce necesită existenta mai multor membri. Dacă un grup se dizolvă, există probabilitatea ca membrii săi sa fondeze un altul sau să fie asimilate de altele noi, aşa cum se întîmplă zilnic în economie, unde întreprinderile se dizolvă şi se constituie fără încetare. Cu toate acestea, unele fenomene care au o anumita influenţă asupra vieţii sociale pot fi considerate legate de o asemenea trecere. Foştii elevi ai marilor şcoli din Franţa, de Ia Oxford şi Cambridge din Marea Britanic, de la Ivy League

jjn Statele Unite alcătuiesc reţele de sociabilitate ce continuă să aibă o influenţă notabilă asupra carierei profesionale a celor interesaţi. Acelaşi lucru se poate spune despre foştii combatanţi, despre foştii credincioşi sau foştii comunişti. Dacă se iveşte ocazia, aceste solidarităţi difuze dintre foşti" pot face obiectul unor politici deliberate. Cea de-a III-a Republică a impus serviciul militar obligatoriu, cel puţin în parte cu scopul integrării tinerilor francezi în grupuri suficient de puternice pentru a-şi lăsa asupra ,]or amprenta şi după ce aceştia le părăsesc, dar şi pentru a le da posibilitatea să trăiască sentimentul comunităţii naţionale.

Trecerea de la sociabilitate la sodalitate este mult mai frecventa, în democraţiile contemporane, o nemulţumire difuză provocată de o nedreptate sau de o anumita problemă începe să definească o reţea informala de sociabilitate. Canalul acesteia permite circulaţia informaţiilor, lozincilor, chemărilor, iar asemenea reţele asigură constituirea a ceea ce numim opinie publică. Urmarea normală este crearea unui grup de presiune, a unei asociaţii sau chiar a unui partid, care să permită promovarea reformelor cerute. Toate grupurile ce se pun în slujba unor interese materiale, spirituale, intelectuale, afective cunosc o perioadă de pregătire şi de formare mai lunga sau mai scurta, cînd ţin mai degrabă de sociabilitate, din care nu trebuie eliminate proiectele eşuate, într-un alt registru, putem studia ca în-tr-un laborator trecerea la sodalitate în cadrul revoltelor griului de altădată: foametea face ravagii; mamele se întîlnesc la piaţă sau în faţa brutăriilor; vaietele şi plînsetele sînt tot mai insistente; apar de peste tot lozinci, şi conducătoarele ivite în mod spontan sînt urinate de celelalte; mulţimea devenită grup începe să jefuiască şi uneori sa ucidă. La o cu totul altă scară, chiar şi o civilizaţie se poate transforma în grup sau în cvasigrup, aşa cum s-a întîmplat cu creştinătatea ridicata împotriva sarazinilor în timpul Cruciadelor, şi chiar şi după aceea în imaginarul european.

Socialitatea

Prin socialitate abordam o formă a socialului cu atît mai greu de surprins cu cît, de la Durkheim, ea nu a mai făcut obiectul unor reflecţii importante. In încercarea de a ne forma o pruna părere, cel mai simplu ar fi probabil să procedăm prin eliminare. Sa luăm, de pildă, „societatea franceza '. începem prin a face abstracţie de tot ce ni s-a pârut că ţine de soda-litate: cupluri, familii, întreprinderi, asociaţii diverse, biserici, fără sa omitem Franţa ca politie. Eliminăm apoi ceea ce alcătuieşte sociabilitatea: colectivităţile (sate, cartiere, imobile, reşedinţe, chiar corpuri de clădiri), opiniile publice, familiile politice, cultura franceză ca *facies* ale civiliza-

ţiei europene. După ce am eliminat ce era de eliminat, mai ramîne ceva esenţial, şi anume faptul că toate acestea alcătuiesc un tot, precum şi modul în care acest tot este alcătuit. Vom vorbi aici despre „naţiunea" franceză, care nu este nici un grup nici o reţea, ci ceea ce eu propun sa numim o *morfologie* (Baechler, 19906). Sa ne oprim acum la „societatea" ateniana. Putem sâ-i aplicăm aceeaşi procedură de eliminări succesive. După ce au fost eliminate toate grupurile — inclusiv Atena ca politie — şi toate reţelele, ramîne o anume modalitate de a menţine acest tot Ia un loc, pe care o numim „cetate". Cetatea este la rîndul ei o morfologie, foarte diferită în esenţa sa de ceea ce este naţiunea. Ca prima aproximaţie, putem spune că socialitatea desemnează morfologiile.

Generalităţi •

„Morfologie" este un cuvînt ales în mod arbitrar pentru a desemna această realitate fundamentală a societăţilor umane, reperată de Durkheim în expresia poate, prea vaga, de „solidaritate sociala" (Durkheim, 1893). El distingea două moduri — care sînt şi stadii evolutive — ale solidarităţii, unul „mecanic", marcat de juxtapunerea unor segmente auto suficiente, celalalt „organic", caracterizat prin combinarea de elemente într-un ansamblu funcţional ce le conferă substanţă şi sens. Solidaritatea mecanică adaugă şi scade segmente discrete, ce nu au nevoie unele de altele şi ar putea fi găsite neschimbate în orice altă combinaţie. Dimpotrivă, în solidaritatea organică, elementele ansamblului sînt părţile unui întreg de care nu ar putea fi separate fără a se deteriora treptat şi apoi dispărea.

Intuiţia lui Durkheim a fost corectă şi profundă. Cu toate acestea nu a deschis dezbateri ulterioare pe măsură. Acest blocaj intelectual se explică, probabil, prin aceea ca, dacă luăm cele două solidarităţi ca două tipuri separate, obţinem o taxonomic cu două clase. Una cuprinde societăţile „modeme", căreia solidaritatea organică i se aplica cu atît mai faine cu cît noţiunea însăşi s-a născut dintr-o anumită interpretare a modernităţii. Cealaltă reuneşte toate celelalte experienţe umane: o noţiune, cum e aceea de solidaritate mecanică, ce se aplică fără deosebire la cetele de pigmei, la triburile mongole, la Europa medievală, la China dinastiei Song, la Japonia clanului Tokugawa, este pur şi simplu inutila datorita ineficientei. Situaţia nu se schimbă prea mult în bine dacă vom considera cele două solidarităţi ale Iui Durkheim ca doi poli legaţi printr-un continuum pe care sînt situate societăţile reale. Şi nu se va schimba pentru că, din imposibilitatea de a cuantifica proporţia de mecanic şi cea de organic, savantul se vede lipsit de orice taxonomic eficientă: nu cîştigam prea mult daca aflăm că societăţile modeme sînt mai organice şi mai puţin mecanice decît societăţile aborigene australiene.

Propunem noţiunea de morfologie cu speranţa ca îi vom râmîne fideli iui Durkheim şi că, astfel, intuiţia sa va deveni mai operativă. O morfolo-. poate fi definită ca reprezentînd principiile de coerenţă şi coeziune care cimentează indivizii şi grupurile, şi le permit să se perpetueze ca societăţi umane. La urma urmelor, nu exista nici un motiv pentru a rezerva noţiunea de morfologie societăţilor umane: totalitatea regnului viu se întemeiază pe principii de coerenţă şi coeziune. Cuvîntul coerenţă ar trebui să desemneze dimensiunea obiectivă a fenomenului, în timp ce coeziunea încearcă să sublinieze dimensiunea sa subiectivă, pasiunile, reprezentările, interesele, deliberările... ce îi leagă pe oameni unii de alţii. Putem repera mai puţin de o duzină de morfologii atestate: ceata, tribul, feudalitatea, regimul castelor, confederaţia tribală, regatul, imperiul, cetatea, naţiunea. Nu trebuie să vedem în această enumerare o linie evolutivă, ce ar duce de la ceată la naţiune. Putem sesiza o continuitate evolutivă între ceată, trib, confederaţie tribala, regat şi imperiu, dar fiecare etapa presupune condiţii de posibilitate din ce în ce mai precise, deci omenirea nu trece spontan de la una la alta, iar imperiile sînt, la urma urmelor, rare. în acelaşi fel, putem repera o dinamică inteligibilă de la feudalitate la regat, şi de Ia acesta la naţiune, dar feudalitatea însăşi este o soluţie morfologică atît de accidentală încît nu întîlnim decît două cazuri, în Japonia şi în Europa. Cetatea sătească este probabil *o facies* a tribului, iar cetatea urbană este fie o dezvoltare a primei, fie o creaţie spontană ce survine în zone caracterizate de schimburi intense; prin ea însăşi, cetatea este imuabilă ca morfologie: doar Roma s-a transformat într-un imperiu, în sfîrşit, nu există nici un motiv ca naţiunea să fie morfologia ultimă. Europa propune deja unele trasaturi ce îi anunţă posibila sau probabila uzură (Baechler, 1990).

Vom reţine aici doar trei morfologii: tribul, feudalitatea şi naţiunea[1].

Tribul

Adesea i se atribuie lui Evans-Pritchard (1940) descoperirea tribului ca forma originala de organizare socială. Am putea să ne întoarcem în Antichitate pentru a găsi primele menţiuni despre faptul că societăţile tribale sau cele bazate pe descendenţă nu sînt ca celelalte, adică asemănătoare celei a observatorului. Daca îl lăsam deoparte pe Homer şi descrierea făcută societăţii ciclopilor *(Odiseea,* IX, 106-115), trebuie sâ-i menţionăm cel puţin pe Herodot pentru sciţi *(Istorii,* cart. TV *şipaxsim),* pe Cezar pentru

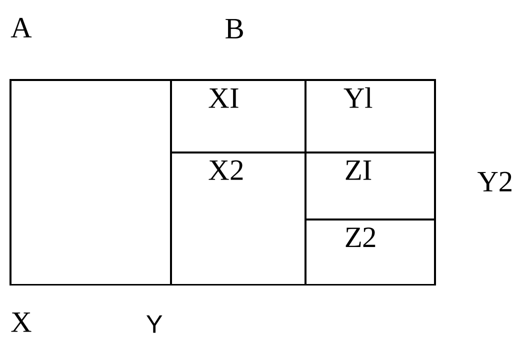
1 - Analize destul de extinse despre ceată şi cetate pot fi găsite la Baechler (1985). *pasSini- şi* un. studiu aprofundat al regimului castelor .tot la Baechler (1988): regatele şi impc-l'e pot fi abordate prin intermediul lui Eisenstadt (l 963): confederaţiile tribale, precum şi Cetele şi triburile sînt reperate şi analizate de către Service (1962); toate aceste lucrări propun referinţe bibliografice abundente si indispensabile.

gali, pe Tacit pentru germani. Dar nu vom merge atît de departe şi vom prelua un exemplu pedagogic de morfologie tribala de la Montagne (1930) cu berberii din sudul Marocului. Aceste populaţii sînt instalate în valea de mijloc a rîului Dia şi versantul sudic al munţilor Anti-Atlas. Principiul organizării este încastrarea unor unităţi sociale tot mai înglobante. La bază se găseşte acel *tadchert,* un cătun numărînd între douăzeci şi treizeci de familii nucleare sau vetre, ce se trag din două sau trei familii patrilineare sau *ikhs,* avînd o vechime genealogica de trei generaţii. Aceste *ikhs* au în proprietate pamîntul, de unde rezultă ca membrii lor trăiesc în indiviziune. Deci unităţile sociale ultime sînt aceste *ikhs,* deşi, evident, ele pot *f]* descompuse în familii, iar acestea în indivizi. Aceştia din urma sînt cu siguranţă unităţile psihice ultime, tot aşa cum familiile sînt probabil unităţile afective, însă familiile extinse leprezintă unităţile sociale. Trei sau patru *tadchert* alcătuiesc un *mouda'.* Uneori, cînd aşezarea este mai grupata, nivelul cătunului nu există: în acest caz, *mouda'* este un sat mare ce reuneşte zece, douăsprezece *ikhs, Mouda'* are o moschee şi o magazie colectivă în care fiecare familie îşi depozitează rezervele şi bunurile preţioase. Ea este administrată de *ojema'a,* o adunare, ce îi reuneşte pe toţi bărbaţii în stare să poarte armă, şi care se ocupă de toate problemele de interes comun. *Mouda'* controlează toate păşunile şi marăcinişul. Si acestea sînt în indiviziune, dar de îndată ce încep să fie cultivate sînt însuşite de *ikhs.* Patru sau cinci *mouda 'a* la nord şi trei Ia sud formează un *taqbih* Este o unitate instalată pe un teritoriu de 8-10 km diametru, între 20 si 50 km^2 şi cuprinde între 200 şi 300 de vetre. Este administrat de *ojema 'a,* alcătuită din şefii tuturor vechilor *iktis* din toate *mouda 'a.* Atunci cînd un *taqbih* ajunge prea dens populat izbucnesc mereu conflicte ce duc (a divizarea în două noi *taqbih.* Invers, cînd un *taqbilt* se depopulează, vin în el oameni din exterior. Pe termen lung, echilibrul este astfel menţinut între diferitele *taqbih.* Toţi membrii acestora împărtăşesc credinţa într-o origine comună, chiar dacă aceasta nu are nici un fundament genealogic, în afara acestei credinţe şi a religiei, coeziunea se bazează înainte de toate pe voinţa comuna de apărare sau de expansiune, hi terminologia noastră, acest *taqbih* este politia, grupul dincolo de care începe războiul. Dincoace, conflictele sînt reglate în cadru] acestor *ikhs si* de către *jema 'a* din *mouda' si* din *taqbiit.,* fiecare instanţă ocupîndu-se de problemele ce ţin de resortul ei. Orice conflict insolubil la nivel de *taqbilt* duce la o fisiune. La un nivel mai sus, între trei şi douăsprezece *taqbih* formează un trib. Acesta are un teritoriu definit, un nume, cîteva tradiţii comune, dar nici o instituţie permanentă nu îi conferă o realitate politică, în realitate, unitatea tribului nu se realizează decît sub ameninţarea acelei *Makhzen,* adică a puterii regale; ea se traduce în asemenea cazuri prin numirea unei căpetenii de lăzboi, ce nu ocupă această funcţie decît pe durate unei campanii, în fine, mai

triburi ^ reunesc mtr-o confederaţie de opt-zece mii de vetre în total. Ele se constituie întotdeauna într-un scop precis de cucerire sau apărare împotriva acelei *Makhzen,* a cărei amintire poate fi situată într-un trecut îndepărtat. Confederaţiile nu au nici o instituţie comună, dar organizează reuniuni generale mai mult sau mai puţin peiiodice.

Această organizaţie berbera, schiţată în linii foarte mari, se regăseşte în toată zona saheliana, de la Atlantic pînă în Pakistan. Principiul sau fundamental de încastrare a unor unităţi de definiţie crescătoare apare, cu toate modificările posibile şi imaginabile, în lumea indo-europeanâ, în Africa sud-sahariana, în toata Asia, în cele doua Americi, pe scurt, peste tot. Realitatea autonomă a tribului ca morfologie este evidenţiată de faptul că nu există o corelaţie nici cu regimurile politice nici cu regimurile economice. Tribul există la primitivii prădători, fie că sînt culegători, vînători sau şi una şi alta; la crescătorii de animale, indiferent de gradul lor de nomadism; la agricultori, de Ia primii horticultori pînă la cei ce fac agricultură permanenta intensivă, cum e lizicultura. Tribul este compatibil cu cea mai pură democraţie, cu oligarhia, cu aristocraţia, cu monarhia de drept divin, cu monarhia foarte temperată, cu despotismul şi cu tirania. Ea exclude doar autocraţia, a cărei apariţie şi consolidate subliniază trecerea Ia legat si imperiu. S-ar putea de asemenea arăta că tribul admite atît absenţa ori-câiei stratificări sociale cît şi formele cele mai elaborate şi cele mai rigide de ierarhie socială (Polinezia este un bun exemplu de gamă aproape completă, a se vedea Sahlins, 1958).

Putem prelua de la Evans-Pritchard (1940) o schemă a tribului, suficient de abstractă pentru a avea valoare universală si pentru a nu corespunde exact nici unui caz, avînd deci chiar roiul pe care trebuie sâ-I aibă un model.

Daca ne referim la exemplul berber, simbolurile trebuie traduse astfel: Zi Şi 22 sînt nişte *ikhs* XI, X2, Yl, Y2 sînt nişte *tadchert* X şi Y sînt niŞte *mouda 'a;* A şi B nişte *taqbih;* A + B = I un trib; I + II + III + • • • 0 confederaţie. Ansamblul se bazează pe doua mecanisme. Un mecanism "e fuziune face ca, Ia fiecare nivel, unităţile prezente sînt întotdeauna de

putere aproape egală, ceea ce permite menţinerea echilibrului pe termen foarte lung. Fuziunea este automată. Să presupunem că ZI şi Z2 intră în conflict: datoria lor este de a găsi între ele o soluţie. Dar dacă Y l ar îndrăzni să-i caute pricină lui ZI sau Z2, acestea ar fuziona spontan în Y2, pentru a se apăra cu arme egale. La fel se întîmplă şi la nivel superior: Yl şi Y2 formează Y împotriva lui X, iar X şi Y formează B împotriva lui A, Aceste coaliţii sîht instantanee; de îndată ce problema este reglată sau depăşită, ele încetează de a mai exista, în realitate, apare în mod inevitabil un nivel de segmentare, la care şi problemele sînt destul de circumscrise pentru a putea fi reglate în mod paşnic. La acest nivel, există întotdeauna instituţii politice a căror forma variază o data cu regimul politic şi cu structura sociala. De aceea trebuie evitată expresia curentă de „societăţi acefale" pentru desemnarea triburilor: nu există instituţii permanente — dar exista puteri create *ad-hoc* — la nivelurile superioare de fuziune, dar apar undeva la un nivel intermediar, variabil în funcţie de intensitatea şi gravitatea conflictelor ce afectează populaţia respectivă. La sfirşitul secolului al XlX-lea, în masivul muntos Rif, politia se identifica cu acel *ikh:* războiul începea la poarta familiei lărgite! (Montagne, 1930). în ceea ce priveşte fisiunea, ea afectează toate nivelurile. Un dezechilibru demografic înmulţeşte conflictele de nedepăşit, care se rezolvă pînă la urmă prin roirea descendenţilor si sciziunea segmentelor.

Tribul poate fi socotit o soluţie morfologică la o problemă de securitate şi de insecuritate, problemă universală deoarece tribul este universal (pentru o expunere mai detaliată, a se vedea Baechler (1985), Partea a V-a). Problema ar putea fi enunţată în termenii următori: „Cum se poate evita insuportabila insecuritate proprie stării de natură fără sa recazi în ea o data cu starea politica, sub forma tiraniei?" Prima soluţie găsită de omenire pare a fi fost ceata. Ea este definită prin trei niveluri de regrupare: familia nucleară de aproximativ cinci membri; hoarda de cinci familii, adică douăzeci şi cinci de persoane, în medie; etnia din circa douăzeci de hoarde, adică circa cinci sute de indivizi ce alcătuiesc un *pool* demografic „etern", deoarece probabilitatea este infinită ca, la fiecare generaţie, să se nască un număr egal de fete şi băieţi. Soluţia este perfectă deoarece conflictele sînt reglate prin contact direct, veleităţile tiranice sînt controlate de coalizări instantanee şi pentru că în orice moment există posibilitatea părăsirii hoardei. Soluţia este perfectă atîta timp cît roirea familiilor şi hoardelor este posibilă, şi atîta timp cît terenul este liber. Saturaţia demografica, Ia care s-a ajuns în cîteva zeci de milenii, a îngreunat roirea şi a impus găsirea unei noi soluţii. Or, nu există decît două soluţii generale. Sau se construieşte *o* politie, ceea ce defineşte un interior şi un exterior; la interior se deosebeşte un nivel public şi unul privat, iar relaţiile de putere la nivel public sînt organizate astfel încît sa râmînă sub controlul vigilent al

celui privat; înspre exterior, se asigura o apărare colectivă; aceasta soluţie *se* expune însă unui dublu risc, cel al tiraniei interne şi cel al cuceririi externe. Cea de-a doua soluţie consta în definirea unei pluralităţi de unităţi si asigurarea unor coalizări spontane între ele, ce permit înfruntarea oricărui agresor cu forţe egale. Aceasta este soluţia tribala. Ea prezintă avantajul că face ca tirania şi cucerirea să fie imposibile sau efemere; dar produce războaie aproape permanente, ceea ce nu este un inconvenient decît pentru cei cărora nu le place războiul.

Bineînţeles, niciodată oamenii nu s-au aflat în situaţia de a alege *în mod deliberat* între aceste două soluţii. Soluţia tribala se impune de la sine deoarece prima soluţie presupune o concentrare a puterii ce nu ar putea fi admisă la început.

Să încheiem cu un avertisment. Etnologii sînt unanimi în a insista asupra înrudirii în lumea tribala şi nu ezită sa folosească pentru triburi expresia „societăţi bazate pe descendentă". Identificarea este hazardată. Pare mai oportun şi mai în conformitate cu faptele să consideram ca „sistemele de înrudire" (Levi-Strauss, 1947; Murdoch, 1949; Needham, 1971; Heri-tier, 1981) ţin de ideologie, adică de reprezentările pe care membrii unei societăţi şi-o fac despre propria lor societate. Intr-adevar, segmentări tarea tribală se confundă cu atît mai uşor cu ramurile segmentarităţii genealogice cu cît, la nivelurile inferioare, cele doua coincid efectiv. Dar, pe măsură ce avansăm în segmentarea sociala şi se înregistrează un recul în segmentarea descendenţei, coincidenţa lor devine fictivă, mitică sau dispare complet, chiar din perspectiva celor interesaţi.

Feudalitatea

Istoria nu propune decît două cazuri clar individualizate de feudalitate: m Europa, între secolele X şi XIII şi în Japonia, din secolul al XIH-lea pînâ în secolul al XVI-lea.[2] Aceste doua cazuri sînt în mod curios paralele Şi analoge, fapt ce trebuie fără îndoială să aibă o legătură cu uşurinţa cu care Japonia a adoptat capitalismul începînd cu împăratul Meiji (1868) (Baechler, 1986a). Plecînd de la cazul european, considerat exemplar pentru toate celelalte istorii, Karl Marx a formulat noţiunea confuză de „feudalism", acceptată de majoritatea sociologilor şi de unii istorici (Coulborn, Iy56). Ea a fost aplicată multor situaţii istorice atît de diferite încît a deve-

2. Pentru Europa, trebuie citiţi: Bloch (1939-1940). Boutruche (1968-1970). Colectiv U980), Coulborn (1956). Duby (1962 şi 1973). Fossier (1982). Ganshof (1947). Poly. ournazel (1980); despre Japonia, lucrările esenţiale sînt: Arnesen (1979). Asakawa |I929). Duus (1969). Gonthier (1936. 1937. 1938. 1949). Hali (1966 şi 1968), Joiion des Longrais (1958), Lewis (1974). Smith (1968).

nit imposibil să i se găsească un sens univoc şi este preferabil să o abandonam complet.

Feudalitatea se întemeiază pe două instituţii centrale. Prima este *vasalitatea,* pentru a folosi un vocabular european, mai familiar decît terminologia japoneza. Vasalitatea este o legătură contractuală stabilită între doi membri ai aristocraţiei, unul dispunînd de mai multă putere şi resurse decît celălalt. Prin contract, se acordă protecţia şi întreţinerea în schimbul serviciului şi ajutorului militar. Conţinutul este esenţialmente militar, atît din punctul de vedere al suzeranului cît şi al vasalului, întreţinerea acestuia din urmă se poate face în casa şi la masa suzeranului, dar foarte curînd ea va lua forma concesiei viagere a unui *teren, feuda.* In Japonia, întreţinerea este asigurată prin accesul la o parte, stipulată în contract, a produselor unui teren cultivat, *shiki.* Chiar dacă un războinic intra într-o relaţie de vasalitate pentru a obţine o feudă, aceasta este o instituţie subordonată. Cea de-a doua instituţie feudală este *senioria.* Ea presupune exercitarea prerogativelor regale de comanda, justiţie, fiscalitate, legislaţie asupra unui mic teritoriu, concesionat de suzeran vasalului.

Combinarea celor două instituţii produce o structură politică cu două etaje şi schiţa unui al treilea. La bază, se află o puzderie de mici seniorii locale, întreţinute de mici aristocraţi. Ele sînt legate, prin contracte bilaterale, de vasalitate, de principate de importanţă variabilă, deţinute de mari aristocraţi. Deasupra, regatele grupează principatele, cel puţin în principiu, deoarece realitatea lor este direct proporţională cu puterea titularului, care nu e decît un suzeran printre alţii. Se mai poate semnala un al patrulea ni\el ce are doar o realitate ideologică: se presupune că împăratul primeşte omagiile regilor. Ansamblul lumii feudale este în permanentă remaniere datorita războiului şi redistribuirii hegemoniilor.

Geneza vasalităţii poate fi identificată cu precizie. Aceasta reia o foarte veche instituţie tribală germanica, dar şi ce Iţă şi, probabil, indo-europeanâ, prin care se creează o legătură personală de fidelitate între războinicii aristocraţi şi un şef de ceata, aristocrat şi el. Această instituţie a fost restaurată de carolingieni în speranţa vana de a stabiliza fidelitatea dinastica a unui aparat al puterii imperiale alcătuit din aristocraţi. Orice putere imperială trebuie sa se exercite prin intermediul unui aparat birocratic şi militar. Acesta este delegat de putere, ceea ce le permite titularilor săi, celor mai importanţi cel puţin, sa ocupe poziţii strategice care, tocmai prin aceasta, devin periculoase pentru dinastie. Soluţia raţională este popularea aparatului cu oameni competenţi dar lipsiţi de rădăcini sociale sau economice, o posibilitate deci de a-i trimite oricînd înapoi în neant. Soluţia raţională nu a fost atinsa de nici un imperiu, nici chiar de către China imperiala, care s-a apropiat totuşi cel mai mult de ea. Explicaţia constă în aceea că, în linii mari, există incompatibilitate între competenţă si precaritate: capacităţile

nresupuse de o birocraţie sînt transmise în cadrul familiilor de birocraţi. Din motive legate de situaţia economică şi de structura socială, carolingie-nii s-au îndepărtat şi mai mult de soluţia raţională. Ei s-au străduit să se protejeze de aparat, legîndu-1 printr-un jurămînt soîemn de fidelitate. Desfăşurarea evenimentelor arată fără nici o îndoiala că eşecul a fost complet. Succesorii lor la Imperiul roman de Apus, otonizii, au crezut ca descoperă o soluţie prin încredinţarea celor mai importante poziţii unor clerici, instruiţi şi, deopotrivă, lipsiţi de o descendenţă legitimă, datorita celibatului. Si ei au eşuat, după ce s-au văzut antrenaţi într-un conflict acut cu papalitatea pentru controlul desemnării înaltului cler.

Senioriile au o geneză dublă. Ca spaţii politice locale în care se exercită privilegii regale, ele sînt rezultatul unor uzurpări şi farîmiţări extreme a puterilor princiare în secolele IX şi X. Ca părţi materiale de teritorii, ele au multiple origini. Unele sînt foste mari proprietăţi şi exploatări, aristocratice sau ecleziastice care, cu ocazia cvasidispariţiei vieţii de relaţie, s-au transformat în unităţi autarhice şi au obţinut, folosind imunitatea fiscala, cvasi independenţa politica. Alte seniorii sînt puteri delegate de împăraţi înaltei aristocraţii, care le integrează patrimoniului său. Altele, apoi, reprezintă răsplata în terenuri acordate unor membri ai aparatului imperial sau princiar, iar apoi unor vasali: acestea sînt feudele în sens strict. Altele, în sfîrşit, nu sînt decît uzurpări locale realizate de personaje locale influente, care îşi legitimează ulterior uzurpările intrînd în reţele de vasalitate.

Care poate fi situaţia poporului? Avînd în vedere starea tehnică şi economică generală, poporul este format în cea mai mare parte din agricultori, întregul pămînt este însuşit cu precădere de aristocraţie, deşi, ici şi colo, supravieţuieşte cîte o proprietate ţărănească independentă, acele pă-mînturi alodiale. Pămîntul nu are valoare decît dacă este muncit. Deoarece conjunctura demografică este defavorabilă, proprietarul are interes să-1 lege pe ţăran de pămînt. Şi reuşeşte acest lucru uzînd de puterile pe care i le conferă senioria, reducînd populaţia la *iobăgie.* Or, senioria are două origini principale. Marile domenii, acele *villae* merovingiene şi carolingiene din Franţa de nord, vor cunoaşte iobăgia pe marile proprietăţi, în timp ce sudul va cunoaşte mai ales înrobirea ţăranilor liberi de către seniorii locali, făiâ să se ajungă la constituirea marilor proprietăţi. Iobăgia corespunde unui calcul economic, în sine ea este independentă de vasalitate şi de seniorie, de feudalitate, tot aşa cum feudalitatea este, prin ea însăşi, independentă de marea proprietate şi de marile domenii.

In rezumat, feudalitatea europeană — şi japoneză — se prezintă ca un amestec de elemente diverse, de origini şi sensuri diverse. Care pot fi deci regasite şi în altă parte separate. Vasalitatea singura apare atunci cînd unii membri ai elitei sînt uniţi prin legaturi contractuale personale; este prudent sa o deosebim de *clientelă,* care desemnează o legătură contractuală per-

sonalâ stabilită între un membru al elitelor şi un membru din popor. Şi senioria poate exista singură, atunci cînd privilegiile regale se exercita în mod c vas i independent la nivel local. Economia marilor domenii poate fi întîlnita în contexte foarte diferite, atunci cînd apar mari proprietăţi şi/sau mari exploataţii cvasiautarhice: în mod irezistibil, ele caută şi obţin imunitatea fiscala, ceea ce le orientează spre seniorie. Economia marilor domenii trebuie deosebita de marea proprietate, care e doar acumularea unor drepturi de proprietate asupra solului, în ansambluri compacte sau dispersate, la nivel local, regional sau chiar mai mult. In sfîrşit, feuda poate fi definită ca o răsplată în pămînturi, în venituri de pe urma pămîntului sau în părţi de venituri de pe pămînturi.

Rezumată la esenţa sa, feudalitatea este o soluţie morfologică inventată de aristocraţi, care au dejucat o tentativă imperială şi sînt împiedicaţi să se întoarcă la morfologia tribală. Se creează astfel un vid morfologic exprimat printr-o dispersare extremă a puterii politice într-o puzderie de politii minuscule. Rezultatul este un război permanent şi o insecuritate generalizată. Feudalitatea a fost calea de a ieşi din această situaţie insuportabilă prin reducerea gradului de incertitudine în relaţiile dintre cei puternici. Feudalitatea poate fi redusa la următoarea formulă: feudalitate = anarhie + aristocraţie înrr-un cadra imperial. Anarhia într-un cadru imperial este ceva curent. Ea a domnit în Egipt între Vechiul Imperiu şi Imperiul de Mijloc, apoi din nou între Imperiul de Mijloc şi Noul Imperiu: s-au format în mod spontan seniorii, dar nu şi feudalitate deoarece a lipsit vasalitatea Şi China dinastiei orientale Zhou, numită a Primăverilor şi Toamnelor (de Ia 721 la 481, după calendarul tradiţional), a cunoscut şi ea anarhia: ea a dus la formarea senioriilor şi a regatelor, nu a feudalităţii. India de după dinastia Maurya, începînd cu secolul al II Î.C., a inventat regimul castelor pentru a-şi rezolva problema anarhiei politice (Baechler, 1988). Dimpotrivă, nu sînt decît doua cazuri de aristocraţii într-un cadru imperial prăbuşit în anarhie: Europa de după farimiţarea Imperiului carolingian şi dezmembrarea regatelor succesoare; şi Japonia de după perioada Nara şi Heian şi dezmembrarea imperiului şi principatelor. Cum, în ambele cazuri, soluţia a fost feudalitatea, putem trage concluzia că aristocraţia joacă un rol strategic decisiv. Ea este cea care dejoacă tentativa imperială deoarece are rădăcini sociale, economice şi teritoriale suficient de puternice pentru a se opune cu succes transformării elitelor sociale independente în titulari precari ai unor poziţiii în cadrul aparatului puterii imperiale. Şi tot aristocraţia este aceea care se organizează de la sine în reţele de vasalitate. Tot ea profita de slăbiciunea puterii centrale pentru a-şi constitui principate şi seniorii. Feudalitatea este atît de intim aristocratică încît legătura de vasalitate îl aristocratizează pe orice individ care reuşeşte să se infiltreze în reţea. Mica aristocraţie germană s-a născut în principal din acele *ministeriales*

care, aşa cum arata şi numele, nu erau nimic altceva decît servitori cu statutul de şerbi şi, uneori, chiar de sclavi. Mai la vest, numeroşi războinici sau ţărani îmbogăţiţi au reuşit şi ei sa se strecoare în aristocraţie şi sa devină capii unor familii cu sînge albastru. Dimpotrivă, marea aristocraţie descinde în linie dreaptă din aristocraţiile francă şi romană imperială, care s-au amestecat între secolele V şi X (Wemer, 1977). In Egipt şi în China, pentru a nu reţine decît aceste exemple, nu a existat feudalitate deoarece nu exista aristocraţie şi nu a existat niciodată, în India, se pare că aristocraţiile ariene au fost distruse în regatele care s-au format între secolele VI si IV. De aceea nu trebuie folosit cuvîntul „feudalism". El pune la un loc experienţe istorice foarte diferite prin originile, sensul şi destinaţia lor, şi banalizează o aventură umană ale cărei trasaturi distinctive sînt diversitatea şi inventivitatea. O altă mărturie în acest sens o reprezintă morfologia naţiunii.

Naţiunea

Naţiunea este o morfologie originală, inventată de Europa pentru folosinţă proprie începînd cu secolele al XlV-Iea şi al XV-lea şi care, în secolul al XX-lea, a devenit un produs de export în întreaga lume. Pentru a o defini, îl putem parafraza pe Emest Renan (1882) şi spune că o naţiune este o colectivitate reală sau proiectată de indivizi care împărtăşesc un trecut comun, un prezent comun şi un viitor comun. O naţiune se compune din indivizi, iar unităţile de acţiune care întemeiază ansamblul nu sînt în nici un fel mediate. Orice alta grupare tinde sa devină secundară şi subordonată. Am avut deja ocazia sa vedem că această situaţie este originală (cf. p. 61). Deşi toate grupările intermediare între element şi ansamblu pot fi foarte vii, ele sînt percepute ca nepertinente din punctul de vedere al naţiunii. Dar ea este mai mult decît o colecţie de indivizi, este percepută ca o colectivitate. De unde şi posibilitatea de a perverti naţiunea prin naţionalism, de îndată ce ajungem să considerăm colectivitatea ca independenta ae indivizii care o alcătuiesc. Din acel moment, naţiunea devine Naţiune.

Conaţionalii au un *trecut* comun, întins pe secole şi chiar milenii. Trecutul comun nu este constituit prin acumularea unor generaţii succesive în acelaşi spaţiu — acesta este sensul latin şi medieval al lui *naţio,* a cărui enmologie face referinţă la naştere —, ci din războaie duse în comun îm-Potriva celorlalte naţiuni şi între naţionali. Dar acest trecut plin de încer-Can şj suferinţe a fost depăşit, retrospectiv el este perceput asemeni dureri-°i naşterii. Războiul şi naţiunea sînt atît de strîns legate încît nu ar putea xista o singură naţiune, ci doar naţiuni, fiecare definindu-se împotriva şi te de celelalte. Conaţionalii au şi un *prezent* comun. Ei împărtăşesc un " ezent politic: deoarece naţiunea se naşte din război, iar războiul opune

între ele politii, există tendinţa spontana şi irezistibila de a stabili o relaţie de coincidenţă între naţiune şi politie. Dar politiile europene au fost făurite de o istorie ce ignora naţiunea şi care suferea constrîngerile sistemului transpolitic. Ceea ce explica şi mobilizarea pasiunilor, cu atît mai vii cu cît naţiunea este mai depărtată de noţiunea de politie. Conaţionalii împărtăşesc şi aceleaşi reprezentări, deoarece o naţiune revendică o cultură proprie, alcătuita din producţiile sale intelectuale, spirituale şi estetice. Naţiunii îi displace profund sa considere cultura drept produsul unei civilizaţii ce cuprinde mai multe naţiuni, prefera să vadă în ea dovada excelenţei şi originalităţii sale. In fine, au interese comune. Naţiunea se întemeiază pe o repartizare a sarcinilor şi pe o diviziune a muncii, exacerbate pînă în punctul în care elementele au devenit incapabile sa subziste unele fără celelalte şi fară ansamblul care le ţine împreuna. Conaţionalii, în sfîrşit, au sau vor sa aibă un *viitor* comun. Acest viitor este conceput foarte diferit, în funcţie de raporturile pe care naţiunea le întreţine cu politia. Dacă ele coincid în mod oarecum satisfăcător, viitorul comun este voinţa de a continua sa existe, sa depăşească împreună încercările, sa producă noi monumente ale măreţiei naţionale. Dacă naţiunea face parte dintr-un imperiu, va încerca să-şi cîştige independenţa, recurgînd daca e nevoie la forţă (Polonia, Cehoslovacia, România, Finlanda...). Invers, dacă este dispersată în mai multe politii, ele vor urmări unitatea naţionala (Germania, Italia). Decolonizarea a propus o situaţie noua, în care politia există, dar unde naţiunea, dispersată sau nu, nu este prezentă. Politia grupează populaţii care nu au nici un fel de trecut comun, al căror prezent este mai mult impus decît dorit, şi al cărei viitor este dintre cele mai nesigure.

Naţiunea, aşa cum e definită de trăsăturile sale distinctive, este o morfologie tipic europeană. Dacă vrem să-i explicăm geneza, trebuie sa ne oprim la istoria europeană şi să încercăm să reperăm anumiţi factori, şi ei tipic europeni, ce pot fi în mod inteligibil puşi în legătură cu naţiunea. Vom reţine trei dintre aceştia, aceia care par hotărîtori. Primul este natura oligopolară a sistemului transpolitic de acţiune ce apare la răscrucea, hotă-rîtoare în multe domenii, dintre secole XIV şi XV. Am văzut (cf. p. 78) că o asemenea configuraţie are calitatea remarcabilă de a fi foarte stabilă în timp deoarece, prin jocul alianţelor şi răsturnărilor de alianţe, nici un actor nu reuşeşte niciodată sâ-şi impună hegemonia tuturor celorlalţi. Odată format, sistemul european a permis instituirea unei prime condiţii de posibilitate a naţiunilor: condiţia de a fi mai multe, de a se identifica, din punctul de vedere al tendinţei, cu nişte politii ce se înfruntă în rivalităţi permanente, în stare să mobilizeze pasiuni puternice. O problemă spinoasă râmîne explicarea cauzelor care au dus la obţinerea acestui sistem stabil. El este rezultatul unui amestec de necesitate şi întîmplare. Necesitatea a fost m°r' fologia feudală din secolul al X-lea pînă în secolul al XlII-lea. înmulţind

seniori ii e-polit ii, ea a produs un sistem de acţiune „polipolară", în care actorii se numără cu zecile şi sutele. Neputînd fixa regulile jocului şi încă şi mai puţin impune respectarea lor, războiul devine permanent iar concurenţa sălbatică. Selecţia operată între puternici şi slabi, între învingători şi învinşi face ca un sistem polipolar să ajungă la coalescenţă progresivă. Aici a intervenit o întâmplare, în timp ce, aproape peste tot în lume, coa-iescenţa — născuta, nu din sînul feudalităţii, ci al tribului şi al confederaţiilor tribale — a dus la un sistem cu patru, trei sau doi actori, în Europa cifra fatidică de cinci nu a fost niciodată depăşita. Cu patru, trei sau doi actori, trecerea la imperiu este inevitabilă. Cu cinci, ea este aproape imposibilă.

Cel de-al doilea factor poate fi regăsit în regimurile politice europene de tipul celor din Vechiul Regim, aşa cum s-au desprins ele într-un târziu din lumea feudala. Sa le numim hierocraţii aristocratice. In toată Europa se formează regate şi principate, în care puterea este deţinută de un rege sau principe, perceput ca intermediar între Dumnezeu şi supuşii săi, dar unde puterea este în acelaşi timp foarte strict controlată de aristocraţi, ale căror rădăcini sociale, economice şi politice sînt independente de puterea regală. Şi în acest caz, feudalitatea a jucat un rol pregătitor decisiv. Concurenţa sălbatica dintre seniori a dus la o regrupare în regate, dar configuraţia oligopolarâ a sistemului transpolitic a blocat fuziunea regatelor într-un imperiu. Privilegiile regale uzurpate de seniori o dată cu prăbuşirea imperiului carolingian nu le-au fost retrase integral acestora, şi cu atît mai puţin proprietăţile rurale şi oamenii. Pe de alta parte, o evoluţie autonomă a oraşelor şi a economiei întărea rindurile elitelor cu cohorte succesive de elite plebee. Echilibrul dintre monarhie şi elite era dinamic. Tensiunea permanentă instaurată între cele două a dus progresiv la o delimitare din ce în ce mai precisa şi conştientă a nivelului public de cel privat, unul devotat interesului comun, ceî puţin în principiu, celălalt rezervat realizării şi confruntării intereselor particulare. Pentru ca Ludovic al XlV-lea să poată afirma „statul sînt eu", trebuia să existe un stat, nu o politie, ci o sfera publică consacrată securităţii, adoptării unor legi corecte şi aplicării lor. Dar, dacă statul se consacră interesului comun, se poate uşor aluneca de la formula lui Ludovic al XlV-lea la formula democratica: „statul sîntem noi". Treptat, supuşii dobîndesc convingerea existenţei unui stat al lor, convingerea că ei sînt membri ai unei politii. Mai devreme sau mai tîrziu, ei refuza sa mai fie supuşi, pentru a deveni cetăţeni, în felul acesta, ei nu se mai alătură unii altora într-o fidelitate bilaterală faţă de o dinastie, ci se dizolvă mtr-o comunitate naţională. Această mutaţie, pregătita încă din secolul al XV-lea, s-a operat în mod brutal în viitoarea războaielor din perioada Re-voluţiei şi a Imperiului.

Ultimul factor pe care îl reţinem este modernizarea. Este un fenomen complex, deopotrivă politic, economic şi cultural. Democratizarea i-a transformat pe membrii societăţii în cetăţeni. Confuzia inevitabilă între politie şi naţiune i-a pus laolaltă pe cetăţeni şi conaţionali. Sa fii francez nu mai însemna pur şi simplu sa fii cetăţean al unei politii moştenite de ia o istorie foarte complicată, o politie Ia caie se aderă prin naştere şi interes, să fu fîancez a devenit, în secolul al XlX-lea şi pînă în 1945, echivalentul unei contopiri pline de desfătare într-un fel de corp mistic. Expiesia nu este deplasată deoarece laicizarea, şi ea o caracteristică a modernităţii, a impus un fel de transfer a numinosului asupra naţiunii şi, prin ricoşeu, asupra politiei (cf. capitolul asupra Religiei). De asemenea, democratizarea a consolidat sentimentul naţional prin provincializare. Europa este un bloc cultural obiectiv, dar pentru a-1 surprinde ca atare este nevoie de un efort deosebit în sensul unui interes şi al unor mijloace lingvistice şi intelectuale. Acest interes şi aceste mijloace erau foarte raspîndite în sînul elitelor europene începînd cu Evul Mediu şi pînă în secolul al XVIÎI-lea. Aceste elite erau în mod spontan „internaţionaliste" sau „cosmopolite". Democratizarea a lărgit cu brutalitate cercul actorilor sociali şi a favorizat naşterea unor elite noi, incapabile de cel mai mic interes pentru exteiior şi în plus complet lipsite de mijloacele necesare înţelegerii adecvate a acestuia. Surparea conştiinţei europene şi-a făcut loc de-a lungul secolului al XlX-lea, pentru a triumfa în secolul al XX-lea. în sfîişit, modernizarea a întărit naţiunea prin industrializare. Creşterea fără precedent a eficienţei economice în secolul al XlX-lea, în special în cea de a doua jumătate, a produs o puternică repartizare a sarcinilor şi o accentuată diviziune a muncii. Ambele au realizat o transformare a spaţiilor politice ocupate de naţiuni în pieţe integrate şi interdependente. „Solidaritatea organică" s-a dezvoltat în mod miraculos, ea fiind la baza prezentului comun al conaţionalilor Intre 1830 şi 1914, englezii au devenit englezi, francezii francezi, germanii germani..., deoarece industria, comerţul, migraţiile interne, urbanizarea, îmbunătăţirea transporturilor, presa, şcoala, totul a contribuit la deschiderea satelor şi provinciilor unele către altele şi Ia contopirea lor într-un ansamblu naţional. In paralel, industrializarea crescîndâ i-a determinat pe actorii economici, cel puţin pe cei de pe continent, să încerce să se protejeze de concurenţa externa prin bariere vamale. Să nu uităm ca înaintarea germanilor spre unitate politică şi naţională a început printr-o uniune vamală, prin acel Zollverein între Prusia şi Hesse-Darmstadt (1828). Protec-ţionismul, mai exact ideologia protecţionistă întemeiată pe interese de scurtă durată, a fost un puternic factor de consolidare a naţiunii.

Naţiunea este un produs european, un produs al istoriei europene. Se pare că această morfologie este pe cale de transformare în Europa încă din 1945, o data cu planetarizarea istoriei şi provincializarea vechilor po-

i europene. Mişcarea către unitatea europeana este un răspuns dat acestei noi provocări. Dacă se va ajunge Ia o soluţie într-o zi, este puţin probabil că aceasta se va întemeia pe o „naţiune europeană", deoarece cli-vajele naţionale sînt mult prea profunde. Elveţia, care nu este o naţiune şi nu a fost niciodată, prefigurează mult mai bine acest viitor morfologic, în afara Europei, naţiunea a devenit un produs de export (Gellner, 1983; Ke-dourie, 1971; Smith, 1971). Retrospectiv, acest succes exterior nu are nimic surprinzător. In afara Emopei şi a coloniilor sale create prin populare cu europeni, morfologiile erau reprezentate de triburi, confederaţii tribale, regate, imperii, caste. Nici una dintre acestea nu era în stare sa dea singură un răspuns provocării reprezentate de modernitatea propusa de europeni. Cu excepţia Japoniei, a cărei istorie morfologică şi politică, surprinzător de paralelă cu aceea a Europei, a permis o trecere aproape instantanee la naţiune, în alte părţi, naţiunea a devenit un ţel, în ideea înlocuirii morfolo-giilor învechite, coalizării pasiunilor împotriva Europei şi fundamentării succeselor viitoare. Cum o naţiune nu se obţine prin decret, succesele au fost şi sînt foarte variate în funcţie de condiţiile de plecare.

Concluzii

într-un pasaj din *De Officiis* (I, 17), Cicero deosebeşte diferitele niveluri *(gradus)* ale „societăţii" umane sau ale „socialului": cuplul, familia nucleară, familia extinsă, vecinii, cetatea, etnia *(geiis* şi *naţio)* şi omenirea (cf. şi III, 28, unde gradaţia este mai puţin detaliată). Şi în alte arii culturale decît aceea greco-romană îhtîlnim această percepţie spontană a societăţii umane ca fiind compusă din cercuri concentrice din ce în ce mai îndepărtate. In India, *Arîhasastra* deosebeşte familia extinsă, satul, casta-jăti, corporaţia, precum şi diferitele niveluri de integrare politică, pînâ la imperiul extins la ansamblul subcontinentului indian. Cărţile clasice chineze identifica familia extinsă, satul, principatul, imperiul. Toate aceste percepţii sînt forme empirice de „sociologie a socialului".

Aceste diferenţe de percepţie în funcţie de civilizaţii ar putea conduce la analize comparatiste pline de învăţăminte asupra societăţii umane aşa cum este ea concepută de cei implicaţi. Sociologia permite accesul la un nivel superior de conştiinţă, propunînd un punct de vedere pe baza căruia diversitatea socialului dobîndeşte un sens şi primeşte o explicaţie, în ceea ce ne priveşte, am ordonat această diversitate în trei capitole: sodalitatea, sociabilitatea şi socialitatea, sau, dacă nu agreăm etimologiile latine, grupurile, reţelele şi morfologiile. Dacă nu le transformăm în ti ei ansambluri complet închise, ci asiguram punţi de trecere, mai ales între grupuri şi re-

ţele, punctul de vedere propus prezintă mai multe avantaje. Primul constă în posibilitatea de a lua în considerare totalitatea experienţei umane pe baza unei singure grile de lectură. Diversitatea grupurilor, reţelelor şi mor-fologiilor este suficient de mare pentru a permite aplicarea conceptualizării adoptate atît la cetele paleolitice cît şi la societăţile modeme. Beneficiul ştiinţific este evident. Un beneficiu secundar ce nu trebuie neglijat ar putea consta în şansa pe care o are sociologia, aşa cum s-a dezvoltat ea în secolul XX sub influenţa americana, de a scăpa de reputaţia si tendinţa de a nu fi decît o sociografie a lumii contemporane.

Un al doilea avantaj al punctului de vedere propus constă în excluderea oricărui evoluţionism, fără a se anula îndreptăţirea unei istorii a socialului. O schema mentala dominantă în a doua jumătate a secolului al XlX-lea impunea perceperea fenomenelor umane complexe ca dezvoltări ale unor forme elementare, considerarea elementarului ca ajungînd prin dezvoltare spontana şi impuls endogen Ia complex. Fustei de Coulanges, de pildă, în admirabila sa *Cetatea antică* (l 864), ce merită citit şi astăzi ca un clasic, concepea „cetatea", în maniera lui Cicero în fond, ca ultimul dintre cercurile concentrice succesive, centrate asupra căminului familial — în sensul material şi spiritual de altar al strămoşilor. In realitate, cetatea este o morfologie existentă în Grecia cel puţin din epoca miceniană (secolul al XVII-lea î.C.), iar această morfologie reuneşte încă de Ia început o pluralitate şi o diversitate de grupuri şi reţele.

Intr-o mişcare pendulară cu care gîndirea s-a obişnuit deja, evoluţionis-mul naiv din secolul al XlX-lea a fost înlocuit printr-un statism — înnobilat de pseudoconceptul de structură — la fel de naiv, în secolul al XX-Iea. Ceata nu este naţiunea, şi nici tribul nu e imperiul. Socialitatea şi morfologia sînt hotărîtoare, deoarece de ele depind în mare parte reţelele şi grupurile. Ceata reuneşte familii nucleare, hoarde şi etnii; etniile sînt reţele, familiile, grupuri, iar hoardele, cîte ceva din amîndouă. Un sat nu are acelaşi sens sociologic într-un trib, considerat ca o cetate sătească, într-o seniorie feudală, în India acelor ‚jăti", în Imperiul chinez, într-o naţiune contemporană, în timp ce tehnicile agrare şi, la modul general, aspectele materiale pot fi analoge. Or, există posibilitatea reperării unor secvenţe morfologice inteligibile. Nu există *evoluţie* de la ceată la trib, apoi la imperiu, apoi la naţiune. Dar se poate dovedi că, din motive de saturaţie demografică, cetele se transformă *în general* în triburi; că *unele* triburi se cristalizează în confederaţii tribale, ca *unele* din acestea din urmă dau naştere unor regate, că *unele* regate sînt nuclee pentru viitoare imperii; că feudalîtăţile europeana şi japoneza au dat naştere unor regate care au asistat la naşterea unor naţiuni. Şi aşa mai departe. Toate aceste secvenţe sînt tot atîtea *istorii* ce pot conduce la explicaţii retrospective.

Istoria nu s-a încheiat. Este probabil sau, oricum, plauzibil că, îh chiar acest moment, un nou grup inedit e pe cale sa apară: umanitatea. Pentru nrima dată în istoria speciei, ceea ce nu era pînă acum decît o idee filozofică sau religioasă începe să devină un grup real, în sine şi pentru sine. Un grup în sine, sub presiunea conjugata şi convergentă a tehnicilor de comunicare şi a pieţei economice mondiale, precum si — poate în cea mai mare măsură — a apariţiei treptate a unui nou sistem planetar, oligopolar, în locul jocului dipolar dominant din 1945pînăîn 1991. Un grup pentru sine, sub forma ideologiei Drepturilor Omului, ce nu are nici un sens clar dacă nu postulăm unitatea speciei, condiţii universale de exprimare a umanităţii sale si obligaţii reciproce între toţi reprezentanţii săi. In legătură cu toate aceste probleme nu pot fi formulate enunţuri pozitive, deoarece este vorba despre o realitate în curs de desfăşurare şi, atît timp cît nu a devenit încă trecut, istoria o poate oricînd lua în direcţii neaşteptate, în măsură să facă de rîs calculele sociologului.

Bibliografie

ACULHON M. (1977), *Le cercle dans la France botirgeorseJSIO-1848. Elude d'une miita-tion de sociabilite.* Paris. Armând Golin. ACULHON M. (1979). *La Republique au village. Leş populaţions du Var de la Revoliiuon ă la //* Republique,* Paris, Le Scuil.

ARIES P. (1960). *L'enfantet la vie familiale soiis l'Ancien Regime,* Paris. Pion. 1975. ARNESEN P. J. (1979). *The medieval japanese daimyo,* New Haven. Yale University Press. ARON R. (1962). *Pair ei guerre entre Ies natioris.* Paris. Oalmann-Levy, 1984-ASAKAWA K. (! 929). *The documents of Iri ti,* New Haven. Yale University Press. BAECHLER J. (1985). *Democralies,* Paris. Calmann-Levy. BAECHLER J. (19S6a). „Aux origines de)a modernite. GasTes et feodalites: Europe, înde. Japon", *Archtves europeennes de Sociologie,* XXVII, 31-57. BAECHLER J. (19866), „Leş presupposes de la comparaison dans Ies sciences sociales". *Revue europeenne de Sciences sociales,* XXIV, 604-612. BAECHLER J. (1988). *La solution indienne. Essais sur Ies origines du regime des castes,* Paris. PUF. BAECHLER J. (1990a), „L'Europe et la nation". in *Etudes d'hhtoire europeenne* (Melanges Rene et Suzanne Pillnrget). Angers. Presses de l'Universite d'Angers. 19-35. BAECHLER J. (!990/j). .,Le concept de morphologie". *Revue du MĂ USS,* n'[1] 7. nouvelle serie. 34-59. BBNVENISTE E. (1966-1974). „Categories de pensee et categories de langue". in *Prohlemes de linguistique generale.* Paris. Gallimard. 2 voi. 1979-1980. t. L 63-74 (text din 1958). BIDARD G. (1988). „Sociabilites: le travail eî le quartier". *Revue fi-ancaise de Sociologie,* XXIX, 4. 621-648. BLOCH M. (1939- 1940). *La societe feodale,* î. I: *Laformation des fiens de dependance;* t. II: *Leş classes et le gouvernement des kommes.* Paris, Albin M ic hei.

BLUNDBN C.. EL VIN M. (1983). *Cultural alias of China,* Oxford. Equinox Ltd; îr. fr. *Atlas de la Chine,* Paris, Nathan. 1986.
BouGLfi C. (1907). *Qu'ett-ce que la,sociologie?.* Paris. Alean. BoiJRGEOis-PirHAT J. (1988). „DuXX[e] au XXP siecle: l'Europe et sa population apres ['an 2000", *Population,* 43, l, 9-43. BOUTRUCHE R. (1968-1970), *Seigneurie et feodalite,* t. î: *Le premier âge des liens d'homme â homme;* t. II: *L 'apogee (XI-XIII* siecles).* Paris. Aubier. BRÎNTON C, (1970), „Club", in *Encyclopedia ofthe Social Sciences,* New York. Macrrtil-lan.
BURGUlfiRE A. (ed.) (J 986). *Histoire de familie.* Paris, Armând Colin, 2 voi. CHANG K. C. (1963), *The archaeology of ancient China,* New Haven. Yale TJniversity Press. 1977.
CICERO, *De officiis;* tr. fr. *Leş devoirs.* Paris. Leş Belles-Lertres, 2 voi, 1970. COLLECTIF (1980). *Structiires feodales et feodalisme dans l'Occident medilerraneen O^-XIIl* siecles). Bilan et perspective?; de recherches,* Ecole franţaise de Rome. Palais Faraese.
COULBORN R. fed.) (1956), *Feudalism in history,* Princeton, Princeton University Press. DAHRENDORF R. (1957). *Soziale Klassen iwd Klassenkonflikt in der industrieilen Gesell-schaft,* Stultgart, Fcrdinand F,nke; tr. fr. *Classes et conflits de classes dans la societe industrielle,* Paris/La Haye. Mouton. 1972, DEGENNE A. (1983), „Sur Ies reseaux de sociabilite". *Revue francaise de Sociologie,* XXPV. 1. 109-110.
DION R. (1947), *Leş frontieres de ia France,* Paris. Hacbette. DuBY G. (1962). *L'economie rurale et la vîe* des *rampagnes dans l'Occident medieval,* Paris. Aubier. DUBY G. (1973), *Gueniers et paysans. VU[e]-Xl[e] siecle, premier essor de /'economie europeenne.* Paris, Galliinard.
DIJMONT L. (1976). *Homo aequalis,* Paris. Gallimard. DIIRKHEIM E. (1893). *De la division du travailsocial.* Paris, PHF. 1973. Duus P. (1969). *Feudalism in Japon.* New York, AlfredKnopf, 1986. DUVERGER M. *(\95\\Lespartispolitiques,* Paris. Armând Colin. 1981. EISENSTADT S. N. (1963). *The political systems ofempires. The rise and făli ofthe histori-cal bureaucratic societies,* New York. The Free Press. 1969-EVANS-PRITCHARD E. (1940). *The Nuer,* Oxford. Clarendon Press: Ii, fr,. *Leş Ntier,* Paris, Ciallirnard.1968.
FORSE M. (1981), „La sociabiliîe", *Economie et Statistique,* n° 132. 39-48. FossiER R. (1982), *Enfance de l'Europe. XI-XIF siecle. Aspects economiques et sociaux,* Paris. PUF. 2 voi. FREUD S. (1927), *Di e Zukunft ei ne r Illusion,* Leipzig, Internationale Psycboanalytischer Verlag: trad. rom.: în *Opere,* voi. 1. Editura ştiinţifică. Bucureşti. 1991. FREUD S. (1939). *Der Mann Moses un e die monotheistische Religion,* Amsterdam, A. de Lange: trad. rom.: în *Opere,* voi, 1. Editura ştiinţifică. Bucureşti. 1991. FUSTEL PE COULANGES N. D. (1864). *La cile antique.* Paris, Flammarion. 1984; trad rom.: *Cetatea antică.* Meridiane. Bucureşti, 1984.
GANSHOFF. L. (1947). *Qu'est-c e que la feodalite?,* Bruxelles Office de Publicite. 1957. GELLNER. E. (1969). *Saints ofthe Atlas,* Londra. Weidenfeld and Nicholson. GELLNER E. (1983), *Nations and naţionalism,* Oxford. Basil Blackwell; tr. fr. *Nations et nationalisme.* Paris. Payot. 1989. GIRARD A. (l 964), *Le choix du conjoînt: une enquete psychosociologîque en France,* Paris, PUF, 1974. GoNTHlER A. (1936). „Le regime feodal au Japon", in *Societe Jean Bodin,* Recueil I: *Lef liens de vassalife et Ies immunites.* Bruxelles.

GONTHIER A. (1937), „Le **servage dans** I'Empire du Japon", in ***Societe Jean Bodin,***
Recueil II: *Le sen-age.* Bruxelles. 315-327. GONTHIER A. (1938), „Le «sho» japonais", in *Societe Jean Bodin,* Recueil IE: *La tenure,*
Bruxelles. 303-313. GONTHIER A. (1949), „L'organisation generale du «sho» japonais", in *Societe Jean Bodin,*
Recueil IV: *Le domaine,* Bruxelles, 25-34. GOOPE W. (1963). *WorldRevolution and familypatterns,* New York. Free Press of Glen-
coe. 1971.
GooDE W. (1964). *The family,* Englewood Cliffs. Prentice Hali. 1982. GRANOVETTER M. S. (1973). „The strenght of weak ties", *American Journal of Sociology,*
78,6. 1360-1380.
GURVITCH G. (1950). *Lavocation actuelle de la sociologie,* Paris. PUF. 1969. 2 voi. HALL J. W. (1966). *Government and localpower in Japan. 500 to 1700,* Princeton, Prince-
ton University Press,
HALI, J. W. (1968). *Dos japanische Kaiserreich,* Frankfurt/M.. Fischer Weltgeschichte. HERAN F. (1988). „La sociabilite. une pratique culturelle". *Economie et Staţi ştique,* n° 216,
3-22,
HEJRIT1ER F. (1981). *L'exercice de laparente,* Paris, Le Seuil/Gallimard. JOL'ON DES LONGRAJS F. (1958), *L'Est et /'Onest. Institutions du Japon et de l'Occident*
comparees, Tokyo/Paris. Maison franco -j aponaise. KEDOURIE E. (ed.) (1971). *Naţionalism in Asia and Africa,* Londra. Weidenfeld and
Nicholson.
KELLERHALS J. (1985). *Microsociologie ele la familie,* Paris. PUF.
LACROIX M. (1990). *De îapolitesse. Essai sur la litterature du savoir-viiTe,* Paris, Julliard. LEVI-STRAUSS G. (l 947), *Leş structurez elementaires de la parente,* Paris/I^ Haye. Mou-
ton. 1967. LEWIS A. (1974). *Knights and Safii&ai. Feudalism in Northern France and Japan,* Londra, Temple Smith.
LOT F. (1947). *La Gaule,* Paris. A. Fayard; Verviers, Marahout Universite. 1979. MARX K.. ENGELS F. (1846). *Die deutsche Ideologie,* Viena. Verlag fur Literatur und Poli-
tik; trad. rom.: *Ideologia germană,* în Marx/Engels. *Opere,* vot. 3. Editura politică.
Bucureşti. 1962, MAUSS M. (1904-1905). „Essai sur Ies variations saisonnieres des societes Eskimos. Erude de morphologie sociale". *L 'Annee sotiologique;* repris in M, Mauss (1983). *Sociologie*
et anthropoiogte. Paris, PUF. 389^477. MAUSS M. (1929). „Leş civilisations. Elements et fonnes". in *(Euvres,* Paris. Ed. de Mi-
nuit,t. II, 1969.456^79.
MAUSS M. (1950), *Sociologie et anthropologie,* Paris, PUF, 1983. MICHELS R. (1911), *Zur Soziologie des Parteiwesens in der moderne n Demokraîie (Unter-*
suchungen iiber die oligarchischen Tendenzen des Gruppensîebens), Leipzig.
W. Klenkhardl; tr. fr. *Leş partis politiqties. Essais sur Ies tendances oligarchiques des*
deniocraties, Paris. Flammarion. 1914. 1971. MONTAGNE R. (1930). *Leş Berberes et le Makhzen dans le sud du Maroc. Essay sur la*
transformaţi ort politiqite des Berberes sedentaires (groupe chleuh). Paris, Alean.
G. P. (1949). *Social Structure,* New York. Macmillan, tr. fr. *De Ia stmcture*
sociale. Paris. Payot. 1972. NEEDHAM R- (ed.) (1971). *Rethinking tindship and marriage,* Londray'New York, Tavis-
tock: tr. fr. *Laparente en question.* Paris. Le Seuil, 1977. STROGORSKI M. (1902). *Democ.racy and the organizaHon of political parties,* Londra/
New York. Mac Millan, 2 voi.; tr. fr. *La democraţie et Iespartispolitiques.* Paris. Cal-
mann-Levy. 1903; **Paris.** Le Seuil. 1979.

PAR.ADEÎSE G. (1980), „Sociabilite et culture de classe", *Revue franc aise de Sociologie,* XXI, 4, 571-597.
PlLLORGET R. (1979), *Le tige et le rameau,* Paris, Calmann-Levy. POLY J. P., BoURNAZEL E. (1980), *La mutationfeodaleX*[e]*-XIF siecle,* Paris, PUF. RENAN E. (1882), „Qu'est-ce qu'une nation?" (conference faite en Sorbonne le 11 marş 1882), in *(Euvres completes,* Paris, Calmann-Levy, 1947,1.1, 887-906. RoussEL L. (1975), Ie *mariage dans la societe francaise contemporane,* Paris, PUF. RQUSSEL L. (1976), *La familie apres le mariage des enfants,* Paris, PUF, Cahiers de 1'INID, n°78. ROZOY J. G. (1978), „Leş derniers chasseurs. L'Epipaleolithique en Franee et en Belgique. Essai de synthese", *Bulletin de Ia Societe archeologique champenoise,* Retms, numero special juin, 3 voi.
SAHLINS M. D. (1958), *Social stratijîcation in Polynesia,* Seattle. University of Washington Press.
SEGALEN M. (1981), *Sociologie de la familie.* Paris, Armând Colin, 1988. SERVICE E. R. (1962), *Primitive organization. An evolutionnary perspective,* New York, RandomHouse. SHORTEH. E. (1975). *The malâng ofthe modern family,* New York, Basic Books; tr. fr. *Naissance de la familie moderne (XVIIP-XX* s.).* Paris, Le Seuil, 1977. SiMMEL G. (1908), *Der Streît und die Kreuzung sozialer Kreise,* in *Soziologie. Untersuchungen iiber die Formen der Vergesellschaftung,* Leipzig, Duncker & Humblot; tr. engl. *Conflict and the web ofgroup-affiliations,* New York, The Free Press, 1955, 1964. SiMMEL G. (1917), *Grundfagen der Soziologie (Individuum und Gesellschaft),* Berlin, G. J. Goschen; tr. fr. *Sociologie et epistemologie.* Paris, PUF, 1981. SMITH A. D. (1971), *Theories of naţionalism.* Londra, G. Duckworth. SMITH T. G. (1968), *The agrarian origins of modem Japan,* Stauford, Stanford University Press. %
TARDE G. (1901).L'opj'm'on *et la fonf e,* Paris, Alean; Paris, PUF, 1989. TOCQUEVILLE A. DE (1835-1840), *De la democraţie en Ameriaue,* in *(Euvres completes,* Paris, Gallimard, t. l, 2 voi. 1961; trad, rom.: *Despre democraţie în America, 2* voi., Humanitas, Bucureşti, 1995. WEBER M. (1922), *Wirtschaft und Gesellschafi,* Tubingen, J. G. B. Mobr, tr. fr. (fragm.) *Economie et societe.* Paris,Pion, t. l, 1971. WELLMANN B., BER.KOWITZ S. D. (ed.) (1982), *Social structurez. Â network approach,* Cambridge. Cambridge University Press. WERNER. K. F. (1977), „Adel (Frănkisches Reich, Imperium, Frankreich)", in K. F. Werner, *Vom Frankenreich zur Entfallitng Deutschlands und Frankreichs,* Sigmaringen, Jan Thorbecke Verlag, 1984, 12-21.

STRATIFICAREA

de MOHAMED CHERKAOUI

Stratificarea este universală şi omniprezentă, în aceasta situaţie se găsesc atît societăţile primitive aparent cele mai simple şi omogene, cît şi sistemele sociale cele mai diferenţiate şi eterogene: toate sînt alcătuite din diviziuni verticale, întemeiate fie pe sex, vîrstă sau structură de rudenie, fie pe bogăţie materială, putere sau prestigiu. Orice instituţie reprezintă combinaţia mai multor ordine ierarhizate, indiferent dacă avem de a face cu grupuri primare, aparent dintre cele mai puţin inegalitare, cum este familia, sau cu grupuri secundare, dintre cele mai selective, cum este şcoala. Toate sectoarele activităţii umane sînt stratificate: diferenţele de salariu, sursa de venit sau patrimoniul; eterogenitatea religioasă a unei societăţi, intensitatea practicilor de cult în viaţa coreligionarilor, distribuţia puterii politice între grupuri sau indivizi, proximitatea în raport cu centrele de decizie, gradul de angajare partizană, modurile de consum al bunurilor materiale sau simbolice, stilurile de viaţă, iată tot atîtea exemple ce ilustrează aspectele polimorfe ale acestui fenomen. Există stratificare din momentul în care există diferenţiere, integrare, ierarhizare, inegalitate sau conflict între elementele constitutive ale unui grup.

Nu se cunoaşte nici un text, oricît de vechi ar fi el, care să nu menţioneze acest fenomen: textele sacre egiptene, epopeile sumero-babiloniene, listele de regi sau simplele genealogii, toate îi subliniază importanţa şi nu de puţine ori îl justifică. Nu există nici un tratat, speculaţii sau simple consideraţii asupra societăţilor umane, de Ia presocratici pînă în secolul al XVlU-lea, care să nu îl pună în discuţie. Cu toate acestea, studiul ştiinţific al stratificării este foarte recent. Originea sa nu poate fi în nici un fel stabilită înainte de secolul al XVIII-lea: naşterea sa poate fi fixată o dată cu controversa asupra originii inegalităţii, care i-a înflăcărat pe filozofii europeni ai Luminilor, şi mai ales o dată cu lucrările şcolii scoţiene ce a realist, nu numai în acest domeniu, o veritabila revoluţie ştiinţifica şi filozofica- Dacă părinţii fondatori ai sociologiei au acordat o atenţie deosebită acestui fenomen pe care îl socoteau central, doar în anii patruzeci asistăm la dezvoltarea unor cercetări empirice.

Prezentul capitol este o încercare de sinteză a teoriilor, problemelor şi rezultatelor prezente în lucrările sociologice pe care le-am considerat sem-

nifîcative. Deci cititorul nu va găsi aici, contrar aşteptărilor sale, o descriere detaliată şi exhaustiva a tuturor cercetărilor privitoare la toate tipurile de stratificare: volumul impresionant al documentaţiei care are practic legătură cu ansamblul ştiinţelor sociale, precum şi spaţiul limitat de care dispunem nu permit un astfel de exerciţiu[1]. Daca planul adoptat răspunde unor obiective pedagogice, îndeosebi de simplitate, el reflectă totuşi ca-racterul parţial cumulativ şi complexitatea crescînda ale teoriilor stratifi-carii.

Discursurile asupra originii inegalităţii

Vom distinge pe scurt patru etape logice în construcţia teoriilor stratificării. Prima, preştiinţifîca, încearcă sa găsească temeiul stratificării în natura sau într-o transcendentă. Cea de-a doua îşi pune problema originii imanente a inegalităţii. Cea de-a treia reprezintă evidenţierea proceselor sociale aflate la temelia sa. In sfirşit, cea de-a patra este o încercare de sinteză a problematicilor precedente pe baza unor concepte psiho-sociologice considerate elementare si fundamentale.

Condiţiile analizei sociologice a inegalităţilor. Proprietatea în cadrul teoriei politice clasice

Nu ar fi nici fals, nici exagerat sa considerăm drept preştiinţifice doctrinele ce găsesc temeiul inegalităţii în natură sau într-o transcendenţă[2]. De altfel, din punct de vedere istoric, discursul sociologic a devenit posibil din momentul în care au început sa fie remarcate diferenţele datorate naturii inegalităţilor referitoare la poziţia individului în structura sociala. Ca urmare a acestei rupturi, filozofiile sociale şi teoriile stratificării au propus răspunsuri ce respectă caracterul imanent al originii inegalităţilor. Fie că sînt de inspiraţie liberală sau socialistă, că decurg din gîndirea lock-iana cu variantele sale utilitariste sau din aceea a lui Rousseau, cu cei doi

1. în afara lucrărilor la care facem referinţă în cadrul textului sau în note, am consultat bineînţeles studiile sau culegerile de texte ce se refera explicit la stratificare, dintre care vom menţiona: Lipset si Bendix (1953), Barbet (1957). Reissman (1959), Bergel (1962). Lasswell (1965). Turnin (1966). Jackson (1968). Coxon si Jones (1975). Miiller şi Mayer (1973),

2. Putem face trimitere aici la toate doctrinele ce presupun o armonie între natura si societate, în *Politica,* Aristotel găseşte în natură temeiul inegalităţii şi superiorităţii oame nilor liberi faţă de sclavi, a bărbatului faţă de femeie, a grecilor faţă de barbari.

poli, comunist şi utopist, toate consideră proprietatea drept originea sau, cel puţin, unul dintre fundamentele inegalităţii dintre oameni. Aceste două mari tradiţii se deosebesc totuşi în ceea ce priveşte legitimitatea proprietăţii. Afirmaţia conform căreia impozitul este ilegitim dacă nu este acceptat, iar moştenirea şi, *afortiori,* proprietatea privată trebuie proscrise sînt două puncte de vedere ce se opun radical cu privire la fundamentul proprietăţii: primul este un principiu constituţional apărat de Locke; cel de-aî doilea îşi găseşte în mod evident rădăcinile în anumite texte ale lui Rous-seau. Să le amintim pe scurt.

Ideea conform căreia inegalitatea se bazează pe proprietate nu apare nici o data cu socialiştii, nici o dată cu Rousseau, chiar dacă acesta a popu-larizat-o, iar ceilalţi au transformat-o într-o dogmă a cărei fragilitate s-a adeverit imediat după revoluţiile comuniste din secolul XX. Fără îndoială, trebuie sa ne întoarcem la Hobbes şi mai ales la Locke, la revoluţia intelectuală realizată de acesta în jurul anilor 1690, pentru a defini corect locul central ocupat de proprietate în societăţile modeme[3]. Sinteză a teoriilor despre starea de natură, despre contractul social, guvernarea limitată de lege şi acceptată de cei guvernaţi, teoria lockianâ asupra proprietăţii devine în secolul al XVIII-lea o ortodoxie intelectuală şi politică. Ea triumfa o dată cu cele trei mari revoluţii, mai întîi engleză, apoi americană, în sfîrşit franceză.

Obiectivul filozofului englez este de a arăta modul în care, în starea de natură, indivizii transformă proprietatea colectivă într-o proprietate individuală; aceasta din urma fiind pentru el o instituţie naturală şi neconvenţională. In starea de natura, oamenii sînt liberi şi egali, iar proprietatea este colectivă. Fiecare ia în funcţie de nevoi, fără consimţămîntul celorlalţi. Pe de altă parte, fiecare om fiind propriul său stăpîn, munca şi rezultatele acesteia îi aparţin. Deci proprietatea este a individului care o munceşte şi beneficiază de roadele sale. Acest punct de vedere se înrudeşte, bineînţeles, cu cel al doctrinei bisericii catolice, conform căruia suveranul nu are dreptul să confişte bunurile produse prin munca supuşilor săi, dar, aşa cum a arătat Gierke (1934, pp. 103-104), Locke îl formulează ca parte integrantă a filozofiei dreptului natural.

începînd cu 1690, dată la care clasele de mijloc au luat puterea în Anglia, ideea că individul are un drept natural de proprietate devine o axioma a filozofiei politice. In starea de natura proprietatea există chiar dacă se limitează la produsul muncii. Dacă acest tip de acumulare prin munca este egalitar, drepturile de proprietate sînt în schimb create de oameni. De alt-

3. întemeind ordinea socială pe existenţa unei pieţe, Hobbes (1651) refuză orice postulat teologic sau teleologic, după cum a arătat MacPherson (1962). Doctrina lockianâ asupra proprietăţii este expusă în capitolul V din cartea a IT-a a *Tratatului despre guvernarea civilă.*

fel, două convenţii se află la originea proprietăţii modeme: este vorba despre monedă şi despre legile pozitive pe care oamenii le-au acceptat o dată cu instituirea societăţilor politice.

Tocmai datorită dublei naturi a proprietăţii pe care o pune în evidenţă teoria lui Locke a servit la justificare repartizării proprietăţii, atunci cînd ea se află în mîinile unor mici producători, şi la abolirea privilegiilor, în cazul în care este un monopol moştenit în virtutea legilor feudale. Această teorie va fi adoptată explicit de către revoluţionarii englezi, americani si francezi, care o vor transpune în legi constituţionale[4]. Economia politica clasică, aceea a lui Adam Smith şi a succesorilor săi, îi va acorda un loc a cărui importanţă esenţiala nu a fost întotdeauna pe deplin înţeleasă. In secolul al XlX-lea, cînd socialiştii şi-o vor însuşi în parte, utilitariştii îi vor găsi un substitut.

Teoria lui Rousseau este în multe privinţe diferită de aceea a lui Locke. Ne vom mulţumi aici să amintim principalele sale idei şi sa subliniem specificitatea sa în raport cu tradiţia liberală. Filozoful genevez nu şi-a schimbat fundamental teoria de la *Discursul asupra originii inegalităţii* (1754) la *Contractul social* (1756). In *Discurs,* oamenii sînt, în stare de natură, liberi şi egali şi nu au proprietate; fiecare se mulţumeşte cu ceea ce îi oferă natura. Această stare primitivă se opune întru totul stării de societate, cînd omul este civilizat şi a devenit deopotrivă proprietar şi sclav. Cea de-a doua parte a *Discursului* conţine o lungă povestire utopică în care Rousseau descrie geneza instituţiei proprietăţii private. Intr-o prima etapă, creşterea demografică, imprevizibilul climei, fluctuaţiile bunurilor de consum disponibile creează diferenţe în modurile de viaţă ale oamenilor. Se inventează arme pentru vmatoare şi pescuit. Deşi cooperarea îi este profitabilă, omul primitiv rămîne individualist. Dezvoltarea vieţii sedentare, colective, generează comparaţii provocate de invidie, dar nu o inegalitate, explică Rousseau (1754 [l958], p. 126). Din momentul în care oamenii încep să coopereze şi să acumuleze bunuri, această stare primitivă se va altera iremediabil: egalitatea dispare, pătrunde proprietatea, urmează diviziunea muncii. „Prelucrarea metalelor şi agricultura au fost cele două meşteşuguri a căror descoperire a provocat această mare revoluţie", scrie Rousseau (l 754 [l958], p. 128). In cel de-al doilea pasaj, el pare să admită ideea conform căreia proprietatea este rezultatul muncii. „Căci nu se vede ce ar fi putut oferi omul, pentru a obţine lucruri nefacute de el, în afară de munca sa. Numai munca, dînd cultivatorului dreptul asupra produselor pămîn-

4. In legătură cu roîul si importanţa teoriei iockiene asupra proprietăţii în cadrul discuţiilor purtaîe în jurul constituţiei americane, a se vedea Wright (1931). Filozofii Luminilor, de la Voltaire la economişti şi ideologi, au fost puternic marcaţi de gîndirea lui Locke. *Declaraţia universală a drepturilor omului si cetăţeanului* din 1789 consideră proprietatea ca unul din drepturile imprescriptibile şi naturale ale omului.

tului pe care 1-a arat, îi dădea, în consecinţă, şi dreptul asupra pământului, cel puţin pînă la recoltare, şi tot aşa din an în an, ceea ce făcea ca posesiunea continuă să se transforme uşor în proprietate" (1754 [1958], p. 131). Dar pentru Rousseau, dreptul de proprietate este o creaţie a legii pozitive şi nu rezulta din legea naturală. Dreptul de proprietate, inegalitatea şi legea pozitivă sînt concomitente, organic legate şi irevocabile, deoarece oamenii şi-au dat consimţământul. Pentru tradiţiile socialistă şi utopjsîă, ce vor refuza teoria dreptului natural de proprietate, *Discursul* va râmîne o sursa inepuizabilă de inspiraţie.

Aceeaşi teorie a caracterului convenţional al dreptului de proprietate va fi reluata în *Discursul asupra economiei politice* şi în *Contractul social,* chiar dacă în aceste texte Rousseau îşi abandonează preferinţele pentru starea de natură. In *Discursul asupra economiei politice,* dreptul de proprietate este sacru „şi mai important în anumite privinţe decît însăşi libertatea" (l 755 [1964], p. 263). El este fundamentul societăţii civile, iar statul nu îl poate ataca deoarece acesta este instituit pentru a-1 apăra. Statul poate totuşi limita efectele unei inegalităţi extreme ce face imposibilă orice administrare imparţială a justiţiei (p. 258). Daca statul nu poate confisca bunurile, el dispune cel puţin de mecanisme de reglare a bogăţiilor, cum sînt taxele de succesiune (p. 263) şi impozitul progresiv (1755 [1964], pp. 270-271). Un lucru devine evident: această teorie ce transformă proprietatea într-o convenţie şi o leagă de instituţia statului, care îi întemeiază şi asigură legitimitatea, este foarte apropiata de aceea a lui Hobbes (1651).

Daca secolul al XVIII-lea acceptă în mare teoria lockiana a dreptului natural de proprietate, dacă socialiştii şi utopiştii îl vor invoca pe Rousseau şi o vor respinge ca pe o violare a dreptului natural, liberalii şi economiştii secolului al XlX-lea vor prefera teoria utilităţii popularizată de Ben-tham (1789) în *Principiile codului civil,* dar schiţată deja de David Hume (1739) în *Eseu asupra justiţiei.* Pentru Bentham, indiferent de situaţie, egalitatea e de natură sa maximizeze fericirea. Sa presupunem că toţi oamenii sînt în mod egal supuşi plăcerii şi durerii. Or, în conformitate cu principiul de utilitate marginala, un bun ar produce mai multă plăcere celui care are mai puţina bogăţie decît altuia. Deci legislatorul trebuie sa lucreze în favoarea egalităţii dintre cetăţeni. Dar egalitatea nu este decît unul dintre obiectivele legislatorului. Nu va exista fericire daca nu va exista bogăţie care sa fie repartizată în vederea obţinerii egalităţii. Legislatorul trebuie deci mai întîi sa determine oamenii sa producă. Or, cine va accepta să muncească dacă legea nu îi asigura roadele muncii lui? Pentru Bentham, această siguranţa este mai importantă decît egalitatea. Acolo unde Loclce vede un principiu al dreptului natural, Bentham vede un principiu de utilitate. Economiştii, care îl vor urma mai curînd pe Bentham decît pe Locke, justifică proprietatea socotind ca indivizii trebuie retribuiţi în func-

ţie de contribuţia lor la societate sau, mat exact, de contribuţia marginala a tipului de muncă pe care aceştia o realizează.[5]

Procesele sociale ale stratificării în ieorîa functionalista

Fragmentul folosit mai sus din *Discursul asupra originii inegalităţii* (1754 [1958], pp. 126-128) este clar; Rousseau a înţeles bine relaţia existenta între proprietate, diviziunea muncii şi inegalitate. Ideea conform căreia diviziunea muncii este un factor de inegalitate şi de stratificare îşi găseşte expresia perfecta în lucrările lui Schmoller şi Biicher. într-un eseu asupra „naturii diviziunii muncii şi formării claselor", Schmoller (1889) încearcă sa arate ca stratificarea se bazează în primul rînd pe diferenţierile existente între profesiuni; el nu explică totuşi cum se realizează trecerea de la una la alta. Teoreticienii funcţionalişti vor fi cei care vor demonstra că aceste două concepte nu sînt echivalente şi nu presupun aceleaşi procese sociale elementare.

Teoria functionalista are dublul merit de a distinge procesele elementare, considerate a fi la baza stratificării, precum şi de a fi abstractă şi suficient de supla pentru a putea fi aplicată diferitelor tipuri de societăţi. Schematic, ea poate fi condensata în trei ipoteze de diferenţiere şi un principiu de stratificare, pe care îl vom exprima cu ajutorul a trei propoziţii:

II: Orice societate este un ansamblu de poziţii structurate, cărora le sînt asociate îndatoriri sau funcţii.
12: Membrii societăţii trebuie repartizaţi în aceste poziţii.
13: îndatoririle aferente fiecărei poziţii trebuie îndeplinite de către membrii societăţii.
PI: Poziţiile nu sînt de importanţă egală pentru supravieţuirea societăţii.
P2: Ele nu cer din partea membrilor societăţii aceeaşi experienţă sau un talent egal.
P3: Ele nu se realizează cu aceeaşi plăcere.

Acest principiu presupune deci trei structuri de ordine privitoare Ia poziţii (de la cea mai vitală la cea mai neglijabilă pentru societate), la califi-

5. E vorba de fapt de întreaga scoală liberală engleză. Trebuie să amintim aici si o alta critică a teoriei drepturilor naturale asupra proprietăţii, dezvoltată de şcoala germană, după care dreptul nu este nimic altceva decît cutuma durabilă a unei naţiuni, iar cercetarea istorică constă în evidenţierea diferenţelor naţionale dintre bazele şi tipurile de proprietate. Stimulate de „descoperirea" comunităţii săteşti libere, acel *Mark.* în care pămînîul era proprietatea comună a tuturor oamenilor, numeroase cercetări de aceeaşi factura au fost întreprinse peste tot în lume, în Franţa de Fustei De Coulanges (1892), în Anglia de Mâine (1861). în Statele Unite de Morgan (1877), iar influenţa lor asupra gîndirii marxiste este bine cunoscută, în special asupra lui Engels. Să amintim că prima si cea mai importantă cercetare germană cu referire Ia *Mark* îi aparţine lui Maurer (1856).

cările cerute (de la cea mai expertă pîna la absenţa competenţei) şi la gradul de plăcere sau dificultate presupus de executarea sarcinilor.

Pe de altă parte, pentru ca ipotezele de diferenţiere să fie realizate, iar principiul de stratificare, respectat, trebuie să existe:

al un ansamblu de recompense ierarhizate;
bl un mod de repartizare a acestor recompense în funcţie de valorile respective ale poziţiilor.

„Recompensele şi distribuţia lor, precizează Davis (1942, p. 320), devin o parte a ordinii sociale şi creează stratificarea."

în realitate, principiul enunţat în prima propoziţie presupune deja în mod logic stratificarea ca proces de evaluare a poziţiilor ierarhizate. Grati-ficaţia este, evident, fundamentală, dar ea nu face decît să desăvîrşească construcţia edificiului. Cele trei tipuri de recompense de care dispune orice societate pentru a-i stimula pe indivizii competenţi să-şi asume funcţiile considerate dificile suit de ordin economic (bunuri materiale), estetic (divertisment şi plăcere) şi simbolic (prestigiu). Davis şi M o ore (1945) consideră deci că „inegalitatea socială este un mijloc elaborat în mod inconştient, prin care societatea garantează ca poziţiile cele mai importante sînt realizate conştiincios de cei mai calificaţi indivizi".

Este cert ca o asemenea teorie analitică prezintă avantaje datorită faptului că deosebeşte cu claritate cele patru procese care se află la baza stratificării, şi anume diferenţierea, ierarhizarea, evaluarea şi recompensa. Ipoteza de diferenţiere traduce pur şi simplu fenomenul universal observat al deosebirii dintre statutele şi rolurile ce le sînt asociate (tată, mama, soţ etc.). Cu toate acestea, ea nu înseamnă că unui rol îi corespunde un statut şi invers: un statut poate de fapt trimite la un ansamblu de roluri[6]. Ierarhizarea evidenţiază diferenţa dintre talentele naturale ale indivizilor sau calificările dobîndite prin experienţă şi învăţare. Aşa cum de altfel au remarcat pe buna dreptate Rousseau şi moraliştii scoţieni, în special Adam Fergu-son, John Miliar sau Hume, inegalitatea nu există la acest nivel de analiză. Ierarhizarea nu presupune în mod logic nici o judecată de valoare; un rol poate fi socotit mai dificil decît un altul, un individ mai dotat fizic sau mai subtil din punct de vedere psihologic decît un altul, fără să avem motive să afirmam că este mai bun. Ierarhizarea este un proces neutru. Dar din momentul în care se presupune sau se precizează existenţa unei scări de valori referitoare la poziţii, alunecam în inegalitate. Pare deci dificil sâ-i urmăm cu totul pe Davis şi Moore atunci cînd afirmă că stratificarea nu este generată decît de recompensă.

In ceea ce îl priveşte, Parsons (1949a, 19496, 1951) a arătat că valorizarea unei acţiuni sociale este determinată de existenţa unui sistem de va-

6. Pentru **relaţia** dintre statut şi rol. a se vedea Merton (1949). Nedel (l 957).

lori. Prin precizarea acestora din urma, putem obţine propoziţii privitoare Ia stratificarea caracteristică unei anumite societăţi date. Modul şi intensitatea stratificărilor profesionale, de pildă, se schimba de îa o societate la alta în funcţie de sistemul de valori. O anume societate va privilegia statutul dobîndit *(achieved status)* în defavoarea statutului atribuit *(ascribed status}'.* statutul pe care individul îl dobîndeşte ca rezultat al propriilor sale acţiuni (diplomă, medalie olimpică, reuşita financiara) va fi socotit superior statutului atins pe baza unor caracteristici pe care individul nu le controlează sau pe care este incapabil sa le schimbe (sex, origine etnică, vîr-stă, castă). Intr-o alta societate va fi considerata legitimă ordinea inversă.

Societatea teoretică descrisă de Davis şi Moore sa» Parsons nu poate funcţiona şi nici supravieţui fără acest sistem de valori, considerat independent în raport cu indivizii. Această teorie funcţional i stă încearcă deci sa explice comportamentul actorilor sociali printr-un ansamblu de valori ce rămîne el însuşi neexplicat. Dar nu se poate dispensa de un principiu utilitarist ce stabileşte o înrudire parţială între explicaţia sa şi aceea a economiei politice clasice. Ea presupune cel puţin ca indivizii sînt raţionali si nu acceptă să îndeplinească anumite funcţii dificile, sau care presupun o competenţă superioara, fără o retribuţie corespunzătoare.

Trei obiecţii majore au fost formulate cu privire la această teorie[7]. Prima se referă la criteriile de definire a competenţei candidaţilor ce trebuie să îndeplinească funcţiile presupuse de poziţii. Nu există, ni se aminteşte, criterii obiective; iar selecţia indivizilor nu se face niciodată în conformitate cu regulile enunţate. Pe scurt, regulile de funcţionare a societăţii teoretice nu sînt respectate în realitatea socială. Să recunoaştem totuşi ca o asemenea obiecţie, chiar dacă este adevărată, nu distinge fundamentele teoriei. Deoarece aceasta nu are pretenţia că reproduce realul, ci oferă un ansamblu de ipoteze simple, susceptibile de a explica mecanisme complexe. Ea trebuie deci apreciată în funcţie de valoarea sa euristica.

Cel de-al doilea tip de critici formulate se refera la importanţa altor moduri de selecţie care concurează stratificarea. De pilda, se susţine ca sistemul de înrudire viciază funcţionarea normală a mecanismelor de stratificare. Aşa este, răspunde Davis (1953), dar teoria nu postulează faptul că stratificarea operează prin excluderea tuturor celorlalte mecanisme la fel de necesare si care o limitează. Ea trebuie chiar să se coreleze într-o anumită măsură cu exigenţele celorlalte instituţii, cum ar fi familia, necesară reproducerii şi socializării copiilor. Davis acceptă totuşi că teoria lui nu se aplica în cazurile de atribuire a statutului. De altfel, familia nu este singura sursă de disfuncţii. Apartenenţa la grupuri etnice sau religioase, de pildă, limitează selecţia corectă a celor mai calificaţi candidaţi.

7, Se va consulta controversa dintre Davis si Moore (1945), pe de o parte, şi Tumtfl (1953). pe de alta. precum si dintre Davis si Moore (1953). Aceste texte sînt clasice în teoria stratificării şi au fos) grupate de Bendix si Lipsef (1953).

I

Cea de-a treia critică poate fi regăsită indirect !a Blau (1964) şi mai direct în lucrările lui Harsany (1966, 1968), şi se referă Ia principiul de stratificare, adică la explicarea comportamentului individual în termeni de nevoi sau interese ale societăţii. Pentru Harsany, comportamentul individual nu poate fi explicat decît în termeni de motivaţii personale. Nevoile sociale nu pot afecta comportamentul individual decît dacă sînt traduse în motivaţii individuale. Pe de alta parte, o teorie a stratificării trebuie să explice nu numai cazurile în care există congruenţă între statutul actual al indivizilor şi importanţa sociala a activităţilor lor, ci să dea seamă şi de celelalte cazuri în care nu există corespondenţă între cele două fenomene (cazurile demagogilor, şarlatanilor, criminalilor, ce au uneori un statut social înalt în împrejurări bine determinate).

Modelul construit de Harsany (1966) pleacă de Ia ideea fundamentală conform căreia un individ are un statut înalt într-un grup care îşi manifestă deferenta faţă de ei, *i. e.* o atitudine generală de cooperare, dorinţa de a-i face personal servicii, de a-i acorda favoruri, de a evita orice acţiune care îl poate ofensa. Acest comportament deferent este o relaţie asimetrică.

Această idee este in acord cu unul dintre principiile enunţate de Davis şi Moore, conform căruia statutul înalt este un stimulent puternic pentru ca indivizii să realizeze activităţi importante. Ea se deosebeşte totuşi de teoria celor doi sociologi în măsura în care, pentru ei, statutul este o condiţie necesară în executarea unor activităţi importante *din punct de vedere social,* şi nu ridică problema motivaţiilor personale pe care le au indivizii cu statut scăzut de a recunoaşte statutul înalt aî indivizilor ce execută sarcini fundamentale din punct de vedere social. Modelul lui Harsany (1966, p. 360) „se bazează pe ipoteza conform căreia membrii unui grup vor conferi unui individ un statut înalt în primul rînd datorită faptului că acesta îndeplineşte sarcini pe care membrii grupului le consideră importante *din punct de vedere personal*—facîndu-se abstracţie de utilitatea, de caracterul secundar sau chiar nociv al acestor activităţi pentru societate în ansamblul său". Şi chiar mai mult: un grup social îi poate acorda unui individ un statut înalt, recompensîndu-I astfel pentru anumite activităţi care nu au de fapt nici o valoare reală pentru membrii grupului, deşi aceştia cred în mod greşit exact contrariul. La urma urmei, un individ poate dobîndi un statut înalt într-un grup social dat chiar dacă majoritatea membrilor ştie perfect că aceste activităţi sînt inutile sau chiar dăunătoare intereselor lor, cu condiţia ca unii (sau cel puţin unul) din indivizii influenţi ai grupului să creadă, pe drept sau pe nedrept, că aceste activităţi le sînt benefice.

Pornind de la aceste ipoteze, Harsany traduce statutul în termeni de reiaţii de putere negociată. Un individ va avea un statut înalt într-un grup dacă poate obţine cooperarea celorlalţi membri ai grupului. Această cooperare este rezultatul capacităţii sale de a-i recompensa sau pedepsi. Harsany [s]«pune reiaţîa de putere unei analize bazate pe un model simplu al teoriei

jocurilor. Relaţia de putere fiind reciprocă, poziţiile protagoniştilor (individul A, pe de o parte, restul grupului B, pe de altă parte) depind de recompensele **şi** pedepsele pe care fiecare le poate administra celuilalt. A va avea o poziţie cu atît mai solidă, cu cît costurile rezultate dintr-un conflict cu B vor fi mai mici pentru el şi mai mari pentru B.

Să notăm cu litere mici costurile lui A şi cu litere mari costurile lui B. Fie:

r — recompensele pe care A le-ar primi în mod normal de la B,
C(r) - costul plătit de B pentru recompensarea lui A,
R - recompensele pe care A i le-ar acorda lui B,
c(R) = costul plătit de A pentru recompensarea lui B,
p ~ daunele pe care B i le-ar putea produce lui A,
C(p)— costul pe care trebuie să-1 plătească B datorită acestor daune,
P = daunele pe care A i le-ar produce lui B,
c(P) = costul plătit de A pentru a-i produce aceste daune lui B,

$$c^* = r + p + c(p) - c(R)$$

$$\mathbf{C^* \quad -R + P + C(p) - C(r).}$$

Individul A va avea un statut cu atît mai înalt cu cît *c** este mai mic si C* mai mare. Statutul sau, aşa cum spune Harsany, cantitatea de deferentă este o funcţie a acestor două expresii.

în afara posibilităţilor de formalizare pe care le oferă, interesul unui asemenea model consta în faptul că prezintă o explicaţie de tip raţionalist. De fapt, ipotezele sale fundamentale descriu mecanismele elementare de atribuire a unui statut, în chip mai general, ele pot permite înţelegerea diferitelor moduri de apartenenţă la grupuri: avantajul de a avea privilegii prin apartenenţa la un grup ca membru deplin, sau ca membru temperai', asociat, sau chiar ca simplu candidat. A avea un statut înalt înseamnă a beneficia de privilegiul de a fi membru al unui grup, în gradul cel mai înalt. In schimb, a avea un statut scăzut înseamnă într-un anume fel a nu te bucura decît de privilegii limitate, acordate în general cuiva care nu este membru deplin al unui grup.

Trebuie să precizăm ca acest model, deşi nu foloseşte direct noţiunile „de interese şi nevoi ale societăţii", nu poate fi totuşi substituit analizelor realizate de Davis, Moore şi Parsons. In plus, el presupune acordarea unor preferinţe, adică existenţa unei ierarhii de statut evaluate, ale cărei mecanisme generatoare reprezintă tocmai obiectul de studiu al teoreticienilor stratificării.

Norma, sancţiunea şi puterea ca fundament al segregaţiei şi inegalităţii

Departe de a nega valabilitatea problemei originii inegalităţii, de a repune în discuţie cuceririle teoriei sociologice sau de a afirma incompati-

bilitatea acestor doua concepţii, Dahrendorf încearcă, dimpotrivă, să descopere acel punct de vedere în măsură să permită reconcilierea lor. Dar, dacă ei se întoarce la problematica mereu actuală a filozofiei Luminilor, daca recunoaşte meritele sociologilor americani, care au ştiut sa întrevadă mecanismele elementare ale stratificării, lui Durkheim însă, aşa cum vom vedea, îi datorează cel mai mult.

Pentru Dahrendorf (1968), este importantă relaţia dintre problema originii inegalităţii şi conceptul unei societăţi umane în care contractul nu este altceva decît instituirea unor norme sociale obligatorii, ce fac apel la sancţiuni. Este social orice comportament care nu se datorează hazardului, ci este reglat prin norme şi aşteptări instituite şi inevitabile. Aceste norme sînt obligatorii; ele se întemeiază pe sancţiuni. Orice comportament este în consecinţă conformist sau deviant. Comportamentul conformist va fi recompensat, cel deviant, pedepsit. Deci, dacă societatea este, după cum susţine Durkheim, „un mediu moral", rezultă că prin sancţionarea comportamentului în funcţie de norme se creează o „inegalitate de rang". Putem, bineînţeles, considera, socoteşte Dahrendorf, ca aceste inegalităţi sînt individuale şi nu sociale, deoarece ele se stabilesc pe baza deosebirii dintre cei care, din motive personale, sînt incapabili de un comportament conformist şi cei care se conformează normelor. Daca aceste atitudini faţa de norme par să se situeze la nivel individual, stratificarea socială se defineşte la nivelul poziţiilor: ierarhia evaluată a poziţiilor muncitorului, tehnicianului sau inginerului se situează la un nivel independent de indivizii care le ocupa. Lipseşte oare o verigă între sancţionarea comportamentului individual si inegalitatea privitoare la poziţiile sociale? Se pare ca nu, răspunde Dahrendorf. Veriga este conţinută în noţiunea de normă socială. In primul rînd, universul valorilor posibile, în măsura să regleze comportamentul uman, este, fără îndoială, nelimitat din punct de vedere teo-
K retic. Apoi, normele şi valorile adoptate de o societate nu sînt, cu siguran-J. ţa, decît un subansamblu arbitrar al acestui univers. O societate va selec-ţiona şi valoriza bogăţia materiala; o alta, solidaritatea socială. Sa pre-supunem, în al doilea rînd, că ansamblul comportamentelor individuale şi al poziţiilor sociale sînt, ambele, distribuite la întîmplare; să admitem deci ca a fura de la aproapele tău sau a-I ajuta, a fi gunoier sau conducător al unei mari întreprinderi sînt situaţii dictate doar de legea hazardului. Să aplicăm acum normele sau valorile selecţionate de societate. Ele vor introduce cu siguranţă diviziuni între comportamente (om stimat sau dispreţuit) Şi clasamente între poziţii (prestigiu mai mult sau mai puţin înalt legat de funcţie).

Rezultă deci, spune în încheiere Dahrendorf (1968, p. 169), că „legea în sensul cel mai larg al cuvîntului, rezumat al tuturor normelor şi sancţiunilor, inclusiv cele necodificate, este deopotrivă condiţia necesară şi sufi-

cientă a inegalităţii sociale". Există inegalitate între oameni deoarece există lege. Chiar daca, în anumite societăţi, egalitatea în faţa legii este recunoscută ca principiu constituţional, aplicarea sa provoacă automat o inegalitate. Pe scurt, stratificarea este consecinţa imediată a controlului comportamentului social prin sancţiuni pozitive sau negative. Ea nu se datorează nici utopicului act fondator al proprietăţii private şi se datorează încă şi mai puţin naturii umane. Şi chiar şi diviziunea muncii sau, mai abstract, diferenţierea rolurilor şi poziţiilor, cu siguranţă o constantă a tuturor societăţilor, este lipsită de elementul de valorizare necesar explicării stratificării, după cum a arătat Tumin.

Dar asta nu e totul. De altfel, cum a remarcat Durkheim, cu greu poate fi imaginat un sistem de norme şi de sancţiuni fără autoritate. Pentru Dah-rendorf, o societate care se autoreglează fără putere şi fără autoritate este o pură utopie. Stratificarea, conchide acesta (1968, p, 174), este asemeni „tuturor celorlalte categorii ale analizei sociologice. Ele sînt intim, deşi inegal, legate de trinitatea alcătuită din normă, sancţiune şi putere." Sancţiunea este o categorie intermediară între normă şi putere. Norma precedă din punct de vedere logic puterea; dar fără putere sancţiunea rămîne o simpla ameninţare, iar norma un deziderat pios. Dacă societatea este un „mediu moral[1]", dacă este întemeiată pe normă, sancţiune şi putere, care produc eterogenitate şi inegalitate între gmpurile sociale, în consecinţă ea va fî întotdeauna instabila, conflictuală şi deci deschisă la schimbare. Societatea egalitară este utopică; în afara timpului şi spaţiului. Astfel, obiectivul analizei lui Dahrendorf este de a evidenţia mecanismul elementar ce produce, cel puţin teoretic, inegalitatea. Acesta nu are pretenţia să construiască matricea universală din care ar rezulta toate tipurile de stratificare. Din punct de vedere istoric, aceste tipuri sînt combinaţii de criterii multiple, ale căror reguli pot fî descrise doar de studiul empiric.

Teoria marxista a formării claselor

Clasa — categorie de agenţi economici şi categorie sociologică

Afirmaţia conform căreia concepţia marxistă asupra claselor este piatra de încercare în raport cu care se definesc şi se compara toate teoriile stratificării nu este deloc exagerată. Deşi este adevărat ca nu a fost niciodată sistematizată, autorul *Capitalului* a oferit totuşi suficiente elemente şi precizări preţioase cu privire la logica sa pentru a putea realiza un tablou exhaustiv. Este o teorie globala ce încearcă să descrie şi sa explice, cu aju-

ţoiul unui ansamblu de concepte foarte abstracte şi al unei logici coerente, stratificările societăţilor cunoscute în istorie, chiar dacă punctul de plecare al analizei lui Marx este societatea capitalista. Aparent monolitica, această teorie este totuşi suficient de suplă pentru a putea lua forma fiecărui tip de societate. Prin pretenţia sa de a cuprinde într-o aceeaşi mişcare întreaga istorie universală, ea impune o viziune de termini stă.

Este bine să reţinem, o dată cu Max Weber[8], că Marx construieşte un tip ideal, dar ne vom exprima totodată şi regretul ca el confundă uneori tipul ideal, în sensul de model, cu tipul ideal, în sensul axiologic al unei datorii de a fi, şi aceasta deoarece rămîne prizonierul voinţei sale de a-si pune teoria în slujba unei cauze. Moştenitor al tradiţiei economice clasice, Marx adoptă principiile taxonomice ale acesteia, principii folosite şi în lucrările altor cercetători, în special Quesnay, Smith, Guizot sau Saint-Simon. Ca un ecou la celebrul capitol din *Avuţia naţiunilor* (1776), în care Smith descrie cele trei mari categorii de agenţi economici, Marx (1867-1875 [1955], voi. 3, partea a Il-a, p. 829) scrie în fragmentul asupra claselor: „Cei care n-au alta proprietate decît foiţa lor de muncă, proprietarii capitalului şi proprietarii funciari, ale căror surse respective de venituri sînt salariul, profitul şi renta funciară, aşadar, muncitorii salariaţi, capitaliştii şi proprietarii funciari formează cele trei mari clase ale societăţii modeme bazate pe modul de producţie capitalist."

Să precizăm că, pentru moment, clasele nu sînt altceva decît categoriile de agenţi angajaţi în procesul economic, aşa cum au fost ele descrise de economiştii clasici. Această diviziune trihotomică se bazează pe sursa de venit, dar nu pe venit. Criteriu de clasificare calitativ, venitul induce o structură de echivalenţă ce defineşte clase economice discrete între care există relaţii. Sursa de venit este un concept macroeconomic abstract. Pentru a-1 înţelege şi a deduce noi enunţuri pornind de la el, Marx expliciteaza dimensiunile sale empirice, una dintre acestea fiind proprietatea. El îi atribuie proprietăţii un dublu rol: de a face posibilă trecerea indivizilor de la macroeconomic la microeconomic; şi de a permite surprinderea unor relaţii concrete pe care aceştia le întreţin unii cu alţii. Deci la acest nivel vom deosebi cele trei tipuri de proprietate, forţa de muncă, capitalul, pâ-mîntul, şi tot aici vom împărţi populaţia în muncitori, capitalişti şi proprietari de pămînt.

Definite astfel, clasele sînt tipuri ideale sau „tipuri pure", ca să reluăm terminologia lui Marx[9]. Din punct de vedere istoric, nici o societate nu are

8. în lucrarea sa *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschqftslehre (Eseuri de teoria ştiinţei).* PP- 199 şi urm.. Weber (1922o) subliniază deopotrivă importanţa euristică considerabilă a construirii de către Marx a tipurilor ideale şi pericolul şi eroarea sa metodologică de a Ie prezenta ca avînd o validitate empirică sau drept forte reale şi active {realism al tipului ideal).

9. Această taxonomie abstractă corespunde expresiei logice a claselor sociale în modul de producţie capitalist. Relaţia cu adevărat fundamentală ce defineşte structura de clasă este

această structura în puritatea sa. Chiar şi în Anglia, societatea în care capitalismul a cunoscut cea mai amplă dezvoltare, existenţa claselor mixte face ca frontierele dintre clase să fie nedefinite, în realitate, precizează Marx, dezvoltarea societăţii capitaliste duce în mod inevitabil la erodarea claselor mijlocii, deoarece modul de producţie capitalist are tendinţa sa separe capitalul de munca şi să concentreze mijloacele de producţie încă dispersate. In felul acesta, munca se va transforma în munca salariata, iar mijloacele de producţie în capital.

Mai trebuie analizat, în sfîrşit, conceptul de mod de producţie, precum şi locul şi rolul sau în definirea stratificării sociale. Acest concept, cel mai abstract dintre toate, exprimă relaţiile deopotrivă economice si sociale existente între categoriile de actori sociali definiţi de forţa de muncă (muncitori, ne-muncitori şi mijloacele de producţie pe cave Marx (1867-1875 [1955], voi. l,pp. 207 şi urm.) le împarte în mod deliberat în obiecte a\e muncii (pammt, lemn, apa, minereu) şi mijloace de munca (unelte sau maşini). Combinarea acestor trei dimensiuni dihotomice permite crearea tuturor modurilor de producţie teoretic posibile.

Obiect al muncii

-t-

Mijloace de munca Mijloace de munca

i__________,_

Forţă de l

+ munca

-

Semnele + si - înseamnă ca cineva deţine sau nu bunul respectiv. Sa luăm cazul modului de producţie capitalist. Acesta se caracterizează prin faptul că muncitorul nu deţine decît forţa de muncă pe care o vinde capitalistului, deţinător arlt al obiectelor, cît si al mijloacelor de munca. El opune astfel pe muncitor (4) capitalistului (5). în modul de producţie feudal, iobagul (3) se opune nobilului (6). Antagonismul stâpîn (l) şi sclav (8) este caracteristic modului de producţie sclavagist. Regăsim astfel celebrele antagonisme dintre clase din *Manifestul Partidului Comunist* (1848). Doar modul de producţie negustoresc, care nu a fost dominant în nici o societate, pune faţa în faţă pe cei egali. Singura anomalie a acestei minunate combinatorii, modul de producţie asiatic, bazat exclusiv pe relaţii de pu-

aceea care traduce produsul social: *c* + v + *p*. unde r este capitalul constant, v capitalul variabil (salariile) iar *p* plus-valoarea. Primul şi cel de al treilea element corespund clasei 5. cel de al doilea, clasei 4 din tabelul prezent in text. E bine să insistăm asupra faptului ca *p* nu poate exista fără v. Acelaşi lucru este valabil pentru renta funciară totală pe cate si-o însuşeşte capitalistul, suma rentei diferenţiale şi a rentei absolute. Renta diferenţială nu poate exista fără renta absolută. A se vedea Marx (1867-1875 [1955], voi. 3. partea a lî-a. pp 706 şi urm.).

tere şi nu de proprietate, va rămîne o enigma fără soluţie pentru gîndirea marxistă[10].

Or, în fiecare societate pot coexista mai multe moduri de producţie. Alături de modul de producţie capitalist dominant, subzistă modul de producţie negustoresc, caracterizat prin coexistenţa unor mici producători independenţi, ce îşi folosesc forţa de muncă şi deţin obiectele, mijloacele si rezultatele acestei munci, într-o analiza empirica a stratificării unei societăţi singulare din punct de vedere istoric, pe care marxiştii o califică drept formaţiune socială, dubla problemă de rezolvat consta în evidenţierea modurilor de producţie ce coexistă în cadrul acestei societăţi şi a articulării acestora. De altfel, numai cu ocazia unei asemenea analize empirice se poate aprecia gradul de validitate euristică a tipurilor ideale construite de Marx. Sa examinam cu titlu de exemplu analiza claselor sociale în Franţa anului l 852, expusă de Marx în lucrarea *Optsprezece Brumar al hii Ludovic Bonaparte.*

Marx face aici distincţia între patru clase? burghezia, mica burghezie, ţărănimea şi proletariatul. Burghezia se defineşte prin referire la deţinerea capitalului în cele patru forme ale sale: financiară, industrială, comercială şi funciară. Acestor patru cazuri le corespund patru fracţiuni ale căror interese sînt convergente sau divergente, după împrejurări. Mica burghezie se compune din mici negustori şi meşteşugari, ce sînt deopotrivă proprietari si muncitori. Pe de altă parte, şi ţăranii sînt proprietari de mici terenuri şi trăiesc într-o economie aproape autarhică. Ca si mica burghezie, ei aparţin modului de producţie negustoresc. In ceea ce îl priveşte, proletariatul nu deţine nimic altceva decît propria sa forţă de munca pe care o vinde. Lum-penproletariatul este un reziduu alcătuit din muncitori fără slujbă fixă, din şomeri, meşteşugari şi mici negustori ruinaţi.

Dar această diversitate de clase nu contrazice oare structura definită de Marx în *Capitalul^*, în *Optsprezece Brumar.,* ca şi în celelalte texte istorice, constatam o juxtapunere a două moduri de producţie, capitalist şi negustoresc. Primului îi corespund burghezia şi proletariatul; celui de-al doilea, mica burghezie şi ţărănimea. Din articularea acestor doua moduri de producţie decurg anumite raporturi socio-economice, existente atît la nivelul ţărănimii, cît şi al micii burghezii:

l/ dimensiune mica a proprietăţii (teren, prăvălie, mici magazine) şi identitate a sursei de venit;
2/contractare de datorii la bancheri şi cămătari: cele două clase cedează astfel o parte a muncii lor acestor creditori, *i. e.* clasei capitaliste; 3/ supuse legilor concurenţei şi creşterii capitalului, aceste două clase sînt [a]nieninţate de proletarizare. Daca aceste ultime doua caracteristici le apro-

10. Karl Wittfogel **(1964) a** consacrat lucrarea ***Despotismul*** *oriental* **analizării** acestui !p de stratificare bazat **nu pe proprietate,** ci **pe** putere.

pie structural de proletariat, prima le îndepărtează totuşi de acesta şi subliniază un grad de înrudire cu burghezia;
4/ situaţia ambigua în care se găsesc are o expresie politica. Ele se aliază uneori cu burghezia pentru a zdrobi proletariatul în care vad o ameninţare pentru proprietatea privată; iar alteori sînt de partea proletariatului.

Lucrarea *Optsprezece Brumar* îmbogăţeşte definiţia structurii de clasa cu elemente noi care merita o atenţie specială. Intr-un pasaj celebru, Marx scrie în legătură cu ţărănimea deţinătoare de terenuri parcelate: „Parcela, ţăranul şi familia; alături, altă parcela, alt ţăran şi altă familie. Un număr de unităţi de acest fel alcătuieşte un sat şi un număr de sate un departament. Astfel marea masa a naţiunii franceze este formată din simpla adunare a unor mărimi denumite la fel, aşa cum, de pildă, un sac umplut cu cartofi formează un sac de cartofi, întmcît milioane de familii trăiesc în condiţii economice de existenţă care separă felul lor de viaţă, interesele şi cultura lor de acelea ale celorlalte clase, opunîndu-li-se în mod duşmănos, aceste milioane de familii alcătuiesc o clasă, întmcît între ţăranii parcelari nu există decît o legătură locală, iar identitatea intereselor lor nu da naştere unei comunităţi, unei legături naţionale şi nici unei organizări politice, ei nu formează o clasă" (1852 [1960], pp. 208-209).

în mod logic, Marx poate deduce existenţa claselor pornind de la construcţia sa de tipuri ideale de moduri de producţie. Dar el vrea să arate mai mult: din punct de vedere empiric şi la nivelul acţiunii, o clasa latentă nu devine manifestă, nu devine un actor istoric decît dacă indivizii care o alcătuiesc au conştiinţa singularităţii şi a intereselor clasei lor, care trebuie în plus tradusă sub forma unei organizaţii politice, singura ce permite acţiunea. Or, una dintre contribuţiile analizelor istorice realizate de Marx este tocmai considerarea dimensiunii puterii, pe care el nu o descoperă decît la nivel empiric, cu ocazia conflictelor dintre fracţiunile burgheziei. Dar se debarasează repede de problema respectiva afirmînd ca, în comparaţie cu luptele de clasă, aceste conflicte sînt secundare, şi aceasta datorită faptului că rămîne prizonier al construcţiei sale de tipuri ideale, întemeiată pe conceptul de mod de producţie.

Problema pe care Marx şi-o pune explicit este aceea a relaţiei dintre clasă şî acţiunea colectivă. De ce oare trecerea de la clasa, ca element al unei structuri, la acţiune îl obligă sa introducă în analiza sa două elemente noi, şi anume conştiinţa de clasă şi organizarea politică sub forma unui partid? **în** primul rînd, deoarece este confruntat cu o problema logică. Am văzut ca explicaţiile pe care le da fenomenelor economice sînt de tip utili-tarist. Legile privitoare la concurenţa, acumulare, rata profitului şi concen-trare nu presupun, de fapt, nici concepte, nici ipoteze holiste. Chiar atunci cînd foloseşte în *Capitalul* expresia de conflict de clasă, îi dă o valoare metaforică. Dar metafora nu serveşte la nimic: este doar o mascare inutilă

a unor conflicte de interese strict individuale. Cum acţiunea colectivă nu face obiectul *Capitalului,* logica individualistă se aplica fără dificultate.

Or, în textele istorice sau politice, problemele acţiunii colective sînt puse în mod clar. Acţiunea de clasa nu va avea loc atît timp cît indivizii care o alcătuiesc se comportă raţional, în ce mod se realizează, în consecinţă, trecerea de la interese individuale la interese colective, de la acestea la acţiunea colectivă, conform logicii explicaţiei individualiste? Prin conştientizarea apartenenţei la o clasă şi prin exprimarea acesteia într-un partid, răspunde Marx. Este acest răspuns satisfăcător pe plan strict logic? *Non seqiiitur,* afirmă Weber (1922&) şi apoi Olson (1965)[11].

Să recunoaştem totuşi că Marx are o conştiinţă acută a pardoxurilor acţiunii colective, precum şi faptul că schiţează o soluţie privind rolul partidului politic (grup de dimensiune redusă, coerent şi organizat) ca instrument al acţiunii, roi pe care îl va explica deplin Lenin în *Ce-i de făcut?* (1902).

Fundamente/e si consecinţele teoriei supuse probei faptelor

Examinarea anumitor aspecte ale teoriei marxiste privitoare Ia clase ne invită sa o criticam şi să-i precizam limitele. Vom reţine aici trei dintre cele mai importante aspecte, reprezentînd fundamentul doctrinei, precum şi două consecinţe — pauperizarea şi polarizarea — pe care Marx consideră că le poate deduce din analiza pe care o face structurii şi evoluţiei societăţii capitaliste.

In primul rînd, Marx îşi întemeiază teoria pe proprietatea asupra mijloacelor de producţie şi asupra forţei de munca. EI defineşte inegalităţile şi luptele în raport cu contradicţia dintre capital şi munca aducătoare de profit (1857-1858 [1968], p. 247). Orice formă de luptă politica nu este pentru el decît consecinţa acestei opoziţii economice. Or, neglijarea autonomiei politicului şi a specificităţii acţiunii colective duce la impasuri din care nici el, nici succesorii săi nu au mai putut ieşi. în al doilea rînd, cre-zînd că a definit legea evoluţiei formelor de proprietate (absenţa proprietăţii individuale şi colective, proprietăţile comunală, germanică, individuală, şi, în sfîrşit, proprietatea asupra obiectelor şi mijloacelor de muncă), i s-a părut firesc să afirme că abolirea proprietăţii private, expresie ultimă a proprietăţii, va duce la desfiinţarea exploatării omului de către om şi deci a antagonismelor de clasă. Or, experienţele repetate de Ia începutul acestui

11. Weber (l 922) arată că. îii primul rînd. noţiunea de interes de clasă este foarte ambiguă: în al doilea rînd. acţiunea colectivă nu poate fi întotdeauna dedusă din situaţia de clasa: îLL af treilea rînd. nu există una singură, ci o pluralilate de acţiuni colective de naturi diferite *(e g.* protest intermitent şi iraţional, acţiune întreprinsă prin asociere raţională).

secol privitoare la scoaterea în afara legii a proprietăţii nu au dus la rezultatul scontat: clasele subzistă; interesele lor râmîn contradictorii; puterea nu a produs niciodată atîtea inegalităţi şi pare chiar să fie, în bună măsura, Ia baza noilor stratificări.

Prima consecinţă a analizei pe care o face funcţionarii societăţii capitaliste este pauperizarea. In *Manifestul Partidului Comunist* şi apoi în *Capitalul,* Marx a formulat o lege tendenţială privitoare la salariul muncitorilor: „Muncitorul modem, dimpotrivă, în loc să se ridice o dată cu progresul industriei, scrie el în *Manifest* (1848 [1958]., p. 477), decade tot mai adînc sub condiţiile propriei sale clase. Muncitorul devine pauper, şi pau-perismul se dezvoltă chiar mai repede decît populaţia şi bogăţia." Două explicaţii ale acestei situaţii *sini* propuse atît în *Muncă salariată şi capital,* cît şi în *Capitalul,* în primul text, Marx enunţă teza pauperizării absolute, bazată pe principiul concurenţei dintre capitalişti. Aceasta concurenţă provoacă o tot mai accentuată diviziune a muncii, în felul acesta, sarcinile devin tot mai simple. Cum îndemînarea muncitorului nu mai este astfel necesară, el poate fi uşor înlocuit. Cu cît munca este mai simpla, cu atît ea este mai uşor de învăţat, iar cu cît cheltuielile de producţie pe care le presupune deprinderea acesteia sînt mai mici, cu atît salariul scade deoarece salariul este determinat, ca şi preţul oricărei alte mărfi, de cheltuielile de producţie[12]. Acesta este pe scurt mecanismul care produce scăderea pro-gresiva a salariului real. La sfîrşitul aceluiaşi text, Marx considera totuşi că raţionamentul sau este parţial specios: scăderea salariului nu corespunde decît unei etape a dezvoltării capitalismului. EI ştie, deoarece a demonstrat în repetate rînduri acest lucru, că o creştere rapidă a capitalului este însoţită de o creştere a salariului real, chiar dacă, pe de altă parte şi conform logicii sale, profitul creşte în acest caz mai repede (1849 [1959], pp. 471-472).

în schimb, în *Capitalul,* Marx apără teza pauperizării relative. El respinge explicaţiile ce se bazează pe elemente exogene, cum sînt fenomenele demografice. Nu exista, afirmă el, suprapopulare în sine; ea nu e de conceput decît în raport cu nevoile producţiei capitaliste (1867-1875 [1965], pp. 1130 şi urm.). Pe de alta parte, refuza să explice pauperizarea prin teoria conform căreia „acumularea capitalului provoacă o creştere a salariului. Salariul urcat constituie un imbold pentru înmulţirea rapidă a populaţiei muncitoare şi aceasta înmulţire continuă pînă ce piaţa muncii este suprasaturată, pînă ce deci capitalul a devenit insuficient în raport cu oferta de

12. Este evident faptul că, dacă ipoteza valorii întemeiate pe muncă se aplică mărfii, ea nu poate fi aplicată muncii: deoarece aceasta ar presupune că muncitorii, ca şi maşinile, pot fi produşi pe bază de calcule raţionale ale preţului de cost. după cum a arătat pe bună dreptate Schumpeter (l 954. p. 47).

muncitori. Salariul scade. (…) Prin scăderea salariului populaţia muncitoare este încet-încet decimată astfel că, în raport cu ea, capitalul devine din nou excedentar, sau cum explica alţii lucrurile, salariul în scădere şi exploatarea sporită în mod corespunzător a muncitorului accelerează din nou acumularea, în timp ce, concomitent, salariul scăzut opreşte creşterea numerică a clasei muncitoare. In modul acesta apare din nou situaţia în care oferta de muncă este mai mică decît cererea de munca, salariul creşte etc." (1867-1875 [1955], voi. I, p. 639).

Marx încearcă, în schimb, sa deducă teza pauperizării din logica proprie capitalismului., mai exact din corolarele legii acumulării. Fundamentul pauperizării este armata industrială de rezervă, adică populaţia creată de mecanizare. Mecanizarea crescîndă a producţiei generează un şomaj tehnic. Acesta din urma creează armata de rezervă, iar efectul este comprimarea salariilor reale la asemenea niveluri de sărăcie încît va conduce proletariatul la revoluţia finală.

Nu vom insista mai mult asupra celei de a doua consecinţe importante a funcţionării societăţii capitaliste. Ideea este deja prezentă în *Manifest* (1848 [1958], p. 473). Ea este aici descrisă cu precizie drept consecinţă a două procese economice pe care Marx le va analiza în detaliu şi a căror teorie o va elabora în celebrele capitole privitoare la acumulare şi la legea scăderii tendenţiale a ratei profitului. „Paturile inferioare ale stării de mijloc: micii industriaşi, micii negustori şi rentieri, meseriaşii şi ţăranii, toate aceste clase îngroaşă rîndurile proletariatului, parte din cauză că micul lor capital, fiind insuficient pentru mari întreprinderi industriale, este înfrînt de concurenţa capitaliştilor mai mari, parte din cauză ca îndemînarea lor profesionala nu mai are aceeaşi valoare ca urmare a noilor metode de producţie." Să trecem repede asupra celui de al doilea argument pe care 1-am întîlnit şi expus cînd a fost vorba despre pauperizare şi sa ne concentrăm atenţia asupra consecinţelor concurenţei dintre capitalişti, dezvoltate de Marx în doua teorii conexe, teoria acumulării şi teoria concentrării.

Pentru a-şi apară sau spori plusvaloarea, capitalistul individual este pus în situaţia fie de a-şi spori cantitativ şi simultan elementele capitalului (constant şi variabil), fie de a-i schimba compoziţia, facînd sa crească mai repede capitalul constant (maşini, unelte) faţa de capitalul variabil (sala-ni). Şi nu poate face acest lucru decît dacă reinvesteşte o parte din plusvaloarea sa. Economiile astfel investite stimulează producţia. Dar, la modul global, profitul scade din cauza creşterii salariilor (puternică cerere de mî-nâ de luciu datorată noilor investiţii) sau a scăderii preţurilor. Astfel, dacă fiecare capitalist individual ajunge să acumuleze mai mult, procesul duce la o deteriorare globală a clasei capitaliste. Să presupunem, pe de altă parte, că sînt folosite noi metode de producţie mai performante, ca noi produse sînt scoase pe o piaţă din ce în ce mai mare. Orice capitalist care nu

şi-ar adapta producţia, tehnologia şi comercializarea produselor la noua situaţie ar fi condamnat sa dispară şi sa devină salariat. Deci toată lumea trebuie să acumuleze. Un corolar important al acumulării este concentrarea capitalului, exprimată prin apariţia unor mari întreprinderi (prin fuziune sau absorbţie) şi reducerea numărului de capitalişti care, zdrobiţi de concurenţa, se proletarizează.

Pauperizarea clasei muncitoare şi proletarizarea sau polarizarea claselor nu sînt idei originale. Nu este important pentru noi dacă Marx le-a citit în alta parte. Esenţial ramîne faptul că el le prezintă ca enunţuri deduse din analiza pe care o face sistemului capitalist.

Dintr-un punct de vedere strict logic, Schumpeter (1954) a arătat, după părerea noastră, lipsa de validitate a deducţiei, presimţita de altfel chiar de Marx. Pauperizarea şi proletarizarea nu au şanse de realizare decît în perioada de recesiune.

Dintr-un punct de vedere istoric, unii critici au prezentat argumentul conform căruia tendinţele descrise de Marx sînt abstracte, prea îndepărtate de realitate., mai complexă şi mai puţin coerentă decît credea el.

Cel care a atacat din interior ortodoxia marxistă este în primul rînd Bemstein. In *Presupoziţiile socialismului* (1899), acesta încearcă sa combată tezele pauperizării crescînde a proletariatului si pe aceea a gravităţii şi extinderii crizelor, în măsură să ducă la distrugerea societăţii capitaliste. După părerea sa, în mod evident capitalismul a dezvoltat mai mulţi factori de stabilizare dar exista în plus, notează el, şi o tendinţă de ameliorare a condiţiilor de viaţa a muncitorilor, ce se opune tezei pauperizării: se poate uşor dovedi cu ajutorul statisticilor, scrie Bemstein, că salariile cresc, că s-a dezvoltat un consum de masa, că „armata de rezerva" este mai puţin numeroasă decît arătase Marx. Bemstein recunoaşte, bineînţeles, ca există o concentrare şi o centralizare a întreprinderilor, ce afectează un număr sporit de ramuri industriale, dar acest fenomen nu vizează totuşi decît unele sectoare, de pildă serviciile şi comerţul. El subliniază de asemenea că „ideea conform căreia evoluţia actuală conduce la o scădere relativă sau absolută a numărului celor avuţi este absolut eronată. Numărul celor avuţi nu creşte „mai mult sau mai puţin", ci „pur şi simplu mai mult", adică în mod deopotrivă absolut si relativ (Bemstein, 1899 [1974], p, 83). Contrar lui Marx, care susţinea ca societatea capitalistă se orientează spre o polarizare a claselor şi o lupta din ce în ce mai acerbă, Bemstein (1899 [1974], p. 84) semnalează că, „departe de a se fi simplificat, organizarea economica s-a ierarhizat şi diferenţiat în cel mai înalt grad, atît în ce priveşte nivelul veniturilor, cît şi înmulţirea şi specializarea diverselor profesii", în sfirşit, el evidenţiază rezistenţa şi dezvoltarea claselor mijlocii, în special ascensiunea noii clase sociale compuse din funcţionari, din cadre de conducere

administrative şi tehnice, pe care numeroşi sociologi le vor redescoperi şi analiza în detaîiu cincizeci de ani mai tîrziu[13].

Puterea ca **dimensiune ireductibilă** a stratificărilor

Nu avem pretenţia sa expunem în cele ce urmează teoriile puterii, căro ra le este consacrat un întreg capitol din acest tratat. Obiectivul secţiunii de care ne ocupăm este în realitate foarte limitat: sa reamintească pe scurt controversa privitoare Ia locul dimensiunii politice în analiza stratificării. Unii o consideră fundamentală; alţii, derivată din concepte primitive. Teo reticienii elitei sînt cei care, în dezbaterile avute cu Marx, ţinta lor favori tă, au dovedit primii nepertinenţa unei reduceri conceptuale a puterii la oricare alt concept. Disjuncţîa istorică dintre ordinea politică şi ordinea economică a susţinut această teză, evidenţiind cu şi mai mare forţă auto nomia primeia faţă de cea de a doua, autonomie pe care un Max Weber o va integra într-o teorie globala. Vom vedea totuşi că abordarea acestei dimensiuni în analizele empirice ale stratificării nu este defel simplă şi ridica delicate probleme de metodă. ,

Analiza puterii în teoriile elitelor ţ
si întoarcerea la o clasificare dihotomică mase-etite

Aporiile teoriei marxiste referitoare la clase se explică în parte prin caracterul său unidimensional. Dacă aceasta eşuează în primul rînd în explicarea acţiunilor politice, faptul se datorează încercării generale şi constante de a le reduce la pretinsa lor baza economică. Acest punct slab al concepţiei marxiste nu a scăpat teoreticienilor elitei, în special lui Pareto (1916), pentru care nici stratificarea, nici schimbarea nu se explică corect prin conflictele rezultate din proprietatea asupra mijloacelor de producţie. Fundamentul stratificării poate fi la fel de bine forţa militară sau puterea politică. Lupta de clasă nu va dispărea, afirmă Pareto, prin eliminarea conflictului dintre muncă şi capital. Vom asista pur şi simplu la apariţia altor conflicte, întemeiate pe alte diviziuni ce sînt tot atîtea expresii ale eterogenităţii sociale, tară îndoială conceptul paretian cel mai important.

13. Facem aici aluzie la numeroasele lucrări ce iau în discuţie păturile de mijloc, în general, si noua clasă mijlocie, în special. Pe această temă se vor consulta lucrările lui Weber (1922), Mills (1951). Burnham (1947), Galbraith (1967).

Eterogenitatea trebuie extinsă atît Ia planul valorilor, cît şi la cel al grupurilor constitutive ale societăţii. Eterogenitatea valorilor interzice reificarea societăţii; eterogenitatea structurală semnifică existenţa unei stratificări şi a unei opoziţii între masa indivizilor şi elita. Pareto defineşte elita sau elitele în doua moduri diferite dar complementare, în conformitate cu prima, elita este o categorie socială compusă din indivizi ce au nota cea mai mare în ramura lor de activitate. Aceştia sînt, de pildă, oamenii de stat, ofiţerii superiori, savanţii, artiştii, cei care au venitul cel mai ridicat. Aceasta definiţie obiectivă şi neutră, care subliniază inegalitatea dintre indivizi, este abandonată în beneficiul alteia, întemeiata pe existenţa puterii. în acest ultim caz, elita este alcătuită din cei care exercită funcţii conducătoare în plan politic sau social, Pareto împarte aceasta clasă în două, elita guvernamentală, ce joacă un rol esenţial în conducerea statului, şi elita ne-guvemamentală. Pentru el, elita guvernează în toate societăţile, indiferent de regimul politic sau de instituţiile economice. Inegalitatea este posibilă deoarece cei puţini la număr guvernează masa. Fundamentul stratificării este într-adevăr puterea.

Cu toate acestea, elitele nu sînt stabile. Dacă istoria este un „cimitir de aristocraţii", aceasta se datorează faptului că elitele dispar din motive demografice şi psihologice. Pentru a dura, elita guvernamentala trebuie întreţinută mereu, numeric şi calitativ, de familiile provenite din clasele inferioare, care şi-au însuşit anumite calităţi psihologice necesare exercitării puterii; concomitent, ea trebuie sa-i respingă pe membrii vechii elite către mase.

Obiectivul acestei teorii, alături de multiplele sale variante, este o critică a concepţiei marxiste referitoare la clase. Pentru Pareto şi Moşea, Marx greşeşte nu numai cînd face din putere o consecinţă a dominaţiei economice, ci şi atunci cînd nici el, nici succesorii săi nu găsesc un răspuns satisfăcător la problemele acţiunii politice, care trimit Ia dihotomia elită—mase. Indiferent daca sînt teoreticieni sau oameni de acţiune, marxiştii au eşuat în rezolvarea antinomiei ce a devenit în viziunea lor, din punct de vedere istoric, opoziţia partid-clasă. Ne amintim ca pentru Lenin (1902), clasa muncitoare dezvoltă de la sine o tendinţa reformistă; deci, partidul trebuie sa fie avangarda şi conştiinţa sa revoluţionară, fără sa se confunde în felul acesta cu ea. Partidul trebuie în consecinţă să fie o organizaţie unită, coerenta şi centralizată pentru a putea acţiona în mod hotărîtor la momentul potrivit. Leninismul nu încearcă astfel să rezolve contradicţia dintre elită şi masa: o subliniază cu tărie şi, paradoxal, o legitimează. Daca, mai tîrziu, Gramsci (1914-1926) se străduieşte să o facă mai dialectică, dacă pentru el sarcina partidului este, printre altele, actualizarea conştiinţei revoluţionare a clasei muncitoare, îngropată şi dominată de concepţia burgheza asupra lumii, transmisă şi impusă de „aparate ideologice", el

recunoaşte totuşi explicit în *Scrisori din închisoare* (1947) şi *Caiete* (1948-1951) că opoziţia dintre conducători şi mase, existenţa legii de fier, inerente structurii birocratice a aparatelor sindicale, nu pot fi soluţionate decît pe calea lichidării partidului.

Poziţiile paretianâ şi marxistă par ireconciliabile; nenumăratele sinteze ce au fost încercate, cum ar fi aceea a lui Wright Mills (1956), s-au soldat toate cu un eşec. Recentele studii privitoare la locul şi rolul elitelor în societăţile contemporane, punîndu-şi întrebări legate de specializarea, concurenţa şi uneori coerenţa elitelor care conduc diferitele instituţii, subliniind mulţimea intereselor acestora şi a centrelor de decizie mai mult sau mai puţin autonome, se îndepărtează deopotrivă de căutarea unui ecu-menism imposibil şi de simplismul „tradiţiei machiavelice".

Problema izomorfismului dintre politic si economic şi paradoxul disjunctiei lor

Este totuşi cazul să atragem atenţia asupra faptului că soluţia marxistă nu este lipsita de orice fundament. Nu se cunosc, bineînţeles, exemple istorice în care o clasă participă singură la guvernare. Cu toate acestea, pot fi imaginate sau, pur şi simplu, amintite situaţii cînd una sau mai multe clase sînt atît de puternice, încît obţin prin lege sau prin orice alt mijloc (hierocratic, de exemplu) avantaje în detrimentul celorlalte clase. Astfel, cînd votul era cenzitar, clasele populare nu se puteau exprima. Ele erau conduse de către cei care votau, în acest caz şi datorită mijloacelor de care dispunea, primul grup deţinea o putere incomensurabilă în raport cu mărimea sa.

Acest izomorfism, perimat din punct de vedere istoric, al dimensiunii economice şi al dimensiunii politice explică după toate aparenţele concepţia marxistă. Dar arunci cînd, în societăţile occidentale, fundamentul suveranităţii se schimba, cînd legitimitatea puterii politice emana de la popor, se produce o disjuncţie a celor două dimensiuni. Istoria modernă şi contemporana a societăţilor democratice se caracterizează printr-o suită de reforme sociale şi politice, care se fac în detrimentul claselor superioare, fie că este vorba despre reformele impozitării venitului, a averii sau moştenirii, despre legile privitoare la libertăţile de asociere sau de constituire a unor grupuri de apărare a intereselor, cum sînt sindicatele.

Sîntem oare îndreptăţiţi sa tragem concluzia ca s-a produs o inversare a celor doua dimensiuni ale stratificării, iar clasele populare îşi exercită puterea asupra claselor de sus, mult mai reduse ca număr? Din faptul ca aceste societăţi se orientează spre o mai mare egalitate politica, datorată mstituirii sufragiului universal, putem oare deduce că, fiind mai numeroase din punct de vedere demografic, clasele populare deţin potenţial pu-

terea? Daca lucrurile ar sta aşa, cum se poate explica faptul ca ponderea numărului nu a permis acestor clase să cîştige alegerile şi să creeze o societate în care puterea politica şi bogăţia economică sa fie repartizate în mod egal? Există doua teorii concurente care încearcă sa aducă elemente de răspuns la această întrebare.

Prima explica eşecul unei asemenea mobilizări prin efectele mecanismelor de socializare, a căror listă, după toate aparenţele cea mai completă, o stabileşte Lipset (1960).

l/ Clasele populare sînt mai influenţate de valorile dominante ale claselor de sus decît invers.

21 Ele sînt supuse unor presiuni contradictorii ce exprimă opoziţia dintre propria lor cultură şi aceea a cărei influenţă o suferă.

3/ Unul din corolarele primului enunţ este că, apreciază Lipset, clasele populare sînt socializate în valorile politice conservatoare, datorită monopolului exercitat de clasele de sus asupra instituţiilor de socializare, cum sînt sistemul de învăţamînt sau mijloacele de comunicare.

4/ în virtutea principiului conform căruia e mai greu sa convingi pe cineva sa creadă în posibilitatea unei schimbări benefice, decît sâ-i întăreşti adeziunea la ordinea socială existentă, partidele politice de stingă vor în-tîmpina mai multe greutăţi în mobilizarea claselor populare în jurul unor obiective ce vizează schimbarea societăţii.

5/ Din motive de număr şi, în special, de nivel de instrucţie, clasele de sus au tendinţa de a fi mai omogene din punct de vedere politic şi mai angajate decît clasele populare.

67 Primele trei enunţuri, precum şi statutul ridicat al claselor burgheze

n duc la concluzia că atît comunicarea cît şi influenţa sa asupra comportamentelor sînt mai intense pe direcţia de sus în jos decît invers.

II în sfîrsit, în comparaţie cu indivizii ce au un statut scăzut, cei cu un statut înalt sînt mai conştienţi de importanţa acţiunii politice.

Astfel, votul, resursa distribuită în modul cel mai egalitar şi legitim cu putinţă într-o democraţie, nu poate fi direct utilizat pentru a stabili cu precizie clasa căreia îi aparţine un individ. Modelul alegerii partizane nu corespunde întru totul modelului luptei de clasa.

Cea de a doua teorie, acţionistă, se regăseşte în lucrările lui Robert Michels (1911) şi ale unor teoreticieni ai mişcărilor sociale. In primul rînd, explica aceştia, este dificil să se mobilizeze un foarte mare număr de indivizi, chiar atunci cînd scopul urmărit este atît de limitat cum este votul pentru un candidat. Procesele de mobilizare sînt uneori atît de complexe şi de dificile, încît durează decenii. Pe de altă parte, mobilizarea presupune crearea unor aparate birocratice a căror tendinţă spre oligarhie, demonstrată de Michels, blochează procesele de democratizare, în al doilea rînd, u[1]

afara votului, ceîejalte resurse repartizate în mod inegal se găsesc în mîini-le minorităţii.

Problema de metoda: construirea unui instrument de măsurare a puterii

Dacă considerarea puterii ca dimensiune a stratificării este delicata din punct de vedere teoretic, folosirea ei pune şi mai multe probleme. Indiferent de teorie şi de definiţia care decurge din aceasta, trebuie sa vedem care sînt indicatorii şi indicii puterii, de natură să facă posibile compararea şi măsurarea. Nu ne propunem să realizam o prezentare exhaustivă a teoriilor formale ale puterii deoarece, aşa cum am spus, un întreg capitol din acest tratat îi este consacrat. Ne vom mulţumi, folosind două instrumente de măsurare a puterii, sa arătam funcţionarea a două teorii ce se bazează pe analiza reputaţiei şi a deciziei.

Fără îndoială, analiza realizată de Hunter (1953) asupra structurii puterii într-o comunitate este cea mai cunoscută dintre toate cele care se bazează pe analiza reputaţiei. Hunter defineşte operaţional puterea drept capacitatea unor indivizi de a comanda altora. In consecinţă, pentru analizarea relaţiilor de putere se pun doua probleme clasice de metodă. In primul rînd, se impune identificarea conducătorilor comunităţii care ar trebui intervievaţi, în al doilea rînd, se va construi un chestionar în vederea culegerii datelor pertinente privitoare la putere în comunitatea respectivă. Hunter stabileşte liste cu conducătorii ce ocupa poziţii înalte în organizaţiile civice, industriale, comerciale, universitare, politice şi cu indivizii al căror statut socio-economic este foarte ridicat. Cu alte cuvinte, punctul de plecare necesar în construirea eşantionului său este ansamblul indivizilor ce deţin poziţii înalte în instituţii, deşi ştie ca există probabil şi alţii care nu aparţin acestor organizaţii dar le manipulează pe la spate.

Hunter (1953, pp. 262-271) descrie în felul următor procedura de selecţionare a liderilor. Sînt cerute liste cu indivizi care exercită o putere în patru instituţii.

l/ Consiliul municipal stabileşte o listă cu lideri din administraţia locală. *21* Camera de comerţ stabileşte lista celor din lumea finanţelor şi afacerilor, ce lucrează în instituţii cu mai mult de 500 de persoane. 3/ Liga femeilor, lista cu oamenii politici. 4/ Directorii de ziare, o listă cu liderii sociali.

Se recenzează în total 175 de indivizi, care vor fi reduşi la 50 după ce H arbitri, la curent cu viaţa şi problemele comunităţii, îi vor indica pe primii 10 cei mai influenţi membri de pe fiecare lista. De altfel, se constată [c]a alegerile arbitrilor sînt puternic corelate. Mai mult de jumătate din

membrii acestui grup este invitată Ia discuţii pentru a stabili reţeaua de relaţii existenta între ei şi formarea unor clici.

Puterea definita de Hunter este potenţială sau latenta şi se deosebeşte de puterea manifestă sau actuală. In viziunea lui, puterea nu trebuie sa se exercite pentru a exista. Acest enunţ corespunde „regulii reacţiilor anticipate", ce spune ca un actor B acţionează în conformitate cu ceea ce crede că sînt dorinţele unui actor A, fără ca B sa fî primit mesaje explicite, directe sau indirecte, în legătura cu dorinţele sau intenţiile lui A. Dar această regulă nu este valabilă decît daca indivizii ştiu sau cred că deţinătorul unei resurse (unei puteri) o poate utiliza.

Oponenţii acestui tip de analiză au adoptat un punct de vedere istoric pentru a evita confuzia dintre puterea potenţială şi puterea în act, şi a rezolva problemele de metodă legate de ambiguitatea şi caracterul arbitrar al unor aspecte. Teoreticienii analizei decizionale pun accentul pe decizia vizibilă ca să testeze puterea respectivă a participanţilor la procese decizionale. Să analizăm definiţia propusă de Robert Dahl (1957): „Ideea mea intuitiva despre putere, scrie el, este următoarea: A are o putere asupra Iui B în măsura în care el poate obţine de la B sa facă ceva ce B nu ar fi făcut altfel." Puterea este deci capacitatea de a produce efecte aşteptate în ciuda rezistenţelor. In *Who governs? (Cine giwemecizâ),* Dahl (1961, pp. 330 şi urm.) utilizează şase metode pentru a măsura puterea relativa a diferitelor statute.

l/El studiază schimbările statutului socio-economic al titularilor de poziţii politice în cadrul comunităţii pentru a stabili dacă sursele conducerii au suferit schimbări istorice.

21 Măsoară natura şi întinderea participării la administraţia locală a unor indivizi aparţin în d unor grupuri socio-economice distincte.

3/Analizează un ansamblu de decizii ce privesc domenii distincte pentru a stabili ce indivizi au avut cea mai mare influenţă.

4 şi 5/ Analizează eşantioane aleatorii de activişti şi electori politici pentru a le stabili caracteristicile.

6/ Studiază, în sfîrşit, schimbarea comportamentului electoral al diferitelor pături sociale ce alcătuiesc comunitatea.

Cum pentru Dahl punctul trei prezintă cea mai mare importanţă, cartea a Il-a este consacrată reconstituirii evenimentelor legate de trei probleme centrale (nominalizările politice, învăţămîntul public şi chestiunile urbane), cu scopul de a vedea cine influenţează în mod real deciziile. El îşi concentrează atenţia asupra unor subiecţi aflaţi într-o situaţie comparabilă, adică cei ce participa direct la examinarea aceleiaşi probleme. Pentru flecare participant se calculează numărul de iniţiative sau de vetouri reuşite, ca şi numărul de eşecuri. Participanţii sînt ordonaţi apoi în funcţie de frecvenţele relative ale reuşitei lor în raport cu numărul total de succese, precum şi raportul de reuşite faţă de totalul încercărilor sau iniţiativelor. Se

ştie ca Dahl ajunge la concluzia ca nici un individ sau grup omogen de indivizi nu ia singur decizii în toate domeniile studiate, iar pluralitatea centrelor de decizie este una din caracteristicile societăţii politice studiate.

Două tipuri de obiecţii au fost aduse acestui demers. Se consideră astfel că alegerea celor trei domenii nu are un fundament teoretic si poate duce, aşadar, la rezultate falsificate. Aceste domenii sînt tocmai cele în care conflictele de interes dintre grupuri fac în modul cel mai direct si manifest obiectul unor controverse. Or, uneori este mai important să-i faci pe ceilalţi sa accepte ideea ca un anume enunţ nu este un subiect de controversă şi, ca atare, acceptabil. Pe de alta parte, se spune că puterea nu trebuie să fie în act pentru a se exercita, după cum susţine regula reacţiilor anticipate. Un grup, notează Bachrach şi Baratz (1962), poate exercita un veto fără să acţioneze. El poate de asemenea anticipa sau anula acţiunea care, altminteri, ar fi putut avea loc. Excluderea unor soluţii politice, prin prezentarea lor ca ilegitime, şi limitarea în consecinţă a evantaiului de alegeri poate fi rezultatul unei puteri potenţiale.

Cel puţin în acest ultim sens trebuie sâ-i dăm dreptate lui Dahl: este la fel de greu să-i descoperi pe cei ce manipulează evantaiul de alegeri al soluţiilor legitime, ca şi pe cei care îi manipulează pe manipulatori. Dahl ştie că exista teoretic posibilitatea de a defini puterea în absenţa oricărui conflict aparent. Dacă acordă totuşi un loc important conflictului, o face pentru a testa, oarecum experimental, capacităţile reale ale indivizilor de a influenţa rezultate concrete. Nu este mai puţin adevărat ca demersul istoric adoptat în studiul de la New Haven eşuează parţial în încercarea de a atinge nivelul de rigoare cerut de teoria puterii ce se bazează pe analiza reputaţiilor. Ea rămîne şi mult sub nivelul rafinamentului conceptual practicat de Dahl însuşi. Este adevărat că acesta măsoară puterea în act; dar nu compară ceea ce s-a întîmplat cu ceea ce ar fi putut să fie, comportamentul actual cu comportamentul prezis; or, aceasta este tocmai definiţia pe care o dă puterii (Dahl, î 957).

Sinteza weberiană si consecinţele sale asupra cercetării contemporane: clasa, statutul, partidul

Teoria weberiană se vrea deopotrivă o critică şi o îmbogăţire a modelului marxist de stratificare. Ca tip ideal, acesta permite cu siguranţă explicarea unei părţi a realului; fără să autorizeze totuşi deducerea unor enunţuri privitoare la forme de organizare fundamentale, cum sînt prestigiul sau politicul. Pentru a explica aceste fenomene, Marx se vede obligat sa

utilizeze enunţuri *ad hoc*, adăugate la modelul sau originar. Or, notează Weber (1904), nu avansam deloc dacă nu deosebim, aşa cum face Marx, cele treî dimensiuni, economică, statutara şi politica, fiecare cu propria sa ierarhie. Cele trei ordine sînt fără îndoială corelate; corelaţia nu înseamnă totuşi nici cauzalitate cu sens unic, nici determinism. O poziţie înalta pe una din dimensiuni poate favoriza deţinerea unui loc similar în celelalte două ierarhii. Dar deşi cauzalitatea este circulară între cei trei poli, diferenţele de repartizare a indivizilor în funcţie de cele trei ordine nu pot fi înţelese şi explicate decît daca presupunem ca sînt autonome.

Clasa ne trimite la dimensiunea economică. Ea este definită ca ansamblu de indivizi ce au interese economice comune, privitoare la deţinerea de bunuri şi la şansele de a-şi crea un venit în condiţiile oferite de piaţa bunurilor şi piaţa muncii. Mai precis, indivizii se repartizează la nivelul pieţei. Ca şi Marx, Weber considera că proprietatea este categoria fundamentală a poziţiei de clasa, iar tipul de proprietate dominant variază de la un sistem economic Ia altul: o economie capitalistă este radical diferită de o economie bazata pe sclavie; fiecare tip creează o stratificare anume. Dar, spre deosebire de Marx, Weber socoteşte că o analiza aprofundată a claselor presupune să luăm în considerare nu numai aspectul dominant al proprietăţii într-o economie, ci şi celelalte tipuri de bunuri deţinute. Daca proprietatea defineşte „clasele avute", monopolul exercitat asupra serviciilor determină la rîndul său „clasele achizitoare". Oferta de servicii propuse de bancheri, negustori sau practicanţii profesiilor liberale, de pildă, este evaluată pe piaţă, iar aceste clase sînt cu atît mai puternice, cu cît cererea este mai mare.

Invers, proletariatul nu deţine nici un monopol asupra ofertei de servicii. Numărul muncitorilor, nivelul lor scăzut de calificare, precum şi lipsa de organizare ca grup de presiune eficientă nu le permite să exercite un control economic al pieţei, hi fine, Weber recunoaşte specificitatea claselor mijlocii, dar care nu sînt un reziduu, ca la Marx.

Sîntem oare îndreptăţiţi să afirmam, aşa cum face Marx, că poziţia de clasă generează interese comune si deci o mobilizare în vederea acţiunii? Chiar dacă am identifica interesul şi poziţia de clasa, răspunde Weber, am fi constrînşi să recunoaştem ca diversitatea intereselor provoacă o multitudine de conflicte, în cadrul cărora opoziţia simplă dintre burghezi şi proletari nu este decît un caz particular. In realitate, nu ne este permis sa deducem acţiunea din poziţia de cJasa. MotiveJe economice prin ele însele nu pot provoca acţiunea, chiar daca inegalităţile pot fi folosite ca semn al ralierii sau simbol de organizare. Marx greşeşte crezînd ca interesul personal este suficient pentru a explica acţiunea. Pentru Weber, acţiunea depinde de un mare număr de determinanţi sociali şi psihologici, cum ar fi natura distribuţiei proprietăţii şi felul în care este ea perceputa de indivizi, struc-

tura ordinii economice, „transparenţa relaţiilor existente între cauzele şi efectele poziţiei de clasa", gradul de vizibilitate al contrastelor dintre clase, în sine, clasa nu este o colectivitate: ea nu deţine mijloacele pentru a inspira o acţiune unificată. In concluzie, Weber demonstrează înainte de Olson (1965) ca Marx nu este autorizat din punct de vedere logic să explice acţiunea colectivă pe baza principiilor de raţionalitate ale teoriei economice clasice.

Cea de a doua dimensiune, ordinea statutară, se referă la onoarea socială sau prestigiu. Ea presupune existenta unei vieţi comunitare bazate pe relaţii continue şi un minim consens cu privire la anumite norme şi valori. Ierarhia statutelor sau prestigiului se întemeiază pe judecăţi de valoare, pe evaluări făcute de membrii comunităţii. „Grupurile de statut" se deosebesc prin stilul lor de viaţă, exprimat prin nivelul de educaţie, prestigiul conferit de naştere sau profesie, modurile de consum al bunurilor materiale sau culturale. Indivizii fiecărui grup de statut întreţin mai frecvent relaţii sociale între ei decît cu celelalte grupuri de statut. Fiecare se străduieşte sâ-şi sublinieze identitatea, să se deosebească de ceilalţi, sa sporească distanţa care îl separă de inferior şi să se apropie astfel de superior. Prin consumul sau excesiv si ostentativ, prin anumite practici culturale sau sportive ce presupun mulţi bani şi o îndelungată educaţie, prin anumite obiceiuri, un grup se apără de intruşi şi îşi asigură, din partea membrilor celorlalte grupuri, recunoaşterea temeiniciei prestigiului său. Chiar în societăţile democratice în care egalitatea condiţiilor este admisă, asistam pe termen lung la cristalizarea acestor grupuri şi la constituirea unor veritabile aristocraţii., ba chiar caste, în care accesul este aproape imposibil.

Ierarhia statutară depinde în mod evident de ordinea economică; dar se întîmplă deseori şi invers. Ca atare, proprietatea nu este un criteriu de repartiţie statutară; şi totuşi uneori devine astfel. Pe de altă parte, o poziţie înaltă într-o ordine statutara poate ameliora situaţia profesională a unui individ. Dar influenţă reciprocă nu înseamnă identitate: cele două ierarhii nu se suprapun, iar autonomia lor creează o necongruenţă a statutului, ale cărei consecinţe vor fi analizate mai jos.

Cea de a treia dimensiune a stratificării este politicul, întruchipat în grupuri politice şi partide. Această ordine depinde de existenţa unor birocraţii ce au în fruntea lor o conducere. Poziţia unui individ în aceasta ierarhie este funcţie de influenţa pe care o poate exercita în cadrul unei acţiuni comune. Acţiunea poate fi o cauză ideală, cum ar fi realizarea unui program sau a unor obiective personale, economice sau simbolice. Subliniind autonomia acestei dimensiuni, îi vom putea identifica pe cei care deţin această putere fără a se bucura în mod obligatoriu de poziţii înalte în celelalte doua ierarhii. Organizarea partidelor depinde de felul în care este stratificată societatea în funcţie de statut şi clase. Ele variază *în* funcţie de

structura de dominaţie, deoarece obiectivul şefilor de partid este cucerirea puterii în cadrul comunităţii.

După cum se vede, sinteza weberiană este şi completa din punct de vedere teoretic şi eficientă din punct de vedere metodologic; deci nu credem ca este interesanta propunerea lui Gerhard Lenski (1966) de a reduce spaţiul tridimensional pe care ÎI creează aceasta la un spaţiu uni- sau bidimensional. Toate tipurile de stratificare, fie că este vorba despre mega-siste-mul internaţional, despre societăţile globale, despre subsistemele mezo- sau microscopice, pot fi explicate cu condiţia să nu se privilegieze oriunde şi oricînd o anume dimensiune în defavoarea alteia sau să li se acorde o importanţa egală chiar atunci cînd nu este necesar şi nici de dorit.

Dacă se demonstrează că alcătuiesc un sistem, relaţiile internaţionale pot fi fără nici un impediment analizate în termeni de distribuţie inegala a puterii, de diviziune a muncii sau în funcţie de oricare alt indicator economic[14]. Unele teorii ale modernizării şi dezvoltării economice sau politice trimit la o concepţie implicită asupra stratificării internaţionale. Fără îndoiala, rigoarea lor ar fi sporit considerabil şi ar fi fost evitate capcanele etnocentrismului dacă ele ar fi explicitat din start principiile acestei concepţii şi ar fi definit punctul de vedere pe baza căruia au fost construite[15]. Nu vom insista asupra analizelor devenite clasice ale stratificării sistemelor mezoscopice, cum suit instituţiile şi organizaţiile *(e.g.* sistemul şcolar, instituţia judiciară, birocraţiile) sau microscopice, cum sînt grupurile primare şi secundare (familia, clasa şcolară).

Conceptul de necongruenta a sfatutu/ui

Din punct de vedere teoretic, necongruenta şi conceptele înrudite, cum este cel de frustrare, sînt rezultatul caracterului multidimensional al stratificării, precum şi al faptului că poziţia deţinută de un individ pe o scară nu presupune în mod obligatoriu sau nu coincide întotdeauna cu poziţia lui pe alte scări.

Conceptul sociologic de necongruenta corespunde unei realităţi traduse de expresii uzuale cum sînt „noii îmbogăţiţi", „noii săraci", „parveniţii",

14 Numeroase exemple pot fi găsite în lucrările istoricilor economiei, de pildă la Wal-lerstein (1974), sau în cele specializate în economia internaţională, la Emmanuel (1969), de exemplu.

15. Etnocentrismul anumitor teorii ale dezvoltării, cum este aceea a lui Rostow (l 963), se explică în parte prin făptui că el descrie şi explică stratificarea unei societăţi A prin construirea unui tip ideal al unei societăţi B. fără să se întrebe dacă combinaţia şi importanţa relativă a dimensiunilor primei societăţi sînt identice sau diferite în carul celei de a doua. Or, se întîmplă ca o anume dimensiune a stratificării să fie fundamentală pentru A şi secundară pentru B.

„dec lăsaţi i". Expresiile se aplica unor indivizi ce şi-au schimbat condiţia sociala în urma unei îmbogăţiri sau unei ruinări, fără sa-şi fi pierdut manierele caracteristice statutului lor de origine şi sa fi dobîndit comportamentul noii lor clase de apartenenţă. Aceşti indivizi vor fi astfel clasaţi în funcţie de cele doua ordine, economic şi stil de viaţa. Necongruenţa poate fi generată de mobilitate sau de schimbări sociale. Burghezul din Vechiul Regim, ce deţine o mare avere mobiliară şi imobiliară, atinge o poziţie înalta pe scara economică, dar nu deţine decît o poziţie medie sau umila pe scările politica şi statutară. Noul îmbogăţit care a reuşit în mod spectaculos în afaceri, fiul de muncitor ce iese de pe băncile unei şcoli prestigioase si face, în felul acesta, o strălucită carieră profesională nu se bucură de acelaşi prestigiu social ca şi moştenitorul unei mari industrii sau licenţiatul provenit dintr-o familie de înalţi funcţionari.

Nu putem deci evita întrebarea privitoare la consecinţele necongruenţei statutului asupra comportamentelor unui individ ce face aceasta experienţă, precum şi asupra relaţiilor pe care alţii le întreţin cu el. Este rezonabil să ne imaginam ca un individ A îşi va defini în general poziţia socială în funcţie de statutul său cel mai înalt. Acesta se va aştepta deci ca şi un individ B să se comporte faţa de el şi sa-i recunoască toate drepturile şi avantajele legate de statutul său înalt, ignorînd, sau prefăcîndu-se că ignoră, poziţiile pe care le ocupă la nivelul celorlalte dimensiuni. Dar este tot atît de rezonabil sa admitem ca B, în propriul său interes şi pentru a-şi spori puterea relativă în relaţiile sale cu A, îi va fixa poziţia lui A nu în funcţie de statutul cel mai înalt, ci de cel mai scăzut. A se va simţi frustrat deoarece aşteptările sale nu vor fi satisfăcute. Se consideră ca în asemenea situaţii A riscă sa treacă prin experienţa unor dezordini de ordin psihologic. Va ajunge deci să dorească uneori să schimbe distribuţia puterilor în societate şi să le restructureze la modul fantasmatic sau prin angajarea sa într-o organizaţie politică, astfel încît statutul sau cel mai scăzut să poată deveni nesemnificativ. Burghezul bogat sau ţăranul înstărit care, profitînd de o liberalizare a regulilor ce reglementează cumpărarea terenurilor, se regăsesc în fruntea unor mari moşii râmîn în ochii nobilului francez, chiar dacă acesta e ruinat, simpli oameni de rind. Daca, aşa cum spune Tocque-ville (1856), burghezii şi nobilii au ajuns nişte străini unii faţă de ceilalţi, aceasta se datorează în primul rind faptului ca ei se judecă acum în funcţie de valori situate pe scări diferite.

Dintre cele mai studiate efecte ale necongruenţei, vom cita în principal comportamentul politic. S-a susţinut ca necongruenţa provoacă uneori atitudini politice radicale, revoluţionare sau reacţionare, după cum grupul £ste ameninţat de o mobilitate descendentă sau de o lipsă de recunoaştere socială, pe care o socoteşte legitimă. Burghezia franceză din secolul al a, explică Tocqueville (1856), deşi deţinea cvasimonopolul eco-

nomic şi năzuia sa-şi asume responsabilităţi politice şi sa beneficieze de unele onoruri, a găsit intrările acestor instituţii blocate de nobilime. A fost astfel constiinsa sa recurgă la soluţia revoluţionară. Mai suplă, aristocraţia engleza a acceptat să împartă puterea şi onorurile sociale cu noile elite cu ascendenţă plebee. Invers, în secolul al XlX-lea, precizează Weber (1904 [1924], pp. 384-391), în timp ce iuncherul prusac îşi menţinea monopolul asupra armatei şi birocraţiei, industriaşii cumpărau domenii pentru a do-bîndi titluri nobiliare şi a avea acces la poziţii politice. Weber constată că nimeni nu era atît de patriot şi reacţionar din punct de vedere politic cum era industriaşul care a dobîndit un titlu şi încearcă sa-şi facă uitate originile burgheze.

Unii sociologi consideră că necongruenţa nu produce efectele ipotetic aşteptate decît atunci cînd este vizibilă[16]. Un negru american, cadru superior într-o întreprindere, va fi cu atît mai frustrat în raporturile sale cu subordonaţii albi, cu cît aceştia îl vor judeca în funcţie de culoarea pielii sale. în general, el va fi mai frustrat decît colegul sau alb, ale cărui statute sînt de asemenea necongruente. Burghezul francez din Vechiul Regim va fi mai frustrat şi va contesta cu mai mare uşurinţa ordinea socială decît burghezul englez: primul poarta stigmatul clasei sale, invizibil pentru cel de al doilea.

Din punct de vedere metodologic, evidenţierea empirica a efectelor ne-congruenţei este o operaţie delicata. Să presupunem că intenţionăm sa explicăm un comportament, o atitudine sau o opinie, cum e liberalismul, Y, în funcţie de două variabile independente X_1 şi X,, ce pot fi de exemplu venitul şi apartenenţa etnică, indicatori ai ordinii economice şi, respectiv, ai statutului social. Să presupunem că observăm puternice asociaţii pozitive între liberalism şi venit, pe de o parte, liberalism şi apartenenţă etnică, pe de alta: procentajul de liberali creşte o dată cu venitul, iar proporţia lor este mai mare în rîndul minorităţilor etnice decît în cadrul majorităţii. Simplificînd la maximum, vom distinge două modele. Conform primului, fenomenul supus explicării, Y, este suma ponderilor variabilelor independente:

Influenţa venitului asupra liberalismului este la fel de puternică în rîndul minorităţilor ca şi în cadrul majorităţii, respectiv, efectul de apartenenţă etnică asupra liberalismului este la fel de important pentru veniturile

16 Literatura sociologică şi psihosociologică este prea vastă pentru a putea fi amintită aici pe scurt Să cităm totuşi lucrările lui Lenski (1954), Blalock (1967), Kelly şi Chamb-liss (1966), Segal (l 969). Box si Ford (l 969) si Lauman (l 973), Unii au îndoieli cu privire la valoarea euristică a conceptului de necongruenţa şi consideră că noţiunea de frustrare relativă îi este superioară în planul explicaţiei, în special Runcinian (1967). Runciman şi Bagley (1969).

mici ca şi pentru veniturile mari. In acest caz, necongnienţa nu are efect asupra comportamentului, în conformitate cu cel de al doilea model, Y este egal cu această sumă, Ia care se adaugă un al treilea factor, legat de produsul variabilelor independente.

$$\backslash = a + bX_l + cX_2 + dX_lX_2.$$

Liberalismul creşte întotdeauna o dată cu venitul şi apartenenţa etnică, dar forţa de asociere dintre Y şi X_y variază în funcţie de X_2. Parametrul *d* niăsoară ceea ce s-a convenit sa fie numit efectul de interacţiune, în sensul statistic al termenului. In acest caz, necongruenţa are un efect asupra comportamentului.

Cu toate acestea, anumiţi autori nu identifică interacţiunea şi efectul de necongiuenţă decît cu condiţia ca ipotezele teoretice privitoare la necongruenţa să specifice efectele principale precum şi sensul efectului de interacţiune[17].

Probleme de metoda

\

Problemele privitoare la construcţia empirica a stratificări J or suit atît de numeroase şi complexe, încît este iluzoriu să ne propunem să le abordăm pe toate în cadrul acestei secţiuni. Ne vom limita deci expunerea Ia două soluţii, cele mai curente, practice şi utilizate; este vorba despre soluţia categoriilor socio-profesionale şi aceea a indiciilor de prestigiu. Ambele au drept baza profesiile, ale căror rol şi importanţă în societăţile moderne au fost subliniate foarte timpuriu de Adam Smith (1776), Marx (1867) şi mai ales de Şcoala austriacă de economie instituţională, şi de Durkheim (1893). Deoarece oferă informaţii preţioase despre venit, nivelul de instrucţie, stilul de viaţă, atitudini şi comportamente, profesia ocupa un loc |fundamental în teoriile stratificării. Dacă am dori sa alegem cel mai bun (indice de diferenţiere, am alege cu siguranţă numărul profesiilor.

Categoriile socio-profesionale

Grupa de profesii agregate, categoriile socio-profesionale sînt unităţi discrete, nu întotdeauna total ordonate. Fiecare categorie este astfel construita încît profesiile din care este alcătuită să fie cît mai omogene unele în raport cu altele, iar gradul de eterogenitate dintre categorii să fie maxim.

l7. Blalock (l 966. 1967) exprimă problema relaţiei dintre necongruenţa şi interacţiune W termeni de identificare şi arată ca interacţiunea poate fi considerată drept un indicator, [de]Şi cam slab. al efectelor de necongruenţa. în ceea ce îl priveşte. Tylor (1973) demonstrează că strategia elaborată de Blalock pentru a evidenţia efectele de necongruenţa poale ' generalizata la o multitudine de teorii sociologice sau psihosociologice, cum sînt teoriile consonanţei şi disonanţei cognitive, aceea a echilibrului, aparţinînd 3ui Heider.

Istoria clasificărilor datează cel puţin din secolul al XVIU-lea. Cum obiectivul nostru este de a le menţiona pe cele mai folosite de către cerce tătorul în ştiinţe sociale, precum şi de a arăta principiile taxonomice pe care se bazează, ne vom limita expunerea la exemplele americane şi fran-
[' ceze recente. Cu variante şi precizări care s-au dovedit necesare mai tîrziu, nomenclatoarele utilizate astăzi datează de la începutul anilor patruzeci pentru Statele Unite şi din anii cincizeci pentru Franţa. Scara socio-eco-nomică propusă de Edwards (1943) clasifica profesiile în şase grupe ierarhizate.

17 muncitori necalificaţi:
l *a:* muncitori agricoli,
l b, c: muncitori (alţii decît cei agricoli),
l *d:* personal de serviciu; *21* muncitori seini
-calificaţi; 3/ muncitori calificaţi şi maiştri; 4/
funcţionari şi profesii înrudite; *51* patroni, cadre de
conducere şi funcţionari publici:
5 *a:* agricultori cu exploataţii (proprietari şi arendaşi),
5 *b*\ mari comercianţi şi detailişti,
5 *c:* alţi proprietari, cadre de conducere şi funcţionari publici; *61*
profesiuni liberale.

Fiecare grupa reprezintă un segment al populaţiei active şi se deosebeşte de celelalte prin stilul său specific de viaţă economică, sociala sau culturala. Ea se caracterizează şi prin interesele sale, prin comportamentele şi atitudinile sale. Ierarhiile de acest tip examinate de Caplow (1957, pp. 33 şi urm.) trimit la unele ipoteze ce se cer evidenţiate şi avute mereu în vedere. Ele presupun că:

l/ muncitorul intelectual este superior muncitorului manual;
27 statutul de patron este superior celui de funcţionar;
3/ importanţa întreprinderilor depinde de mărimea lor;
47 este mai bine sa fii în slujba unei întreprinderi decît a unui individ: ceea ce înseamnă ca personalul de serviciu are un statut degradant.

Un nomenclator mai recent, acela utilizat de Blau şi Duncan (1967), distinge, în loc de 10, 17 categorii extrase din recensâmîntul american, pe baza cărora a fost construita. Blau şi Duncan scindează cele două categorii „profesiuni liberale, tehnicieni şi înrudiţi", ca şi „cadre de conducere, funcţionari publici şi patroni", după cum individul este propriul sau patron sau este salariat, îi împarte apoi pe „comercianţi" în comercianţi cu amă-nuntul şi ceilalţi, iar pe „muncitori" în funcţie de tipul de industrie. Tabelul următor indică cele 17 categorii socio-economice în funcţie de venitul şi nivelul lor de instrucţie mediane. Astfel, „comercianţii cu amănuntul*

TABELUL 1 . — Venituri şi niveluri de instrucţie mediane- precum şi ecattul tip pe categorii socio-profesionale al persoanelor active de sex masculin in vîrsîă de la 21 la 64 de ani în Statele Unite între 1962 şi 1973

	Vivel de instrucţie		Venit	
	1962	1973	1962	1973
1 . Profesiuni liberale	15,55	15,89	15977	24944
şi intelectuale	(2,66)	(1,98)	(12648)	(21 656)
2. Profesiuni liberate	14,8?	15,20	10 443	13 412
şi intelectuale salariate	(2,33)	(2,16)	(6 897)	(8 362)
3. Cadre de conducere	12,88	13,58	12748	16450
	(2,69)	(2,38)	(8671)	(11 931)
4. Mari comercianţi	13,21	13,64	9717	13777
	(2,33)	(2,13)	(6317)	(9016)
5. Proprietari	11,10	11,93	9785	11495
	(2,96)	(2,71)	(10564)	(14085)
6. Funcţionari	11,84	12,42	7174	9419
	(2,53)	(2,18)	(3 073)	(4 508)
1. Mici comercianţi	11,32	12,41	6 550	9 025
	(2,55)	(2,30)	(3640)	(8119)
8. Muncitori calificaţi	10,34	11,17	8 856	10 964
— industrie	(2,51)	(2,30)	(3 227)	(4 976)
9. Muncitori calificaţi	10,23	11,19	7519	9722
— alte ramuri	(2,64)	(2,36)	(3159)	(4913)
10. Muncitori calificaţi	9,70	10,57	6 784	9 899
— construcţii	(2,72)	(2,70)	(3 735)	(6 147)
11. Personal de serviciu	9,74	11,07	5 444	7 569
	(3,19)	(3,02)	(3236)	(4515)
12. Muncitori semi-calificaţi	9,50	10,47	6295	S 418
— alte ramuri	(2,69)	(2,71)	(3 346)	(4 874)
13. Muncitori semi-califîcaţi	9,40	10,35	6661	8415
— industrie	(2,70)	(2,70)	(2606)	(3851)
H. Muncitori necalificaţi	8,32	9,90	5 275	7 326
— industrie	(3,32)	(2,99)	(2719)	(4050)
15. Muncitori necalificaţi	7,98	9,79	4 245	6 953
— alţii	(3,50)	(3,36)	(2800)	(4941)
16. Agricultori cu	9,00	10,56	3 972	7 647
exploataţii	(3,29)	(2,98)	(4921)	(8610)
17. Muncitori agricoli	6,97	8,26	2 300	4 573
	(3,62)	(4,15)	(2 278)	(3 547)

sînt plasaţi după cadrele de conducere, funcţionari şi patroni, iar aceştia din urmă sînt situaţi mai jos decît pe scara lui Edwards, tocmai din cauza venitului şi nivelului lor de instrucţie.

Cît despre nomenclatorul francez din 1953, el este compus din 9 grupe socio-profesionale împărţite în circa treizeci de categorii (CSP). Construcţia sa se *bazează,* pe două principii: primul este opoziţia dintre salariaţi şi nesalariaţi (agricultori cu exploataţii, patroni din industrie şi comerţ, pe de o parte, profesiuni liberale, cadre superioare, cadre medii, funcţionari, muncitori, personal de serviciu, salariaţi agricoli şi alte categorii, pe de altă parte); cel de al doilea criteriu este o ierarhie a salariaţilor în funcţie de nivelul lor de instrucţie. Aparent simplă, această clasificare pune în joc probleme de fapt şi de drept. Convenţiile colective şi legile ce reglementează regimurile de protecţie socială au creat categorii de salariaţi ce se definesc prin diploma (ingineri, muncitori calificaţi), Ioc de muncă (muncitori, funcţionari) sau tip de autoritate (şefi de echipă).

Refacerea în 1982 a acestui nomenclator, botezat „profesii şi categorii socio-profesionale" (PCS), urmăreşte în primul rînd exprimarea mai clara a unor categorii, fără o modificare a principiilor taxonomice generale. Cele 489 de profesii de baza au fost grupate în 32 de categorii socio-profesionale pe baza tipului de activitate, a statutului (saiariat/hesaiariat) şi a reglementărilor privitoare la convenţiile colective. Dar în locul celor nouă grupe din 1953, au rezultat şase, după cum arată tabelul 2.

O comparaţie între cele două nomenclatoare, din 1953 şi 1982, arată avantajele acesteia din urmă, fără îndoială mai mulţumitoare pentru sociologul care îşi vede împlinite unele din vechile sale dorinţe. Astfel, nu va mai trebui să-şi pună întrebări în legătură cu fosta profesie a celor inactivi deoarece ea apare acum pe listă. EI va putea în sfirşit să-î ierarhizeze pe agricultori în funcţie de mărimea terenului pe care îl deţin, va putea şti daca un patron este şeful unei întreprinderi de mai mult de 10 salariaţi şi va evidenţia rolul, uneori novator, al unei categorii importante din punct de vedere sociologic, dar care nu apărea *în* vechiul nomenclator. Spre deosebire de clasificările americane sau engleze, nomenclatorul francez nu este reductibil la o scara unidimensională. Cele patru grupe de salariaţi pot fi fără îndoiala considerate întru totul ierarhizate în funcţie de salariu, nivel de instrucţie sau indicatori ai stilului de viaţă; cu toate acestea, este dificil să se găsească un criteriu în măsura să ordoneze în totalitate cele şase grupe[18].

18. O prezentare detaliată **a nomenclatorului francez** din 1953 **poate fi** găsită **în** INSEE **(1954), precum** şi **aceea din 1982înDesrosieres (1986).**

TABELUL 2 — Noul nomenclator al PCS (1982)

	Indivizi		Familii clasate după CS a capului de lamilie	
	Număr (mii)	V din populaţia activă	Număr (mii)	&* din totalul familiilor
1 . Agricultori cu exploataţii	1475	63	817	42
1 1 . Agricultori pe exploataţii mici	690	29	390	20
] 2- Agricultori pe exploataţii medii	450	19	247	14
13. Agricultori pe exploataţii mari	335	14	179	9
2. Meşteşugari, comercianţi şi şefi de întreprindere	1 835	78	1 243	64
21. Meşteşugari	904	38	669	34
22. Comercianţi	797	34	460	23
23. Şefi de întreprindere cu 10 salariaţi sau mai mult	134	6	113	6
3. Cadre de conducere şi profesii intelectuale superioare	1 895	81	1 513	77
31. Profesiuni liberale	239	10	182	20
33. Cadre de conducere din Administraţia publică	244	10	197	10
34. Profesori, profesii ştiinţifice	353	15	227	12
35. Profesii din domeniul informaţiei, artelor si spectacolului	117	5	78	4
37. Cadre de conducere administrative şi comerciale de întreprindere	559	24	473	24
38. Ingineri şi cadre tehnice de întreprindere	383	16	356	18
4, Profesii intermediare	3971	169	2534	130
42. învăţători şi asimilaţi	777	33	347	*18*
43. Profesii intermediare din domeniul sănătăţii şi al muncii sociale	613	26	256	13
44. Cler. călugări	59	3	21	1
45. Profesii intermediare administrative din Administraţia publică	278	12	172	9
46. Profesii intermediare adniinistrafive si comerciale din întreprinderi	995	42	646	33
47. Tehnicieni	678	29	564	29
48. Maiştri, şefi de echipă	571	24	528	27
5. Funcţionari	6247	265	2219	113
52. Functionari civili si agenti de serviciu din Administraţia publică	1 703	72	642	33
53. Poliţişti şi militari	380	16	305	16
54. Funcţionari administrativi de întreprindere	2532	108	819	42
55. Functionari comerciali	742	32	208	11
56. Personalul ce prestează servicii pentru populaţie	890	38	245	13
6- Muncitori	7749	329	4921	251
62. Muncitori calificati de tip industria!	1 602	68	1 232	63
63. Muncitori calificaţi de tip meşteşugăresc	1 509	64	1 059	54
64. Şoferi	567	24	491	25

* Din cauza rotunjirii cifrelor, totaluriîe nu corespund în mod obligatoriu cu suma exactă a elementelor ce intră în calcul; *e* înseamnă inferior valorii de 0,5 miimi.

Tabelul 2 — *continuare*

	indivizi		Familii clasate după CS a capului de familie	
	din popu-lația activă	V Număr Număr (mii) (mii)		Sto* din totalul familiilor
65 . Muncitori calificaţi pentru manipulare, depozitare şi transport	417		327	17
67. Muncitori necalificaţi de tip industrial	2353		1 172"	60
68. Muncitori necalificaţi de tip meşteşugăresc	1 007		473	24
69. Muncitori agricoli	294		168	9
81 . Şomeri care nu au lucrat niciodată	353	.	26	1
Populaţia activă	23 525	1 000	13273	678
Populaţia inactivă	30748		6317	322
71. Foşti agricultori	1 346		726	37
72. Foşti meşteşugari, comercianţi. şefi de întreprindere	755		491 ..	25
74. Foste cadre de conducere	344		282	14
75. Foste profesii intermediare	722		502	26
77. Foşti funcţionari	1976		1 273	64
78. Foşti muncitori	2294		1 651	1 84
83. Militari în termen	251		13	1
84. Elevi, studenţi peste 15 ani	4278		195	10
85. Alţi inactivi între 15 şi 60 de ani	5572		584	30
86. Alţi inactivi de peste 60 de ani	1978		600	33
Copii sub 15 ani	11 233		0	0
Populaţia totală	54273		19 590	1000

Sursa: **Desrosi&es** şi Thevenot (1986).

Scări de prestigiu şi indici socio-economici

Rolul fundamental al profesiei este evidenţiat şi de utilizarea sa ca element de baza în construirea scărilor de prestigiu şi a indicilor socio-economici. Sa ne oprim asupra scării de prestigiu elaborata de North şi Hatt (1947), fără îndoială cea mai populară. Intr-o anchetă din 1947, North şi Hatt îşi propuneau sa definească prestigiul relativ al fiecărei profesii. Fiecărui subiect anchetat i s-a prezentat o listă cu 88 de profesii alese printre cele ce figurează în recensămînt şi i s-a cerut să o claseze pe fiecare dintre ele în una din următoarele cinci categorii ponderate: 5 pentru „excelent", 4 pentru „bun", 3 pentru „mediu", 2 şi l pentru „sub medie" şi „slab". Scorul mediu obţinut pe profesie este egal cu:

5

j^ şi *n.* reprezintă ponderea categoriei evaluative şi, respectiv, procentajul de subiecţi ce acordă această pondere profesiei. Dacă 100% dintre indivizi consideră profesia „excelentă", scorul sau va fi maxim şi egal cu

100. Daca, în schimb, 100% dintre subiecţii anchetaţi o considera „slaba", scorul sau va fi cel mai scăzut, adică 20. Această tehnică simplă a arătat că exista un larg consens printre subiecţi în legătură cu prestigiul profesiilor, în ciuda unor dezacorduri datorate în principal caracteristicilor sociale ale celor anchetaţi, cum sînt profesia exercitată, nivelul de instrucţie, mediul de rezidentă, vîrsta.

în afara acestor variaţii, s-a constatat că, în ciuda deosebirii lor, unele profesii erau evaluate în mod identic- Această problemă de coerenţă a conţi-nuumului a fost rezolvată prin construirea unor grupe profesionale omogene în interiorul cărora profesiile sînt total ordonate. Fiecare grup constituie un *situs*[19]. Am putea avea astfel două sau mai multe profesii cu acelaşi prestigiu, dar facînd parte djn diferite *situs*. Avantajele unor asemenea indici sînt numeroase: mai întîi, ei exprimă percepţia indivizilor cu privire Ia structura profesională, ce reprezintă ea însăşi o parte a realului; apoi, permit operaţiile statistice simple şi facilitează comparaţiile dintre societăţi. Problemele teoretice şi metodologice pe care Ie ridica sînt însă atît de delicate încît ar fi iluzoriu să ne propunem tratarea lor în cîteva rînduri[20].

Tocmai pentru a răspunde unor obiecţii şi critici formulate la adresa indicelui elaborat de North şi Hatt, Duncan (1961) propune un indice so-cio-economic pentru cele 270 de profesii de bază din recensâmmtul american din 1950, în locul listei restrictive utilizată de North şi Hatt. Acest nou indice trebuie să permită, ca şi scara de prestigiu, ordonarea tuturor categoriilor profesionale. **Pe** baza unor consideraţii sociologice uşor de înţeles, Duncan îşi defineşte indicele drept o combinaţie între nivelul de instrucţie şi venitul indivizilor ce exercită aceste profesii. Deoarece cele două variabile erau totuşi foarte corelate cu vîrsta, s-a impus integrarea acesteia prin ponderarea venitului şi nivelului de instrucţie în cazul fiecărei profesii. Indicele socio-economic astfel construit explica aproape în totalitate va-irianţa scării de prestigiu folosită de North şi Hatt. Pentru datele americane, jecuaţia de regresie între această scară de prestigiu (Y), venit (X_t) şi nivel j de instrucţie (X_2) este:

$$Y = 0,59X\text{^}0,55X2-6,0.$$

Pe de alta parte, o comparare a indicilor soc io-economici, realizată de IKahl şi Davis (1955), arată strînsa lor corelaţie; ceea ce sugerează ipoteza [conform căreia indicii exprimă aceeaşi realitate cu mai mare sau mai mică [precizie. Criticile adresate acestui tip de indici sînt numeroase şi prea [tehnice pentru a fi amintite aici. Să precizăm totuşi că, şi dacă aceste pro-Jolenie de metoda şi-ar găsi rezolvarea, nu se poate ajunge Ia o măsurare

19. Benoit-Smullyan (1944) introdusese acest concept pentru a diferenţia doua dimen-
ale scării de prestigiu. Una este verticala, cealaltă, orizontală.

20. Cherkaoui si Lindsey (l 977) prezintă şi discută în mod detaliat ansamblul indicilor
[a]u instrumentelor de măsurare a claselor sociale.

unifactorială a stratificărilor. Prudenţa este deci de rigoare în folosirea unor asemenea instrumente, ca şi în interpretarea rezultatelor ce decurg de aici.

Fundamentul micro al explicaţiei macrosociologice

Şi unităţile de analiza au acelaşi tratament pe care îl au conceptele sau problemele stratificării: toate sînt definite la nivel macrosociologic. Unităţile sînt constituite din populaţii sau mari grupări sociale, şi nu din indivizi sau grupuri restrînse. Concepte cum sînt cele de eterogenitate, diferenţiere, repartizarea bunurilor (materiale, simbolice sau de putere), inegalitate, clasa sau straturi, toate trimit la realităţi supraindividuale: ele sînt fapte sociale în sensul în care înţelegea Durkheim (1895) aceasta expresie. Să analizăm următoarele întrebări: De ce există o diferenţiere crescînda a funcţiilor sociale în societatea industrială? De ce majoritatea indivizilor nu are contact cu elita? La nivel social, nivelul de instrucţie determină oare inegalitatea veniturilor? Este gradul de rigiditate a structurii sociale un factor de instabilitate politică? Aceste întrebări trimit la unităţi, concepte şi sînt formulate şi în termeni macrosociologici. Cu toate acestea, sînt ele întotdeauna analizate la nivel macrosocial? Există un consens între sociologi cu privire la metoda de investigare şi logica explicării unor asemenea fenomene? Cu siguranţă, nu: găsim chiar cu uşurinţă trei paradigme ce conduc la trei soluţii diferite pentru aceeaşi problemă.

Prima, dominantă în special în lucrările lui Durkheim şi în unele cercetări întreprinse de Simrnel şi Blau, se remarcă prin faptul că variabilele dependente şi independente sînt toate strict macrosociale. Astfel, Durkheim (1893) explică diviziunea muncii printr-o combinaţie de factori, cum sînt volumul, densitatea, sistemul de interacţiuni şi lupta dintre unităţile sociale. Urmaş al lui Simmei, a cărui influenţa decisivă o recunoaşte, Blau (1977) explică relativa absenţă a relaţiilor strînse dintre marea masă de indivizi si elită printr-o serie de enunţuri referitoare la numărul si mărimea grupurilor ce alcătuiesc structura populaţiei, fără sa facă însă apel la ipoteze culturaliste sau voluntariste. El poate explica şi de ce membrii majorităţii albe din Statele Unite nu au prieteni negri sau de origine etnică diferită, chicanos sau japonezi. Blau nu face apel nici la prejudecăţi nici la gradul de liberalism al indivizilor. Paradoxul, daca avem de a face cu aşa ceva, se explică doar în termeni de condiţii structurale.

Adepţii celei de a doua paradigme acceptă să treacă fără nici o mediere de la macro la microsociologic. în fine, cea de a treia se deosebeşte de precedentele prin căutarea unui fundament microsociologic pentru probleme macrosociale. Dacă punctele de plecare şi de sosire sînt macrosociologice, etapa intermediară se situează la nivel individual. Sa analizam problema ridicata anterior cu privire la relaţia dintre cele două variabile, nivel social de instrucţie şi inegalitate de venituri. Conform celei de a doua paradigm[e] şi folosind date provenite din anchete pe baza de chestionar, se stabileşte °

corelaţie, la nivel individual, între variabilele studiate. Răspunsurile individuale la întrebările privitoare la nivelul de instrucţie şi venit sînt tratate ca şi cum ar fi independente unele de altele. Faptul că un individ răspunde la chestionar afirmînd că are un doctorat şi primeşte un salariu de 20 000 F este, pentru această paradigmă, fără legătura cu răspunsurile unui alt individ care are o diploma de absolvire a unor studii secundare şi un salariu de 10 000 F. Se arată doar că, în medie, atunci cînd nivelul de instrucţie creşte, creşte şi salariul. Deoarece nici un principiu logic nu autorizează trecerea de la micro la macro, această paradigmă nu oferă un răspuns satisfăcător la problema pusă şi duce uneori Ia paralogisme.

Conform celei de a treia paradigme, se consideră că, dacă nivelul de instrucţie şi venitul sînt definite pornind de la răspunsuri individuale, acestea sînt legate din punct de vedere structural, iar agregarea lor creează fapte sociale *sui generis*. Aceasta înseamnă ca răspunsurile la întrebările puse sînt rezultatul unei duble competiţii dintre indivizi pe pieţele şcolare şi profesionale, definite de parametri structurali. Un individ va beneficia de un anume salariu nu în virtutea faptului că a obţinut o anume diplomă. Acest salariu depinde deopotrivă de distribuţia globală a veniturilor şi de distribuţia sociala a nivelului de instrucţie. De altfel, se poate demonstra şi ca, la nivel individual, există o puternică corelaţie între nivelul de instrucţie şi salariu, în timp ce, la nivel social, schimbarea distribuţiei diplomelor nu afectează distribuţia salariilor. Este suficient, de pildă, ca distribuţia nivelului de instrucţie a fiilor, faţă de aceea a taţilor, să fie diferită, în timp ce distribuţia venitului la cele două generaţii nu se schimba. In rezumat, doar prima şi cea de a treia paradigmă sînt acceptabile din punct de vedere metodologic, chiar dacă unii o consideră pe aceasta din urma mai satisfăcătoare din punct de vedere logic şi psihologic decît pe prima. De altfel, ambele permit construirea unor teorii ipotetico-deductive, a căror fecunditate a fost strălucit ilustrată de rezultatele convergente ale unor lucrări realizate în domenii diferite[21].

Efectele si consecinţele stratificării

Consecinţele stratificării

Stratificarea are efecte atît de numeroase şi diferite ca formă încît ar fi imprudent sa ne propunem o privire de ansamblu asupra tuturor, fie şi nu-

21. Insistam în special asupra lucrărilor luiBSau (1977) şi ale luiBoudon (1973) care, m ciuda diferenţei punctului de vedere paradigmatic adoptat (primul macro, cel de al doilea micro sociologic), sînt totuşi convergente în ceea ce priveşte temeinicia axiomatizării. Ui realitate fără nici o legătură cu o simplă formalizare, cum este aceea schiţată de Turner (1984) în teoriile stratificării.

mai în mod superficial. In orice caz, nu acesta este obiectivul acestei părţi care îşi propune sa se limiteze Ia studiul relaţiilor dintre stratificare şi patru aspecte fundamentale ale vieţii sociale, şi anume fecunditatea, socializarea, consumul şi acţiunile în general. Aceasta opţiune este cu siguranţă parţial arbitrara; ea se justifica totuşi în parte prin importanţa ternelor abordate. De altfel, atenţia ne va fi în principal reţinută nu atît de influenţa directa sau indirectă a omniprezentei stratificări asupra acestor aspecte, cît de studiul condiţiilor în care efectele sale sînt cvasinule sau neglijabile. Este o banalitate să arătăm că există o corelaţie între structura de clasă şi fecunditate; dar mult mai puţin banal dacă propunem o explicaţie deopotrivă dinamică, structurală şi care sa cuprindă numeroase date demografice. Demonstrarea existenţei unui consum diferenţial în funcţie de clase este un lucru relativ uşor şi chiar simplist; dar evidenţierea cazurilor în care clasa este mai puternic legată de consum decît venitul şi construirea unei teorii generale a comportamentului, care integrează stratificarea ca variabila endogenă presupune acceptarea depăşirii „adevărurilor" sociologice primare. Să precizăm, în sfîrşit, că nu intenţionăm să prezentăm situaţia lucrărilor realizate în legătura cu aceste patru probleme (o munca titanică!), ci sa spicuim din ele cîteva aspecte din punctul de vedere a] stratificării.

Cauzalitatea circulara dintre demografie si stratificare: exemplul fecundităţii

Fenomenele demografice sînt şi obiective, şi măsurabile. Recenzarea lor este simpla; statisticile de care dispunem în acest domeniu sînt fiabile şi permit comparaţii. Dacă preferăm sa examinăm aici relaţia dintre stratificare şi fecunditate, mai curînd decît aceea dintre stratificare şi mortalitate, acest lucru se datorează faptului ca mortalitatea este evidentă: clasele înstărite au o speranţă de viaţă mai mare în măsura în care ele beneficiază de un nivel de instrucţie şi de un venit mai ridicate, ce le permit să se preocupe mai mult de sănătatea lor şi să ia măsuri preventive stricte. Pe de altă parte, şi spre deosebire de fecunditate, mortalitatea nu presupune nici un element de alegere (în afara cazului limita al interpretării strategice a sinuciderii)[22]. Cu fecunditatea lucrurile stau cu totul altfel. Ea depinde deopotrivă de căsătorie, de practicile de control al naşterilor şi de mortalitatea copiilor. Chiar daca individul este în mare parte neputincios în fata morţii copiilor săi, el poate cel puţin hotărî în legătură cu vîrsta la care

22. Interpretarea strategică a sinuciderii este apărată de Douglas (1967) şi Baecbler (1975).

vrea sa se căsătorească, poate uneori alege o tehnică contraceptivă, precum şi data naşterii primului sau copil.

în condiţii identice, fecunditatea este cu atît mai ridicată, **cu** cît este mai ridicată şi mortalitatea infantilă. Să ne imaginam două populaţii în cadrul cărora cuplurile doresc acelaşi număr de copii care să atingă vîrsta adulta. Daca 50% dintre copiii celei dintîi şi doar 5% din ceilalţi mor la o vîrsta fragedă, cuplurile primei populaţii vor trebui sa aibă o fecunditate aproape de două ori mai ridicată decît cele din a doua populaţie. Cum în societăţile industriale ratele mortalităţii în funcţie de clase sociale sînt foarte apropiate, putem să nu ţinem seama de acest factor în explicarea fecundităţii. Deoarece ceilalţi determinanţi ţin de opţiunea individuală, cum se poate atunci explica faptul ca fecunditatea variază în funcţie de clasa de apartenenţă a indivizilor? In realitate, în spatele acestei întrebări aparent simple se aflã o dublă problema de metodă şi de teorie. Din punct de vedere metodologic, este oare necesară rezolvarea problemei în termeni de efecte structurale, ce necesită o explicitare, sau este posibila, cu ajutorul cîtorva ipoteze coerente asupra comportamentelor familiilor, demonstrarea faptului că fenomenul macroscopic examinat este rezultatul unei agregări de alegeri individuale, ale căror consecinţe nu sînt la început conţinute în intenţiile individuale? Teoretic vorbind, vom prefera unei explicaţii *ad hoc* o explicaţie care leagă între ele în acelaşi mod următoarele trei grupe de enunţuri fundamentale.

în primul rînd, cercetările istorice au demonstrat ca, în societăţile pre-industriale, fecunditatea este corelată în mod pozitiv cu statutul, în al doilea rînd, de la începutul revoluţiei industriale, se constată o inversare a corelării: rata fecundităţii scade cînd nivelul socio-economic creşte, în al treilea rînd, trebuie dată o explicaţie şi în legătură cu ciclurile fecundităţii, care sînt de trei tipuri: cicluri tradiţionale caracterizate printr-o variaţie a' ratei mortalităţii şi o rată a fecundităţii maxima şi invariabilă; cicluri moderne definite printr-o scădere foarte puternică a ratei mortalităţii faţa de o scădere uşoară a ratei fecundităţii; în sfîrşit, cicluri contemporane, cu o rata minimă şi invariabilă a mortalităţii şi variaţii ale ratei fecundităţii[23]. Dacă se constata o corelaţie pozitiva între statut şi fecunditate în primele două cicluri, se observă în schimb o relaţie inversă între aceste doua fenomene în cel de-al *treilea.*

Unii cercetători au propus explicarea acestor fenomene cu ajutorul unor teorii uni- sau multidimensionale ce combină în mod mai mult sau mai puţin fericit variabile cum sînt urbanizarea, scăderea populaţiei rurale,

23. Se vor consulta pe această temă lucrările lui Easterlin (1961, 1973, 1980), sinteza studiilor asupra fecundităţii, realizată de Andorka (1978) şi excelentul articol al lui Ches-naisţl983).

creşterea nivelului de instrucţie sau munca femeilor[24]. Alţii, printre care Arsene Dumont sau Ronaîd Fisher îşi limitează domeniul de investigaţie la corelarea negativă dintre fecunditate şi statutul socio-economic. Pentru Arsene Dumont, unul din pionierii teoriei scăderii fecundităţii, tot aşa cum, pentru a urca prin forţa capi Iar ităţii, un lichid trebuie sa fie fluid, o familie trebuie să fie mica pentru a urca pe scara socială. El traduce de fapt această analogie fizică într-un model sociologic care leagă în mod negativ mobilitatea de fecunditate. După ce a constatat, pe urmele lui Tocqueville, efectele egalizării condiţiilor şi ale birocratizării vieţii sociale şi economice asupra spiralei inflaţioniste a aşteptărilor, Arsene Dumont (1890, p. 318) scrie ca: „Ea (nefecunditatea) face cele mai mari ravagii mai ales în rîndurile claselor de mijloc. La clasele opulente, care îşi permit luxul şi libertatea absolută a tuturor fanteziilor, nefecunditatea, obişnuită de altfel, are drept cauză mai puţin preocuparea de a urca, cît grija de a nu decâdea." Şi adaugă mai departe: „Pentru a găsi o categorie socială sustrasa complet atracţiei idealului central, trebuie sa coborâm pînă la muncitorul de la oraşe şi sate, şi chiar pînă la muncitorul cel rnai sărac, cel care nici nu mai încearcă să urce mai sus de condiţia pe care o are, pînă la proletar. Acesta, recunoscîndu-şi imposibilitatea dezvoltării în sensul apreciat de naţiune, încearcă să ducă la maximum defectele pe care e silit să le aibă într-o anumită măsura... Viciul, darul beţiei, folosirea argoului, bîrfa, zeflemeaua sau cîntecele obscene au cel puţin meritul de a nu fi ridicole. Aceasta este supapa, singura care îi rârmne deschisă, prin care verva populara reuşeşte să-şi croiască o cale, îşi redobîndeşte naturaleţea şi veselia. Proletarul întoarce spatele esteticii naţionale, el se sustrage atracţiei capilare şi îşi salvează totodată fecunditatea."

Fisher (1929) sugerează o ipoteză şi mai generală, conform căreia mobilitatea ascendentă a familiilor cu un număr mic de copii şi mobilitatea descendentă a familiilor cu o descendenţă în număr ridicat sînt cauzele asocierii negative dintre fecunditate şi statut. Cercetările empirice au eşuat în demonstrarea existenţei unui efect de interacţiune general între fecunditate si statutele părinţilor şi copiilor. Totuşi, acest efect pare prezent la indivizii care au trăit experienţa unei mobilităţi puternice, adică aceia care au traversat mai multe statute între cel al familiei lor de origine şi statutul lor final[25].

Cel de al doilea tip de teorie este elaborat în principal de economiştii neoclasici ce propun o teorie coerentă a variaţiilor fecundităţii şi trecerii

24. Se va consulta Ness (l 970). Davis (l 963) ia în considerare statutul ca variabilă ex plicativă a declinului familiilor numeroase. Lorimer (1954), Stolnitz (1964), Coaie (1969). Clifford (1971) explică fenomenul prin schimbarea unor valori legate de religie, munca, legături de rudenie, hedonism etc.

25. Vom examina mai în detaliu relaţiile dintre mobilitate şi fecunditate în capitolul consacrat mobilităţii.

de la un ciclu demografic la altul. Acest model microeconomic acordă un loc hotarîtor unei variabile endogene, venitul[26], în primul rînd, o mortalitate ridicată, datorată în special unei recolte proaste, reduce oferta de mina de lucru, ce se exprima printr-o creştere a salariilor. Aceasta din urmă duce la căsătorii precoce şi la o creştere a populaţiei. Rezultă un dezechilibru între ratele mortalităţii şi fecundităţii în generaţia următoare, ceea ce provoacă o răsturnare a tendinţei, cu o scădere a ratei fecundităţii datorată unei reduceri a salariilor. Tranziţia de la acest tip de ciclu la următorul se explică ipotetic printr-o creştere constantă a venitului real, consecinţa a unei schimbări a regimului economic caracterizat printr-o cerere sporită de mînâ de lucru. Deoarece astfel condiţiile de viaţă s-au îmbunătăţit, rezultă o scădere pe termen Jung a ratei mortalităţii. Dar această creştere a salariilor duce în timp la o sporire a costurilor necesare pentru un copil suplimentar, ceea ce readuce rata fecundităţii la nivelul ratei mortalităţii.

Scăderea ratei fecundităţii este explicată prin reducerea beneficiilor şi sporirea costurilor presupuse de prezenţa copiilor. Apariţia unor substitute mai puţin costisitoare, cum sînt protecţia socială, dispariţia progresivă a muncii copiilor, care era o sursa de salariu suplimentar, generalizarea şcolarizării obligatorii pînâ la o vîrstă ridicată, duce la dispariţia acestor beneficii. Pe de alta parte, costurile de tipul celor pentru procreare şi educaţie au crescut substanţial, în special atunci cînd mama lucrează. La acestea trebuie adăugat faptul ca părinţii doresc sa aibă copii cu un nivel de instrucţie şi un statut ridicate. Vor prefera în consecinţă o descendenţă în număr limitat, dai' de „calitate" superioară unei descendenţe numeroase.

Această teorie a comportamentului raţional anticipează o relaţie pozitivă între fecunditate şi venitul relativ al familiei, indiferent dacă acesta este definit în raport cu veniturile familiilor din aceeaşi grupa sau ca venit al familiei în diferite momente ale istoriei-sa le. Şi totuşi, aceasta relaţie nu este de fapt întotdeauna foarte evidentă, fiind mascată de influenţa altor variabile, cum sînt statutul social, nivelul de instrucţie sau mediul de rezidenţă, care întreţin cu fecunditatea şi venitul efecte de interacţiune, în general, din studiile comparative ale diferitelor societăţi în diferite momente ale istoriei lor rezultă că, în condiţii identice, venitul este corelat pozitiv cu fecunditatea. Dar dacă se ia în considerare faptul că există o cerere de copii dotaţi cu calităţi superioare (în acest caz, costurile cu copilul tind să crească foarte mult), precum şi corelaţia negativă dintre calitatea şi numărul copiilor, vom avea o explicaţie pentru fecunditatea diferenţiala în funcţie de categoriile sociale şi pentru corelaţia negativă observată între statut şi fecunditate.

26. Vom cita în primul rînd lucrările lui EasîeTlin (1961. 1973. 1980). Becker (1981), Caldwell (1982). Lemenicier (1988).

Forţa teoriei comportamentului raţional este incontestabila chiar daca ea Iasă, pentru moment, fără răspuns numeroase întrebări. Fără să intram în detalii tehnice care depăşesc cadrul limitat al acestei expuneri, putem semnala cel puţin doua. După cum remarca pe bună dreptate Chesnais (1983)., această teorie este anistorică, în măsura în care ea nu ia în considerare evenimentele ce ritmează fecunditatea. Este vorba despre războaie şi crize. Pe de aîtă parte, convergenţa unor tendinţe ale fecundităţii în societăţi în care unele variabile macroeconomice sînt diferite *(e. g.* nivel de trai, rate de creştere, de activitate), ne fac să credem ca o explicaţie strict economică este insuficientă pentru o interpretare satisfăcătoare. Dar, fără îndoială, această teorie cunoaşte soarta tuturor celorlalte: generalizarea sa imprudentă poate duce uşor pe calea dogmatismului.

Tipurile de socializare

Teoriile socializării au cel puţin o dubla origine; psihanaliza freudiana, ce subliniază influenţa determinantă a familiei asupra structurilor mentale ale copilului şi adultului, pe de o parte; pe de alta, sociologia, ce pune în evidenţă şi studiază relaţiile dintre grupurile sociale, instituţiile şi comportamentul indivizilor care s-au socializat în cadrul lor. Socializarea înseamnă învăţarea unor roluri, capacitatea de a împărtăşi cu celălalt aceleaşi semnificaţii, de a răspunde şi de a-i anticipa aşteptările, de a interioriza norme, valori, sisteme de gîndire. începînd cu Durkheim, putem distinge două dimensiuni, în realitate corelate, ale socializării. Prima este reglarea socială. Ea se referă la controlul social al comportamentului normat sau ritual al indivizilor. Cel de-al doilea este reglarea cognitivă. Ea priveşte modele de gîndire, credinţe, mituri şi expresiile lor intelectuale[27]. Individul e socializat de diferiţi agenţi. Este vorba despre familie, despre grupurile celor de-o seamă (prieteni de joaca sau de cartier), despre şcoală, mijloacele de comunicare de masă, biserici sau grupuri religioase, organizaţii profesionale, politice sau sindicale. Socializarea este uneori planificată în unele instituţii, în special în şcoală[28]. Alteori, cum e cazul unor

27. Cele două dimensiuni ale socializării pot fi deosebite în textele durkheimicne pe care le vom împărţi astfel în două grupe. Pe de o parte, lucrările sau capitolele în care di mensiunea cognitivă este analizată în sine sau pusă în relaţie cu structura socială (tip de solidaritate sau de integrare), cum sînt *Diviziunea muncii sociale,* cap. 4; *Despre unele forme primitive de clasificare'. Formele elementare ale vieţii religioase,* în sfîrsit numeroa se pasaje din *Educaţia morala* si. practic, întreaga *Evoluţia pedagogiei în Franţa,* a se vedea în acest sens Cherkaoui (1978) si (1981). Pe de altă parte, reglarea socială, asupra căreia se insistă în general, parcurge întreaga operă a sociologului francez.

28. Trebuie să ne gîndim la şcoala modernă, şi nu la toate tipurile de scoală. Şcolile greceşti şi romane, de pildă, nu socializau individul, a se vedea Cherkaoui (1976).

situaţii particulare sau excepţionale trăite de individ, nu există nici o planificare: un eveniment care afectează sau defineşte o întreagă masa, cum este pierderea slujbei în timpul unei crize economice, o îmbogăţire bruscă, rezultat al unei întîmplâri fericite, războiul, toate pot influenţa considerabil socializarea. Este fals să se creadă, aşa cum fac unii teoreticieni puternic influenţaţi de psihanaliză, că personalitatea unui individ este modelată o dată pentru totdeauna de familie în timpul primei copilării. Dimpotrivă, socializarea se schimbă de-a lungul întregii vieţi. Există mereu noi roluri *de* învăţat, situaţii sociale inedite, probleme cu care individul este confruntat şi pe care trebuie să Ie rezolve pentru sine sau pentru altul. Fără îndoială, familia este primul şi cel mai important agent de socializare; dar nu este unicul. Daca limităm în mod intenţionat această expunere la influenţa pe care ea o exercită, o facem cu intenţia de a descrie mai bine relaţiile dintre stratificarea sociala şi socializare. Cititorul este invitat sa consulte celelalte capitole din acest tratat care analizează unul sau altul din aspectele socializării.

Principalele teorii ale socializării familiale pot fi exprimate printr-o reţea mai mult sau mai puţin complexa de relaţii între conceptele majore, şi anume poziţia familiei în stratificare., stratificarea familiei, caracteristicile proprii indivizilor ce urmează să fie socializaţi şi socializarea propriu-zisă a copiilor, ce trebuie explicată. In primul rînd, statutul socio-economic al părinţilor îi expune unor anumite condiţii de viaţă şi le defineşte identitatea sociala, ce va fi exprimată prin cele doua categorii corelate, reglarea sociala (roluri, norme, valori) şi reglarea cognitivă (moduri de gîndire, de expresie). Manipularea simbolurilor, complexitatea muncii, libertatea relativă în raport cu controlul superiorilor ierarhici, responsabilitatea şi iniţiativa individuale sînt tot atîtea aspecte caracteristice muncii claselor mijlocii şi superioare, în schimb, manipularea obiectelor fizice, standardizarea sarcinilor, controlul strict al muncii de către şefi, supunerea în faţa autorităţii externe reprezintă trăsături ale vieţii profesionale a claselor populare. Sfera rolurilor profesionale şi aceea a normelor, în cazul celor două grupuri sociale, sînt diferite deşi nu disjuncte, în al doilea rînd, aceste două tipuri de reglare sînt traduse de părinţi într-o concepţie a realului social, în aşteptări legate de viitorul lor şi acela al copiilor lor. Astfel, şansele unui tată de a-şi ameliora statutul sau de a râmîne fixat în el, capacităţile sale de a se adapta şi de a învăţa noi roluri, precum şi de a se conforma unor noi norme, influenţate *in* bună măsură de nivelul său de instrucţie, îi Determină nivelul de flexibilitate intelectuală şi se repercutează asupra tipului de socializare Ia care îşi va supune copiii. In al treilea rînd, socializarea este de asemenea determinată de individualitatea fiecărui copil, ca şi de structura familiei (numărul de copii, ordinea naşterii lor, densitatea naşterilor), dependentă Ia rihdul ei de poziţia familiei în stratificarea socială.

în conformitate cu numeroase lucrări, în majoritate anglo-saxone, spre deosebire de familiile aparţinînd claselor populare, cele provenite din clasele mijlocii sau superioare îşi antrenează mai devreme copiii spre asumarea unor responsabilităţi. In sînul acestora, părinţii accentuează mai puternic reuşita individuala, controlînd mai sever activitatea şcolară, sexualitatea şi prieteniile copilului. In comparaţie cu familiile populare, familiile mijlocii sau burgheze îşi îndeamnă copiii să-şi limiteze agresivitatea fizică, dar şi să participe la competiţii. Părinţii aparţinînd claselor mijlocii folosesc mai des argumentele decît pedeapsa fizică. Părinţii proveniţi din clasele populare le cer copiilor lor să fie ascultători, pentru a putea evita astfel în special problemele rezultate dintr-o eventuală revolta împotriva condiţiilor profesionale şi sociale viitoare. Primii insistă asupra creativităţii copilului, ambiţiei, reuşitei, independenţei, controlului stapî-nirii de sine; ceilalţi, asupra conformismului, ordinii, supunerii. Cei dintîi apreciază comportamentul copiilor lor în funcţie de intenţii; cei din urma iau în considerare consecinţele actelor[29].

în ceea ce priveşte dimensiunea cognitivă a socializării, aceasta a fost studiată în principal prin manifestarea ei în modurile de exprimare lingvistică, semantică, sintactică şi consecinţele cunoaşterii lor asupra modurilor de gîndire, cunoştinţelor şcolare, viziunilor asupra realului şi aşteptărilor. S-a remarcat că familiile aparţinînd claselor populare, a căror structură este puternic ierarhizată în funcţie de statutul indivizilor, utilizează un „cod socio-lingvistic" restrîns. Acest cod se caracterizează printr-un limbaj concret, descriptiv, cu o sintaxă relativ săraca, ce nu permite comunicarea explicita a sentimentelor, intenţiilor şi ideilor, în familiile aparţinînd claselor burgheze, a căror structură este de asemenea ierarhizată în funcţie de statut, dar care ţine seama de calităţile psihologice şi intelectuale ale individului, funcţionează un „cod elaborat". Acesta se remarcă prin limbajul său bogat, analitic, abstract, o sintaxa complexă, ce permite comunicarea explicită, alegerea dintre mai multe eventualităţi, organizarea mai articulată şi raţionalizată a gîndirii, operaţii logice avansate[30].

In ceea ce îl priveşte, Durkheim (1895, pp. 144 şi urm.) a arătat ca gîn-direa se exprima printr-un simbolism condensat şi metaforic, mai ales prin proverbe, în primul rînd în cadrul societăţilor caracterizate prin solidari-

29. Este imposibil să cităm toate lucrările cele mai importante în legătura cu socializa rea familială. Lista bibliografica parţiala de mai jos cuprinde în principal culegeri de arti cole apărute în periodice ştiinţifice, prea numeroase pentru a fi citate aici: MacCoby şi Gibbs (1954). Christensen (1964). Clausen (1968). Goslin (1969). Nye (1976). Denzin (1977), Burr. HUI. Nye şiReiss (1979). MacCoby (1980), Henderson (1981). în fine lucră rile lui Kohn (1977).

30. Vom cita în primul rînd lucrările lui Berastein (1971. 1972) si cele ale şcolii sale. analizate de Cherkaoui (1974), fără sa uităm cercetările socio-lingvistice ale lui Labov (1966. 1972).

ţaţe mecanică şi la nivelul claselor populare. In cadrul societăţilor caracterizate prin solidaritate organica şi la nivelul claselor superioare ale societăţilor modeme, ideile şi sentimentele sînt exprimate în mod mai analitic, mai individual, mai raţional. Primul mod corespunde din punct de vedere structural similitudinii sau identităţii indivizilor- Pe plan cognitiv, el traduce forţa conştiinţei colective, adică gîndirea impersonala. Cel de-al doilea exprimă diferenţierea crescînda a rolurilor şi statutelor, specificitatea şi diferenţele individuale.

Dar socializarea depinde şi de structura familiei, în primul rînd, atunci cînd numărul fraţilor creşte, timpul pe care părinţii îl acorda copiilor lor, ca şi posibilităţile de negociere scad; probabilitatea folosirii pedepselor fizice şi a autorităţii creşte în mod corelativ, în al doilea rînd, ordinea naşterii copiilor joacă de asemenea un rol important în socializarea lor. Cel mai mare dintre fraţi, de pildă, primeşte mai multă atenţie, mai multa afecţiune şi stimulare verbală. El este supus unei mai mari presiuni pentru reuşita şcolara. Este obişnuit sa îşi asume rolul de lider al fraţilor, uneori chiar pe cel de cap de familie. In al treilea rînd, densitatea naşterilor, definită prin intervalul de timp dintre aceste naşteri, pare să aibă de asemenea repercusiuni asupra relaţiilor dintre părinţi şi copiii lor: cu cît naşterile sînt mai apropiate, cu atît va fi mai mare probabilitatea folosirii unor tehnici mai curînd represive decît permisive pentru controlarea comportamentului copiilor. Cu toate acestea, unii cercetători au arătat că relaţia dintre densitate şi reglare este descrisă mai corect de un model curbilinear[51].

Chiar daca şi astăzi teoriile socializării îşi continuă eforturile de clarificare a relaţiilor dintre stratificările sociale şi reglare, ele nu mai sînt unilaterale şi fixiste. Se admite mai uşor că procesele de socializare sînt multidimensionale, că ele constituie nişte mecanisme de schimb, ca se modifică în funcţie de încercările sociale sau psihologice şi problemele pe care individul este chemat să le rezolve de-a lungul întregii sale vieţi.

Consumul diferenţiat

Chiar dacă consumul este mai mult un domeniu rezervat economiştilor decît un subiect de reflecţie pentru sociologi, consideram ca este interesant să analizăm efectele stratificărilor asupra acestui comportament, pe care unii cercetători nu au omis să îl remarce. Nu vom prezenta aici o sinteză a lucrărilor sociologice ce ar alcătui o teorie coerentă. Aşa ceva nu exista. Chiar mai mult: chiar dacă înglobăm rezultatele studiilor clasice, cum sînt cele ale lui Le Play (1855), Veblen (1899), Halbwachs (1913), în

31. Scurtul paragraf anterior rezuma rezultatele cercetărilor realizate de Hilton (1967). Hiemers (1970). Burr (1973). Cohen şi Beckwiîh (1976) şiKidwell (1981. 1982).

cele ale cercetărilor de psiho-sociologie privitoare Ia comportamentul consumatorului, nu ajungem la o teorie coerentă şi codificată, comparabilă celei de care dispune economistul şi ale cărei cîteva enunţuri esenţiale le vom aminti acum pe scurt[32].

Punctul de plecare al teoriei alegerii consumatorului este ipoteza de raţionalitate conform căreia consumatorul alege, din universul opţiunilor posibile, combinaţia coerentă de bunuri care îi maximizează satisfacţia sau funcţia sa de utilitate[33]. Cum fiecare combinaţie de bunuri poate primi un indice, anumite combinaţii vor avea aceeaşi valoare. Curbele de indiferentă sînt locul geometric al combinaţiilor de utilitate egală. Ele descriu complet preferinţele consumatorului[34].

Consumul este analizat în teoria cererii, a cărei funcţie a fost formulată de Cournot (1838). In teoria echilibrului general în care toţi cumpărătorii şi producătorii sînt luaţi în calcul, cererea unui bun sau a unei mărfi este funcţie de veniturile şi gusturile cumpărătorilor, ca şi de preţul tuturor celorlalte mărfuri. In teoria echilibrului parţial, unde analiza se aplică unui bun sau unui singur sector, cererea unui bun este funcţie de veniturile şi gusturile cumpărătorilor, de preţurile posibile ale bunului ca atare şi de preturile bunurilor de înlocuire. Cererea este o relaţie inversa între preţ şi cantităţi.

Marshall (1890, cartea I, cap. FV) a introdus primul conceptul de elasticitate a cererii şi 1-a definit drept raportul dintre variaţia relativă (sau în procente) a cantităţii unui bun şi variaţia relativă a preţului acestui bun. Curbele cererii sînt stabilite fie pe baza de date cronologice agregate referitoare la piaţă, care prezintă preţurile şi cantităţile bunului, fie pornind de la bugetele familiale, caz în care se face doar o analiză a cererii în funcţie de schimbarea venitului, în cazul limitării la aceasta a doua procedură, mai mulţi factori pot influenţa cererea unui bun, în special preţul său, pre-

32. Vom face distincţie între teoria economică a alegerii, care e axiomatică, şi „teoria" comportamentului, ce se prezintă drept corespondentul sau psihosociologic, Aceasta din urma nu a avut nevoie nici de unitate, nici de coerenţă. Alături de lucrări de o mare ţinută ştiinţifică, cum sînt cele ale luiKatona(1951, 1964. 1975) şi studii publicate în reviste spe cializate în marketing si publicitate, care au unele ipoteze raţionaliste în comun cu micro economia, găsim o literatură abundentă despre motivaţii, ce reprezintă cel mai adesea doar o culegere de reţete.

33. Această definiţie presupune că actorul social rămîne coerent cu sine, chiar daca alegerile sale sînt excentrice. Dacă indivizii s-ar comporta în mod capricios, schimbîndu-şi de fiecare dată preferinţele *(i.e.* absenţa structurii de comportament), teoria alegerii raţio nale ar fi total nerealisîă.

34. Conceptele utilizate sînt definite cu mai multă rigoare în tratatele de microeco nomic, a se vedea de exemplu Henderson şi Quandt (1958). Lancaster (1969), E bine să amintim că în noua teorie a consumatorului, funcţia de utilitate este formulată în termeni de caracteristici mai curind decît în termeni de bunuri. Raţionamentul nu urmăreşte un bun. maşina, de pildă, ci caracteristicile sale fizice, estetice etc. Ceea ce înseamnă că bunul ca totalitate este dezagregat. A se vedea pe această tema Lancasîer (1968. 1971).

tul produselor de înlocuire, venitul, gustul, în realitate, se consideră ca cererea este pur şi simplu funcţie de preţ şi venit. Cererea variază în sens invers cu preţul şi în acelaşi sens cu venitul[35].

începînd cu Emst Engel (1855)[36], economiştii sînt preocupaţi de relaţia dintre cerere şi venit. Engel a formulat o lege, care îi poartă numele, conform căreia atunci cînd venitul creşte partea din venit consacrată hranei scade. Pornind de la această lege, Engel clasează bunurile în bunuri inferioare şi bunuri superioare. Curbele lui Engel, pentru un preţ constant, sînt de obicei concave orientate în jos: aceasta înseamnă că atunci cînd venitul creşte se produce o saturare progresivă a cererii unui bun. Din punct de vedere teoretic, doua metode permit determinarea curbelor lui Engel. Prima constă în studierea bugetului aceleiaşi familii timp de mai mulţi ani: se examinează schimbările în structura bugetului în funcţie de o schimbare a venitului, în general, deoarece în acelaşi interval şi preţurile au variat, este nesocotită ipoteza stabilităţii preţurilor, în cazul celei de a doua, cea mai utilizată, se studiază simultan bugetele mai multor familii ce au venituri diferite. Dar această metodă se bazează pe o ipoteza pe care sociologul o poate pe bună dreptate contesta. Sîntem oare îndreptăţiţi să presupunem ca nevoile şi gusturile familiilor cu venituri diferite sînt aceleaşi[37]? Nu există stiluri de viată caracteristice straturilor sociale, ireductibile la venit? O creştere, chiar substanţială, a venitului unei familii sărace o va face pe aceasta să adopte consumul caracteristic unei pături sus-puse? Pentru a răspunde acestui tip de obiecţii, economiştii segmentează populaţia în mai multe straturi cu stiluri de viaţa omogene, construiesc pentru fiecare o curbă a Iui Engel şi calculează diferitele elasticităţi.

Studiile sociologice sau psiho-sociologice se caracterizează în principal prin examinarea efectului acestei segmentări în funcţie de stratificarea socială pe bugete. Fără sa ajungă toate la aceleaşi concluzii, aceste studii permit degajarea următoarelor enunţuri. Venitul este la fel de bun, dacă nu chiar mai bun decît orice instrument de măsurare a claselor sociale pentru a descrie sau pre2Îce consumul a¯numeroase bunuri, mai precis achiziţia lor. în schimb, indicii compoziţi ai claselor se dovedesc a fi un predictor

35. Există totuşi unele excepţii. Cererea de bunuri considerate inferioare (cum este cartoful) scade atunci cînd creşte venitul. Consumatorii, spune explicaţia, renunţă la cartof pentru bunuri considerate superioare, cum sînt legumele proaspete. Uneori, o creştere a preţului unui bun duce îa o creştere a cererii acestui bun {paradoxul lui Giffen). fapt expli cat de Marshall (Î890) care arata cum consumatorii săraci îşi reduc cererea de alte bunuri niai scumpe pentru a consuma acest bun în cantităţi mai mari.

36. O expunere detaliată a lucrărilor lui Engel poate fi găsită în articolu! lui Berthomieu (1966). A se vedea de asemenea Herpin şi Verger (1988. pp. 14-27).

37. Fără a vorbi bineînţeles despre schimbarea eventuală a preferinţelor actorului soCîal pe termen mediu si lung. pe care teoria economică o rezolvă în cadru) axiomaticii saSe. Schimbarea de gust pe termen scurt ar fi o explicaţie a erorilor de previziune economică, după cum susţin unii economişti.

mai bun al frecvenţei de utilizare a anumitor bunuri, activităţilor din timpul liber, mai general a tipurilor de comportament (preţul plătit, tipul de magazin din care este cumpărat bunul respectiv, ritualuri culinare etc.)[38]. Este clar că afirmaţiile curente avansate de unii sociologi, conform cărora clasa socială ar fi elementul fundamental în explicarea consumului, rămîn neîntemeiate în măsura în care nu se compară efectele acestuia cu acelea ale venitului asupra consumului. Şi chiar mai mult: luarea în considerare a stratificării, aşa cum am defînit-o aici, nu permite şi nici nu justifica explicaţii strict culturaliste sau holiste[39].

Chiar în cazul unui bun de consum atît de îndepărtat de cele pe care le studiază microeconomia, cum este alegerea prenumelui, în măsura în care el este gratuit şi obligatoriu, acesta nu depinde de un model culturalist. După cum subliniază Besnard şi Desplanques (1986, p. 10), „alegerea prenumelui este rodul unei strategii raţionale, adiţionarea acestor alegeri individuale producînd efecte neaşteptate, şi aceasta cu atît mai mult cu cît alegerile altora sînt ignorate". De fapt, actorul social deţine o cantitate importantă de informaţii în legătură cu frecvenţele reale ale unor prenume deja existente. Deci autorii dau curs unei explicaţii acţioniste chiar daca uneori folosesc ici şi colo concepte colective. Dacă sînt lăsaţi deoparte factorii secundari, două enunţuri pot explica, după părerea lor, alegerea făcută, în primul rind, părinţii aleg un prenume pentru a-şi individualiza copiii: ei sînt deci în situaţia de a îndepărta prenumele râspîndite. In al doilea rind, trebuie să evite si prenumele excentrice. De fapt, cele două variabile care exprimă gusturi sînt corelate cu gradul de sociabilitate, *i.e.* cu frecvenţa relaţiilor sociale sau cu ceea ce Durkheirn (1893) înţelege prin densitate materială. Există însă diferenţe de gust sau de structuri de preferinţa, ireductibile la variabile independente, traducîndu-se prin alegeri de prenume diferite în funcţie de clasele sociale? Autorii afirmă acest lucru şi îl demonstrează pornind de la o serie de analize de date privitoare la prenume. Pe de altă parte, ei argumentează cu foarte multe detalii empirice temeiul modelului de difuzare verticala, în realitate, modelul alegerii, ce poate fi citit în filigran în această lucrare destinată unui public larg, ar merita ex-plicitat si formalizat în lumina teoriei alegerii raţionale care ar lua în considerare efectele structurale.

Ar fi bine totuşi să semnalam că unii economişti acceptă ipoteza efectelor structurilor sociale şi culturale asupra structurii nevoilor. Chiar Mar-shall a semnalat ca o parte a cererii neexplicate prin venituri şi preţuri nu

38. Myers şiGutman(1974). Schiffrnan şi Karmk (1978). în special partea a 3-a privi toare la dimensiunile sociale şi culturale aie comportamentului consumatorului A se vedea siHerpin(1984)

39. Este îndeosebi cazul celor care nu fac decît să reia modurile de analiză ale lui Halbwachs (1913). şi anume Chombart de Lauwe (1956). Bourdieu(1979), Grignon şi Grignon (1980).

este reziduală şi trebuie pusa în seama unor valori. Veblen (1899), la rîn-dul lui, a arătat cît este de iluzoriu să vrei să explici cererea pornind de la ipoteza uniformităţii nevoilor. Consumul claselor bogate este în mai mare măsura caracterizat de preocuparea de a-şi sublinia poziţia socială şi de a se deosebi de celelalte clase. Consumul ostentativ este simbolul apartenenţei la un grup privilegiat şi nu poate fi dedus din axiomatica microeco-nomici, într-adevar, preţul ridicat al anumitor bunuri este singura cauză pentru care sînt dorite. Cu cît preţul acestor bunuri creşte, cu atît consumul lor răspunde la nevoile sociale ale grupului şi cererea de asemenea bunuri este mai mare. în acest caz, elasticitatea este pozitivă. Efectul Veblen, ca şi alte efecte, arată că, în opoziţie cu ipoteza teoriei alegerii raţionale, consumul unui individ sau unui grup social nu este independent de al celuilalt.

Deşi situat pe plan macroeconomic, ai' fi nimerit, în virtutea faptului că trimite la un fundament microeconomic, sa amintim şi efectul de demonstraţie evidenţiat de Duesenberry (1949 [1967], pp. 25-28). Orice consumator, individ sau familie, defineşte un compromis între dorinţa sa de a-şi spori consumul şi voinţa de a economisi. Ştiind ca există bunuri superioare celor pe care le consumă, le va prefera pe primele celorlalte. Dar nu poate realiza aceasta schimbare decît dacă renunţă să economisească. Obişnuinţa dobîndită joacă rolul de apărare împotriva dorinţei de bunuri superioare. Uneori totuşi consumatorul este în contact cu bunuri superioare cu o anumită frecvenţă: ceea ce reprezintă o ameninţare pentru structura actuală de consum ce se poate deci modifica fără ca astfel sa se modifice venitul sau preţurile. Trebuie să subliniem că importantă nu este existenţa unor bunuri de calitate superioară, ci frecvenţa contactului cu ele. Efectul de demonstraţie ar trebui să fie maxim atunci cînd consumatorul face experienţa unei puternice mobilităţi ascendente. Mai general decît efectul Veblen, efectul de demonstraţie exprima un fapt, crucial din punct de vedere sociologic, şi anume dependenţa consumului unui individ de comportamentul de consum al celorlaţi. In consecinţa, orice instrument de măsurare a utilităţii pentru un individ nu va depinde de nivelul absolut al consumului sau, ci de raportul dintre cheltuielile sale şi cele ale celorlalţi indivizi[40].

Evidenţierea unor efecte sau elemente structurale nu duce însă nici la o respingere şi nici măcar la o reformulare totală a teoriei alegerii raţionale, ci la revizuiri, chiar dacă unii consideră ca există o prăpastie între axioma-

40. Duesenberry (1949. cap. IV) arată că datele agregate privitoare la consuni si economie în funcţie de grupurile sociale sau etnice (negri şi albi ce locuiesc în două metropole americane) coroborează ipoteza de interdependenţă a structurilor de preferinţe individuale. A se vedea deopotrivă concluziile similare la care ajunge Friedman (1957, pp. 58-84). care traduce interdependenţa prin ipoteza venitului relativ: consumul unei unităţi (individ sau familie) nu depinde de venitul său absolut, ci de poziţia sa în distribuţia venitului unităţilor ce alcătuiesc comunitatea sau grupul.

tica teoriei microeconomice şi fundamentele logice ale lucrărilor sociologice[41]. Ruptura nu există de fapt decît pentru cei ce cred că explicaţiile sociologice ţin doar de paradigma holistă.

Stratificări si sisteme de acţiune

Este oare întotdeauna necesară luarea în considerare a poziţiilor individului în cadrul stratificărilor pentru a-i putea explica acţiunea? Dacă lucrurile nu stau aşa, este oare cel puţin posibilă schiţarea în linii mari a unei taxonomii a sistemelor de acţiune care sa evidenţieze situaţiile în care aceste poziţii reprezintă un element esenţial al explicaţiei şi cele în care acestea sînt superflue?

Orice acţiune presupune patru seturi de elemente între care trebuie făcuta o distincţie clara: opţiunile posibile, consecinţele fiecărei opţiuni, valorile atribuite acestor consecinţe, în fine unul sau mai multe criterii de decizie. Conform reprezentării clasice a unui joc, primul set desemnează strategia jucătorilor; cel de al doilea corespunde celulelor matricei; al treilea, valorilor diferitelor celule; criteriul frecvent utilizat este maximizarea beneficiilor nete, adică maximizarea diferenţei dintre beneficii şi costuri. Acest criteriu nu este totuşi unic. Un întreprinzător va prefera uneori altele, cum ar fi creşterea dimensiunii întreprinderii sale. Sa analizăm exemplul următor în care doi jucători A şi B au fiecare două strategii *a* si *b.*

B

A

-5-5	**0-10**
-10-0	**-1-1**

Matricea are patru celule ce reprezintă consecinţele tuturor strategiilor celor doi jucători. Valorile sale sînt legate de consecinţele fiecărei strategii. Daca A joaca *a* şi B joaca a, cei doi jucători vor avea fiecare o retribuţie egală cu -5. Dacă, în schimb, B joaca strategia *b,* el va avea -IO, iar A va avea o retribuţie nula.

Dacă cele patru seturi descrise mai sus sînt prezente în orice proces de decizie, teoriile care încearcă sa explice acţiunea se deosebesc totuşi prin sensul ce li se conferă, în mod tradiţional, se disting două grupuri de teorii. Primul este de esenţa raţionalistă; cel de-al doilea este culturalist sau holist. Fiecare grup conţine mai multe modele care nu se deosebesc unele

41. Este în special cazul Iui Bernard-Becharies (1970).

de altele decît prin modificare unuia sau mai multor postulate din axiomatica lor comună.

Să analizăm acum cel mai simplu model al teoriei comportamentului raţional. Aici se presupune că actorul social cunoaşte toate opţiunile posibile şi toate consecinţele fiecărei opţiuni. Pentru acest actor omniscient, nu pot exista consecinţe neanticipate[42]. El nu se găseşte deci într-o situaţie de incertitudine. Şi nu este nici forţat să interpreteze contextul în care este pusă problema pe care trebuie sa o rezolve: vom admite că sensul contextului este explicit, adică nu presupune o pluralitate de interpretări posibile. Se presupune că totul este transparent. Se postulează de asemenea că structura preferinţelor actorului este data şi coerentă: dintre doua grupe de bunuri A şi B, fie va prefera pe A Iui B sau pe B lui A, fie nu va prefera nici pe A Iui B nici pe B lui A, iar dacă îl preferă pe A lui B şi pe B lui C, îl va prefera pe A lui C[43]. In sfîrşit, va alege opţiunea cu cea mai utilă consecinţă pentru el.

Piaţa concurenţiala pură şi perfectă este un exemplu canonic al acestui model. In primul rînd, se ştie că numărul indivizilor de pe această piaţa este presupus a fi atît de mare încît nici unul dintre ei nu poate avea, prin decizia Iui, un efect notabil asupra pieţei[44], în al doilea rînd, decizia unui individ A este total independenta de alegerile altui individ, în al treilea rînd, toţi actorii sociali prezenţi au o informaţie perfectă asupra pieţei, în al patrulea rînd, alegerea lui A nu depinde defel de trecutul lui. în sfîrşit, fie-care încearcă sa-si maximizeze utilitatea. Este clar ca acest model este ast-fel construit încît stratificările nu au nici un efect direct sau indirect asupra deciziei: nici apartenenţa actorului la diferite grupuri, nici socializarea lui, nici valorile sale nu sînt integrate în model ca variabile endogene suscepti-bile de a-i explica comportamentul. Acest model este, bineînţeles, utopic. Dar irealismul sau rigitatea axiomaticii sale nu trebuie puse în primul rînd în discuţie. Ne interesează doar capacitatea sa euristică. Acest model se afla în situaţia tuturor celorlalte: întrebările pertinente pe care trebuie să i le adresăm sînt acelea pe care Max Weber şi le punea în legătură cu tipul ideal. Care sînt enunţurile pe care sîntem autorizaţi sa le deducem cu ajutorul lui? Poate acest model clarifica o parte a realului? Ce distanţa trebuie sa fie între el si un ansamblu de fenomene observate?

42. Consecinţele neanticipate, dorite sau nu, efectele perverse sau efectele contraintui-tive sînt în special rezultatul incertitudinii sau al unei lipse de informaţii totale cu privire la condiţiile si consecinţele acţiunii. A se vedea Boudon (1977).

43. Această regula, numită a tranzitivităţii, este fundamentală Intuitiv vorbind, ea nu pune nici o problemă Si totuşi se ajunge la preferinţe intranzitive daca comparaţia este cir culară şi dacă alegerile între diferite perechi au loc în împrejurări foarte diferite.

44. IR realitate şi cu toată rigoarea, pentru acest model numărul indivizilor au este fun damental ca şi în cazul altor modele: cea mai importantă rămîne structura pieţei, în plus. se presupune că pe această piaţă bunurile sau produsele sînt omogene, adică nu se deosebesc prin calitate.

Nu există nici un impediment la schimbarea uneia sau mai multor axiome ale teoriei, dacă acest lucru pare necesar. Se poate considera, de pilda că alegerea unui individ depinde de fapt de comportamentele celuilalt, cum se întîmplă în cazul efectului de demonstraţie a lui Duesenberry (1949 [1967], pp. 26 şi urm.), examinat mai sus, sau al modelului oligopo-listic al iui Cournot[45]. Pe de altă parte, sîntem autorizaţi să luam în considerare trecutuî sau formarea ca variabilă endogenă explicativă: aşa se întîmplă cu toate modelele dinamice cu efect retroactiv, în care fenomenele de adaptare joacă un rol fundamental[46]. Postulatul privitor la informaţia perfectă poate fi înlocuit cu un altul mai suplu şi mai general, conform căruia cunoştinţele pe care le avem despre opţiuni şi despre consecinţele lor suit parţiale, în acest din urma caz, ajungem la o nouă definiţie a raţionalităţii în care criteriul de maximizare a utilităţii este abandonat în folosul conceptului de minimax. Dar, limitată sau nu, raţionalitatea actorului social rămîne fundamentul explicaţiei tuturor acestor modele ce decurg din aceeaşi teorie.

Sa presupunem acum că modificăm postulatele privitoare Ia preferinţe şi că nu le mai considerăm ca date. Sa admitem, pe de altă parte, ca şi contextul în care e luată decizia presupune conflicte de interpretare. Vom fi astfel în situaţia de a lua în considerare efectele socializării şi stratificării. Doua cazuri trebuie avute în vedere. In primul, rămînem în interiorul modelelor teoriei generale a comportamentului raţional prin integrarea acestor parametri drept constrîngeri ce se exercită asupra alegerii. De fapt, nimic nu ne împiedică sa construim un model raţionalist în care elemente culturale afectează preferinţele, ceierea sau costurile, în cel de-al doilea caz, alunecăm în modele ale teoriei culturaliste în care individul este total determinat de reguli care îi sînt exterioare: Trebuie să facem clar diferenţa între actorul social din cazul limită al teoriei raţionaliste si cel al teoriei

45 în cazul unei structuri de oligopol există o interdependenţa între deciziile vînzători-lor Un vînzator suficient de important pentru a influenţa asupra volumului bunului propus sau asupra preţului exercită o influenţă asupra deciziilor celorlalţi vînzători ai aceluiaşi produs, care sînî conştienţi de acest lucru. Cournot (1838) e primul care a formulat acest model.

46. Simon (l 982, pp 219-220) opune pe bună dreptate modelele de comportament care maximizează utilitatea (sau care presupun că se poate alege opţiunea cea mai bună) modelelor de comportament de adaptare, în care actorul social caută să-şi ajusteze gradat comportamentul şi să-1 orienteze spre o soluţie mai buna (şi nu cea mai bună). Un model de comportament de adaptare pe care Simon (1982, pp 223 şi urm.) îl analizează detaliat este cel pe care îl numeşte modelul „Berlitz". Să presupunem că un individ consacră timp învăţării unei limbi străine Dacă acthitatea este plăcută, îi va consacra mai mult timp; daca este neplăcută, o va reduce. Cu cît face mai multe exerciţii, cu atît limba devine mai uşoară. Dar dacă dificultatea creste şi depăşeşte un anumit nivel, munca i se va părea neplăcută şi va avea tendinţa să reducă timpul de îm atare. Dacă atinge un foarte bun nivel de cunoaş-tere, munca devine mai plăcută şi îi va consacra mai mult timp.

culturaliste sau holiste. In primul caz, actorul se poate vedea constrîns să accepte o alegere impusa de un alt actor sau de reguli. Dar el va putea întotdeauna negocia sau coopeia sub anumite forme. In schimb, în cel de-al doilea caz, individul este considerat o pura maşinărie, lipsit de orice raţionalitate, care nu ia nici o decizie conştientă privitoare la obiective si nu este capabil nici să intre în coaliţii, nici să profite de negocieri.

în cazul anumitor teorii sociologice, este nevoie să se ia în considerare sistemele de valori în vederea decodării contextului în care se operează decizia, sa se definească opţiunile şi mai ales criteriile a ceea ce este dorit. Valorile ce reprezintă resortul acţiunii sîht interiorizate de către actor. Ele sînt invizibile; existenţa lor este dedusă pe baza unor tipuri de comportament, deopotrivă structurate si regulate. Una din funcţiile socializării este tocmai această inculcarea progresivă, constantă, a valorilor a căror reuşită este în mod constant supusă unor teste de validare. Se consideră ca fără valori comune viaţa socială ar fi aproape imposibilă. Şi se adaugă faptul ca nu este o întîmplare daca modelul de raţionalitate statică cel mai elementar, care elimină interdependenţa actorilor sociali, învăţarea şi interiorizarea valorilor, care, pe scurt, dematerializează individul, corespunde stării de natură, un univers viu de monade într-un solipsism absolut.

Pentru teoria parsonianâ, de pildă, orice comportament este orientat în funcţie de valori, indiferent dacă ele sînt instrumentale sau expresive. Şi chiar mai mult: pentru Parsons (1949a, 1949&), ca şi pentru numeroase teorii sociologice, contextul în care este luată o decizie nefiind niciodată cu totul explicit, actorul social este mereu pus în situaţia de a rezolva conflictele dintre interpretările posibile ce i se pot da. Or, acest lucru este imposibil dacă nu se ţine seama de regulile învăţate, de norme şi de valori. Dar luarea în considerare a acestor reguli şi valori presupune o puternică evaluare a unor opţiuni, ca şi o subevaluare a altora. Valorile sînt diferite de norme în măsura în care acestea din urma se refera la situaţii şi indică modurile, mijloacele şi obiectul reuşitei; iar cele dintîi, la ceea ce este de dorit în general. Valorile reprezintă un cadru de referinţă pentru gîndire şi acţiune. Pentru Parsons (1966, 1978), această diferenţă este necesară pentru explicarea schimbării ce se manifestă în primul rînd pe plan normativ. Din punct de vedere istoric, separarea rolurilor şi funcţiilor familiei de cele ale întreprinderii, de pilda, a dus la o mai mare eficacitate a celor două instituţii şi a permis indivizilor sa atingă mai uşor obiective considerate fundamentale, cum sînt reuşita socială şi economica. Iar apoi, cu cît valorile se generalizează, cu cît sînt mai râspîndite în rîndul populaţiei, cu atît ele devin mai acceptabile.

Acestor teorii care explica comportamentul individual sau colectiv printr-un determinism cultural le-au fost aduse trei critici serioase. In primul rînd, datele empirice construite pentru testarea acestui tip de teorie

suit dintre cele mai precare, în al doilea rînd, teoria este construita astfel încît întotdeauna se pot găsi argumente în favoarea ei. Or, o teorie ştiinţifică trebuie sa fie falsificabila, adică formulată astfel încît sa se poată prezenta argumente de natură sa o infirme. Orice teorie imunizată este suspectă. In al treilea rînd, aceasta teorie în forma ei extrema, imperialistă, este mai mult un obstacol decît un ferment al progresului şi al descoperirii ştiinţifice, în măsura în care se prezintă ca un absolut. Nu numai ca nu ia în considerare, fie şi în mod exogen, alte variabile ce sînt susceptibile de a determina acţiunea, cum ar fi interesele; dar, pe deasupra, ea încearcă să scape de orice confruntare cu alte teorii ale acţiunii. Toate aceste critici salutare i-au permis cu siguranţă sociologiei acţiunii sa iasă din ghetoul în care se afla in anii cincizeci şi şaizeci. Este totuşi acesta un argument pentru a condamna fără drept de apel orice teorie a acţiunii bazata pe valori? O va putea spune doar viitorul cercetărilor din acest domeniu. Presa proastă pe care o are teoria valorilor, purgatoriul pe care îl traversează de la începutul anilor şaptezeci, succesul incontestabil şi întemeiat pe care îl au teoriile comportamentului raţional, toate acestea explică de ce sînt puţini aceia care, astăzi, se consacră reconstrucţiei unei teorii a valorilor eliberate de orice determinism.

Bibliografie

ANDORKA R. (1978), *Detenninants offertility in ctdvanced societies.* Londra, Methuen. ARISTOTE, *LaPoMque,* Paris, Ed. des Belles-Lettres. 5 voi., 1960-1989; trad. rom.: *Politica,* Antet, Bucureşti. 1996. BACHRACH P.. BARATZ M. S. (1962), „Two faces of power", *American Politica! Science Review,* voi. 56. 947-952.

BAECHLER J. (1975). *Leş suicides.* Paris. Calmann-Levy. BARBER B, (1957), *Social stranficafion,* New York. Harcourt Brace. BECKERG. (1981), ,4 *treatiseon thefamily,* Cambridge/Londra, Harvard Universily Press.

BEHRMAN L. *et al.* (1969). *Fertility andfamily planning: a worîdreview,* Arm Arbor. University of Michigan Press. BENDIX R,, LIPSET S. M. (1953). *Clas s, status and power.* Londra, Routledge & Kegan Paul. BENOIT-SMULLYAN E. (1944). .,Status. status types and status interrelations". *American Sociologica! Review,* voi. IX. 151-161. BENTHAM J. (1789), *Prindples ofthe civil code, the collected works.* Londra, Universiry of London, The Athlone Press. 1968.

BERGEL E. E. (1962). *Social stratificaţi an,* New York. McGraw-Hilt. BERNARD-BECHARIES J. F. (1970), *Le choîx de consommation. Rationalite et realite du comportetnent du consommateur,* Paris. Ed. Eyrolles. BERNSTEIN B. (1970-1975). *Class, codes and control,* Londra. Rouîledge & Kegan Paul- 3 voi.: tr. fr. (fragrn.) voi. l: *Langage et classes sociales.* Paris. Ed. de Minuit, 1975.

BERNSTEIN E. (1899). *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozial-demokratie*, Stuttgart, J. H. W. Dietz; tr. fr: *Leş presupposâs du socialisme.* Paris. Le Seuil. 1974.
BERTHOMIEU C. (l 966). „La loi et Ies îravaux d'Engel", *Consommation,* 4. BESNARD PH., DESPLANQUES G. (1986), *Un prenom pour toujours.* Paris, Balland. a Il-a ed.. 1991.
BLALOCK H. (1966), „The identific aţi on problem and theory building". *American Sociological Review,* voi. 31. 52-61.
BLALOCK H. (1967), „Status inconsistency and interaction. Some alternative models", *American Journal ofSociology,* voi. 73. 305-315. BLAU P. (1964). *Exchange andpowerin sociallife,* New York, Wiley. BLAU P. (l 977). *Inequality and heterogeneity,* New York, Frec Press.
BLAU P.. DUNCAN O. D. (1967), *The american occupational structure,* New York. Wiley. BOUDON R. (1973), *L'inegalite des chances.* Paris. A. Colin: Paris. Hachette. «Phmel». 1985. BOL'DON R. (1977). *Effets peivers et or dre social,* Paris. PUF, «Quadrige», 1989; trad. rom. (fragm.): *Efecte pen'erse şi ordine socială,* în *Texte sociologice alese,* Humanitas. Bucureşti. 1990.
BoURDIEU P. (1979). *La distinc.tion.* Paris. Ed. de Minuit.
Box S,. FORD J. (1969), ,,Some questionable assumptions in the theory of status inconsistency". *Sociologica! Review,* voi. 17. 187-201. BURNHAM J, (1941). *Managerial revolution: n-hat îs happening in the \\-orld,* New York. The John Day Co.. tr. fr. *L 'ere des orgamsatenrs.* Paris. Calmann-Levy, 1969. BURR W. R. (1973). *Tlieory construction and the sociolog}- of ihe family,* New York. Wiley. BURR W. R., HlI L R., NYE F. L. REISS L L. (1979. ed.). *Contemporaiy theories about the family,* New York. Free Press, 2 voi.
CALDWEIJ J. (1982). *Theory of fertility decline,* New York. Academic Press. CAPLOW T. (1957). *Tiiesociologyofwork,* Minneapoiis. University of Minnesota Press. CHEMERS M. M. (1970), „The relationship berween birth order and leadership sîyles", *Joumal of Social Piychology,* voi. 80. 243-244. CHERKAOLI M. (1974). ..Sîructure de classe. performance linguistique et types de socialisation". *Revue franfaise de Sociologie,* XV. 4. 585-599. CHERXAOUI M. (1976). „Socialisation el conflit. Leş systemes educatifs et leur histoire selon Durkheun. *Rer ne francai se de Sociologie,* XVII. 2. 197-212. CHERK.AOUI M. (1978). „Sysîeme social et savoir scolaire: Ies enjeux politiquesde la distributiondes connaissances", *Revue francai se de Science politique,* voi. 28, 313-348. CHER.K.AOUI M. (1981). „Consensus or conflict? Reţurn to Durkhcim's proteiform theory", *TheoiyandSodety,vo\.9.* 127-138. CHERK.AOUI M.. LINDSEY J. K. (1977), „Mesures des classes sociales". *Revue franc, aise de Sociologie,* XVin. 2, 233-270. CHESNAIS J.-G. (1983). „La notion de cycle en demographie. La fecondite post-transitionnelle est-elle cyclique?". *Population,* voi. 2, 361-390. CHOMBART DE LAUUE P. H. (1956). *La vie quotidienne desfamilles ouvrieres.* Paris, Ed. du Centre naţional de la Recherche scientifique.
CHRISTENSEN H. T. (1964, ed.). *Handhook ofmarriage and family.* Chicago, Rând McNally. CLAUSEN J. A. (1968, ed.). *Sozialisation andsociety.* Boston, Little Brown. CLIFFORD W. (1971). „Modern and tradiţional value orientations and fertility behavior: a social demographie study", *Demography,* voi. 8. 37-48. COALE A. J. (1969). .,The decline of fertility in Europe from French Revolution to World War H", in L. Behrman *et al., op. cit.*

COHEN S., BECKWITH L. (1976), „Maternal language in infancy", *Developmental Psychology,* voi. 12. 371-372. COURNOT A. (1838), *Recherches sur Ies principes mathematiques de la theorie des richesses,* in *(Euvres completez,* Paris J. Vrin, 1973-1982.
COXON A. P. M., JONES C. (1975, ed.)- *Social mobility,* Harmondsworth. Penguin Books. DAHL R. (1957). „The concept of power". *Behavioral Science,* voi. 2. 201-215. DAHRENDORF R. (1968). *Essays in the theory of society,* Stanford. Stanford University Press.
DAVIS K. (1942), *Human Society,* New York, MacMillan. DAVIS K. (1963), „Population", *Stientific American,* voi. 209, 62-71. DAVIS K., MOOR.E W. E. (1945). „Some principles of *stralification", American Sociologica! Review,* voi. 10, 242-249. DAVIS K., MOORE W. E. (1953), „Reply and comment". *American Sociologica! Review,* voi. 18, 394-397.
DENZIN N. K. (1977). *Childhood socialization.* Sân Francisco, Jossey Bass. DESROSIERES A.. THEVENOT L. (1986), *Leş categories socioprofessionnelles.* Paris. Ed. de LaDecouverte.
DOUGLAS J. (l 967), *The social meanings ofsuicide,* Princeton, Princeton University Press. DUESENBRRRY J. S. (1949). *Income, saving and the theory ofconsiimer behavior,* Cambridge, Harvard University Press, 1967. DUMONT A. (1890). *Depopula/ion et civitisation. Etude demographique.* Paris, Lecrosnier **et** Babe. DUNCAN O. D. (1961). „A socio-economic index for all occupations". in A. J. **Reiss.** ***Ocru-*** *pations and social statits,* New York, Free Press of Glencoe.
DUPÂQUIER J. (1967). „Problemes eî codification socioprofessionnelle", in *L 'hi.Moi re sociale.* Paris. PUF. DURKHEIM E. (1893). *De la division du travail social.* Paris, PUF, 1973. DURKHEIM E. (1895). *Leş regles de la methode sociologique,* Paris. PUF. 1986: trad. rom.: *Regulile metodei sociologice.* Editura ştiinţifică. Bucureşti, 1974. DURKHEIM E. (1912). *Lesfortnes element aires de la vie religieuse,* Paris. PUF, 1985: trad. rom.: *Formele elementare ale vieţii religioase,* Polirom. Iaşi. 1995. DURKHEIM E. (1925), *L'education morale,* Paris. PUF. 1963. DURKHEIM E. (1938). *L'evolution pedagogique en France,* Paris, PUF, 1965: trad. rom.: *Evoluţia pedagogiei in Franţa,* Editura didactică si pedagogică. Bucureşti. 1972. DURKHEIM E., MAUSS M. (1901). „De quelques formes primitives de classification", in *Textes,* Paris. Ed. de Minuit, 3 voi.. 1975. EASTERLIN R. A. (1961), .,The american baby boom in historical perspective". *American Economic Review,* voi. 51, 869-911. EASTERLIN R. A. (1973). „Relative economic status and the american fertility saving". in Staeldon. *Family economic behavior,* Philadelphie. Lippincott. EASTERLIN R. A. *(l9SQ).Birth and fortune,* New York. Basic Books. EDWARDS (1943). citat de Caplow (1957). EMMANUEL A. (1969), *L'echange inegal,* Paris, Maspero. ENGEL E. (1855). „Die Produktinns und Consumtions verhăltnisse des Konigsreichs Sachsen". tr. fr. *Leş conditions de la productîon et de la consommation du royaume de Saxe,* in *Consommation,* n° 4. ENGELS F. (1884). *Der Urspmng des Familie, des Privateigentums und des Staats;* trad. rom.: *Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului,* în Marx/Engels. *Opere,* voî. 21. Editura politică. Bucureşti. 1965. FISHER R. D. (1929). *The genetica! theory of natural selection,* New York, Dover Publications. FREEDMAN R. (1964). *Population: the vital revolution,* New York. Doubleday.

FRIEDMAN M. (1957). ^4 *theory of the consumptionfanction,* Princeton, Princeton Universi-
ty Press. 1971. FUSTEL DE COULANGES N. D. (1891), *L'origine de la propriete fonciere ou Nouvelles recherches sur quelques problemes d'histoire.* Paris. Hachette. GALBRAITH J. K. (1967), *The new industrial state,* Londra. Hamish Hamilton; tr. fr. *Le nouvel fctat industriei.* Paris, Gallimard, 1979. GIERK.E O. (1883), *Naturrecht unddeutsches Recht,* Frankfurt; tr. engl. *Natural law and the theory of society, 1500-1800,* Cambridge. The University Press, 1934. GOSLIN D. A. (1969, ed.). *Handbook ofsocialization theory and research.* Chicago. Rând McNally.

GRAMSCI A. (1914-1926). *Ecrits politiques.* Paris, Gallimard. 1974-1980, 3 voi. GRAMSCI A. (1932-1934). *Quaderni dai carcere,* Torino, G. Einaudi; tr. fr. *Cahiers de pri-son.* Paris. Gallimard. 1978-1983.

GRAMSCI A. (1967). *Lettere dai carcere,* Torino. G. Einaudi; trad. rom.: *Scrisori din închisoare,* EPLP. Bucureşti, 1955. GRIGNON C., GRIGNON CH. (1980). „Styles d'alimentation et gouts populaires". *Re\>ue jrancaise de Sociologie,* XXI. 4, 531-569.

HALBWACHS M. (1913). *La classe ouvriere et Ies niveatix de vie.* Paris, Alean; Londra/Paris, Gordon & Breach. 1970. HARSANY J. C. (l966), „A bargaining model for social status in informai groups and formal organizaţions", *BehavioralScience,* voi. 11. 357-369. HARSANY J. C. (1968), .,Individuatistic and functionalistic explanations in the light of game theory: the example of social sîatus". in I. Lakaîos, A. Musgrave. *Problems in thephilosophyofscience,* Amsterdam. North Holland Publishing Co.. 305-321. HENDERSON J. M.. QUANDT R. E. (1958). *Microeconomic theory,* New York. McGraw-Hill: tr. fr. *Microeconomic,* Paris. Dunod. 1972. HENDERSON R. W. (1981. ed.), *Parent-child înteraction: theory, research and prospects,* New. York. Academic Press. HERPIN N . VERGER D. (1988), *La consommation des Francais,* Paris. Ed. de La Decou-verte. HILTON I. (1967), „Differencies in the behavior of mothers toward first and later-bom chil-dren". *Journal of Personality and Social Psychology,* voi. 7. 282-290. HOBBES T. (1651), *Leviathan,* Londra: tr. *fi.Leviathan,* Paris, Sirey. 1971. HUME D. (1739), „Ofjustice", in *The Philosophicalworks;* tr. fr. *Enquete sur Ies principes de la morale.* Paris, Aubier, 1947.

HUNTER F. (1953). *Community power structure,* New York. Doubleday. INSEE (1954). *Codes des categories socioprofessionnelles.* Paris. Imprimerie Naţionale. IACK.SON J. A. (1968). *Social stratification,* Cambridge, Cambridge University Press. KAHL J. A., DAVIS J. A. (1955), „A comparison of indexes of socioeconomic status", *American Sociologi cal Revie\i>,* voi. 3. 317-325. KATONA G. C. (1951). *Psychologtcalanalysisofeconomic behavior,* New York, McGraw-Hill; tr. fr. *Analysepsychologique du comportement economique.* Paris, Payot. 1969. KATONA G. C. (1953), „Raţional behavior and economic behavior". *Psychological Review,* voi. 60. 307-318. KATONA G. C. (1964). *The mass consumpnon society,* New York. McGraw-Hill: tr. fr. *La societe de consommation de masse,* Paris, Ed. Hommes et Technique. 1966. KATONA G. C. (1975). *Psychological economics,* New York. Elsevjer. KELLY D. R.. CHAMBLISS W. J. (1966), „Sîatus consistency and political attitudes". *American Sociologica!Review,* voi. 31. 375-382. KIDWELL J. S. (1981). „Number of siblings, sibhng spacing. sex, and birth order: their effects on perceived parent-adolescent relationships". *Journal ofMarriage and Fami-ly,* voi. 43. 315-332.

J. S. (1982). „The neglected birth order: middleborns", *Journal of Marii age and Family,* voi. 44. 225-235. KOHN M. L. (1969). *Class and conformity. A study ofvalues,* Homewood. Dorsey Press;
Chicago. Universiîy of Chicago Press. 1989. LABOV W. (1966). *The social stratification ofEnglish in New Yorkcity,* Washington, Center for Applied Linguistics. LABOV W. (1972), *Language in the inner dty.* Philadelphia. University of Pennsylvania
Press. LAKATOS L. MUSGRAVE A. (1968). *Problems in the philosophy of science.* Amsterdam.
North Holland Publishing Co. LANCASTER K. J. (l 968). „A new approach to consumcr tîieory". *Journal of Politica! Economy,* voi, 74, 132-157. LANCASTf'.R K- J. (1969), *fntroduction io modern microeconomic.-;.* Chicago. Rând McNally. 1974.
LANCASTER K. J. (1971). *Consumer demand: a new approach,* New York. Columbia University Press.
LASSWFLL T. E. (1965). *Class andstratum.* Boston. Houghton Mifllin Co. LAUMAN E. (1973). *Bonds of pluralism,* New York. Wiley. LEMENICIER B. (l 988), *Le marche du mariage et de la familie.* Paris. PUF. LENINE V. L (1902). *Ce-i de făcut?,* trad. rom. în *Opere complete,* voi. 6. Editura politică.
Bucureşti, 1961. LENSKI G. (1954). „Status cristallyzation", *American Sociologica! Re\-iew,* voi. 19. 405-413. LENSKI G. ([966). *Power and privi lege. A theory of social stratification,* New York, **McGraw-Hill.**
LE PLAY F. (1855). *Leş ouvriers europeens,* Paris, Imprimerie imperiale. LIPSEI S. M. (1960). *Political mân,* Garden city. Doubleday; tr. fr. *L'homme et la politique.* Paris. Le Seuil.1963. LIPSEI S. M.. BENDIX R. (1953), *Class, staius and power.* Londra. Rouîledge & Kegan
Paul. LOCKE J. (1690), *Two treatises of gov eminent,* Cambridge. Cambridge University Press, 1960; tr. fr. *Trăite du goit\'ernement civil.* Paris, J. Vrin. 19Z7. LORIMER F. *et al-* (1954), *Cutture andhuman fsriility,* Zurich, UNESCO. MACGOBY E. E. (1980), *Social developmeni: psychological groivth and the parent-child relationship,* New York. Harcourt Brace Jovanovich. MACPHERSON G. B. (1962). *The poli ti cal theory of possessive individualism,* Oxford.
Clarendon Press; tr. fr. *La the orie politique de I'individualisme possessif.* Paris. Gallimard, 1971.
MÂINE H. *(1861). Ancient la\\;* Londra, J. Murray. MARSHALL A- (1890), *Principles of economi cs;* tr. fr. *Principes d'economie politique,*
Paris/Londra. Gordon & Breach, 1971. 2 voi. MARX K. (1848), *Manifest der Kommunistischen Partei;* trad. rom.: *Manifestul Partidului Comunist,* în Marx/Engels. *Opere,* voi. 4. Editura politică. Bucureşti. 1958. MARX K. (1849), *Lohnarbeit undKapital,* Koln; trad. rom.: *Muncă salariată si capital,* în
Marx/Engels, *Opere,* vot. 6, Editura politică. Bucureşti. 1959. MARX K. (1852), *Der Achfzelinte Brumaire des Louis Bonaparte;* trad. rom.: *Optsprezece Brumar al lui Ludovic Bonaparte,* în Marx/Engels. *Opere,* voi, 8, Editura politică,
Bucureşti. 1960. MARX K. (1857-1858), *Grundrisse der Krittkder politischen Oekonomîe,* Moscova, 1939; îrad. rom.: *Contribuţii la critica economiei politice,* în Marx/Engels, *Opere,* voi. 13.
Editura politică. Bucureşti, 1962.

MARX K. (1867-1875). *Dos Kapital;* Hambourg, O. Meissmer; tr. rom.: *Capitalul,* 3 voi..
Editura politică. Bucureşti. 1955. MAURER G. L. VON (1856). *Geschichte der Markenverfassung în DeutscMand,* Erlangen,
F. Enke. MERTON R. K. (1949). *Social theory and social slriicture,* Gleucoe, The Free Press; tr. fr.
Elements de theorie et de methode sociologiques. Paris. Pion, 1965. MICHELS R. (1911). *Zur Soziofogie des Parteiwesens in der modemen Demokratie,*
Leipzig, W. Klenkhardt: tr. fr. *Leşpartispolitiques.* Paris. Flammarion. 1971. MILLS W. G. (1951), *White cottar,* New York. Oxford University Press; tr. fr. *Leş cols*
blancs. Paris. Maspern. 1966. MILLS W. G. (1956). *The power elite,* New York. Oxford University Press: tr. fr. *L 'elite du*
pouvoii; Paris. Maspero, 1969. MORGAN L. (1877), *Ancient Society,* New York, H. Hoit and Co.: tr. fr. *La societe*
archaîque. Paris. Antfaropos. 1971. MULLER W.. MAYER K. H. (1973. ed.), *Social stratification and rareer mobility,* Paris/La
Haye, Mouton. MYERS J., GUTMAN J. (1974). „Life style: the essence of social ctass". in W. Wells (1974.
ed.), *Life style and psychographics.* Chicago, American Marketing Association. NADEL S. (1957). *Tfie fheoty of social structwe,* Glencoe. The Free Press; tr. fr. *La theorie*
de la structure sociale. Paris, Ed. de Minuit. 1970.
NESS G. (l 970), *The soriology of economic development,* New York, Harper & Row. NORTH C. G.. H-VTT P. K. (1947), „Jobs and occupations", *Opinions News,* voi. 9, 3-13. NYE F. L (1976, ed.). *Role structure and analysis ofthefamily,* Beverly Hills. Sage Publi-
calions. OLSON M. (i965). *The logic ofcollective action,* Cambridge, Harvard University Press; tr.
fr. *La logique de i'action collective,* Paris. PUF. 1978. PARHTO V. (1916). *Trattato dî sociologia generale,* Florenţa. G. Barbera; tr, fr. *Trăite de*
sociologie generate, in *(Euvres completes.* Geneve. Droz, 1964-1989. PARSONS T. (1949a), „An anatytical approachto the theory of social stratification", *Essays*
in sociologica! tfieoiy, Glencoe. The Frec Press. PARSONS T. (1949Ă). „A prevised anatytical approach Io the theory of social stratificarion".
Essays in sociologica! theory, Glencoe. The Frec Press. PARSONS T. (1951). *Tlie social system,* Glencoe, The Free Press. PARSONS T. (1966). *Societies. Evolutionaiy and Comparative Perspectives.* Englewood
Chffs. NJ. Prcntice-Hall; tr. fr. *Societes,* Paris. Dunod.
PARSONS T. (1978). *Action Theory and The f f uman Conditions,* New York. Frec Press. REISSMAN L. (1959). *Class in American society,* Glencoe. The Frec Press; tr. fr. ies *classes,*
sociales aux Etats-Ums, Paris. PUF. 1963. RosTO\v W. (1960). *The stage of economic growth,* Cambridge, Cambridge University
Press; tr. fr. *Leş etapes de lacroissance ecotiomique,* Paris, Le Senil. 1975. ROUSSEAU J.-J. (1754), *Le discours sur {'origine de 1'inegalite parmi Ies hommes,* in
(Euvres completes. Paris. Gallimard, t. 1. 1964; îrad. rom.: *Discurs asupra inegalităţii,*
Editura ştiinţifică, Bucureşti, 1958. ROUSSEAU J.-J..(1755), *Le discours sur /'economie politique,* in *(Euvres complefes.* Paris.
Gallimard, t. 1.1964. ROUSSEAU J.-J. (1756). *Le contrat social,* in *(Euvres completes.* Paris, Gallimard.
1959-1969. RUNCIMAN W. G. (1967). „Justice. congruence and professor Homans". *Archives europe-*
ennes de Sociologie, voi. 8, 115-128. RUNCIMAN W. G.. BAGLEY C. R. (1969). „Status. consistency, relative deprivation and aîti-
tudes to immigrants". *Sociology,* voi. 3. 359-375. SCHIFFMAN L.. KANUK L. (1978). *Consumer behavior,* Englewood Cliffs. Prentice-Hall

SCHMOLLER G. (1889). „La division du travail etudiee du poiat de vue historique", *Revue d 'Economie politique,* citat de Dizrkheim, î 895. SCHUMPETER J. (1954). *History of economic analysis,* New York, Oxford Umversity Press;
tr. fr. *Histoire de l 'analyse economique,* Paris, Gallimard. 1983, 3 voi. ScHUMPETER J. (1942), *Capitalism, socialism anddemocracy,* New York, Harper & Brothers; tr. fr. *Capitaîisme, socialisme et democraţie,* Paris, Payot. 1972. SEGAL R. (1969), „Status inconsistency. cross pressures and american politicaj behavior", *American Sociological Review,* voi. 34, 352-359.
SiMON H (1982), *Models ofbounded rationality,* Cambridge, The MÎT Press. 2 voi. SMITH A- (1776), *An inqmry înto the nature andcauses ofthe wealth ofnations.* Londra/ Oxford. ClarcndoD Press, 1976; trad. rom.: *Avuţia naţiunilor. Cercetare asupra naturii ţi cauzelor ei.* Editura Academiei, Bucureşti, voi. I, 1962; voi. II. 1965. SlOLNfTZ G J. (1964). ;,The deraographic transition", in Freedman (1964). TOCQUEVILLE A DE (1856). *L 'Ancien Regime et la Revolution,* in *(Euvres completez, t.* II. Paris, Gallimard, 1952-1953, 2 voi. TUMIN M (1953), „Some principles of stratificatiorr a criticai analysis", *American Socio-iagical Review,* voi. 18, 387-394. Tu M IN M. (1967). *Social strafification. The forms and functions ofineqality,* Englewood Cliffs. Prentice-Hall: !r fr. *La stratification sociale. Leş formes ei Ies foncîions de l'inegalite,* Gerabloux, Duculot. 1971. TifRNER J. (1984). *Societal stratification A theoretical analysis,* New York, Columbia University Piess. TYLOR H. F. (1973), „Linear models of consistency: some extensions of Blalock's strate-gy", *American Journal of Sociology,* \ol. 78, 1192-1215. VEBLEN T. (1899). *The theory ofthe leisure rlass,* New York/Londra. The Macmillan Co.;
tr. fr *La theorie de la classe de lot şir.* Paris, Galîimard. 1978. WALLRRSTEtN I. (1974). *The modern world system,* New Yoik/Londra, Academic Press; tr. rom.: *Sistemul social modern,* 4 voi.. Meridiane, Bucureşti. 1992-1993. WEBER M. (1904). *Agrarsfatistische und sozialpolitische Betrachtungen zur Fideikom-missjrage in Preussett,* in Weber (1924). WEBER M. (1920). *Di e protestantische Ethikund der «Geist» des Kapitahsmtis, in Gesam-melle Atifsâtze zur Religionssaziologie,* Tubingen. J. C. B. Mohr, 1963, 3 voi.; trad. rom." *Etica protestantă şi spiritul capitalismului,* Huraanitas. Bucureşti. 1993. WEBER M. *(1922a), Gesammehe Aufsătze zur Wissenschaftslehre,* Tubingen, J. C. B Mohr; tr. fr. *Essais sur la theorie de la science.* Paris, **Pion,** 1%5. WEBER M. (19226), *Wirtschaft und GeseUschafl,* Tubingen. J. C. B. Mohr; tr fr. (fragm.). *Economie et socîete.* Paris, Pion 1971 WESER. M. (1924). *Gesammelte Aufsătze zur Soziologie und Sozialpolitik,* Tubingen. L C. B. Mohr. WITTFOGEL K. (1957), *Oriental despotism,* New Haven, Yale University Press; tr fr. *Le despoîisme oriental,* Paris, Ed de Minuit, 1977. WRIGHT B. F. (] 93!), *American interprelations of natural law,* Cambridge. The MIT Press.

4
MOBILITATEA
de MOHAMED CHERKAOUI

în acest capitol vom analiza patru teme devenite clasice în literatura sociologică: este vorba despre problema metodelor, a mecanismelor generatoare de mobilitate, a variaţiilor acesteia în spaţiu şi timp şi, în sfîrşit, despre efectele sale polimorfe. Deşi vom limita expunerea Ia examinarea mobilităţii sociale intergeneraţionale (statutul fiului sau al fiicei faţa de cel al tatălui), modelele de analiza, problemele teoretice, tipul de administrare a probei şi enunţurile stabilite râmîn în totalitatea lor valide atît pentru mobilitatea intrageneraţionalâ (poziţia socială de la sfîrşitul carierei individului în raport cu aceea de la începutul carierei sale), cît şi pentru toate celelalte forme de mobilitate *(e.g.* educativă, geografică, politică).

Instrumente si modele specifice de măsurare a mobilităţii

i

Metodologia, privita ca un punct de articulaţie între teorie şi instrumentele de măsură şi de administrare a probei, joacă, fără îndoială, în cercetarea mobilităţii un rol mai vital decît în orice alt domeniu sociologic specializat. Nu este deci de mirare că metodologia a realizat aici progrese mai rapide şi mai hotărîtoare decît în orice alt domeniu. In istoria metodologiei mobilităţii sociale putem distinge, în mod sumar, două etape. Prima consta în împrumutarea unor instrumente statistice-elaborate în scopuri generale şi în aplicarea lor mecanică la acest domeniu specific. Acestei etape de utilizare îi *sînt* specifice unele măsuri de asociere, ca de pilda coeficientul de contingenţă, tău (Kendall), lambda (Goodman-Kruskal), eh i pătrat sau modele generale, cum ar fi regresia. Cea de-a doua etapa este reversul celei dintîi: se porneşte de la specificitatea problematicii teoretice privitoare la mobilitate si se încearcă *crearea unor* instrumente de măsura şi modele adaptate la aceasta. Este faza în care, după Boudon (1973 *a,* p. 2), există convingerea că cercetarea empirica şi construcţia teoretică devin din ce în ce mai dificil de realizat fără ajutorul matematicii.

Acesta este cazul indicilor Yasuda, Boudon, Persson sau cu modelele speciale de clase latente ce vor fi descrise pe scurt în aceasta parte a lucrării.

Limitele indicilor statistici

Pentru a ne familiariza cu tabelele de mobilitate reprezentînd obiectul principal al tuturor analizelor este bine să începem cu descrierea celui mai simplu cu putinţă. Să presupunem că societatea pe care dorim să o studiem este împărţită în două grupuri, clase sau categorii, o clasa burgheza Cj şi o clasă populara C_2. Deoarece dorini să analizăm fluxurile dintre clasele C. şi C,, trebuie să alegem cel puţin două puncte de observaţie în timp, care, în mod obişnuit, sînt generaţia taţilor şi aceea a fiilor sau fiicelor.

TABELUL l *Categoria socială a subiectului anchetei (fiu sau fiică) în fonetic de categoria tatălui*

Fiu/Fiică

C,

Tata

C1	20	10	30
^2	20	50	70
	40		100

Tabelul l indică faptul ca, la nivelul generaţiei taţilor, Cj număra 30 de indivizi, iar C_2, 70. La nivelul generaţiei fiilor şi fiicelor, Cj reprezintă 40, iar C_2, 60. Intuitiv, putem citi acest tabel în două moduri diferite, dar complementare. Primul reprezintă răspunsul Ia întrebarea privind modul de repartizare a indivizilor de o origine dată, între cele două clase, întrebarea se referă deci la destinul social al unor indivizi proveniţi din clasa pe care anglo-saxonii o califică drept analiză *outflow.* Aceasta se traduce prin tabelul 2 construit prin calcularea procentelor pe linie.

TABELUL 2. — *Destinul social al indivizilor proveniţi din aceeaşi clasa*

Fiu

C, C

Tată

1	67	33	100
2	29	71	100

Din 30 de indivizi ce fac parte din prima clasă, 20 ramm în această clasă (67%), iar 10 trec în cea de-a doua clasa (33%). Din cei 70 de indi-

vizi ce alcătuiesc a doua clasa Ia nivelul generaţiei tatălui, 20 trec în prima clasă (29%) si 50 rămîn în aceeaşi clasă (71%). A doua întrebare, simetrică cu prima, se referă *la* originea socială a indivizilor ce ocupa astăzi o aceeaşi poziţie *(înftow)*. Acest lucru este redat prin tabelul 3 creat, de această data, prin calcularea procentelor pe coloane. Din 40 de indivizi ce ocupa o poziţie înaltă, 20 (50%) au un tată care a ocupat aceeaşi poziţie înaltă, ceilalţi 20 (50%) provin din clasa populară, în sfîrşit, din 60 de fii şi fiice ce fac parte în momentul de faţă din clasa populara, 10 (20%) provin din clasa burgheză şi 50 (80%) provin din clasa populară, în acest caz, întrebarea priveşte caracterul mai mult sau mai puţin deschis al recrutării în clasele sociale.

t TABELUL 3. — *Originea socială afiilor şi fiicelor*

Fiu

c

Tată

50	20
50	80

100 100

Deşi din comoditatea analizei sau constrinşi de cerinţe optăm uneori pentru o diviziune dihotomică, structura sociala nu poate fi totuşi redusă Ia aceasta. Deseori este mai potrivită o împărţire nuanţată a structurii socio-profesionale în categorii, în general, un tabel de mobilitate este o matrice pătrată care are tot atîtea linii (categorii la nivelul generaţiei tatălui) cîte coloane (categorii la nivelul generaţiei fiului sau fiicei). Pentru a ne familiariza cu reprezentarea formală, sa analizam tabelul 4 privind mobilitatea ce trimite la o societate cu trei categorii sociale: de sus (CA de mijloc (C_2), populară (C_3).

TABELUL 4 — *Matrice pătrată de ordinul 3*

Fiu

Cj C_2 C_3 Total

Tată

Total

"n	"12	«13	«1-
«21	"22	«23	
"ii	"32	"33	
».,	«.2		N

2

Totaiurile liniilor «j. , n_2„ , «$_3$. corespund numărului de indivizi din prima, a doua şi, respectiv, a treia clasa la nivelul generaţiei tatălui; acelea din coloanele w.j, *n*,$_2$, «.$_3$, numărului de indivizi din prima, a doua şi, respectiv, a treia clasă la nivelul generaţiei fiilor. n_n este numărul de fii ce fac parte din prima clasă şi ai căror taţi aparţineau acestei clase. Este vorba de moştenitori sau imobili, deoarece au păstrat statutul părintelui lor. «$_{22}$ şi w,, suit în aceeaşi situaţie. Toate aceste elemente sînt situate pe aşa-numi-ta diagonală principală a matricei (diagonala nord-vest/sud-est). Toate ce-
lelalte elemente aîe matricei «, «, « «$_{31}$ şi «$_{32}$ reprezintă indivizi
12' "13'/'21> "23' "31
care nu au acelaşi statut cu al tatălui lor: este vorba de mobili. De pilda, «$_{12}$ reprezintă numărul fiilor ce fac parte din clasa a doua, dar al căror tată făcea parte din prima.

Dacă, pe de altă parte, admitem existenţa unei ordini în cadrul categoriilor sociale, altfel spus, dacă C_l este superioara lui C_2, care la rîndul său are un statut superior faţa de C_3, se poate vorbi de mobilitate ascendentă şi mobilitate descendentă. In acest caz, *n*.$_y$ n,$_3$ şi *n*^ sînt mobili descendenţi pe scara socială' statutul lor este inferior statutului tatălui. In schimb, n_{21}, «$_3$, şi «$_{32}$ sînt mobili ascendenţi' poziţia lor socială este superioară poziţiei sociale a tatălui. Se poate calcula o rată de mobilitate totală, de mobilitate ascendentă, de mobilitate descendentă sau de imobilitate, în fiecare caz, este suficient să se însumeze elementele adecvate ale matricei, apoi această suma să fie împărţită la totalul general şi rezultatul să fie înmulţit cu 100. De exemplu, rata de imobilitate este egală cu

TI = («,, + «„ + n,,) ^{x} 100/N

i. e. TI = N

De fapt, toate ratele nu reflectă decît unul din multiplele aspecte ale realităţii sociale, materializat într-un tabel de mobilitate.

Prima etapă din istoria metodologiei mobilităţii s-a caracterizat prin preocuparea de a aplica indicii statistici clasici, precum x^2, coeficienţii de contingenţă, de corelare, indicele Yule sau Goodman-Kruskal, cu scopul măsurării intensităţii relaţiei dintre statutul tatălui şi acela al fiului sau fiicei. Totuşi, este uşor de demonstrat ca, în ciuda avantajelor ce le oferă, nici unul din indici nu este în măsură să satisfacă condiţiile speciale ale unui tabel de mobilitate.

Sa luăm cu titlu de exemplu indicele Goodman-Kruskal care apare deopotrivă ca măsură de asociere între două (sau mai multe) variabile şi ca un mijloc de anticipare a unei variabile raportate la o alta. El este construit pe baza următorului raţionament simplu. Fie tabelul 5 care conţine categoria socială a fiului (Cj = superioară, C_2= inferioară) raportată la aceea a tatălui.

TABELUL 5 — *Statutul socio-economic a!Jiului înfitncţie de cel al tatălui* (Societate S_1)

	Fiu		
	C,	C,	
Tată	25	5	30
	15	55	70
	40	60	100

Să presupunem ca alegem la întîmplare un fm şi vrem să îl clasam în-tr-una din cele două categorii sociale, fără să cunoaştem categoria tatălui Pe baza distribuţiei marginale a fiilor (C_t - 40, C_2 = 60), îl vom clasa în C_2, deoarece, din punct de vedere logic, avem 60% şanse să nu greşim. Probabilitatea de a greşi clasîndu-l în C_2 este egală cu l - 0,6 - 0,4. Daca în schimb cunoaştem clasa socială a tatălui, probabilitatea de a greşi scade. Astfel, dacă ştim că tatăl său face parte din piima clasă, avem tot interesul să afirmăm că fiul face parte din aceeaşi clasă, deoarece avem o probabilitate de anticipare corectă a clasei sale de 25/30 - 0,833 şi doar o probabilitate de eroare de 5/30 = 0,167. Dacă tatăl face parte din a doua clasa, vom avea şi în acest caz interesul să clasam fiul în aceeaşi clasă, deoarece am avea o probabilitate de anticipare corectă a clasei sale de 55/70 = 0,786 şi o probabilitate de eroare de l -0,786 = 0,214.

Probabilitatea totală de eroare în cazul clasării fiilor cînd se cunoaşte categoria taţilor este egala cu:

$$0,167 \times (30/100) + 0,214 \times (70/100) = 0,2$$

Deci aceasta este mai redusa în comparaţie cu probabilitatea de eroare în cazul clasării fiilor cînd nu se cunoaşte categoria taţilor (0,4). Rata relativă de reducere a erorii este deci egala cu~

$$(0,4-0,2)70,4 = 0,5$$

Ceea ce înseamnă o reducere a probabilităţii de eroare cu 50%. în termeni de efective, indicele Goodman-Kruskal se scrie:

$$x = \frac{\max (w) - \max (n_{tj})}{N - \max (n.)} \qquad [2]$$

cu max (w) = efectivul cel mai mare din fiecare linie a matricei, max *(n*) = efectivul marginal cel mai mare în coloană.

Valoarea lui X_g pentru tabelul 5 este:

$$\frac{(25+55)-60}{100-60} = 0,5$$

Dacă intenţionăm sa anticipăm clasa părintelui pornind de Ia aceea a fiului, aplicăm aceeaşi formula, inversînd liniile / si coloanele/ Cînd nici una din cele doua variabile nu este considerată ca dependentă sau independentă, dispunem de un indice simetric:

$$\frac{\sum_{i=1} \max + \sum_{j=1} \max (n_{..}) - \max (n_{,.}) - \max (n_{(..})}{2N - \max (« .) - \max (w_{f}.)} \quad [3]$$

Pentru tabelul 5, X este egal cu:

$$X = \frac{(25+55)+(25+55)-70-60}{200-70-60} = 0,424$$

Indicele Goodman-Kruskal măsoară corect gradul de asociere între variabile. Dar exprimă acesta realitatea sociologică a unui tabel de mobilitate? Oare exprimă şi măsoară cu toată sensibilitatea dorită diferenţele, cînd acestea există, dintre doua sau mai multe tabele? Se pare că nu. Sa analizam tabelul 6 care reprezintă schimburile dintre clasele unei societăţi S_2, pe care dorim să o comparăm cu societatea Sj din tabelul 5.

Valoarea indicelui pentru tabelul 6 este egală cu:

$$X_1 = \frac{(22+62)-70}{100-70} = 0{,}47$$

TABELUL **6 — *Statutul sacio-economic al Jiului în funcţie*** *de acela altatălui* (Societate ST)

Fiu

Tată				
	C,	22	8	30
	C,	8	62	70
		30	70	100

Valorile indicelui sînt aproape egale pentru societăţile Sj şi S_r Or, $S_:$ este, în mod evident, diferită de S_2. în primul rînd, Sj are 80 de imobili şi 20 mobili totali, în timp ce S_2 are 84 imobili si 16 mobili, în al doilea rînd, spre deosebire de S_2, $S_:$ nu are aceeaşi structură socio-demografică la

nivelul celor doua generaţii, în S_p comparativ cu generaţia taţilor, prima clasă cîştigă 10 indivizi la nivelul generaţiei fiilor, pe care cea de-a doua clasă îi pierde, în schimb, S_2 păstrează aceleaşi structuri la nivelul celor doua generaţii.

Or, această schimbare structurală da naştere unei mişcări în interiorul tabelului ce trebuie clar delimitată de mobilitatea indusa de alţi factori. Comparînd două sau mai multe societăţi, încercăm mai întîi de toate să aflăm dacă indivizii care le compun au o şansă mai mare sau mai mică de mobilitate, independent de schimbările structurale. Indicele Goodman-Krus-kal nu exprima aceste specificităţi ale tabelului de mobilitate. Ne aflam în faţa unui caz în care aplicarea mecanică a unui instrument statistic este eronată.

Instrumente specifice de măsurare a mobilităţii

*

Yasuda (1 964) este cel care a propus un instrument de analiza bazat pe distincţia dintre mobilitate structurală şi mobilitate pură sau netă, care ia în considerare anumite particularităţi ale tabelului de mobilitate. Sa definim mobilitatea structurala ca fiind cantitatea de mobilitate generată de repartizările indivizilor în clase diferite de la o generaţie la alta. Mobilitatea pură sau netă este egală cu diferenţa dintre mobilitatea totală şi mobilitatea structurală. Yasuda compară mobilitatea pură reală cu mobilitatea perfectă, adică cu mobilitatea pură a unei societăţi teoretice, ce are aceleaşi structuri sociale ca si societatea reală, dar în care moştenirea nu exista.

Pentru o societate alcătuită din I categorii sociale, mobilitatea totală este egală cu numărul de indivizi care nu au acelaşi statut cu acela al tatălui lor.

unde N este efectivul total şi «fi, indivizii imobili. Mobilitatea structurală sau forţată este:

$$MS = N - \sum_{i=1} \min(n_{im}, n_{ti})$$

rnin (n_{im},n_{ti}) înseamnă ca trebuie ales minimul de efective n_{ft} sau $n_{,r}$ Mobilitatea pură este egală cu:

$$MP - MT - MS$$

MP r = (N - £ n_a) - [N mn

Simplificînd, rezulta:

i i
MP = £ min (n^«.() - £ "«
1=1 1=1

Să considerăm acum o societate teoretica cu aceleaşi structuri sociale ca şi societatea reală, dar la care repartizarea indivizilor se face în funcţie de ipoteza independenţei statutului fiului în funcţie de acela al tatălui; altfel spus, o societate în care moştenirea sociala nu exista. Efectivele marginale fiind date, elementele matricei se construiesc după următoarea regula:

nir(ni. Xn./)/N Mobilitatea totală a acestei societăţi

teoretice va fi egala cu:

(n,, xn.f)/N

deoarece, prin definiţie:

Mobilitatea structurală este prin definiţie egală cu aceea a societăţii reale. Mobilitatea pura teoretică este:

MP - [N - £ (n,, x «)/N] - [N - £ min («;.,«.,
L 1=1 i=i
i r
MP = X min («.,«.,-) - £ (n,. * n.

Indicele de mobilitate Yasuda este egal cu raportul dintre:

Mobilitate pură reală/Mobilitate pură teoretică

i i
J, min (n^n.j) - 2j nu
M = ^ ^ ------------ —!=1 -------- [4]
min (n^.n.,) - (»/. x «.«)/N

Acest indice va fi egal cu l dacă mobilitatea pură a societăţii reale este identică cu aceea a societăţii utopice, caracterizată prin absenţa moştenirii. El va fi egal cu O, valoarea sa minimală., dacă societatea reala este total imobilă. Ca exerciţiu, să reluăm tabelul 5 reprezentînd societatea reala S, şi sa construim un tabel reprezentînd o societate teoretică SjT cu aceleaşi structuri ca şi Sj, dar în care moştenirea nu există.

TABELUL *S—Al societăţii reale* S,

Fiu

C,

Tata

C1	25	5	30
2	15	55	70
40	60	100	

TABELUL 7 — *Al societăţii teoretice* S,T

Fiu

C,

Tată

12	18	30
28	42	70
40	60	100

Pentru societatea S_p MT - 20, MS - 10, MP - 10. Pentru societatea teoretică S,T, MT = 46, MS = 10, MP = 36. Raportul 10/36 trebuie să fie egal cu indicele Yasuda ce poate fi calculat pe baza formulei generale a indicelui:

^60-8010

y 30 + 60-54 36 ~

Comparat cu instrumentele de măsură statistice clasice, indicele Yasuda reprezintă un progres metodologic de netăgăduit, în măsura în care materializează un raţionament sociologic ce ia în considerare specificitatea obiectului studiat. Totuşi, el ridică două probleme, pe care Boudon (1973a, pp. 22 şi 59) le-a surprins corect. Prima este absenţa unei limite superioare, într-adevăr, este posibil ca un tabel de mobilitate să aibă o mobilitate pură reală superioară mobilităţii pure teoretice. Acesta este cazul fictiv de mai jos, în care indicele Yasuda este egal cu l ,22.

TABELUL 8 — *Societatea fictivă pentru care indicele Yasuda depăşeşte l*

Fiu

C *C*

Tată

8	22	30
32	38	70
40		100

Cea de-a doua se refera Ia mobilitatea perfectă, pe care Boudon(1973a) propune sa o înlocuim cu mobilitatea pură maximală. Sa presupunem ca intenţionăm sa definim o imobilitate maximală pe baza structurilor sociale din tabelul 8 fictiv de mai sus.

«22 va fi egal cu 60, adică min(»2.,».2), sau

$x =$ '22 [5]

TABELUL 9— *Tabelul privind mobilitatea unei societăţi fictive* *în care* ***imobilitatea*** *este* ***maximală***

Fiu

C

Tată				
		30	0	30
	2	IO	60	70

Parametrul *x* nu poate fi considerat drept indice, deoarece valoarea sa minimală nu este cunoscută, în mod sigur, ea nu este egala cu zero, deoarece, dacă ar fi fost aşa, ar fi rezultat efective negative, fapt ilustrat de tabelul 10:

TABELUL 10 — *Tabelul teoretic* *în care parametrul x este zero*

Fiu

30 70

Tată			
	'i	-30	60
	C.	70	0
		40	60

H_n trebuie să fie pozitiv sau nul. Or, n_n — n_{lt} - «12

$= n_{it} - n_{.2} =$ .v tnin(n2., «<2) > O

Deci

$x >$ n.2-"i.

min(«2t,H.2) Numitorul fiind

întotdeauna pozitiv, este necesar ca (w>2 - $n_{[f}$) > 0.

Dacă x_{min} este valoarea tui x

$$x_{min} = \frac{(n_{.2} - n_{2.})^*}{\min(n_{2.}, n_{.2})} \qquad [6]$$

în care $(n_{.2} - n_{2.})^* = (n_{.2} - n_{2.})$ daca aceasta cantitate este pozitiva sau egala cu zero, în caz contrar.

Indicele de imobilitate Boudon este:

$$B = \frac{x - x_{min}}{1 - x_{min}} \qquad [7]$$

înlocuind x şi x_{min} cu valoarea lor respectivă şi simplifîcînd, obţinem:

$$n_{22} \; n_{2} \; n_{1J} \; r, \qquad [8]$$

Generalizarea *ad-hoc* a acestui indice la tabelele politomice este directă.

$$B = \frac{\sum_{i=1}^{r} n_{ii} - \sum_{i=1}^{r} (n_{.i} - n_{i.})^*}{\sum_{i=1}^{r} \min(n_{i.}, n_{.i}) - \sum_{i=1}^{r} (n_{.i} - n_{i.})^*}$$

cu $n_{\bar{i}.}$ = număr de indivizi din prima generaţie, care nu sînt i, şi $(n_{.i} - n_{i.})^* = (n_{.i} - n_{i.})$, dacă aceasta cantitate este pozitivă sau egală cu zero, în caz contrar.

Cu toate acestea, Boudon (1973a, pp. 30 şi 59) sugerează o altă generalizare a indicelui său la tabelele politomice, care este mai satisfăcătoare, dai şi mai complexă, în măsura în care se bazează pe o procedură iterativa, pe care cititorul trebuie să o consulte.

Deşi trimit la doua elemente de comparaţie sau la doua ipoteze (mobilitate perfectă, imobilitate maximală), indicii Yasuda şi Boiidon sînt construiţi pe baza unei distincţii dintre mobilitatea structurală sau forţată şi mobilitatea pură. Mobilitatea structurală este, după cum am afirmat deja, mobilitatea minimală necesară echilibrării proceselor de reproducţie sociala a claselor, atunci cînd schimbările structurii profesionale şi fecunditatea diferenţiala sînt considerate ca exogene. Or, mobilitatea pura sau de schimb nu este explicit definită, ci apare ca un reziduu al unui raţionament, deoarece este identificată drept diferenţă dintre mobilitatea totală şi mobilitatea forţată sau structurală. După cum am văzut, reducerea mobilităţii forţate este o condiţie necesară pentru compararea a doua sau mai multe tabele de mobilitate, indiferent dacă este vorba de comparaţia între tabele reprezentînd aceeaşi ţara în diverse perioade sau aceea dintre tabele reprezentînd ţări diferite.

Persson (1982) observa pe bună dreptate ca mobilitatea neforţată cuprin-j de cel puţin două tipuri de mobilitate. Prima este mobilitatea de schimbj pură: Ea este egala cu:

[10]

Această mobilitate este independentă de valorile marginale. Ea este egală cu 44 pentru tabelul 8. într-adevăr, 22 de indivizi trec de la C_t la C_2. Deci, din motive de echilibru al schimburilor, este necesar ca acelaşi număr de indivizi să freacă de la C_2 la C_r Cea de-a doua, pe care o numeşte mobilitate de tranziţie, reprezintă diferenţa dintre mobilitatea neforţată şi mobilitatea de schimb pură. Ea poate fi considerată drept efectul caracterului gradual al mobilităţii sociale şi depinde de fapt de cantitatea de mobilitate structurală.

Pentru ca lucrurile să fie clare, să luăm exemplul tabelului 11 fictiv de mai j os:

TABELUL 11 — *Tabelul privind mobilitatea cu un maxim de imobilitate*

Fiu

C,

100 100

Tată 100

C

80	10	10
0	90	10
0	0	100

80 100 120

Mobilitatea totală este egală cu 30, iar mobilitatea structurală cu 20. Dar diferenţa dintre cele doua nu este o mobilitate de schimb, deoarece între clase nu există schimb. Este vorba despie o mobilitate de tranziţie. | Una din posibilele interpretări ale fenomenului, în cazul în care valorile marginale şi efectivele n_u şi «$_{33}$ suit considerate ca fiind date, este legată de constatarea că Cj exporta către C_3 numai 10 indivizi, adică jumătate din ceea ce aceasta din urmă are nevoie. Dar C_l exporta 10 indivizi în CJ şi această mişcare duce obligatoriu la o mobilitate al cărei sens este de la C_2 spre C_3. In mod sigur, totalurile generale pe linie şi pe coloană ale lui C_2 (100, 100) *par* sa nu indice nici o schimbai e structurală în această clasa; dar este posibil ca un număr de poziţii din această clasa sa fi dispărut şi ca un număr egal sa fi apărut O asemenea mişcare poate sa nu apară la nivelul agregat, reprezentat de tabelele de mobilitate. Pe baza acestei ar- j

gumentaţii, Persson propune un nou indice ce se bazează pe acela al lui Boudon.

i j

, , , E Z min (»,«,)

mn (»,, ~ »,.)

cu FT, = N — n.j5 (n.f - "7.)* este egală cu zero dacă $n_{,t}$ — n7 < 0. Să analizăm cele doua tabele 12 şi 13 de mai jos:

TABELELE 12 şi 1 3 — *Tabele de mobilitate avînd aceleaşi structuri sociale, aceeaşi mobilitate totală*

Fiu

C
,

Tată
C

64	20	16	100
10	70	20	100
6	10	84	100
80	100		300

Fiu

Tată
C

C

64	15	21	100
15	70	15	100
1	15	84	100
80	100		300

Valorile indicelui Yasuda sînt egale pentru cele două tabele (0,344). Acelaşi lucru este valabil pentru indicele Boudon (0,779). Or, cele doua tabele reprezintă doua realităţi foarte diferite. Daca este adevărat ca valorile marginale, imobilii, mobilitatea totala şi mobilitatea structurală sînt identice pentru cele doua tabele, mişcările indivizilor între clase sînt totuşi diferite. Pentru fiecare din cele doua tabele, mobilitatea totală este egala cu:

300-(64+ 70+ 84)-82.

Mobilitatea structurala sau forţată este egală cu 20. în schimb, pentru tabelul 12, mobilitatea de schimb pură este egală cu:

2 x (10 +6+ 10)-52. Mobilitatea de

tranziţie este:

82-20-52-10. Pentru tabelul 13,

mobilitatea de schimb pură este:

2 x (15-i-l+ 15)-62. Mobilitatea de

tranziţie este zero:

82 - 20 - 62 - 0.

Indicele Persson este egal cu 52/280 = 0,1857 pentru tabelul 12 şi 62/280 - 0,2214 pentru tabelul 13.

Cantitatea de mobilitate de tranziţie evidenţiază gradul de substituabili-tate ce diferenţiază categoriile sociale. Dacă substituabilitatea este scăzută, este plauzibil ca o schimbare structurală sa producă o mobilitate gra-duală pînă la ocuparea tuturor locurilor libere. Deci, notează Persson, gradul de substituabilitate dezvăluie măsura în care competenţele tehnice, ideologiile şi culturile sînt specifice claselor alcătuite din grupuri profesionale şi nu sînt transformabile fără efort pe termen lung.

In încheierea acestei scurte prezentări, putem trage două concluzii esenţiale. Prima este că transferul direct de modele dintr-un domeniu într-altuî şi utilizarea mecanică a unor instrumente ştiinţifice, într-o sfera atît de specifică cum este mobilitatea, duc la un impas. Cea de-a doua este ca alegerea unui indice de mobilitate nu ţine numai de pura logică mate-matica, ci uimite şi Ia ipoteze teoretice în măsură să exprime natura cauzelor fenomenului studiat. Fundamentarea construcţiei de indici pe distincţia dintre mobilitate forţată şi mobilitate pură sau de schimb înseamnă deci a indica diferenţele dintre tipurile de determinanţi ai mobilităţii şi a sublinia, în consecinţă, gradul de libertate de care dispun indivizii în interiorul unor structuri sociale parţial determinante.

Modele structurale

în afara indicilor avînd proprietatea de a rezuma informaţia, de a măsura relaţiile dintre variabile şi de a permite compararea lor, există şi alte instrumente mai complexe ce extrag un ansamblu de parametri din tabelele de mobilitate şi le supun unor teste decurgînd din ipoteze teoretice speciale. Acesta este cazul modelelor markoviene, pseudomarkoviene şi al variabilelor latente. Modelele markoviene sînt în general orientate spre analiza matricelor de echilibru pe termen lung şi a repartizării echilibrului, ce pot fi interpretate drept caracteristici structurale ale mobilităţii. Modelele bazate pe variabile latente, în care reunim numeroase modele aparent diferite, precum acelea ale mobilităţii cvasiperfecte realizate de Blumen *et al.* (1955), Goodman (1961, 1965,1968), White (1963,1970), Boudon(1973a), ale lui Featherman şi Hauser (1978, pp. 131-150), Clogg (1981) sau Breiger (1981). Ideea principală a analizei generale a variabilelor latente propusa de Lazarsfeld şi Henry (1968) este ca una sau mai multe variabile neobservate descriu relaţia de dependenţă dintre variabilele observate. Pentru un tabel de mobilitate, aceasta înseamnă că dependenţa se explică prin faptul ca ambele variabile depind simultan de un factor neobservat. O abordare exhaustivă a acestor modele ar depăşi cadrul capitolului; ne vom limita

deci la o prezentare a celui mai simplu model, cel al mobilităţii cvasiper-fecte.

Dacă modelul de mobilitate perfectă nu este realist, conform constatărilor anterioare, aceasta nu înseamnă că orice mobilitate perfectă pentru o parte a tabelului are aceeaşi caracteristică. De fapt, au fost dezvoltate nu-meioase modele ce încearcă sa stabilească existenţa unei mobilităţi perfecte, adică a unei independenţe statistice, între originea socială şi poziţia actuala a anumitor categorii sociale. Printre categoriile cu cea mai mare dependentă trebuie mai întîi semnalaţi indivizii plasaţi pe diagonala principala a matricei de mobilitate. Se constată, într-adevăr, că diferenţele dintre efectivele teoretice construite pe ipoteza de independenţă şi efectivele reale dovedesc o puternica imobilitate a elementelor diagonalei.

Indiferent de gradul lor de rafinament, aceste modele de mobilitate cvasiperfectă propuse de Blumen *et al* (1955), Goodman (1961, 1965, 1968), White (1963) şi Boudon (1973a) diferenţiază indivizii stabili de aceia instabili. In cazul acestor modele, un tabel de mobilitate este rezultatul a două procese. Primul proces atribuie unui procent de indivizi aceleaşi poziţii finale ca şi cele ocupate de tata. Este vorba despre stabili. Cel de-al doilea proces îi distribuie pe ceilalţi indivizi după ipoteza de independenţă. Dar printre aceşti indivizi există unii care au o poziţie identica cu aceea a tatălui lor. Diferenţa dintre aceşti instabili şi stabilii din primul proces este că primii au, printr-o şansa, aceeaşi origine şi acelaşi destin.

Modelul de mobilitate cvasiperfectă cel mai simplu este acela care consideră că stabilii au aceeaşi poziţie ca şi a tatălui lor, iar instabilii nu se regăsesc pe diagonala principală.

Să analizăm tabelul 14 alcătuit pe baza datelor anchetei lui Glass (1954):

TABELUL 14 — ***Clasa** subiectului în funcţie de aceea a tatălui*

		Clasa fiului			
		de sus	de mijloc	de jos	
Clasa tatălui	de sus	588	395	159	1142
	de mijloc	349	714	447	1510
	de jos	114	320	411	845
		1051	1429		3497

Tabelul 15 redă efectivele conform ipotezei de independenţă între statutul fiului şi cel al tatălui. O comparaţie rapidă între tabele indică faptul ca efectivele teoretice suit foarte diferite de efectivele din tabelul real. Deci ipoteza de mobilitate perfecta trebuie respinsa: poziţiile taţilor şi ale fiilor nu sînt independente.

TABELUL 15 — *Tabel teoretic avind aceleaşi structuri sociale ca şi tabelul 14,* ***dar*** *construit după ipoteza* **de** *mobilitate perfectă*

		Cîasa fiului			
		de sus	de mijloc	de jos	
Clasa tatălui	de sus	343	467	322	1142
	de mijloc	454	617	439	1510
	de jos	254	345	246	845
		1051	1429	1017	3497

Sa presupunem acum ca moştenirea exista pentru toţi indivizii care au acelaşi statut ca şi al tatălui, dar că aceasta dispare complet de îndată ce individul nu deţine aceeaşi poziţie cu a tatălui, în acest caz, se testează modelul de mobilitate cvasiperfecta pentru mobili. In consecinţă, forma canonică a ipotezei de independenţă trebuie modificată, astfel încît probabilitatea fiecărui element diagonal să fie zero, şi suma probabilităţilor celorlalte elemente să fie egală cu l. Efectivele teoretice pot fi estimate pe baza ipotezei de cvasindependenţă prin utilizarea unei proceduri iterative descrisă de Bishop (1969). Tabelul 16 indică rezultatul final al acestei proceduri.

TABELUL 16 — *Efective teoretice construite dupăipoteza de cvasindependenţă, pentru datele oferite de Glass*

		Clasa fiului		
		de sus	de mijloc	de jos
Clasa tatălui	de sus	—	390	164
	de mijloc	354	—	442
	de jos	109	325	—

O comparaţie directa între fiecare element din tabelul 16 si termenii corespunzători din tabelul real 14 evidenţiază faptul că nu exista nici o diferenţă semnificativă. Putem face proba calculînd pe chi pătrat egal cu 0,61. Rezulta ca ipoteza de cvasindependenţă nu este respinsă: aceasta înseamnă că poziţia socială a mobililor este independentă de aceea a tatălui lor.

Pentru acest model, stabilii trebuie să ramînă pe loc, spre deosebire de instabili, în schimb, pentru modelul lui White (1963, 1970), instabilii pot păstra acelaşi statut cu al tatălui, iar stabilii trebuie să păstreze aceeaşi clasă ca şi tatăl. Pentru o a treia variantă, mai generală, datorată lui Boudon

(1973a), nu numai instabilii pot păstra aceeaşi poziţie cu a tatălui, ci şi stabilii pot sa nu facă parte din aceeaşi clasa cu tatăl.

Structuri şi mecanisme generatoare de mobilitate

Putem considera mobilitatea drept rezultatul unei selecţii de indivizi în urma intervenţiei unei suite de mecanisme proprii anumitor agenţi, precum familia, şcoala, biserica, birocraţiile. Aceste instanţe controlează, orientează, determină în mod direct poziţia indivizilor în interiorul propriei lor stratificări şi indirect, statutul membrilor societăţii la nivel macro-social. Locul şi importanţa acestor agenţi de selecţie variază de la o societate la alta: pentru o anumită societate familia este instanţa de orientare cea mai importantă, pentru o alta, biserica sau armata; pentru o a treia, şcoala şi competenţa dobîndită în cadrul anumitor organizaţii.

Nu ne vom ocupa aici decît de relaţiile dintre mobilitate şi şcoală, fără îndoială una din instituţiile selective cele mai importante din societăţile industriale. Astfel, vom lăsa deoparte în mod deliberat celelalte canale de mobilitate, cum ar fi birocraţiile modeme (organizaţii industriale, partide politice, armata) care se bazează în determinarea statutului individului, pe de o parte, pe criterii specifice şi, pe de alta, pe rezultatele selecţiei şcolare. Analiza relaţiilor dintre şcoală şi societate reprezintă, neîndoielnic, domeniul ce a reţinut cel mai mult atenţia sociologilor după sfîrşitul celui de-al doilea război mondial. Analizei acestei probleme i-au fost consacrate nenumărate cercetări ce pot fi grupate în două categorii: inegalităţi şcolare create de mecanisme sociale, instituţionale sau individuale; a doua categorie priveşte efectele nivelului de instruire asupra statutului socio-economic dobîndit sau viitor.

Motivele acestui interes şi locul conferit şcolii sînt uşor de înţeles. Pe de o parte, cvasitotalitatea generaţiilor tinere consacră o bună parte a vieţii lor dobîndirii de cunoştinţe teoretice şi practice în cadrul acestei instituţii, pentru funcţionarea căreia se acordă un procent foarte ridicat de Ia bugetul statului. Pe de altă parte, se consideră ca politici educative adecvate pot atenua şi elimina, la modul ideal, ponderea moştenirii sociale: educaţia ar fi deci un mijloc de integrare şi de mobilitate socială. Rolul sistemului de învăţămîht se află în miezul unor interminabile dezbateri în legătura cu societatea democratică. Este oare această societate mai mult sau mai puţin ereditară? A dat ea mai multe şanse indivizilor cu origine socio-economi-că modestă? Este ea mai muit sau mai puţin deschisa decît societăţile nedemocratice? Se apropie ea oare de modelul meritocratic sau ascensiunea socială a indivizilor din clase defavorizate este mai curînd un mit?

Evoluţia cîtorva indicatori ai inegalităţilor în faţa şcolii

Nu exista nici o îndoială asupra faptului că o sinteză a lucrărilor privind mecanismele generatoare de inegalităţi în faţa şansei de a învaţă nu va intra aici în discuţie. Ne vom limita la analiza celor mai importanţi indicatori. Din lipsă de date statistice longitudinale complete, este dificil sa răspundem cu absolută certitudine la întrebarea privitoare Ia evoluţia acestor inegalităţi. Observaţiile parţiale de care dispunem permit totuşi sa se evidenţieze cîteva tendinţe. Să luam, de pildă, evoluţia, pe clase sociale îh Franţa, a ratei de şcolarizare şi aceea a accesului la îhvăţămîntul superior.

TABELUL 17 — *Raia de şcolarizare pe categorii sociale* (la 16 ani)

	1954	1962	1968	1975	1982
Agricultori	7,5	22,5	38,8	56	98
Salariaţi agricoli	6	23,3	29,7	38	
Patroni	30	45	51,7	65	93,9
Cadre superioare — profesiuni liberale	59,3	87	90	92	99
Cadre medii	45,6	71	74,6	79	99,3
Funcţionari	34,9	47	54,3	62	98,4
Muncitori	16,3	26,3	35,4	45	95,7

Sursă' Date **de** recensămînt

Ultima coloană a fost stabilita pnn **amabilitatea** lui **Franţois** Heran

Rata de şcolarizare este egală cu raportul dintre numărul de *elevi* în vîrstă de *x* ani (în cazul nostru, 16 ani) şi care provin dintr-o clasă socială dată, avînd un număr total de *copii* de aceeaşi vîrstă care aparţin aceleiaşi clase. O examinare rapidă a tabelului 17 evidenţiază următoarele aspecte:

l/ Cel puţin de la începutul anilor cincizeci, şi chiar mai devreme, rata de şcolarizare face dovada unei puternice creşteri la nivelul tuturor claselor. Rezultatul exprimă creşterea duratei de viaţă a tinerilor în instituţia şcolară. Aceasta înseamnă că există o mare cerere de educaţie, motivele diverse fiind legate de familii (care apreciază şcolarizarea drept benefică), de instituţia în sine (ce încearcă să reţină copiii cît mai mult timp în cadrul ei, modificînd în special vîrstă şcolara obligatorie) sau de ambele.

21 Creşterea ratelor diferă în funcţie de perioade şi grupuri sociale. Schimbarea cea mai rapidă are loc între 1954 şi 1962. Şi ea este deosebit de spectaculoasă pentru cei mai năpăstuiţi, adică salariaţii agricoli şi agricultorii cu exploataţii. Creşterea ratelor nu este totuşi îineară: după toate aparenţele, ea urmăreşte un model complex de tip logistic ce se caracteri-

zează printr-o slabă creştere iniţială, urmata de o expansiune exponenţială, ce tinde în final spre un plafon sau un prag de saturaţie, a cărui valoare variază în funcţie de clasa socială. Teoretic, rata de şcolarizare atinge 100% cînd toţi copiii unei clase sînt încă la şcoală la vîrsta de 16 ani. Se poate observa că ratele de şcolarizare ale tuturor copiilor se apropie de acest prag teoretic în 1982. Deşi, în conformitate cu legea din 1967, şcolarizarea este obligatorie pînă la 16 ani, se observă că, pînă în 1975, nici o categorie socială nu păstrează totalitatea copiilor în sistemul şcolar: aceasta înseamnă că reformele instituţionale nu sînt reguli intangibile pentru indivizi. Chiar dacă luăm în considerare timpul scurs între o decizie şi efectele sale, putem observa că legea nu are decît o eficienţă relativă.

3/ Dacă măsurăm gradul de inegalitate a şanselor şcolare prin aceste rate, va trebui să constatăm că a existat o democratizare crescîndă, în dublul sens al termenului, în primul rînd, numărul absolut de copii şcolarizaţi a crescut în mod spectaculos. In al doilea rînd, diferenţele dintre ratele de şcolarizare în funcţie de clasă au scăzut treptat pînă la dispariţia lor aproape totală în 1982. Să analizăm şansele pe care le are în 1954 şi 1982 un elev provenit din categoria cadre superioare — profesii liberale de a fi şcolarizat, raportate la acelea ale unui copil de agricultori cu exploataţii, în 1954, primul avea de 8 ori (59,3/7,5) mai multe şanse decît al doilea de a fi şcolarizat, în 1982 există egalitate de şanse (99/98). Cu cîteva mici diferenţe, aceasta observaţie este valabilă pentru toate categoriile sociale în mod sigur, aceste observaţii contrazic teoria reproducerii inegalităţilor pe care am demonstrat-o amănunţit în altă parte [Cherkaoui (1982)].

Dacă analizăm şansele de acces la învăţămîntul superior în funcţie de categoria socio-profesională a tatălui, ajungem la concluzii similare. Tabelul 18 a fost obţinut prin împărţirea pe categorii a numărului de studenţi la 1 000 de persoane active de sex masculin, între 45 şi 54 de ani

TABELUL 18 — *Accesul **la** învăţămîntul superior, în **Franţa,** pe categom*

	1959-1960	1964-1965	1978-1979
Agricultori	25,4	50,7	102,8
Patroni din industie şi comerţ	100,2	155,0	237,6
Profesiuni liberale, învăţămînt secundar şi superior	785,6	1 207,9	1318,6
Cadre superioare	191,1	439,8	616,5
Cadre medii, învăţători	193,7	341,6	412,0
Funcţionari	69,6	104,6	216,6
Muncitori	6,3	28,5	71,5
Muncitori agricoli	8,7	17,1	32,6
Total	73,5	134,8	243,8

Sursa: A. Prost (1982), *Istona învăţămîntulia,* voi IV, p. 381.

S 17 o

oi '~ -§

"ra

OOO

"j3

Osu-i " n —

fN^t o o m

"75

^f

CS

W 3 13 > H q

2> H3 2 So *j-

tS 3 o S - " S

11"

> -5 -c ,5 -0 « o" '-n «

~ •— cx 2 ^ u '"E ^ '^S "

QQ CQU PQU H

[illegible]

Putem deduce de aici cel puţin trei enunţuri principale. Primul este creşterea intensă a efectivelor de studenţi, fapt ce exprimă primul sens al noţiunii de democratizare a îhvăţărmntuîui. De exemplu, la l 000 de persoane active de sex masculin per categorie se observă că numărul de studenţi proveniţi din cea de a treia pătură socială (profesiuni liberale, cadre didactice) aproape s-a dublat (l 318,6/785,6 = 1,7) în interval de 20 de ani. Dar, în aceeaşi perioadă, numărul de studenţi din familii muncitoreşti a crescut de peste U ori (71,5/6,3= 11,4).

Conform celui de-al doilea enunţ, inegalitatea şanselor de acces la universitate, în funcţie de originea socială, este foarte puternică, indiferent de data la care este observat fenomenul; inegalitatea cea mai mare fiind aceea existentă între studenţii cu un tată de profesie liberală sau cadru didactic şi studenţii proveniţi din clasa muncitoare (muncitori sau muncitori agricoli).

în sfirşit, conform celui de al treilea enunţ această inegalitate are tendinţa de a descreşte pentru toate păturile sociale defavorizate. Sa analizăm şansele de a deveni student, în 1960 şi 1979, ale unui copil provenit din clasa muncitoare, raportate la cele ale unui copil al cărui tată exercită o profesiune liberală sau este cadru didactic, în 1960, primul avea de 125 de ori mai puţine şanse decît cel de-al doilea de a fi student (785,6/6,3 = *124J}*. Douăzeci de ani mai tîrziu, această inegalitate s-a redus la 18 (l 318,6/71,5 - 18,5).

Trebuie totuşi să reamintim aici că originea socială a indivizilor nu determină singură nivelul de instrucţie atins. Printre ceilalţi factori putem enumera stratificările şcolare şi procesele de decizie ale indivizilor sau ale familiei lor, ce fac obiectul unei prezentări detaliate ia Cherkaoui (1986).

Nivelul de instrucţie si mobilitatea

Să analizăm acum efectul nivelului de instrucţie al indivizilor asupra statutului atins. Se poate oare pleca de la primul factor şi anticipa corect cel de-al doilea? Constituie şcoala un agent de selecţie mai important sau mai puţin important decît familia? Nu există nici o îndoială că în cvasito-talitatea ţărilor pentru care există statistici fiabile se observă o corelaţie puternică între nivelul de instrucţie atins sau diplomă şi statutul socio-eco-nomic. Să luăm de pildă cazul francez. Tabelul 19, obţinut pe baza unei anchete privind mobilitatea, prezintă categoria socio-profesională a persoanelor active de sex masculin între 40 şi 59 de ani, în funcţie de diploma cea mai înaltă (R. Porii, J. Soleilhavoup, 1982).

Se constată o puternică corelaţie între cele două variabile: statutul atins creşte pe măsură ce creşte şi nivelul de instrucţie. Din 100 de absolvenţi cu diplomă universitară sau de scoli înalte, 82 exercită o profesiune liberală sau sînt cadre superioare. Din 100 de indivizi fără diplomă, numai 0,6% ating

acest statut O persoană cu diploma universitară are deci 82/0,6 = 133 mai multe şanse de a fi cadru superior, decît un muncitor. Un individ fără diplomă are 54,2/0,6 = 90 mai multe şanse de a fi muncitor, decît cadru superior. Corelaţia puternică dintre cele două variabile continuă să existe chiar şi atunci cînd se iau în considerare şi alte variabile de control, ca de exemplu statutul sau nivelul de instrucţie al tatălui. Acest rezultat este sistematic şi derivă din analizele datelor din toate anchetele cunoscute pîna astăzi. Dacă ne referim, de pilda, Ia două mari anchete americane conduse de Blau şi Duncan (1967) şi Featherman şi Hauser (1978), se observă că ponderea nivelului de instrucţie este cu mult mai importanta dacă o comparăm, în explicarea statutului socio-economic, cu aceea a originii sociale.

Fără îndoială, originea *sociala este* hoiărîtoare pentru diploma dobîndi-tă, dar ea nu influenţează decît în mică măsura statutul atins de fiu sau fiică. Orice societate în care doar diploma influenţează statutul poartă denumirea de societate meritocratică. Pornind de la o analiză secundară a datelor lui Glass (1954), Boudon (19732», pp. 147-150) a dovedit existenţa în Anglia a unei structuri meritocratice cuplată cu o structură de dominanţa caracterizată ptin acţiunea protectoare a originii sociale, adică existenţa unei eredităţi sociale. Se pare, de altfel, ca aceste doua structuri sînt prezente în toate societăţile industriale dezvoltate.

Să examinăm detaliat cazul Suediei, pentru care dispunem de date* comparabile cu acelea ale lui Glass (1954). Tabelul 20, în care se intersec-[teaza profesia fiului, nivelul său de instrucţie şi categoria socio-profesio-| nală a tatălui, este extras din ancheta lui Poentinen (1983, p. 115).

TABELUL 20 •— *Categoria socio-profesională a fiului în funcţie de nivelul de şcolarizare atins de el şi categoria socio-profesională a tatălui său*

Categoria socio-profesională a tatălui

		C,				C,				C,			
Nivel de şcolarizare al fiului	S,	S2	S3	Total	si	S2	S3	Tolal	S,	S2	S3	Total
Categoria fiului C,	15	21	116	152	47	29	62	138	14	8	24	46
C2	28	14	8	50 0	132	44	18	194	58	11	3	72
	0	0	0		2	1	0	3	17	3	2	22

Total 43 35 124 202 181 74

C? = cadre de conducere, funcţionari şi patroni
C2 = muncitori calificaţi, necalificaţi şi muncitori agricoli
C3 = ţărani

S j - nivel de şcolarizare primar
52 = diplomă profesională
53 - nivel de şcolarizare superior lui S, şi S2

80 335 89 22 29 140

Pe baza acestor date putem construi tabelul 21, mai simplu, în care se intersectează statutul social al tatălui şi nivelul de instrucţie al fiului.

TABELUL 21 — *Probabilitatea de atingere a unui nivel şcolar dat, înjuncţie de categoria socială a tatălui*

Categoria socială a tatălui	Nivel **şcolar al fiului** Si	S_2	S_3	Total
C,	0.213 (43)	0.173 (35)	0.614 (124)	1.0 (202)
	0.540 (181)	0.211 (74)	0.239 (80)	1.0 (335)
	0.636 (89)	0.157 (22)	0 207 (29)	1.0 (140)
Total	(313)	(131)	(233)	(677)

Probabilitatea de a atinge un nivel şcolar ridicat creşte cînd se trece de la agricultori la funcţionari. Invers, probabilitatea de a avea un nivel scăzut creşte regulat, pe măsură ce se coboară pe scara socială. Pe de alta parte, nivelul de instrucţie al fiului este strîns legat de statutul social atins, după cum o arată şi tabelul 22 de mai jos:

TABELUL 22 — *Probabilitatea de atingere a unui nivel social, în funcţie de nivelul şcolar atins*

Nivel şcolar al **fiului**	Nivel social C,	c_2	c_3	Total
	0.243 (76)	0.697 (218)	0.060 (19)	1.0 (313)
	0 443 (58)	0.527 (69)	0 030 (4)	1.0 (131)
	0.867 (202)	0.125 (29)	0.008 (2)	1 0 (233)
Total	(336)	(316)	(25)	(677)

Probabilitatea atingerii unui nivel social ridicat este de aproape patru ori mai mare cînd individul are un nivel de instrucţie ridicat, comparativ cu situaţia în care are un nivel şcolar scăzut. Şi exista de şase ori mai multe şanse de a fi muncitor cu un nivel şcolar scăzut, decît cu un nivel ridicat.

Influenţa originii sociale se limitează oare la determinarea nivelului de instrucţie sau continuă sa dea naştere unei inegalităţi în repartiţia sociala a fiilor? Următoarele două figuri traduc structura meritocratica şi, respectiv, structura de dominantă.

Origine socială	Nivel de instrucţie al fiului	Statut social al fiului

Fig. l — Structura **meritocratica**

în conformitate cu figura l, originea socială încetează de a avea o influenţa directa asupra statutului fiului cînd se ia în considerare nivelul de instrucţie al acestuia, în figura 2, originea socială continuă să îşi exercite influenţa asupra statutului, chiar şi atunci cînd se ia în considerare diploma.

Origine sociala — Statut social al fiului

Nivel de instrucţie al fiului

Fig. 2 — Structura de dominanţă

Să exprimăm ipoteza meritocratica în cifre. Aceasta presupune construirea unei matrice 23 în care se intersectează statutul tatălui cu acela al fiului, pe baza produsului tabelelor 21 şi 22. Primul element al matricei este egal cu:

(0,213 x 0,243) + (0,173 x 0,443) + (0,614 x 0,867) = 0,660 Celelalte elemente ale

matricei se construiesc identic cu primul.

TABELUL 23 —*Probabilităţile teoretice pentru jiu de a atinge un nivel social, înfancţie de originea socială a tatălui, în ipoteza meritocratica*

Categoria socială a fiului

Categoria socială a tatălui

C.	C_2	C_3	Total
0.660	0.310	0.030	1.0
0.436	0.523	0.041	1.0
0.404	0.552	0.044	1.0

Sa comparăm acest tabel teoretic 23 cu tabelul real 24 obţinut pe baza datelor lui Poentinen. Oare cele două tabele sînt identice sau diferite? Să îl extragem pe primul din cel de-al doilea pentru a scoate în evidenţa eventualele diferenţe. Ipoteza meritocratica ar fi perfect verificata daca valorile tabelului real minus cele ale tabelului teoretic ar fi toate egale cu zero. Or, se observă că valorile rezultate nu se abat decît foarte puţin de la zero, cu excepţia agricultorilor.

TABELUL 24 — *Probabilităţile reale pentru fiu de a atinge un nivel social, în funcţie de categoria socială a tatălui (extrase din tabelul 20)*

Categoria socială a fiului

Total

Ci	c:	C_3	Total
0.753 (152)	0.247 (50)	0.000 (0)	1 0 (202)
0.412 (138)	0579(194)	0.090 (43)	1.0 (335)
0.329 (46)	0514 (72)	0.157 (22)	1.0 (140)
(336)	(316)	(25)	(677)

Ipoteza meritocratică, ce a permis construirea tabelului teoretic., este în mare parte verificata, chiar dacă ea supraestimează uşor mobilitatea şi subestimează imobilitatea, mai ales pe aceea a agriculturilor (0,044 în loc de 0,157); aceasta categorie socială prezintă mult mai multă stabilitate in-tergeneraţională decît celelalte paturi.

Se observă de altfel că tabelul 25 nu prezintă nici o distorsiune între mobilitatea ascendentă şi mobilitatea descendentă. Deci clasa socială de origine nu îi protejează pe indivizi în faţa unei scăderi a statutului, dar nici nu Ie favorizează promovarea. Dacă comparam rezultatele cu cele obţinute de Boudon (19736, pp. 145-150) pe baza analizei datelor lui Giass, putem trage concluzia evidentă că societatea suedeza este mai meritocratică decît societatea engleză.

TABELUL 25 — *Diferenţa dintre tabelele 23 şi 24*

	\^ -	^" i	^—i
	0.0930	-0.063	-0.030
C,	-0.0436	0.056	-0.032
/ C	-0.0404	-0.038	0.113

Din cele de mai sus, avem oare dreptul să tragem concluzia că o puternică creştere a nivelului de instrucţie al fiului da naştere unei mobilităţi mari? Paradoxal, nu se observă întotdeauna o relaţie de dependenţă pozitiva puternică între cei doi termeni, după cum a arătat Anderson (1961). Analizînd relaţia dintre nivelul de instrucţie al fiului în raport cu acela al tatălui (nivel de instrucţie relativ) şi statutul social al fiului în raport cu acela al tatălui (statut relativ sau mobilitate), între ele se constată o legătura slaba. Să ilustrăm acest enunţ examinînd tabelul 26 extras dintr-o anchetă franceză din 1970.

TABELUL 26 — *Relaţia dintre nivelul de instrucţie relativ şi statutul social relativ*

Nivel de instrucţie al fiului în raport cu cel al tatălui	Statul social al **fiului** raportat la cel al tatălui			
	mai înalt	egal	inferior	Total
mai înalt	713848	1 188804	241 517	2 144 169
egal	346 249	1 655 884	284 129	2 286 262
inferior	59919	313682	99288	472 889
Total	1 120016	3 158370	624 934	4 903 320

Se observă că:

l/ Fiii cu diplomă mai înaltă decît a tatălui nu sînt protejaţi de o mobilitate descendentă. 12% dintre ei vor trai experienţa unei declasări.

21 Un nivel de instrucţie mai puţin ridicat decît al tatălui nu exclude l nici un statut social identic (66%), nici chiar o poziţie mai înaltă decît a| tatălui (13%).

3/ O analiză mai detaliată a tabelului arată ci relaţia dintre nivelul de l instrucţie relativ şi poziţia socială relativă este mai apropiată de o indepen-1 denţă, decît de o dependenţă maximală.

TABELUL 27 — *Tabelul teoretic construit în funcţie de ipoteza de independenţă între nivelul de instrucţie relativ şi statutul social relativ*

Statut social fiu/tată

Nivel de instrucţie al fiului în raport cu cel ai tatălui		mai înalt	egal	inferior	Total
	ma	489 771	1 381 121	273 277	2 144 169
	egal	522 228	1 472 647	291 387	2 286 262
	inferior	108017	304 602	60270	472 889
	Total	1 120016	3 158370	624 934	4 903 320

Tabelele 27 şi 28 corespund ipotezei unei independenţe statistice între diploma relativă şi mobilitate şi, respectiv, ipotezei unei dependenţe maxi-[male între cele două variabile.

TABELUL 28 — *Tabelul teoretic construit în funcţie de o dependentă maximală între nivelul de instrucţie relativ si statutul social relativ*

Statut social fiu/tata

Nivel de instrucţie al fiului în raport cu cel al tatălui		mai înalt	egal	inferior	Total
	mai înalt	1 120016	1 024 153	0	2 144 169
	egal	0	2134217	152045	2286262
	inferior	0	0	472 889	472 889
	Total	1 120016	3 158 370	624 934	4 903 320

Tabelul 26 conţinînd date reale este mai apropiat de tabelul 27 con-J struit în ipoteza de independenţă, decît tabelul 28 referitor la o dependenţă] maximala.

Boudon (19736) explică paradoxul pe baza următoarelor trei axiome:

l/ statutul social al tatălui determină nivelul de instrucţie al fiului; 2/ nivelul de instrucţie influenţează statutul social atins de fiu; 37 nu există o adecvare între structura educativă şi structura socială, în| sensul că prima a evoluat mult mai mult decît cea de a doua.

De fapt, pornind de la Thelot (1980), se poate demonstra că paradoxulj lui Anderson este generat fie de primele doua axiome, fie doar de cea de-£ treia. In primul caz, este suficient sa observăm ca lucrurile se petrec astfel! de fiecare dată cînd relaţia dintre statutul tatălui şi nivelul de instrucţie alj fiului este mai puternică decît aceea dintre nivelul de instrucţie al fiului şi

statutul social al acestuia sau cînd relaţiile nu sînt importante, în cel de-al doilea caz, absenţa adecvării creează o dependenţă slabă între diploma relativa şi mobilitatea sociala, indiferent de forţa relaţiilor dintre statutul tatălui, diploma fiului şi statutul fiului.

Evoluţia mobilităţii şi comparaţii internaţionale

Ratele de mobilitate variază oare în cadrul unei aceleiaşi societăţi şi de la o societate la alta? Dacă lucrurile se petrec astfel, care este sensul schimbării? Se observă, pe de o parte, o scădere, o stabilitate sau o creştere a mobilităţii de la o generaţie la alta? Sîntem, pe de altă parte, în măsură să clasificăm ţările în funcţie de ratele lor de mobilitate? Răspunsul ia aceste întrebări presupune ca dispunem de date extrase din aceeaşi anchetă întreprinsă în momente diferite, în cadrul aceleiaşi societăţi sau în mai multe societăţi. Or, singurele anchete care îndeplinesc parţial aceste condiţii sînt, după cîte ştim, aceea a lui Featherman şi Hauser (1978), care este o replică la studiul american al lui Blau şi Duncan (1967) şi aceea a lui Poentinen (1983) referitoare la cele patru ţări scandinave, în general, dispunem de date din anchete disparate care sînt supuse unor analize secundare. Deci concluziile trase trebuie interpretate cu prudenţa.

Cîteva date asupra mobilităţii comparate

în afara lucrării de pionierat a lui Sorokin (1927), studiile comparative nu au început cu adevărat decît după cel de-al doilea război mondial. Bineînţeles că pot fi găsite ici şi colo anumite elemente de reflecţie asupra mobilităţii comparate şi a efectelor sale; dar ele sînt mai mult incidentale şi nu reprezintă un domeniu de studiu autonom. Relaţiile dintre mobilitate şi democraţie la Tocqueville (1856), efectele celei dintîi asupra sinuciderii, descrise de Duikheim (1897), sau asupra comportamentului politic analizat de Sombart (1906) nu sînt în cel mai bun caz decît nişte ipoteze îndrăzneţe elaborate de observatori perspicaci ai societăţilor contemporane.

Primele studii comparative datează de la mijlocul anilor cincizeci, o dată cu lucrările iui Lipset şi Zetterberg (1956), Lipset şi Bendix (1959). Pornind de la unele analize secundare ale datelor americane şi europene, ei trag concluzia că industrializarea sporeşte mobilitatea socială şi ca ratele de mobilitate ale tuturor societăţilor sînt aproximativ similaie. Această concluzie servea Ia combaterea credinţei conform căreia Statele Unite ar

constitui o societate mai deschisa decît bătrînele naţiuni europene. Com-parînd între ele mai multe ţări, Miller (1960) ajunge la aceeaşi concluzie. Totuşi, el precizează că în funcţie de tipul de instrumente specifice de măsurare folosit se observă diferenţe între ţari. Celelalte cercetări comparative, printre care acelea conduse de Fox şi Miller (l965), Cutright(1968), Hazelrigg şi Garnier (1976), încearcă să confirme sau infirme această teză, prin corelarea instrumentelor de măsurare a mobilităţii cu alte caracteristici societale, cum ar fi dezvoltarea economică sau industrializarea. Ei par sa confirme, în grade diferite, teza convergenţei industriale.

Critica fundamentala adresată acestor lucrări este ca ele substituie un punct de vedere spaţial (comparaţie între ţari caracterizate prin etape istorice şi de dezvoltare diferite) cu un punct de vedere istoric, care este singurul pertinent din punct de vedere metodologic. Deşi secundară, o alta critică, ce se referă la datele utilizate în aceste lucrări, trebuie şi ea semnalată. Datele au fost în totalitate culese pentru cercetări al căror scop nu era comparaţia. Ele sînt deci disparate. Clasificările lor sînt atît de diferite, în-cît sîntem obligaţi sa schematizam la maximum structurile sociale pentru a le transforma în structuri comparabile: un singur exemplu, acela al categoriilor socio-profesionale, care sînt împărţite dihotomic în manuale şi non-manuale.

Cercetărilor mai recente, acelea ale Iui Andorka şi Zagorski (1980) despre Polonia şi Ungaria, ale lui Erikson, Goldhorpe şi Portocarera (1979) despre Franţa, Anglia şi Suedia şi, în sfîrşit, ale lui Poentinen (1983) despre cele patru ţari scandinave, nu li se pot aduce aceleaşi obiecţii: datele lor sînt bogate, comparabile; clasificările lor, amănunţite, în cele din urma, la această listă vom adăuga studiul lui Featherman şi Hauser (1978) care aduce elemente inedite despre evoluţia mobilităţii în Statele Unite şi rectifica anumite concluzii fundamentale ale lui Blau şi Duncan (1967).

Intr-un anume sens, singurele date complet comparabile sînt cele ale lui Poentinen (1983). Aceeaşi anchetă pe baza de chestionar, realizată pe patru eşantioane a l 000 de indivizi, fiecare fiind reprezentativ pentru populaţiile active din Danemarca, Finlanda, Norvegia şi Suedia, a fost realizată la începutul anilor şaptezeci. Raportat la generaţia taţilor, în aceste ţari au avut loc schimbări structurale importante. Exodul rural, uşor tardiv în Finlanda, a însoţit industrializarea şi creşterea rapidă a sectorului terţiar. Se observa diferenţe între ratele de schimbări structurale şi data la care acestea s-au produs. Rata rapidă ce caracterizează Finlanda a dus la o importanta transformare a structurii profesionale, care s-a tradus printr-o explozie a sectorului terţiai. In Danemarca şi Suedia, această transformare a fost mai lentă. Diferenţele se reflecta în originea socială a celor şapte categorii profesionale adoptate, în Finlanda, o treime din bărbaţii funcţionari sau muncitori sînt de origine rurala; în celelalte ţări, aceştia reprezintă

numai o cincime. Una din consecinţele importante ale acestor transformări este aceea că, în Finlanda, un procent ridicat de ţărani nu tranzitează prin clasa muncitorilor pentru a deveni funcţionari, aşa cum se întâmpla în general, ci are loc o trecere directă. Aceste schimbări structurale explică în mare măsură mobilitatea socială.

Concluzia esenţiala la care ajunge Poentinen (1983, p. 108), conform căreia structura mobilităţii sociale, în ansamblu, este identică în cele patru ţari scandinave, trebuie cu toate acestea sa fie relativizată: chiar daca diferenţele nu sînt spectaculoase, ele sînt totuşi semnificative.

Dacă examinăm cu atenţie tabelele 29 de mobilitate ale celor patru ţări, calculînd îndeosebi valorile indicilor de mobilitate Yasuda (Y) sau de imobilitate Boudon (B), constatăm ca, contrar afirmaţiilor lui Weiss (1986), Suedia este ţara cea mai mobilă (Y = 0,61) şi preceda Norvegia (Y = 0,55), Danemarca (Y = 0,46) şi Finalanda (Y = 0,41). Puternica mobilitate ce caracterizează Suedia rezultă şi din studiul comparat întreprins de Erikson *et al.* (l 979) între această ţară şi Franţa şi Anglia. Autorii observă că, indiferent de fineţea grupării categoriilor socio-profesîonaîe si în ciuda unei anumite similitudini a modelului de mobilitate, cele trei ţari au rate diferite, Franţa avînd o rată intermediară între Suedia şi Anglia.

TABELUL 29 — *Mobilitate socială inter generaţi i în Scandina\>ia, bărbaţi căsătoriţi*

	CSP ale subiecţilor							
	Danemarca				Finlanda			
	1	2	3	Total	1	2	3	Total
CSP ale taţilor								
1	18	6	1	25	12	4	1	17
2	13	27	3	43	8	26	2	36
3	6	8	18	32	11	16	20	47
Total	37	41	22	100	31	46	23	100
		(N = 700)				(N = 574)		
	CSP ale subiecţilor							
	Norvegia				Suedia			
	1	2	3	Total	i	2	3	Total
CSP ale taţilor								
1	22	6	1	29	22	7	0	29
2	16	21	2	39	21	28	0	49
3	11	10	11	32	7	11	4	22
Total	49	37	14	100	50	46	4	100
		(N - [illegible])				(N = [illegible])		

Sursa: Poentinen (1983. p. 56).

Evoluţia mobilităţii

Oare mobilitatea a crescut, a scăzut sau a rămas stabilă în timp? Aceasta este una din întrebările majore ce i-au preocupat pe sociologii comparatişti. Ştim pe de o parte ca mobilitatea ce caracterizează societăţile industriale este neîndoielnic mai importantă decît aceea a societăţilor pre industria le. Dar ce se întîmplă cu evoluţia acestui fenomen în interiorul aceluiaşi tip de societate? Sîntem în măsură sa evidenţiem o tendinţă a mobilităţii înce-pînd cu secolul XX? Dacă dorim sa fim riguroşi nu putem infirma un asemenea enunţ din lipsa de date longitudinale adecvate. Daca teza stabilităţii mobilităţii este cea mai apărata în lucrările sociologice, trebuie totuşi să precizăm ca ea nu se fundamentează decît pe date transversale, adică, să ne amintim, pe observaţii efectuate la un moment dat. Astfel, anchetele lui Glass (1954) pentru Anglia, Carlsson (1958) pentru Suedia, Jackson şi Crockett (1964), Blau şi Duncan (1967) pentru Statele Unite sînt toate transversale. Pentru a evidenţia o eventuală tendinţa a mobilităţii, aceşti autori analizează relaţia dintre categoria soc io-profesională a tatălui şi aceea a subiectului pe cohorte de vîrstă Toţi ajung la aceeaşi concluzie, conform căreia nu se observă nici o tendinţă a mobilităţii. Acest rezultat este cu atît mai interesant şi surprinzător, cu cît ştim că, pe de altă parte, cohortele alcătuite din cei mai tineri indivizi au cunoscut o creştere spectaculoasă a nivelului lor de instrucţie, comparativ cu cohortele celor mai puţin tineri. Această concluzie ne determina să credem că ridicarea ratei de şcolarizare, deci reducerea inegalităţii în faţa învătămîntului, nu are un efect semnificativ asupra mobilităţii

Ultima mare anchetă americană a lui Featherman şi Hauser (1978), care este o replică la ancheta lui Blau şi Duncan (1967), rectifică totuşi aceste concluzii, precizîndu-le Ea a fost în principal realizată pentru a evidenţia, descrie şi explica eventualele evoluţii ale structurii mobilităţii din Statele Unite. Prin dimensiunea eşantionului (33 600 de gospodării pentru care există date complete, comparativ cu 20 700 în ancheta din 1962), este posibilă o descompunere a populaţiei studiate în funcţie de etnie, religie, cohortă de vîrstă sau nivel de instrucţie, folosind în acelaşi timp 17 categorii socio-profesionale.

Cinci învăţăminte majore pot fi trase din rezultatele oferite de analizele datelor acestei anchete. In primul rîhd, se constată o foarte puternică mobilitate între categoriile socio-profesionale de la o generaţie la alta. Din 1930 pîna în 1970, autorii evaluează la 60% şi chiar 80% persoanele active de sex masculin care şi-au schimbat profesia faţă de aceea exercitată de tatăl lor. Rata de mobilitate este mai tidicată în ancheta din 1973 decît în aceea din 1962.

în al doilea rînd, mobilitatea ascendentă este mult mai mare decît mobilitatea descendenta. Mai mult de 37% dintre bărbaţii activi au un statut *la începutul carierei* superior celui al tatălui lor, faţa de mai puţin de 23% de mobili descendenţi. Peste 50% au un statut *actual* superior aceluia al tatălui, faţă de mai puţin de 20% de mobili descendenţi. In plus, dacă 37% au făcut experienţa une mobilităţi intergeneraţionale ascendente, doar 14% au cunoscut aceeaşi mobilitate,, dar descendentă. Aceste tendinţe persistă între 1962 şi 1973. Rezultatele contrazic afirmaţia lui Blau şi Duncan (1967), conform căreia mobilitatea descendentă ar fi mai puternică decît mobilitatea ascendentă. Pentru Featherman şi Hauser, eroarea comisă de Blau şi Duncan se datorează în mare parte definiţiei imprecise pe care o dau profesiei indivizilor aflaţi ia începutul carierei.

în al treilea rînd, analiza celor nouă cohorte din 1930 pîna în 1970 evidenţiază existenţa unei tendinţe clare a mobilităţii ascendente. Această evoluţie este totuşi *curbilineară.* După o creştere constantă d m 1930 pîna în 1955, ea înregistrează o scădere ce explică dificultăţile de intrare pe piaţa muncii pe care le cunosc tinerele cohorte. Contrar a ceea ce se crede, dificultăţile de inserţie nu datează de la începutul anilor şaptezeci, ci încep la mijlocul anilor cincizeci.

în al patrulea rînd, se poate nota o corelaţie moderata între onginea socială şi destinul social, atît în cazul fiecărei generaţii, cît şi de la o generaţie la alta. Cu mici deosebiri de nuanţa, se constata o scadeie a acestei corelaţii începând cu 1930: se trece de la o relaţie apropiată de 0,6 la 0,4. Această scădere tendenţiala se menţine fie că se foloseşte o tipologie din 17 categorii soci o-profesionale, fie o regrupare din cinci. Daca forţa de corelare scade arunci cînd se exclude categoria agricultorilor, totuşi tendinţa se menţine

In cel de-al cincilea rînd, deşi tendinţele observate se explica în mare parte prin schimbările structurale, se observă totuşi o diferenţă semnificativă între şansele de mobilitate netă. Astfel, dacă se compară următoarele doua tabele 30 privitoare la mobilitatea dm 1962 pîna în 1973 şi se calculează indicii de mobilitate Yasuda (M) sau indicele de imobilitate Boudon (I), se constată o mai puternică mobilitate în 1973 (M = 0,815, I = 0,393) decît în 1962 (M = 0,764,1 - 0,425).

Trebuie, în sfîrşit, să amintim că tendinţele evidenţiate de Featherman şi Hauser (1978, p. 481) coroborează teza scăderii moştenirii sociale cu importanţa crescîndă a criteriilor universaliste, ce se află la baza repartizării indivizilor între diferitele statute sociale. In afara faptului constatat anterior, conform căruia se observă o reducere progresivă a corelaţiei dintre profesia fiului şi aceea a tatălui, analiza cohortelor succesive a arătat că nivelul de instrucţie atins tinde să fie distribuit în mod egal şi ca variază mai puţin intens decît în trecut în funcţie de originea socio-economicâ a familiei. Pe de altă parte, tind să se reducă nu numai disparităţile economi-

ce regionale, ci şi handicapurile şcolare pe care le-au cunoscut negrii şi ţăranii în trecut.

TABELUL 30 — *Categoria socio-profesională a jiului înjuncfie de aceea a tatălui. Date americane extrase din Blau şi Duncan (1967) şi din Featherman şi Hauser (1978)*

1962

Categoria fiului

Categoria tatălui

	1	2	3	4	5	Total
1	656	194	132	160	14	1156
2	597	329	202	233	24	1385
3	491	339	561	571	24	1986
4	519	430	633	1257	55	2894
5	322	386	603	1123	695	3129
Total	2585	1678	2131	3344	812	10550

1973

Categoria fiului

Categoria tatălui

	1	2	3	4	5	Total
1 2	1905	364	411	499	27	3,206
3	1085	399	393	499	28	2404
4	1313	517	1178	1197	50	4255
5	1417	750	1489	2490	60	6206
Total	^I	430	1095	1779	690	4779
	6505	2460	4566	6464		20850

Legendă 1: nonmanualii superiori (*e. g.* cadre superioare, profesii liberale); 2: nonmanua-lii inferiori (*e.* g. mici proprietari, funcţionari); 3: manualii superiori (*e.* g. meşteşugari, maiştri, muncitori calificaţi); 4. manualii inferiori (*e. g.* muncitori necalificaţi şi asimilaţi); 5: ţăranii.

Evoluţia structurii profesionale

Rezultă astfel că mobilitatea este în principal o consecinţă a schimbărilor structurale ale economiei pe o perioadă lunga de timp. Conform tezei formulate de Feldman şi Moore (1962), susţinută şi de Goldthrope (1964) şi Treiman (1970), cu cît societăţile se modernizează, cu atît ele tind sa aibă aceleaşi structuri instituţionale. Printre acestea se număra tranziţia de la un tip de mobilitate bazat pe criterii particulariste, cum sînt înrudirea sau etnia, la un altul bazat pe norme şi practici universaliste şi meritocrati-ce. O asemenea tranziţie e considerată a fi efectul unor cerinţe ale societa-

ţii industriale *(e. g.* producţie mecanizată în uzine, care necesită o mînă de lucru calificată), în economiile preindustriale, calificarea profesională era în bună măsură dobîhdită în sînul familiei; economia însăşi era compusă din unităţi de producţie locale şi familiale, indiferent dacă era vorba despre agricultură, comerţ sau chiar despre industrie. In acest caz, statutul socio-economic era adesea moştenit de la o generaţie la alta.

O dată cu introducerea marii industrii, concentrarea capitalului şi a mijloacelor de producţie, familia a încetat progresiv sa mai joace rolul de agent de formare şi de calificare, şi a fost înlocuita de o instituţie specializată, şi anume sistemul de învăţămint. Dacă adăugăm la aceasta faptul că tot mai puţini copii moştenesc de la familiile lor magazine, uzine sau terenuri, creşterea nivelului şcolar mediu al populaţiei şi substituirea rolurilor educative şi formatoare ale şcolii şi familiei, ar trebui să ne aşteptăm la o trecere de la tipul de stratificare socială în care statutul era moştenit *(ascribed status)* la un altul, în care statutul este dobîndit *(achieved sta-tus).* în perioada de după război, societăţile industriale au asistat la o trecere a economiei lor de la un sistem bazat pe producţia de bunuri la un altul în care predomină serviciile. In sfîrşit, explozia noilor tehnologii, importanţa crescîndă pentru economie a aplicaţiilor imediate ale rezultatelor cercetării sporesc cererea de mina de lucru din ce în ce mai calificata şi consolidează astfel rolul meritului şi al criteriilor universaliste în procesele de stratificare.

Toate economiile modeme înregistreza simultan o creştere disproporţionată a categoriilor de cadre de conducere şi funcţionari, şi o foarte puternică scădere a sectorului de producţie de bunuri, cum e cazul agriculturii sau industriei. Tabelul 31 de mai jos oferă o idee exactă despre schimbările structurii profesionale din Franţa începînd cu anii douăzeci.

TABELUL 31. — *Structura socială a persoanelor active de sex masculin* ***între*** *40 şi 59 de* ***ani*** *începînd cu* ***1920***

	începutul anilor 20 (1921-1926)	Sfîrşitul anilor 20 (1926-1931)	începutul anilor 30 (1931-1936)	începutul anilor 50 (1954)	începutul anilor 60 (1962)	Sfirsitul anilor 60 (1968)	Mijlocul anilor 70 (1975)
Agricultori cu exploataţii	29	27	25	19	16	13	11
Salariaţi agricoli	8	7	6	6	6	4	3
Meşteşugari, comercianţi, industriaşi	17	17	18	15	13	12	10
Cadre superioare	3	3	3	5	6	8	10
Cadre medii	3	3	3	6	7	9	10
Funcţionari, personal de serviciu	8	9	9	12	13	14	14
Muncitori	32	34	36	37	39	40	42
Total	100	f00	100	100	100	100	100

Sursă: Thelot (1982, p. 226).

Se constată:

l/ O scădere dramatica a numărului de ţărani şi muncitori agricoli, în 1920, Franţa număra mai mult de 37% de persoane active de sex masculin în sectorul agricol. Nu mai număra decît 14% în anii şaptezeci.

II Grupul meşteşugarilor, comercianţilor şi industriaşilor a scăzut în aceeaşi perioada de la 17 la 10%.

3/ Procentajul de muncitori a crescut uşor de la 32 la 42, dar tinde să se stabilizeze şi chiar să înregistreze o uşoară scădere.

4/ Funcţionarii şi cadrele de conducere au cunoscut o creştere de la 14 la 34.

Mişcări similare se pot observa m celelalte ţari industriale, în special în Statele Unite, după cum arata tabelul 32.

La începutul secolului, societatea americană era rurală: aproape 40% din populaţia activă era angajată în agricultură, faţa de 36% în industrie şi doar 18% pentru toate profesiile nonmanuale. La începutul anilor şaptezeci, prima populaţie număra în procente de zece ori mai putini indivizi (4% agricultori); cea de a doua a rămas aproape stabilă cu cîteva variaţii între categoriile care o compun; dar profesiile nonmanuale s-au înmulţit de aproape 3 ori în mod regulat.

Acesta este bineînţeles unul dintre factorii determinanţi ai mobilităţii; un altul fiind transformarea demografică, legată de fecunditatea diferenţiala, de mortalitate şi de migraţii.

Aceşti factori demografici determină în parte oferta de mînă de lucru pe baza căreia sînt recrutaţi indivizii pentru a îndeplini poziţii în ierarhia profesională, poziţii lăsate libere prin mortalitate, pensionare, emigrare şi poziţiile create de noile tehnologii. Daca poziţia fiului ar fi total determinată de aceea a tatălui, inegalitatea profesională ar fi impermeabilă, iar distribuţia forţei de munca ar reflecta doar diferenţele de fecunditate şi de mortalitate dintre categoriile sociale.

TABELUL 32.— *Distribuţia socială a persoanelor active începîndcu 1900*
(în procente)

Profesii nonroanuale	17.6	37.5	43.1	48.3
Profesiuni lib,, ingineri	4.2	75	11.2	14.2
Cadre superioare, proprietari (cu excepţia agricultorilor)	5.9	10.8	10.6	10.5
Lucrători din comerț	4.5	6.4	6.6	6.2
Funcționari	30	12.8	14.7	17.4
Manuali	35.8	39.1	36.3	35.3
Meşteşugari, maiştri, muncitori calificaţi	10,6	12.9	128	12.9
Operatori	12.8	20.4	18.0	17.7
Muncitori necalificaţi (cu excepţia muncitorilor agricoli)	12.4	5.9	5.5	4.7
Muncitori din servicii	9.0	11.0	12.5	12.4
Agricultori, muncitori agricoli	37.6	12.4	8.1	4.0

Sursa- Abramson *et al,* (1976, p. 216)

Există două forme de fecunditate diferenţială. Prima este aceea care există între categoriile sociale. In acest caz, anumite categorii, care au mai mulţi copii decît este necesar pentru ocuparea poziţiilor lăsate libere (în urma mortalităţii şi a pensionării) sau create (de către inovaţiile tehnologice), devin furnizori de mîna de lucru şi deci accelerează mobilitatea socială. Acesta este în special cazul ţăranilor. Alte categorii, cum sînt funcţionarii, la care numărul de naşteri este inferior celui necesar pentru ocuparea poziţiilor, sînt consumatoare de muia de lucru. Preston (1974) a analizat corect efectele fecundităţii diferenţiale asupra structurii inegalităţii şi asupra mobilităţii sociale în Statele Unite. El a demonstrat în special că, dacă fecunditatea diferenţiala ar fi nulă, înseamnă că 41% dintre profesiunile liberale, cadrele superioare şi tehnicienii s-au născut din părinţi cu aceeaşi profesie, în loc de 38% procent real, iar 22,6% dintre funcţionari provin din familii de ţărani şi muncitori, în loc de 32%.

Aceste diferenţe între procentele aşteptate şi cele observate arata că păturile superioare ale populaţiei sînt mai deschise şi mai permeabile în condiţiile existenţei fecundităţii diferenţiale decît în condiţiile inexistenţei ei. Cea de a doua formă de fecunditate diferenţială este aceea a distribuţiei inegale a copiilor între familii. Se ştie ca numărul de copii dintr-o familie influenţează şansa lor de reuşită şcolară şi socială: familiile care au un număr limitat de copii îşi concentrează resursele pentru a maximaliza poten-ţialităţile urmaşilor lor; cele care au un număr crescut de copii sînt puse în situaţia de a le dispersa, reducînd astfel şansele de reuşită ale copiilor lor.

Cu toate acestea, e bine să relativizăm acest enunţ, reţinînd o data cu Blau şi Duncan (1967, pp. 304 şi urm.) că, atunci cînd statutul socio-eco-nomic şi nivelul de instrucţie al părinţilor râmîne constant, dispare diferenţa de reuşită şcolară dintre copiii proveniţi din familii mari şi mici. Avantajul de care beneficiază copiii din familiile mici se explică în principal prin nivelul de instrucţie al părinţilor care au o descendenţă limitată.

Consecinţe sociale şi politice ale mobilităţii

Majoritatea teoreticienilor din secolul al XlX-lea analizează de fapt efectele psihologice, sociale şi politice ale schimbării sociale, şi nu pe acelea, mai precise, ale mobilităţii, concept a cărui definiţie riguroasă şi problematică nu au fost practic elaborate decît o dată cu sfîrşitul anilor patruzeci. Daca ţinem seama de distincţia de mai sus, aceste lucrări pot oferi învăţăminte preţioase, ce pot fi integrate cercetărilor contemporane şi supuse unor teste empirice. Cu cîteva excepţii, tema centrală a acestor lucrări este promovarea socială şi efectele sale politice.

Tocqueville (1856) se întreba de ce intensitatea angajamentului politic al oamenilor în vremea Revoluţiei franceze a fost invers proporţional cu gradul lor de îmbogăţire şi cu ameliorarea condiţiei lor sociale. Dacă Marx (1852, 1865) era conştient de scăderea potenţială a combatitivitaţii clasei muncitoare în momentul în care aceasta este susceptibilă de a trece prin experienţa unei ascensiuni sociale sub forma creării unor mici magazine, el considera totuşi ca această mobilitate ascendentă este foarte limitată şi contrabalansată de masive procese de proletarizare a micii burghezii şi de polarizare a claselor.

Am văzut deja în altă parte (capitolul despre stratificare) criticife pe care le adresează Bernstein (1899) acestei scheme de analiză. Insuşindu-şi prima parte a tezei marxiste privitoare la efectele ascensiunii sociale asupra revendicării colective, Sombart (1906) face din ea unul din elementele explicative ale absenţei socialismului în Statele Unite. Sorokin (1927) enunţă cele două consecinţe posibile ale mobilităţii: este vorba în primul rînd de efectul stabilizator, deoarece, după părerea lui, un mobil care îşi consideră proiectele realizate nu va fi tentat să se revolte împotriva societăţii; în al doilea rînd, mobilitatea poate slabi normele şi valorile sociale plasînd astfel indivizii într-o situaţie anomică şi contradictorie, ce riscă să-i conducă la o contestare a ordinii sociale.

In afara comportamentului politic, care a reţinut cel mai mult atenţia sociologilor şi cercetătorilor în domeniul politiei, printre efectele mobilităţii mai pot fi enumerate sinuciderea, bolile mentale, alegerea soţului, percepţia pe care o au indivizii despre justiţia socială şi fecunditatea. Expunerea care urmează va fi mai puţin o trecere în revistă a literatul ii din domeniu, ea va fi centrată pe modelele generale privitoare la consecinţele mobilităţii. Dar pentru aceste lucrări, mai mult decît pentru cele discutate deja în celelalte părţi ale acestui capitol, conceptul de mobilitate poate trimite uneori la doua dimensiuni difeiite, dimensiunea obiectivă inter- sau intrageneraţionalâ, definită prin poziţiile sociale ale indivizilor în stratificare, şi dimensiunea subiectivă, înţeleasă fie ca mobilitate percepută, fie ca aspiraţii şi motivaţii de a fi mobil. In lipsa vreunei indicaţii contrare exprese, vom înţelege mobilitatea în prima accepţie a termenului.

Teorii generale

Pe scurt, putem distinge două grupe de teorii ce încearcă să explice efectele mobilităţii sociale asupra comportamentului indivizilor. Primul tip de teorii cuprinde ceea ce se numeşte, începînd cu Blau (1956), acultu-raţie sau socializare-resocializare. Conform acestei teorii, copilul învaţă în sînul familiei moduri de a percepe, simţi, gîndi, pe scurt, atitudini şi comportamente comune indivizilor apartinînd aceleiaşi clase sociale. Dacă, în

cursul vieţii sale, el îşi schimbă statutul, va fi pus în situaţia de a-şi modifica aceste atitudini învăţate pentru a le face mai compatibile cu cele ale indivizilor ce aparţin statutului la care accedă. In mod evident, resocializa-rea este o consecinţa a mobilităţii pe care individul o trăieşte.

Cercetarea consta în determinarea măsurii în care atitudinile şi comportamentele dobîndite în timpul copilăriei şi adolescenţei persista sau se schimbă după experienţa mobilităţii. Se compară în acest caz atitudinile mobililor cu acelea ale imobililor. In conformitate cu această teorie a acul-turaţiei, originea socială şi statutul atins sînt singurele care explica comportamentul individual: ceea ce înseamnă ca mobilitatea socială nu are efect propriu. Să analizăm cazul unui mobil care s-a născut, a fost socializat în grupul sau social de origine şi care, în urma unei mobilităţi, intră în contact cu normele şi valorile altui grup. Acest individ nu va continua să trăiască în totalitate în funcţie de constrîngerile primului grup. Dar, fiind nou în grupul de destinaţie, nu va avea timpul necesar sa-şi stabilească relaţii intime şi frecvente cu indivizii acestui grup şi să le asimileze complet valorile. Acest individ va fi deci supus dublei influenţe a grupului de origine şi a grupului de destinaţie. Pentru această teorie, este de aşteptat sa avem de-a face cu un comportament intermediar în comparaţie cu acelea ale indivizilor din cele doua grupuri.

Dacă, în majoritatea sa, primul grup votează cu stînga şi cel de-al doilea, cu dreapta, comportamentul mobilului va fi intermediar între cele două extreme.

Tabelul 33, reprezentînd procentul de vot pentru partidele de stînga, exprimă comportamentul electoral al imobililor şi al mobililor.

TABELUL 33. — Procentul de vot cu sîînga în funcţie de clasa socială de origine (CSO) şi clasa sociala de destinaţie (CSD)

CSO	CSD superioară	inferioară
superioară	20	40
inferioara	40	60

Doar 20% dintre imobilii din clasele superioare votează cu stînga şi 60% dintre imobili din clasele inferioare îşi dau votul lor acestor partide. Mobilii ascendenţi şi descendenţi votează în proporţie de 40% cu stînga: ei se situează deci între cele două grupuri de imobili, în acest caz, efectul clasei sociale de origine şi cel al clasei sociale de destinaţie sîht identice. Ele se însumează pentru a explica comportamentul electoral O, al clasei de origine, şi D, al clasei de destinaţie.

Vom avea:

Dar, pentru ca teoria să fie validă, nu este necesar ca aceste două efecte să aibă o valoare identică; este suficient ca procentele de vot ale mobililor sa se situeze între acelea ale imobililor, iar efectul fiecărei variabile să fie identic pentru mobilii ascendenţi şi mobilii descendenţi, după cum arata tabelele 34 şi 35 de mai jos.

TABELUL 34. — *Vot în % în care influenţa clasei de ongine este mai puternică decît aceea a clasei de destinaţie*

Clasa de destinaţie C,
'i

Clasa de origine	C,	20	30
	C.	50	60

Pentru tabelul 34, influenţa clasei de origine este mai puternică decît aceea a clasei de destinaţie. Trecînd de la C, la C_2, mobilii descendenţi votează ceva mai frecvent (10%) decît imobilii din Cp dar ei sînt departe de cei 60% reprezentînd votul clasei de destinaţie. Mobilii ascendenţi votează ceva mai puţin frecvent cu stînga (10%) decît indivizii clasei de origine: comportamentul lor electoral ramîne totuşi foarte îndepărtat de acela al clasei lor de destinaţie, în cazul tabelului 35, influenţa clasei sociale de destinaţie asupra votului este mai mare decît influenţa clasei de origine. Socializarea este mai puternică în primul caz, iar resocializarea mai mare în cel de-al doilea. Aceasta resocializare se poate face prin anticipare, după cum au arătat Merton şi Kitt (1947) în Merton (1949). Un caz particular de resocializare reuşită este acela în care doar clasa sociala de destinaţie influenţează asupra votului: în acest caz, mobilii se comporta în mod similar cu imobilii clasei de destinaţie.

TABELUL 35. — *Vot în % în care influenţa clasei de destinaţie este mai puternică decît aceea a clasei de origine*

Clasa de destinaţie C,
'i

Clasa de origine	20	50
	30	60

în cazul celui de-al doilea tip de teorii, mobilitatea are un efect asupra comportamentului, ireductibil la efectele clasei de origine şi clasei de des-

tinaţie. Mobilitatea poate duce fie la un hiperconformism al atitudinilor mobililor faţa de normele de comportament ale clasei de destinaţie, fie la o izolare socială ce exprima tensiunile contradictorii dintre valorile clasei de origine şi cele ale clasei de destinaţie. Un model general simplu care leagă cele trei variabile şi ia în considerare efectul propriu al mobilităţii este:

$$Y = P_0 + P_1 0 + P_2 D + P_3 OD \qquad [2]$$

în cazul hiperconformismului, mobilul va imita la modul caricatural comportamentul membrilor grupului de destinaţie, aratînd că resocializa-rea sa e reuşită în conformitate cu normele noii sale clase de apartenenţă, precum şi gratitudinea faţă de cei care îi acordă o ospitalitate generoasă. Putem distinge doua tipuri de hiperconformism. în primul rînd, hipercon-formismul simetric, reprezentat de tabelul 36, se caracterizează printr-o similitudine a comportamentelor mobililor ascendenţi şi ale mobililor descendenţi: cele două tipuri de mobili adopta orientările respective ale clasei lor de destinaţie, în al doilea rînd, hiperconformismul unidirecţional, reprezentat de tabelele 37 şi 38, este cazul în care un grup (mobilii ascendenţi sau mobilii descendenţi) adoptă comportamentele clasei de destinaţie, celălalt grup comportîndu-se în conformitate cu modelul de aculturaţie.

TABELUL 36. *Hiperconformism simetric*

TABELUL 37. ***Hiperconformism** al mobililor ascendenţi*

TABELUL 38. *ffiperconfortnism al mobililor descendenţi*

CSD CSD CSD

C

CSO C, C.

20	70
10	60

în cazul izolării sociale, mobilul asista Ia dezorganizarea relaţiilor sale sociale cu indivizii din grupul de origine, fără să fie însă, în felul acesta, integrat în clasa de destinaţie. Una dintre consecinţele posibile ale dezorganizării sociale este extremismul comportamentelor, descrise adesea în literatura sociologica şi psihologică: frustrarea, angajarea în mişcări extremiste de dreapta sau de stînga sau, pur şi simplu, o retragere care se poate exprima printr-un foarte puternic absenteism.

Cazul comportamentului electoral şi al fecundităţii

Sa testăm aceste două grupe de teorii în domeniul sociologiei electorale şi al demografiei. Să examinăm mai întîi datele de anchetă culese de Thompson (1971) şi Boy (1980) şi sa le supunem unor noi analize.

Indiferent care va fi modelul de analiză la care vom supune datele, modelul de descompunere propus de Boudon (1969) sau modelele log-lineare de tipul celor propuse de Cherkaoui şi Lindsey (1977) sau de Bishop *et al* (1975), ajungem, cu cîteva variaţii ale valorilor parametrilor, la concluzii identice.

TABELUL 39.— ***Procentaj de vot pentru partidele de stingă în funcţie de clasa de origine*** *şi de* ***clasa*** *de destinaţie*

CSD CSD CSD

C

CSO ^{c}i

C.

CSO

Finlanda 1949 Franţa 1966

CSO	14	73
	40	80

Norvegia 1957 Fie modelul general următor:

[3]

^{r}..$_{k}$ respectiv parametri de influenţa ai clasei de origine *(i)*, ai clasei de destinaţie *(j)* asupra votului (&); a.$_{ft}$ fiind parametru de interacţiune între variabilele independente şi variabila dependentă. Tabelul 40 rezuma valorile acestor parametri pentru ţările analizate.

TABELUL 40. — *Valori estimate ale parametrilor modelului* Germania Anglia

S.U.A. 52 SILA. 64 Finlanda Franţa Norvegia

cu ct^,

"j*	0.12	0.27	0.08	0.18	0.17	0.07	026
-j*	032	0.23	0.24	0.16	0.36	0.07	0.59
cc-	0	0.06	0.16	-0.04	0.22	0.09	-0.11

Tragem concluzia că:

II Pentru cvasitotalitatea ţărilor, clasa socială **de** destinaţie (cu) influenţează votul mai puternic decît o face clasa socială de origine (ot$_{/A}$). Această concluzie susţine teza asimetrici relaţiilor dintre influenţele clasei de origine şi clasei de destinaţie asupra comportamentului (resocializarea mai importantă decît socializarea).

21 Influenţa mobilităţii asupra votului («$_{/Ä}$) nu este nici o regula generală, nici o excepţie. Ea este prezentă în cel puţin trei cazuri din şapte. Dacă interacţiunea nu ne spune decît puţin în legătură cu natura votului mobililor ascendenţi şi al mobililor descendenţi în raport cu votul indivizilor din clasele de origine şi de destinaţie, ea confirmă totuşi existenţa unui dez-echilibru al votului mobililor. Cu alte cuvinte, teoria reproducţiei politice simple nu este verificată.

3/ Existenţa unui efect de interacţiune semnificativ nu înseamnă că mobilii au în mod obligatoriu un comportament radical de dreapta sau de stîn-ga. Astfel, Ia alegerile americane din 1952, se înregistreză un comportament hiperconformist de dreapta al mobililor ascendenţi, după cum au demonstrat de altfel Lipset şi Bendix (1959). Cu toate acestea, nu se observa acelaşi comportament în cazul Finlandei, deşi influenţa mobilităţii asupra votului este mai puternica în acest caz decît în acela al Statelor Unite.

Trebuie totuşi sa ne fie clar că aceste concluzii, diferite de acelea la care au ajuns Thompson (1971) şi Boy (1980), nu au decît o valoare relativa. Testarea corectă a teoriilor concurente ar cere luarea în considerare a mobilităţii intergeneraţionale şi a vîrstei ca indicatori ai fenomenelor de reso-cializare.

O expresie originală a teoriilor privitoare la efectele mobilităţii poate fi citită în unele lucrări asupra fecundităţii, şi ele vor fi clasate în patru grupe. Pentru prima grupă de teorii aparate în special de Westoff *et al.* (1963) şi reluate de Mincer şi Ofek (l 982), mobilitatea ascendentă duce la o limitare voluntară a naşterilor. Creşterea copiilor absoarbe energia şi capitalul pe care părinţii 1-ar putea folosi pentru ameliorarea statutului lor. Din această perspectivă, mobilitatea este definită în principal prin dimensiunea sa subiectivă, ce se exprimă prin aspiraţiile şi şansele de promovare percepute. După Boyd (1973) si Stevens (1981), una din consecinţele acestei ipoteze este că mobilii descendenţi ar trebui să aibă o rată de fecunditate inferioară celei a imobililor, în măsura în care ei vor încerca să-si recîstige poziţia sociala pierdută. Această concluzie nu este totuşi conformă cu natura teoriei ce se bazează pe dimensiunea subiectiva a mobilităţii: ar trebui dimpotrivă să ne aşteptăm la o rata de fecunditate a mobililor mai ridicată decît aceea a imobililor.

Cea de a doua teorie, inversă primei, poate fi dedusa din teoriile lui Easterlin (1969, 1973), care explică fluctuaţiile ratelor de fecunditate prin

schimbările statutului economic relativ, ce s-ar putea exprima prin mobilitate. Pentru Easterlin, baby-bootn-ul este consecinţa unei creşteri a statutului economic "relativ al cuplurilor aflate la vîrsta reproducerii (mobilitate ascendentă), în timp ce scăderea ratei de fecunditate este rezultatul unei reduceri a acestui statut (mobilitate descendentă).

Pentru cel de-a! treilea tip de teorie, apărata în special de Blau si Dun-can (1967), toţi mobilii, fie ascendenţi, fie descendenţi, ar trebui sa aibă o i rată de fecunditate mai ridicata decît imobilii. Mobilitatea distruge relaţii- j le sociale stabilite şi îi forţează pe mobili să trăiască în noi medii, potenţial j alienante: în măsura în care mobilii sînt slab integraţi în noua clasa şi nu beneficiază decît de o slaba susţinere din partea clasei de origine, ei au un j sentiment de insecuritate, care îi determină sa-si asume comportamente extreme, cum este fecunditatea. Aceştia îşi compensează izolarea socială şi încearcă sa iasă din ea printr-o descendenţă numeroasă care, prin inter-] mediul său, le va spori relaţiile sociale.

în cea de-a patra teorie, inversă celei anterioare, se deduce ca mobilita-j tea reduce fecunditatea tocmai din cauza lipsei de susţinere şi a insecurităţii de care suferă mobilii. Este una dintre observaţiile făcute de Blau (1956),j dar nesistematizată.

Liimîvndu-ne în mod deliberat expunerea la efectele mobilităţii asupraj comportamentului electoral şi asupra fecundităţii, intenţionam să subli-[niern tocmai avansul considerabil înregistrat de cercetare în aceste două! domenii, faţa de toate celelalte care au legătură cu consecinţele schimbării! de statut. Ipotezele privitoare Ia influenţa mobilităţii asupra sinuciderii,! bolilor mentale sau asupra altor tipuri de comportament nu sînt atît de clar! şi de precis formulate, recenzate, clasificate si subsumate unor teorii gene-j râie cum sînt acelea pe care le-am examinat mai sus.

Bibliografie

ABRAMSON M. *ei al.* (1976), *SlratificaSion andmobility,* New **York.** Macmiiian,

C. A. (1%1), „A skepUcal note ou educaticin and mobiiiîy", *American Journa^ ofSociology,* 66 (l). 560-570.

R.. ZAGQB.SK.I K, (1980), *Socio-occupational* ***mobility in*** *Hungary ană Polanâ* Budapesta/Varşovia, Institute of Philosophy and Socioîogy. BERNSTEIN F. (1899), Z» *Voraussetzungen des Sozialismus una die Aufgaben der Soziai\ demofa-atie,* Stuttgart, J. H. **W. Diete; tr.** fr. *Leş presupposes du sociolisme.* Paris, Seuil. 1974. BJSHOP Y. M. M. (1969), „Full **coniingency** tables, iogits and splti contmgency tabtes' ***Biometrics,*** voi. 25, 3S3-399. BiSHOP Y, M. M *ei al.* (1975), ***Discrete*** *multi\ariate analysis: (heoiy caid practice,* Cam-**bridge.** The MIT Press.

BLAU P. (1956), „Social mobility and interpersonal relations", *American Sociologica! Review,* voi. 11,290-295.
BLAU P., DUNCAN O. D. (1967), *The American occupational sîructure,* New York, Wiley, BLUMEN I. *et al.* (l 955). *The industria! mobility oflabor as probability process,* Ithaca, Comei! Universiry Press.
BOUDON R. (l 969), *Leş methodes en sociologie.* Paris, PUF, 3 991. BoUDON R. (1973a), *Mathematical structurez of social mobility.* Amsterdam, Elsevier. BOUDON R. (19736). *L'inegalite des chances.* Paris, A Colin; Paris, Hachette, 1985. BoY D. (1980), „Systeme poiitique et rnobilite sociale", *Revue francaise de Science poiitique,* 30. 925-958. BoYD D. M. (1973), „Occupational mobility and fertility m metropolitan Latin American'[1], *Demography,* ÎO, 1-17. BREIGER R. L. (1981), „The social class structure of occupationaf mobility", *American Journal of Sociology,* 87, 578-6 H.
CAR-LSSON G. (1958), *Social mobility and class structure,* Lund, Gleerup. CHERKAOUf M. (1979a), *Leşparadoxes de la reussite scolaire.* Paris. PUF. CH£R.KACU{ M. (1979Ă), „Leş effets sociaux <le f'ecole seloa Paul Lapte", *Revue francaise de Sociologie,* XX, I, 239-255. CHERKAOUt M (1982), *Lesckangements dusysteme educcdifen France, 1950-1980,* Paris, PUF,
CHERKAGUI M, (1986). *La sociologie âe l 'edacation.* Paris, PUF («Que sais-je?»). CHERKAOL'î M., LINDSBY J. K. (1977), „Problemes de mesure des classes sociales", *Revue francaise de Sociologie,* XVIII, 2, 233-270, CLOGG C, C. (1981), „Latent structure models for mobility tables", *American Journal of Sociology,* 86, 836-852. CuiRIGHT PH. (1968), „Occupational inheritance- a cross-naţional analysis", *American Journal of Sociology,* 73, 400-4Î6. DURKHEIM E. (1897), *Le tuirîde,* Paris. ?UF, 1990. tiad. rom : *Despre sinucidere,* Institutul European. Iaşi, 1993. EASTERS IK R. A. (1969), „Toward a socioeeonomic theory of fertiiity: a survey of recent researcfa OQ economic factors in American fertility", in S. J. Behrmaii *et. al, Fertility and family platming,* Ann Arbor, University of Michigan Press. EASÎERLIN R. A. (1973), „Relative economic sîatus and the American fertifity saving", in E. B. Sheldon (ed). *Family economic hehavior: problems and prospecta,* Philadelphie, Lippincott. ERIKSON R.. GOLDTHORPE J., PoRTOCARERO L. (1979), „fotergeneratioQa! class mobility in three Westera European societies", *Britisk Journal of Sociolog^',* 30, 415-441. FEATHERMAN D, L., HAUSER R, M- (1978), *Opportunity and change,* New York, Academic Press, FEIDMAN A., MOORE W. E. (1962). „Industrialization and industrialism, convergence and differenciation", *Transactions of the l[nh] World Congress o/Sodohgy.* Fox T. G., MIUER S. M. (1965), ^conomic. poliîical and social determinante of mobility; an internaţional cross-secţionai analysis". *Acta Sociologica,* 9, 76-93, Gl ASS D. (l 954). *Social mobilify in Brifain,* Londra, Roiitledge & Kegan Paul, Goi DTHORPE J, (3964). „Social strarificarion in industrial society". in P. R, Halmosî (ed.), *Thedeveiopmentof industrial societies,* Keele, University ofKeele. voi. 8. GOODMAN L A. (1961). „Statistica! methods for the mover-sîayer model", *Journal of the American Statistica} Association,* 56, 841—868 GOODMAN L. A. (] 965). „On the statistical analysis of mobihly lables", *American Journal of Sociology,* 70. 564-585

GOODMAN L. A. (1968), „The analysis of cross-classified data: independence. quasi-inde-pendence and interaction in contingency tables with or without missings entries". *Journal ofthe American Statistica! Association,* 63, 1091-1131.

HAZELRIGG M.. GARNIER M. (1976), „Occupational mobility in Western societies", *American Sociologica! Review,* 41, 498-511.

JACKSON E F., CROCKETT H. J. (1964), „Occupational mobility in the United States", *American Sociologica! Review,* 29, 5-15.

LAPIE P. (1923), *L'ecole et Ies ecoliers,* Paris, F. Alean.

LAZARSFELD P. F., HENRY N. W. (1968), *Latent structure analysis.* Boston, Houghton-Mifllin.

LlPSET S. ML, BENDIX R. (1959). *Social mobility in industrial societies,* Berkeley, Universi-ty of California Press.

LIPSET S. M.. ZETTERBERG H. (1956). „A theory of social mobility", *Transactions ofthe Third World Congress of Soc iology,* 3.

MARX K. (1852), *Der Achtzehnte Brumaire des Louis Napoleon,* New York, J. Weyde-meyer; trad rom.: *Optsprezece Brumar al lui Ludovic Bonaparte,* în Marx/Engels, *Opere,* voi. 8, Editura politică, Bucureşti, 1960.

MARX K. (1865). *Value, price and profit,* Londra, 1898; trad. rom.: *Salairu, preţ, profit,* în Marx/Engels. *Opere,* voi. 16, Editura politică, Bucureşti, 1963

MARX K. (1867), *Dos Kapital,* Hambourg, O. Meissmer; trad. rom.: *Capitalul,* 3 voi., Editura politică, Bucureşti, 1955.

MERTONR. K. (1949), *Social iheory and social structure,* Glencoe, The Free Press; ed. rev. etelargie, 1957; tr. fr. (fragm.) *Elements de theorie et de methode sodologiques.* Paris, Pion. 1965; Brionne. G. Monfort, 1983.

MILLER S (l 960). „Comparative social mobility", *Current Socioiogy,* 9, 1-89.

MINCER J.. OFEK H. (1982). „Interrupted work careers. depreciation and restoration of human capital". *Journal ofHuman Resources,* 17, 3 -24.

PARBTO V. (1916), *Trattato de sociologia generale.* Florenţa. G. Barbera; tr. fr. *inCEuvres completes.* Geneva, Droz, 1964-1976.

PERSSON G. (1977). „Pure mobility and pure exchange mobility", *Quality and Quantity,* 11,73-82.

POENTINEN S. (1983). *Social mobility and social structure. A comparison of Scandinavi an countries.* Helsinki. The Finnish Society of Science and Letters.

POHL R., SOLEIHAVOUP J. (1982), „La transmission du statut social sur 2 ou 3 generations", *Economie et Statistique,* n° 144.

PRESTON S. (1974), „Differential fertility. unwanted fertility and raciai trends in occupa-tional achievement". *American Sociologica! Review,* 39, 492-506

SCHUMPETER J. (1951). *Imperialism and social classes,* Oxford, Basil Blackweîl; tr. fr. *Im-perialisme et classes sociales.* Paris. Ed. de Minuit, 1972.

SOMBART W. (1906). *Warum gibt es in den Vereinigten Staaten keinen Sozialîsmus?,* Tubingen, J. C. B. Mohr; tr. engl. *Why is there no socialism in the United States,* Londra. Macmillan, 1976.

SOROKINP. (1927). *Social mobility,* Glencoe, The Free Press.

STEVENS G. (1981). „Social mobility and fertility. Two effects in one", *American Sociologica! Review, 46,* 573-585.

THELOT G. (1980), *Lepoids d'Anchise,* Paris, INSEE.

THELOT G. (1982). *Tel pere, telfils?.* Paris, Dunod.

THOMPSON K. H. (l971) „A cross-naţional analysis of intergenerational social mobility and political orientation", *Comparative Pohtical Studies,* 4, 3-20.

TOCQUEVILLE A. DE (1856), *L 'Ancien Regime etla Revolution,* in *(Euvres completes.* Paris. Gallimard. t. H. 1952-1953, 2 voi.

TREIMAN D. J. (1970), „Industrialization and social **stratîfication",** in **E.** Laumann (ed.), *Social stratification,* Indianapolis, Bobbs-MerrilI.

WEISS P. (1986), *La mobilite sociale.* Paris, PUF.

WESTOFFC. F. *el al* (1963), *The thîrd child: astitdyinthepredictionoffertility,* Princeton, Princeton Umversity Press.

WHITE H C. (1963), „Căuşe and effect in social mobility tables", ***Behavioral*** *Sciences,* 7, 14-27.

WHITE H. C. (1970),,Stayers *and mavers", American* ***Journal of Soci ology,*** 76, 307-324.

YASUDA S. (1964). „A methodological inquiry **into social** mobiliîy", ***American Sociologica!*** *Review,* 29(1), 16-23.

PUTEREA

de FRANCOIS CHAZEL

Conceptul de putere

în accepţia sa cea mai generală, noţiunea de putere nu are un singur domeniu de aplicare: se vorbeşte astfel despre putere asupra naturii, ca şi despre putere asupra fiinţelor umane, iar în interiorul acestui din urma registru interesul nostru poate fi reţinut la fel de bine de stăpînirea de sine de care face dovadă un agent anume, ca şi de puterea de care dispune faţa de alţi actori sociali. Această pluralitate de utilizări presupune diverse nuanţe pe care un semantician le-ar remarca cu siguranţa; dar aici, noţiunea de putere serveşte de cele mai multe ori pentru a desemna *capacitatea* unui actor dat de a ajunge la rezultatele urmărite şi, în special, de a realiza acţiuni eficiente, în orice caz, la acest tip de semnificaţie se gîndea Bertrand Russel cînd a propus drept criteriu distinctiv al puterii „producerea de efecte scontate" *(intended effects)* (1938 [1985], p. 25). In conformitate cu această definiţie de o concizie exemplară, semnul tangibil al puterii unui agent este dat de corespondenţa dintre rezultatele obţinute şi dorinţele sale proprii. Anumiţi autori, în special dintre filozofi, ne invită sa ne limităm la această noţiune generică, sau cel puţin să plecam de la ea, chiar atunci cînd preocuparea lor principală este puterea sociala şi politica: astfel, Al-vin Goldman începe prin a explora ceea ce numeşte „dependenţele funcţionale dintre dorinţele unui agent şi rezultatele (pe care Ie obţine) într-o problema [data]" (1986 [1972], p. 186). Vom reţine că mai există o modalitate de adoptare a unei definiţii generice a puterii, punînd acentul pe posibilitatea de a dispune de mijloacele adecvate, fără referinţa explicită la intenţiile actorului social: aceasta este, după cum se ştie, calea aleasa de Hobbes pentru care „puterea unui om (daca luăm cuvîntul în accepţia sa universală) constă în mijloacele prezente necesare obţinerii oricărui bun aparent viitor" *(Leviathan,* cap. X).

!

După părerea noastră, acest tip de definiţie prezintă trei interese majore. In primul rînd — iar acest aspect nu este lipsit de importanţă pentru prezenta dezbatere — putere si acţiune apar ca strîns legate, aşa cum a subliniat Giddens: daca acţiunea presupune o intervenţie directă într-o serie de evenimente, puterea consta tocmai în capacitarea de a-i altera cursul; în acest sens, ea desemnează, în limbajul lui Giddens, „capacitatea transformatoare inerentă acţiunii umane" (1976, p. 110). Apoi, în cadrul acestei

concepţii foarte generale, puterea este considerată exclusiv drept aptitudine de a produce rezultate, capacitate de a îndeplini şi realiza, adică prin aspectul ei de *putere de a;* dar avem, poate, aici o dimensiune ce nu trebuie neglijată, atunci cînd atenţia se deplasează şi se fixează prioritar *la puterea asupra.* In sfîrşit, puterea este concepută drept o capacitate durabilă ce nu este de ordinul evenimentului: în acest sens, este preferabil sa fie dispus printre conceptele „dispoziţionale", în opoziţie cu termenii „episodici", conform distincţiei lui Gilbert Ryle(I978,pp. 113-116). Bineînţeles, acest calificativ de „dispoziţional", aşa cum vom vedea, nu va putea fi aplicat fără anumite precauţii la unele definiţii mai restrînse ale puterii; dar el pune în evidenţă un aspect esenţial, şi anume *ca. puterea nu trebuie redusa la exercitarea ei,* comiţînd astfel una dintre erorile pe care Peter Morris le numeşte *the exercise fallacy*.*

Bunul simţ elementar ne obligă însă să admitem că asemenea caracterizări generale nu ne permit în nici un fel să înaintăm în analiza raporturilor de putere dintre indivizi şi dintre grupuri. Putem, bineînţeles, susţine împreună cu Morris că ideea centrală în noţiunea de putere este capacitatea de a efectua *(to effect)* ceva, fără sa i se asocieze în chip necesar facultatea de a afecta *(to affect)* în vreun fel un obiect sau, cu atît mai puţin, o persoana (1987, pp. 29-30); dar roiul sociologilor şi politologilor este tocmai acela de a încerca sa imagineze legătura dintre acestea. Demers cu atît mai legitim cu cît, pentru a-şi atinge propriile obiective, unii actori sociali se văd în situaţia de a utiliza alţi oameni, mai precis energia şi aptitudinile lor, ca *mijloace.* Jean Baechler a insistat exact asupra acestui aspect (1978, pp. 9-10): ţinînd seama de natura sociala a omului, în multe cazuri, puterea *de* n, trece în mod obligatoriu prin puterea *asupra,*

Principiul renunţării Ia noţiunea generică de putere şi, în felul acesta, cel al alegerii unei accepţii mai înguste pare deci evident; dar alegerea se poate face în favoarea unei accepţii mai mult sau mai puţin restrînse şi trebuie însoţită de clarificări în legătură cu principalele sale implicaţii pe plan conceptual. Dennis Wrong sugerează, în ceea ce îl priveşte, o soluţie ce are meritul de a fi economică; el realizează o simpla adaptare a definiţiei lui Russel şi defineşte, în consecinţă, puterea drept „capacitatea unor persoane de a produce efecte scontate şi prevăzute asupra celuilalt" (l 980, p. 2).

Aceasta definiţie pune cu claritate problema, deopotrivă esenţială şi clasică, a raporturilor dintre putere şi intenţie. Vom reţine în primul rînd o dată cu Wrong că intenţia reprezintă un criteriu util de demarcare: într-a-devar, ea ne permite să excludem din sfera de acţiune a puterii procesele

I.Peter Morris foloseşte la rîndul lui un pasaj important preluat de la Kenny, *Will, Freedom and Power (Voinţă, libertate şi putere),* Oxford. Blackwell, 1975. pentru a denunţa această eroare în *Power: A Philosophical Analysis (Puterea- o analiză filozofică],* 1987, pp. 14-15.

de *reglare sociala informată* (sau de *spontaneous field control,* după expresia folosită de Dahl şi Lindblom (1953, pp. 99-104)), inerente jocului propriu-zis al interacţiunii şi care constă din efecte nescontate, ba chiar ignorate, de către actorii sociali ce sînt, într-un fel, autori involuntari. Nu orice efect produs în şi prin interacţiune ţine de fenomenele de putere; se evită astfel transformarea facilă a puterii într-o noţiune „sac". Apoi, pentru a elimina o obiecţie superficială, trebuie să precizăm ca o intenţie nu este echivalentă cu o alegere deliberată, pe deplin conştientă, şi ca ea poate sa nu fie clar explicitată: ca să reluăm o expresie folosită de Giddens, „intenţiile... nu trebuie asimilate unor orientări spre un scop pe care actorul // *are prezent în minte"* (1976, p. 76); şi poate nu este inutil să adăugăm şi faptul ca intenţiile pertinente pentru o analiza a puterii sînt de ordinul intenţiilor generale, ce urmăresc mai curînd un tip de rezultat decît un rezultat anume.

Cu toate acestea, este bine sa recunoaştem că acţiunea sau seria de acţiuni întreprinse în vederea realizării unei anumite intenţii are în mod frecvent, ca să nu spunem în general, alte consecinţe; iar atunci ne putem întreba în ce măsura existenţa unor efecte de acest gen, ce sînt în principiu nedorite de agent, repune în discuţie pertinenţa criteriului intenţie în definirea puterii. Pentru a răspunde la această întrebare, Wrong a considerat necesară introducerea unui criteriu suplimentar, aşa cum se vede din definiţia citată mai sus: prezenţa acestor efecte nu ar interzice în nici un fel atribuirea de putere unui (unor) actor(i) dat(ţi), cu singura condiţie să fi *fost prevăzute* de acesta (sau de aceştia). In realitate, Wrong introduce aici un criteriu prea strict: chiar atunci cînd linia de acţiune adoptata este de natura să permită atingerea obiectivului vizat, pot într-adevar exista îndoieli în legătura cu aptitudinea agentului de a prevedea ansamblul consecinţelor ce pot decurge de aici, fie şi numai datorită „efectului de acordeon" al acţiunii, asupra căruia Giddens, pe urmele lui Feinberg, a atras atenţia (1976, p. 77). In realitate, este de ajuns ca aceste consecinţe nescontate sa *nu interfereze* cu realizarea intenţiei pentru a putea vorbi în mod legitim despre puterea actorului respectiv: este lipsit de importanţă daca consecinţele respective sînt considerate de el nişte accesorii, daca vede în ele un inevitabil preţ ce trebuie plătit sau daca nu le acorda nici o importanţa, atî-ta timp cît consecinţe de acest ordin fac parte integrantă din cursul unei acţiuni ce duce la rezultatul pe care şi 1-a propus.

Mai rămîne să analizăm un ultim tip de situaţie, ce nu poate fi eludat de nici o analiză serioasă: şi anume, faptul aparent paradoxal că, în absenta oricărei intenţii declarate şi, cu atît mai mult, a orice ar putea semăna unui ordin din partea lui A, B adoptă un comportament ce răspunde aşteptărilor efective ale acestuia. In acest caz tipic operează ceea ce vom numi o data cu Cari Friedrich „regula reacţiilor anticipate" (l 963, pp. 203-204): B şi-a

luat dinainte masuri împotriva consecinţelor negative pe care le-ar fi putut avea asupra lui *reacţia* lui A faţă de un mod de comportament ce nu ţine seama de aşteptările acestuia din urmă[2]. Jack Nagel a folosit argumentul importanţei reacţiilor anticipate (1975, p. 20) pentru a contesta recurgerea la criteriul intenţiei într-o definiţie generală a puterii; dar eficienţa argumentaţiei sale este slăbită de accepţia prea îngustă pe care o acordă termenului de intenţie si care a fost deja criticată. O intenţie presupune totuşi o referinţă la o acţiune — efectivă sau avută în vedere; or, în asemenea cazuri, nu avem nici un indiciu care să ne permită sa desciframla A, dincolo de lipsa sa trecătoare de acţiune, vreo pregătire pentru acţiune, şi de aceea, în ceea ce ne priveşte, am preferat sa vorbim de *aşteptări,* în măsura în care acestea acoperă şi efectele *sperate* din partea comportamentului celuilalt.[3] Astfel, criteriul intenţiei poate fi completat, sau chiar, în anumite privinţe, rafinat; în schimb, ni se pare dificil sa renunţăm complet la el. Chiar dacă a fost uneori apărată, ideea unei puteri ce ar produce efecte contrare intenţiilor sau aşteptărilor „deţin atona lui" său putativ pare stranie: noţiunea unei „puteri negative" înţeleasă în acest sens nu este, aşa cum recunoaşte Robert Dahl (1969 [1957], p. 83), conforma cu ceea ce se înţelege în general prin putere; iar invocarea făcută de el în apărarea a numeroase manifestări ale acestei pretinse puteri negative, în virtutea căreia o acţiune iniţială a lui A îl face pe B să acţioneze într-un fel opus obiectivului vizat, nu face ca această noţiune să fie, din punct de vedere analitic, mai adecvată[4], indiferent de interesul pe care poate sa-1 prezinte, pe de altă parte, aceasta forma de contrafinalitate pentru sociolog. Vor fi poate unii înclinaţi să deplîngâ „tonalitatea" individualistă presupusă, după părerea lor, de orice referinţă la noţiunea de intenţie. Vom putea însă folosi în raţionamentele noastre, fără a aluneca într-o ontologie suspectă, termenii de intenţii şi/sau aşteptări *împărtăşite:* sarcina poate fi din punct de vedere empiric dificilă, dar nimic, în plan teoretic, nu interzice adoptarea acestei cai[5].

2. Este bine să precizăm că- pentru Friedrich. regula reacţiilor anticipate este în mod specific asociată influenţei, după cum o arată titlul capitolului XI din *Mân andits Govern ment,* „Influence and the Rule of Anticipated Reactions" *(Omul si puterea,* „Influenţa si regula reacţiilor anticipate").

3. Aşteptările unui actor A în faţa unui actor B pot consta dintr-o simplă estimare a probabilităţii ca B să urmeze un anumit curs al acţiunii: dar ele exprimă uneori şi preferinţa lui A ca B să adopte un comportament anume. Această a doua dimensiune este privilegiată aici: aşteptările sînt considerate mai degrabă în termeni de *expectations (expectafii)* decîî de *expectancy (expectanfa)*

4. Această dificultate nu este, evident, străina de caracterizarea pe care o propune Dahl puterii — „ideea sa intuitivă... [conform căreia] A are putere asupra lui B în măsura în care îl poate determina pe acesta din urmă să facă ceva ce, altminteri, nu ar face" (p. 80) — si care este prea largă.

5. Geoffrey Debnam insista asupra acestui aspect in finalul capitolului pe care îl con sacră intenţiei (pp. 53-54) în *The Analyâs of Power: A Realist Approacn.* 1984 *(Analiza puterii' o abordare realista}*

Şi Wrong aduce un răspuns întrebării clasice privitoare Ia termenii în care, în esenţă, puterea trebuie înţeleasă ca *atribut* sau mai curînd ca *relaţie.* Insă, în ceea ce îl priveşte, Wrong nu se opreşte deloc asupra acestui aspect, poate datorită faptului că definiţia sa este în mod evident legată de o concepţie relaţională despre putere; dar e fără îndoială util să facem cîte-va precizări în legătură cu motivele şi consecinţele unei alegeri pe care o socotim crucială. Prima perspectivă ne permite să vedem puterea ca un lucru deţinut de actori sau grupuri de actori sociali: după expresia lui Ma-ruyama (1975, p. 19), aceasta este de ordinul *substanţei* şi, în această calitate, dincolo de diversitatea utilizărilor sale, are unele caractere definite şi permanente. Cea de-a doua perspectivă porneşte de la simpla constatare, explicitată în definiţia lui Wrong, conform căreia în viaţa sociala şi politică puterea ia, în general, forma unei puteri *asupra* altor oameni sau, în cazuri limită, asupra unei persoane determinate[6]. Ea privilegiază analiza relaţiilor de putere în interacţiune, fapt ce permite desprinderea unor observaţii deosebit de semnificative, şi aceasta dintr-un dublu punct de vedere, sincronic şi diacronic: astfel, la un moment dat, puterea lui A, efectivă asupra Iui B şi C, poate fi inexistentă asupra lui D; iar această putere e susceptibilă, cu timpul, de extindere asupra altor unităţi sociale sau, dimpotrivă, de restrîngere doar la unitatea B. Concepţia relaţională asupra puterii permite — şi acesta este primul ei avantaj — evidenţierea unei caracteristici fundamentale a puterii: *extensiunea* ei este variabila, atît în funcţie de actorii (sau grupurile de actori) avuţi în vedere, cît şi în funcţie de timp.

Concepţia relaţională oferă şi un alt avantaj major, în strînsă legătura cu primul: ea permite, aşa cum a subliniat Maruyama (1975, p. 22), dincolo de structurile formale, examinarea *proceselor,* adică a dinamicii presupuse de relaţiile de putere. Deci ea aduce suficiente clarificări pentru a fi reţinută. Dar recunoaşterea acestei priorităţi nu echivalează, în viziunea unor autori, cu necesitatea de a renunţa complet la concepţia „substanţia-lista" *(substantive)* asupra puterii. Acest din urmă punct de vedere a fost apărat în principal cu ajutorul a două argumente. Primul, explicitat în parte de către Maruyama, susţine că abordarea substanţialista, în ciuda erorilor de interpretare la care poate duce folosirea sa exclusivă, reuşeşte să atragă atenţia asupra dimensiunii *structurale* a puterii. Maruyama formulează astfel o preocupare legitimă; dar calea pe care o propune nu este fecundă din punct de vedere euristic: aşa cum vom vedea, problema complexă a raporturilor dintre putere şi structură trebuie abordată, sau mai curînd reluată, de pe alte baze. Cel de-al doilea argument se sprijină pe suprapune-

6. Subliniind importanţa distincţiei intre puterea de *(power to)* și puterea asupra *(power over),* Hannah Pitkin semnalează faptul că „acest [din urma] tip de putere este cu siguranţă relațional", şi aceasta în pasajul special consacrat conceptului de putere din lucrarea sa | *Wittgenstein andJustice,* 1972 *(Wittgenstein şi Justiţia)* (274-279)

rea, propusă de Friedrich (1963, pp. 164-165), între natura relaţională a puterii şi latura sa „cooperativă" sau „consensuală", pe de o parte, între aspectul său de substanţă şi latura sa „coercitivă", pe de aita. Avem senzaţia că Friedrich realizează aici o apropiere forţată între două niveluri distincte de analiză, chiar dacă între ele există unele raporturi mai subtile, după cum o sugerează rolul de pionier jucat de Locke în descoperirea caracterului relaţional al puterii[7].

Argumentele invocate pentru menţinerea concepţiei substanţial iste nu sînt la urma urmei defel convingătoare; există, în schimb, după părerea noastră, motive întemeiate ce militează în favoarea abandonării sale complete. Dacă acceptăm, aşa cum face Hobbes, sa plasăm la rubrica „putere" „mijloacele prezente ce servesc obţinerii unui bun aparent şi viitor", nu vom mai putea, lucru semnalat de Friedrich (1863, p. 159), deosebi puterea de bogăţie. Dar aici este în joc nu numai distincţia dintre politic şi economic, după cum pare să creadă Friedrich; dificultatea este cit se poate de generală şi fundamentală: absenţa oricărui criteriu de demarcaţie între putere şi bogăţie trădează o confuzie între *resursele* puterii şi puterea pro-priu-zisă. Bineînţeles, nu există putere fără resurse: dacă e considerată capacitate, puterea este legată de controlul asupra resurselor, de altfel de natură foarte diversă, iar dacă e luata drept exercitare, presupune exploatarea lor. Dar resursele, deşi permit deţinerea puterii şi, într-o anumită privinţă, o întemeiază, nu o constituie. Identifîcînd puterea unui actor social cu resursele de care dispune, apărătorii concepţiei substanţial iste comit eroarea de a o *reduce* la *instrumentul* său *(the vehicle fallacy,* după expresia lui PeterMorriss(1987,pp. 18-19).

Demersul cercetătorilor de inspiraţie pluralistă ai politicii dovedeşte o indiscutabilă grijă de a evita această eroare. Grija aceasta este de altfel foarte evidentă în distincţia operată de Robert Dahl, şeful de şcoală al acestora, între puterea virtuală şi puterea manifestă: astfel, pentru a relua exempul fictiv propus de Rodney, omul cel mai bogat din oraş ar putea, datorită averii sale, exercita o mare influentă asupra vieţii politice locale; în terminologia adoptată de Dahl, influenţa lui *virtuală* este deci puternică; dar cum interesul lui se reduce aproape exclusiv, dincolo de nivelul său de viaţă, la trupele de balet pe care le subvenţionează, influenţa sa *efectivă* este cvasinulă (1973, p. 78). Un om bogat îşi poate folosi bogăţia în multe feluri: astfel, după o formulă plastică a lui Dahl în *Cine guvernează?* (1961, p. 271), el poate colecţiona picturi sau, la fel de bine, politicieni. Pentru a se evita unele deducţii false daca avem în vedere numai

7. Putem, într-adevăr, citi sub pana lui Locke, în capitolul intitulai „Despre putere" (cart. H, XXI) din *Eseu asupra intelectului omenesc,* următoarea formula frapantă prin concizie: „Puterile sînt Relaţii şi nu Agenţi" (Vrin, 1983, trad. de Coste [1755], p. 188). Este evident că Locke se situează aici la un nivel filozofic foarte general, dar asta nu înseamnă ca Friedrich nu a avut dreptate să sublinieze importanţa acestei intuiţii (1963, p. 160).

volumul resurselor de care dispun diverşi actori sociali, Dahl şi asociaţii săi recomanda, din prudenţa, limitarea puterii la formele sale manifeste, presupunînd deci *exercitarea* sa *directa* şi intervenţia explicită a actorilor respectivi în viaţa politică; conform canoanelor metodologice ale behavio-ralismului[8], puterea trebuie tradusa în şi prin aceste comportamente observabile.

Cu toate acestea, principiile empirismului nu permit cuprinderea realităţii în toată complexitatea ei. într-adevăr, adepţii behavioralismului limitează analiza la o o singură „faţă a puterii", comiţînd astfel eroarea deja evocată mai sus şi, în unele privinţe, simetrică cu prima, de a limita puterea la exercitarea ei. Argumentul dezvoltat plecînd de la Rodney sau de la ilustraţii similare urmăreşte doar stabilirea unei distincţii între puterea virtuala şi puterea manifesta; se lasă astfel deoparte o situaţie oarecum intermediară ce nu se identifica cu nici una dintre aceste forme, fără să fie din această cauza mai puţin semnificativă. Sa ne întoarcem încă o data la Rodney: după cum spune chiar Dahl, influenţa omului bogat este doar virtuala; sau, altfel spus, el are numai *posibilitatea* de a accede la puterea politica, avînd în vedere faptul că nu şi-a mobilizat în nici un fel resursele pentru o asemenea utilizare, în schimb, atunci cînd operează „regula reacţiilor anticipate", riscul împotriva căruia B decide să se înarmeze este tocmai utilizarea — considerată probabilă — a resurselor în slujba puterii lui A, în caz de nerespectare a aşteptărilor sale. Tipul de raportare la resurse este deci în acest caz diferit de cel observat în cazul lui Rodney; iar A dispune de o putere reală, chiar dacă, în absenţa unei intervenţii directe din partea lui, efectele sale pot fi mai greu surprinse decît în situaţiile studiate de pluralişti. în cazul unor fenomene de acest gen se evidenţiază, pentru a relua distincţia lui Wrong (1980, pp. 126-127), o putere *latentă,* şi nu doar potenţiala sau posibila. Este adevărat că, daca facem apel doar la exemple ca acela a lui Rodney, distanţa dintre o *simpla posibili ţaţe* şi o capacitate *efectivă* poate părea nesemnificativă, deoarece resursele individuale sînt în general imediat şi în mare măsura disponibile; dar situaţia se schimba atunci cînd analiza se extinde la resursele colective care nu s-au bucurat de atenţia pe care o merită din partea pluraliştilor, nici măcar în ceea ce priveşte exemplele folosite.

La urma urmelor, dacă vom adopta împreună cu Dahl şi elevii săi concepţia relaţională ce nu permite să se confunde, după cum aceştia au observat foarte exact, puterea unui actor social cu resursele de care el dis-

8. Behavioraiismul este un curent de gîndire dominant în ştiinţa politică americană a anilor cincizeci, şi chiar şaizeci, a cărui ambiţie este să construiască teorii pe baze *empirice,* ce fac apel la tehnici riguroase de culegere a datelor şi îşi propun să *operaţionalizeze* conceptele. Behavioraiismul reţine astfel unele reguli avansate de hehaviorism în plan i epistemologic: dar îşi propune înainte de toate sa se delimiteze de teoria politică tradiţională ca si de pretenţiile sale normative.

pune, nu îi vom urma totuşi pîna la capăt în argumentaţia lor: puterea trebuie considerată deopotrivă în formele sale *manifeste.,* drept exerciţiu, şi în aspectele sale *latente,* drept capacitate. Exista deci posibilitatea clasării puterii în familia conceptelor dispoziţionale, cu condiţia expresa de a preciza ca un asemenea concept nu denota dispoziţia unui agent anume, ci se refera la relaţia dintre actori. Relaţiile studiate în acest sens au forma şi complexitate variabile: ele pun faţă în faţă atît grupuri cît şi indivizi. „Interacţiunea dintre indivizi în cadrul unei organizaţii anume" se poate dovedi, aşa cum sugerează Maruyama, de o importanţă capitală în examinarea relaţiilor de putere; dai' concepţia relaţională este aplicabilă mai multor niveluri de analiză, fără o legătura anume cu vreunul dintre ele. Deşi acest din urmă avantaj — de ordin mai curînd metodologic — nu este întotdeauna semnalat, concepţia în discuţie paie astăzi în general acceptată, uneori chiar admisa fără o autentică discuţie prealabila[9].

Odată acceptat interesul pe care îl prezintă această perspectivă, trebuie sa trecem la un examen aprofundat, subliniind în primul rînd una dintre consecinţele majore ale adoptării sale, într-adevăr, orice analiză realizată pe baza concepţiei relaţionale duce în mod obligatoriu la evidenţierea *relativităţii* puterii. Am semnalat deja mai sus o primă axa de variaţie posibilă, atunci cînd ne-am referit la *extensiunea* puterii; dar relaţia de putere trebuie de asemenea examinată dintr-un dublu punct de vedere, cel al *tâmpului (scope)* pe care îl cuprinde şi al intensităţii pe care o cunoaşte[10]. Prin cîmp se înţelege sfera mai mult sau mai puţin vasta de activitate a lui B asupra căreia se exercita puterea lui A; astfel, puterea este deopotrivă relaţională si relativă la un cîmp determinat[11]. Cît priveşte intensitatea, ea permite desemnarea *gradului* de ascultare pe care A este în măsură să îl obţină de la B. Relaţiile de putere variază în mod semnificativ în funcţie de aceste trei dimensiuni şi în acest sens vom putea vorbi despre relativitatea puterii. Aceste consideraţii nu răspund însă la întrebarea privitoare la existenţa unei puteri mai mult sau mai puţin „totale", întrebare de ordin strict

9. Aşa procedează, de pilda. Philippe Braud, încă de la începutul capitolului intitulat ,,De la putere în general la puterea politică", elaborat pentru *Trăite de science politique (Tratat de ştiinţe politice),* 1985, voi. I, pp. 335-336.

10. Probabil mai mult decît oricine, Robert Dahl a făcut din specificarea cunpuhii de exercitare a puterii una din regulile fundamentale pe care trebuie sa o respecte orice cercetare empirică. Noţiunea de intensitate este preluată din articolul lui P. H. Partridge, „Some Notes on the Concept of Power" (Cîteva note privitoare la conceptul de putere), 1963, p. 118.

U. în special Felix Oppenheim insistă asupra acestui punct în *Political Concepte: A Reconstmction (Conceptele politice: o reconstrucţie),* 1981, pp. 6-7. într-adevăr. formularea vagă „P are (sau exercita) putere asupra îui R" trebuie înlocuită cu expresia mai precisă „P are (sau exercită) putere asupra lui R în raport cu x". Dar sociologul nu va fi mai mulţumit nici cu propoziţia lui Oppenheim, conform căreia puterea socială implică „o relaţie cu trei variabile".

empiric; ferindu-ne să tragem în mod abuziv concluzii optimiste, vom face totuşi împreună cu Wrong observaţia potrivit căreia cu cît numărul de persoane supuse puterii este mai mare, cu atît deţinătorul puterii este mai puţin în măsura să exercite un control de aceeaşi amploare şi de intensitate egală asupra totalităţii acestora.

Vom reţine de asemenea şi faptul că relaţia de putere este prin definiţie *asimetrica?* deoarece presupune că B se conformează în comportamentul sau aşteptărilor, dacă nu chiar intenţiilor explicite, ale lui A. Dar, aşa cum am văzut, cîmpul acestei relaţii poate fi foarte restrins: dar asta nu înseamnă ca, în alte domenii, relaţia nu poate fi inversată. Viaţa socială ne oferă o mulţime de exemple ale acestei alternanţe ce tinde să estompeze — fără însă să le abolească — efectele ierarhice inerente oricărei relaţii de putere. Deci asimetria instaurată de putere nu este incompatibila cu interdependenţa, cel puţin cu un anumit grad de interdependentă. Trebuie totuşi să recunoaştem că acest joc de contraponderi poate fi mult mai greu de stabilit în cadrul unei organizaţii în care puterea dobîhdeşte un caracter formal; şi însăşi existenţa sa devine problematica la nivelul global al puterii politice ce se află, în societăţile modeme, strîns legată de instituţia statală: se ştie într-adevăr foarte bine că atît crearea cît şi păstrarea unui sistem de contraponderi constituie unul dintre obiectivele permanente ale politicii.

Pentru abordarea unei alte probleme clasice, problema raporturilor dintre putere şi conflict, vom pomi de la o altă definiţie, poate cea mai frecvent citată, aceea a lui Max Weber. Conform formulării acestuia, „puterea înseamnă orice şansă folosită pentru a-ţi impune propria voinţă în cadrul unei relaţii sociale, chiar împotriva unor rezistenţe şi indiferent de elementele pe care se bazează această şansa" (1971, voi. I, p. 56). Vom nota în trecere că această definiţie aparţine în mod evident concepţiei relaţionale şi leagă puterea de realizarea unui proiect; devine în felul acesta clar de ce definiţia weberiană a reprezentat o referinţă esenţială, chiar un model, pentru numeroşi cercetători, deşi unii dintre ei au fost în situaţia de a o amenda, în principal pentru a-i atenua tonul voluntarist lipsit de orice echivoc. Ea presupune în acelaşi timp o referire clară Ia conflictul deschis, a cărui indiscutabilă manifestare este rezistenţa din partea persoanei supuse puterii; dar Weber lasă totodată sa se înţeleagă faptul că această rezistenţă nu apare întotdeauna; precizarea pe care o aduce termenul „chiar" *(auch* în textul original), şi a cărui omitere din primele traduceri engleze i-a tulburat vreme îndelungată pe comentatorii anglo-saxoni, este în această privinţă capitală. Puterea poate fi pusă în situaţia de a învinge o eventuală rezistenţă; cu toate acestea, ar fi exagerat să tragem astfel concluzia că exercitarea ei este în mod obligatoriu asociată unui conflict deschis. Pentru a rezuma poziţia lui Weber în alţi termeni pe care el nu i-a folosit, una dintre trăsăturile *tipice* ale puterii este depăşirea unei opoziţii declara-

te; dar existenta unei opoziţii de acest tip nu este o proprietate *comuna* tuturor relaţiilor de putere: ea nu constituie semnul lor incontestabil şi de identificare.

Deci nu este legitim, după cum a semnalat Giddens (1976), ca pornind de la autoritatea exemplului Iui Weber să se afirme ca puterea presupune conflictul. Şi trebuie adăugat, o dată cu sociologul britanic, ca această ultimă afirmaţie luată în sine, asemeni interpretării iui Weber pe care se bazează, este îndoielnică: prin simplul fapt că este empiric *frecventă,* legătura dintre putere şi conflict nu trebuie considerata din capul locului ca inevitabilă. După părerea noastră, nu e lipsită de o anume îndrăzneală aceasta tendinţă de a reduce, aşa cum face Lukes (1974), orice exercitare a puterii la un conflict de interese subiacente, indiferent dacă acest conflict este aparent, ascuns sau chiar latent[12]: abilitatea cu care Lukes face această expunere nu maschează viziunea unilaterală asupra puterii, aflată la originea acestei operaţii reductive. Dar este la fel, dacă nu chiar şi mai iluzoriu, să estompăm caracterul conflictual pe care îl îmbracă adesea raporturile de putere: această dimensiune *antagonică nu* este cu siguranţă constitutivă pentru relaţiile de putere, dar este prea frecventă pentru a nu fi considerată semnificativa. In această privinţă, definiţia lui Max Weber poate fi considerată exemplara.

în schimb, ea poate fi considerată prea generală, în măsura în care nu ia în considerare nici bazele puterii, după cum Weber are grijă să semnaleze, nici — de data asta prin simpla omitere — modalităţile de interacţiune pe care puterea Ie poate crea. Astfel înţeles, conceptul de putere rămîne, constatarea îi aparţine chiar lui Weber, „amorf din punct de vedere sociologic" (1971, p. 56) şi deci, în sine, de o valoare limitată: este astfel de dorit sa încercam o definiţie mai strictă.

în această privinţa, nu este lipsit de interes sa amintim distincţia între sfat si comanda, operată de Hobbes în *De cive* (1081, p. 251) şi dezvoltată ulterior în capitolul XXV din *Le\>iathan.* „Or, scrie Hobbes, sfatul este un fel de ordin, iar motivul pentru care ne supunem vine din chiar lucrul care este ordonat, în timp ce comanda este un ordin, iar motivul pentru care ne supunem vine din voinţa celui care comandă." Hobbes se bazează pe această distincţie pentru a stabili ca legea este de natura comenzii; şi comentează în felul următor diferenţele notabile pe care Ie surprinde între lege şi sfat: „Prima aparţine celui care are putere asupra celor cărora le

12. într-adevăr, pentru Stevens Lukes, „A exercită o putere asupra lui B de fiecare dată cînd A îl afectează pe B contrar intereselor acestuia" (p. 27, p. 34). Aşa cum se poate constata, criteriul de identificare propus autorizează cele mai diverse interpretări, inclusiv apelul la noţiunea incertă de interese reale, pe care Lukes îşi întemeiază cea de-a treia dimensiune, în aceste condiţii, nu ne poate convinge de necesitatea de a adăuga un nivel suplimentar de analiză celor „doua feţe ale puterii" (1962), relevate anterior de către Bachrach şi Baratz.

este destinată, iar cel din urmă vine din partea unei persoane care nu are nici o autoritate asupra celui pe care îl sfătuieşte. Sîntem obligaţi sa facem din datorie ceea ce comanda legea; dar ne folosim liberul arbitru în lega-., tura cu ceea ce ne ordonă sfatul."

Din acest text putem reţine cîteva observaţii semnificative pentru dis-l cutia noastră. In primul rind, raporturile de comandă-supunere sînt în cen-| trul relaţiilor de putere, chiar daca nu se reduc la acestea; iar recunoaşterez implicită a acestui fapt este introducerea de către Weber, imediat dupz noţiunea de putere, a celei de dominaţie *(Herrschafi)* ce implica doar, con-l form următorului pasaj din *Economie şi societate,* „prezenţa unui individ! ce comandă cu succes altora" (p. 56). Apoi, respectarea de către o parte al dispoziţiilor date de cealaltă parte depinde în general mai puţin de conţi-l nutul lor particular şi mai mult de însăşi sursa de la care provin. Problem; esenţiala cu care se confruntă B nu este aflarea motivelor *intrinseci* ak unei eventuale acceptări a cererii lui A, ci identificarea semnelor *extrin-\ seci,* legate de caracteristicile lui A, care îl determina sa se supună.

O primă concluzie decurge, după părerea noastră, din remarcile prece-l dente: pare pertinent sa excludem din cîmpul puterii persuasiunea ra/zo«a-l *la* ce depinde exclusiv de calitatea argumentelor folosite de A pentru a-ll convinge pe B. Acceptarea valorii unui argument nu este un fenomen dej aceeaşi natură cu o legătura de dependenţă faţă de o persoana sau un grup.l Ca sa evităm orice neînţelegere., să mai precizăm ca raţionalitatea este aicij înţeleasă în sens tare; refuzînd, aşa cum am făcut, să clasăm persuasiuneE raţională printre modalităţile puterii nu înseamnă să nu recunoaştem căi adoptarea de către B a unui comportament în conformitate cu ordinele sau,| mai general, cu aşteptările lui A este, în multe cazuri, perfect *rezonabilă.*

Această prima concluzie poate fi prelungită sau, dacă preferam, com-J pictata de o a doua. într-adevăr, problema centrală cu care se confruntă! subordonaţii într-o relaţie de putere nu este: Ce argumente trebuie să ac-| cept? ci, mai degrabă: Cui trebuie să mă supun? Şi vom observa imediat! importanţa decisivă pe care o are pentru un grup sau, *afortiori,* pentru oj societate, definirea criteriilor dreptului de a comanda, adică a ceea ce ni se| paie potrivit să numim autoritate[13].

Se pune întrebarea dacă efortul de clarificare conceptuală trebuie con-l tinuat, cu ambiţia de a izola *specificitatea* proprie — sau presupusă a fij astfel — a puterii. In ceea ce ne priveşte, multa vreme am crezut că stau lucrurile; iar în această direcţie am considerat că Talcott Parsons des-j chidea o cale fecundă cu tipologia sa privitoare la modurile la care, în ca-l

13. Autoritatea este astfel strîns asociată comenzii, după cum a subliniat Weber înj capitolul IX din *Wirtschafl tind Gesellschaft (Economie şi societate}:* dar ea are în acelaşiT timp o dimensiune normativă, asupra căreia Parsons a pus accentul, poate într-un mod prea exclusiv.

dml interacţiunii, poate recurge o unitate dată pentru a obţine — sau încerca sa obţină — din partea alteia „răspunsul" scontat.

în general, această tipologie nu a cunoscut decît o importanţă secundară în raport cu concepţia generală asupra puterii, apărata de Parsons, aceea a unui *mijloc* de schimb, analoga banilor şi asociată cu realizarea unor scopuri colective, despre care vom mai avea ocazia sa vorbim; însă tipologia e interesantă deoarece subliniază faptul ca puterea, contrar celor pretinse de numeroşi autori[14], păstrează din această perspectivă un fundament relaţional; şi ilustrează, aşa cum vom avea ocazia să vedem, preocuparea clară, afişată de Parsons în introducerea la studiul sau (1969 [1963], p. 353), de a evidenţia ceea ce este pentru el caracterul specific al puterii.

Desemnînd prin *Ego* unitatea de referinţă şi prin *Alter pe* aceea din partea căreia Ego urmăreşte să obţină o comportare adecvată proiectelor sale, Parsons operează o dublă distincţie. Pe de o parte, Ego dispune de doua moduri de presiune asupra lui Alter: el poate fie să încerce să modifice, la modul efectiv sau condiţional, *situaţia* în care se afla Alter, fie să încerce să-i influenţeze *intenţiile.* Pe de altă parte, intervenţia eventuală a lui Ego poate avea pentru Alter consecinţe avantajoase sau, dimpotrivă, costisitoare, adică să fie însoţite, în limbajul lui Parsons, de sancţiuni *pozitive* sau *negative.* Tipologia rezultă din intersectarea acestor două variabile dihotomice şi se prezintă sub următoarea formă (1969, p. 363):

		Cale de acţiune (Channel) *referitoare la*	
		Situaţie	*Intenţii*
Tip de sancţiune	Pozitiv	1. Incitare	3. Persuasiune
	Negativ	2 Coerciţie	4 Activare a angajamentelor

Dacă Ego decide să acţioneze asupra situaţiei Iui Alter, îi stau la dispoziţie două strategii posibile: oferirea, cel mai adesea condiţională, de avantaje materiale în schimbul unui comportament conform cu dorinţele sale sau, dimpotrivă, ameninţarea — constrîngerea fizică reprezentînd aici doar un caz limita — cu provocarea unor prejudicii în caz de atitudine recalcitrantă. Daca Ego preferă mai curînd să exploateze intenţiile lui Alter, va fi şi el confruntat cu o alternativă: se poate strădui să îl convingă pe Alter ca propriul sau interes, daca e bine înţeles, este în acord cu ceea ce se aşteaptă de la el şi, deopotrivă, să-i amintească faptul că obligaţiile sale îi interzic să adopte un alt comportament.

14. Mulţi analişti au avut într-adevăr tendinţa de a nu reţine din articolul lui Parsons asupra puterii decît definiţia generală pe care o propune, iguorînd astfel complexitatea gîn-dirii sale. în realitate, aşa cum subliniază Francois Bourricaud (1977.pp. 167 şi urm.), articolul lui Parsons este construit plecînd de la un dublu fir conducător sau. dacă preferăm, în jurul a două niveluri de analiză.

La prima vedere, în această tipologie pare sa existe un efort vizibil de a distinge, într-un mod mai elegant decît o permite o simpla clasificare, forme semnificative de putere. Wrong semnalează în această privinţă că trei dintre categoriile parsoniene figurează în acest tabel de ansamblu, iar cea de a patra, activarea angajamentelor, poate fi considerată echivalentă cu noţiunea sa de „autoritate legitimă" (1980, p. 239). Insa, după cum precizează în fraza următoare, Parsons ajunge la alte concluzii. El este într-ade-văr preocupat în primul rînd de a stabili un joc de corespondenţe între aceste diverse moduri şi mijloace generalizate de schimb *(generatized media)* al căror prototip este moneda. Astfel ajunge să completeze tipologia iniţială în felul următor:

Cale de acţiune referitoare la

		Situaţie	*Intenţii*
	Po7itiv	Incitare	**Persuasiune**
	Mijloc	Monedă	Influenţă
Neffativ	^o<*	Coerciţie*	Activarea angajamentelor
	Mijloc	Putere '	Angajamente generalizate

Cititorul va observa imediat că unul singur dintre cele patru moduri este asociat aici puterii, şi anume coerciţia; dintr-un anumit punct de vedere, „puterea poate fi considerată ca mijlocul generalizat al coerciţiei" (1969, p. 365). Parsons adaugă bineînţeles imediat că o asemenea formulare necesită clarificări, iar această prudenţă se explică prin aceea că, în concepţia sa, puterea îndeplineşte, ca şi moneda, funcţiile unui mijloc de schimb simbolic. Dar dacă pentru Parsons coerciţia nu epuizează semnificaţia puterii, întreţine totuşi cu ea o relaţie privilegiată.

In ceea ce ne priveşte, am ajuns să propunem următoarea schiţă de definiţie pornind de la acest aspect al analizei parsoniene — căruia, este adevărat, sociologul american nu i-a acordat întîietate — şi la capătul unei argumentaţii consacrate raporturilor dintre putere şi forţă: „Puterea constă în probabilitatea, pentru o unitate socială A, de a obţine supunerea la propria sa strategie a unei unităţi sociale B (sau a unităţilor sociale B şi C etc.), prin reducerea gamei unor acţiuni deschise (sau permise) acesteia din urmă, ca efect al unor sancţiuni situaţionale negative, fie că sînt pur şi simplu invocate cu titlu de ameninţare, fie că fac obiectul unei aplicări efective" (1874, p. 457). Sancţiunile situaţionale negative ar constitui, din

* Acest tabel este extras din articolul pe care Parsons îl consacra conceptului de influenţă (1969 [1963], p. 413). în realitate, acolo nu figurează termenul de coerciţie; în locul lui. îl găsim pe cel de descurajare *(deterrence* conform utilizării date termenului în tot acest text. Dar Parsons se referă explicit Ia coerciţie în partea din articolul său consacrată puterii, pe care tocmai am analizat-o. şi astfel ne-am simţit autorizaţi să folosim acest din urmă termen.

această perspectivă, criteriul central ce întemeiază *specificitatea* puterii; dar el nu s-ar reduce la simpla lor aplicare, ci ar consta deopotrivă — ca să nu spunem chiar mai mult, cînd este vorba de funcţionarea unei societăţi complexe — în *descurajarea* recalcitranţiilui(ţilor) potenţial(i) prin *ameninţarea* cu sancţiuni de acest tip (p. 453). Unei asemenea concepţii i s-ar putea aplica, cu cîteva adăugiri de natură sâ-i modifice oarecum sensul, această frumoasă formula a lui Fran9ois Bourricaud (1977, p. 166): „Puterea nu se reduce la [folosirea] forţei, chiar dacă forţa este cei din urmă lucru [şi fundamentul ultim] la care recurge puterea."

Cu toate acestea, putem socoti că definiţia propusă— şi orice altă definiţie de acest gen -— rămîne parţială. Preocuparea pentru precizia terminologică, oricît de legitima ar fi, are şi un revers: cercetătorul poate ajunge să îngrădească puterea într-un cadru conceptual prea îngust. Iar acest risc este mai prezent în cazul puterii, căreia, dincolo de pluralitatea manifestărilor, trebuie să-i recunoaştem caracterul — în mod ireductibil — *multidimensional.*

Considerînd lucrurile din acest unghi, sîntem îndreptăţiţi să acordăm, împreună cu David Baldwin, importanţă „puterii sancţiunilor pozitive", înţelese ca „recompense efective sau promisiuni de recompensa", prin care A încearcă să obţină din partea lui B comportarea dorită (1989 [1971], cap. IV). Pentru a nu denatura însă sensul acestui demers, trebuie luate doua măsuri de precauţie. In primul rînd, se impune o distincţie clară între cazurile respective, în care oferta de recompense reprezintă într-o oarecare măsură arma pe care o deţine A pentru a obţine supunerea lui B în vederea realizării proiectelor sale, şi modelul clasic aî schimbului economic, bazat pe reciprocitate şi pe presupoziţia egalităţii în cadrul pieţei. Meritul de a marca ferm diferenţa dintre aceste doua tipuri de relaţii îi revine lui Den-nis Wrong (1980, p. 44), chiar dacă desemnarea formei de putere ce recurge la sancţiuni pozitive cu numele de „autoritate prin incitare" ni se pare o folosire abuzivă a noţiunii de autoritate. Apoi, întregul cîştig rezultat din atenţia acordată sancţiunilor pozitive se pierde daca, considerînd ameninţările şi promisiunile, recompensele şi pedepsele ca două aspecte ale aceluiaşi fenomen, ne mulţumim să le analizăm şi pe unele şi pe celelalte în termeni de costuri de oportunitate: aşa cum semnalează Baldwin, departe de a oferi explicaţia comoda aşteptată, conceptul de costuri de oportunitate nu permite explicarea cauzei pentru care B poate „răspunde" diferit unei promisiuni şi unei ameninţări. „Motivul principal pentru care distincţia dintre sancţiunile pozitive şi sancţiunile negative ar trebui să fie luata în considerare de către [cercetători] este importanţa pe care o are deopotrivă pentru A şi pentru B" (l971, p. 37).

După ce au fost luate aceste precauţii, râmîne sa acordăm atenţie sancţiunilor pozitive, cu atît mai mult cu cît folosirea lor este strins legată de

puterea *economica,* în virtutea căreia unii agenţi folosesc superioritatea lor în materie de resurse materiale *capîrghie* de atragere a celuilalt la realizarea propriilor lor scopuri. Această formă de relaţie s-a extins considerabil o dată cu dezvoltarea economica, dar, din punctul de vedere al intensităţii, adică al gamei de comportamente „controlate", daca lăsam deoparte modalitatea extrema a purei exploatări, ce se reduce de fapt la coerciţie, forma în cauză cunoaşte, în general, o eficacitate mai limitată în raport cu aceasta din urma. Trebuie formulata totuşi o observaţie importanta în acest sens: distincţia dintre sancţiunile negative şi sancţiunile pozitive nu se poate face decît plecînd de la aşteptările lui B; or, recompense regulate creează, aşa cum a evidenţiat în mod strălucit Blau, „aşteptări care redefi-nesc" linia de demarcaţie dintre cele doua tipuri de sancţiuni: întreniperea lor este „percepută ca o pedeapsa". Astfel, atribuirea repetată de recompense poate deveni un instrument de putere strict coercitiv; acesta este şi motivul pentru care Blau rămîne fidel unei concepţii asupra puterii bazate pe descurajarea prin sancţiuni negative: astfel, el propune doar o definiţie lărgita a puterii, ţinînd seama de acest mod original de descurajare pe care îl reprezintă „retragerea recompenselor [pma atunci] oferite cu regularitate" (1964, pp. 116-118). în felul acesta, ne vedem nevoiţi să subliniem încă o dată importanţa sancţiunilor negative în studiul fenomenelor de putere, chiar daca nu sîntem obligaţi, în maniera lui Blau, să le reducem la ele.

Intr-adevăr, după cum am văzut, există motive întemeiate sa facem Ioc în analiza relaţiilor de putere, alături de coerciţie, incitaţiei, cel puţin sub unele din formele sale; ca strategie mai puţin radicală, ea se reduce de fapt la recunoaşterea caracterului multidimensional al puterii. Acest ultim principiu este de altfel, se pare, susceptibil de o aplicare mai largă: cum ar fi invitaţia de a reconsidera dintr-un unghi nou raporturile dintre putere şi influenţă. Pe acest teren, se impune sa acţionăm cu cea mai mare prudenta. Intîlnim deseori în literatură, este adevărat, expresia „putere de influenţă". Dar, după părerea noastră, este regretabila nerespectarea unei distincţii pe care limbajul „curent" o operează: ar fi paradoxal ca acesta din urma să fie mai precis decît limbajul numit „savant"., din care trebuie înlăturate noţiunile şi, cu atît mai mult, expresiile deformate. Distincţia *analitică* dintre putere şi influenţă este o distincţie întemeiata. Ea permite excluderea din sfera puterii, aşa cum am făcut noi, a persuasiunii „raţionale" şi stabileşte specificitatea persuasiunii ca mod de acţiune asupra celuilat. Un motiv în plus, din moment ce considerăm că puterea nu se prezintă întotdeauna sub forma coerciţiei (şi, *afortiori,* a simplei constrîngeri fizice), sa acordăm atenţie eventualelor zone de frontieră dintre cele două fenomene, cînd imaginea fiecăruia se tulbura, în modelul „pur", persuasiunea presupune — aşa cum am văzut — obţinerea convingerii pe baza unui argument; şi, în felul acesta, ea nu elimina prezumţia de egalitate între parteneri, după

cum a arătat Hannah Arendt (1972, p. 123). Dar uneori persuasiunea pune în joc şi alte resorturi: „cel persuadat" poate dobîndi acest atribut nu atît datorită *conţinutului* argumentului folosit, cît datorită caracteristicilor agentului care îl utilizează sau, mai curînd, *sursei* de persuasiune. Iar relaţia poate cunoaşte o dimensiune *ierarhică,* dacă „eficacitatea" persuasiunii se datorează unei superiorităţi ce poartă amprenta statutului sau prestigiului. Asemenea cazuri cunosc aceleaşi trăsături ca şi relaţiile de putere; deci cercetătorul care se confruntă cu ele poate, cu toată legitimitatea, să le analizeze din perspectiva puterii. Bineînţeles *ca. prestigiul,* asemeni bogăţiei, trebuie deosebit de putere; dar, oricît de fundamentală este această deosebire, ea nu ne poate împiedeca să observăm deseori, ca şi în cazul bogăţiei, relaţiile semnificative *din punct de vedere empiric,* ce leagă prestigiul de putere.

în definitiv, se pare că nu îi putem asocia puterii un singur mod de acţiune pe care s-ar întemeia specificitatea sa, chiar dacă coerciţia rămîne candidatul cel mai plauzibil pentru o asemenea funcţie. Dar plecînd de aici ar fi eronat sa tragem concluzia comodă, potrivit căreia complexitatea fenomenului autorizează caracterizări amorfe şi incerte. Dimpotrivă,, întreaga noastră analiză a constat dintr-un efort de a plasa o serie de repere, cu atît mai necesare probabil cu cît nu deţinem aici un criteriu unic de identificare. Este, fără îndoială, o naivitate să intenţionam transformarea puterii într-un concept direct *operaţional:* ca şi în alte situaţii, obsesia măsurării s-a dovedit şi pe acest plan un sfetnic prost. Dar este important să păstram virtuţile *euristice* ale acestui concept, virtuţi ce au tendinţa de a fi sacrificate prin „regresie" spre accepţii largi ale noţiunii, ca sa nu spunem extensibile după plac.[15]

Puterea si dominaţia

Concepţia propusa şi apărată în subcapitolul precedent ne invită sa analizăm puterea în chiar cîmpul interacţiunii, în jocul relaţiilor dintre actorii sociali şi colectivităţile cărora le da naştere. Din acest motiv, ea se expune obiecţiei privind eludarea problemei capitale, şi anume legăturile dintre putere şi structura. După părerea noastră, un asemenea reproş nu este întemeiat; dar pentru a găsi o soluţie sîntem, după toate aparentele, nevoiţi să reformulăm problema. Ea presupune, în viziunea noastră şi con-

15. Ne exprimăm în acest sens regretul că Philippe Braud, în capitolul său, altminteri solid documentat si structurai, „acceptă" să desemneze prin putere orice „presiune, intenţionată sau nu. ce poate fi reperată în acţiune asupra unui actor social angajat într-o relaţie socială" (1985. p. 346).

form orientării schiţate deja într-un articol din 1983, „asocierea noţiunii *structurale* de dominaţie conceptului *relaţional* de putere" (p. 369) si clarificarea raporturilor pe care le întreţin.

Această legătură dintre putere şi dominaţie nu trebuie abordată în mod reductiv. Vom considera astfel caricaturală şi vom denunţa orice viziune ce face din putere un simplu „precipitat" al unei dominaţii socotite omnipotentă; aceasta ar însemna, în mod evident, să nu luam în serios procesele de putere. Deci calea sugerată nu este lipsită de capcane; dar ea a mai fost urmata şi ne vom putea sprijini pe eforturile cele mai semnificative depuse în această direcţie de sociologia contemporană, în speţă cele ale lui Stewart Clegg şi mai ales ale lui Anthony Giddens, pentru a valorifica experienţa pe care au dobîndit-o, dar poate şi limitele lor.

In ceea ce îl priveşte, plecînd de la amplele dezbateri axate pe studiul puterii desfăşurate în cadrul ştiinţelor sociale anglo-saxone în deceniile şase şi şapte, Stewart Clegg a încercat să dezvolte o concepţie originala în doua lucrări suscesive, *Power, Rule and Domination (Puterea, regula şi dominaţia,* 1974) şi *The Theory of Power and Organization (Teoria pu terii şi a organizaţiei,* 1979); iar recent a revenit la aceeaşi temă, abordînd-o dintr-un unghi parţial nou, într-o a treia lucrare intitulata *Frameworks of Power* (1989) *(Cadrele puterii).* '

Aşa cum o indică şi titlul, prima carte este construită în jurul unei triade conceptuale: într-adevăr, Clegg propune noţiunea de *rule* ca „legătură crucială", după propriile sale cuvinte, între dominaţia considerată drept fenomen *structural* şi puterea care, exprimîndu-se printr-un exerciţiu, ţine de nivelul *acţiunii.* Se pare că el a ajuns la această soluţie deopotrivă datorită peispectivei generale de analiză, inspirată din concepţia lui Wittgen-stein din a doua perioada, precum şi criticii pe care o face textelor lui Sim-mel şi, în primul rînd, ale lui Max Weber, consacrate puterii şi dominaţiei.

Convergenta postulată de Clegg între rezultatele unei transpuneri sociologice a unor principii preluate din *Philosophische Untersuchungen (Investigaţii filozofice,* 1953) şi concluziile unei noi lecturi a unor pasaje „clasice" poate ridica, la prima vedere, unele semne de întrebare; dar specificitatea demersului său impune o examinare atentă. Aşa cum este de aşteptat, Clegg reţine de la Wirtgenstein în primul rînd ideea importanţei ce trebuie acordată „gramaticii" conceptului de putere, precum şi regulilor de limbaj şi de procedură ce organizează diversele „tradiţii" teoretice; dar este tentat, fără să expliciteze, să extindă la ansamblul regulilor importanţa pe care Wittgenstein, în ceea ce îl priveşte, o atribuia regulilor semantice. Reconsiderînd puterea din această perspectivă, Clegg operează o apropiere între agentul de circulaţie — exemplul pe care se bazează Dahl cînd formulează „ideea sa intuitivă despre putere" (1957) — si piesele de la jocul de şah, unul dintre exemplele predilecte ale lui Wittgenstein m *Investigaţii*

filozofice: agentul de circulaţie îşi datorează felia de putere faptului că, în ochii automobilist!lor, „el incarnează anumite reguli" (1974, p. 51), tot aşa cum piesele de şah ar fi învestite cu o „putere" specifică prin regulile ce definesc modul lor de deplasare pe tabla de şah. După părerea lui Clegg, tocmai neglijarea acestei dimensiuni constituie cel mai serios handicap al concepţiilor dominante despre putere din anii şaizeci — concepţia lui Dahl, a teoreticienilor schimbului — şi explică „întoarcerea" la Weber.

în acest sens, ar trebui de fapt, aşa cum subliniază nu fără o anumita maliţiozitate Clegg, sa fie puşi faţă în faţa Weber — şi într-o măsură mai mică Simmel — cu cei care, precum Dahl, s-au prezentat drept moştenitorii săi. Deoarece tocmai noţiunea de *rule* ar permite stabilirea legăturii între cele două niveluri pe care le distinge Weber în noţiunile de *Macht,* pe de o parte, şi *fferrschaft,* pe de alta. în sprijinul acestei interpretări, Clegg se refera la doua utilizări posibile ale fiecărei noţiuni: tot aşa cum *Macht* serveşte deopotrivă la desemnarea puterii (capacităţii) şi a puterii în sens restrîns (exercitarea acestei capacităţi), *Herrschaft* ar însemna cînd dominaţia propriu-zisă, cînd autoritatea înţeleasă drept capacitate de a comanda pe baza unei „reguli". Insistenţa cu care chiar Weber se referă la cele trei tipuri de dominaţie legitimă, ca şi introducerea la capitolul IX din *Wirt-schafî und Geselschaft* (1922) consacrat tocmai „sociologiei dominaţiei", par să-i confirme interpretarea pe care o schiţează: la urma urmei, ca structură formala, dominaţia ar însemna întemeierea capacităţii de a comanda pe un principiu esenţial şi circumscrierea în consecinţă a domeniului său de exercitare; iar referinţa la un asemenea principiu, „autorizînd" utilizarea acestei capacităţi, i-ar obliga, după toate probabilităţile, la ascultare pe actorii respectivi.

Această nouă lectură a lui Weber, axată pe unele fiagmente centrale ale operei sale, nu şochează, Ia prima vedere, chiar daca, privită cu mai multă atenţie, nu este lipsita, aşa cum vom vedea, de unele ambiguităţi; cu toate acestea, pentru Clegg, rezulatele ei sînt certe. Ceea ce îi şi permite să aplice imediat fenomenului de putere, prin transpunere analogică, distincţia, de inspiraţie wittgensteiniana, dintre „structura de suprafaţă" şi „structura de adîncime" dezvoltată de Cicourel[16] în legătură cu practicile de limbaj, reuşind astfel să centralizeze într-un tablou sintetic concluziile esenţiale ale argumentaţiei sale.

16. Distincţia iniţială, formulata de Wittgenstein în *Philosophische Untersuchungen (Investigaţii filozofice],* I, § 664 este cea dintre „gramatica de suprafaţă"(Oier/7a'c/ien-*grammatik)* şi „gramatica de *ad'sncime"(Tiefengramma(ik').* Dar mai mult decît la Wittgenstein. Cicourel se referă la Chomsky şi Ia diferenţierea pe care o face acesta între doua niveluri de limbaj, „structura de suprafaţă", aparentă, şi „structura de adîncime" (sistemul de reguli generatoare de sens), în legătură cu cartea Iui Cicourel, *Sociologie cognitive,* Paris. PUF, 1979 (ed or 1973), se poate consulta profitabil prezentarea Iui Etienne Gebin din *Revue francase de Sociologie,* XXII (1981, pp 263-266)

Structura*	Concept	Temă
Structură de suprafaţă - l '	— *tf* Puteie	-*• Schimburi i
T Structură de — adîncime i	T — »- Reguli	T -*•
T Formă de viată --	T — *- Dominaţie --	T -»- Activitate

Aşa cum se poate constata, acest tabel se bazează pe diferenţierea a trei niveluri: primului nivel — cel al structurii de suprafaţă — îi corespunde puterea propriu-zisă, ce se traduce în şi prin schimburi; la cel de-al doilea — cel al structurii de adîncime — se găsesc regulile ce servesc la definirea tipurilor de raţionalitate; în sfîrşit, la al treilea nivel, cel fundamental, desemnat aici prin noţiunea cuprinzătoare de forma de viaţa, un ultim termen j împrumutat de Clegg de la Wittgenstein, se situează dominaţia, reflectată îndeosebi în viaţa economică. Săgeţile verticale indica faptul că acest ultim nivel îl determina pe cel de-al doilea care, la rîndul său, îl comandă pe primul: cu alte cuvinte, dominaţia se exprimă prin reguli ce circumscriuj exercitarea puterii.

Asemenea concluzii sînt suficient de frapante pentru a ne reţine aten-l tia; ceea ce nu înseamnă însă şi că sînt pe deplin convingătoare. Vom remarca în primul rînd că Clegg se străduieşte să stabilească un joc de echivalenţe între trei orientări total distincte: aceea a lui Wittgenstein, cel puţin în versiunea sociologică propusă de etnometodologie (prima coloană a tabelului), aceea a lui Max Weber, înţeleasa pe baza conceptelor centrale ale sociologiei politice şi, cu atît mai semnificativ cu cît prezentarea sa al fost mai puţin dezvoltata, o perspectivă de sorginte marxistă, a cărei prezenţă este deosebit de evidentă în ultimul rînd al tabelului, ce postulează o legătura privilegiată între dominaţie şi activitatea economica. Or, asemenea apropieri nu trebuie luate foarte în serios: la o examinare atenta, asemenea echivalenţe se dovedesc a fi simple iluzii. Pe de o parte, Clegg exploatează ambivalenţa noţiunii generice de reguli pentru a sugera existenţa unui teren comun atît perspectivei generale a lui Wittgenstein, cît şi sociologiei politice a lui Weber: în realitate, Wittgenstein şi-a concentiat atenţia

* Acest tabel se găseşte la pagina 78 a lucrării lui Clegg şi are drept titlu „The Struc-ture of Power in Organizaţions" („Structura puterii în cadrul organizaţiilor"). Am omisj ultima coloană ce se vrea ilustrativă dar, îu realitate, îngreunează prezentarea

în primul rînd asupra regulilor *semantice* pe care se întemeiază limbajul, în timp ce, în principalele analize consacrate acestei teme, Weber insistă asupra bazelor de validitate ale unei dominaţii, adică asupra regulilor *prescriptive* (normele) ce întemeiază pentru unii *dreptul* de a comanda, iar pentru alţii, *datoria* de a se supune *(Gehorsamspflichi).* Pe de altă parte, alunecarea aproape insesizabilă a lui Weber spre marxism, operată în tabel o dată cu trecerea de Ia coloana a doua la cea de-a treia, este însoţită de afirmaţia unei priorităţi complet străine concepţiei weberiene asupra dominaţiei: bineînţeles, în introducerea la capitolul IX din *Economie şi societate,* Weber recunoaşte importanţa dominaţiei pe baze economice („dominaţia în virtutea unei constelaţii de interese"), dar subliniază totodată ca aceasta nu este decît o formă de dominaţie şi toate analizele ulterioare sînt consacrate dominaţiei bazate pe puterea de a comanda, la care tocmai ne-am referit. Deci, gîndirea lui Clegg este marcată de un sincretism ce trădează ambiguitatea fundamentală a poziţiei sale.

Acestui prim reproş i se poate adăuga un altul, poate mai important, referitor la rolul şi ponderea pe care Clegg Ie acordă dominaţiei. Aşa cum am mai semnalat, primele două niveluri — aîe puterii şi regulilor — sînt plasate sub stricta dependenţă a dominaţiei, conceputa ca nivelul structural ultinr relaţia între dominaţie şi putere este o relaţie cu sens unic, ce trece prin medierea regulilor. Clegg nu ţine defel seamă de relaţia inversa, ce merge, de dată aceasta, de la putere înspre dominaţie: procedînd ca şi cum exercitarea puterii nu ai avea nici un efect asupra dominaţiei, el tinde să reifice structura. Iar, în măsura în care aceasta din urmă apare ca o entitate intangibilă, problema capitală a schimbării structurale nu poate fi decît eludată. După cum scriam în articolul din 1983, „nu trebuie să i se atribuie structurii nici această omnipotenţă nici această permanenţă" (p. 375).

Procedînd astfel, Clegg se îndepărtează de cele două tradiţii teoretice ce păreau să fie, în această lucrare, principalele sale surse de inspiraţie. Considerînd că regulile traduc în primul rînd un mod de dominare, el neglijează intervenţia activă a oamenilor în elaborarea lor, probabil tema centrală a etnometodologiei. Iar prin închiderea acţiunii în structura de dominare, neglijează un principiu major al sociologiei weberiene, ce constă în considerarea acţiunii ca punct de plecare: într-adevăr, departe de a închide acţiunea într-o structură de dominare, Weber ne invită să o concepem ca *orientată* spre norme ce urmăresc stabilirea validităţii unui mod sau altul de dominare. La urma urmei, sociologia politică weberiană este solicitată aici în sprijinul unui proiect ce îi trădează inspiraţia fundamentală; şi este uşor de anticipat ca obsesia structurii mărturisită de tabelul sincretic al lui Cîegg, precum şi, mai general, de concluziile sale, îl vor determina nu peste mult timp să abandoneze tradiţia sociologica ce porneşte de la Wittgen-stein.

Lucru care se şi întîmplă cu cea de-a doua lucrare a lui Clegg, *The Theory of Power and Organization (Teoria puterii si a organizării, 1*979), marcată preponderent, aşa cum recunoaşte în prefaţa cărţii sale din 1989, de un „structuralism radical". Mai precis, Clegg se situează de acum înainte uitr-o descendentă structuralist-marxistă, ce constituie, după părerea sa, cadrul teoretic adecvat tratării aspectelor structurale aie puterii. Linia de forţă a argumentaţiei este aici şi mai accentuată: într-adevar, Clegg pare mai puţin preocupat de găsirea unor convergenţe între orientări diferite decît de afirmarea priorităţii unei perspective determinate. Dar daca expunerea lui cîştigă în coerenţă, viziunea de ansamblu devine, dimpotrivă, mai curînd săracă. Este suficient, spre a ne convinge, să ne referim la noua versiune propusa de tabelul său sintetic (1979, fig. *2,* p. 99). In mod evident, de-semnarea celor trei niveluri este aici mai adecvată din punct de vedere sociologic, deoarece el substituie formulărilor metaforice: structură de suprafaţă, structură de adîncime şi forma de viaţa, distincţia acţiune, mediere şi structura, preluată de la Giddens, despre care vom mai vorbi cu referire la această temă; dar acesta este unicul avantaj al prezentării adoptate. Ni-velul structurii este pur şi simplu identificat cu o dominaţie de tip hegemonie, bazata pe modul de producţie şi principiile sale fundamentale *(ground rules);* iar dacă la nivel intermediar regăsim raţionalitatea, aceasta nu maijj este înţeleasă, aşa cum se întîmplă în lucrarea precedenta, pornind de lai strategiile actorilor sociali, ci interpretată doar ca „o proprietate a structu-l rilor" (p. 96) şi asimilată astfel regulilor de selectivitate *(sedimentai s ele c-\ tion rules)* prin care se trădează, după părerea lui Offe (1972), caracterul! de clasă al statului capitalist, în sfîrşit, nivelului acţiunii, adică al puterii, în sensul îngust al termenului, i se asociază, printr-o apropiere cel puţin surprinzătoare, „conceptul abstract" de structură organizatorică, folosită! pentru a desemna „structura vizibilă a relaţiilor sociale în cadrul organiza-f ţiei". După cum se vede şi în această ultima şi originală corespondentă, Clegg, devenit prizonier al schemei sale structuraliste şi contrar intenţiilor iniţiale, ajunge sa neglijeze puterea ca acţiune. Structura copleşeşte totul J fără nici o concesie; dominaţia este considerată iniţial ca hegemonicâ, cînd de fapt nu se poate stabili *a priori gradul* de dominare specific unei] societăţi sau alteia; şi este concepută ca univocă, în timp ce dominaţia po- [litică nu poate fi redusa — lucrarea *Optsprezece Brumar al lui Ludovic Bo-naparte* (1852) o demonstrează elocvent — la rolul de subprodus al domi-naţiei economice. Clegg afirmă că modelul lui nu este static şi permite, prin introducerea dimensiunii temporale, „o analiza a structurilor în timp"; dar în graficul ce îi ilustrează concepţia în aceasta privinţă (fig. 3, p. 99), structura, în diversele sale modalităţi, apare întotdeauna ca anterioara acţiunii. Astfel este complet eludată problema fundamentală referitoare la locul ocupat de acţiune în transformarea structurilor. Clegg nu acorda nici

cea mai mica atenţie caracterului constitutiv sau, poate mai bine., *structu-rant* al practicilor. Prin aceasta reformulare a enunţurilor sale, el ajunge la un impas total; şi nu este lipsit de ironie sa îl vedem pe Clegg căzînd pradă iluziilor structuralist-marxiste tocmai în momentul în care acest curent de gîndire devine, în Franţa şi în Germania, obiectul unei contestări tot mai accelerate, ce va duce la rapidul sau declin. Problema iniţiala este astfel deformată: nu se mai analizează legăturile *dintre* putere şi structura, ci se evidenţiază aspectele structurale ale puterii. Riscînd o metaforă, am putea spune că puterea devine aici prizoniera structurii: tot ceea ce era fecunditate euristică în prima lucrare, cel puţin în intuiţiile şi pistele de cercetare deschise, s-a pierdut în felul acesta. Deci, după cum admite si Clegg la începutul ultimei sale cărţi, problema raporturilor dintre putere şi dominaţie trebuie reluată dintr-o cu totul altă perspectivă.

Ar mai fî poate ceva de adăugat în legătură cu răspunsul, chiar dacă sincretic, dat în aceasta direcţie de Cfegg în *Cadrele puterii* (l 989); dai' ne vom opri înainte de aceasta asupra unei contribuţii cu adevărat importante, aceea a lui Anthony Giddens, în măsura în care ea a permis o reînnoire în abordarea acestei probleme. Interesul acordat de Giddens temei puterii nu este nou, după cum o atestă articolul sau din 1968 privitor la concepţia parsonîană; iar cele dintîi analize originale în acest sens se regăsesc în prima sa carte majoră, *The Class Structure of the Advanced Societies {Structura de clasa în societăţile avansate,* 1973) o dată cu distincţia dintre medierea *instituţională* a puterii şi medierea puterii cu sensul de *control* (pp. 121-122). Dar originalitatea sa profunda ţine de demersul adoptat, şi anume abordarea problemei puterii pe baza unui program de teorie generală: astfel, în ceea ce priveşte raporturile dintre putere şi dominaţie, pe care şi el pune accentul, spre deosebire de un Clegg, Giddens nu se mulţumeşte sa le situeze într-un cadru de referinţă cu valoare globală, ci încearcă — şi după păierea noastră reuşeşte — să le clarifice din perspectiva adoptată. De aceea ni se pare potrivit sa amintim în linii mari osatura teoretică aflată la baza analizei pe care o întreprinde, chiar dacă nu vom urmări aici felul în care se elaborează, de Ia o carte la alta, „teoria structurării" — pentru a relua propria lui denumire — de la prima schiţă prezentată în *New Rules of Sociological Method (Noi reguli ale metodei sociologice,* 1976) pînâ la versiunile mult îmbunătăţite pe care le propune succesiv în *Central Problems in Social Theory (Probleme centrale ale teoriei sociologice,* 1979) şi în *Constituirea societăţii* (1984, tr. fr. 1987).

Giddens urmăreşte în primul rînd să dea un răspuns plauzibil unei întrebări centrale a analizei sociologice: cum se poate (pot) concepe legătura (legăturile) dintre acţiunea umana şi structura socială? Rezolvarea acestei probleme este, pentru Giddens, deopotrivă urgentă şi prioritară. Urgentă, în măsura în care teoriile cele mai reprezentative ale sociologiei şi ale filo-

zofiei sociale s-au dovedit deficitare în aceasta privinţa. Ele s-au închis, într-adevăr, în antinomia acţiunii şi structurii, ce se impune, dimpotrivă, să fie depăşită. Conform unei reţete verificate în istoria ideilor, Giddens trece, aşa cum vom vedea, la reformularea unei probleme care a fost în mod tradiţional prost pusa. Prioritară, deoarece sociologia şi, mai departe, ştiinţele învecinate, trebuie să se consacre studiului practicilor sociale şi reproducerii acestora. Aceste practici trebuie raportate la agenţi umani competenţi şi deci analizate în termeni de *acţiune;* dar, în acelaşi timp, ele sînt „ordonate în spaţiu şi în timp" (1987, p. 50), ceea ce presupune continuitatea lor sub formă de instituţii şi, la modul general, presupune că problema *structurării* lor este reglată. O atare perspectivă necesită însă analiza *concomitentă* a nivelului acţiunii şi a nivelului structurii.

Or, după părerea lui Giddens, acest obiectiv poate fi atins prin recunoaşterea a ceea ce el numeşte „dualitatea structurii". Prin această expresie, el încearcă să sublinieze faptul ca structura trebuie concepută ca produs *(putcome)* al practicilor sociale şi, în acelaşi timp, ca însuşi mijlocul *(medium)* — sau condiţia de posibilitate, deşi Giddens nu recurge defel la această noţiune — al reproducerii acestor practici. Raţionamentul nu mai poate fi făcut în termeni de *dualism,* adică de opoziţie între agent si structura, ci de *dualitate,* şi deci de dependenţă reciproca a celor doi. Distincţia între limbă şi vorbire reprezintă o ilustrare acceptabilă a dualităţii structurii: pe de o parte, structura unei limbi poate fi dedusă pe baza regularităţilor observabile în actele de vorbire iar, pe de alta, în formarea acestora din urmă, locuitorii utilizează reguli specifice limbii respective, deci putem spune ca acestea deţin proprietăţi „generative". Dar, aşa cum semnalează Giddens (1987, pp. 73-74), această analogie îşi dezvăluie limitele atunci cînd se trece la analiza aprofundată a proprietăţilor structurale ale sistemelor sociale, în definitiv, analizată de Giddens dintr-un punct de vedere generic, „structura" apare „esenţial angajată în pioducerea" (1979, p. 70) şi în reproducerea practicilor; de aceea Giddens a socotit oportun să vorbească nu despre structuri ale sistemelor sociale, ci despre proprietăţile lor structurale (1987, p. 66). Structura ar avea astfel un dublu statut; dar ramî-ne încă de precizat ce intră în alcătuirea ei. Exemplul limbajului atrage atenţia asupra unui anumit tip de reguli, regulile sintactice şi semantice; dar regulile ce guvernează viaţa socială nu se lasă închise într-un cadru atît de îngust: în viziunea lărgită propusă de Giddens, regulile cuprind „tehnicile sau procedurile general izab i Ie folosite în actualizarea şi reproducerea practicilor sociale" (1987, p. 70). In acelaşi timp, regulile sînt în esenţa lor de două feluri: ele nu se referă doar la constituirea sensului, aşa cum se în-tîmplă în limbaj, ele constau şi în norme şi sancţiuni normative comportamentale. In plus, „structura" nu trebuie analizată doar din perspectiva regulilor, de un fel sau altul, ci şi în termeni de resurse. Pentru Giddens, si

insistăm asupra acestui aspect, regulile şi resursele definesc o pură „ordine virtuală" ce nu este actualizată decît în şi prin practicile sociale. Importanta aici este folosirea regulilor şi resurselor de către actori sociali competenţi într-o pluralitate de contexte de acţiuni; într-adevăr, „sistemele sociale se ancorează in activităţile" lor, iar structurarea acestora nu poate fi disociată de interacţiunea actorilor, în care sînt produse şi reproduse (1987, P-74).

Totuşi, dacă vrem să trecem dincolo de această simplă reafirmare a însuşi principiului dualităţii structurii, şi în legătură cu proprietăţile generice de ordin structural despre care a fost vorba, se impune evidenţierea dimensiunilor constitutive ale interacţiunii; de asemenea, vor trebui precizate „modalităţile" prin care se operează *medierea* interacţiunii şi structurii pentru fiecare din dimensiunile reperate. Trei este numărul acestora: doua cu referire la reguli, una corespunzind aspectului lor *semantic.,* cealaltă, aspectului lor *normativ,* iar cea de-a treia, resurselor[17]. Şi mai trebuie spus ca ele îmbracă o expresie specifică celoi trei niveluri reţinute, şi anume, cel al „structurii", al „modalităţilor" (de structurare) şi, bineînţeles, al interacţiunii.

Acest joc de diferenţieri şi distincţii, al cărui scop este să ne arate modul în care poate fi aplicat într-o formă diversificata principiul general al dualităţii structurii la realitatea socială, este rezumat în următoarea schemă (1987, p. 78):

Structura	Semnificaţie	Dominaţie	Legitimare
(Modalitate)	Schema de interpretare	Mijloc *(faciUty)*	Normă
Interacţiune	Comunicare	Putere	Sancţiune*

întorcîndu-ne la obiectul central al discuţiei noastre, vom începe prin a evidenţia faptul că puterea este aici legată de dominaţie, în măsura în care ea se bazează pe utilizarea, într-un context de interacţiune, a unor *resurse* ce provin dintr-un mod de dominare şi, prin aplicarea lor, reconstituie acest mod în conformitate cu dualitatea structurii; în acelaşi mod, comuni-

17. Giddens nu face decît o caracterizare generală a noţiunii de resurse, într-adevăr, prin resursă el înţelege „orice tip de avantaj sau de capacitate la care pot recurge actorii sociali pentru a influenţa natura sau rezultatul unui proces de interacţiune" *(Studies in Social and Pohiical Theory. Studii de teone socială si politică,* 1977. p. 132)

* Giddens recurge la aceeaşi schema încă în *New Rules ofSonological Method* (l 976. p. 122) Vom remarca totuşi două diferenţe între pezentarea din 1976 şt aceea adoptată în *Constituirea societăţii:* termenul sancţiune 1-a înlocuit pe cel de moralitate, iar „structura" ocupă acum poziţia întîi. în locul interacţiunii ce se află de acum înainte pe locul trei. Cu această a doua remaniere, Giddens se dovedeşte excesiv de preocupat de probleme de expunere. Sensul demersului său şi principalele sale implicaţii ne par mult mai evidente în capitolul II. *Agency. Structure* (Interacţiune, structură), din *Central Problems m Social Theoiy (* 979. pp. 49-95). ce ar trebui pus fără întîrzierc la dispoziţia cititorului francofon

carea este pusă în legătură cu unele structuri de semnificare, de data aceasta prin intermediul unor grile de interpretare, tot aşa cum sancţiunile normative sînt, prin mijlocirea unor norme specifice pe care le exprimă, legate de o ordine legitima. Astfel, celor trei dimensiuni fundamentale ale interacţiunii, şi anume puterea, comunicarea şi sancţiunile normative, le sînt asociate proprietăţile structurale de dominare, de semnificare şi, respectiv, de legitimare: din punct de vedere *analitic,*, şi unele şi celelalte sînt distincte, deşi din punct de vedere empiric sînt interdependente. Se poate, de asemenea, constata că există o relaţie privilegiată între dominare şi resurse, între semnificare şi regulile semantice, în fine între legitimare şi regulile normative: mai precis, prin punerea provizorie între paranteze a procesului constituirii lor, structurile de dominare trebuie considerate ca nişte *sisteme de resurse*^ în structurile de semnificare e bine să vedem nişte reguli semantice, iar structurile de legitimare să fie socotite drept sisteme de reguli normative. Depăşind astfel caracterul generic al noţiunii de „structură", vom putea vorbi *despre* „structurile sociale" concepute aici ca „ansambluri izolabile" şi coordonate „de reguli şi de resurse", prezente în special în caracteristicile instituţionalizate ale sistemelor sociale.

Din această construcţie generală vom reţine pentru analiza noastră limitată în primul rînd modul în care Giddens, ramînînd fidel concepţiei relaţionale despre putere[18], ne invită sa înţelegem legăturile pe care ea le întreţine cu nivelul structural al dominaţiei, concepută nu în termeni de simple raporturi între actori, ci din perspectiva distribuţiei inegale a resurselor. Considerată ca dominaţie, structura este, într-adevăr, alcătuită din resurse inegal repartizate. Conform formulării adoptate în articolul nostru din 1983, „puterea nu operează decît pe baza *asimetriilor* unor resurse inerente structurilor de dominare". Nu trebuie, bineînţeles, uitat caracterul relaţional al puterii: exercitarea puterii se manifestă prin utilizarea de resurse în chiar timpul interacţiunii; dar aceste resurse la care face apel puterea sînt componente structurale ale sistemelor sociale: utilizarea lor se bazează pe distribuirea lor diferenţială, caracteristică comună oricărei structuri de dominare. Deci resursele suit deopotrivă instrumentele exercitării puterii *si* mijlocul ce permite reproducţia structurilor de dominaţie; după Giddens, important este să subliniem această dublă contribuţie a resurselor, dacă vrem să nu rămînem prizonierii aporiilor gîndirii dualiste, adică dacă vrem să depăşim stricta opoziţie dintre putere şi structurile sociale.

Giddens propune la început o schiţă generală a raporturilor dintre putere, structură şi dominaţie; dar această schiţa a fost precizată şi îmbogăţita

18. Dacă. aşa cum am văzut. Giddens asociază puterea, în sensul său cel mai general, cu acţiunea, mai precis cu „capacitatea sa transformatoare", el foloseşte noţiunea de putere în primul rînd într-o accepţie mai restrînsă, calificmd-o drept „relaţională". Puterea „poate fi [atunci] definită drept capacitatea de a ajunge la rezultate ce depind, în realizarea lor, de intervenţia altor persoane".

prin numeroase alte contribuţii în jurul temei în discuţie, mai ales în cele doua volume ce au ca tema *A Contemporany Critique of Historical Materialism* (1981, 1985) (Critica contemporană a materialismului istoric). Ne vom limita să amintim aici distincţia fundamentală stabilită de Giddens între două mari tipuri de resurse, resursele de *alocare,* pe de o parte, şi resursele întemeiate pe autoritate *(authorization),* pe de alta. Primul tip este legat de controlul asupra *lumii obiectelor^* adică al contextului material, al tehnologiei şi bunurilor produse: aspectul de dominaţie ce îi corespunde este *proprietatea.* Cel de-al doilea tip trimite la capacitatea „de a controla lumea creata de oameni, acea lume a *societăţii* înseşi" (1981, p. 51) şi le permite unor actori sociali sa comande altora: aspectul de dominaţie asociat este, bineînţeles, *autoritatea.* Pe baza acestei diferenţieri, Giddens ajunge sa caracterizeze sfera economicului prin mobilizarea resurselor de atribuire, iar aceea a politicului prin mobilizarea mandatului de autoritate. Cert este ca, pentru el, analiza dominaţiei presupune elaborarea a două teorii complementare, una privitoare la resursele de alocare, cu implicarea instituţiilor economice, cealaltă referitoare la resursele de autoritate, şi deci la utilizarea lor de instituţiile politice (1987, p. 80). Vor exista probabil obiecţii în legătură cu insuficienta rigoare a acestei caracterizări a autorităţii; ea are însă cel puţin meritul de a marca o ruptuiâ clară de viziunea „economistă" asupra dominaţiei, al cărei exemplu îl regăsim în cea de-a doua lucrare a lui Clegg, şi cu atît mai mult de reducţionismul „de clasă" ce a distorsionat multă vreme analiza acestei probleme. Mergînd deci dincolo de distincţia operată de Giddens, trebuie într-adevăr sa afirmăm că dominaţia este *plurală;* şi să subliniem o data cu el atît specificitatea cît şi importanţa aspectului *propriu-zis politic* al dominaţiei.

Tematica acestui capitol nu ne permite să realizam aici un examen global al „teoriei structurării" şi, în particular, să punem în discuţie noţiunea de structură. Vom face totuşi două remarci generale în acest sens. Pe de o parte, nu este probabil lipsit de interes sa ne întrebăm dacă dualitatea pe care pune accentul Giddens nu este deopotrivă a acţiunii şi a structurii: deoarece acţiunea este considerată atît ca producătoare de reguli cît şi *în conformitate* cu aceste reguli, ca *utilizatoare* de resurse şi *dependentă* de aceste resurse. Pe de alta parte, Giddens are meritul, esenţial din punctul nostru de vedere, de a se rupe de o viziune *reificată* asupra structurilor sociale: într-adevăr, trebuie să insistăm foarte mult asupra faptului că structurile nu „merg" de la sine, iar în acest plan avem de-a face, dincolo de obiectivele specifice ale acestui capitol, cu una din ideile centrale ale cărţii în ansamblul sau. Aşa cum a evidenţiat cu claritate Giddens, structura nu poate fi surprinsa decît pornind de la activitatea *agenţilor,* ea nu poate fî înţeleasă decît cu referire la *practici.*

In schimb, insistenţa Iui Giddens asupra reproducţiei sociale ne pare cel puţin ambiguă şi are, Ia urma urmei, o influenţă supărătoare asupra valorii construcţiei sale teoretice. Una dintre datoriile primordiale ale sociologului rămîne, bineînţeles, explicarea *continuităţii* practicilor şi evidenţierea *ancorării* lor instituţionale. Mai mult, Giddens are grijă sa amintească, denunţînd utilizarea sa abuzivă de către orientarea structura-list-marxistă, felul în care „conceptul de reproducţie nu explică absolut nimic prin el însuşi, ci se refera întotdeauna la împrejurări care *trebuie* explicate" (1981, p. 215). în sfîrşit, reproducţia nu îmbracă aici un caracter mecanic, deoarece teoria structurării este guvernată de principiul ca orice reproducţie *este* producţie, în felul acesta, Giddens recunoaşte faptul că, departe de a veni de Ia sine, reproducţia trebuie înţeleasă drept *contingenţă.* Dar, din păcate, el nu trage toate consecinţele acestei poziţii, în mod special, trebuie să ne manifestăm surprinderea de a vedea că, la sfirşitul definiţiei generale pe care o da structurării, el simte nevoia să adauge o referinţă la reproducţie; prin structurare, el înţelege într-adevăr „condiţiile ce asigură continuitatea sau transformarea structurilor *si, în consecinţă,* [italicele ne aparţin] reproducţia sistemelor sociale" (1987, p. 74). Privi-legiind astfel reproducţia, el neglijează cealaltă faţă a producţiei, cea care duce tocmai la transformarea structurilor, deşi pleacă, bineînţeles, de la condiţii structurale determinate.

în felul acesta, Giddens abandonează si întrebarea referitoare la contribuţia puterii si a proceselor de putere la această alta faţă a producţiei. Ajunge chiar sa afirme, într-o formulare ce violează, după părerea noastră, principiul dualităţii structurii, ca „puterea este generată în reproducţia structurilor de dominaţie, şi de către aceasta" (1987, p. 320). Pentru a rămîne fideli spiritului argumentaţiei sale, ar trebui sa precizăm că puterea, deşi întemeiată pe distribuţia asimetrică de resurse, inerenta structurilor de dominaţie, are tendinţa de *a reconstitui,* prin utilizarea acestor resurse în interacţiune, structurile corespunzătoare de dominare; după cum ar trebui sa recunoaştem, lărgind substanţial cadrul acestei analize, caracterul *generator* al puterii, adică să arătăm felul în care aceasta participă la formarea unor structuri noi de dominare (fapt ireductibil la trecerea de la o totalitate societalâ la o alta).

Tema „circuitelor de putere" dezvoltată de Clegg în ultima sa carte (1989, cap. VII) nu permite în această privinţă decît o înţelegere incompletă a raporturilor dintre putere şi dominaţie: ea are, evident, o anumită valoare *euristică,* în măsura în care impune înlocuirea imaginii sumare a relaţiilor *cu sens unic* dintre dominaţie şi putere cu o reprezentare mai complexă; dar, în general, noţiunii înseşi de circuit i se asociază ideea de închidere şi deci de pura reproducţie, chiar de repetiţie, de care, din moţi-

vele expuse în paragrafele precedente, a venit probabil timpul să ne desprindem, **în** acest sens, nu este suficient, aşa cum sugerează Clegg, să ţinem seamă deopotrivă de *stabilizarea* şi de *modificarea* circuitelor de putere; trebuie de asemenea sa se renunţe — iar Clegg nu face acest lucru — la postulatul ce afirma primatul dominaţiei şi integrării sistemice. Acesta este, într-adevăr, viciul major al poziţiei Iui Clegg, dincolo de sincretismul ce constă de data aceasta în amalgamarea analizelor lui Foucault şi a studiilor de inspiraţie marxista. Şi, pentru a formula un reproş care, dincolo de Clegg, îl vizează chiar pe Foucault, nu vom exagera subliniind faptul că viziunea globală a unei supravegheri a „corpurilor docile", ce ar funcţiona în spatele agenţilor, travesteşte realitatea istorică şi, în acelaşi timp, ignora grav capacităţile actorilor sociali.

Se cuvine sa abandonăm această imagine deformantă şi să subliniem, împreună cu Giddens, că cei „slabi" nu trebuie consideraţi, din principiu, *ca total* dezavantajaţi faţa de cei „puternici". Sîntem probabil îndreptăţiţi să considerăm oarecum forţată expresia „dialectica controlului" pe care o foloseşte în aceasta privinţa, cu semnificaţia sa de control exercitat de către cei mai puţin puternici asupra celor mai puternici; dar intuiţia sa fundamentală pare corecta, mai ales dacă îi adăugăm aceste remarci prudente: „Conceptul de dialectica a controlului... nu presupune în mod obligatoriu atingerea unui echilibru al puterii, după cum nu presupune nici capacitatea generala a celor slabi de a găsi mijloacele pentru răsturnarea celor puternici. El pune în lumina relaţiile de dominaţie şi de dependenţă inerente vieţii sociale, în ceea ce au ele adesea fragil şi modificabil."[19]

într-adevâr, pare necesară abandonarea concepţiei conform căreia, pornind de la imaginea pe care a încercat să o impună o „vulgata" parasocio-logică, dominaţia este masivă şi aproape de neclintit, dacă nu cumva, făcînd un salt în utopie, s-ar risipi ca prin farmec relaţiile de putere şi dependenţa pe care acestea le instaurează. Dimpotrivă, analiza sociologică contribuie la evidenţierea contrastului dintre caracterul perisabil al structurilor de dominare, menite a fi transformate sau distruse, şi *permanenţa* puterii, care nu poate fi absentă din nici o societate empirica. De aceea, eliberîndu-ne de obsesia reproducţiei, care 1-a împiedicat pe Giddens să tragă toate consecinţele în urma primelor sale opţiuni, este important să accentuăm elementul „generator" al puterii, în dubla sa capacitate de *a face* şi de *a desface* modurile de dominare.

19 Acest pasaj este extras din capitolul final al unei lucrări consacrate în întregime analizei concepţiei lui Giddens (1990, p. 313) si publicat sub conducerea lui J. Clarck, C. şi S. Modgil. în acest capitol, intitulat „Structuration Theory and Sociological Analysis" („Teoria structurării şi analiza sociologică"), Giddens se străduieşte, ca de obicei, să răspundă principalelor critici ce îi sînt adresate.

Specificitatea şi importanţa puterii politice

Vom reţine din analizele precedente în primul **rînd** faptul că puterea este o componentă esenţială a oricărei societăţi; dar nu vom minimaliza nici următoarea observaţie semnificativă: într-adevăr, după cum a recunoscut explicit si Giddens prin deosebirea pe care a facut-o între resursele de alocare şi resursele bazate pe autoritate, puterea nu se reduce la un simplu derivat al dominaţiei economice. Aceste doua observaţii ne duc Ia o concluzie majoră: este inutil să ne aşteptam ca „administrarea lucrurilor" să se substituie „guvernării oamenilor". Această idee este fără îndoială tot mai admisă astăzi, dar râmîne capitală doar în măsura în care este contrară unor tendinţe persistente din gîndirea socială şi chiar din teoria sociologică. Ea nu contrazice numai reprezentările ce sînt în general asociate viitorului aşa-zis luminos al „societăţilor *fără* clase", ci şi viziunea unei societăţi industriale pacificate, eliberată în bună măsura de tensiunile sale interne sub efectul benefic al propriei sale creşteri economice. De asemenea, privită de data aceasta prin prisma implicaţiilor sale pozitive, ea ne obligă sa luăm în serios puterea politica, în cele ce urmează, ne vom margini să evocam în chip de concluzie unele trăsături distinctive ale acesteia.

Puterea politică se deosebeşte de alte forme de putere în primul rînd prin caracterul ei *teritorial:* aşa cum scrie Jean Baechler, „pentru a fi politică, o putere trebuie sa înceapă prin a se exercita într-un spaţiu delimitat" (1979, p. 83). Indiferent de principiul care o întemeiază, suveranitatea se defineşte prin raportare la un teritoriu şi nu are valabilitate decît în acest cadru. Max Weber a văzut pe bună dreptate în această referinţă teritorială o dimensiune crucială a *grupării politice,* aceea care îi conferă în bună măsura specificitatea în cadrul ansamblului grupărilor de dominaţie (1971, p. 57).

Acest prim criteriu nu este totuşi suficient, după părerea lui Weber, pentru identificarea unei grupări politice: mai trebuie şi ca aplicarea regulamentelor sale să fie, în cadrul unui teritoriu dat, „garantată continuu" de ameninţarea cu „o constrîngere/*z;<?a venind din partea conducerii [sale] administrative" sau chiar folosirea ei. Această a doua caracteristica nu mai pune accentul pe cîmpul de exercitare specific politicului, ci pe modul de reglare care îi este propriu: nu este cazul să se vadă în constrîngerea fizică, aşa cum precizează Weber, unicul instrument al politicului sau chiar mijlocul sau normal, ci mai curînd să se sublinieze dubla funcţie pe care aceasta o îndeplineşte în raport cu puterea, aceea de ultim *recurs* şi de *garanţie* specifică a ordinii instaurate, într-adevăr, contrar viziunilor ireniste,

este important să se recunoască faptul că orice putere politică are la dispoziţia sa o serie întreagă de sancţiuni punitive pe care le foloseşte la nevoie.

Iar acest aspect este cu atît mai puţin de neglijat cu cît o unitate politică trebuie în general sa facă faţa altor unităţi de aceeaşi natură, susceptibile de a-i ameninţa securitatea, tot aşa cum ea o poate ameninţa pe a lor. Riscul de război este inerent în relaţiile dintre unităţile politice şi fiecare dintre acestea este chemată să se pregătească în acest sens sau cel puţin să-1 prevină. Ca regulă generală, rezulta de aici legătura strînsă dintre controlul mijloacelor violente şi puterea plitică: este o consecinţă directă a obligaţiilor saîe externe. Cel mai adesea puterea politică şi puterea militară se suprapun, dar aceasta nu înseamnă că trebuie să renunţăm la distincţia conceptuală a celor doua tipuri de putere: Michael Mann a avansat mai multe argumente în favoarea acestei distincţii, cel mai evident fiind cazul cuceririi miliare întreprinse de grupuri independente de orice autoritate centrală (l 986, p. 11).

Deci puterea politică prezintă o latură *coercitivă,* a cărei importanţă a fost uneori subestimată, daca nu pur şi simplu neglijată, de teoria sociologică; dar acesta nu este un motiv pentru a aluneca în extrema cealaltă şi este util să subliniem, în special pentru pretinşii „realişti", că puterea nu se reduce la coerciţie, oricît de utilă poate fi ea în nenumărate împrejurări, şi cu atît mai puţin la constrîngerea fizică, ce nu este decît forma ei cea mai frapanta. Puterea politică are în mod fundamental un caracter *mixt.,* ca să .reluăm termenul folosit de Jean Baechler (1979, p. 85); deci analiza ei presupune în mod obligatoriu efortul de specificare a elementelor care, alături de coerciţie, intră în alcătuirea sa.

Si de data aceasta ne-am folosit de îndrumările date de Max Weber prin modul său de a relaţiona constrîngerea fizică şi *legitimitatea* în definiţia pe care o da statului, într-adevar, ceea ce deosebeşte statul de o simplă grupare politică este faptul că acesta „revendică cu succes pentru sine" — sau cel puţin pentru conducerea sa administrativă — *„monopolul* constrîn-gerii fizice *legitime":* statul îşi afişează astfel pretenţiile de a deveni „unica sursă a «dreptului»" la constrîngere fizică[20]. Fără îndoiala, aşa cum semnalează Philippe Braud (1985, p. 389), acest mod de reglare centralizat, exercitat de „guverne ce deţin în mod programat monopolul coerciţiei legitime", este o forma specifica a modernităţii politicului; şi trebuie amintit că monopolizarea coerciţiei legitime în beneficiul unor agenţi specializaţi nu este întîlnita în societăţile guvernate de o ordine cutumiară, în care puterea politica îmbracă forme prestatale, sau că tendinţa către un

20 Ultima expresie citată este preluată din *Politica — o vocaţie si o profesie,* începutul acestui text şi. în special, paginile 112-113 din ediţia franceză (1959). constituie o utilă, ca să nu spunem indispensabilă, completare a paragrafelor consacrate de Weber grupării politice şi sfatului în *Economie si societate.*

asemenea monopol, chiar dacă a existat, nu a fost însoţita de o completă instituţionalizare în unităţile politice de tip patrimonial, în absenţa unor agenţi *mandataţi* în mod expres în acest scop. Dar, în ceea ce ne priveşte, cel mai important este să accentuăm *legătura* dintre coerciţie şi legitimitate, fenomen capital, chiar daca se realizează în grade variabile şi prin mecanisme variate în funcţie de regimurile politice. Importanţa acestui „pol" al legitimităţii a fost, aşa cum se ştie, clar recunoscută de Weber; iar observaţia pătrunzătoare potrivit căreia „toate dominaţiile încearcă să trezească şi sa întreţină credinţa în legitimitatea lor" (1971, p. 220) exprimă starea de spirit în care el a realizat analiza dominaţiei legitime şi a celor trei moduri ale sale, raţional-legal, tradiţional şi carismatic.

Din nefericire, Weber ne lasă cumva Ia jumătatea drumului: pe de o parte, în caracterizarea pe care o face grupării politice, insistă asupra dimensiunii coerciţiei, iar, pe de alta, în discutarea tipurilor de dominaţie, este interesat exclusiv de fundamentele legitimităţii proprii fiecărui tip; el semnalează succesiv importanţa celor doi poli, dar nu îi asociază explicit decît în definiţia, deja citată, pe care o dă statului. In felul acesta, nu poate fi înţeles cu adevărat raportul dintre ele[21] şi nici caracterul mixt al puterii politice în toată complexitatea sa.

Nici sociologia contemporană nu a găsit o veritabilă soluţie pentru această problema majoră. Considerăm totuşi ca un pas semnificativ în această direcţie a fost făcut de Denis Wrong în excelentul capitol consacrat „interacţiunii coerciţiei şi legitimării" (1979, cap. V), cum o numeşte el în mod revelator. Plecînd de la o remarcă a lui Moşea[22] şi ilustrînd cu' exemple din *Fraţii Karamazov* şi *1984,* el dezvolta ideea potrivit căreia chiar în cele mai necruţătoare, ca să nu spunem cele mai monstruoase, regimuri politice, exista o „nevoie de legitimare", nu numai din partea deţinătorilor puterii, ci şi a celor care o suporta şi îi suit, în grade diverse, victime. Dar Wrong nu întîrzie sa completeze — şi sa corecteze în acelaşi timp — tabloul, adăugind că, pînâ şi în cazurile în care acţiunea de legitimare a cunoscut cele mai mari succese (întotdeauna relative), supunerea în fata autorităţii păstrează ceva dintr-o experienţă coercitivă, cel puţin în plan psihologic, chiar atunci cînd nici nu a fost evocată posibilitatea recurgerii la o eventuală constrîngere fizica.

21. Raymond Boudon şi Francois Bourricaud fac aceeaşi observaţie în legătură cu cele trei tipuri de dominaţie legitimă, în articolul „Puterea" din *Dicţionar critic al sociologiei* (1982).

22. Moşea a denunţat înîr-adevăr „grava eroare" ce consta în a nu vedea în „formulele politice... decît pure şarlatanii inventate pentru a înşela masele şi a le obliga mereu la ascultare". El subliniază dimpotrivă „marea importanţă" pe care o prezintă „această nevoie atîî de universal resimţită de a guverna şi de a şti că eşti guvernat nu numai pe baza unei forţe materiale sau chiar intelectuale, ci mai curînd în funcţie de un principiu moral". Pen tru traducerea acestui pasaj esenţial, se va consulta culegerea lui Pierre Birnbaum. *Puterea politică,* 1975. pp. 104-105.

Ar fi fără îndoiala nimerit să extindem analiza, depăşind nivelul psihosocial, chiar psihologic, în care Wrong îinde să se cantoneze, iar termenul de interacţiune ar trebui probabil rezervat în sociologie pentru utilizări mai pronunţat analitice. Dar, după părerea noastră, intuiţia lui Wrong merită deopotrivă păstrată şi dezvoltată. Şi Philippe Braud a recunoscut acest lucru: insistînd asupra „alianţei dintre coerciţie şi legitimitate", el nu face decît să reia, amendînd-o uşor, formularea iniţială a lui Wrong; şi propune sa vedem într-o asemenea alianţă nucleul puterii politice, partea pro-priu-zis „ireductibilă" (1985, p. 380). Cu toate acestea şi în ciuda eleganţei sale, expresia reţinută de Braud nu este cu totul satisfăcătoare: termenul de alianţă implică o stabilitate a raportului dintre coerciţie şi legitimitate, care nu e întotdeauna prezentă, după cum trădează probabil şi unele reminis-cenţe ale viziunii instituţional iste, multă vreme dominantă în Franţa; nu există motive pentru a privilegia *a priori* un caz tipic sau altul: în locul alianţei între coerciţie şi legitimitate, putem întîlni simple aliaje ce consti-'tuie doar o asociere fragilă a celor două. In plus, legitimitatea unei puteri politice, oricare ar fi ea, nu poate fi socotită ca definitiv stabilita: ea trebuie întreţinută şi reînnoită în mod constant prin procesul de legitimare. De aceea este preferabil să păstrăm termenul — şi noţiunea — de legitimare folosit de Wrong. Preferăm deci să vorbim pur şi simplu despre *combinarea* coerciţiei şi legitimării, şi a multiplelor sale forme ce variază o dată cu regimurile politice. La urma urmei, caracterul mixt al puterii politice este conferit de această dinamica combinată şi nu în mod obligatoriu armonioasă.

Gradul de instituţionalizare al sistemului de putere afectează incontestabil natura acestei combinaţii; şi putem socoti ca, cu cit sistemul de putere este mai institutionalizat, adică, în primul rînd, dotat cu o puternică autonomie[23], cu atît va fi mai evidenta tendinţa legitimării şi a coerciţiei de a se completa reciproc pînă la un anumit punct. Pe de o parte, coerciţia serveşte atît la *descurajarea* eventualilor recalcitranţi, cît şi la pedepsirea actelor eventuale de recalcitranţa; pe de alta, legitimitatea, recunoscută explicit sau pur şi simplu presupusă de majoritatea actorilor sociali vizaţi, face ca ordinele venite din partea autorităţilor să fie percepute ca *obligaţii* ce le revin: ascultarea impusă îşi schimbă în ochii lor culoarea şi, astfel, semnificaţia. Asemenea condiţii sînt propice dezvoltării *eficacităţii* puterii politice: Parsons a insistat pe buna dreptate în acest sens, chiar dacă paralelismul mai global dintre sistemul economic şi sistemul politic, pe baza căruia abordează el această temă, rămîne discutabil, Intr-un sistem politic

23. **Merită** poate sa amintim că Samuel Huntington propune în ***Politica! Order in*** *Changing Sonenes (Ordineapolitică din societăţile in schimbare)* patru criterii fundamentale ale instituţieinalizării politice, şi anume adaptabilitatea, complexitatea, **autonomia** şi coerenţa (1968. pp 12-24).

instituţionalizat, aşa cum Parsons s-a străduit sa demonstreze, puterii i se asociază într-adevâr o capacitate de coordonare a unităţilor sociale în jurul realizării scopurilor colective; iar legitimitatea deciziilor de ordin politic este revendicată tocmai în numele unor asemenea scopuri[24]. Pentru a corecta eventualul caracter parţial al viziunii lui Parsons, ar fi evident potrivit să adăugăm faptul ca nu toţi participă în mod ega! la definirea scopurilor colective, iar unii vor fi în felul acesta puţin înclinaţi să se recunoască în ele; şi mai trebuie adăugat că însăşi realizarea acestor scopuri colective poate fî în primul rîhd benefică unui anumit tip de grup, chiar daca nu este neapărat vorba despre „clasa dominantă". Dar, în acest cadru, cîştigul unuia nu presupune obligatoriu o pierdere pentru celălalt: aşa cum Parsons a arătat pe buna dreptate, puterea nu trebuie în mod pripit asimilată „unui fenomen de suma nula" (1969 [1963], p. 383), iar o buna parte din populaţie, dacă nu ansamblul ei, poate găsi, este adevărat, în proporţii adesea foarte ingale, un anumit avantaj în deciziile guvernanţilor, în ciuda caracterului adesea *ierarhic* al coordonării pe care o instaurează, pîhă la un anumit punct puterea este în stare sa lucreze în interesul *comun,* fără a deveni în felul acesta agentul unui nedefmibil interes general.

Această posibilitate creşte daca regimul este *poliarhic,* adică bazat pe concurenţa reglată dintre o pluralitate de grupuri autonome şi presupunînd o competiţie între diferite partide politice. Trebuie fără îndoială evidenţiată partea exagerat de optimistă a acestui model, chiar dacă, aşa cum au subliniat şi creatorii săi? Dahl şi Lindblom, el este mult mai moderat decît teoria clasica a democraţiei. Pe de o parte, inegalităţile sînt departe de a fi atît de difuze în democraţiile liberale pe care modelul şi-a propus să le explice. Pe de altă parte, nu toate segmentele societăţii sînt în măsura sa-şi apere şansele în acest tip de competiţie: aşa cum a recunoscut în final Ro-bert Dahl (1978), poliarhia funcţionează adesea, evident, pe modelul unui sistem pluralist, dar care este marcat de „o subreprezentare stabila". Dacă aşa stau lucrurile, explicaţia nu constă doar în puţinătatea resurselor unor grupuri sau, mai curînd, ale unor categorii, ci şi în dificultăţile inerente mobilizării resurselor, pe care teoriile privitoare la mişcările sociale ne-au ajutat să le înţelegem mai bine. In sfîrşit, există variante ale poliarhiei şi

24. Aceste două enunţuri par sa constituie împreuna „ideea intuitivă" a puterii, ce se află ia temelia definiţiei propuse de Parsons, chiar dacă aceasta îmbracă o formă mai elaborată ce trebuie probabil amintită: „Power... is generalized capacity to secure the perfor-mance of binding obligatiocs by units in a system of collective organizaîion when the obligations are legiîimized witb reference to their bearing on collective goals and where in case of recalcitrance there is a presumtion of enforcement by negative situational actions" (1969, p. 361). (Puterea... este capacitatea generalizată de a asigura îndeplinirea îndatoririlor obligatorii de către grupuri într-un sistem de organizare colectivă, atunci cînd îndatoririle sînt legitimate ca purtătoare ale unor scopuri colective, iar în caz de nesupunere este foarte probabilă constrângerea prin acţiuni corespunzătoare de reprimare).

ne putem întreba dacă un model unic este în măsură să le expliciteze. Cu toate acestea, pornind de la un punct de vedere diferit, mai degrabă socio-istoric, putem încă apară ideea poliarhiei şi recunoaşte împreună cu Gid-dens (1985) caracterul „poliarhic" al statului-naţiune modem, de tip occidental, datorat simplului fapt ca un mare număr de oameni sînt aici implicaţi şi angajaţi în procesele politice. Unii se vor grăbi să conteste o asemenea afirmaţie, bazîndu-se pe limiteie participării observabile în democraţiile liberale, acuzate probabil de profesionalizarea vieţii politice; dar în sociologie trebuie să ne deprindem sa raţionam în termeni *relativi:* replasata într-o perspectivă comparativă mai largă, extinderea participării devine o dimensiune crucială a sistemelor politice occidentale moderne, care le diferenţiază radical de imperiile agrare şi de regimurile patrimoniale. Deci se impune o reperare minuţioasă a multiplelor expresii şi forme poliarhice; aceasta ar reprezenta fără îndoială o operaţie prealabilă aprofundării pro-priu-zise a poliarhiei care, deşi e menită să fie doar o democraţie imperfectă, rămîne eminamente perfectibilă.

Bibliografie

ARENDT H. (1961), *Bet\veen post and future,* New York, Viking Press; tr. fr. *La crise de la culhire.* Paris, Gailimard, 1972.

ARENDT H. (1970), *On violence,* New York, Harcourt Brace & World. ARON R. (1964), „Macht. power, putssance: prose democratique ou poesie demoniaque", *Archives europeennes de Sociologie,* V, 27-51. BACHRACH P., BARATZ M. S. (1970), *Power and poverty: theory and practice,* New York, Oxford University Press. Lucrarea cuprinde o reeditare a articolelor *Two faces of power* (1962) *siDecisions and nondedsions: an analyticalframework* (1963). apărute în voi. LVI şi LVII, *American Politica! Science Review.* BAECHLER J. (1978), *Le pouvoirpur.* Paris, Calmann-Levy. BALANDIER G. (1967), *Anthropologie politique,* Paris, PUF, ed. rev. 1978. BALDWIN D. (1989). *Paradoxes of power,* Oxford, Basil Blackwell. Capitolul W al lucrării este reprezentat de articolul *The power of pozitive sanctions,* apărut iniţial în *World* Pofirfcs, XXIV. 1971. 19-38.

BALL T. (1975). „Power, causation and explanation". *Polity,* VIII. 2. 189-214. BARRY B. (1976, ed.), *Power and politica! theojy: sotne European perspectives.* Londra, Wiley. BELL R.. EDWARDS D. V., WAGNER R. H. (1969, ed.), *Politicul power: a readerin theory and research,* New York, The Free Press. BlRNBAUM P. (1975), *La fin du politique,* Paris, Le Seuil.

BJRNBAUM P. (1975, ed.), *Le pouvoir politique,* Paris, Dalloz. Buu P. (1964). *Exchange and power in social life,* New York, Wiley. BOURRICAUD F. (1977), *L 'individuatisme institutionnel: essai sur la sociologie de Talcott Parsons,* Paris, PUF.

BRAUD PH. (1985), „Du pouvoir en general au pouvoir politique", in M. Grawitz, J. Leca
(ed.), *Trăite de science politique,* voi I, 335-393. CHAZEL F. (1964), „Reflexions sur la conception parsonienne du pouvoir et de l'influ-
ence", *Revue francaise de Sociologie,* V, 4, 387-401.
CHAZEL F. (1974). „Pouvoir, căuşe et force", *Revue francaise de Sociologie,* XV, 4,441-457 CHAZEL F. (1983). „Pouvoir, structure et domination", *Revue franccase de Sociologie,*
XXIV, 3, 369-393. CLARK J., MODGIL C., MODGIL S. (1990. ed.), *Anthony Giddens: consensus and controver-
sy,* Londra, The Palmer Press.
CLEGG S. (l 974), *Power, nde and domination.* Londra, Routledge & Kegan Paul. CLEGG S. (1979). *Tfietkeoryofpowera.ndorganiza.fion,* Londra, Routledge & Kegan Paul. CLEGG S (1989), *Frameworks ofpower,* Beverly Hills, Sage. CosER L. (1976). „The noîion ofpower: theoretical developments", in L. Goser, B. Rosen-
berg (ed.), *Sociologica! theory: abookofreadings,* ed. a IV-a, 150-161. CROZISR M., FRIEDBERG E. (1977). *L'acteur et le systeme.* Paris, Le Seuil. DAHL R. A. (1957), „The concept ofpower", *Behavioral Science, E,* 3, 201-215. Reeditat
în R- Bell *et al.* (1969). 79-83. DAHL R. A. (1961). *W)io governs? Democracy and power in an American city,* New
Haven, Yale tJniversity Press; tr. fr. *Qai gouverne?.* Paris, A. Colin, 1971. DAHL R. A. (1963), *Modei n politica! analysis,* Englewood Cliffs. Prentice-Hall. ed. a Il-a,
1970; tr. fr *L 'analyse politique contemporaîne.* Paris, R. Laffont, 1973. DAHL R. A. (1978), „Pluralism revisited". *Comparative Poîitics,* X, *2,* 193-203. D;\HL R. A-, LINDBLOM C. E. (1953). *Poîitics, economics and welfare,* New York. Harper
& Brotbers.
DEBNAM G. (1984), *The analysis ofpower: a realist approach.* Londra, Macmillan. FOLICAULT M. (1975). *Sur\'eiller et pumr* Naissance *de la* prison, Paris. Gallimard; trad.
rom.: *A supravegheaţi a pedepsi,* Humanitas, Bucureşti, 1997. FOUCAULTM. (1976), *La volante âesavoir,* Paris, Gallimard. FRIBDRICH C. (1963). *Mân andhis government: an empirical theory of politics,* New York,
McGrawHill. FRIEDRICH C. (1958. ed). „Authority, reason and discretion", in *Authority,* Cambridge, Harvard tJniversity Press.
GIDDENS A. (1973), *The class structure ofthe advancedsocieties,* Londra. Hutchinson. GIDDENS A. (î 976), *New rules of sociologicul method.* Londra, Hutchinson. GIDDFNS A (1977), *Studiesin social andpolitical theory,* Londra, Hutchinson. GiDDENS A. (1979). *Centralproblems in social theory: actwn, structure and contradiction*
in social analysis, Londra, Macmillan GIDDENS A. (l 981), *A contemporary critique ofhistorical materialism.* I, *Power, property*
and the state. Londra. Macmillan. GIDDGNS A (1984), *The constitution ofsociety,* Cambridge, Polity Press; tr. fr. *La constitu-*
tion de lasociete, Paris, PUF, 1987.
GIDDBNS A. (1985), *The Nation-State and violence.* Volumul 2 din *A contemporary critique ofhistorical materialism,* Cambridge, Polity Press.
GOETSCHY J. (1981), „Leş th£ories du pouvoir", *Sociologie du Travail,* XXILT, 4, 447^67. GOLDMAN A. (1972), „Towards a theory of social power", *Philosophical Studies,* XXIII, 4,
221-268. Republicat în S. I,ukes(ed.), Power, Oxford, Basil Blackwell, 1986. 156-202. HOBBES T. (1642). *De Cive;* tr. fr. *De Cive ou Ies fondements de la politique,* Paris, Sirey,
1981.
HOBBES T. (1651), *Leviathan;* tr. fr. *Leviathan,* Paris, Sirey. 1971. HUNTINGTON S. (1968), *Politica! order in changingsocieties,* New Haven. Yale University
Press.

JOUVRNEL B. DE (1945), *Du pouvoir. Hîsloire naturelle de sa croissance.* Geneva, Ed. du Cheval ai le.
LAPIERRE J.-W (1968). *Essaî sur le fondement du pouvoir politique,* Nice, Ophrys. LASWELL H., KAPLAN A. (1950), *Power andsodety,* New Haven, Yale University Press. LEHMAN E. W. (1969), „Towards a macrosociology of power", *American Sociologica! Revi&v,* XXXIV. n° 4, 453-465. LUHMANN N. (1975). *Macht,* Stuttgart, F. Enkc. LUKES S. (1974). *Power: a radical view,* Londra, Macmillan. LUKES S. (1977), „Power and stmcture", in *Essays in social theory.* Londra, Macmillan, cap. I, 3-29. LUKES S. (1978), „Power and authority", in T. Bottomore, R. A. Nisbet ţed.), *History of sociologica! analysis,* New York, Basic Books. 633-676. LUKES S. (1986, ed.). *Power,* Oxford. Basil Blackwell MANN M. (1986), *The sources of social power,* voi. I: *A hîstory of power from the beginningto A C. 1760,* Cambridge, Cambridge University Press. MARCH J. (1966), „The power of power". in D. Baston (ed.), *Varieties ofpolitical iheory,* Englewood Cliffs. Prentice-I lall. 39-70 MARUYAMA M. (1963). „Some problems ofpolitical power", in *Thought and behavior in modern Japanese politics,* Oxford. Oxford University Press, 268-289; tr. fr. (fragm.) in P. Birnbaum (ed.). *Le pouvoir politique.* Paris, Dalloz, 1975. 19-22. MARX K. (1852), *Der Arhtzehnle Brumaire des Louis Napoleon,* New York, Weydemeyer, frad rom.: *Optsprezece Brumar al lui Ludovic Bonaparte,* în Marx/Engefs, *Opere,* voi 8. Editura politică. Bucureşti, 1960. Mins C. W. (1956). *The power elite,* New York, Oxford University Press; tr. fr *Velite du pouvoir.* Paris. Maspero, 1969. MORRIS P. (1987), *Power- a philosophical analysis,* Manchester, Manchester University Press. MOSCA G. (l 896), *Elementi di scienza politica.* Roma, Fratelui Bocea; îr. eagl. *The rtding class,* New York, McGraw-Hill, 1939.
NAGEL J. (1975), ,4 *descriptive analysis of power,* New Haven. Yale University Press. OFFE G. (1972). *Struktarprobleme des Kapitalisiichen Staates,* Frankfurt. Suiirkamp. OPPENHEIM F (1981), *Political concepts: a reconstmction,* Oxford, Basil Blackwell. PARSONS T. (1963), „On the concept of politica! power". *Proceedings of the American Pirilosophicai Socteiy,* GVIL 3 PARSONS T. (1963). „On tbe concept of influence". *Public Opinîon Quartcrly,* XXVII, l, 37-92 (cu comentariile lui R. Bauer şi J. S. Coleman şi răspunsul lui Parsons). PARSONS T. (1969), *Politics and soria! stmcture,* New York, The Free Press. Această lucrare cuprinde articolele *On the concept of politica!power* (cap 14, 352^104) si *On the concepi of influence* (cap 15. 405-429). PARTRIDGB P. H. (1963), „Some notes on the concept of power'[1], *Political Studies,* XL 2. 107-125. PlTKIN H. F. (1972), *Wittgensîein and justice: on the significance ofLudwig Wittgenstein for social and politica} thoughî,* Berkeley. University of California Press POULANTZAS N. (l 968), *Pouvoir politique et classes sociales.* Paris, Maspero. ROUSSEAU J J. (1762), *Du contrat social,* in *(Em-res rompletes,* t, UI. Paris. Gallimard, 1964.
RUSSBLLB. (1938), *Power: anew social analysis.* Londra, Unwin Paperbacks, 1985. RYLE G. (1949). *The concept ofmind,* New York, Barnes & Noble; tr. fr. *La notion d'esprit.* Paris. Payot. 1978. SENNETT R. (1980). **Authority,** New York. A. A. Knopf; **tr. fr.** *Autorite,* Paris. **Fayard.** 1981.

SlMON H. (1953), „Notes on the observation and measurement of power", *Journal of Politics,* XV, 500-516. Reprodus în R. Bell *et ai,* 1969, 69-78.
WEBER M. (1919), *Politik als Beruf,* Mimchen, Duncker & Humblot; trad. rom.: *Politica o vocaţie şi o profesie,* Anima. Bucureşti, 1992.
WEBER M. (1922), *Wirtschaft und Gesellschaft,* Tubingen. J. C. B. Mohr; îr. fr. (fragm.) *Economie et societe,* Paris, Pion, 1971, t. L
WITTGENSTEIN L. (1953), *Philosaphiscke Untersuchungen,* Frankfiirt, Suhrkamp; *Philosophîcal Investigations,* Oxford, Basil Blackwell; tr. fr. *Leş investigations philosophiques,* Paris, Gallimard, 1961.
WRONG D. (1979), *Power: itsforms, bases anduses,* Oxford, Basil Blackwell; New York, **Harper&Row,** 1980.

6 CONFLICTELE

de PIER.RE BIRNBAUM

In miezul celor mai diverse filozofii sociale, ca şi în teoriile sociologice de ieri şi de astăzi, conceptul de conflict ocupa aproape întotdeauna un loc esenţial. El evocă în primul rin d clasicele antinomii dintre integrare şi ruptură, consens şi dissens, stabilitate şi schimbare, deoarece opoziţia dintre conflict şi ordine se înscrie chiar la baza sistemului social. Fără să simplificăm prea mult lucrurile, am putea spune ca, prin conceptul de conflict, se pune deopotrivă problema naturii sistemului social şi aceea a sociologiei înseşi.

Apare astfel necesitatea de a reflecta asupra puterii specifice ca veritabilă miză a înfruntării speciale ce se declanşează fie împotriva unui adversar extern, la nivelul întregii societăţi, opunînd în felul acesta unele altora grupuri sociale, fie doar în interiorul unei organizaţii sociale anume; nu trebuie însă să uităm obligaţia de a examina natura angajamentului individual sau colectiv, construit pe baza unor clivaje sociale multiple, de natură sa ducă uneori la acest tip de acţiune specifica; sau de a ţine seama de ideologiile ce o legitimează, examinînd în cele din urmă cu mare precizie tipul de negociere mai mult sau mai puţin instituţionalizat sau, dimpotrivă, tipul de ruptura., temporară sau chiar definitivă, cum ar fi apariţia unei crize generale, dacă nu chiar, ca unnare a acesteia, a unei revoluţii. Abordarea studiului conflictului reprezintă, în realitate, într-un fel sau altul, o tentativă de explicare atît a logicii sistemului social, cît şi a logicii istoriei sale. Un astfel de pariu este absolut imposibil în cadrul de faţă. Vom încerca deci să circumscriem cît mai precis obiectul nostru de studiu, limi-tîndu-i cît mai riguros contururile, abandonînd spre marele nostru regret domenii întregi ale teoriei sociologice sau chiar ale analizei empirice, pentru a ne opri doar asupra a ceea ce considerăm că este esenţial.

Pentru a ne face mai clara opţiunea, sa începem cu un exemplu. Am putea farâ nici o greutate considera ca parte intrinsecă a subiectului nostru toate teoriile şi analizele aparţinînd, în mare, darwinismului social şi, mai departe, sociobiologiei, ce transpun în domeniul societăţii unele perspective deschise de studiul societăţilor animale. Ele au pretenţia ca aplică la sistemul social principiile supravieţuirii celor mai buni şi ale luptei pentru existenţă, ce ar sfîşia lumea animala. Ar exista astfel o analogie sau chiar o

identitate între sistemul biologic şi sistemul social, oamenii luptîndu-se între ei asemenea animalelor, construindu-şi astfel o ordine printr-un conflict necruţător. O astfel de viziune asupra societăţii îşi găseşte originea atît la Darwin cît şi ia unul dintre principalii fondatori ai teoriei sociologice, şi anume Spencer, In mod independent, ambii împărtăşesc o asemenea perspectiva. Pentru Spencer (ÎS74-1875), autorul lucrărilor *First Prind-ples {Primele principii)* şi *Principles of Sociology (Principii de sociologie),* conflictul, ca principiu permanent, anima orice societate şi instituie între aceasta si mediul său un echilibru precar; incertitudinile supravieţuirii, precum şi teama pe care acestea Ie provoacă dau totuşi naştere unui control religios ce se transformă în putere politica organizată sub o forma militară; integrarea socială favorizează atunci diferenţierea funcţiilor şi rolurilor, permiţînd, la capătul acestei evoluţii, crearea unei societăţi industriale, în sfîrşit pacificată. In timp ce în societatea militară, statul se consacra exclusiv luptei şi cuceririi, în societatea industrială el trebuie să se mulţumească, aşa cum arată Spencer în *Individul împotriva statului,* sa regleze acţiunile individuale constitutive ale pieţei. Conflictul se desfăşoară în felul acesta în mod paşnic, în cadrul individualismului liberal ostil in-tervenţionismului statal şi, extrapolînd, tuturor foz'melor viitoare de socialism sau chiar de *Welfare State (Stat al bunăstării sociale).* Această perspectivă evoluţionista generală, care conduce de la selecţia celor mai buni la organizarea şi controlul social, s-a bucurat de o influenţă imensă; o regăsim în special la unii sociologi americani, cum ar fi Giddings, Small sau, mai ales, Sumner, unul dintre maeştrii săi necontestaţi. Apropiat şi de Darwin, Sumner se prezintă astfel ca teoretician al unei libertăţi de acţiune absolute, conflictul dintre indivizi fiind singurul în stare, după părerea lui, să permită îmbogăţirea generală, iar cînd pune întrebarea: „Ce îşi datorează unele altora clasele sociale?", răspunsul sau este clar: doar libertatea de a intra în condiţii bune în competiţie, în aceasta situaţie, analizele lui Sumner, ca de altfel şi cele ale Iui Spencer., nu puteau decît sa-i încînte pe patronii marilor industrii, noii eroi capitalişti ce triumfau în această junglă sălbatică pe care o reprezenta de acum înainte piaţa. Pentru ei, ca şi pentru numeroşi teoreticieni conservatori, conflictul dintre oameni este izvor de libertate şi de progres, statul netrebuind să adopte nici o legislaţie socială susceptibilă de a-I frîna, deoarece într-un asemenea caz libertatea ar fi pusă din nou în discuţie (Bames, 1966).

Alţi autori, de data aceasta în Europa, se inspira tot din darwinismul social, elaborînd, după expresia lui Don Martindale, „ideologii ale conflictului" (Martin da le, 1964) ce nu reprezintă întotdeauna adevărate cercetări sociologice. Pentru ei, rivalitatea nu se mai desfăşoară în cadrul pieţei; de data aceasta, ea pune faţă în faţa rasele superioare şi inferioare într-o luptă pe viaţă şi pe moarte pentru cucerirea lumii. Ailhur de Gobineau şi Vacher

de Lapouge în Franţa, alături de H. S. Chamberlain sau Francis Galton în Marea Britanic, ca şi Wagner şi Marr în Germania se înscriu în această perspectiva alături de alţi teoreticieni ce vor justifica cu anticipaţie genocidurile hitleriste, legitimînd un presupus conflict între rase prin inegalităţi biologice; darwinismul social conduce astfel la un alt tip de eliminare, ce a produs şi el confruntarea maximă prin excelenţă, şi anume cel de-al doilea război mondial. Trebuie deci subliniat faptul că orice abordare a conflictului presupune şi o analiză, chiar rapida, a tensiunilor şi luptelor ce asmut ţările unele împotriva celorlalte, înainte de a încheia acest aspect, sa reţinem totuşi că şi alţi teoreticieni, cum sînt Gumplowicz, Ratzenhofer sau Oppenheimer, consideraţi ca aparţinînd analizei sociologice şi nu celei ideologice a conflictului, se înscriu în aceeaşi descendenţă darwinistă şi biologică, construindu-şi şi ei modelele în termeni de forţă, de cuceriri şi chiar, în special la Oppenheimer, de rasă şi sînge. Chiar dacă aceste fantezii au marcat istoria contemporană, ele nu pot fi considerate drept teorii sociologice, fiind total lipsite de baze ştiinţifice.

Teoriile sociologice **ale conflictului**

Astfel, dacă putem elimina destul de simplu din domeniul nostru de analiză un anumit număr de filozofii sociale, cum sînt cele care au fost evocate mai sus, obiectul nostru de studiu râmme deosebit de complex datorită nenumăratelor sale dimensiuni. De pildă, abordînd opoziţia consens/conflict, intrăm chiar în miezul teoriei sociologice contemporane şi ne izbim imediat de dificila şi totuşi cruciala noţiune de integrare, cu nu-meroasele şi contradictoriile sale interpretări, atît funcţional iste cît şi radicale, în epoca contemporană, în societăţile occidentale şi, în special, an-glo-saxone, teoria conflictului social dă naştere începui d cu anii cincizeci unei noi dezbateri asupra fundamentelor ordinii sociale, ce are pretenţia de a repune în discuţie o viziune stmcturalist-funcţionalista dominantă, acuzată, deseori cu uşurinţă, că serveşte drept justificare mai mult sau mai puţin a-ideologică pentru un sistem social marcat de putere şi susţinînd ca funcţionează doar pe baza consensului, în timp ce în Franţa sau în Italia, marxismul apărea în acea vreme drept teoria dominanta ce explică conflictul în termeni de clase sociale şi de raporturi de exploatare, în Statele Unite şi în numeroase ţări anglo-saxone, într-un moment în care societatea cunoaşte binefacerile abundenţei şi consumului, Daniel Bell sau Edward Shils lansau ideea sfîrşitului ideologiilor, a dispariţiei rupturilor ce produc viziuni închise asupra lumii, viziuni sistematice şi contradictorii. Pentru aceştia, modernizarea economică reduce în bună măsură forţa clivajelor şi

slăbeşte astfel intensitatea conflictelor, sporind-o, dimpotrivă, pe aceea a consensului. La capătul evoluţiei sale, societatea industriala s-ar linişti, în sfîrşit: progresul şi raţionalizarea lumii ar duce, inevitabil, la declinul militantismului politic şi Ia regresul conflictelor sociale, în acest sens, secolului al XlX-Iea, producător de rivalităţi violente, i-ar urma o perioadă orientată spre funcţionarea şi integrarea socială. In mod indirect, această sociologie care a avut uneori tendinţa de a confunda ordinea socială şi gîndirea conservatoare (Bimbaum, 1975) a provocat renaşterea unei sociologii preocupate să alunge realitatea înfruntărilor necontenite din această societate a consensului; la rîndul ei, într-un radicalism adesea simplificator, aşa cum se poate vedea Ia Wright Mills, Alvin Gouldner sau chiar la Randall Collins (Mills, 1959; Gouldner, 1970; Collins, 1967), această sociologie nu a ezitat în repetate rînduri sa preamărească conflictul în sine, transformîndu-I chiar în singurul principiu de funcţionare a sistemului social. Prelungind uneori mai mult perspectiva lui Weber decît aceea a Iui Marx (Wrong, 1976), partizanii hotarîţi ai unei sociologii a conflictului, ce preferau să îl atace direct pe Talcott Parsons, socotit principalul artizan al unei teorii a integralii sociale, au contribuit şi ei, în ciuda unui anumit reducţionism, la deschiderea unei veritabile dezbateri privitoare la fundamentele ordinii sociale. Spre a-i înţelege mai bine natura, este nimerit să ne întoarcem acum Ia însăşi istoria teoriei sociologice.

De la Durkheim la Talcott Parsons, fondatorii sociologiei contemporane consideră cu toţii că opera Iui Hobbes a pus prima, printr-o abordare deja cvasisociologică, problema fundamentelor ordinii; şi tot prin raportare Ia aceasta, de la Marx la Parsons, şi trecînd prin modelele esenţiale ale lui Durkheim sau Tonnies, s-au depus eforturi pentru explicarea condiţiilor de formare a conflictelor. La Hobbes, lupta tuturor împotriva tuturor este specifica societăţii naturale, în care forţa se exprimă fără reţinere pentru satisfacerea dorinţelor fiecăruia, deşi oamenii sînt capabili sâ-şi limiteze singuri pasiunile pentru a construi împreună o ordine socială în care se abandonează puterii absolute a lui Leviatan, instaurînd şi între ei o pace civilă de natură să le sporească, prin ea însăşi, prosperitatea colectivă. In acest sens, ordinea sociala ar presupune dominaţia absolută şi controlul social strict, permiţrnd în felul acesta dispariţia confîctelor în societatea modernă; ordinea ar fi astfel incompatibilă cu exprimarea diferendelor, fiind chiar antiteza absolută a acestora.

Acceptînd astfel de premise. Auguste Comte va introduce totuşi ideea de progres ce asigură, după părerea sa, o evoluţie mai paşnică şi favorizează apariţia unei societăţi în care ordinea nu presupune constrîngerea externa, în măsura în care pozitivismul şi dezvoltarea instaurează în sfîrşit era raţionalităţii, alungînd-o pe aceea a conflictelor sociale şi recreînd condiţiile unei comunităţi pacificate. Dimpotrivă, Marx şi Tonnies răstoarnă di-

hotomizarea sociala propusă de Hobbes, considerîhd amîndoi ca în societatea naturală ne găsim în prezenţa unei comunităţi armonioase în care domneşte concordia, solidaritatea organică ce previne conflictele, deoarece oamenii nu au în mod natural interese contradictorii, de natura să-i duca inevitabil la confruntări; în schimb, pentru aceşti doi autori, societatea apare ca spaţiu privilegiat al conflictelor între actorii sociali izolaţi unii de alţii, opuşi prin goana nestăvilită după profitul absolut şi extinderea fără limite a proprietăţii lor personale. Din acel moment, războiul tuturor împotriva tuturor izbucneşte în societatea bazată pe proprietatea privată, şi nu în comunitatea naturală.

Evoluţia istorică reprezintă în acest caz trecerea de Ia o ordine dreaptă la o pură dezordine conflictuală între indivizi siliţi Ia confruntare sau, în cel mai bun caz, la o politeţe pur convenţionala, ce maschează inabil profunzimea luptei în care sînt angrenaţi unii împotriva celorlalţi. Spaţiul urban în care înfloreşte această „societate" asistă astfel atît Ia naşterea luptei de clasă, ce generează o formă specifică de putere politică legată de interesele dominante, cît şi la naşterea neîncetatei rivalităţi dintre actorii atomizaţi de către societatea de masă modernă. In acest spirit, automat, noua ordine ce reduce conflictele presupune o răsturnare a structurilor economice, în timp ce Ia Hobbes ea duce la formarea externă a unei puteri politice absolute, iar la Comte este pur şi simplu rezultatul reorganizării pozitiviste a unei societăţi devenite industriale, în care rolurile sînt în fine distribuite funcţional, fără sa devină indispensabilă crearea unei puteri politice externe care, pe modelul clasicei parabole a lui Saint-Simon, se trezeşte treptat lipsită de orice funcţie reala. Prin dispariţia conflictelor îh aceasta societate pozitivistă şi funcţională, orice formă de putere politică s-ar dovedi definitiv caducă, devenind astfel o structură cvasi „parazitară" şi anacronică. Deci, consensul se realizează în felul acesta în mod paşnic, deoarece are Ia baza de acum înainte raţiunea pozitivistă şi progresul general, în timp ce la Hobbes este rezultatul constrîngerii externe; dimpotrivă, pentru Marx şi Tonnies, el presupune în mod obligatoriu o profunda transformare a raporturilor economice, deschizînd calea abolirii statului şi apariţiei unei societăţi nemodelate, ca înainte, de profunde conflicte structurale. După cum se vede, estomparea conflictelor în aceste viziuni contradictorii apare drept sfîrşitul inevitabil al istoriei umane; atît pentru unii cît şi pentru alţii, deşi pleacă de la puncte de vedere opuse, societatea în sfîrşit pacificată ia locul societăţii zguduite de confruntări. Aceste divergente teorii sociologice evoluţioniste reduc automat aproape la zero locul rezervat exprimării conflictelor, martori depăşiţi ai unei societăţi dispărute.

înainte de a ne întoarce la opera lui Marx, aflată prin multe dintre aspectele sale la originea unor teorii contemporane asupra conflictului social, şi de a o confrunta cu perspectivele unor Weber sau Simmel, ne vom

oprim mai întîi la concepţia durkheimiană referitoare la integrarea socială, concepţie ce joaca în realitate un rol central. Pentru autorul *Regulilor metodei sociologice* (1985), orice societate „normala" presupune utilizarea unor mecanisme de integrare ce limitează considerabil amploarea conflictelor, în *Despre diviziunea muncii sociale* (1983), Durkheim descrie trecerea de la o forma de integrare bazata pe solidaritatea mecanică, în societăţi caracterizate prin absenţa diviziunii muncii, la o nouă formă de integrare asociată, de data aceasta, cu prezenţa unei accentuate diviziuni a muncii. Prima forma de integrare depinde de forţa conştiinţei colective externe, cu ajutorul căreia se exercită un control social adecvat, în timp ce a doua este mai strîns legată de interdependenţa actorilor sociali. Intr-unul din cazuri, integrarea cunoaşte mai ales o dimensiune verticală, de ordinul constrîngerii, iar în celălalt se bazează pe o dimensiune orizontală, proprie societăţii înseşi. Această concepţie evoluţionistă a schimbării sociale pune deci accentul, în fiecare etapă, pe integrarea socială; şi astfel, ea nu oferă decît un Ioc foarte limitat diverselor conflicte ce par a fi aproape disfunc-ţionale. Tocmai această insistenţă cu care Durkheim a luat în considerare în primul rînd mecanismele destinate asigurării integrării i-a făcut pe unii critici să vadă în el un teoretician conservator, partizan al ordinii sociale şi ostil celor mai diverse forme conflictuale; el este deci perceput ca moştenitor al tradiţiei pozitiviste, ce se inspiră adesea din analogiile organiciste, legat de noţiunea de comunitate, respingînd astfel atît perspectivele revoluţionare ce distrug integrarea, cît şi utilitarismul individualist, specific pieţei, ce deschide calea confruntărilor individuale şi ameninţă solidaritatea socială (Coser, I968;Nisbet, 1966).

Elaborată într-un moment în care Franţa cunoaşte o puternică intensfi-care a luptelor sociale, a grevelor provocate de o crescîndă mobilizare muncitorească, precum şi a luptelor politice, legate deopotrivă de aceste confruntări sociale şi de partidele de stînga ce le amplifică, dar şi de consecinţele dramatice ale Afacerii Dreyfus, conflict central care a provocat o ruptură aproape radicală în sînul societăţii franceze, opera lui Durkheim vizează mijloacele de restabilire a acestei integrări atît de indispensabile funcţionării ordinii sociale. Durkheim înţelege să lupte pentru revenirea la „disciplina socială"', pentru întărirea unor norme colective în măsură să asigure unitatea sociala; în acest sens, el participă la introducerea educaţiei civice, ce trebuia asigurata de institutorii din perioada celei de-a III-a Republici; bazata pe legitimarea laicitaţii, o cvasireligie civilă cu rolul de a unifica conştiinţele în vederea reducerii clivajelor şi limitării conflictelor, această sociologie a cetăţeniei va deveni religia oficială a Republicii, contribuind la limitarea ponderii apartenenţelor particular iste, cauză a unor angajamente contradictorii. Sociolog al religiilor prin excelenţă, el ajunge astfel sa considere criza morală a societăţii franceze, atît de propice

raspîndirii unor conflicte extreme, drept rezultatul unei grave deficienţe a funcţiei de reglare pe care o exercita în mod obligatoriu, din punctul său de vedere, normele colective. Ceea ce şi explică preocuparea sa de a favoriza naşterea unor noi grupuri profesionale, unor corporaţii, ce ar concentra interesele socio-economice antagoniste într-o noua unitate morală, compatibila cu mereu dorita integrare socială.

Este adevărat că unii comentatori socotesc ca, dincolo de teoria durk-heimiană a religiei ca principiu de integrare socială, regăsim în opera fondatorului sociologiei franceze, considerat pe nedrept un teoretician conservator, o întreagă reflecţie privitoare la funcţia ritualului ca formă unificatoare a societăţii, dar şi ca instrument al confruntării dintre grupuri opuse ce aspiră deopotrivă sa pună mîna pe mijloacele de producţie ritua-liste (Collins, 1988). în realitate, pentru a regăsi mai bine această dimensiune conflictuală, ar fi mai util să ne întoarcem spre cărţile sale cheie, şi anume *Despre diviziunea muncii sociale* sau chiar *Lecţii de sociologie* (1950). Alături de o concepţie asupra societăţii considerate „normală", transpare aici o interogaţie diferită, referitoare la cauzele cvasi„normale" ale „patologiei" sociale, provocată de o diviziune a muncii anomica, sau care se dovedeşte a fi de ordinul constrîngerii: de data acesta, Durkheim nu îşi mai ascunde faptul că transmiterea ereditară a proprietăţii sau diviziunea muncii prea accentuată, rezultat, de exemplu, al fordismului, conduc în mod logic, şi una si cealaltă, la conflicte sociale legitime ce repun în discuţie ordinea socială. El insistă asupra felului în care, atunci cînd „condiţiile externe ale luptei" rămîn excesiv de inegale, conflictul ia aproape în mod normal locul solidarităţii. Să observam că autori ca Tal-cott Parsons, ce nu vor să reţină din opera lui Durkheim decît dimensiunile sale funcţional iste, neglijează complet această cvasiteorie a inegalităţii claselor sociale, în măsură sa ducă doar la o reflecţie asupra caracterului normal al dezordinii sociale.

In acest sens, este cu atît mai întemeiată discutarea opoziţiei clasice dintre teoriile integrării şi cele ale conflictului, cu cît, în perpectiva marxistă de pildă, prezentată adesea ca arhetip al teoriilor conflictuale, locul rezervat confruntării dintre grupurile sociale râmtne în realitate mai mult decît limitat. Se poate astfel susţine că, în modelul lui Marx, conflictul ţine mai degrabă de „patologie" decît de „normal": într-adevăr, aşa cum arată el în *Manuscrisele din 1844,* Ia începutul istoriei omenirii, în societăţile primitive domneşte armonia, care va reapărea la sfîrşitul istoriei umane, cînd va înflori societatea comunistă în cadrul căreia, o dată cu puterea claselor de a oprima, va dispărea şi orice forma de putere politica, celelalte forme de confruntare trecînd de aici înainte în planul doi, fără să mai ameninţe în vreun fel noua integrare socială. Astfel, apariţia şi dezvoltarea conflictelor râmîn limitate la o perioadă intermediara a istoriei, aceea care

cunoaşte triumful capitalismului şi al proprietăţii private. Această concepţie evoluţionistă reuşeşte în mod paradoxal să reducă considerabil domeniul conflictelor; ea presupune, într-un fel straniu, ca un mare număr de societăţi funcţionează în primul rînd în sensul integrării comunitare. In acest sens, modificînd complet prezentarea cea mai tradiţională a acestor autori, sîntem aproape în măsura sa susţinem că Ia Marx şi, deopotrivă, Ia Durkheim conflictul este Ia fel de „patologic", pentru amîndoi „normalul" fiind, dimpotrivă, procesul de integrare al sistemului social. Intr-un caz, o societate care a înlăturat proprietatea privată reuşeşte să elimine dezacordurile, în celălalt, această eradicare a confruntărilor este legata de aplicarea funcţională a diviziunii muncii sociale. Iată de ce cei doi părinţi fondatori a sociologiei nu ne permit cu adevărat construirea unei teorii satisfăcătoare a conflictului: abordarea de către ei a acestui fenomen rămîne prea reducţionistă şi se dovedeşte, printr-o prea rigidă interpretare a surselor conflictelor, incapabilă să cuprindă extrema lor diversitate.

De asemenea, pentru unul ca şi pentru celălalt, existenţa conflictului este întemeiata pe un determinism structural care dă o prea mică atenţie intenţionalităţii actorilor sociali: în societăţile în care domneşte o amime formă de „patologie", confruntarea pare întrucîtva rezultată dintr-o distribuţie disfuncţională a rolurilor sociale, produsă într-unul din cazuri de proprietatea privată asupra mijloacelor de producţie, iar în celălalt, de transmiterea ereditară sau chiar de un exces de specializare. Din acel moment, par lipsite de importanţă desfăşurarea însăşi a conflictului, intensitatea sa, reglarea, ideologia care îl exprimă, valorile actorilor angajaţi în conflict pornind de Ia mizele cele mai diverse; chiar şi în cea mai sistematică prezentare, aceste abordări sociologice nu ne ajuta defel să cunoaştem conflictele propriu-zise. Să ne întoarcem totuşi un moment la perspectiva Iui Marx, atît de importantă pentru discuţia noastră. Este clar că din punctul său de vedere, aşa cum putem citi şi în textele sale teoretice, contradicţiile structurale sînt cele care trebuie puse în lumină; astfel, în celebra Prefaţă la *Contribuţii la critica economiei politice,* Marx subliniază faptul că „în producţia socială a vieţii lor, oamenii intra în relaţii determinate, necesare, independente de voinţa lor — relaţii de producţie —, care corespund unei trepte de dezvoltare determinate a foitelor lor de producţie materiale... Pe o anumita treaptă a dezvoltării lor, forţele de producţie materiale ale societăţii intra în contradicţie cu relaţiile de producţie existente... atunci începe o epocă de revoluţie socială" (Marx, 1859 [1962], pp. 8-9). Pe buna dreptate, s-a considerat că această interpretare a istoriei aparţine unui determinism structural compatibil şi cu o viziune riguros funcţiona-listă a realităţii (Cohen, 1978). Ea a dus în primul rînd o parte a marxismului contemporan, ilustrat de lucrările Iui Althusser, la un refuz total de a lua în considerare rolul actorilor, consideraţi aici ca simpli purtători de

funcţii, inseraţi în structuri contradictorii. Asemănător cu ce se întîmpla la cel mai reducţionist Durkheim, conflictul rămîne aici un teatru fără actori, unde structuri percepute în mod holistic drept mulţimi înzestrate cu o intenţionalitate proprie intră în opoziţie. Astfel, refuzul lor comun de a lua în considerare individul şi valorile sale specifice, deoarece în felul acesta ar aluneca în pură psihologie sau ar accepta în continuare filozofia socială a utilitarismului de piaţă, îi determină pe amîndoi să adere la o interpretare structurală a conflictului atît de marcată, încît reuşeşte să elimine aproape întotdeauna strategiile actorilor înşişi.

Din acest punct de vedere însă, şi în special cu privire Ia opera lui Marx, trebuie sa nuanţăm observaţia anterioară mult prea generală. In realitate, natura şi desfăşurarea conflictelor ce izbucnesc în perioada intermediară a istoriei în care se dezvoltă capitalismul depind în viziunea sa deopotrivă de valorile şi ideologiile actorilor sociali, de conştiinţa lor „adevărată" sau „falsă", de alienarea lor, sau de capacitatea de a se ridica deasupra intereselor proprii pentru a se angaja, aşa cum au făcut-o unii nobili în timpul Revoluţiei franceze, alături de actori ce urmăresc obiective contradictorii. In ciuda funcţiilor pe care le exercită în cadrul unei structuri* specifice, unii oameni pot decide modificarea cursului unor conflicte ho-listice, plecînd de la propriile lor alegeri, într-un fel asemănător cu ideez exprimată mai tîrziu de Lenin, cînd se va aştepta ca revoluţionarii de profesie să ia hotărîrea de a-şi abandona domeniul de producţie, caracterizat de un determinism prea structural şi alienaiit, pentru a avea astfel posibili-i tatea de a elabora alte tipuri de valori, mai favorabile schimbării socialei rapide. Această întoarcere neaşteptată şi aproape contradictorie la actorii! sociali are consecinţe deosebit de importante asupra naturii acţiunii colec-l tive inerente desfăşurării conflictului, în legătură cu care sînt multe dei spus. Astfel, în două texte fundamentale, *Optsprezece Brumar al lui Ludo-\ vie Bonaparte* (1852) şi *Mizeria filozofiei* (1847), şi în legătură cu mobi-| Uzarea ţăranilor, într-un caz, a muncitorilor, în celălalt, Marx are grijă saf deosebească determinarea pur obiectivă a clasei (ce poate fi calificată de clasa în sine, deşi Marx nu foloseşte aceasta noţiune) de veritabila sa existenţă ce presupune din partea actorilor sociali o conştientizare bazată pe interesele lor identice şi locul lor comun în istorie: aceasta ideee a „clasei pentru sine", reluată explicit de Marx, reintroduce actorii în cadrul structurii şi, cu toate că lucrul nu este precizat explicit, se poate presupune ca ei au capacitatea de a influenţa cursul conflictului, considerat altminteri ca pur structural.

Să reţinem faptul ca Marx ajunge chiar sa se arate interesat de rolul partidelor politice, pe care continua însă sa îl înţeleagă în termenii unui determinism social pronunţat: cu toate acestea, aşa cum vor demonstra mai tîrziu, în mod involuntar şi din aceeaşi perspectiva, bolşevicii, ca or-

ganizaţie profesionala cu strategii fluctuante, partidele vor putea exercita o acţiune specifică în cadrul spaţiului public, după constituirea ca atare a acestuia. Forţînd puţin paradoxul, am putea în cazul acesta susţine că un anumit marxism se regăseşte în curentul elitist, complet centrat pe rolul distinct al elitelor politice în cucerirea puterii pe calea confruntării. Bineînţeles că Pareto, Michels şi Moşea, ce ilustrează pe deplin acest curent distinct, resping marxismul pe care îl consideră drept un determinism economic; cu toate acestea, ei nu se îndepărtează prea mult de un Lenin, sau chiar' de un Gramsci, atunci cînd descriu partidul ca pe un nou „Principe" care, ridicat de valoarea actorilor ce îl compun, este în măsura să modifice desfăşurarea conflictului, cu atît mai mult cu cît aceştia au'de acum înainte interese specifice legate de puterea lor, cu valenţe organizaţionale, în cadrul unui partid numit partid de clasă. Astfel, de Ia Marx Ia Lemn, Moşea, sau chiar Georges Sorel, se conturează o întreagă reflecţie situată la antipozii determinismului structural, deoarece acordă deplină importanţă valorilor actorilor sociali angajaţi în lupta pentru cucerirea puterii, prin intermediul partidelor politice sau chiar al organizaţiilor sindicale, capabile să determine o grevă generală.

Această re interpretare într-o perspectivă mai acţionalistâ a concepţiei marxiste asupra societăţii a fost finalizată în zilele noastre de către toţi aceia care o consideră compatibilă cu individualismul metodologic, pornind acum de la proiectele actorului situat din punct de vedere social ca sursă explicativă a conflictului, în opoziţie cu orice viziune holistică asupra claselor sociale concepute ca structuri reificate ce intră, asemeni somnambulilor, în confruntări violente, unii comentatori ce invocă marxismul consideră declanşarea conflictului între clase dependent de strategia actorilor ce le alcătuiesc. Astfel, decizia lor de a provoca un conflict, sau de a i se alătura, este pusa în legătură cu maximalizarea intereselor lor specifice: solidaritatea care îi leagă de ceilalţi actori sociali ce ocupă o poziţie de clasă identică sau aparţin aceluiaşi grup social nu mai este considerată în mod mecanic şi nici dedusă ca efect al unei manipulări din partea elitelor., ci pusă în primul rînd în legătura cu capacitatea lor de a evalua consecinţele conflictului, cîştigurile pe care le pot obţine şi care vor fi redistribuite, multiplele avantaje în termeni de poziţie socială, de prestigiu sau putere personală, dar şi, dimpotrivă, riscurile reale ce pot surveni, afectînd, fie şi provizoriu, bogăţia colectivă sau libertatea individuală a fiecăruia (Prze-worski, 1985; Przeworski şi Sprague, 1986; Elster, 1985). Acest marxism al alegerii raţionale aruncă o lumină complet nouă asupra analizei conflictelor deoarece, ţinînd seama de contextul social, alegerea este acum evaluata, în declanşarea, procesul şi rezultatele sale, ca urmare a unor decizii individuale, considerate raţionale şi elaborate pe baza unor variabile multiple.

Este adevărat ca, vrînd sa evităm cu orice preţ viziunile holistice asupra conflictului, ne vedem imediat siliţi să luam în serios ambiţia individualismului metodologic în vederea explicării acestui tip de proces social, profitînd pe de o parte de avantajele sale epistemologice, dar confruntîn-du-ne, pe de alta, cu limitele sale intrinseci. Prezentarea teoriilor clasice* despre conflict va valoriza în acest caz perspectiva weberiană asupra ac-ţiunii sociale, ce se afla, din multe puncte de vedere, la originea individualismului metodologic. Se ştie că metodologia weberiană condamnă viguros orice reificare a realului, limitînd domeniul sociologiei la acţiunea şi relaţiile sociale, ca forme de interacţiune între actori sociali animaţi de intenţionalitate. Opunîndu-se din acest punct de vedere perspective l or-J funcţional iste, Weber susţine că, dincolo de funcţie, contează cu adevărat, doar acţiunea întemeiată pe valori ce nu pot fi deduse numai din funcţia ocupată într-o instituţie oarecare, în mod logic, de aici rezultă o abordare a conflictului în măsură să evite orice determinism structural; după Weber,, lupta este „o relaţie socială în măsura în care activitatea este orientată de)J intenţia de a impune propria voinţa împotriva rezistenţei partenerului sau' partenerilor". Această luptă pentru putere presupune o „concurenţă, în J sensul unei încercări formal paşnice ce urmăreşte deţinerea unei capacităţi ŞJ proprii de a dispune de nişte şanse pe care le doresc şi alţii". Punctul de vedere exprimat de Weber presupune că elemetele implicate în această concurenţă sînt extrem de diversificate, mergînd de la forţa fizică la capacităţile intelectuale sau chiar organizatorice, incluzînd deopotrivă carisma şi diferitele tehnici demagogice. Această luptă dintre indivizi ce încearcă cu toţii să-şi impună piopria voinţă cu ajutorul unor elemente atît de contrastante nu va înceta niciodată, deoarece „în realitate şi în conformitate cu experienţa pe care o avem astăzi, eliminarea luptei este imposibilă" (Weber, 1922). Pentru concepţiile sociologice expuse anterior, originea conflictului era unică, căci izvorul ei se regăsea fie în raporturile de producţie, fie în situaţia diviziunii muncii; redusă astfel doar la elementul economic, nu se mai lua în considerare decît în mică măsură voinţa proprie a actorilor de a-şi impune puterea specifică, doar în calitate de indivizi aflaţi în rivalitate unii cu alţii în vederea cuceririi unor resurse atît de diferite cum sînt puterea, bogăţia şi prestigiul, deţinute astfel în mod necumulativ. In plus, acum conflictul este perceput ca „normal" în toate societăţile şi nu se concepe posibilitatea ca el să înceteze vreodată: deci el nu mai este circumscris unei etape anume a evoluţiei considerate disfoncţionale a umanităţii. O dată cu Weber, noţiunea de conflict dobîndeşte o dimensiune nouă deoarece devine inerentă lumii sociale: îşi pierde caracterul „patologic" şi se transforma într-un concept analitic valabil în orice sistem social. De acum înainte, în special în ţările anglo-saxone, ştiinţele sociale se vor inspira din această perspectivă relaţională propusă de Weber, neglijînd poa-

te excesiv perspectiva structurală, indispensabilă şi ea atît studiului conflictului, cît şi celui al puterii (a se vedea, de exemplu, Wrong, 1979).

Simmel va fi cel care, în aceeaşi tradiţie interacţionistă ce I-a inspirat pe Weber, va elabora cu adevărat teoria sociologică a conflictului, ce va deveni ulterior clasică. Pentru el, „conflictul, una dintre formele cele mai vii de interacţiune ce nu poate fi realizată de un individ singur, reprezintă un proces de sociere. Factorii de disociere — ura, invidia, nevoia, dorinţa — sînt cauzele izbucnirii conflictului. Conflictul are deci misiunea de a rezolva aceste dualisme divergente; el reprezintă o modalitate de a reconstrui o anumită unitate, chiar cu preţul distrugerii complete a uneia dintre părţile aflate în conflict" (Simmel, 1908, [1964], pp. 13-14). Departe de a fi privită ca „patologică", confruntarea dintre actori, şi nu dintre structuri, apare aici ca proces „pozitiv" al vieţii sociale: ea singură asigură unitatea. Nu duce întotdeauna la o societate reconciliată sau cvasiutopică, şi nu este nici semnul lipsei de integrare a sistemului social. In concluzie, conflictul este perfect normal şi reprezintă un mod vital de funcţionare a societăţii; aşa cum spune von Wiese, el este doar cazul extrem al acestui proces de disociere a legăturilor sociale. Dualismul relaţiilor umane se extinde asupra ansamblului raporturilor sociale; el nu este rezultatul uner'disfuncţii economice sau de altă natură, dar constituie, la toate nivelurile, însăşi trama vieţii sociale. Simmel ne oferă o descriere foarte fina a diverselor tipuri de conflicte, deosebindu-le de pildă pe cele ce îmbracă o dimensiune pur interpersonala de cele care prezintă un caracter mai obiectiv, în măsura în care actorii sociali apar de data aceasta ca reprezentanţi ai unor cauze colective, considerate mai imparţiale şi mai nobile. In acelaşi sens, pentru Simmel, apărarea unor adevăruri socotite ştiinţifice duce Ia conflicte mai intense.

Simmel se opreşte atît asupra conflictelor ce au loc în cadrul cuplului sau al familiei, cît si asupra celor ce iau naştere între mici state vecine sau între facţiuni rivale ale aceleiaşi organizaţii politice sau religioase, sau ale unui sindicat, intimitatea ce Ie caracterizează traducîndu-se printr-o mai mare violenţă în confruntare. Folosind exemplul relaţiilor industriale, ei arată modul în care cu cît un grup patronal este mai centralizat, cu atît cei care îl înfruntă se pot şi ei uni mai uşor, aşteptînd de asemenea din partea adversarului lor o punere Vealä în aplicare a deciziei luate la capătul confruntării; iar această ipoteză este şi mai bine verificată de desfăşurarea războaielor ce permit unificarea naţiunii şi contribuie în buna măsură la limitarea confruntărilor interne în tara ce se lansează într-o asemenea acţiune războinică. Recurgînd la un mare număr de exemple istorice şi contribuind astfel la întemeierea unui gen de sociologie istorică comparativa a conflictelor, Simmel descrie cu minuţiozitate funcţia pozitivă deţinuta fără voia lui de inamic, atît în cadrul războaielor religioase cît şi în construcţia

statelor ca atare. Sa reţinem din acest punct de vedere foarte subtila remarcă pe care o formulează în legătura cu ritmurile de unificare a diverselor state: pentru el, faptul că Franţa se omogenizează foarte repede cu ajutorul unui stat centralizat se datorează prezenţei inamicului britanic; dimpotrivă, daca societăţile care formează astăzi federaţii sau confederaţii, cum sînt Statele Unite, Elveţia sau Germania, ram în mai puţin unificate din punct de vedere politic, acest lucru se explică prin aceea că ele au înfruntat alte tipuri de războaie în perioade mai tîrzii. Astfel, Simmel ajunge să elaboreze o tipologie de rezolvare a conflictelor prin examinarea succesivă a victoriei, compromisului, concilierii sau, în anumite cazuri excepţionale, a refuzului definitiv al oricărei soluţionări de natură să permită o nouă coexistenţă, toate fiind perspective pe care le vom reîntîlni mai jos, atunci cînd vom examina mai îndeaproape cîteva conflicte contemporane.

înainte de a încheia prezentarea conflictului în opera lui Simmel, am vrea să evocăm rapid surprinzătoarele pagini în care el descrie noţiunile devenite clasice între timp de diadă şi triadă. Pentru Simmel, diada care leagă doi actori reprezintă cea mai simplă formaţiune sociologică; ea formează un proces de sociere ce îi opune şi, deopotrivă, uneşte pe aceşti doi actori sociali într-un fel mai mult sau mai puţin intim. Atunci cînd diada se transformă în triadă o dată cu sosirea unui nou actor, toate combinaţiile, toate alianţele devin posibile pe baza unor strategii multiple (Caplow, 1968). Simmel arată felul în care cel de-al treilea actor poate dori să ramî-na nepartizan şi să acţioneze ca mediator atît în sînul unei structuri familiale, cît şi în cadrul unor negocieri industriale: el reuşeşte să reducă dimensiunea afectivă a conflictului, fiind mai imparţial, în măsura în care propriile sale interese îl menţin în afara acestuia. In realitate, acest al treilea actor poate fi, dimpotrivă, legat de cele două părţi în conflict şi îndeplini astfel funcţia de mediere în mod mai ambiguu. Simmel analizează apoi cazul numit *tertius gaudens,* cazul devenit clasic al celui care profită de conflict pentru a-şi rezolva propriile probleme. Cel de-al treilea, profitorul, foloseşte astfel opoziţia dintre cei doi actori, sacrificînd interesele comune ale triadei în propriul său avantaj. Cît despre despot, el apare drept personajul care îşi impune puterea şi care dezbină pentru a domni: despotul foloseşte o tactica pentru a împiedica formarea unei coaliţii ce s-ar forma împotriva sa; deşi domina în mod evident, poziţia lui ramîne totuşi fragilă (Wolff, 1950). Simmel ilustrează aceste diferite situaţii cu ajutorul a numeroase exemple luate din istoria germana, engleză sau chiar franceză. El se opreşte asupra problemelor echilibrului militar european în epocile anterioare şi examinează strategia fiecărei mari puteri ce încearcă să le pună în practică. Aceste diferite cazuri tipice sînt ilustrate cu exemple preluate din lumea industrială şi a negocierilor colective.

Modelizarea construită de Smirnei se dovedeşte a *fi* foarte potrivita analizei conflictelor de toate felurile. Astfel, confruntările militare, coaliţiile dintre partide sau conflictele sociale se desfăşoară deseori în conformitate cu aceste nenumărate exemple (Bercovitch, 1984). Atunci cînd în-tr-o întreprindere izbucneşte o criza, de cele mai multe ori un mediator este însărcinat cu dezamorsarea acesteia pentru a se ajunge la un compromis prin respectarea intereselor fiecăruia, şi tot el se adaptează diverselor strategii instaurînd relaţii de încredere ce permit înţelegerea adevăratelor mize. Cea de-a treia parte ajută la rezolvare, ea nu o poate impune, doar dacă nu sînt prevăzute de lege politici intervenţioniste cu scopul de a menţine preponderenţa statului şi a interesului general (Douglas, 1962; Marge-rison şi Leary, 1975). In acelaşi sens, cînd între state se produc conflicte internaţionale, aproape întotdeauna se recurge Ia intervenţia unei a treia părţi pentru a încerca rezolvarea acestor crize grave: un alt stat, o organizaţie internaţională sau chiar un individ exterior conflictului iniţiază o rezolvare mergînd de la unul la celălalt sau convocîndu-i pe reprezentanţii statelor rivale în momentul cel mai favorabil, adesea cel care urmează declanşării ostilităţilor. In anumite cazuri, mediatorul poate chiar ameninţa cu recurgerea la forţă pentru separarea beligeranţilor, iar această acţiune pare cu atît mai legitimă, cu cît este emanaţia unei instituţii internaţionale care îşi propune, cum este cazul Organizaţiei Naţiunilor Unite, tocmai limitarea conflictelor (Young, 1967; Haas, 1974; Butterworth, 1976). După cum putem constata, dintre fondatorii sociologiei, Simniel este cel care îşi leagă numele de teoria conflictului şi inspiră şi astăzi majoritatea lucrărilor ce se ocupă de această noţiune.

în epoca contemporana, discuţia dintre partizanii unei interpretări con-flictuale a societăţii şi cei care preferă să pună accentul pe integrarea acesteia are loc în bună măsură în jurul operei lui Talcott Parsons. Intenţionăm să o evocăm aici pe scurt pentru a ne putea opri mai ales la lucrările detractorilor săi, ce încearcă sa articuleze o viziune mai pronunţat conflic-tuala asupra sistemului social. Astfel, atunci cînd în zilele noastre Lewis Coser îşi propune să prelungească ideile lui Simmel, el se distanţează *în* primul rînd de Parsons pe care îl acuză că privilegiază noţiunile de nelinişte, de tensiune sau chiar boală, *în* detrimentul singurului concept ce ar avea, după el, un caracter inevitabil în funcţionarea societăţii: în opinia sa, „Parsons este interesat în primul rîhd de menţinerea structurilor existente... el este incapabil, din perspectiva în care se situează, să impulsioneze teoria conflictului social sau chiar să-i înţeleagă importanţa teoretică" (Coser, 1956). In acelaşi sens, după părerea Iui Alvin Gouldner, Parsons înlocuieşte teoria marxistă a revoluţiei cu analiza exclusivă a mecanismelor de evoluţie şi propune în acelaşi timp o teorie pur conservatoare a ordinii sociale (Gouldner, 1971). Sociologia radicală îşi găseşte deci în

autorul lucrării *The Social Syste?n {Sistemulsocial)* o referinţă negativă indispensabilă evidenţierii propriei sale dimensiuni critice.

In *The structure of social action* (1937) *{Structura acţiunii sociale),* Parsons defineşte „sociologia drept ştiinţa care încearcă sa construiască o teorie analitica a sistemelor de acţiune sociala, în măsura în care aceste sisteme pot fi înţelese pornind de la natura integrării, ce se bazează pe valori comune". La prima vedere, perspectiva lui Parsons pare sa exprime starea unei societăţi consensuale occidentale ce respinge orice forma de putere şi de conflict. Pun în d accentul pe „echilibrul" sistemului social bazat în viziunea lui pe caracterul funcţional al sistemului de roluri a căror distribuţie este legitimată de un sistem de valori ce controlează, la cel mai înalt nivel, bunul mers al ansamblului social, Parsons este partizanul unui evoluţionism spencenan ce surprinde istoria societăţilor pe baza diferenţierii lor progresive (Chazel. 1974). Adaptarea sistemului social este continuu menţinută, iar schimbarea se realizează fără conflicte insurmontabile şi fără revoluţii. La nivelul analitic Ia care se situează, Parsons considera astfel societatea drept reunirea unui ansamblu de roluri ce apar ca tot atîtea subsisteme integrate unele altora, pornind de la un sistem de valori legitime la care, printr-o socializare funcţională, adera toţi actorii sociali (Bour-rîcaud, 1977). Jocul funcţiilor cărora le corespund de fiecare dată variabile permite surprinderea sistemului plecînd de Ia integrarea sa generală, în conformitate cu sistemul de valori situat în vîrful ierarhiei controlului de tip cibernetic. Intr-o asemenea teorie generală, ce privilegiază un schimb integrator între subsisteme, nu există Ioc pentru putere în dimensiunea sa de constrîugere unilaterală; în felul acesta, Parsons nu îşi poate defel imagina, Ia nivel analitic, existenţa unor conflicte structurale producătoare de discontinuităţi definitive sau chiar a unor lupte şi acţiuni colective ce se sustrag influenţei controlului social; sînt luate în considerare doar tensiunile şi neliniştile, a căror gestionare poate fi realizată prin subsisteme, şi care nu duc la adevărate rupturi interne în sistemul social.

Şi totuşi, critica radicală a modelului propus de Parsons pare pripită şi adesea nedreaptă; el nu pretinde cu adevărat ca, în realitatea funcţionării sistemului social, integrarea este întotdeauna principiul esenţial ce elimina toate conflictele: cu ajutorul modelului său general, el vede însă posibilitatea explicării confruntărilor şi comportamentelor deviante ce persistă în practica concreta a societăţilor în care apar conflicte legate de repartizarea rolurilor şi de decepţiile care o însoţesc într-un context caracterizat prin lipsuri (Alexander, 1987). Intr-un articol consacrat claselor sociale, Parsons ajunge chiar sa declare: „După părerea mea, în societatea industrială modernă conflictul de clasă este endemic"; pentru el, în măsura în care egalitatea şanselor socioprofesionale este „practic imposibilă", exista riscul să apară „culturi" conflictuale, produse de tendinţa constantă a celor

„puternici" de „a-i exploata pe cei mai slabi şi mai prost plasaţi". Putem vedea astfel măsura în care Parsons admite eşecul empiric al unei integrări ce ramîne o noţiune indispensabilă atunci cînd este considerată doar la nivelul analitic, unde ordinea este întotdeauna posibilă dacă se bazează pe norme comune ce reuşesc să controleze prin socializare tradiţionalul „război al tuturor împotriva tuturor", atît de apreciat de Hobbes. Faimoasa problemă a ordinii pusă de teoreticianul *Leviathanuhti,* şi care îi preocupă şi pe Marx şi Durkheim, este rezolvată aici prin apelul Ia cultură, adevărată „infrastructură" ce limitează amploarea conflictelor, deşi ele vor continua mereu să apară în istoria concretă a sistemului social (Lockwood, 1967).

Integrarea şi conflictul par să fie, în consecinţă, mai puţin antagoniste decît presupun teoreticienii contemporani care vor să ia exclusiv în considerare o abordare conflictualâ (Boudon, 1984). La urma urmelor, aceştia se văd deseori obligaţi sa se îndepărteze de perspectiva lui Simmel pentru a întreprinde o interpretare funcţiona listă a conflictului, ce îi apropie astfel de opera unui Parsons, pe care încercaseră totuşi să-1 critice. In felul acesta, după Lewis Coser, „atît conflictul cît şi cooperarea au funcţii sociale. Departe de a fi considerat disfunctional, un anumit nivel al conflictului constituie un element esenţial în formarea grupurilor şi în persistenţa lor". In felul acesta, conflictul dobîndeşte o funcţie crucială, şi anume „stabilirea şi menţinerea identităţii şi frontierelor dintre societăţi şi grupuri" (Coser, 1956). O societate lipsita de orice conflict nu presupune deci în nici un fel o stabilitate mai mare; dimpotrivă, integrarea sa va fî cu atît mai puternica cu cît conflictele interne reuşesc să se exprime. La antipodul unui Simmel, de la care totuşi susţine că se inspiră, Coser introduce ideea conform căreia exprimarea conflictelor şi canalizarea lor graţie unor „supape de siguranţă" asigură *în* realitate ordinea socială: la limita, spre deosebire de Simmel., conflictele suit funcţionale în măsura m care există instituţii care reuşesc să le resoarbă imediat pentru a evita în felul acesta persistenţa unor surse de schimbare mult mai radicale. In finalul raţionamentelor safe, Coser se îndepărtează de fapt de o teorie a conflictelor pe care îşi propusese să o consolideze pentru a regăsi perspectiva integratoare a unui funcţio-nalism de tip parsonian, tocmai aceea de care voia să se îndepărteze (Mi-ronesco, 1982).

în multe privinţe, nenumărate teorii ce înţeleg sa insiste asupra noţiunii de conflict ajung în mod involuntar să adopte un raţionament cvasifuncţio-nalist, conform căruia conflictul îşi pierde treptat dimensiunea inevitabilă într-o societate în care se instituţionalizează tot mai mult. Regăsim acest paradox, ce apare pentru prima dată în scrierile lui Coser, şi în lucrările lui Dahrendorf, în special în celebra sa carte *Sociale Klassen und Klassenkon-fiikt in der îndustriellen Gesellschaft (Clasele sociale şi conflictele de clasă în societatea industriala,* 1957). Din dorinţa de a extinde teoria marx-

istă a conflictului pentru a o transforma dintr-o simpla deţinere de mijloace de producţie într-un element constant, caracteristic societăţilor industriale bazate pe o distribuţie inegală a autorităţii, Dahrendorf se apropie pînă la urmă, fără sa vrea, de o viziune formulată în termeni de integrare în stilul lui Parsons pe care, ca şi Coser, dorea sa o infirme. Raliindu-se tradiţiei elitiste de tip Pareto sau Moşea, teorie ce insistă asupra diviziunii imuabile dintre conducători şi conduşi, şi care ar regla distribuţia puterii în toate societăţile, indiferent de formula lor politică sau de sistemul lor ideologic, Dahrendorf subliniază că „distribuţia diferenţială a autorităţii reprezintă invariabil factorul determinant al unor conflicte sociale sistematice, înrudite cu conflictele de clasă în sensul tradiţional (marxist) al termenului. Originea structurală a unor asemenea conflicte de grup trebuie căutata în dispunerea unor roluri sociale, aflate în legătura cu dominarea şi supunerea. Pretutindeni unde există asemenea roluri, sînt de aşteptat conflicte de grup de acest tip" (Dahrendorf, 1957). Societăţile industriale care se bazează tocmai pe o distribuţie din ce în ce mai inegală a rolurilor de autoritate ar cunoaşte deci conflicte numeroase şi inevitabile, în măsura în care indivizii ce ocupă o asemenea poziţie de supunere ar deveni din ce în ce mai conştienţi de apartenenţa lor comună la un grup identic, capabil deopotrivă sa provoace conflicte în cadrul tuturor organizaţiilor. Or, Dahrendorf constată şi el apariţia unor instituţii de reglare a conflictelor, partenerii înţelegîndu-se tot mai mult asupra regulilor jocului şi acceptînd să recurgă la medieri, arbitraje sau multe alte forme de conciliere, prin limitarea exprimării concrete, şi aceasta atît în lumea industrială cit şi în toate organizaţiile structurate în jurul unei repartiţii inegale a autorităţii. Institu-ţionalizarea conflictelor prin atribuirea unui fel de cetăţenie industrială de tip T. H. Marshall cetăţenilor respectivi, Ie limitează deci considerabil caracterul inevitabil, în plus, sistemul politic democratic şi pluralist ce asigura o rotaţie paşnica a elitelor si o reprezentare pînă şi a grupurilor celor mai defavorizate contribuie şi el, după cum recunoaşte Dahrendorf în concluzia lucrării sale, Ia scăderea accentuată a intensităţii conflictelor, în definitiv, avem senzaţia stranie că regăsim concluziile unui Parsons, considerate iniţial prea favorabile unei viziuni pur integratoare asupra societăţii. In mod mai general, nu putem identifica teorii ale schimbării sociale şi teorii ale conflictului, după cum în teoriile ordinii sociale nu putem vedea exlusiv teorii ale consensului (Bernard, 1983). Lasînd oarecum deoparte teoriile conflictului ce pot fi, Ia urma urmei, destul de greu deosebite de modelele construite preponderent pe baza unor principii de ordine şi integrare, este momentul acum să trecem la realizarea unei analize sociologice mai concrete a acelor forme de acţiune prin care se înfăptuiesc atît schimbarea socială cit si menţinerea ordinii ca atare.

Analiza sociologica a dimensiunilor conflictului

Pentru început, putem descrie conflictele pornind de la un ansamblu de caracteristici ce Ie sînt aproape întotdeauna comune (Kriesberg, 1973). Sa subliniem mai întîi faptul ca ele variază în funcţie de gradul de conştiinţă al actorilor sociali participanţi. Pentru anumiţi autori, cum sînt Park si Burgess, „conflictul este întotdeauna conştient"; şi Boulding considera ca părţile aflate în conflict se dovedesc întotdeauna conştiente de litigiul survenit. Putem însă, dimpotrivă, avansa ideea conform căreia nu numai conflictul se poate baza pur şi simplu pe opoziţia obiectivă a unor interese antagoniste dar, în plus, şi actorii au adesea o „falsa conştiinţă" asupra inte-reselor lor reale şi, în consecinţă, asupra veritabilei confruntări în care ar trebui să intre. Sîntem astfel puşi ui faţa dificultăţii de a explica conflictul în termeni de individualism metodologic, şi datorită opţiunii de a avea o atitudine mai critică faţă de teoriile de inspiraţie pur structurala, ce nu iau în considerare conştiinţa actorilor, considerind-o de cele mai multe ori falsă. Este evident faptul că, pe urmele lui Weber, astăzi se insistă mai mult asupra intenţionalităţii actorilor pentru a Ie înţelege angajarea în forme multiple de conflict; în loc de a pune declanşarea şi desfăşurarea con-flictului în legătura cu poziţiile ocupate în cadrul structurilor, se scoate în evidenţa mai curînd intenţionalitatea actorilor ce ocupă aceste roluri, în măsura în care doar ei pot hotărî, într-un asemenea context, sa freacă Ia acţiune şi să transforme conflictul, pîhă în acel moment doar potenţial, într-o confruntare reală. In acest sens, am fi într-adevăr tentaţi să subliniem ca-ractei'ul esenţial al conştiinţei actorilor pentru o mai bună înţelegere a desfăşurării conflictului în care ei se angajează. Acest aspect va fi abordat ceva mai departe, o data cu problema acţiunii colective, considerată element esenţial a! conflictului.

Să încercăm o enumerare mai rapidă a altor dimensiuni cruciale ale conflictului. Vom retine în primul rîhd că intensitatea participării actorilor sociali ce se opun într-o asemenea confruntare poate cunoaşte variaţii puternice, ducînd Ia o dispută şi mai pasională atunci cînd sentimentul de dreptate este batjocorit; cu toate acestea, un adversar poate *fi* complet nimicit si în condiţii de răzbunare cu sînge rece, fără patimă, cu ajutorul unor tehnici strict instrumentale, ce nu presupun defel angajarea intensă a actorilor. In plus, gradul de puritate al unui conflict este variabil, unele relaţii fiind deopotrivă de ordinul cooperării şi al conflictului, în timp ce altele ţin exclusiv de confruntare. In acest ultim caz, ne aflăm în prezenţa unui conflict de sumă nulă, adică acel caz în ceea ce e cîştigat de unul este în mod obligatoriu pierdut de celălalt. Cel mai cunoscut exemplu al aces-

tui tip de conflict este dilema prizonierului', a cărui logică a putut fi aplicată la conflictele militare dintre două naţiuni inamice (Rapoport, J 960; Schelling, 1963). Principiul este cunoscut: doi prizonieri sînt interogaţi succesiv de către un judecător de instrucţie, fără să poată comunica între ei. Sînt acuzaţi de o crima gravă. Judecătorul încearcă să obţină mărturisiri clare pentru a-i inculpa, în măsura în care nu dispune de probe irefutabile. Le propune atunci prizonierilor următorul demers: dacă amîndoi mărturisesc, vor fi şi unul şi celălalt condamnaţi la pedepse grele, ce vor putea fi totuşi reduse datorită acestor mărturisiri; daca unul singur mărturiseşte, acesta va fi imediat eliberat şi va primi o recompensă, în timp ce al doilea prizonier va fi condamnat la pedeapsa maximă; în sfîrşit, dacă nici unul nu mărturiseşte, nu vor putea fi inculpaţi şi vor fi amîndoi puşi în libertate. Prizonierii au în faţa numeroase strategii de maximizare a propriului lor interes: este evident ca cea mai raţională soluţie pentru fiecare prizonier constă în trădarea şi, astfel, predarea partenerului sau, deoarece în felul acesta îşi ia masuri de evitare a pedepsei maxime. Cu toate acestea, dacă ar fi cooperat prin mărturisire sau, dimpotrivă, dacă ar fi păstrat tăcerea, ar fi primit o pedeapsa uşoară sau ar fi fost chiar eliberaţi. Aceşti actori raţionali aleg deci o strategie care Ie este, de fapt, mai puţin favorabilă. In acelaşi sens, jocul de-a „iepurele fricos" conduce la paradoxuri identice: nişte adolescenţi aleg un drum drept, iar doi dintre ei, la volanul maşinii, stau faţă în faţă şi se îndreaptă cu mare viteza unul către celălalt. Primul care se hotărăşte să evite ciocnirea şi să se dea la o parte este considerat un „iepure fricos" de grupul din care face parte şi, din acel moment, devine obiectul dispreţului celorlalţi. Fiecare actor poate astfel hotărî să coopereze, refuzînd ciocnirea, sau să meargă înainte, riscînd atunci fie gloria, fie moartea. Şi în cazul acesta, „răul cel mai mic" este să faci totul pentru a evita moartea. Această schemă aplicată războiului nuclear permite totuşi unele variante: pentru Kahn, de pildă, dacă o naţiune care deţine o anumită supremaţie îşi afirma voinţa de a-şi asuma pînă la capăt riscul unui război mondial nuclear, ea o poate învinge pe cealaltă, care va ieşi înfiinţa din-tr-un conflict ce, în realitate, nu a avut Ioc. De altfel, ipoteza inversa ar fi şi ea de luat în considerare pe baza aceleiaşi logici, conform căreia o naţiune ce nu îşi poate permite decît o primă lovitura, dar care se dovedeşte suficient de agresivă, ar putea face să dea înapoi o naţiune ce poate totuşi recurge şi la o a doua lovitură, dar care nu îşi asumă riscul unei prime lovituri din partea inamicului potenţial. De la teoria jocurilor trecem deci la o reflecţie asupra strategiei puterilor ce deţin bomba atomică (Kahn, 1960; Aron, 1962).

In consecinţă, unii teoreticieni afirmă că un asemenea paradox menit să obţină „răul cel mai mic" se regăseşte în strategiile militare ale naţiunilor

I. A se vedea capitolul l: „Acţiunea socială", p. 23.

ce se angajează într-o cursă a înarmării: ambele au interes să coopereze şi, cu toate acestea, ele se vor angaja în sporirea propriului buget militar, fără sa tină seama de naţiunea rivala în care nu au încredere. Pot fi atunci luate în considerare bazele unei cooperări în măsură sa ducă la naşterea unei adevărate încrederi, permiţînd de data aceasta găsirea unor soluţii mai bune pentru fiecare dintre parteneri; atît în relaţiile internaţionale cît şi în raporturile interpersonale, cea mai buna soluţie pentru toţi este altruismul, iar acesta se consolidează prin cooperare, comunicare de informaţii, întîl-niri constante; formele multiple de socializare si de cunoaştere cu ajutorul interacţiunilor sociale se dovedesc în acest caz favorabile unor soluţii mai bune pentru toţi (Deutsch, 1977; Taylor, 1987). Cooperarea instituie astfel un fel de „asigurare" între parteneri. Ea presupune timpul indispensabil creării unor solide raporturi de încredere şi formarea unei veritabile comunităţi interpersonale sau internaţionale, în cadrai căreia actorii aderă la valori comune şi întreţin relaţii directe multiple, constante şi reciproce. In alte cazuri, doar recurgerea la o intervenţie externă poate asigura totuşi aplicarea unei soluţii avantajoase pentru toţi şi deci contrară alegerii raţionale a fiecăruia: statul este atunci cel care, la nivel intern şi cu ajutorul unor sancţiuni negative sau pozitive, va trebui să impună realizarea unei soluţii comune benefice părţilor implicate, chiar daca, la modul raţional, acestea ar prefera sa se angajaze în alte strategii; la nivel internaţional, organizaţii precum ONU pot încerca să intervină în acest sens pe lînga statele aflate în conflict: cu toate acestea, cel mai adesea, şi lăsînd deoparte situaţiile excepţionale ce se întîlnesc totuşi uneori, ele nu dispun de mijloace eficiente pentru a impune o asemenea strategie de cooperare, deoarece se ciocnesc de suveranitatea statelor ce dispun de propria lor forţă militară. Să reţinem totuşi ca aceasta funcţie poate fi asigurată, atît în interior cît şi în exterior, de „întreprinzători politici" ce reuşesc, prin difuzarea informaţiei şi recurgerea la strategii de persuasiune, să instaureze un climat de cooperare între partenerii aflaţi în conflict, transformîndu-Ie astfel în profunzime sistemul de valori (e suficient sa ne gîndim aici la exemplul interminabilelor navete făcute de Kissinger între Israel şi Egipt, care au dus pînă la urmă Ia semnarea unui tratat de pace).

în urma acestor analize care se bazează pe teoria jocurilor şi astfel pe un demers de natură economică în termeni de strategie şi de raţionalitate individuală, să menţionăm acum, urmînd să revenim, perspectiva trasată de Mancur Olson (1965) care, inspirindu-se şi el din paradigmele economice, susţine că un individ raţional refuza să se alăture unui conflict sau unei acţiuni colective şi prefera să urmeze o strategie a „avantajului gratuit" *(free rider),* datorita căreia beneficiază de rezultatul colectiv al conflictului, fără a se angaja însă personal, într-o lucrare importantă, *The Logic ofCol-lective Ac don (Logica acţiunii colective),* Olson încearcă astfel să demon-

streze fundamentele raţionale ale inacţiunii colective, fiecare actor social încercînd sa-şi maximizeze propriile interese prin „avantajul gratuit", nici unul neparticipînd la conflictul care dispare astfel de (a sine. Fiecare individ poate într-adevâr considera că, din aceasta perspectivă, costul propriei participări va fi întotdeauna inferior beneficiului marginal pe care aceasta 1-ar putea aduce la rezultatul acţiunii colective; ceea ce explică abţinerea sa deliberată, în special în grupurile latente de mare dimensiune, în care aportul individual la acţiunea colectivă pare şi mai puţin necesar decît în grupurile mici. După părerea lui Olson, acceptă să participe la acţiunea conflictuală doar actorii ce pot spera într-o redistribuire de bunuri specifice, ai căror beneficiari ar fi chiar ei, si anume funcţii în ierarhia puterii sau avantaje financiare. Această analiză a făcut obiectul unui mare număr de critici în măsura în care se dovedeşte incapabilă să explice existenţa reală a unor importante mişcări sociale, ce dezmint modelul inacţiunii colective si prin care se exprima conflicte constante din societăţile modeme, în care se presupune totuşi ca actorii acţionează din ce în ce mai raţional. Astfel s-a demonstrat că un număr de bunuri nu sînt divizibile şi nu pot fi deci obţinute decît prin acţiune colectivă; s-a subliniat de asemenea că participarea depinde atît de inserţia în grupuri cît si de imaginea vehiculată de acestea, respingîndu-se în consecinţă o strategie a „avantajului gratuit" şi a „ieşirii" considerată de ceilalţi indivizi ca neloială; dar s-a reţinut în special faptul că acţiunea raţională nu este în mod obligatoriu utilitarista şi că depinde de formarea unei identităţi ce presupune o solidaritate cu un *grup* social al cărui membru se recunoaşte. In consecinţa, aşa cum vom vedea mai departe, nici acţiunea colectivă în cadrul căreia au loc conflicte de natură diferită nu se poate explica pur şi simplu pornind de la strategii identice celor ce apar în lumea economica: ea presupune aproape întotdeauna un minim de inserţie socială în reţele de intercunoaştere, sudate în jurul moralei şi al unor valori asemănătoare, reţele cu atît mai consolidate, cu cît au de înfruntat un inamic comun (Fireman şi Gamson, 1979; Birnbaum, 1984; Mul Ier şi Opp, 1986). Putem totuşi arata aici ca această concluzie se întrezărea deja în analizele realizate de Shils şi Janowitz, de exemplu, cu referire la armata germana în faţa aliaţilor în timpul celui de-al doilea război mondial. In acest studiu cu adevărat clasic, autorii subliniază măsura în care, după ei, rezistenţa îndîrjită a soldaţilor germani se explică mai puţin prin adeziunea lor Ia valorile nazismlui decît prin necesitatea de a menţine cu orice preţ integrarea în cadrul grupului de luptă. Intr-adevar, soldaţii îşi dobîndesc şi conservă propria personalitate în cadrul acestui grup primar, prin intensitatea raporturilor interpersonale. Reluînd astfel o ipoteza dezvoltată de Simmel, aceşti autori descoperă rolul pe care îl joaca conflictul cu inamici hotarîţi sa consolideze o solidaritate produsa de interacţiunile sociale. Contrar perspectivelor pur utilitariste de tip Mancur Olson,

participarea Ia conflict este motivată aici de raportarea afectivă la ceilalţi. Pentru ca aceste diferite observaţii să fie compatibile cu o explicaţie în termeni de alegeri raţionale şi de maximizare a interesului personal, se impune o asemenea transformare a noţiunii de interes încît ea îşi pierde practic specificitatea, confund în du-se cu efortul general de căutare a valorilor în măsura să asigure identitatea personalităţii.

Natura şi desfăşurarea conflictelor variază şi în funcţie de numeroase alte dimensiuni. Astfel, grupurile care se angajează într-o confruntare dispun de resurse de putere extrem de diferite în termeni de buget, de cotizaţii, mai mult sau mai puţin impuse membrilor lor şi, în general, simpatizanţilor, sau chiar de acces la structuri de constrîngere, cum e poliţia, la forţe private, cum sînt miliţiile patronale, sindicale sau cele aflate în legătura cu mişcări naţionale; ele se sprijină pe structuri instituţionale ce au o eficacitate variabilă, în măsura în care organizarea lor interna se dovedeşte mai mult sau mai puţin funcţionala; şi reuşesc sa mobilizeze în favoarea lor un număr variabil de actori sociali care îşi afişează solidaritatea, fie manifestînd public, fie angajîndu-se m acţiuni violente: se evidenţiază astfel măsura în care fiecare grup îşi unifică mai mult sau mai puţin simpatizanţii într-un ansamblu omogen, cu frontiere delimitate ferm, şi care rămî-ne aşa fie temporar., fie constant, permiţînd în această ultimă ipoteză aplicarea unor strategii pe termen mai lung, evident mai eficiente prin aceea ca membrii grupării aflate în luptă renunţă la orice altă afiliere sociala sau ideologică. In acelaşi sens, reluînd o intuiţie a lui Tocqueville, ne putem întreba în ce măsură eficacitatea luptei este influenţată de natura democratică sau, dimpotrivă, autoritară a relaţiilor interne existente în cadrul grupului sau naţiunii aflate în conflict; şi teoreticienii grupurilor mici, de pildă Bales sau Lippitt şi White, s-au aplecat asupra acestei probleme şi, asemeni autorului lucrării *Despre democraţie hi America (l 835-1*840), au considerat că aderarea la practici democratice de auto-organizare nu poate decît întări sensul angajării fiecăruia, ui timp ce în structurile autoritare eficacitatea relativă, bazată pe o ordine internă impusă, limitează considerabil intensitatea unei participări resimţite ca ne-decisă în mod autonom. Pe lîngă aceasta, structurile birocratice interne, a căror prezenţă este cu atît mai intensă în cadrul unui grup sau al unei societăţi cu regim centralizat şi autoritar, sînt şi ele funcţionale prin aceea că asigură eficacitatea acţiunii în faţa inamicului, permiţînd o mai bună coordonare precum şi o raţionalizare mai mare iii utilizarea resurselor şi aplicarea unor strategii, dar se pot dovedi şi disfuncţionale prin încetineala sistemului lor de decizie şi absenta spontaneităţii democratice a actorilor cuprinşi într-o organizaţie ce Ii se poate părea foarte îndepărtată şi străină de propriile lor valori. Nu ne rămî-ne aici decît să facem referire la numeroasele lucrări privitoare Ia organiza-

rea armatelor sau a grupurilor de partizani, ce se vad în situaţia de a combina aceste diferite principii în cadrul desfăşurării conflictelor militare.

La modul general, conflictele diferă unele de altele, deoarece grupurile care se opun urmăresc scopuri ce nu Ie implică în aceeaşi măsura. Astfel, sociologia conflictelor a Juat adesea ca exemplu luptele de interese ce se desfăşoară la nivel local, în cadrul comunităţilor urbane sau rurale. Confruntata cu interese locale, rivalitatea grupurilor şi elitelor în luarea deciziilor privitoare la sistemul de taxe, la sistemul şcolar, rolul bisericii sau renovarea localităţii poate fi extrem de acută, deoarece ea reflectă puterea şi prestigiul fiecăruia în structura locala a unor comunităţi mici în care gradul de intercunoaştere e ridicat (Coleman, 1957; Dahl, 1961). De aceeaşi natură sînt conflictele ce pot izbucni în cadrul universităţilor sau al marilor complexe industriale, în urma unei schimbări la nivelul puterii interne, ce provoacă o redistribuire a competentelor sau adoptarea unor politici foarte diferite, de natură sa provoace reacţii deosebit de ostile si să ducă la confruntări latente interne. Nu este mai puţin adevărat că acest tip de conflict nu cunoaşte niciodată aceeaşi intensitate pe care o ating cele declanşate de războaiele religioase, de confruntările unor etnii, exponente ale unor valori opuse, sau de organizaţiile politice cu ideologii antagoniste. Cu cît confruntarea are drept obiect diverse mesianisme şi reprezentări despre lume, cu atît conflictul este mai necruţător; în acest sens, ponderea ideologiei se dovedeşte a *fi* crucială, deoarece conferă conflictului o dimensiune sistematică şi nenegociabilâ: rivalităţile intestine din sînul organizaţiilor politice de extremă stingă, aflate sub influenţa comunista, sînt astfel un bun exemplu deoarece, de la luptele ce opun facţiunile bolşevice în ţările din Europa de Est şi pînâ la confruntările fratricide din timpul războiului din Spania sau din China maoistă, există nenumărate cazuri în care divergenţele ideologice interne conduc direct la eliminarea fizică a asociatului-rival. Şi unele, şi altele reprezintă un adevăr incontestabil (An-sart, 1977).

în schimb, în societăţile occidentale industrializate, acest tip de confruntare a părut multă vreme sortit atenuării, dacă nu chiar dispariţiei, pînâ într-atît încît, de la Daniel Bell la Seymour Lipset, mulţi au crezut că pot anunţa sfîrşirul ideologiilor în acest tip de societate (Birnbaum, 1975). Chiar daca acestea mai există încă, natura mai mult sau mai puţin poliarhi-câ a organizării lor interne reduce ponderea reprezentărilor despre lume sistematice şi permite adoptarea unor mecanisme de reglare şi de negociere între „asociaţii-rivali" din aceste societăţi în care consensul asupra unui număr de principii prevalează asupra factorilor de dissens care nu au dispărut cu totul. Deseori, conflictele sînt oarecum limitate, în măsura în care „rivalii" sînt deopotrivă „asociaţi" prin voinţa de a evita confruntarea extremă ce ar ameninţa însăşi ordinea socială (Bourricaud, 1961; Dahl,

1971). Deoarece polarizarea adversarilor pare mai puţin semnificativa atunci cînd dependenţele sînt numeroase de ambele părţi, iar resursele foarte diversificate, conflictele cunosc cel mai adesea o turnură mai puţin ideologică şi sistematică., chiar dacă se pot încă produce confruntări dramatice în legătură cu factori de dissens ce continua sa existe atît în sfera relaţiilor industriale cît şi în aceea a identităţilor naţionale, puţin dispuse la compromis. In societăţile poliarhice, conflictele îmbracă mai rar un caracter de mare violenţă, iar pluralismul, ca şi multiplele forme de viaţa asociativa, facilitează diversele forme de reprezentare graţie cărora „loialitatea" cetăţenilor nu ajunge prea des sa fie repusa în discuţie, aceştia preferind să nu recurgă la procedee de „luări de cuvînt" mai mult sau mai puţin vehemente, aflate aproape întotdeauna la originea confrun ţări lor. In acest sens, conceptualizarea propusă de Albert Hirschman ne permite să înţelegem mai bine motivele pentru care „luări de cuvînt" cu caracter mai mult sau mai puţin radical se produc într-un anume tip de societăţi mai mult sau mai puţin autoritare, în cadrul cărora „loialitatea" nu este defel luată în considerare, de pildă în urma degradării mecanismelor de reprezentare, însoţite uneori de tentative de „ieşire", tentative ce apar ca tot atîtea strategii de evitare a conflictelor; şi tot aceasta conceptualizare este în măsură să explice relativa slăbiciune a strategiilor eminamente conflictuale, atunci cînd o „loialitate" bazată pe reprezentare facilitează un fel de canalizare a „luărilor de cuvînt" ce nu sînt în mod necesar purtătoare de ruptură (Hirschman, 1970).

Este adevărat ca aceste perspective ne duc cu gîndul şi la analizele sis-temice la moda în ţările anglo-saxone, conform cărora sistemul politic se dovedeşte capabil sa răspundă cel mai adesea prin acţiuni şi decizii politice la cereri prin care îşi consolidează propria susţinere de către cetăţeni. In acest sens, pentru David Baston, de exemplu, amploarea conflictelor ramî-ne aproape întotdeauna foarte redusă deoarece mizele ce le-ar putea provoca rămîn în exteriorul sistemului, acesta reuşind sa le filtreze pentru a le face funcţionale în raport cu resursele de care dispune (Baston, 1965). Aşa se explică faptul că majoritatea autorilor ce se inspiră din analiza sistemică nu acordă decît o atenţie foarte redusa conflictelor, deoarece echilibrul dintre „intrări" şi „ieşiri" face inutilă angajarea conflictuală a unor actori sociali asiguraţi de posibilitatea de a se face auziţi prin intermediul unor „strajuitori" cum sînt partidele politice sau sindicatele. Această interpretare foarte funcţionalistă a vieţii politice, înţeleasă în termeni de adaptare şi de echilibru cibernetic, presupune un asemenea consens asupra valorilor şi mecanismelor negocierii încît nu poate aborda problema conflictului decît punînd accentul pe dificultăţi de ordin tehnic, privitoare la corespondenţa dintre cereri şi acţiuni, la limitarea resurselor sau Ia „supraîncărcarea" datorată unui exces de cereri ce pot fi ele însele incompatibile între ele. în

acest sens, chiar dacă conflictele au uneori cauze pur tehnice, ele nu devin din acest motiv în nici un fel structurale sau legate de o confruntare de valori, si cu atît mai puţin o confruntare de ideologii. Această interpretare a modernizării rolurilor atrage astfel teoriile dezvoltării într-o direcţie puţin favorabilă luării în considerare a numeroaselor conflicte ce persista în aceste societăţi devenite complexe (Badie, 1978).

Prin urmare, este adevărat că, folosind modelul poliarhic sau viziunile sistemice asupra politicului, problemele puterii şi înţelegerea în consecinţă a conflictelor nu sînt prea des abordate, în măsura în care, ca şi în teoria lui Parsons, incorporarea tuturor cetăţenilor pe baza intereselor lor asigură în mod normal integrarea sistemului social. Aceste modele ce pot părea in strînsa corelaţie cu însăşi natura societăţilor accentuat pluraliste sînt deci incapabile să analizeze conflictele ce continuă totuşi să apară în şuiul lor. *Afortiori*, ele nu sînt defel utile pentru evocarea multiplelor tipuri de conflict, deseori impregnate de ideologii şi pasiuni mesianice, ce persistă în majoritatea societăţilor confruntate cu întîmplari dramatice, în cadrul cărora actorii sociali se dovedesc mai puţin pregătiţi să facă concesii şi să adopte un comportament pur raţional de natură instrumentală. La însăşi originea oricărei reflecţii asupra conflictului regăsim deci problema fundamentală a consensului, a acordului asupra regulilor jocului ce asigura sau nu o anumită structurare printr-un acord minimal asupra normelor (Brickman, 1974), observaţie de altfel valabilă atît din punctul de vedere al ordinii interne fiecărei societăţi, cît şi al raporturilor pe care le întreţin unele cu celelalte pe scena internaţională. In acest sens, pentru a vorbi din nou ca Rapopoit, trebuie să facem o atenta deosebire, atît în interiorul, cît şi în exteriorul sistemelor sociale, între „luptele" în cadrul cărora fiecare încearcă să-şi elimine adversarul, „dezbaterile" în cursul cărora fiecare, într-un fel asemănător cu ceea ce se întîmplă într-o competiţie, doreşte să aibă un cît mai mare cîstig de cauză asupra celuilalt şi, în sfîrşit, „jocurile" în care partenerii se străduiesc, şi unii, şi ceilalţi, sa-şi convingă adversarii de justeţea propriilor opinii. Din acest punct de vedere, fiecare dintre aceste tipuri de conflict risca sa se producă cu o intensitate diferită, după cum avem în vedere tipuri de societăţi mai mult sau mai puţin „poliarhice", sau, dimpotrivă, societăţi în care confruntările normative fac ca „jocurile" şi chiar „dezbaterile" să fie mai puţin frecvente.

Aceste multiple tipuri de societăţi se deosebesc prin natura sistemului propriu de clivaje, pe baza cărora se creează dependenţe şi forme de solidaritate compatibile unele cu altele sau, dimpotrivă, contradictorii. Şi în această problema opera lui Simtnel apare ca profund novatoare, deoarece el este primul sociolog ce insista asupra faptului ca în societăţile modeme „individul poate deveni după bunul plac membru al unui număr nelimitat de grupuri". Deoarece în aceste societăţi, individul aparţine unui număr

din ce în ce mai mare de grupuri, scade şi riscul de suprapunere a clivaje-lor; pentru Simmel, „cu cît un individ este membru al unui număr mai mare de grupuri, cu atît este mai puţin probabil ca şi alte persoane să aibă aceeaşi combinaţie de afilieri la grupuri, deci ca aceste grupuri specifice sa se intersecteze în acelaşi mod Ia alţi indivizi". Simmel extrage de aici o teorie a libertăţii actorului social în măsura în care acesta se sustrage unei determinări unice şi poate opta continuu pentru privilegierea unei anume dependenţe, fără a fi închis într-un clivaj specific în care se manifesta dominant un control social şi norme mai restrictive de acţiune colectiva; prin urmare, „natura obiectivă a societăţii oferă un cadru în care fiecare individ nu mai poate fi înlocuit, ci este unic" (Simmel, 1908 [1955], pp. 140 şi 151). Deci, se pot ivi cele mai variate combinaţii de grupuri., diversificînd Ia infinit apartenenţele: s-ar putea dezvolta de aici o teorie a reducerii inevitabile a conflictelor în societăţi în care suprapunerea apartenenţelor sporeşte libertatea actorilor şi le-ar putea permite să se elibereze de constrin-gerea pe care o reprezintă o legătură puternică faţă de un clivaj unic. Cu toate acestea, Simmel, teoreticianul conflictului ca formă normală a vieţii sociale, nu pare să-şi însuşească niciunde această concluzie contrară viziunii sale generale.

Alţi autori însă, ce se înscriu în tradiţia inaugurată cu succes de Simmel, transforma oarecum într-un sens mai funcţionalist teoria sa generală a schimbării sociale. Astfel, Lewis Coser consideră din nou această afiliere multiplă ca un factor suplimentar de integrare socială; pentru el, multitudinea de interese nu poate decît să se dovedească defavorabilă înmulţirii conflictelor deoarece indivizii nu se mai identifică complet cu nici unul dintre ele. In acest sens, „constatăm că afilierile multiple duc la o multitudine de conflicte ce traversează societatea în toate sensurile. Participarea segmentară (a indivizilor la grupuri) constituie un mecanism de echilibru, frînînd apariţia clivajelor majore de-a lungul unei singure axe" (Coser, 1956, pp. 76-80; Mironesco, 1982, p. 41). Pentru Coser ca şi pentru DahI, Statele Unite ar ilustra cum nu se poate mai bine această intersectare, producătoare de stabilitate şi defavorabila apariţiei unor conflicte profunde. Această interpretare, ce prevede o mai mare stabilitate în societăţile deschise, a fost formulată şi de alţi autori, cum ar fi Dahrendorf, care o aplica aceloraşi societăţi industrializate; ea este reluată şi de antropologi ca Gluckman, ce o folosesc în legătură cu societăţile primitive: „pacea prin război privat" rezultă atunci, în acest cadru, din intersectarea grupurilor de rudenie, de reşedinţă şi de ierarhie, ce favorizează segmentarea loialităţilor (Gluckman, 1956).

Cu toate acestea, problema intersectării cjivajeior, perceputa ca avînd rol de reducere a conflictelor, a fost ridicată în special de un mare număr de teoreticieni ai sociologiei politice aflaţi în descendenţa lui Seymour M.

Lipset şi a lui Stein Rokkan. După opinia acestor doi, dat fiind faptul că indivizii aparţin, dincolo de clasa lor socială, unor grupări religioase sau Biserici, că sînt originari din regiuni specifice mediului rural sau urban şi ca, pe deasupra, se deosebesc între ei atît prin vîrstă, cît şi prin sex, asistăm din ce în ce mai mult la o intersectare a acestor multiple clivaje, de care toate partidele trebuie să ţină seama în strategia pe care şi-o elaborează pentru a aduna cît mai multe voturi; în acest sens, partidele respective reunesc electori foarte eterogeni, iar stabilitatea democraţiilor moderne complexe s-ar consolida tocmai prin aceasta intersectare a clivajelor, baza electorală a tuturor partidelor. Iată de ce fiecare partid trebuie „să intersecteze clivajele existente pentru a forma un front comun cu eventualii inamici şi opozanţi" (Lipset şi Rokkan, 1967). Facînd distincţie între clivaje istorice de natură diferită, cum este acela rezultat în urma revoluţiei industriale şi pe baza căruia se formează cuplurile Proprietari-Muncitori şi sector primar-sector secundar, spre deosebire de acela care rezultă din revoluţia naţională şi se exprimă atît prin cuplul Stat-Biserica, cît şi prin opoziţia Centru-Periferie, Lipset şi Rokkan ajung să elaboreze o cartă conceptuală a partidelor, ale căror contradicţii interne presupun aproape întotdeauna o scădere a intensităţii conflictelor, intensitate ce ar fi, dimpotrivă, maximă în cazul suprapunerii aceloraşi clivaje (Seiler, 1986). In acest sens, partidele contribuie mai mult la integrarea unor cereri contradictorii decît la dezvoltarea unor conflicte fără sfîrşit. Astfel, ele pot fi percepute mai uşor ca agenţi ai unor conflicte dintre cele mai diverse, pe care le organizează şi coordonează, şi, deopotrivă, ca instrumente de integrare ale aceloraşi conflicte. Iar în faţa unor clivaje atît de contradictorii şi dispersate, rolul lor de partid „atotcuprinzător", după formula lui Otto Kir-scheimer, se accentuează şi mai mult, presupunînd strategii inter-clase şi un anumit declin al ideologiilor favorabile conflictului. De unde şi o anumită integrare aproape naturală a conflictelor, ce nu presupune nici apelul la o mediere, deoarece ele nici nu reuşesc sa se declanşeze cu adevărat. Putem totuşi să ne întrebăm în ce măsură intersectarea este „mai degrabă semnul unei absenţe a conflictului decît cauza sa" (Mironesco, 1982, p. 62). Oare nu cumva stabilitatea politica a putut fi realizata într-o ţară ca Belgia, în care antagonismele religioase şi de clasă traversează comunităţile flamandă şi valonă, datorită elitelor care reuşesc să „depăşească tendinţele către polarizare*'? (Lorwin, 1974). In acest sens, caracterul atenuat al conflictelor este mai puţin rezultatul exclusiv al intersectării clivajelor şi mai mult al acţiunii de conciliere realizată de elite.

Modelul democraţiei consociaţionale ne face sa înclinăm spre această interpretare, în măsura în care, în societăţile unde domină, dimpotrivă, suprapunerea clivajelor, consensul profund este rezultatul acţiunii deliberate a elitelor ce practică arta „concilierii" şi a concordiei (Lijphart, 1975). In

cazul acesta, „barierele solide asigură buna vecinătate"; deoarece clivajele se suprapun, fiecare bloc îşi asigură propria omogenitate internă şi îşi trasează „frontierele" cu celelalte grupări sociale Ia fel de sudate; între aceste sub-cuituri, aceşti „piloni" ce se constituie pe principiul suprapunerii şi nu al intersectării clivajelor, se instaurează atunci o democraţie a concordiei sub acţiunea coordonatoare a elitelor provenite din flecare bloc. Cu toate acestea, s-a putut remarca faptul că şi în societăţi caracterizate de „pluralism vertical", în care clivajele suit într-adevar suprapuse, cum este Irlanda, Belgia şi chiar Elveţia, cu conflictul din Jura, şi care sînt deseori utilizate drept cele mai bune exemple de democraţii ale concordiei şi concilierii elitelor, există conflicte de extremă violenţă, cînd, de fapt, ele ar trebui să beneficieze de o mare stabilitate. In acelaşi sens, şi Libanul lasă uneori impresia de societate consociaţională: astăzi au loc aici conflicte dure ce divizează în mod profund societatea. Ca şi în cazul ipotezei opuse, aceea a societăţilor caracterizate prin intersectarea conflictelor, şi de data aceasta, doar elitele pot avea acest rol integrator de limitare a amplorii conflictelor, prin asigurarea, cel puţin pe timp limitat, a păcii între blocurile inamice.

Conflicte sociale, mobilizări, revoluţii

Am dori în încheiere sa examinăm mai îndeaproape desfăşurarea cîtor-va conflicte purtătoare de schimbări sociale, în chiar inima societăţilor industriale organizate pe baza unui mod de producţie capitalist, conflictul dintre clasele sociale atinge adesea, în special în a doua jumătate a secolului al XlX-Iea, o asemenea intensitate încît ameninţă integrarea sistemului social După unii autori, cum este Alain Touraine, conştiinţa de clasă a clasei muncitoare corespunde unui moment unic în care se realizează cele trei principii esenţiale, şi anume conştiinţa identităţii sale, aceea a opoziţiei faţa de lumea capitalistă şi, în sfirşit, conştiinţa unităţii sistemului social în cadrul căruia se dezvoltă confruntarea între clase. Acest moment corespunde creării marilor întreprinderi industriale, unde domneşte o accentuată diviziune a muncii; concentraţi în mari uzine, locuind cel mai adesea în imediata lor apropiere, muncitorii se prezintă ca o grupare socială omogena şi solidara, avînd o puternică conştiinţă a locului sau în istorie şi care nu ezita să înfrunte patronatul în conflicte dure (Touraine, 1966). Aşa cum au arătat Michelle Perrot, Yves Lequin sau Gerard Noiriel, cînd muncitorii din aceste uriaşe uzine intra în greva, o veritabilă comunitate participă ca atare Ia conflict, sudată în jurul unor valori colective, al unor simboluri, cîntece, moduri de acţiune şi gîndire specifice, mărturie a acţiu-

nii unei conştiinţe colective specifice (Perrot, 1974; Lequin, 1981; Noiriel, 1984). Realizata prin intermediul unor reţele de solidaritate şi intercunoaş-tere, mobilizarea muncitorilor se desfăşoară în registrul unei cvasiunanimităţi sudate prin existenţa unor legături comunitare, create în numeroase locuri în care se desfăşoară viaţa colectivă. In Franţa, grevele au aproape întotdeauna o conotaţie politică, deoarece o soluţionare a conflictului industrial este aşteptată din partea statului: autoreglarea relaţiilor industriale rămîne foarte fragilă şi, cel mai adesea, asistăm la o confruntare dură între clasa muncitoare şi patronat, în numele unor viziuni contradictorii asupra lumii. Acest conflict pare atît de greu de soluţionat, încît doar statul., bucu-rîndu-se de o mare legitimitate în respectiva societate, se dovedeşte în măsură sa servească drept mediator, impunînd şi soluţii de compromis; în limbajul lui Simmel, aceşti actori sociali reprezintă cu adevărat o triadă. Intr-un mod oarecum paradoxal, muncitorii desfăşoară strategii antistatale şi aderă, de pildă, la anarho-sindicalism, apoi la un marxism cu puternică tenta revoluţionară de tip Blanquî, ce presupune strategii violente de preluare a puterii de către un partid anume, deşi cer concomitent protecţie şi sprijin de la acelaşi stat în conflictul care îi opune unui patronat destul de ostil şi el acestui stat puternic. Pentru a relua tipologia propusă de Charles Tilly, grevele care mobilizează un număr limitat de muncitori sînt repetitive, dar nu durează decît puţin timp: de asemenea, ele au aproape întotdeauna un obiectiv strict politic, conflictul economic traducîndu-se în mod obligatoriu printr-o strategie de confruntare cu statul (Shorter şi Tilly, 1974; Adam şi Reynaud, 1978; Bimbaum, 1982). De aceea, în Franţa, raporturile dintre sindicate şi partide presupun cel mai adesea fie o separare, fie o subordonare sau, cel puţin, un control mai mult sau mai puţin aparent al sindicatelor de către partidele politice de stînga.

în schimb, în Marea Britanie, într-o societate în care starul joacă un rol mai puţin central, conflictul industrial opune, în termenii lui Simmel, un fel de diadă ce îi lasă faţă în faţă pe muncitori şi patroni. Grevele sînt ăst-' fel aproape întotdeauna lipsite de orice dimensiune explicit politica, conflictul economic neducînd la un conflict politic; în Marea Britanie, clasa muncitoare rămîne loială sistemului politic datorită caracterului funcţional al sistemului reprezentativ, şi chiar dacă intră şi ea în conflicte sociale dure ce o opun patronatului, în cadrul unor mişcări mai de durată şi mai ample decît în Franţa — deşi mai rare decît acolo, după observaţiile lui Tilly —, ea nu îşi fixează scopuri explicit politice şi nu încearcă, de exemplu, asemeni clasei muncitoare franceze, sa acapareze puterea politică (Cronin, 1985). Iată motivul pentru care acum sindicatul controlează partidul şi îi impune această strategie de participare; trade-unionismul nu se prezintă ca o ideologie conflictuală, ci ca o viziune întemeiată pe ideea de participare şi de reprezentare. Puternica sindicalizare a clasei muncitoare ,

este aici pe măsura instituţionalizarii funcţiei sale *in* cadrul sistemului social; în acest sens, înţelegem faptul ca regulile jocului conflictual sînt, dacă excludem derapajul, mai bine acceptate de toţi.

Am putea continua prezentarea acestei sociologii comparate a conflictelor industriale subliniind de fiecare data cît de diferite sînt, prin natura şi finalitatea lor, luptele sociale (Crouch şi Pizzomo, 1978-1979). în Statele Unite, de exemplu, unde mobilitatea individuală şi mitul darwinian al supravieţuirii celor mai buni au servit multa vreme drept ideologie naţională, individualismul clasei muncitoare îl determină pe fiecare dintre membrii săi să îşi maximizeze propriile interese, mobilitatea teritoriala reducînd şi mai mult sentimentul conştiinţei de clasa, în acelaşi sens, şi protestantismul încurajează ascensiunea socială şi reuşita individuală. De aceea, nu de puţine ori ne-am întrebat, împreună cu Sombart, în legătură cu absenţa socialismului în Statele Unite, subliniind aceste trasaturi defavorabile luptelor colective. Pe de altă parte, am reţinut faptul ca muncitorii trăiesc cel mai adesea departe de locul lor de munca, această necoincidenţă determi-nîndu-i sa întreţină relaţii sociale cu persoane provenite din rîndul altor categorii sociale: or, se ştie că unitatea realizată de locul de muncă şi reşedinţă constituie un element crucial al conştiinţei de clasă şi al combativităţii muncitoreşti. Scăderea acesteia se datorează caracterului foarte eterogen al clasei muncitoare, ai cărei membri aparţin adesea unor minorităţi etnice foare numeroase, în această societate, grevele sînt mai ales lupte în vederea îmbunătăţirii veniturilor, duse şi aici exclusiv împotriva patronatului, autorităţile publice ce rămîn în acest sistem federal relativ sărac neinter-venind decît foarte puţin, deoarece forţa şi legitimitatea lor nu seamănă defel cu acelea ale statului francez, de pildă (Ross şi Hartman, 1960). în contextul american, conflictele industriale se integrează cel mai adesea procesului de negociere *(bargaîning)* ce caracterizează întreaga societate, iar modelul poliarhic permite deseori, aşa cum am notat deja, înţelegerea sa.

In mod mai general, trebuie sa avem de asemenea în vedere prezenţa unor mecanisme de integrare şi reprezentare ale diverselor interese sociale, printre care cele ale patronatului şi clasei muncitoare, în cadrul instituţiilor politico-administrative. Acest fenomen, calificat de Philippe Schmitter drept corporatism, contribuie Ia rîndul său la scăderea intensităţii conflic-telor industriale, în măsura în care reprezentanţii grupurilor aflate potenţial în conflict participă şi unii, şi alţii la punerea în practică a unei politici economice generale în cadrul autorităţilor publice. Acest proces de decizie, a cărui realitate trebuie verificata de fiecare data, evita uneori declanşarea conflictului printr-o gestionare a relaţiilor industriale, ce se înrudeşte cu modul general de guvernabilitate a societăţilor industriale. Naşterea unui stat al abundentei duce la politici distributive al căror control presupune participarea unor interese sociale multiple, ce preferă astfel maximi-

zarea propriilor cîştiguri în locul declanşării unor politici revendicative. Consecinţa corporatismului este diminuarea legitimităţii acţiunii sindicale tradiţionale şi lezarea concomitentă a mecanismelor clasice de reprezentare democratică. Simultan, par să înregistreze un recul atît conflictele industriale, cît şi luptele politice desfăşurate prin acţiunea partidelor, în măsura în care mandatarii multiplelor interese sociale ce acţionează în cadrul statului reuşesc să îşi controleze baza, transmiţîndu-i cererile şi beneficiind, în ceea ce îi priveşte, de retribuţii specifice, conflictele industriale pierd din intensitatea pe care puteau sa o aibă înainte. In realitate însă, lucrurile nu stau întotdeauna aşa. într-adevăr, în numeroase ţari, chiar industrializate, aceste procese de corporatism sînt departe de a funcţiona în măsura în care statul refuză integrarea acestor interese part icul ar iste în sînul propriilor sale structuri, sau datorita faptului ca grupurile sociale preferă sa-şi regleze singure diferendele, printr-o negociere în foiţă, sau, în sfîrşit, pentru ca aceste mecanisme corporatiste, chiar dacă se creează, suscită la rindul lor, ca reacţie, conflicte neinstituţionalizate cu atît mai violente cu cît sînt iniţiate de grupuri care încearcă să scape de orice control şi se lansează, de exemplu, în greve sălbatice, avînd la baza strategii cu atît mai dure, cu cît se desfăşoară în afara oricărei structuri de reglare. In Suedia, ca şi în Franţa sau în Marea Britanic, acest tip de grevă duce, în cadrul unor societăţi caracterizate printr-un consens intern din ce în ce mai puternic, la reapariţia unor conflicte fa fel de violente ca şi cele care se desfăşurau în secolul al XLX-lea, în perioada marii industrializări.

în afara acestor lupte ce îşi au originea în aparatul de producţie, se profilează de altfel noi mişcări sociale care nu ezită sa adopte confruntarea. Ele contestă politica mediului, resping cu tărie utilizarea energiei nucleare, se opun inegalităţilor dintre bărbaţi şi femei, încearcă transformarea sistemului şcolar etc. Mişcarea ecologistă ce se afla în rapidă dezvoltare aminteşte uneori de practici conflictuale de mare amploare arunci cînd se opune, de exemplu în Franţa, construirii de centrale nucleare, aşa cum s-a întîmplat la Malville, sau în Japonia, cînd încearcă să limiteze extinderea aeroporturilor ce destructurează şi mai mult spaţiul rural (a se vedea analiza construirii aeroportului Narita, realizată de Apter şi Sawa, 1984). Aceste noi mişcări sociale sînt iniţiate de actori sociali ce aparţin deseori claselor de mijloc şi au un înalt nivel de educaţie, ele nu sînt decît în mică măsură sub influenţa sindicatelor, organizarea lor are de multe ori la bază structuri de coordonare mai mult sau mai puţin provizorii, ce amintesc de o anumita tradiţie de consiliere, alergică la orice practică de negociere şi instituţionalizare şi care reînvie viziuni morale şi aproape mesianice asupra lumii, iar caracteristica lor principală este atracţia pentru acţiuni colective de natură foarte conflictuală.

în mod evident însă, eîe diferă tot aşa cum am văzut că diferă clasele muncitoare din ţările capitaliste, ale căror strategii sînt deosebite în funcţie, de exemplu, de tipul de stat cu care fiecare se confruntă în propriul sistem social. Dacă ne oprim, de pildă, asupra exemplelor de mişcări antinucleare ce izbucnesc în Franţa, în Germania sau în Statele Unite, constatăm imediat enorme variaţii în principal cu privire la recurgerea la violenţa. Astfel, în Franţa, aflata în faţa unui stat puternic şi închis, mişcarea antinucleară adoptă o strategie de confruntare violenta, *în* timpul căreia mii de manifestanţi au ciocniri dure cu poliţia, pe cînd în Statele Unite, lasînd deoparte unele situaţii excepţionale, cum au fost cele din 1979, cînd accidentul de la Three Mile Island a provocat mişcări colective de protest, în cadrul unui sistem politic descentralizat si deschis, acelaşi tip de mişcare poate folosi mijloace de acţiune „as inii laţi oniste" (grupuri de presiune, mijloace de influenţă locală etc.) prin care îşi deschide accesul la decizie. La urma urmei, în sistemele închise cu stat puternic, cum este Franţa, rezultatele obţinute în materie de repunere în discuţie a politicii nucleare ra-mîn nesemnificative, în timp ce în Statele Unite construirea de noi centrale nucleare este practic sistată (Kitschelt, 1985). în acelaşi sens, mişcările studenţeşti constituite în jurul unor valori identice se deosebesc profund unele de altele: astfel, în Franţa, după modelul centralizării statului, structura sistemului universitar permite o puternică centralizare a mişcării studenţeşti, accentuînd în felul acesta intensitatea confruntării, în timp ce în Statele Unite aceeaşi mişcare se adaptează extremei descentralizări a sistemului politic; în aceeaşi viziune comparativă, mişcarea feministă intra în Germania în conflict cu instituţiile politice centralizate si îşi radicalizează acţiunea, pe cînd în Statele Unite aceasta acţionează Ia nivel local prin strategii de lobby ce se organizează în jurul unor relaţii de influenţă şi nu de forţă, înţelegem mai bine acum cît de variabil de la o ţara la alta este gradul de radicalizare al acestor mişcări de contestare (Klandermans şi TaïTOW, 1988).

Teoria acţiunii colective îşi propune şi ea să realizeze o analiză comparativă a comportamentelor conflictuale, mai mult sau mai puţin radicale, ce se manifestă în diferite tipuri de societate. Pentru a-şi atinge acest scop, *a* trebuit însă să rezolve în prealabil anumite dificultăţi teoretice provocate de extrema diversitate a interpretărilor acestui tip de conflict, unele dintre ele orientîndu-se înspre perspective individualiste utilitariste, ce sînt totuşi uneori compatibile cu formularea sentimentului de solidaritate, iar altele, dimpotrivă, lansîndu-se în analize mai structurale ce pun accentul pe reţelele graţie cărora această acţiune colectivă se poate contura, înainte de a ne întoarce deci la dimensiunea comparativă, este important să amintim pe scurt termenii dezbaterii mai teoretice. Dacă acceptăm ideea că actorii sociali hotărăsc să participe la acţiuni colective, refuzînd în felul acesta stra-

tegiile „avantajului gratuit" ce le sînt totuşi oferite, dacă, contrar ipotezei esenţiale formulate de Mancur Olson, se consideră că participanţii la un grup latent pot dori în mod raţional sa-si manifeste realitatea sentimentului lor de apartenenţă la un grup social, în cadrul căruia personalitatea lor se structurează prin acţiunea comună, daca, concomitent şi în opoziţie cu logica teoriei alegerilor raţionale enunţată într-un mod pur utilitarist, se subliniază importanţa sentimentului de identitate pentru a înţelege motivele acţiunii colective, şi nu a interesului personal, aceasta din urmă fiind, dimpotrivă, la originea inacţiunii colective, atunci acţiunea colectiva apare ca o formă de angajare ce poate duce la adevărate confruntări conflictuale, ce nu se explică nici în mod iraţional, nici în mod pur utilitarist (Chazel, 1986; Pizzorno, 1986). Mobilizarea colectivă se poate sprijini în acest caz pe încrederea născută din interacţiunile sociale ce se înscriu în durată: aşa cum a fost subliniat de către interpreţii radicali ai teoriei alegerilor raţionale, numele unora fiind deja evocate mai sus, cum ar fi Jon Elster sau Mi-chael Taylor, cooperarea între actorii sociali, atunci cînd se poate organiza în timp, pune capăt tentaţiei „avantajului gratuit", deoarece acţiunea muncitorilor sau aceea a ţăranilor ce se angajează într-o confruntare colectivă se bazează deci deopotrivă pe o intenţionalitate reală şi pe un sentiment profund de solidaritate.

Această concluzie este esenţială deoarece ne permite să înţelegem altfel acest lucru relativ banal, şi anume înflorirea tot rnai accelerată a individualismului în societăţile occidentale: contrar unor idei general acceptate, individualismul nu produce neapărat vid social şi comportamente de retragere înspre viata privata, în detrimentul angajării pe scena politică. Putem astfel înţelege comportamentele muncitorilor, ca şi pe cele ale studenţilor sau ale femeilor ce se angajează într-un conflict, pornind de la aceasta intenţionalitate, şi nu în funcţie de o paradigmă holisticâ reificatoare. La urma urmei, dacă muncitorii, ţăranii sau infirmierele se hotărăsc să se alăture unei acţiuni revendicative, faptul se datorează unei decizii bazate pe propriile lor valori şi nu doar pe interesele lor individuale concepute în spiritul lui Bentham. Contrar atît individualismului utilitarist al lui Mancur Olson cît şi viziunilor reificatoare prea mecaniciste provenite, de pildă, dintr-un marxism interpretat prea des în mod pur structuralist, acţiunea colectivă poate fi atunci rezultatul nu unor simple calcule de rentabilitate pe termen scurt, şi nici al presiunii externe exercitata de o elită partizană ce aduce din exterior actorilor sociali o conştiinţă clară asupra istoriei, pe care aceştia nu ar deţine-o, ci chiar rezultatul interacţiunii dintre actori. Muncitorul, ca şi ţăranul raţional, după formularea Iui Samuel Popkin, se hotărăsc atunci să intre în istorie dînd naştere unor acţiuni colective mai mult sau mai puţin conflictuale. Se profilează astfel o lectură complet diferită, mai puţin holisticâ, a luptelor colective, a mişcărilor ţărăneşti, mai

mult sau mai puţin mesianice, precum şi a luptelor muncitorilor ce acceptă să se recunoască într-o viziune globala asupra lumii.

Ar fi totuşi bine să amintim aici şi teoriile acţiunii colective ce pun accentul în principal pe reţelele şi structurile organizatorice, şi permit elaborarea unei acţiuni colective, rnarcînd solidaritatea unui grup în confruntarea cu adversarii săi. O îndelungată tradiţie sociologică insistă asupra funcţiei grupurilor primare, a structurilor comunitare sau asociaţiilor, ce iau mai puţin în calcul dimensiunea afectivă pentru apariţia unei acţiuni confJictuale (Halebsky, 1976). Această dimensiune nu este totuşi întotdeauna suficientă pentru a provoca mobilizarea. Anthony Oberschall a susţinut astfel ideea conform căreia grupurile caracterizate printr-o formă sau alta de solidaritate internă nu intia într-o acţiune colectivă decît în măsura în caie, din alt punct de vedere, şi unele şi celelalte se găsesc într-o situaţie de segmentare în raport cu centrul societăţii, cu statul şi jocul politic în ansamblul său (Oberschall, l973). Această ruptura a reprezentării, această excludere, se dovedeşte propice declanşării acţiunii conflictuale presupusă de cele mai diverse ideologii: s-a încercat pe această cale demonstrarea modului în care mobilizarea nazistă putea fi explicată printr-o asemenea situaţie de segmentare. Ea presupune totuşi şi existenţa unor solide reţele ce modelează şi permit acţiunea colectivă: Charles Tilly a încercat astfel sa descrie aceste multiple forme de sociabilitate, de la cafenea la club şi la multiplele forme de viaţă asociativa Ia nivel local, care facilitează intercu-noaşterea, contribuie Ia apariţia încrederii, asigură solidaritatea şi detei mină acţiunea comună, îmbrăcînd succesiv unele forme de acţiune colectivă de tip competitiv, adică grupuri ce se opun unele altora, de tip defensiv, cînd ele înfrunta statul şi, în sfîrşit, de tip ofensiv, ce se exprimă într-un mod pro-activ, prin acţiuni dure uneori, dar care sînt de acum înainte oiga-nizate în cadrul organizaţiilor unei societăţi devenite democratice, cum sînt sindicatele sau partidele (Tilly, 1975, 1978, 1986). în acelaşi sens, şi unii istorici, cum este Maurice Agulhon, au pus accentul pe aceste reţele, de felul conspiraţiilor sau societăţilor secrete, în cadrul cărora se construieşte o viaţă colectivă şi se elaborează forme de rezistenţă cum a fost de exemplu aceea împotriva loviturii de stat a lui Ludovic Napoleon Bona-parte (Agulhon, 1979). Mobilizarea prin resurse pare a fi deopotrivă compatibilă cu o analiză a intenţiei actorilor ce se angajează, în cadrul unor asemenea reţele, în conflicte împotriva unor tipuri de patronat sau de stat foarte diferite unele în raport cu celelalte.

în acest sens, sociologia comparativă a acţiunii colective presupune şi de data aceasta să se ţină seamă în mod special de variabilele politice în raport cu care se organizează de fiecare dată. Unii sociologi, cum este Charles Tilly, au arătat în ce constau deosebirile existente între grevele muncitoreşti, în măsura în care muncitorii care iau parte Ia ele acţionează

şi în funcţie de tipul de stat, puternic sau slab intervenţionist, constituit în propria lor societate. Putem prelungi acest raţionament şi transforma tipul de stat, aşa cum am procedat anterior în cazul ipotezei noilor mişcări sociale, într-o variabilă specifica ce permite explicarea diversităţii strategiilor colective. Din această perspectivă, acţiunile muncitoreşti, ca şi cele ale mişcărilor naţionaliste, au deopotrivă drept criteriu de organizare logica proprie fiecărui stat, recurgînd astfel în principal la strategii de confruntare sau, dimpotrivă, de reprezentare, după cum se desfăşoară în cadrul unor state puternic sau, din contiâ, recent instituţionalizate (Birnbaum, 1982). Şi, în mod mai general, putem înţelege chiar revoluţia, foima maximală a acţiunii confhctuale, ca un proces parţial determinat de aceste variabile pur politice. Conform ipotezei dezvoltate de Theda Skocpol, revoluţiile sociale se produc mai ales cînd au în faţă tipuri de stat profund birocratizate care, în cadrul confruntărilor militare externe cu state situate în societăţi cu economie mai evoluată, sînt incapabile să se transforme, avînd în vedere rezistenţa aristocraţiei ce şi-a pierdut, printre altele, sub acţiunea centralizatoare a statului puternic, orice control asupra puterii locale; în felul acesta, masele ţărăneşti care şi-au păstrat reţelele şi structurile aso-ciative iniţiază veritabile revoluţii pe care statul nu le poate controla, dai' care finalmente, la încheierea procesului revoluţionar, vor servi şi mai mult la sporirea autorităţii acestei puteri de stat (Skocpol, 1979). Revolu-ţia, cea mai radicală formă a conflictului, este descrisă în această analiza în mod comparativ ca un fenomen propriu-zis politic.

Altfel spus, aceasta interpretare a revoluţiei ne îndepărtează definitiv de explicaţiile mai tradiţionale şi, în special, de cele care stabileau o legătură între acest tip de conflict şi frustrări devenite insuportabile. Acest curent psihologic este ilustrat de lucrările lui James Davies sau ale lui Ted Gurr; după cum arată acesta din urma în lucrarea sa *Why men rebel? (De ce se revoltă oamenii?).,* pornind de la principiul fmstrare-furie-agresiune, am putea înţelege revoltele produse de ne satisfacerea „aşteptărilor cres-cînde". Conform celor susţinute de Ted Gurr, „condiţia necesară pentru declanşarea unui conflict civil violent este privarea relativă, definita drept perceperea, de către actori, a unei diferenţe între aşteptările pe care le au faţa de unele valori şi capacităţile aparente ale mediului în care trăiesc de a le produce" (Guri, 1970; Mironesco, 1982). Aceasta întoarcere la subiectivitate în analiza revoluţiei poate în mod evident pretinde ca se inspiră din viziunea unui Tocqueville, farâ ca astfel să aibă un caracter mai puţin re-ductiv în raport cu interpretările propuse de către autorul lucrării *Vechiul Regim şi Revoluţia,* care ţinea şi el seama, de pilda, de natura statului în explicarea Revoluţiei franceze. Regăsim totuşi această ipoteză a frustiării relative în lucrările lui James Davies pentru care „există riscul de pro du-ceie a unor revoluţii atunci cînd o perioadă de progres material, atît eco-

nomic cît şi social, este urmată de o scurta perioada de recesiune acută"; în această situaţie, „prăpastia dintre aşteptări şi satisfacţii se adînceşte rapid şi devine intolerabilă", iar în acel moment izbucneşte revoluţia (Davies, 1969). Aceste interpretări pur psihologice ale fenomenului revoluţionar nu sînt în măsură să perceapă trecerea de la nemulţumire Ia mobilizarea împotriva unor autorităţi si, la modul global, împotriva statului ca atare (Chazel, 1985).

Pentru studierea fenomenelor revoluţionare, precum şi a celorlalte forme de acţiune colectivă ce dau naştere la conflicte, este deci preferabil să evitam aceste interpretări total psihologice, respingînd deopotrivă viziunile reducţioniste ce limitează conflictele doar Ia motive economice, în contexte constrîhgătoare mai mult sau mai puţin marcate, indiferent de natura lor, conflictele au Ia bază intenţionalitatea actorilor sociali participanţi, valorile lor şi, mai general, propria lor cultura; am dori în încheiere să subliniem acum dimensiunea politică propriu-zisă ce îi orientează pe actori şi grupurile pe care aceştia le alcătuiesc, şi în funcţie de care îşi elaborează acţiunile revendicative împotriva diverselor autorităţi, în realitate, teoreticieni ai conflictului cum sînt Simmel sau Coser nu o plasează cu adevărat în centrul analizelor lor şi nu încearcă să explice în mod special conflictul politic. Poate doar Dahrendorf se străduieşte să îl ia în considerare dar, inegaHtară cum este, concepţia sa asupra autorităţii şi asupra conflictelor generate de aceasta se apropie pur şi simplu de curentele elitiste şi rămîne prea generală prin aplicarea fără nici o deosebire la toate organizaţiile.

Chiar dacă nu putem decît respinge cadrul teoretic global în care îşi situează Cari Schmitt analizele, avem totuşi posibilitatea să vedem în el pe unul dintre rarii autori ce deosebesc radical conflictele politice de toate celelalte: într-adevăr, pentru el, „inamicul nu poate fi decît un ansamblu de indivizi grupaţi ce înfruntă un ansamblu de aceeaşi natură... inamicul nu ar putea *fi* decît un inamic public". Neglijînd prea brutal tot ceea ce e de domeniul economicului sau culturalului, Schmitt susţine totuşi că „odată realizată, configuraţia amic-inamic este prin însăşi natura sa atît de puternică şi hotărîtoare încît, de îndată ce provoacă aceasta regrupare, antagonismul nonpolitic respinge în plan secund criteriile şi motivele anterior valabile, ce erau pur religioase, pur economice sau pur culturale, pentru a se supune condiţiilor total diferite şi originale ale unei situaţii de acum înainte politice" (Schmitt, 1963). Dacă nu putem decît să ne delimităm de concluziile la care ajunge autorul eseului *Noţiunea de politică,* ce ne propune o apologie a statului cuceritor, pe care îl apropie de nazism (Bendersky, 1983), dorim să atragem atenţia asupra acestei dimensiuni specifice a conflictelor, pe care sociologii au neglijat-o prea des: într-adevăr, o regăsim aproape întotdeauna chiar la baza conflictului în care se angajează împreună nişte indivizi.

Dar, în afara conflictelor externe dintre state, ca variabilă cruciala a confruntării la care se gîndeste Schmitt într-un mod prea limitativ, trebuie să ne oprim şi asupra confruntărilor interne ce dobîndesc o dimensiune efectiv politica cînd se organizează şi ele în raport cu fiecare tip de stat. Lucrările Iui T. Skocpol referitoare la crizele „propriu-zis politice", ce dau naştere unor revoluţii sociale, sau cele ale lui Charles Tilly ce pune în centrul analizei sale transformarea tipurilor de acţiuni colective pur politice, precum şi, în multe privinţe, lucrările lui Maurice Agulhon, ce evidenţiază trecerea de la forme de sociabilitate Ia acţiunea politică propriu-zisă, toate acestea ne permit, dimpotrivă, sa înaintăm în înţelegerea acestui tip de conflicte, în cadrul cărora actorii sociali grupaţi în asociaţii, partide, cluburi, mişcări sau chiar secte se angajează în lupte politice asemănătoare celor purtate în timpul Revoluţiei franceze, cînd au putut fi cunoscute, poate pentru prima dată, aceste forme de acţiune colectivă la care au participat atîţia actori, reprezentînd viziuni asupra lumii şi ideologii contrare (Aya *et al.,* 1989). Acţiunea colectivă devine atunci explicit politică, vi-zînd însăşi puterea, cucerirea ei sau, mai simplu, repunerea în discuţie a distribuirii sale actuale.

Bibliografie

ADAM G.. REYNAUD T. D. (1978). *Conflits du tra\>cril et changement social,* Paris. PUF. AGULHON M. (1979). *La Republique au vîllage. Leş popiliations du Var dans la Revoluţion ă la ll[c] Repuhliqite,* Paris. Le Seuil. ALEXANDER J. (1987). *Twenty lectures sociologica! theory sine e World War II.* New York, Columbia University Press, ALEXANDER J. (ed.) (1988), *Durkheimian sociology: cultural studies,* Cambridge. Cambridge University Press.

ANSART P. (1977). *Ideologies. ronflits et pou\>oir.* Paris. PUF. APTER D.. SAWA N. (1984). *Agerinst the state politic s and social protest in Japan,* Carnbridge. Harvard University Press.

ARON R. (1962), *Paix et guerre entre Ies nations,* Paris, Calmann-Levy. 1984. AYA R. *et ai* (1989), „La Revoiution en echec: des situations revolutionnaires sans denouements revolutionnaires", *Revue francaise de Sociologie,* XXX, 3^4, 559-586. BADIE B. (1978). *Le developpement politique,* Parts, Economica, BARNES H. E. (1966), *An introduction Io the history of sociology.* Chicago. University of Chicago Press. BENDERSKY J. (1983), *Cari Schmitt theorist of the Reich,* Princeton, Princeton University Press.

BERCOVITCH J. (1984). *Social conflicts andthirdparties,* Boulder. Westview Press. BERNARD T. (1983). *The consensus conflict debate,* New York, Columbia University Press. BlRNBAUM P. (1975), *La fin du politique.* Paris, Le Seuil. BIRNBAUM P. (1982). *La logique de l'Etat,* Paris, Fayard. BiRNBAUM P. (1984), *Dimensiona dupouvoir,* Paris, PUF.

BOUDON R. (1984). *La place du desordre*. Paris. PUF, 1991 (coli. «Quadrige»): trad rom.
(fragm.)' *Locul dezordinii*, în *Texte sociologice alese*, Humanitas, Bucureşti. 1990. BOURRICAUD F. (1961), *Esquisse d'une theorie de l'autorite*. Paris. Pion. 1970 (2e ed. aug-
mentee) BOURRICAUD F. (l 977), *L 'individualisme institutiotmel. Essai sur la sociologie de Talcott Parsons*, Paris. PUF.
BRICKMAN P. (ed.) (l 974), *Social conflict*, Lexingîon, Heath & Co. BuTTERWORTH R. (1976), *Managing interstate conflicts, 1945-1974*, Pittsburgh. Universi-
ty of Pitîsburgh Press. CAPLOW T. (1968), *Two against om Coalitions in Triads*, Englewood Cliffs, Prentice-
Hall; tr. fr. *Deux contre un*, Paris, A. Colin. 1971. CHAZEL F. (1974), *La theorie analytique de la societe dans I'ceuvre de Talcott Parsons*,
Paris, Mouton. CHAZEL F. (1985), „Leş mptures revolutionnaires", in M. Grawitzet J. Leca, *Trăite de science politique*. Paris, PUF. voi. 2. CHA7EL F. (1986). „Individualisme, mobilisation et action collective". in P. Birnbaum et
J. Leca. *Sur l'individualisme*. Paris. Presses de la Fondation naţionale des Sciences
politiques. CoHEN G A (1978), *Karl Marx's theory ofhistory. A defence*, Prmceton. Princeton University Press.
COLEMAN J. (1957). *Community conflict*, New York. Free Press. COLLINS R. (1967), *Conflict sociology*, New York. Academic Press. COUINS R. (1988). „The durklieirnian îraditkm in conflict sociology". in J. Alexander
(ed.). *Durkheîmian sociology: cultural studies*, Cambridge. Cambridge University Press. COSER L. (1956), *The functions of social conflict*, Glencoe, The Free Press of Glencoe; tr.
fr *Lesfonrtions du conflit social*, Paris. PUF. 1987. COSER. L. (1968), *Continuities in the study of social conflict*, New York, Free Press: tr. fr.
Lesfonctions du conflit social. Paris. PUF. 1987.
CRONIN J. (1985). *Industrial conflict in modern Britain*, Londra, GroomHelm. CR.OUCH C-.PIZZORNO A. (1978-1979), *The remrgence of class conflict in Western Europe*
since 1968, Londra, MacMillan. DAHL R. (1961). *Who governs?*, New Haven. Yale University Press: tr. fr. *Qiu gouverne?*,
Paris. A. Colin. 1971. DAHL R. (1963), *Modern politica! analysis*, Englewood Cliffs. Prentice-Hall; tr. fr.
L 'analysepolitique contemporaîne. Paris. Laffont. 1973. DAHL R. (1971). *Polyarchy*, New Haven, Yale University Press. DAHRENDORF R. (1957), *Sozîale Klassen und Klassenkonflikt in der industtiellen Gesellschaft*. Stuttgart. Ferdinand Enke: tr. fr. *Classes et conflits de classes dans la societe*
industrielle, Paris/La Haye. Mouton, 1972. DAVIES J. (1969). „The J-curve of rising and declining satisfacîions as a căuşe of some
great revolutions and a contained rebellion". in H. Graham, T. Gurr (ed.). *Violence in*
America, New York, SignetBooks. DEUTSCH M (1977), „Recurrent themes in the study of social conflict", *Journal of Social*
Issues,^. l, 222-225.
DOUGLAS A. (1962), *Industnalpeacematâng*, New York. Columbia University Press. DURKHEIM E. (1893). *De la divizion du tra\-aii social*. Paris. F. Alean; Paris. PUF, 1973. DURKHEIM E. (1895). *Leş regles de la methode sociologique*. Paris. F. Alean; Paris. PUF,
1986; trad. rom.: *Regulile metodei sociologice*. Editura ştiinţifica, Bucureşti, 1974. DURKHEIM E. (1950), *Lecons de sociologie. Physique des mceurs et du droit*. Paris, PUF,
1969. EASTON D. (1965). *A system analysis of politica! life*, New York. Wiley; tr. fr. *Analyse du*
systeme politique. Paris. A. Colin, 1974. ELSTER J. (1985), *Maldng sen.se of Marx*, Cambridge, Cambridge University Press; tr. fr.
Karl Marx. Une interpreta/ion analytique. Paris, PUF, 1989.

FIREMAN B.. GAMSON W. (1979), „Uîilitarian logic in the resource mohilization perspective", in Z. Mayer. J. MacCarthy (ed.). *The dynamics of social movements resource mobilization social control and tactics,* Cambridge, Winthrop Publishers. GLUCKMAN M. (1956). *Custom and conflict in Africa,* Oxford, Blackwell. GOULDNER A. (l 970). *The coming of Western sociology,* New York. Basic Books. GURR T. (1970). *Why men rebel*[7], Princeton. Princeîon University Press. HAAS M (l 974). *International conflict,* New York. Bobbs-Merrill. HALEBSKY S. (1976). *Mass socicty andpohtical conflict,* Cambridge. Cambridge University Press. HlRSCHMAN A. (1970). *E\it, voice and loyalty. Response to decline in firms, organizations and staies,* Cambridge, Harvard University Press; tr. fr *Face au declin des entreprises etdes institutions,* Paris. Ed. Ouvrieres. 1972

KAHN H (1960). *On thennonuclear war,* Priliccton. Princeton Univcrsity Press. KlTSCHELT H. (1985). „Political opportunity structures and political protest: anti-nuclear movements in four democracics". *British Journal of Political Science,* 16. 57-S5 KLANDERMANS B.. TARRO\V S. (1988), „Mobilizalion into social movements: synthesizing European and American approaches". m B. Klandermans. H. Kriesi, S. Tarrow. *F rom strncture to action comparing social movements research across cultures,* Greenwicb, Jai Press. \ol 1.

KRIESBERG L. (1973). *The sociology of social c onflirt,* Englewood Cliffs, Prentice-Hall. LEQUIN Y. (1981). *Leş ouvriers de laregion lyonnaise,1848-19]4,* I.yon. Presses Univcrsitaires de Lyon. LlJPHART A. (1975), *The politics of accommodation. Plundiim and detnocracy in the Netherlands,* Berkeley. University of California Press LlPSET S.. ROKKAN S. (ed.) (1967), *Party system? and voter aîignments,* New York. Free Press. LOCKWOOD D. (1956). „Quelques remarques â propos de «The social system»". in P. Birnbaum. F. Chazel. *Tiieorie sociologique.* Paris. PUF. 1975 LORWIN V. (1974). „BelgiunT conflict and compromise", in K McRae (ed.). *Consocîational detnocracy politica! accommodation în segmented societiei,* Toronto. McClelland & Stewert.

MARGBRISON G.. LEARY M. (1975). *Managing induitrial conflicts The mediator's role,* Bradford. MCB Books MARTINDALI- D. (1964). *The nature and type s of sociologica! theory,* Londra, Routledge & Kegan Paul. MAR.X K. (1847). *Dos Elend der Philosophie,* Berlin. Dietz: trad. rom.: *Mizena filozofiei,* în Marx/Engels. *Opere,* voi. 4, Editura politică. Bucureşti. 1958. MARX K. (1852), *Der Achzehnte B rum ai re des Loiiis Napoleon,* New York. Wcydemeyer: trad. rom.: *Optsprezece Brumar al lui Ludovic Bonaparte,* în Marx/Engels, *Opere,* voi. 8. Editura politică, Bucureşti. 1960. MARX K. (1859), Preface â *Gntndrisse der Kritik der pohtischen Oekonomie;* trad rom.: „Prefaţă" la *Contribuţii la critica economiei politice,* in Marx/Engels. *Opere,* voi. 13, Editura politică. Bucureşti. 1962 MILLS C. (1959), *The social imagination,* New York, Oxford University Press; tr. fr. *L 'imagination sociologiqne.* Paris, Maspero. 1967. MIRONESCO C. (1982). *La logique du conflit,* Lausanne, Favre. MULLER E., OPP K. (1986). „Raţional cboice and rebellious collective action". *American Pohtical Science Review,* 80, 2. 471-487. NlSBfiT R. (1966). *The sociological tradition,* New York, Basic Books; îr fr. *La tradition sodologique,* Paris, PUF, 1984. NOIRIEL G. (1984). *Longuy. Immigres etproletaires, 1880-1908,* Nancy. Presses Universitaires de Nancy.

OBERSCHALL A. (1973). *Social conflict and social movements,* Englewood Cliffs. Prentice-
Hall: tr. fr. (fragm.) in P. Bimbaum, F. Chazel. *Sociologie politique.* Paris, A. Colin.
1978.231-241. OLSON M. (1965). *The logic ofcollective actîon,* Cambridge, Harvard Universily Press: tr.
fr. *La logique de l'action collective.* Paris. PUF, 1978. PARSONS T. (1937), *The structure of social action,* New York, The Free Press; Londra,
McGraw-HilI. 1964,
PERROT M. (1974), *Leş ouvriers en greve.* Paris, Mouton. PIZZORNO A. (l 986). „Sur Ia rationalite des choix democratiques". in P. Birabaum, J. Leca,
Sur l 'individualisme. Paris. Presses de la Fondation naţionale des Sciences politiques. PRZEWORSKI A. (1985). *Capitalism andsocial democracy,* Cambridge. Cambridge Univer-
sity Press.
PRZEWORSKI A.. SPRAGUE, J. (1986), *Paper stones. A histoiy of electoral socialism,* Chicago. University of Chicago Press. RAPOPORT A. (1960). *Fights, games and debates.* Arm Arbor. University of Michigan
Press; tr. fr. *Combats, debats etjeiix.* Paris. Dunod, 1967.
Ross A., HARTMAN P. (1960). *Changing patterns of industrial conflict,* New York, Wiley. SCHELLING T. (1963). *The strategy of conflict,* Londra/New York. Oxford University Press:
tr. fr. *La strategie du conflit,* Paris, PUF. 1986. ScHMITT C. (1963). *Theorie des Partisanen: Zwischenbemerkung zum Begriffdes Politis-
chen.* Berlin. Dunckcr & Humblot: îr. fr. *La notion de politique. Theorie du partizan,*
Paris, Calmann-Levy. 1972.
SEJLER D. (1986). *De la comparaison des partis politiques.* Paris. Economica. SHORTER E.. TILLY C. (1974). *Strikes in France,* Cambridge. Cambridge University Press. SIMMEL G. (1908). „Der Streit und die Kreuzung sozialer Kreise". in *Soziologie,* Leipzig.
Duncker & Humblot; ir. engl. *Conflict. The web ofgi-oiip affiliations,* New York, Free
Press. 1964. SltoCPOL T. (1979). *States and social revolutions; a comparative analysis of France, Rus-
sia and China,* Cambridge. Cambridge University Press: tr. fr. *Etats et revolutions
sociales. La revolution en France, en Russie et en Chine,* Paris. Fayard. 1985. SPENCER H. (1874-1875). *The principles* of sociology, New York. D. Appleton; tr. fr.
Principes de sociologie. Paris. F. Alean. 1882-1887. 4 voi. TAYLOR M. (1987). *The posfibility of cooperation,* Cambridge. Cambridge University
Press.
TILLY C. (l 978). *From mobilizafion to Revolution,* Reading. Addison-Wesley. TILLY C. (1986). *The contentioiis France,* Cambridge/Londra. Harvard University Press;
Ir. fr. *La France conteste: de 1600 ă nosjours,* Paris. Fayard, 1986.
TILLY d, TILLY L- TILLY R. (1975), *The rebellious century 1830-1930,* Cambridge, Harvard Universiîy Press.
TOCQUEVILLE A. DE (1835-1840). *De la democraţie en Amerique.* in *(Emves completes,*
Paris, Gallirnard, 1.1.2 voi.. 1961; trad. *mm.: Despre democraţie în America,* Humani-
îas, Bucureşti. 1995.
TOURAINE A. (1966), *La conscience ouvriere.* Paris. Le Seuil. WEBER M. (1922). *Wirtschaft und Geseilschaft,* Tuibingen. J. C. B. Mohr; tr. fr. (fragm.)
fccononrie et societâ. Paris, Pion. 1971.
WoLFF K. (1950). *The sociology ofGeargSimmel,* New York. Free Press. WR.ONG D. (1976). „The oversocialized conception of mân in modem sociology. Postscript
1975". in *Skeptical sociology,* New York. Columbia University Press. WRONG D. (1979). *Power, fonns, bases anduses,* Oxford. BasilBlackwell. YOUNG O. (1967). *The intennediaries: Third parties in internaţional crisis,* Princeton,
Princeton University Press.

7 MIŞCĂRILE SOCIALE

de FRANCOIS CHAZEL

Mişcările sociale constituie astăzi un obiect recunoscut a! analizei sociologice. O data cu agitaţii ani şaizeci în Statele Unite şi cu amploarea pe care au luat-o în Europa, începînd cu 1968, ceea ce a fost cunoscut sub numele de „noile mişcări sociale", s-au înmulţit şi studiile de caz si lucrările de factură teoretică mai ambiţioase, încetul cu încetul, această temă de cercetare s-a *instituţionali zaţ,* ducînd la publicarea anuală, începînd cu 1978, a unui volum intitulat *Research in Social Mouvements, Conflict and Change {Cercetări privind mişcările sociale, conflictul şi schimbarea).* Doua au fost consecinţele majore ale acestui proces de instituţionalizare. Pe de o parte, legitimitatea *ştiinţifică* a studiului mişcărilor sociale a fost consolidată, dacă nu pe deplin consfinţită, prin apariţia primelor bilanţuri consacrate cercetărilor în acest domeniu şi menite să pună în evidenţă rezultatele obţinute — în acest sens, articolul lui Jenkins (1983) din *Annual Review ofSociology* este semnificativ, cel puţin pentru curentul mobilizării resurselor — ca şi prin preocuparea recentă de a da acestei cercetări un cadru mai pronunţat comparativ, lucru evident în cartea semnată de Klan-dermans, Kriesi şi Tarow (1988). Pe de altă parte, ca obiect al cercetării sociologice, mişcările sociale şi-au cucerit treptat *autonomia:* ele deţin deja un capitol special în ultimele tratate de sociologie apărute (cum este cel al lui Smelser [1988] Ia care au colaborat, pentru tema în discuţie, McAdam, McCarthy şi Zald). Intr-adevăr, mişcările sociale nu mai sînt abordate prioritar din unghiul *comportamentului colectiv.,* ca o manifestare specială, şi chiar originală, a acestuia. Ele nu merita doar un tratament special datorat complexităţii specifice, ci reprezintă pentru sociolog un obiect de studiu de sine stătător. Considerăm că majoritatea sociologilor americani şi europeni contemporani ar subscrie la acest principiu. Deşi pentru ei nu se pune problema eliberării de sub aceeaşi tutelă: în Europa, bătălia s-a dat împotriva unei concepţii reductive, ce avea tendinţa de a vedea în mişcările sociale doar o manifestare secundara, ca să nu spunem un sub-produs, al *conflictelor de clasă,* în timp ce peste ocean riscul consta în neglijarea specificităţii lor în cadrul unei perspective cuprinzătoare a comportamentului colectiv, chiar dacă aceasta din urma a dat naştere unei tradiţii în studierea mişcărilor sociale.

Aceste cîteva remarci sînt suficiente pentru a arăta ca noţiunea de mişcare socială nu face parte dintre conceptele elementare *(unit-ideas)* ale sociologiei, aşa cum au fost ele analizate de Nisbet, precum şi faptul că acest domeniu de cercetare nu coboară atît de adînc în tradiţia sociologică precum alte ramuri ale disciplinei. Ceea nu presupune totuşi ca este suficienta o abordare în lumina preocupărilor contemporane. Ne propunem mai cu-rînd prezentarea în linii mari a elaborării progresive a acestui domeniu, o data cu noţiunile sale centrale, instrumentele de analiză folosite, elementele preluate de la teoria generală şi, complementar, eventuala sa contribuţie la aceasta. Vom urmări astfel evidenţierea unui proces de *maturizare* a reflecţiei sociologice, fără a renunţa, bineînţeles, la obiectivul principal, şi anume prezentarea unui bilanţ actual al cercetărilor.

în prealabil însă, ne vom confrunta cu problema spinoasă a definirii unei mişcări sociale; după cum vom încerca, în cadrul aceleiaşi introduceri generale, să circumscriem mizele teoretice majore pe care le avansează o sociologie a mişcărilor sociale, astfel încît să devină posibilă *in fine* o apreciere mai exactă a rezultatelor dar şi a limitelor sale prezente.

O caracterizare elementară a mişcării sociale

Atunci cînd se încearcă definirea unei mişcări sociale, principalul obstacol întîlnit în general este dubla problema a delimitării sale empirice şi a identificării sale analitice, în conformitate cu primul punct de vedere, mişcările sociale pot apărea, dacă preluăm o formulă de Ia Hanspeter Kriesi, ca „fenomene ce pot fi greu surprinse *(elusive* fără limite clare în spaţiu şi timp" (1988, p. 350); este vorba aici despre o dificultate de care unele încercări de definire — şi vom semnala un asemenea caz — nu ţin întotdeauna seama. Importanţa acesteia ar fi doar relativă dacă am putea identifica o mişcare socială pe baza unor criterii analitice clar definite. Or, nu numai ca aceste criterii sînt diferite de la un autor la altul, dar ele diferă considerabil şi din punctul de vedere al nivelului de exigenţă presupus. Vom ilustra această idee cu două exemple opuse. Pe de o parte, McCarthy şi Zald propun, într-un articol cunoscut, următoarea definiţie: „O mişcare socială este un ansamblu de opinii şi de credinţe comune unei populaţii ce îşi exprima preferinţele pentru schimbarea unor elemente ale structurii sociale şi/sau ale distribuţiei recompenselor într-o societate" (l977, pp. 1217-1218). In această accepţie, mişcările sociale nu sînt, aşa cum o recunosc cei doi sociologi americani, „nimic altceva decît structuri de preferinţe", *cu condiţia* ca acestea sa fie „orientate înspre schimbarea socială"; în mod cu totul surprinzător, această definiţie nu spune nimic despre mobilizarea

actorilor sociali şi eforturile lor de a traduce aceste preferinţe într-o acţiune colectivă. La urma urmelor, criteriu! reţinut pare prea *vag* pentru a putea servi la identificarea unei mişcări sociale; iar în aceste condiţii, nu este defel surprinzător ca Zald şi McCarthy abandonează foarte repede nivelul — definit precar —- al mişcării sociale propriu-zise, pentru a se opri asupra celui al *organizaţiilor* mişcării sociale (SMO) şi al *industriei* (SMI) pe care o alcătuiesc toate organizaţiile ce se consacră actualizării unui acelaşi ansamblu global de preferinţe. Pe de altă parte — şî în sens invers — Alain Touraine a fost apărătorul unei concepţii foarte exigente asupra mişcărilor sociale ce s-ar recunoaşte, deopotrivă, după un mod de acţiune, un tip de participanţi şi — probabil în primul rînd — după o anumită miză. într-adevăr, mişcările sociale constau, după părerea lui, în l/ o „acţiune conflictuala", *21* întreprinsă de „un actor al unei clase", 3/ ce se opune adversarului său de clasa în „controlarea sistemului de acţiune istorică" (l 973, p. 347), în „conducerea socială a istoricităţii" (l 978, p. 104). Determinantă din această perspectivă este prezenţa simultană a celor trei aspecte strîns legate, întemeiată pe postulatul existenţei în societatea respectivă a unui conflict social central ce s-ar exprima tocmai printr-un „cuplu de mişcări sociale antagonice". Aplicarea unor criterii atît de *constrângătoare* duce la limitarea drastică a domeniului mişcărilor sociale; şi poate fi o opţiune prea costisitoare. Am putea merge şi mai departe întrebmdu-ne ce fenomene ar mai merita denumirea de mişcare socială, pornind de Ia asemenea criterii. Desigur, Touraine ar putea replica pe bună dreptate că în construcţia sa analitică — precum în orice construcţie de acest gen — nu există o relaţie strictă de corespondenţă cu realitatea empirică, a cărei observare nu ne-ar putea deci oferi direct o mişcare socială într-o formă pură; dai" acest efort legitim de clarificare nu îl transformă totuşi pe sociolog într-un alchimist: justificarea sa este dată cu adevărat doar de calităţile sale *euristice.* Or, nu putem înlătura senzaţia de disconfort pe care o le-simţim în faţa principalei concluzii la care ajung toate studiile realizate de Alain Touraine şi colaboratorii săi: nici una dintre noile mişcări sociale analizate nu se ridică la demnitatea unei Mişcări Sociale (majusculele ne aparţin). Astfel, *„lupta* studenţească nu este o *mişcare socială.,* aşa cum ar vrea ea să fie" (1978, p. 365). Nici lupta antinucleară nu este, la drept vorbind, o mişcare socială: ea este mai degrabă de domeniul „contestaţiei profetice" (l 980, pp. 333-338); ea este — în ipoteza cea mai favorabilă — o „premişcare socială", precursoare a noilor conflicte specifice societăţii postindustriale. La urma urmelor, un singur candidat poate pretinde în mod serios la titlul de mişcare socială: mişcarea muncitorească, „definită (aici) prin lupta sa împotriva capitalismului pentru dobîndirea controlului asupra dezvoltării industriale" (1973, p. 347), înainte de a cunoaşte un declin iremediabil, o dată cu criza societăţii industriale şi începuturile unui

nou tip de societate, în realitate, Touraine îşi construieşte noţiunea generală de mişcare sociala pe baza acestui model al mişcării muncitoreşti, dar Ie rămîne istoricilor şi specialiştilor sa decidă în ce măsura el se bazează pe o viziune idealizată; iar sociologia sa se întemeiază întru totul pe pariul formării unei mişcări sociale la fel de centrală în societatea pe cale de a se constitui pe cît fusese mişcarea muncitorească în societatea industrială.

Doar acest pariu justifică limitele foarte stricte impuse definirii mişcărilor sociale, iar daca socotim, aşa cum este şi cazul nostru, că acest pariu este periculos, nu mai avem nici un motiv major să folosim criterii atît de exigente, fie că este vorba despre centralîtatea mişcărilor sociale, fie despre legătura lor necesară cu actorii claselor[1].

Putem înţelege, pe baza acestor două exemple, cît de problematică este noţiunea de mişcare socială; de aceea, am considerat prudent să ne limităm ambiţiile la formularea unei caracterizări elementare. Insă nici această caracterizare nu este lipsita de riscuri, deoarece trebuie evitată *reificarea* mişcării sociale, concepînd-o asemeni unui grup şi, deopotrivă, *ipostazierea* acesteia prin conferirea unei voinţe colective, raspunzînd astfel unei duble tentaţii căreia Heberle (1951), atît de important prin activitatea sa de descifrare, şi, pe urmele lui, Wilkinson (1971) nu au putut să-i reziste. O mişcare socială trebuie analizată în termeni de *proces* şi nu prin referire la vreun substrat grupai. Iar caracterul colectiv j se poate recunoaşte, fără a aluneca prin aceasta într-o ontologie îndoielnica.

Or, mtîmplarea face că Herbert Blumer a răspuns acestei duble exigenţe, propunînd considerarea mişcărilor sociale drept „acţiuni colective ce urmăresc stabilirea unei noi ordini de viaţă" (1946, p. 199). Vom reţine deci această formulare ca punct de plecare, ea avînd şi avantajul ca insistă asupra raportului dintre mişcările sociale şi schimbare. In această privinţă se impune însă o precizare: o mişcare socială nu este în mod obligatoriu
1 -orientată înspre inovaţie; dimpotrivă, se întîmplă ca unele să fie orientate înspre restauraţie.

Ar *fi* bine totuşi sa mergem mai departe decît Blumer în sensul precizării făcute. Prin formularea sa, acesta (ne) propune în principal un cadru general de referinţă, pertinent, după părerea noastră, *în* abordarea definirii unei mişcări sociale; dar el râmîne la o accepţie foarte extensivă — ca să nu spunem prea cuprinzătoare — a noţiunii, după cum rezulta din locul pe care îl acordă „mişcărilor expresive" în clasificarea mişcărilor sociale, alături de ceea ce numeşte „mişcări generale" şi „mişcări specifice". Denu-

1. Ultima trăsătură nu trebuie să ne facă să uităm inversarea operată de această perspectivă faţă de ortodoxia marxista: clasa ou mai este pe primul loc. ci mişcarea; departe de a fi o manifestare secundară a conflictelor de clasă, mişcările sociale devin expresia lor constitutivă. Această inversare, ce constă in insistenţa pe actori şi în schimbarea ce o însoţeşte, explică in bună măsură atracţia exercitată, cu titlul de antidot, de către sociologia tou-raîniană în perioada de „glaciaţiune" intelectuală din anii şaptezeci.

mirea de mişcare socială ar trebui mai degrabă folosită pentru anumite tipuri speciale de acţiune colectivă, orientate înspre schimbare: aceasta este cel puţin poziţia pe care ne vom situa.

In mod concret, nu putem accepta poziţia prea ambigua adoptată de Blumer în privinţa interpretării tendinţelor culturale. Intr-adevăr, pe de o parte, el subliniază explicit cadrul propice pe care îl reprezintă „curentele culturale" *(cultural drifts)* pentru apariţia mişcărilor sociale (1946, pp. 199-200): în felul acesta, curentele culturale nu ar depinde, ca atare, de mişcările sociale, ci ar reprezenta mai degrabă un sol fertil pentru dezvoltarea lor; el operează astfel o distincţie clară, sugerînd totodată o pista de cercetare deosebit de fecundă. Pe de altă parte — şi din nefericire — avem sentimentul că revine asupra acestei distincţii atunci cînd abordează fenomenele de modă, înţelese în sens larg, precum şi dinamica gusturilor pe care acestea Ie presupun, în capitolul consacrat mişcărilor sociale: mişcările expresive, în cadrul cărora moda reprezintă o forma originală, joacă în felul acesta rolul unui cal troian ce permite reintroducerea clandestină a tendinţelor culmrale în cîmpul mişcărilor sociale, de care le deosebise anterior în mod analitic (ceea ce nu înseamnă, după cum semnalează Blumer, ca nu le pot fi în mod empiric asociate).

Cealaltă mare categorie de mişcări expresive identificată de Blumer, şi anume mişcările religioase, pune o problemă analogă, chiar dacă răspunsul pe care îl aşteaptă este oarecum diferit. Considerate în sine, mişcările religioase nu trebuie incluse în categoria mişcărilor sociale: specificitatea lor merita recunoscută şi analizată ca atare. Cu toate acestea, fenomene atît de complexe cum sînt milenarismele şi mesianismele obligă la nuanţarea unei asemenea poziţii iniţiale prea tranşante. Nu ne putem, bineînţeles, aştepta ca formele mistice şi contemplative ale aşteptării *vîrstei de aur* să reţină atenţia specialistului în mişcări sociale; dar nu acelaşi lucru se în-tîmplă atunci cînd „lumea exaltării milenariste şi cea a neliniştii sociale se întrepătrund", generalizînd o formulă aplicată de Norman Cohn (1983, p. 11) milenarismelor medievale pe care le-a studiat. Istoricii şi sociologii mişcărilor sociale vor fi deci cu siguranţă interesaţi nu numai de acest context de nelinişte socială, dar mai ales de *protestul* pe care îl declanşează din partea păturilor cel mai adesea lipsite de mijloace, componentă centrală a acestor tipuri de milenarism; şi un asemenea punct de vedere este legitim, cu condiţia să nu se considere, pe această cale, epuizată realitatea acestor milenarisme, a căror dimensiune propriu-zis religioasă impune fără îndoială alte tipuri de analiză. Cercetătorii care au abordat milenarismele şi mesianismele din aceasta perspectivă şi-au pus în legătură cu ele doua întrebări importante, pe care, din imposibilitatea de a le analiza în profunzime aici, Ie vom aminti în trecere. Prima se refera la statutul ce trebuie acordat acestor fenomene, în măsura în care ele pot fi supuse unei

examinări în termeni de mişcări sociale. Un răspuns posibil şi, în multe privinţe, plauzibil ar fi să le concepem ca „forme arhaice", folosind o expresie aplicata generic de Hobsbawm cazurilor analizate de el în *Primitive Rebels (Răzvrătiţii primitivi)*[2] şi preluate din Europa secolelor al XlX-lea şi al XX-lea. Se evita astfel periculosul postulat al continuităţii istorice, care îl face pe Norman Cohn să citească cu ajutorul aceleiaşi grile milena-riste mişcările revoluţionare modeme şi mişcările medievale, ceea ce scade importanţa teoretică a lucrării sale. Dar trebuie evitată şi primejdia inversă, evoluţionismul; iar, pe acest plan, se impune să ne disociem de Hobsbawm care, în virtutea marxismului său, considera că există o formă *desăvîrşita* de mişcare sociala. Cea de-a doua întrebare priveşte gradul de proximitate, mai mult sau mai puţin accentuat, dintre aceste milenarisme „activiste" şi politic. In anumite cazuri, cum ar fi formele lor maiaeziene, strîns legate de cultul avionului, pe care Peter Worsley (1977) ne-a ajutat să le înţelegem mai bine, ele precedă mişcări mai organizate şi structurate de orientare naţionalistă: deci pot fi calificate drept prepolitice. Dar în alte cazuri, cum ar fi formele în care se aşteaptă o epocă egalitară, asupra cărora a atras atenţia Cohn, sau mişcările ţărăneşti din Andaluzia şi Sicilia studiate de Hobsbawm, milenarismul este însoţit de o mişcare sociopolitică, şi chiar se exprima prin intermediul acesteia[3].

Aceasta cale aparent ocolită ne-a permis o mai buna situare a mişcărilor sociale faţă de curentele culturale, pe de o parte, faţă de mişcările religioase, pe de alta, precum şi depăşirea criteriilor generale definite de BIu-mer. După cît se pare, există o trăsătură specifică mişcărilor sociale: ele sînt în mod fundamental exponentele unui protest; acesta se află la temelia acţiunii colective pe care o reprezintă; şi tot prin intermediul protestului mişcările sociale încearcă să obţină schimbări. Remarcile anterioare ne invită de asemenea să ne punem problema sensului complexei probleme a raportului lor cu politicul, în această privinţă, trebuie bineînţeles să precizăm ca o mişcare socială nu are în mod obligatoriu la început un scop politic şi ca, în mod concret, ea este deseori foarte departe de a urmări cu-cerirea puterii de stat. Dar această constatare nu trebuie sa ne conducă, după părerea noastră, la concluzii abuzive: noţiunea de mişcare socială „pură", eliberată în mod miraculos de orice referire la politic, ni se pare iluzorie. O mişcare socială este întotdeauna într-un anumit grad — mai mult sau mai puţin pronunţat — politică, fie şi numai prin implicaţiile sale

2. Regretăm dispariţia din ediţia franceză a subtitlului semnificativ dat de Hobsbawm lucrării sale, *Studies in arhaic fornis of social movement in the 19th and 20th centuries (Cercetări ale formelor arhaice ale mişcării sociale din secolele XIX şi XX).*

3. Putem distinge si un al treilea caz, ,,milenarismul învinşilor şi disperaţilor", pentru a relua o formulă a Iui Edward P. Thompson (tr. fr. 1988, p. 346), ce poate fi calificat drept *postpolitic.* în măsura în care corespunde unei perioade de prăbuşire a speranţelor socio-politice. si chiar de dispariţie a spiritului revoluţionar.

în acest plan, aşa cum notează Heberle (1968, p. 439), dar poate în primul rînd datorită faptului că logica protestatară al cărei exponent este o face sa ajungă în mod inevitabil la o *confruntare* cu autorităţile publice care reprezintă, daca putem spune aşa, o piatra de încercare a ambiţiilor sale.

Această confruntare poate lua forme diverse, după cum este mai mult sau mai puţin radicală, dar şi după cum presupune sau nu -— şi nu este exact acelaşi lucru — recurgerea la violenţă; dar ea râmîne în general o dimensiune semnificativă în desfăşurarea mişcărilor sociale. Nu este deci surprinzător faptul că unii specialişti, preocupaţi de realizarea unei analize a mişcărilor sociale în termeni de proces, au acordat o importanţă primordială acestei dimensiuni. Astfel, Charles Tilly, exersînd şi el jocul periculos al definirii, socoteşte că „o mişcare sociala este o serie neîntreruptă de interacţiuni între deţinătorii puterii şi persoane ce reuşesc să vorbească în favoarea unui grup de oameni *(constihtency),* lipsiţi de reprezentare formală" (1984, p. 306). Această definiţie, din care nu am citat decît prima jumătate, are în special avantajul că risipeşte o iluzie: cursul unei mişcări sociale nu este predeterminat, ci depinde de interacţiunile stabilite cu mediul în care se manifesta, îndeosebi cu mediul politic; *nit* există *o istorie naturală* a mişcărilor sociale, spre deosebire de ceea ce au crezut unii autori, reprezentanţi ai unei forme naive — şi învechite — a curentului comportamentului colectiv. In schimb, nu se poate izola atît de simplu, cum crede Tilly, o serie determinată de interacţiuni, considerată constitutivă a mişcării sociale: este uneori greu de spus cînd începe o mişcare şi probabil şi mai greu de apreciat cînd ia sfîrşit. Definiţia propusa de Tilly prezintă şi un alt interes: sociologul american propune cu această ocazie o grilă pentru interpretarea mişcărilor sociale, şi anume grila „conflictului politic"; această intenţie este şi mai vizibilă daca ţinem seama de partea a doua a definiţiei, în virtutea căreia „o mişcare socială este o serie de interacţiuni..., în timpul căreia aceste persoane (ce reprezintă mişcarea) formulează în mod public revendicări legate de schimbări în distribuirea sau exercitarea puterii şi îşi susţin aceste revendicări prin manifestări publice de sprijin". I se poate totuşi reproşa lui Tilly ca privilegiază în exces jocul interacţiunilor ce se desfăşoară între mişcare şi autorităţile politice. In realitate, dinamica unei mişcări sociale este mai complexă: examinînd-o, cercetătorul poate ajunge în situaţia de a ţine seama de relaţiile sale (posibile) cu o mişcare apropiată, dar concurentă, conflictul său (eventual) cu contram iscarea născută în urma propriului său succes (definitorie, într-a-devar, pentru o *contramîşcare* nu este, după părerea noastră, o orientare dată — să spunem, conservatoare — ci opoziţia sa la o mişcare deja existentă), de alianţe încheiate, deopotrivă explicite şi implicite; sociologul nu trebuie să neglijeze nici simpatia sau, dimpotrivă, respingerea, provocate de acţiunile mişcării în rîndul marelui public şi — fapt adesea decisiv, cel puţin în contextul societăţilor noastre dezvoltate — relaţiile pe care mişca-

rea a ştiut să Ie stabilească cu mijloacele de comunicare de masa, urmărind crearea unei *imagini*. O asemenea lărgire a sferei de analiză este perfect compatibila cu perspectiva conflictului politic, dar ar fi totuşi firesc sa admitem ca nu este singura şi ca deci nu s-ar putea pretinde *apriori* construirea noţiunii de mişcare sociala prin această prisma speciala, oricare ar fi interesul pe care acest lucru îl poate trezi, pe de alta parte.

Mai exista un aspect asupra căruia ne atrage atenţia definiţia lui Tilly: ansamblul actorilor sociali al căror purtător de cuvînt devine mişcarea nu dispune de reprezentare formală; o formulare apropiată, dar poate mai exactă, afirmă că, în proporţii diferite, acesta este exclus din canalele de reprezentare instituite. Ceea ce nu înseamnă obligatoriu că la mişcările sociale participă doar actorii lipsiţi de mijloace: „noile mişcări sociale" sînt de natură să dezmintă orice afirmaţie de acest gen. După cum nu trebuie sa înţelegem nici că această excludere de la canalele de reprezentare este întotdeauna globală; dar avantajul unui anume mod de acces la reprezentare nu se extinde întotdeauna la ceea ce reprezintă miza mişcării, Ia acea dimensiune a identităţii sociale pusa în cauza şi în numele căreia există participare şi adeziune la respectiva mişcare. Din acest motiv mişcările sociale recurg atît de des la modalităţi de protest neconvenţionale sau, mai direct spus, *neinstituţionalizate:* într-adevăr, acestea sînt cele mai disponibile mijloace Ia care pot recurge, iar acest fapt nu trebuie considerat, pe nedrept, ca o dovadă a „iraţionahtăţii" lor. In orice caz, este destul de greu să nu ne referim, în caracterizarea mişcărilor sociale, la predilecţia pentru anumite forme de acţiune.

In sfîrşit, în cadrul acestei analize, nu putem evita evocarea unei probleme deseori dezbătută în legătură cu mişcările sociale şi căreia i s-a acordat probabil o importanţa excesivă, şi anume amploarea şi profunzimea schimbărilor, pe care le provoacă şi propagă aceste mişcări. Observaţiile anterioare ne obligă deci, în primul rind, să relativizăm importanţa acestei probleme: daca, aşa cum s-a văzut, tipul de relaţii întreţinut de o mişcare cu alţi actori colectivi din mediul său are deseori un impact crucial asupra desfăşurării sale, înseamnă că, în anumite ocazii, o mişcare poate ajunge la o revizuire drastică a ambiţiilor sale, dar sensul acesteia nu este întotdeauna de reducere a acestora; astfel, ceea ce este la început de ordinul unui simplu protest poate deveni uneori o mişcare ce urmăreşte, după cum a observat Heberle, transformări revoluţionare. Dar, dacă complexitatea proceselor ne îndeamnă la prudenţă, nu înseamnă că ea interzice operarea unor distincţii între tipuri de mişcări sociale în funcţie de natura schimbării vizate: acesta este spiritul în care Smelser (1962) propune sa deosebim mişcările orientate spre norme şi mişcările mai globale, orientate spre valori, ce reprezintă, în această construcţie de inspiraţie parsonia-na, cea mai înaltă componentă a acţiunii sociale. O asemenea preocupare, chiar dacă e formulată într-un limbaj mai puţin analitic, a devenit princi-

piui distincţiei operate între mişcările reformiste şi mişcările revoluţionare. A trecut vremea apăsătoarelor dezbateri ideologice purtate pentru a hotărî care este „calea cea bună" de urmat pentru clasa muncitoare, calea reformistă sau calea revoluţionară; iar lucrările socio-istorice au făcut posibilă înţelegerea măsurii în care adoptarea unei anumite orientări îşi are originea în istoria specifică a fiecărei ţari, deoarece depinde în primul rînd, aşa cum a subliniat Lipset (1983), de modul de stratificare socială existent înaintea industrializării şi de răspunsul dat de elitele conducătoare prime*-lor revendicări de recunoaştere economică şi politică exprimate de munci-*ton*. Dar poate ca unele reminiscenţe ale acestor dezbateri sînt încă vizibi-le în tendinţa persistentă, fără să fie dominantă, de a asocia mişcărilor SOŢ ciale năzuinţa unei transformări profunde a societăţii globale, sau chiar, pentru a relua o formula a lui Heberle (1968), a „creării unei ordini socio-economice şi politice complet noi". Acum cînd ponderea unei anumite gîndiri sociale nu mai este atît de evidentă, a sosit probabil timpul ca temeinicia unui asemenea postulat sa fie criticată. După părerea noastră, nu există nici un motiv major pentru a închide în limite atît de stricte noţiunea de mişcare sociala, din care se revendică atît protestele reformiste, cît şi mişcările ce glorifica o transformare radicală: acestora din urma nu trebuie să le fie acordată o prioritate, si prin urmare o legitimitate, lipsita de acoperire ştiinţifică. Este adevărat că orientarea specifica a unei mişcări sociale este o dimensiune ce trebuie luata în considerare în cadrul unei analize; dar acest luciu nu înseamnă că ea reprezintă un criteriu discriminator de definire, în măsura în care nu exista o legătura privilegiată între mişcările sociale şi un model anume de orientare spre schimbare.

lată-ne ajunşi acum la capătul acestui tur de orizont ce fusese orientat — să ne amintim —- în primul rînd de preocuparea de a completa şi îmbogăţi caracterizarea lui Blumer; iar, din acest punct de vedere, cea mai bună concluzie ar fi fără îndoială sa înlocuim formularea sa cu o definiţie ce ne aparţine, şi aceasta cel puţin cu titlu ipotetic şi provizoriu. Vom înţelege deci prin mişcare socială o *acţiune colectivă de protest şi contestare ce ur-măreşte sa impună schimbări — variabile ca importanţă — în structura socială şi/sau politică, apelînd frecvent — dar nu în mod exclusiv — la mijloace neinstititţionalizate.*

Sarcinile esenţiale ale unei sociologii a mişcărilor sociale

In cadrul unei discipline ce îşi revendică — cel puţin în anumite privinţe — statutul de ştiinţă, specificul oricărei definiţii constă în a-I discuta,

apoi depăşi şi, în fine, înlocui. In schimb, chiar şi în cazul unei ramuri nu dintre cele mai avansate ale sociologiei, exista posibilitatea circumscrierii mizelor sale teoretice majore, pornind de la stadiul său actual de dezvoltare.

Prima întrebare se refera la schimbările ce au loc în cele mai propice condiţii macrosociologice (de ordin economic, social şi politic), daca nu pentru apariţia unei mişcări sociale ca atare, cel puţin pentru exprimările publice de nemulţumire şi pentru naşterea unei dezbateri în jurul aspectelor considerate ca fiind la originea neliniştii.

Cea de-a doua întrebare căreia cercetătorul trebuie sa încerce să-i dea un răspuns are legătură cu factorii cei mai direcţi şi importanţi ai mobilizării colective. Pentru toate cazurile în care mişcarea socială s-a născut efectiv, se pune problema explicării „capacităţii de acţiune colectivă" (Oberschall, 1989). Modurile de organizare internă, formele de comunicare si gradul de solidaritate se dovedesc a fi, în acest plan, dimensiuni de o importanţă crucială.

Cea de-a treia întrebare — care este complementara celei dinainte, dar se dovedeşte util să fie disociată *analitic de* aceasta — se referă la componentele ideologice ale mişcărilor sociale, la viziunile asupra lumii ce le inspira sau care, în conformitate cu un alt caz tipic, se dezvoltă datorită lor, sau, mai general, la valorile şi credinţele ce constituie fundamentul acestora.

O a patra întrebare priveşte şansele de succes ale unui anumit tip de mişcare, în legătură cu alianţele şi coaliţiile pe care le poate stabili, cu forţa — relativă — a adversarilor săi, cu poziţia adoptată de public şi de mijloacele de comunicare de masă şi, în sfîrşit, cu contextul global, atît intern cît şi internaţional[4].

Aşa cum se poate vedea, acest set de întrebări nu se axează exclusiv pe *apariţia* mişcărilor sociale, ci permite şi abordarea *dezvoltării* lor şi a varietăţii posibile a traiectoriilor acestora. El evidenţiază doua dintre provocările majore cu care se confruntă mişcările sociale (întrebările 2 şi 3), în termeni de organizare, pe de-o parte, de ideologie, pe de alta, subliniind în acelaşi timp ponderea adesea decisivă a contextului macrosociologic atît pentru apariţia, cît şi pentru eventualul lor succes. Dar un asemenea set de întrebări mai poate fi completat şi îmbogăţit prin interogări de tip *microso-ciologic,* referitoare la caracteristicile participanţilor la mişcările sociale, ca şi printr-o perspectivă de analiză, moştenită în mod evident de la Ro-berto Michels, ce abordează dinamica mişcărilor sociale pe baza relaţiilor dintre lideri şi partizanii lor.

Pornind de la aceste întrebări şi de la calitatea răspunsurilor ce le-au fost date, vom aprecia *in fine* aportul actual, precum şi limitele prezente

4. Acest set de întrebări nu are pretenţia originalităţii. Regăsim o formulare foarte apropiată la începutul comunicării prezentate în 1989 de Anthony Oberschall în faţa Asociaţiei americane de sociologie, cu ocazia reuniunii sale anuale.

ale sociologiei mişcărilor sociale. Şi vom fi, sa sperăm, cu atît mai pregătiţi să facem acest lucru cu cît, în prealabil, vom trece în revista etapele constituirii, apoi ale maturizării acestei ramuri a disciplinei, insistînd asupra principalelor orientări teoretice întîlnite, asupra nucleului dur, ca şi asupra lipsurilor şi, în sfirşit, asupra dezbaterilor ce le-au pus faţă în faţă.

Deci în paginile care urmează vom face în principal o prezentare ordonata — ce este în acelaşi timp şi o confruntare — a celor mai importante teorii. Nu vom realiza aici nici o schiţă de clasificare a mişcărilor sociale: pe aceasta temă atît de greu de circumscris, puţinii autori care s-au aventurat, în primul rînd Wilkinson, nu au realizat mai mult decît o juxtapunere eteroclită de enunţuri; de aceea este poate mai bine ca într-un text de bilanţ sa subliniem dimensiunea *euristica* a punctelor de vedere ce au inspirat cele mai semnificative lucrări în acest domeniu decît să încercăm să înghesuim într-un tipar de clasificare extrema diversitate *empirică'a* mişcărilor sociale.

începuturile analizei mişcărilor sociale

Două curente de gîndire merită semnalate în acest sens. Primul abordează din unghi *istoric* studiul mişcării sociale (folosirea singularului este specifică acestei perspective): Lorenz von Stein creează şi impune o maniera de a concepe mişcarea sociala ce va fi dominantă în Germania pîna la începutul secolului XX. Cel de-a] doilea, dependent, prin orientarea sa dominantă, în special de *psihologia colectivă,* pretinde ca a descoperit în noţiunea de mulţime cheia elucidării ştiinţifice a nenumărate fenomene caracteristice societăţilor modeme: acest curent se manifestă cu predilecţie în Franţa (şi, ceva mai puţin, în Italia); i se asociază în general numele lui Gustave Le Bon, chiar daca acesta a jucat, la drept vorbind, mai mult rolul unui vulgarizator decît pe acela de gînditor original.

în schimb, ar fi greu să nu i se recunoască lui Lorenz von Stein merite de pionier, îi datorăm nu numai prima lucrare de anvergură asupra formării şi multiplelor ipostaze ale socialismului şi comunismului din Franţa, în jumătatea de secol care a urmat Revoluţiei de la 1789, mai precis în deceniul ce a urmat instaurării Monarhiei din Iulie *(Der Sozialismus undKom-munismus des heutigen Frankreichs,* 1842) *(Socialismul şi comunismul în Franţa de azi)* dar, plecînd de la aceste teme, el iniţiază un demers intelectual, exemplar din punct de vedere sociologic cel puţin pentru acea perioadă: într-adevăr, încă de la a doua ediţie a cărţii sale (1848), el propune în analiza socialismului şi comunismului depăşirea planului doctrinelor şi sistemelor de gîndire şi raportarea lor la societatea care le-a produs, înţele-

gerea lor ca manifestare specifica a acesteia; astfel, el consideră obligatorie plasarea unei lungi introduceri teoretice înaintea lucrării propriu-zise, intitulată în mod semnificativ „conceptul de societate şi legile dezvoltării sale[1']. Stein nu se mulţumeşte sa postuleze aici existenţa unei legături generale între societatea „moderna" şi aceste „teorii sociale", ci ajunge chiar sa scrie, folosind o formulă frapanta, care îşi găseşte ecoul în multe pasage ale cărţii, că „socialismul şi comunismul nu reprezintă în esenţa lor decît revendicările sistematizate ale *unei* clase anume în cadrul societăţii de acumulare"[5]: această clasa este, bineînţeles, clasa dependentă în noua ordine a „societăţii industriale", şi anume proletariatul. La urma urmei, în cadrul şi dincolo de elaborările teoretice specifice socialismului şi comunismului, trebuie surprinse chiar mişcările proletariatului, ca forme specifice de manifestare ale acestuia. De la „conţinutul intelectual" ne vom întoarce astfel la „mişcarea sociala" care îl găzduieşte şi este de acum înainte recunoscută ca obiect central de studiu. Descoperită progresiv, aceasta prioritate a fost afişată de Stein în chiar titlul cărţii sale, la cea de-a treia ediţie din 1850, de altfel îmbogăţită cu un al treilea volum consacrat căderii Monarhiei din Iulie şi Revoluţiei de la 1848: intitulîndu-şi lucrarea *Die Geschichte der Sozialen B&vegung in Frankreich von 1789 bis auf Unsere Tage (Istoria mişcării sociale din Franţa de la 1789 ptnă în zilele noastre),* el atrage din capul locului atenţia cititorului asupra etapelor „mişcării sociale", şi nu ca pîna atunci, asupra sistemelor de idei considerate ca atare.

In această perspectivă, variantele socialismului şi comunismului nu au decît o importanţă secundară; veritabila semnificaţie a socialismului şi comunismului, considerate global, constă în legătura lor cu mişcarea sociala, ele fiind, după Stein, momente deopotrivă semnificative şi depăşite ale acesteia: atît primul, care se dezvoltă în acelaşi timp cu proletariatul, cît şi cel de-al doilea, ce însoţeşte propria conştientizare şi este astfel mai puternic deşi, din punct de vedere intelectual, şi mai vulgar, îşi pierd, fără să dispară, poziţia privilegiată într-o a treia perioadă dominata de tema democraţiei sociale. Această perioadă este hotărîtoare din toate punctele de vedere, deoarece soluţia poate fi căutată atît în revoluţia socială, cît şi, dimpotrivă, în reforma socială, cale pe care, în ceea ce îl privea, Stein o dorea din toată inima.

Deci Stern încearcă să pună în lumină, folosind exemplul privilegiat al Franţei, dinamica unui tip de societate; iar această dinamica se exprimă prin „mişcarea socială". O asemenea mişcare este sociala, consideră Stein, din două motive: pe de o parte, ea este realizarea unei întregi clase, clasa

5. Această formulă se găseşte la pagina 86 a traducerii engleze (Î964). datorată lui Kaethe Mengelberg. mult mai accesibilă decît ediția originală şi reușind, în ciuda caracterului său parţial, să pună corect în lumină dimensiunile sociologice ale lucrării.

muncitoare, în lupta ei împotriva capitalului; pe de altă parte, miza sa reală nu este de ordin politic, ci social: faptul că ea pune în discuţie proprietatea privată poate duce la soluţia transformării radicale a societăţii globale, iar Stein consideră că, în faţa acestei provocări, trebuie încercată salvarea şanselor unei soluţii reformiste.

Nu ne putem permite aici o mai aprofundată analiză a problemei — complexe — a influenţei exercitate de Stein asupra gîndirii lui Marx; dar această scurtă prezentare este suficientă pentru identificarea punctelor care îi apropie şi a celor care îi despart: abordînd studiul societăţii globale plecînd de la un cadru de referinţă *analitic* apropiat, ei se opun cu desavîr-şire în privinţa opţiunilor lor *ideologice.* Bogata, deşi ambiguă (în special în analiza pe care o face statului), opera lui Stein a supravieţuit totuşi în principal datorită unei singure noţiuni, este adevărat, originală şi centrala, şi anume noţiunea de mişcare sociala, ceea ce ne readuce Ia chiar obiectul discuţiei noastre. Asimilarea mişcării sociale cu mişcarea muncitorească şi viziunea unitară ce decurge în mod automat au fost considerate lucruri cîştigate timp de mai bine de cincizeci de ani în Germania şi, fără îndoiala, împărtăşite în buna măsură în ţări ca Franţa sau Italia. Astfel, pentru a lua un exemplu proeminent, Sombart se situează în prelungirea directă a concepţiei propuse de Stein atunci cînd, în lucrarea sa *Sozialisnuis und Sozia-le Bewegung (Socialismul şi mişcarea socială).,* consideră socialismul şi comunismul ca expresii intelectuale ale mişcării sociale, ea însăşi prezentata ca sinteză a tuturor eforturilor de emancipare a proletariatului[6].

Fără a ignora dimensiunea novatoare pentru timpul sau a analizelor lui Stein, putem aprecia cu uşurinţă caracterul reductiv al unei asemenea concepţii: lărgirea perspectivelor — de la Europa către lume —, specifica secolului nostru, ne invită la considerarea *pluralităţii* mişcărilor sociale, şi nu la limitarea investigaţiei noastre la mişcarea muncitorească, oricît de importanta, chiar esenţială, a fost ea. Cu atît mai mult cu cît, în timp ce chiar Stein lăsa deschise cele două cai ale reformei şi revoluţiei, ferindu-se să atribuie o direcţie irevocabilă devenirii istorice, această idee a mişcării sociale a fost deseori asociată, cum este cazul lui Sombart la începutul activităţii sale, unei viziuni *mesianice* asupra proletariatului, pretins exponent al emancipării umanităţii şi, astfel, al sensului istoriei. Acest tip de filozofie socială a contribuit fără îndoială la întîrzierea formării unei autentice sociologii a mişcărilor sociale; dar astăzi ea este depăşita. Iar concepţia *unitara* asupra mişcării sociale, ca rezultat al identificării acesteia din urmă cu lupta proletariatului, rămîne suficient de pregnantă pentru a ne schimba punctul de vedere asupra realităţii contemporane: unele analize ale mişcărilor sociale contemporane sînt încă inspirate, dacă nu chiar

6. Sombart este explicit în acest sens încă de la începutul lucrării *Sozialismus und So-zi iile Bewegung (Socialismul şi mişcarea socială,* 1919,ed a 8-a. pp. l, 11).

ghidate, de *modelul mişcaţii* muncitoreşti; aceasta reprezintă, după părerea noastră, o tentaţie căreia cu greu î se poate rezista.

Acestei tentaţii — care, în formele sale cele mai acute, este de domeniul *iluziei optice* — i se opune o alta, ce constă în a vedea prin „oglinda deformanta"[7] şi reductivă a mulţimii o întreagă serie de fenomene inerente societăţii moderne şi, în special, mişcărilor sociale. Această a doua tentaţie este încă de actualitate, după cum o demonstrează exemple recente[8], dar nu a avut niciodată atîta forţă ca la sfîrşitul secolului al XlX-lea, în scurta perioadă cînd a înflorit în Franţa acea singulara psihologie colectivă cunoscută sub numele *te psihologia mulţimilor.*

Recunoaştem sub aceasta formă titlul unei lucrări celebre, publicată de Gustave Le Bon în 1895; dar dacă respectiva cărticică a contribuit considerabil la râspîndirea în marele public a temei periculoasei forţe a mulţimilor, ea reprezintă mai degrabă corolarul unui curent, dacă nu chiar al unei şcoli de gîndire, pentru a cărui corectă înţelegere trebuie să schiţăm condiţiile de apariţie.

Inspiraţia iniţială trebuie căutată în *Originile Franţei contemporane.,* mai precis în cel de-al doilea volum intitulat de Taine *Revoluţia;* Tarde, el însuşi un expert în materie, a recunoscut-o explicit, salutînd în istoricul *Originilor* pe fondatorul psihologiei mulţimilor. Silit de spectacolul Comunei la un pesimism accentuat în legătură cu destinele politice ale Franţei şi obsedat de excesele revoluţiei, Taine a zugrăvit, după cum se ştie, în culori deosebit de întunecate mulţimile revoluţionare: pierzîndu-şi cîştigu-rile „civilizaţiei" pentru a se prăbuşi sub dominaţia necontrolată a pasiunilor, acestea s-ar fi lăsat antrenate în spirala violenţei de criminali de toate speţele, deveniţi rapid capii acestora. Or, adepţii psihologiei mulţimilor au găsit *materialul istoric* de care aveau nevoie tocmai în asemenea descrieri ce nu se numără, trebuie s-o spunem, printre cele mai bune pagini ale lucrării. Taine le oferă în buna măsura acestora exemplele frapante, adică elementele; mai ramîne însă, conform ambiţiei afişate, sa construiască *explicaţia ştiinţifică* pentru asemenea comportamente, Taine propu-nînd cel mult, cu a sa „psihologie a iacobinului"., punctul de plecare. Aceasta este cel puţin aprecierea lui Le Bon, ilustrată de următorul pasaj din lucrarea sa *Psihologia mulţimilor* (1895 [1990], p. 41): „Marele nostru istoric Taine [...] a observat foarte bine faptele, dar, neînţelegînd bine psihologia mulţimilor, celebrul scriitor n-a ştiut întotdeauna sa ajungă la cauze."

Dar psihologii mulţimilor — şi în primul rînd Le Bon — nu împrumuta totuşi de la Taine simple fapte ci, mai mult, o stare de spirit şi poate chiar

7. Această expresie este împrumutata de la Suzanna Barrows, mai precis de la titlu! lucrării sale. *Distorting Mitrors' Visions ofthe Crowd in Late Nineteenth-France (Oglinzi deformante: imagini ale mulţimii în Franţa sfîrşitului de secol XIX,* 1981).

8. Ne gîndim în special la lucrarea lui Serge Moscovici, *Epoca mulţimilor: un tratat istoric de psihologie a maselor.* Paris. Fayard. 1981.

un *apriori:* rolu! crescînd al mulţimilor constituie un indiciu, ca sa nu spunem un simptom major, al unei grave patologii a corpului social; iar dacă Revoluţia franceza dobîndeşte, pentru Taine ca şi pentru succesorii săi, o atît de mare importanţă, acest lucru se datorează faptului că ea permite surprinderea pe viu a legăturii directe postulate între mulţimile dezlănţuite si o societate zguduita de boala, chiar prada unui soi de delir. Pentru a relua o formula frapantă folosita de Le Bon la începutul lucrării sale (p. 9), „foita" mulţimilor „nu se manifestă decît în distrugeri". Ele reprezintă deci o puternică ameninţare pentru „civilizaţia noastră", şi asta cu atît mai mult cu cît Le Bon foloseşte cu generozitate termenul de mulţime. Mulţimile nu ar fi doar nişte grupări momentane şi adesea fortuite de indivizi, ci ar desemna şi juraţii Curţii cu juri şi adunările parlamentare (doua ilustrări suficient de semnificative ale „mulţimilor eterogene neanonime", pentru a forma fiecare obiectul unui capitol — capitolul III şi capitolul V — din Cartea III consacrată în principiu clasificării mulţimilor), sau la fel de bine mişcările de masa ce ne interesează aici în mod special. După cum se vede, pentru o persoană ca Le Bon, modernitatea este periculoasă, fie ca se exprima prin funcţionarea instituţiilor democratice, fie că se manifestă în cadrul agitaţiei sociale, în principal muncitoreşti. Imaginea *mulţimilor distrugătoare* permite vehicularea unui refuz total al democraţiei liberale şi al societăţii industriale. In realitate, cel puţin în această versiune a psihologiei mulţimilor, în spatele viziunii reductive şi al etichetei abuziv simplificatoare putem ghici *iluzia reacţionară.*

Cu o reală pricepere, Le Bon reuşeşte totuşi să dea vederilor sale o aura de demers ştiinţific, adaptînd în folosul preocupărilor sale teoria sugestiei hipnotice, devenită la modă datorită experienţelor lui Charcot la La Salpe-triere, şi pe care şcoala de la Nancy — rivala lui Charcot — încerca să o aplice în interpretarea crimelor şi sinuciderilor. Le Bon găseşte în ea — aşa cum a fost clar evidenţiat de Yvon Thiec (1981, p. 419) — un dublu argument în sprijinul tezelor sale. Pe de o parte, individul în mulţime este asemănător subiectului hipnotizat; şi este chiar şi mai puţin capabil sa reziste, „deoarece sugestia, fiind aceeaşi pentru toţi indivizii, se exacerbează prin reciprocitate" (p. 16). Pe de altă parte, sugestia este şi la originea relaţiei asimetrice şi total inegale dintre şef, deci conducător, şi mulţime, „o turma care nu poate nicidecum să se lipsească de stapîn" (p. 65). Aceşti capi fascinează mulţimile şi, prin afirmaţiile lor repetate şi însuşi jocul *contagiunii^* Ie impun credinţele care i-au „subjugat"* şi pe ei. Aşa se explică pretinsa *Jege psihologică a unităţii mentale a mulţimilor"* (p. 14).

Deci Le Bon se sprijină pe concepţii aparent ştiinţifice — nu peste multă vreme valabilitatea teoriei lui Charcot va fi pusă în discuţie —, după cum se simte autorizat să reevalueze sentimentele definite de psihologia

timpului sau[9], în vederea dezvoltării temei *i raţionalităţii* mulţimilor; dar această evidenţiere a {raţionalităţii lor constituie în forul său interior şi mijlocul de exorcizare a pericolului pe care ele îl reprezintă. Unul din capitolele sale se încheie cu maxima „Sa cunoşti arta de a impresiona imaginaţia mulţimilor înseamnă să cunoşti arta de a Ie cîrmui" (p. 38). Iar în alt capitol, compară mulţimile cu „sfinxul din povestea antica: fie ştim să rezolvam problemele pe care psihologia lor le ridică, fie ne resemnam să fim devoraţi de ele" (p. 57). Oricît de frapante ar fi, astfel de formule nu trebuie sa ne facă sa vedem în Le Bon un consilier al *Principelui* modern — Suzanna Barrows schiţează plină de naivitate comparaţia cu Machia-veli (1981, p, 175) — şi nici sâ-i atribuim un fel de preştiinţa în legătură cu mecanismele iraţionalismului de masă ce par a fi zguduit secolul nostru, pentru a relua o imagine convenţională, în realitate, Le Bon nu ne oferă instrumentele conceptuale adecvate pentru abordarea studiului mişcărilor de masa, a genezei şi a eventualului lor succes, fie doar şi numai din cauza amalgamului în care plasează mulţimile şi masele. Modelele — de altfel, foarte fragile — ale societăţii de masă s-au construit pe alte baze; putem deci, cel mult, să-1 plasam pe Le Bon, aşa cum face Komhauser (1959, p. 29), printre cei care au luat parte la critica aristocratică a societăţii de masă.

Moştenirea lui Le Bon — după prealabila curăţire de excesele sale ideologice — precum şi a lui Tarde şi Sighele de la care a împrumutat[10] fără rezerve va fi preluată de sociologie sau, mai exact, de psihologia socială a comportamentului colectiv, ce va constitui cadrul central de referinţă pentru primele contribuţii semnificative ale unor autori *americani* la analiza mişcărilor sociale, în schimb, tradiţia de gîndire inaugurată de Stein mai deţine o oarecare influenţă pe continentul *european^* chiar dacă în mod relativ difuz.

Cele două perspective au cunoscut deci destine divergente, după cum au hrănit şi tentaţii opuse, analiza sociologică a mişcărilor sociale facîn-du-şi cu greu drum printre ele, fapt care şi explică în bună măsură încetineala mai degrabă anevoioasa a dezvoltării sale.

Etapa comportamentului colectiv

O asemenea expresie — folosita pe deasupra şi ca titlu — îî poate face pe cititorul dornic de rigoare sa creadă ca ne-am propus să realizăm un ta-

9. Acesî aspect este corect pus în lumină de Yvon Thiec în articolul său din 1981 (pp. 415-418).
IO. In acest sens. se poate consulta nota critică a iui Jean-Rene Treanton (1983).

blou unilateral a! unei perioade semnificative din analiza mişcărilor sociale, anulînd astfel complexităţile şi eventualele ambiguităţi. Folosirea ei ne impune deci cîteva precizări. In primul rînd, nu este vorba de a conferi, printr-o formulare de acest gen, o omogenitate artificială unui ansamblu de lucrări a căror publicare se întinde pe mai bine de un sfert de secol, în-cepînd cu anii patruzeci şi pînă la sfîrşitul anilor şaizeci, iar uneori chiar mai înainte (cum este cazul importantei *Introduction to the Science of Sociology [Introducere în ştiinţa sociologiei],* scrisă de Park şi Burgess în 1921). Ne propunem doar să fixăm un cadru de referinţă *dominant,* pe care îl folosesc nu numai elevii lui Park si adepţii *interacţionismului simbolic* (printre care Blumer), ci şi sociologii care au alte surse de inspiraţie, cum ar fî Smelser, strălucitul discipol al lui Parsons. Pe de altă parte, deşi, aşa cum am văzut, nu se poate vorbi de o adeziune comuna la o paradigmă centrală, acest cadru de referinţă a contribuit, chiar în cazul unor autori care nu îl revendica în mod special, de pildă teoreticianul societăţii de masă, Kornhauser, la orientarea cercetărilor spre interpretări ce fac apel în bună măsură la factorii *psiho-sociali;* în acest sens, influenţa sa mediată a fost considerabilă, în sfîrşit, în acest context intelectual, mişcările sociale sînt rareori abordate ca obiect principal, ci mai curind ca un caz particular: astfel, ele sînt studiate ca forme specifice ale comportamentului colectiv sau abordate indirect prin prisma globală a violenţei colective, reprezen-tînd după unii cercetători, cum este Gurr, fenomenul major ce trebuie explicat. Singurul care face excepţie în această privinţă este Kornhauser; nici el nu se interesează decît de „mişcările extremiste de masă". De aceea, considerăm că este greu sa vorbim, aşa cum face McAdam în primul capitol al lucrării sale (1982), despre un „model clasic al mişcărilor sociale", în ciuda asemănărilor pe care le prezintă efectiv lucrările din aceasta perioadă. După părerea noastră, înrudirea lor profundă este mai bine pusa în lumină daca vedem în curentul comportamentului colectiv un focar ce a iradiat în multiple direcţii.

Park i-a conferit acestui curent titlul de nobleţe, consacrînd un întreg capitol din tratatul său de sociologie generală — capitolul 13 — comportamentului colectiv. Această noţiune nu serveşte, în ochii lui, doar la simpla desemnare a unui domeniu anume de cercetare, ci presupune — si prin aceasta este el important — o perspectivă generală de analiză sociologica. Intr-adevâr, pentru Park, una dintre sarcinile majore ale sociologiei consta în evidenţierea proceselor prin care „societatea", în sensul de modele de cooperare instituite, „este formată şi reformată". Or, după părerea lui Park, aceste procese trec printr-o succesiune de faze: ele încep printr-o faza de agitaţie socială *(social unrest),* continuă prin „mişcări de masă" şi ajung la o adaptare sau o transformare a instituţiilor (1969, ed. a 3-a, p. 786). Astfel, el atribuie comportamentului colectiv un loc central în schimbarea

socială. Şi îi conferă prin aceasta — cel puţin parţial — o dimensiune *creatoare,* acolo unde Le Bon accentua caracterul distructiv al mulţimilor: această inversare în aprecierea globală făcută asupra comportamentului colectiv merită relevată cu atît mai mult cu cît psihologia mulţimilor, şi Le Bon în special, rămîn o referinţă obligatorie pentru Park, iar această filiaţie recunoscută riscă sa ascundă schimbarea de optica intervenită. Fără îndoială, Park a ajuns la acest nou punct de vedere sub influenţa fui Simmel — un autor de altă statură sociologică decît psihologii mulţimilor — şi datorită curiozităţii pentru procesdle sociale în care psihologia mulţimilor se exprimă, chiar daca rămîne încă prizonier al unei scheme cu trei faze prestabilite., ce corespunde unui fel de *istorie naturală* a comportamentului colectiv,

Park întrevede şi interesul pe care 1-ar prezenta o adevărată clasificare a formelor de comportament colectiv. El nu formulează, evident, o propunere originală în acest sens, dar arată în mod clar calea de urmat, bazîn-du-şi distincţia dintre mulţime şi public pe „forma şi efectele interacţiunilor" (p. 869). Mai mult chiar, refuză să acorde mulţimii orice întîietate şi consideră simplificatoare concepţia Iui Sighele, conform căreia mulţimea ar reprezenta „organismul elementar" din care ar deriva tipurile mai complexe de grupare (p. 872): daca pentru el mulţimile sînt un obiect de studiu semnificativ în cel mai înalt grad, ele reprezintă în egală măsură manifestări *singulare* ale comportamentului colectiv, în această perspectivă lărgită, interesul pentru mişcările sociale sau „mişcările de masă", după expresia lui Park, se poate dezvolta liber. Astfel, considerăm că opera lui Park reprezintă un moment fondator al unei tradiţii de analiză a mişcărilor sociale, chiar dacă aportul său personal este de fapt limitat. Cu toata insistenţa sa asupra necesităţii ordonării acestor probleme (p. 927), Park se mulţumeşte să grupeze sub rubrica „mişcări de masă" fenomene din cele mai diverse, cum ar fi migraţiile masive, cruciadele morale *(The Woman 's Cristian Temperance Crusade— Cruciada pentru temper anta a familiilor creştine)* şi revoluţiile; adăugarea unei ilustrări suplimentare consacrate metodismului precum şi comentariile mai mult sau mai puţin directe referitoare la mişcările sociale, din partea finala a capitolului „Investigations and Problems" („Investigaţii şi probleme"), accentuează impresia dominantă de imprecizie pe care o lasă la lectură. Obiectul de cercetare nu este propriu-zis constituit; dar Park a deschis o cale ce îi părea cu atît mai importantă cu cît acest tip de interes era în acord cu viziunea sa *dinamica* asupra societăţii. Pornind de la principiul că „instituţiile existente reprezintă mişcări sociale ce au supravieţuit conflictului dintre culturi şi luptei pentru existenţă" (p. 873), Park îi invita într-adevăr foarte ferm pe sociologii care îi urmaseră poveţele să acorde o atenţie susţinută mişcărilor sociale, înţelese, este adevărat, într-un sens foarte larg, ca sa nu spunem vag.

Herbert Blumer a avut meritul de a fi dat primul o reala consistenţă acestui vast program — ce presupunea deopotrivă anchete empirice şi clarificări conceptuale — şi căruia Park i-a trasat doar liniile generale. Această consistenţă, pe terenul specific al mişcărilor sociale, se datorează mai puţin bogăţiei — foarte relative — a conţinutului, cît adoptării unui demers coerent. Astfel, ca să revenim la aspectele deja semnalate, sociologul contemporan nu se va opri deloc asupra clasificării, în definitiv destul de sumară, a mişcărilor sociale în mişcări generale, mişcări specifice şi mişcări expresive; în schimb, aşa cum am încercat să arătam, caiacteri-zarea mişcărilor sociale propusa de Blumer, oricît de imperfectă pare ea astăzi, poate constitui un punct de plecare plauzibil. Insistînd asupra di-mensiuniloi colectivă şi — potenţial — creatoare ale mişcărilor sociale, Blumer propune un mod de analiză centrat asupra proceselor sociale, ce privilegiază *fluiditatea* acestora şi acordă atenţie legăturilor dintre mişcările sociale şi marile tendinţe culturale: explicitînd cîteva principii majore ale şcolii de la Chicago, el formulează, în raport cu un domeniu de cercetare determinat, o orientare care, deşi nu este singura posibilă, nu este mai puţin susceptibilă de a fi fecunda din punct de vedere *euristic.*

în prezentarea făcută de Blumer această orientare este totuşi marcată de două mari handicapuri. Pe de o parte, Blumer este moştenitorul tezei, fundamental inadecvate, a *contagiunii,* chiar dacă recurge la formularea aparent sofisticată de „reacţie circulară", în virtutea căreia „indivizii îşi reflectă reciproc modul de a simţi şi, astfel, îl intensifică" (1946, p. 170). Bineînţeles, icacţia circulară se aplică cu prioritate formelor elementare ale comportamentului colectiv, şi nu manifestărilor lor complexe, cum sînt mişcările sociale; dar continuă să se menţină un contrast puternic între „interacţiunea interpretativă" care, din această perspectiva, guvernează relaţiile sociale obişnuite şi modurile de interacţiune presupuse de o mişcare sociala, cel puţin în primele sale manifestări. Pe de altă parte, Blumer ră-mîne fidel concepţiei — costisitoare din punct de vedere intelectual — asupra unei *istorii naturale* a mişcărilor sociale: într-adevăr, el expune ideea (pp. 202-203) că o mişcare socială ar cunoaşte într-un anume fel o „carieră", cu etape bine definite ce ai putea sa o conducă de la agitaţia socială (stadiul 1) Ia instituţionalizare (stadiul 4), trecînd prin exaltarea populară (stadiul 2) si formalizare (stadiul 3), în conformitate cu schema sugerată de Dawson şi Gettys (1935, cap. 19). în continuarea textului, atenţia sa este atrasă mai mult de mecanismele ce permit dezvoltarea şi organizarea unei mişcări decît de fazele propriu-zise, dar observaţiile sale — adesea de fineţe, în special în legătură cu spiritul de casta şi moralul — ra-mîn tributare unui model sau mai degrabă unei metafore a creşterii ce *naturalizează* într-un feî evoluţia unei mişcări sociale şi împiedică recunoaşterea caracterului adesea greu previzibil al cursului său.

Chiar şi prin punctele sale slabe, Blumer este un sociolog cu totul reprezentativ pentru curentul comportamentului colectiv; nu acelaşi lucru se poate spune în legătură cu autorii despre care vom vorbi în continuare, chiar daca o înţelegere adecvată a lucrărilor lor ne obliga, după părerea noastră, să îi situăm *în* raport cu acest curent de gîndire. într-adevăr, ei adoptă cadrul de referinţă al unei alte tradiţii teoretice, aceea a „învăţării sociale", după cum atestă lucrarea scrisă de Miller şi Dollard (1941); si au tendinţa de a analiza comportamentele agresive observabile la mulţimi drept răspunsuri la o frustrare existentă, mergînd pîna la a postula o relaţie de echivalenţă între gradul de frustrare şi intensitatea agresiunii (Dollard *et al,* 1939). Dar, în felul acesta, ei propun în acelaşi timp o alta imagine şi o altă interpretare a fenomenelor de mulţime: atenţia nu mai este centrată pe sugestie şi mecanismele sale, ci pe activarea unor predispoziţii comune; argumentul folosit cu scop, dacă nu cu rol, explicativ nu este construit în jurul temei contagiunii, ci în jurul temei convergenţei, adică a comunităţii de experienţe trăite de către membrii unor anumite categorii sociale — de pildă, albii săraci din sudul Statelor-Umte — ce ar avea într-un fel ca rezultat pregătirea acestora pentru acţiuni colective de tip agresiv.

O asemenea concepţie prezintă interesul că refuza ideea unei disocieri totale între comportamentele normale ale individului şi comportamentele specifice mulţimii şi a exercitat o influenţă demistificatoare; dai' ea a contribuit în mai mare măsură la clarificarea proceselor de fixare a agresivităţii asupra unor ţapi ispăşitori decît mişcările sociale propriu-zise, în ciuda titlului uneia dintre lucrările lui Cantril *(The Psychology of Social Move-ments, Psihologia mişcărilor sociale,* 1941). O altă varianta a „teoriilor" convergentei, mai puţin legată de cercetările datorate unor psihologi sociali şi mai mult de lucrările celor ce studiza politiile, ne va reţine în continuare atenţia: inspirîndu-se în primul rînd din schema „frustrare-agresiune", ea se constituie în jurul noţiunii *fa frustrare relativă* şi încearcă să explice din acest unghi multiple forme de *violenţă colectivă.*

Frustrarea relativă nu depinde în esenţă de situaţia obiectivă, ci mai degrabă de percepţia pe care o au oamenii despre ea. Mai precis, conform definiţiei propuse de Ted Gurr în *Why Men Rebel,* ea se recunoaşte prin „percepţia de către actorii sociali a unui decalaj între aşteptările lor privitoare ia unele bunuri valorizate *(value expectations)* şi capacitatea lor de a le obţine *(value capabîlities)"* (1970, p. 24). Gurr distinge trei forme principale de frustrare relativă: dacă prima, caracterizată printr-o capacitate scăzuta *(decreasing attainments)* de a satisface aşteptări stabile, este frecventă îndeosebi în societăţile tradiţionale şi, în felul acesta, marginala în discuţia noastră, celelalte două ne vor reţine mai mult atenţia; cea de-a doua, identificabilă prin aşteptări mereu mai mari, fără o creştere paralelă a nivelului de satisfacere efectiva *(aspirational deprivation),* este adesea

intensa în societăţile ce se confruntă cu nenumăratele provocări ale modernizării, dar poate, la modul general, afecta şi grupuri defavorizate, refu-zînd excluderea lor efectivă în numele unor revendicări egalitare. In ceea ce o priveşte pe a treia, definită printr-o sporire accentuata a distanţei dintre satisfacţii, ce par sa cunoască un regres brutal şi clar, şi aşteptările ce par sa sporească, după o perioadă relativ lunga de creştere paralelă a ambelor *(progressive deptivation),* ea reprezintă o simplă transpunere a unui model elaborat de James Davies, plecînd de la unele observaţii ale lui Tocqueville[11] cu privire la explicarea apariţiei revoluţiilor — în special a revoluţiei ruse —, model simbolizat printr-o curbă în forma de J inversat, ce reprezintă evoluţia în timp a satisfacţiilor (1962, tr. fi*. 1971). Oricîte clarificări ar aduce, aceste distincţii între diferitele moduri de frustrare relativă ramîn totuşi secundare faţa de afirmaţia, comună autorilor acestui grup, referitoare Ia legătura centrala existentă între frustrarea relativă şi violenţa colectivă. Din acest punct de vedere, merita fără îndoială sa amintim ipoteza majoră pe care se bazează întreaga carte a lui Gum „Potenţialul de violenţă colectivă variază puternic o dată cu intensitatea şi amploarea frustrării relative în rîndul membrilor unei colectivităţi" (1970, p. 24, p. 360). Cu siguranţă, un asemenea interes trimite la un domeniu de cercetare foarte vast, depăşind cu mult tema specifica a mişcărilor sociale şi neacordîndu-i nici măcar o prioritate deosebită; dar numai această constatare nu ne îndreptăţeşte sa declarăm m mod pripit că este vorba despre o perspectiva inadecvată studiului mişcărilor sociale: în sociologie, ca şi în alte discipline, căile ocolite nu sînt întotdeauna şi cele mai puţin rodnice.

Pare cu atît mai prudent sa evităm orice judecată prematură, cu cît relaţia fundamentală postulata între frustrare relativă şi violenţa colectiva este, în cele mai elaborate lucrări apartinînd acestui curent, integrata unor modele mai complexe. Astfel, în efortul sau de explicare a actualizării violenţei cu tentă politică, pornind de la un potenţial dat de violenţa colectivă, Gurr ajunge sa-şi îmbogăţească schema explicativă iniţială prin introducerea, cu titlul de variabile intermediare, a unor dimensiuni cum ar fi tradiţiile culturale de recurgere la violenţă în societatea studiata, legitimitatea regimului politic, gradul de control al aparatelor coercitive şi de susţinere instituţională pe care acesta îl poate pretinde. Se va putea, bineînţeles, obiecta ca analiza violenţei politice nu este cea mai buna cale de abordare a mişcărilor sociale dat fiind că unii autori, dintre care cel mai reprezentativ este Alain Touraine, manifestă chiar tendinţa de a considera cele doua tipuri de fenomene ca antitetice; dar poate că aceasta orientare a cercetării, prin atenţia pe care ajunge să o acorde diverselor moduri de confruntare cu statul, şi nu numai aspectelor sale violente, este de natură să aducă o lumi-

11. **James Davies** citează **un întreg** paragraf din *Vechiul Regim şi Revoluţia,* 1952.1.1. p 223.

na *indirectă* asupra mişcărilor sociale, dacă este adevărat că acestea din urmă ajung, aşa cum am văzut, prin logica lor protestatara în situaţia de a „se întîlni" cu statul într-un moment sau altul al traiectoriei lor.

într-un mod şi mai semnificativ pentru discuţia noastră, James Gesch-wender (1968) a luat ca punct de plecare al teoriei sale asupra mişcărilor protestatare, şi chiar revoluţionare, divorţul dintre aspiraţiile şi condiţiile reale, ce constituie diferitele forme de frustrare relativă; şi propune, pentru a-şi justifica acest efort de generalizare teoretică, o ipoteza ingenioasă: participarea Ia mişcările sociale ar trebui să fie interpretată, după părerea lui, ca o tentativa de reducere a disonanţei cognitive iniţiale, ce s-ar afla la baza experienţei frustrării relative.

Ţinînd seama de aceste ambiţii mai mult sau mai puţin declarate, devine pertinentă întrebarea cu privire la aportul perspectivei frustrării relative la înţelegerea mişcărilor sociale, aşa cum au procedat Guerney şi Tierney (1982); dar îi vom urma si în aprecierea lor severă, chiar daca nu putem dezvolta aici toate argumentele acestui raţionament prezent în articolul lor. într-adevar, toate schemele interpretative construite în jurul frustrării relative suferă, dincolo de nuanţele care le deosebesc, de aceeaşi deficienţa fundamentală: ele nu aduc nici o lămurire asupra *trecerii* de la nemulţumirea indusa de frustrare la mobilizare şi acţiune colectivă, adică tocmai asupra proceselor de formare a unei mişcări sociale. In realitate, autorii acestui curent nu erau defel înarmaţi pentru a înainta pe acest teren, şi acest lucru din doua motive ce pun cu mare cruzime în evidenţă îngustimea viziunii lor: pe de o parte, ei consideră perturbările ordinii publice, mişcările contestatare şi, mai general, toate formele de comportament colectiv ce au constituit obiectul lor de studiu, doar ca manifestare a unei *erupţii* şi, mai precis, a unei erupţii de furie; pe de altă parte, pentru ei nu există decît agregate pure de indivizi, consideraţi a fi animaţi de aceleaşi dispoziţii, ca şi cum simpla *adiţionare* de nemulţumiri individuale ar fi suficientă pentru a provoca un protest colectiv şi ca şi cum o mişcare socială ar presupune, din partea participanţilor, o *omogenitate* de atitudini şi motivaţii. Imaginea erupţiei, asupra căreia vom mai avea ocazia să revenim, ne interzice să facem cel mai mic loc strategiilor actorilor sociali, deşi, aşa cum notează Kriesberg (1973, p. 78), trebuie sa se ţină seama, pe lîngă doleanţele şi insatisfacţia pe care acestea le exprima, de şansele de succes ale oricărei acţiuni reparatorii, aşa cum sînt ele evaluate de către grupurile de autori vizaţi. Iar concepţia *atomistă,* reflectată într-un argument ce se bazează pe o simplă însumare de frustrări individuale, permite eludarea problemei, altminteri centrala, a *acţiunii concertate.* In această privinţă, chiar în varianta lor aparent cea mai sofisticată, „teoriile" convergenţei dezamăgesc în aceeaşi măsură ca şi „teoriile" contagiunii, deşi au contribuit la denunţarea caracterului lor iluzoriu.

Tocmai pentru a depăşi acest obstacol al atomismului psihologizant, a fost elaborat un alt mod de analiză a comportamentului colectiv, cunoscut sub numele de teorie a *normei emergente.* Cum logica dezvoltării ştiinţifice nu respectă întotdeauna ordinea aparenta a cronologiei, sîntem siliţi sa ne întoarcem în timp, cel puţin pînă la ediţia originala a lucrării *Collective Behavior (Comportamentul colectiv,* 1957), în care cei doi autori, Tumer şi Killian, îşi expun pentru prima dată teoria de care numele lor râmîne legat. După cum subliniază Tumer într-un articol de sinteză ulterior, această teorie pune accentul pe dimensiunea propriu-zis colectiva, neglijată în mod paradoxal pînă atunci: „Ea insistă asupra continuităţii dintre comportamentele normale de grup şi comportamentele de mulţime" (1964, p. 392). Exista într-adevăr o trăsătură esenţială, comună celor două ordine de fenomene: ambele sînt reglementate de norme. Dar caracteristica specifică comportamentului colectiv constă în noutatea normelor sau, cel puţin, în specificitatea lor strîns legată de situaţie, datorită inadecvatii normelor existente şi chiar, în bună măsura, eliminării lor într-un context prost definit, în consecinţa, teoria urmăreşte cu prioritate elucidarea mecanismelor şi etapelor în virtutea cărora „o regulă nouă sau specială ajunge să fie recunoscută şi acceptată ca bază a unui răspuns coordonat" (1964, p. 395). O asemenea perspectivă permite nu numai renunţarea la ficţiunea mulţimilor unanime, atît de complezent vehiculata de Le Bon şi de succesorii săi, ci şi Ia explicarea acestei iluzii, după cum consideră Tumer şi Killian: o dată cu apariţia unei norme speciale s-ar instaura la nivelul mulţimii un model de exprimare diferenţială; se va pune atunci problema de a explica nu contagiunea emoţiilor, ci mai degrabă un proces ce tinde să impună conformitatea cu referire la o norma. Tumer şi Killian propun astfel expresia teoretică cea mai matură a curentului comportamentului colectiv: ei adoptă o orientare ferm sociologică, ce rupe cu seducţiile facile ale tezelor contagiunii-sugestie, precum şi cu psihologismul îngust al „teoriilor" convergenţei; iar pentru a face acest lucru, ei exploatează cu succes căile deschise de Park şi Blumer, ai căror moştenitori şi, deopotrivă, continuatori sînt.

Această teorie a fost mai întîi construita, aşa cum am văzut, în jurul cazului mulţimilor, a cărui interpretare o înnoieşte astfel; dar ea se aplica, bineînţeles, şi mişcărilor sociale pe care Turner şi Killian le definesc drept „o colectivitate ce acţionează cu o oarecare continuitate pentru a promova sau rezista la o schimbare *în* societatea sau grupul din care face parte" (1957, p. 308). O mişcare socială trebuie într-adevăr analizată ca o colectivitate sau, si mai precis, după o formulă a lui Killian (1964, p. 437) care îl aminteşte pe Park, „o colectivitate purtătoare a unui grup în gestaţie" *(a collectîvity in the proces s ofbeconiingagroup).* Centrul de coordonare al unei asemenea colectivităţi este constituit dintr-un ansamblu de norme ce

reprezintă pentru membrii săi repere de comportament şi o sursa de identificare; iar structura sa, departe de a fi rigida, este alcătuită din relaţii variabile între un grup de comandă, în care liderul *earismatic* nu se impune întotdeauna în faţa liderului *administrativ,* sau chiar a intelectualului ce elaborează justificările ideologice, şi categorii de partizani a căror *etero-genitate* fată de obiectivele propriu-zise ale mişcării, şi nu numai în termeni de caracteristici obiective, este subliniată cu grijă de către autori. Tumer şi Killian evidenţiază de asemenea importanţa strategiilor de dezvoltare a unei mişcări sociale, deosebind strategiile de control, adoptate de preferinţă de către mişcările „orientate către putere", şi strategiile de transformare personală, privilegiate mai curind de mişcările „orientate către valori". Cu toate acestea, orientarea globală a unei mişcări nu poate duce singură la alegerea univocă a unei strategii susceptibile de a se schimba în profunzime., în special sub efectul reacţiilor publice suscitate de mişcare. Trebuie totuşi să recunoaştem că Turner şi Killian ne oferă mai mult *un cadru generai de analiza* decît o teorie elaborată a mişcărilor sociale. Şi chiar şi acest cadru de analiză va fî nu peste multă vreme atacat ca urmare a unei schimbări în paradigmele dominante, schimbare ce va duce, aşa cum vom vedea, la o redefinire a priorităţilor teoretice şi a axelor de cercetare: Tumer şi Killian şi, o data cu ei, autorii ce reprezintă, precum Gus-field, aceeaşi tradiţie intelectuală vor trebui în general să se limiteze la ajustări defensive, ceea ce nu reprezintă cu siguranţă cea mai buna modalitate de a demonstra fecunditatea unei perspective de analiză, indiferent de interesul sau intrinsec.

Cu toate acestea, la începutul deceniului şase nu avusese încă loc această răsturnare, iar interesul cercetătorilor se cristalizează în junii temei, dacă nu cumva a curentului, comportamentului colectiv. Exemplul lui Neil Smelser este, în această privinţă, cu totul semnificativ: consacrînd acestui domeniu o ambiţioasă construcţie teoretică *(Theory of Collective Behavior, Teoria comportamentului colectiv,* 1962), acest sociolog format la şcoala de la Harvard şi, mai exact, la şcoala lui Parsons, ca unul dintre cei mai remarcabili elevi ai săi, înaintează pe un teren ce pare în mare parte ocupat, dacă nu chiar definit, de urmaşii „spiritului" de la Chicago. El ne oferă astfel o indiscutabilă mărturie a influenţei pe care a exercitat-o delimitarea dominantă a unui domeniu de cercetare, precum şi strădania sa de a-i reînnoi abordarea cu ajutorul unei grile savante de analiza ce face în bună măsura apel la categoriile parsoniene. Originalitatea lucrării, asupra căreia vom reveni, nu ne împiedică sa vedem ca ea rămîne un demers izolat. Ca şi Turner, şi Killian, Smelser este preocupat de depăşirea atomis-mului psihologizant: insistenţa sa asupra naturii sociale, şi nu psihologice, a comportamentului colectiv (pp. 11-12), ca şi asupra orientării fundamental sociologice a demersului pe care îl adoptă (pp. 20-21), este edifi-

catoare din acest punct de vedere. Relativ apropiate prin data lor de apariţie, cărţile lui Tumer şi Killian, pe de o parte, ale lui Smelser, pe de alta, răspund unor preocupări comune; şi acest lucru merita subliniat. Dar orientările lor ramîn prea diferite pentru a combate atomismul cu aceleaşi arme. De aceea, în timp ce Tumer şi Killian îşi propun în principal sa stabilească importanta dimensiunii propriu-zis *colective* a comportamentelor calificate în general în felul acesta, în ceea ce îl priveşte, Smelser este tentat să le înţeleagă pornind de Ia un cadru de referinţă *sistemic,* de provenienţă parsoniana.

într-adevar, Smelser preia,în bună măsură „logica" şi „substanţa" schemelor lui Parsons, dar nu se rezumă la simpla lor aplicare (p. 23). Acest împrumut este manifest în prezentarea pe care o face componentelor acţiunii sociale şi ierarhiei lor caracteristice, ce conduce de la valori Ia resursele situaţiei *(situational facilities),* trecînd prin norme si mobilizarea agen-ţilor (mai exact, a motivaţiei lor) în roluri şi organizaţii. Şi nu este nici pe departe nesemnificativ în măsura în care fiecărei componente îi corespunde un tip determinat de comportament colectiv. Cum acesta constă, la modul general, într-o „tentativa de reconstruire" în totalitate sau în parte a „unei ordini sociale perturbate" (p. 23), după părerea lui Smelser, putem distinge forme specifice în funcţie de natura componentei respective şi pe care comportamentul colectiv tocmai îşi propune sa o „reconstituie". Din acest punct de vedere, mişcările se deosebesc de exploziile colective *(collective ouibursts)* — panicile, entuziasmele debordante *(craze)* şi izbucnirile de ostilitate — nu numai prin durata lor mai mare, ci şi prin aceea că au legătură cu cele mai înalte componente, adică valorile propriu-zise, sau cel puţin cu normele, pe care încearcă „sa le restaureze, protejeze, modifice sau (chiar) creeze". Comportamentul colectiv este astfel abordat printr-o prismă tipic parsoniana, ce poate fi rezumată, împreună cu Smelser, prin întrebarea următoare: „Ce se întîmplă cu componentele acţiunii sociale în timpul desfăşurării unui episod de comportament colectiv?" (p. 11).

Analiza consacrata de Smelser acestei întrebări este relativ sofisticată; dar se bazează pe un principiu simplu: *contrastul* accentuat dintre comportamentul instituţionalizat şi comportamentul colectiv. Acest contrast nu se datorează, într-un caz, prezenţei unei tensiuni *(străin),* generatoare, într-un fel, de comportament colectiv, şi absenţei sale, în celălalt caz: comportamentul colectiv, este adevărat, nu se manifestă decît pe terenul propice cveat de o formă sau alta de tensiune, dar simpla existenţă a unei tensiuni nu este suficientă pentru a-i provoca apariţia. Diferenţa majoră dintre cele doua tipuri de comportament consta mai degrabă în modul lor specific de *răspuns* la o tensiune existentă sau, daca preferăm, în felul lor de a o gestiona. Este evident ca şi comportamentul instituţionalizat şi comportamentul colectiv au o caracteristica comună: conform logicii parsoniene, pentru

a acţiona asupra tensiunii trebuie urcat în ierarhia componentelor sau, cel puţin, spre nivelurile superioare ale unei componente determinate (fiecare componentă avînd şapte niveluri de specificitate, ordonate de la general şi abstract la particular şi concret). Dar înrudirea lor se opreşte aici: în timp ce, într-adevăr, în cadrul comportamentului instituţionalizat actorii sociali încearcă sa „reintegreze noile principii... în nivelurile operatorii ale acţiunii sociale", coborând, etapa de etapa, scara specificităţii şi realizînd astfel un proces de *respecijicare,* comportamentul colectiv nu cunoaşte acest parcurs progresiv şi trece *direct* de la o componentă de nivel ridicat — în speţă, „o credinţa generalizată" — la însăşi sursa tensiunii- Reluînd metafora utilizată de Smelser, el „scurtcircuitează" traseul normal şi leprezintă „o mobilizare neinstituţionalizată în vederea acţiunii" (p. 71). Această mobilizare se realizează pe baza unei credinţe generalizate, ce denunţă pericolul presupus de tensiune şi, deopotrivă, prescrie remedii aşa-zis infailibile, în măsură să-i facă faţă. Comportamentul colectiv dobîndeşte pe această cale ocolită o dimensiune de iraţionalitate: credinţele generalizate ne introduc într-un univers de forţe ameninţătoare şi de eliminări radicale ale râului, cu singura condiţie de a aplica remediul adecvat: în această calitate, ele pot fi, după Smelser, apropiate de credinţele magice (p. 8). Comportamentele inspirate de asemenea credinţe nu sînt în general defel adaptate situaţiei. „Comportamentul colectiv reprezintă acţiunea celui nerăbdător" (p. 72) şi este des întîlnit într-o primă faza a schimbării sociale, atunci cînd nu au fost încă găsite resursele sociale pentru depăşirea tensiunilor (p. 73).

Discontinuitatea dintre comportamentul instituţionalizat şi comportamentul colectiv, ponderea decisiva a credinţelor generalizate, insistenţa asupra caracterului neadaptat, şi uneori iresponsabil, al comportamentului colectiv, acestea sînt principiile în jurul cărora este construită teoria lui Smelser; precum şi, după cum vom vedea, punctele asupra cărora se va cristaliza critica adusă acesteia. Ca forme particulare ale comportamentului colectiv, mişcările sociale — mişcările orientate spre norme şi mişcările orientate spre valori, în limbajul lui Smelser — par sa reflecte aceeaşi simplificare a realităţii şi sa fie deci marcate, deşi în grade diferite, de un anume irealism. Vom reţine de asemenea ca perspectiva adoptată de Smefser îl determina sa acorde o importanţă reala ideologiilor şi sa pună accentul pe rolul liderilor carismatici în cadrul mişcărilor orientate spre valori (pp. 355-356). Cu toate acestea, Smelser nu este preocupat de mişcările sociale, în sensul larg al termenului, decît din punctul de vedere, mai global, al comportamentului colectiv, ale cărui manifestări specifice ar trebui sa fie. Cea mai bună dovada în acest sens este faptul că aplica ansamblului formelor de comportament colectiv un model unic de analiză, ce corespunde în realitate unei logici de activare a unei serii de determinanţi.

Prin analogie cu etapele succesive în fabricarea unui produs, Smelser îi dă numele de „logica a valorii adăugate" (pp. 13-14) pentru a sublinia faptul ca modelul său presupune o ordine bine reglată de intervenţie a diferiţilor determinanţi, fiecare adăugind ceva precedentului(ţilor). El deosebeşte astfel cinci determinanţi, şi anume conductibilitatea structurală *(structural conduciveness),* ce defineşte doar tipul(rile) de comportament colectiv *po-sibil(e)* dintr-o configuraţie sociala dată, tensiunea structurală — despre care am spus deja ca este un factor necesar dar nu suficient —, dezvoltarea şi raspîndirea unei credinţe generalizate — partea majora a edificiului —, „factori precipitanţi" şi, în sfîrşit, „mobilizarea participanţilor în vederea acţiunii" (pp. 15-17). Smelser completează această serie prin adăugarea unui al şaselea determinant, ce este mai curînd un „contradeterminant", deoarece se referă la funcţionarea controlului social şi reprezintă eforturile întreprinse de către agenţiile care au această însărcinare în vederea prevenirii sau, cel puţin, contracarării comportamentelor colective. La urma urmei, trebuie să-i recunoaştem lui Smelser meritul de a ne propune o grilă elaborată de analiza, în sprijinul unei perspective teoretice originale, deşi contestabilă, dar regăsim la el caracteristici comune tuturor autorilor abordaţi pînă acum în aceasta parte: mişcările sociale nu reprezintă decît un aspect al cercetării, şi nu obiectul principal. Mobilizarea şi procesele sale specifice ramîn de asemenea o tema de importanţă secundara, chiar dacă, aşa cum am văzut, Smelser se referă la ele în două rînduri, în definiţia pe care o dă comportamentului colectiv, ca şi în modelul valorii adăugate pe care îl propune.

Lucrurile nu stau la fel în ceea ce îl priveşte pe ultimul autor pe care îl vom analiza în aceasta parte, şi anume William Kornhauser. Aşa cum o atestă însuşi titlul lucrării sale, *The Politics of Mass Society (Politica societăţii de masă,* 1959), el se înscrie într-o altă tradiţie de gîndire, legăturile între curentul comportamentului colectiv şi această tradiţie fiind relativ firave. Chiar dacă tradiţia în discuţie a fost suficient de bogata pentru a produce multiple variante, în spatele pluralităţii sale de expresii putem recunoaşte un fel de fond comun al atitudinii critice, chiar neîncrezătoare, cu care priveşte intrarea în „modernitate" şi, în special, unul din procesele sale cele mai semnificative, industrializarea. Cu toate acestea, ambiţiile propriu-zise ale cărţii Iui Kornhauser nu pot fi desluşite decît în contextul istoric în care a fost elaborată. Kornhauser este într-adevar ultimul reprezentant al unei „familii" care, de la Lederer şi Sigmund Neumann pînă la el, incluzînd-o şi pe Hannah Arendt, a fost — direct sau indirect — marcată de traumatismul ascensiunii nazismului (şi, mai general, a fascismului în Europa). Dacă ne gîndim că el scrie la sfirşitul unui deceniu de război rece, nu vom fi defel surprinşi de faptul ca, deşi depăşeşte cazul concret, oricît de central ar fi, al succesului partidului naţional-socialist, el

şi-a fixat ca obiectiv principal o mai bună înţelegere a ansamblului mişcărilor „extremiste de masă".

Cum teoria lui Kornhauser este foarte cunoscută, ne vom mulţumi aici să amintim principalele sale enunţuri, punînd accentul pe acelea care se referă în modul cel mai direct la discuţia noastră.

17 „Indivizii nu sînt direct legaţi unii de aiţii (printr-)o mulţime de grupuri independente" în cadrul societăţii de masă, ce este în mod fundamental o „societate atomizată" (p. 32).

21 Societatea de masă nu este definibila doar în termeni obiectivi; considerată în termeni subiectivi, ea este alcătuită dintr-o „populaţie alienată" (p. 33) care, pentru a scapă de anxietatea provocată de atomizarea socială", este disponibilă la mişcările extremiste.

37 Societatea de masă conţine o dublă sursa de fragilitate: pe de o parte, aşa cum am semnalat deja, populaţia ei poate fi uşor mobilizată de elite noi sau contraelite; iar pe de alta, elitele existente sînt vulnerabile, în acest sens, ea ocupă o poziţie intermediară între o societate pluralistă şi o societate totalitară: nu este poate forţat să spunem, chiar dacă această formulare nu îi aparţine lui Kornhauser, ca societatea de masă reprezintă o *societate pluralistă degradată ce riscă să degenereze în societate totalitară.*

47 Caracteristica structurală esenţială a societăţii de masă, ce permite deopotrivă explicarea disponibilităţii faţa de mişcările extremiste şi a vulnerabilităţii elitelor conducătoare, consta în *slăbiciunea grupărilor intermediare.* Societatea de masa este astfel lipsita de mecanisme majore ce permit canalizarea revendicărilor şi protejarea autonomiei individuale: ajungem aici la un enunţ central în argumentaţia lui Kornhauser, în virtutea căruia o structură intermediară puternică, bazată pe „grupuri stabile şi independente, reprezentînd interese diverse şi adesea opuse" (p. 73), are drept efect temperarea conflictelor.

57 Spre deosebire de alte viziuni — în acest sens mai naive — cu privire Ia societatea de masa, Kornhauser insistă asupra *izolării sociale,* mai curînd decît asupra izolării individului propriu-zis. într-adevăr, membrii unei societăţi de masa sînt predispuşi să se angajeze în mişcări extremiste datorită „absentei relaţiilor sociale cu societatea globală" (p. 92), a lipsei de participare la viaţa societăţii în ansamblul său, şi nu datorita purei singurătăţi individuale.

67 Deşi nici urbanizarea, nici industrializarea nu sînt în general corelate cu dezvoltarea unor mişcări de masă, *dizlocările structurilor comunitare* antrenate de o urbanizare şi o industrializare deosebit de rapide creează condiţii sociale de atomizare, propice apariţiei unor asemenea mişcări. Aceste condiţii sînt şi mai favorabile în cazul unor societăţi ce au trecut prmtr-o recesiune economică severă sau al unor ţări care au cunoscut umilinţa unei înfrîngeri militare.

II în sfîrşit, conform unuia dintre cele mai originale enunţuri formulate de Kornhauser, masa în ansamblul său nu este predispusă în mod egal la adoptarea unor comportamente extremiste. Mişcările de masă recrutează, bineînţeles,, aderenţi şi simpatizanţi din toate clasele sociale dar, aşa cum o confirmă exemplul privilegiat al naţional-socialismului, intelectualii neintegraţi, păturile mijlocii marginale, cum sîht micii comercianţi şi meşteşugarii, agricultorii ce deţin modeste ferme familiale sînt *în* mod deosebit vulnerabili la propaganda acestora şi atraşi, în proporţii mai mari, către ele. Aceste categorii şi aceste grupuri au în comun, consideră Kornhauser, o caracteristică dominantă; ele sînt puţin sau prost integrate societăţii globale, centrelor sale de comunicare si de putere, confruntîndu-se din aceasta cauză cu suferinţele ca şi cu pericolele izvorîte din *marginalitatea socială.*

Interpretarea lui Kornhauser a fost supusa unei critici atît de severe şi, nu de puţine ori, atît de pertinente, încît astăzi ea ne pare învechită şi chiar, în multe privinţe, caducă. Tema societăţii de masa şi-a pierdut astăzi din puterea de atracţie şi sîntem tentaţi sa vedem în ea mai degrabă o suita de imagini stereotipe — termenul se aflã de altfel în lucrarea lui Kornhauser — decît o bază conceptuală adecvată construcţiei unui model. In plus, acest cadru de analiză s-a dovedit inoperant în analiza „cazului crucial", Germania din timpul Republicii de la Weimar, căruia îi era cu prioritate destinat: nenumărate lucrări actuale, şi în special articolul clarificator al lui Hagtevt (1980) au stabilit cu certitudine că în timpul Republicii de la Weimar societatea germană nu poate fi considerată, în nici una dintre accepţiile serioase ale termenului, ca o societate de masă[12]. Este indiscutabil faptul că pista urmată de Kornhauser nu s-a dovedit fecunda din punct de vedere euristic; dar această constatare nu ne împiedică sa recunoaştem, din perspectiva oferită de timpul scurs de arunci, legitimitatea ambiţiilor teoretice care dau cercetării întreprinse de Kornhauser adevărata sa măsură. Pe de o parte, acesta s-a străduit să formuleze principalele condiţii ce asigură unei societăţi fie păstrarea, fie dezvoltarea unei democraţii pluraliste; iar atenţia pe care a acordat-o rolului grupurilor intermediare este moştenirea unei tradiţii de gîndire căreia Alexis de Tocqueville i-a conferit titlul de nobleţe cuvenit. Pe de altă parte — iar acest aspect este primordial în discuţia noastră — Kornhauser a iniţiat o reflecţie — neobişnuită, după cîte am văzut, pentru acea perioadă — asupra factorilor propice *mobilizării* în cadrul unor mişcări extremiste; aici rezidă interesul tezei sale asupra marginalitaţii sociale.

lata de ce este cu atît mai important să punem în evidenţă motivele majore, de ordin *teoretic^* ce suit la originea acestui eşec interpretativ. Natura lor este fundamental dublă. In primul rînd — şi ne aflam astfel în miezul

12. **în limba** franceză, cel **mai complet** bilanţ al acestei **probleme a** fost realizat de Pietre **Birnbaum în** ***Dimensiuni ale puterii*** **(1984), cap. VIU.**

argumentaţiei dezvoltate de Komhauser — o puternică structura intermediară nu are în mod obligatoriu ca efect imunizarea societăţii fată de mişcările extremiste: ea poate la fel de bine, aşa cum a subliniat Maurice Pi-nard (1968), să intensifice tensiunile şi să faciliteze mobilizarea, ai cărei agenţi devin atunci grupările intermediare. Germania din perioada Wei-rnar reprezintă o ilustrare frapantă a celui de-al doilea caz: într-o societate caracterizată de o „segmentare suprapusa", după formula Iui Gusfield (1962), participarea sporită la asociaţiile cu caracter secundar a favorizat o mobilizare rapida în beneficiul mişcării naziste. Observam deci ca o explicaţie a apariţiei mişcărilor extremiste nu se poate baza doar pe caracteristicile structurii intermediare. In al doilea rînd — şi acest aspect decurge direct din precedentul — politica nu îşi găseşte locui în sistemul interpretativ al lui Kornhauser, lucru oaiecum paradoxal daca ţinem seama de însăşi natura obiectului său: o viziune atît de „reducţionista" (Hagtvet, p. 92), care prezintă comportamentele extremiste ca depinzînd exclusiv de fragilitatea legăturilor sociale, va întâmpina evident multe greutăţi în explicarea direcţiei dominante pe care o ia adeziunea la o mişcare de masă — de pildă, în cazul Germaniei din perioada Weimar, în favoarea naziştilor mai curînd decît a comuniştilor —, şi aceasta în absenţa oricărei referinţe la însuşi conţinutul politicii şi conflictelor prin care ea se exprimă. Teoria lui Komhauser se poticneşte în aceste două puncte esenţiale; şi, la urma urmelor, această dublă scădere o împiedică să constituie o baza adecvată pentru interpretarea mişcărilor de masa sau, mai bine spus, a mişcărilor modeme antidemocratice.

Diferitele teorii pe care le-am ales să figureze în aceasta parte au prilejuit toate, aşa cum era firesc, dezbateri, precum şi formularea unor obiecţii specifice; dar au fost contestate şi în bloc. Această contestare globala s-a referit în principal la următoarele patru aspecte: toate teoriile ar avea tendinţa

— de a privilegia pe nedrept nivelul microsociologic;
— de a focaliza prea exclusiv atenţia asupra fazei de *apariţie* a mişcă rilor sociale;
— de a le considera în primul rînd din punctul de vedere al *iraţionali-tăţii* lor presupuse;
— şi, în sfîrşit, de a nu vedea în ele decît manifestări de *criză.*

Primele două critici suit în principal exprimate de McAdam, McCarthy şi Zald în bilanţul lor sintetic (1988, pp. 696-697), cea de a treia constituie probabil obiecţia majoră formulată de curentul mobilizării resurselor faţa de modelele dominante în anii 50 şi 60, în fine, cea de-a patra rezumă poziţia adoptată de Alain Touraine şi colaboratorii săi faţă de acest mod de teoretizare. Or, aşa cum ne putem da seama ţinînd cont de paginile anterioare, aceste critici constau din generalizări, în anumite privinţe abuzive,

ale unor observaţii juste. Astfel, curentului comportamentului colectiv, îh principal versiunii sale celei mai pure, moştenitoare a spiritului de la Chicago, i s-a asociat, este foarte adevărat, o orientare microsociologică, după cum putem sublinia, fără să exagerăm cu nimic, interesul manifestat de majoritatea acestor autori pentru dimensiunile strict psihosociale; dar aceste preocupări sînt uneori integrate în cadre de analiză mai globale, sis-temice, la Smelser, sau socio-stnicturale, în cazul lui Komhauser. în acelaşi mod şi după toate probabilităţile, însăşi apariţia mişcărilor sociale reprezintă pentru aceşti teoreticieni evenimentul central ce trebuie explicat, de unde şi predilecţia, pe care o împărtăşesc de exemplu Gurr şi Smelser, pentru „modele vulcanice'*, criticată pe buna dreptate de către Aya (1979); aceste modele apar chiar şi în teoriile cele mai bogate în consideraţii, nelipsite de interes — aparţinînd autorilor Tumer şi Killian sau Smelser — cu privire la viitorul mişcărilor, chiar dacă împrumuturile — explicite sau implicite — preluate din modelul istoriei naturale le atenuează importanţa. Cel de-al treilea reproş este poate cel mai izbitor, în măsura în care el exprimă o schimbare de paradigma. Şi nu este lipsit nici de ilustrări pregnante, menite să-i dea temei: într-adevar, actorii sociali pe care Smelser îi prezintă ca angajaţi în comportamentul colectiv sub influenţa unor credinţe generalizate sau a căror derivă spre mişcări antidemocratice este descrisă de către Komhauser nu sînt defel ghidaţi în comportamentele lor de calcule sau norme de raţionalitate. Cu toate acestea, tabloul zugrăvit de alţi autori, în special de Turner şi Killian, este mai nuanţat: raţionalitatea nu joacă aici nici un rol, fără să fie nisă în felul acesta sistematic negată. Ar fi deci mai corect să spunem, la modul general, că locul raţionalităţii a fost subestimat în modelele acestei perioade şi ca una din principalele sarcini ale noii paradigme dominante va fi de a îndrepta această situaţie. *In* fine, şi obiecţia europeană, dar în primul rînd franceza, are partea ei de adevăr. Chiar Komhauser foloseşte termenul de criză pentru a desemna recesiunile economice şi umilinţele naţionale produse de o înfrîngere militară. Din nefericire, un asemenea termen sugerează mai mult alunecări metaforice decrt rigoare conceptuala: putem vorbi cu uşurinţă atît de crize ale accesului la modernitate (de care ar fi interesat, de exemplu, Kornhau-ser), cît şi de crize ale sistemului social (ce ar reprezenta, într-o oarecare măsură, punctul de plecare al teoriei smelseriene); dar atunci devine legitimă întrebarea c.u privire la raportul dintre sensul l, socio-istoric, şi sensul 2, analitic, după cum putem chiar să ne întrebam daca cele două întrebuinţări trimit la una şi aceeaşi noţiune.

In ceea ce ne priveşte, am fi tentaţi sa adăugăm acestor reproşuri — al căror grad variabil de pertinenţă 1-am putut aprecia — un altul: cvasiab-senţa politicului din majoritatea acestor modele sau, în cel mai bun caz, ignorarea vădită a rolului său. Din acest punct de vedere, Kornhauser este

într-adevăr departe de a reprezenta un **caz** unic. Nu pare exagerat să afirmăm ca, în ansamblul său, curentul comportamentului colectiv nu se dovedeşte defel sensibil la importanţa acestei dimensiuni. Putem considera ca Smelser îi acordă un anumit loc prin cel de-al şaselea şi ultimul său determinant, dar specificitatea rolului sau este oarecum diluată în expresia de control social. Pitia şi în lucrările analistului politiilor, Gurr, factorii propriu-zişi politici au în principal statutul de variabile intermediare, ce tind sa accentueze sau, dimpotrivă, sa tempereze intensitatea frustrării relative. Reconsiderarea locului politicului în mişcările sociale va fi, din aceasta cauză, una din priorităţile noii paradigme, chiar daca, după părerea noastra,'este exagerat să vorbim, aşa cum face McAdam, despre înlocuirea unei interpretări psihologice cu o interpretare *politică.*

Etapa mobilizării resurselor

O dată cu începutul anilor şaptezeci se dezvoltă noi perspective teoretice, care vor ocupa foarte curind o poziţie dominantă în acest domeniu de cercetare. Expresia „mobilizarea resurselor", creată de McCarthy şi Zald (1973, 1977), serveşte în general desemnării acestora, iar în ceea ce ne priveşte, vom vorbi şi noi despre curentul mobilizării resurselor. Aşa cum vom vedea, acest curent a dat naştere unui mare număr de variante, clar diferenţiate, şi nu avem nici un interes sa-i conferim retrospectiv o unitate teoretică pe care nu a cunoscut-o niciodată; şi totuşi, dincoace de aceste variaţii şi chiar divergenţe, exista un fond comun pentru cei mai reprezentativi autori ai acestui curent, ca rezultat al adeziunii lor la aceleaşi *principii generale de analiză.* In acest sens, putem vorbi cu temei despre *paradigmă,* ba chiar de apariţia unei paradigme ce se construise în buna măsura pe o *ruptură* de teoriile dominante anterior, în timpul „etapei comportamentului colectiv". Aceasta ruptura este evidentă în primul rînd în faptul ca noua generaţie de cercetători foloseşte direct în raţionamentele sale termenul de mişcări sociale, fără să mai plece de la cadrul mai general al comportamentului colectiv: mulţimea îşi pierde astfel statutul de referent privilegiat sau, cel puţin, obligatoriu.

Pe de alta parte, sociologii aparţinînd acestui curent sînt mai preocupaţi de procesele de *mobilizare,* ale cărei condiţii îşi propun să le pună în evidenţa, probabil datorită faptului că sînt mai conştienţi de obstacolele pe care le pot întîlni. Ei sînt de asemenea foarte sensibili la importanţa *organizaţiilor* în apariţia şi dezvoltarea mişcărilor sociale, în timp ce abordările anterioare, dominate de imagini ce privilegiau declanşarea spontană, aveau tendinţa de a neglija acest factor. In sfîrşit, dubla insistenţă, semna-

lata deja, asupra *raţionalităţii* angajării în acţiunea colectivă şi asupra di-mensiuniioi propriu-zis/?o//ft"ce ale mişcărilor sociale ajunge Ia afirmarea unei *continuităţi* între comportamentele instituţionalizate, în special în domeniul politic, şi cele adoptate de către participanţii Ia mişcările sociale. O asemenea poziţie presupune — cel puţin în raport cu unele modele anterioare — o răsturnare a perspectivei şi, mai precis, adoptarea unui „punct de vedere clausewitzian", după formularea lui Michel Dobry (1986, p. 16): în această optica, mişcările sociale ar reprezenta o simpla continuare a activităţilor soc io-politice prin alte mijloace, fiind deci foarte departe — ca şi în teoria smelseriana — de a depinde de un registru autonom al comportamentului colectiv, străin, în principiile şi modurile sale de acţiune, funcţionării obişnuite a unei societăţi[13]. Vom evidenţia doua consecinţe importante ale acestei răsturnări de perspectivă: cercetătorii sînt de acum înainte mai interesaţi să abordeze studiul mişcărilor sociale din punctul de vedere al *conflictelor* pe care le generează, decît pornind de la tensiunile pe care se presupune că le-au produs. Pe de alta parte, psihologia socială încetează de a mai fi o sursa majoră de inspiraţie (şi nu cadrul unic de referinţa, ceea ce, în realitate, nu a fost niciodată) în beneficiul altor două discipline, şi anume sociologia politica şi ştiinţa economică: în bună măsură, divergenţele din interiorul curentului mobilizării resurselor au drept obiect central ezitarea cu pi ivire la adoptarea unei abordări „economice" sau, mai curînd, a unei abordări „politice" a mişcărilor sociale.

Din punctul nostru de vedere, cea de a doua soluţie prezintă multiple avantaje, asupra cărora vom avea ocazia sa revenim; dar fiind preocupaţi să facem o apreciere echitabilă, sîntem nevoiţi să recunoaştem tot ceea ce curentul mobilizării resurselor datorează ştiinţei economice. Aceasta din urmă a vegheat, într-un anume fel, naşterea acestui curent teoretic: prin intermediul principalului său reprezentant, şi anume Olson, i-a transmis, cu titlu de moştenire, o conştiinţă acută a dificultăţilor mobilizării. Intr-ade-var, toate contribuţiile majore — ale lui Zald şi McCarthy, Oberschall şi Tilly — au luat în serios „paradoxul acţiunii colective", şi toate pot fi considerate modalităţi de răspuns la acest paradox, chiar dacă, evident, nu se reduc la acest aspect.

Enunţul paradoxal de a cărui demonstraţie şi-a legat numele Olson a fost rezumată în următorii termeni de către Raymond Boudon în Prefaţa sa la traducerea franceză: „Comunitatea de interes... nu este suficientă pentru a provoca acţiunea (colectivă), ce permite promovarea interesului tuturor" (1978, pp. 8-9); iar acest enunţ se aplică „unor indivizi rezonabili şi interesaţi" care, chiar în formularea lui Olson, „nu se vor strădui de bună-

13. Nu **există totuşi o** singură **modalitate de a apăra** un punct de vedere clausewitzian, **şi** cu siguranţă **curentul mobilizării** resurselor nu a **adoptat-o pe cea** mai subtilă, **după cum semnalează** Michel **Dobry.**

voie să apere interesele grupului" (p. 22), daca nu sînt întrunite anumite condiţii speciale. Un asemenea enunţ nu este numai „impertinent", după expresia lui Boudon, el este cu adevărat novator. Şi într-adevăr, o parte semnificativa a argumentaţiei lui Olson o reprezintă încercarea de a demonstra ca paradoxul acţiunii colective a fost ignorat atît de tradiţia liberală, cît şi de tradiţia marxista. Fără îndoială, critica lui Olson este mai convingătoare atunci cînd se referă la teoriile cîasice ale grupurilor de presiune, ale pluralismului „analitic" elaborat de Bentley şi Truman, decît în cazul lui Marx, în opera căruia se regăseşte — cel puţin —- un presentiment al acestui paradox, măcar atunci cînd face distincţia între clasă în sine şi clasă pentru sine; dar această subtilitate s-a pierdut curînd în ortodoxia marxistă, în special în avatarurile recente ale variantei sale „structurale", ce sînt vizate din plin de reproşurile lui Olson. Ideea unei mobilizări facile, ca sa nu spunem mecanice, a grupurilor de presiune sau a clasei muncitoare, sau, la un nivel şi mai global, a mişcărilor sociale este definitiv spulberată de argumentul lui Olson; acest lucru şi face din cartea sa, a cărei primă ediţie datează din 1965, o referinţă majoră pentru autorii apartinînd curentului mobilizării resurselor. Pentru Hirschman a fost o adevărată plăcere să sublinieze ironia întregii istorii: în miezul unui deceniu turbulent şi efervescent din punct de vedere social apare o lucrare ce insistă — *a con-trario* — asupra *obstacolelor aflate în calea acţiunii colective;* dar el nu a fost sensibil la o ironie mai profunda — intelectuala, dacă vrem — ce urma să transforme tocmai înţelegerea importanţei acestor obstacole într-un necesar punct de plecare în elaborarea teoriilor menite să explice chiar mişcările sociale din această perioada. Astfel, *mobilizarea* s-a putut constitui în obiect cential de studiu doar începînd cu momentul în care a încetat de a mai fi percepută ca firească.

Ni se va obiecta probabil că o asemenea prezentare minimalizează o întreaga faţetă a argumentaţiei lui Olson, ce conţine, prin incitările selective — sub formă de pedepse sau de recompense —, o schiţă de soluţie, parţială, a paradoxului. Şi ar fi cu atît mai necesar sa insistăm asupra acestei dimensiuni, cu cît un întreg curent de gîndire şi-a fixat ca obiectiv principal prelungirea şi, chiar mai mult, completarea versantului *pozitiv* al demonstraţiei olsoniene[14]. Cu toate acestea, aşa cum am încercat sa o demonstrăm în altă parte (l 986, pp. 255-263), tema incitărilor selective prezintă un interes limitat pentru înţelegerea apariţiei unei acţiuni colective şi, în principal, a proceselor de mobilizare presupuse de o mişcare sociala. In plus, considerăm acceptat faptul că, pentru generaţia de cercetători asociată perspectivei mobilizării resurselor, cartea lui Olson a reprezentat în special *o provocare* imposibil de eludat.

14. O expunere clară a **acestor analize** poate fi găsită într-un recent articol al lui Ri-chardBalme(1990).

în orice caz, acesta este termenul folosit de McCarthy şi Zald în articolul ior din 1977, al cărui titlu, „Resource Mobilization and Social Move-ments: A Parţial Theory" („Mobilizarea resurselor şi mişcările sociale: o teorie parţiala"), rezumă perfect ambiţiile lor. Dacă, aşa cum am semnalat în introducere, ei tind *sa* neglijeze nivelul mişcării sociale propriu-zise în favoarea nivelului *organizării mişcării sociale*[15], acest lucru se explică prin faptul că orice organizaţie reprezintă, din punctul de vedere al procurării resurselor — ce devine, în această perspectivă, problema centrală —, o structură care permite reducerea costurilor. McCarthy şi Zald raţionează într-adevâr, într-un mod tipic olsonian, în termeni de costuri si beneficii. Ei încearcă chiar sa transpună categoriile economice de industrie şi de sector în domeniul mişcărilor sociale: astfel, o *industrie a mişcării sociale* (SMT) regrupează toate formele de organizare ale mişcării sociale inteie-sate de satisfacerea unui acelaşi ansamblu global de preferinţe, caracteristic pentru o mişcare socială anume, în timp ce *sectorul mişcărilor sociale* (SMS) cuprinde toate industriile de acest tip dintr-o societate data; iar intenţia ce se afla la originea unei asemenea încercări de transpunere este clară: aplicarea principiilor cererii şi ofertei Ia competiţia existentă între organizaţii şi industrii ale mişcării sociale, pe de o parte, şi între acest sector specific şi alte sectoare, pe de alta. Interesul acestui joc de analogii, în ciuda caracterului discutabil al pertinenţei sale, vine din faptul că ne arată cît de supus paradigmei economice este demersul întreprins de McCarthy şi Zald Dar principala lor contribuţie se situează totuşi mai puţin la acest nivel general şi mai mult în încercarea de a da un răspuns paradoxului acţiunii colective. Organizaţia, al cărei rol în modelul lor 1-am menţionat deja, reprezintă prin ea însăşi un element de răspuns; dar un rol şi mai important revine altor doi factori, şi anume *ajutorul extern* şi *întreprinzătorii politici;* organizaţia îşi dobîndeşte întreaga importanţă prin legătura frecventă pe care o stabileşte cu aceste doua dimensiuni.

Luptînd, nu fără exces polemic, împotriva unei imagini larg răspîndite, ce prezenta mişcările sociale drept expresia pura a unei nemulţumiri acute venind din partea colectivităţii vizate, McCarthy şi Zald ajung să propună o concepţie foarte diferită, în care doleanţele şi beneficiarii potenţiali ai mişcării contează în general mai puţin decît resursele şi actorii sociali susceptibili de a Ie procura. Intr-adevar, cei doi autori operează o serie de distincţii utile: pentru ei, actorii esenţiali, stategici, daca putem folosi aici acest termen, sînt membrii constitutivi *(constituents)* ai unei organizaţii a mişcării sociale, care îi furnizează resursele; şi în această categorie vom

15. SI amintim că, în conformitate cu definiţia dată de McCarthy *şi* Zald. „o *organizaţie a mişcării sociale* (SMO) este o formă de organizare complexă sau formală care transformă preferinţele unei mişcări sociale sau ale unei contramişcări în propriile sale obiective pe care încearcă să le atingă" (1977, p. 1218).

găsi membri din convingere *(conscience constituente)* ce nu vor avea nici un beneficiu direct de pe urma eventualului succes în atingerea obiectivelor mişcării. Aceeaşi distincţie se aplica şi la nivelul simpatizanţilor *(adherents* adică al celor care, indivizi sau grupuri, cred în obiectivele propovăduite de mişcarea sociala. In felul acesta, McCarthy şi Zald nu ne invită doar să nu închidem mobilizarea — resurselor şi simpatiilor, deopotrivă — îhtr-un cadru prea îngust; ei înţeleg să atragă atenţia asupra influenţei, decisive din punctul lor de vedere, exercitată de membrii şi simpatizanţii din convingere în dezvoltarea mişcărilor sociale din Statele Unite, şi care a fost permisă de creşterea sensibilă a *resurselor discreţionare* în societatea americana. Nu este deci de mirare, susţin McCarthy şi Zald, daca unele colectivităţi, deşi supuse unor puternice privaţiuni şi avînd astfel motive de a protesta, au fost subreprezentate în mişcările sociale viabile; dar şi mai important din punctul lor de vedere este sa insiste asupra noii forme pe care se pare că au luat-o organizaţiile mişcării sociale în timpul agitaţilor ani 60 şi care pare a fi marcată de prezenţa predominantă a „profesioniştilor".

Organizaţia profesionistă a mişcării sociale *(Professional SMO)* poate fi recunoscută, printre altele, după modul său de conducere şi provenienţa, în bună măsură externă, a resurselor de care dispune. Mişcarea este, ca sa spunem aşa, patronată de organizaţii externe ce îi oferă cea mai mare parte, daca nu esenţialul, resurselor sale. Iar liderii săi sînt străini de colectivitatea pe care pretind că o reprezintă: în fruntea organizaţiei mişcării sociale se află un stat major profesionist, avînd chiar cadre permanente. O asemenea organizaţie cuprinde echipe tranzitorii *(transitory teams)* constituite, pe de o parte, din studenţi şi profesionişti, în măsura sâ-şi administreze timpul, şi, pe de alta, din întreprinzători angajaţi în adevărate *cariere* pe care le realizează în general în interiorul unei anume industrii a mişcării sociale, sau alteori trecînd de la una dintre aceste industrii la o industrie vecină. Cele doua dimensiuni — originea externa a resurselor şi profesionalizarea organizaţiei — sînt strîns legate: într-adevar, profesionalizarea este cu atît mai accentuată, cu cît volumul de resurse folosit de organizaţie este mai mare (p. 1234); or, acest volum nu poate creşte simţitor fără contribuţie externă. Vom nota aici importanţa acordată de McCarthy şi Zald timpului discreţionar ca resursă şi, în felul acesta, actorilor sociali celor mai susceptibili de a dispune de un asemenea timp, şi anume, cu propriile lor cuvinte, „intelectualii de organizaţie"[16]. Şi expresia echipe tranzitorii cere fără îndoială o explicaţie: în primul rînd, aceste echipe sînt tranzitorii deoarece, conform definiţiei propuse, ele se consacra unei sarcini specifice şi deci limitată ca durată (p. 1227); dar există şi un sens mai profund

16. Ne referim aici în special la un articol din 1975, intitulat tocmai „Organizational Intellectuals and the Criticism of Society" („Intelectualii de organizaţie si critica societăţii").

pentru ca profesioniştii ce alcătuiesc nucleul central al acestor echipe, precum şi, cu atît mai mult, „întreprinzătorii" care sînt deseori în fruntea lor sînt susceptibili de a trece de Ia o organizaţie Ia alta; iar aceasta trecere se realizează cu atît mai uşor cu cît, în multe cazuri, este vorba despre membrii din convingere, ale căror angajament şi preocupări nu se limitează de obicei la o singura organizaţie a mişcării sociale. Nu este mai puţin adevărat că, din această perspectivă, cadrele şi profesioniştii devin elementele motrice ale mişcărilor sociale, în mult mai mare măsură decît beneficiarii potenţiali, reduşi la roluri colaterale; vom asista astfel Ia un fel de „birocratizare a nemulţumirii sociale", ce poate duce, la limită, la apariţia unor mişcări fără combatanţi.

Această concepţie prezintă, după părerea noastră, un dublu interes. In primul rînd, McCarthy şi Zald încearcă să răstoarne paradoxul acţiunii colective, „să-1 pună cumva pe Olson în picioare" *(turn Olson on his head),* ca să reluăm expresia folosită de ei[17]; iar daca ţinem seama de atenţia pe care Olson însuşi o acordă conceptului de întreprinzător în Apendicele la cea de a doua ediţie a cărţii sale (1971), această pretenţie nu pare fundamental nejustificată. Ei au în felul acesta o contribuţie semnificativă la dezbaterea deschisă în junii problematicii olsoniene, fără să manifeste totuşi, în abordarea acestor chestiuni, o rigurozitate analogă celei pe care o au Barry şi Hardin (1982). Apoi — şi acest aspect este esenţial pentru discuţia noastră — ei ne invită să nu avem încredere în imaginile convenţionale ale mişcărilor sociale: pentru a relua o distincţie clasica în analiza politicilor publice, acestea nu se supun întotdeauna unei logici *bottom-up, ci* pot fi ghidate şi de o logică *top-down.* De asemenea, McCarthy şi Zald ne determina sa recunoaştem, contrar iluziilor idealiste, că o mişcare socială poate, dacă nu chiar trebuie, să fie considerată ca un *grup de interes.* Teoria lor are incontestabil virtuţi purificatoare, ce trebuie subliniate, chiar dacă — şi acesta este reversul medaliei — ea ne oferă o reprezentare *forţată* asupra mişcărilor sociale, fără prea mare legătură, aşa cum vom vedea, cu contestările majore din anii şaizeci şi începutul anilor şaptezeci.

In ciuda acestor limite, Zald şi McCarthy nu sînt doar, aşa cum am văzut, inventatorii unei formule, mobilizarea resurselor, menită să devină un simbol de identificare a unei întregi generaţii de cercetători. Şi totuşi, un

17. McCarthy şi Zald nu atribuie această putere de „a-1 pune pe Olson în picioare" decît ipotezei lor numărul 3. în baza căreia „independent de resursele aflate la dispoziţia beneficiarilor potenţiali, favorabili mişcării, organizaţii si industrii ale mişcării sociale şi care răspund preferinţelor pentru schimbare au cu atît mai multe şanse de a se dezvolta, cu cîî simpatizanţii din convingere *(ronscience adherents]* dispun de un volum de resurse mai mare" (p. 1225) Vom remarca locul acordat în acest caz ajutorului extern, în persoana simpatizanţilor din convingere: iar rolul întreprinzătorului nu este astfel uitat, deoarece Zald şi McCarthy se referă explicit la el în comentariul consacrat acestei ipoteze (p. 1226). Cei doi factori pe care noi am pus accentul sînt astfel asociaţi.

alt autor, şi anume Anthony Oberschall, va fi cel care va elabora varianta desâvîrşita, socotită astăzi clasică, a curentului mobilizării resurselor. Faţa de varianta lui Zald şi McCarthy, aceasta prezintă un prim avantaj: este mai puţin tributara transpunerilor analogice de concepte şi modele preluate de la ştiinţa economica. Totuşi, filiaţia olsoniana este la fel de prezentă în cartea lui Oberschall; pe baza unora dintre afirmaţiile sale, putem considera că esenţial pentru el în acea perioadă era modul în care trebuie adaptată teoria lui Olson, şi anume astfel încît să fie aplicabilă studiului condiţiilor propice mobilizării în cadrul unei mişcări sociale, şi nu doar depistării obstacolelor ce stau în faţa acţiunii colective, cum se pune în esenţa problema în formularea originală a teoriei (l 973, p. 114).

Oberschall aminteşte în primul rînd rolul argumentului incitărilor selective pentru explicarea apariţiei unor lideri şi militanţi de opoziţie în situaţii de mare risc sau, cel puţin, care nu oferă decît şanse reduse de mobilitate. El insistă si asupra importanţei ajutorului extern; dar trebuie sa punem în evidenţă asemănarea cu concepţia pe care au avut-o Zald şi McCarthy, în măsura în care Oberschall a făcut în mare măsura apel — fără îndoiala, excesiv, după cum i se va reproşa de către McAdam — la acest factor în interpretarea pe care o dă mişcării negrilor (expusa în capitolul VI al lucrării sale). Dar el pune accentul în primul rînd pe o altă dimensiune, şi anume gradul şi modalităţile de organizare ale colectivităţii mobilizabile. Admite astfel că, pe acest plan, „teoria lui Olson trebuie modificată", mai precis prin renunţarea la postulatul în virtutea căruia „membrii unei vaste colectivităţi sînt decidenţi individuali neorganizaţi, analogi numeroşilor mici producători independenţi de pe piaţa, din viziunea economistului clasic" (p. 117). în felul acesta, el nu realizează o simpla modificare, ci mai curînd o autentică abandonare a cadrului de analiză propus de Olson, cum va şi recunoaşte cîţiva ani mai tîrziu (1978): interesul sau se îndreaptă cu prioritate spre ceea ce se petrece la nivelul colectivităţii mobilizabile, şi nu la nivelul individului calculat. Sîntem pe bună dreptate surprinşi ca un autor cu preocupări teoretice foarte evidente tinde să minimalizeze o divergenţă atît de clara. De fapt, Oberschall adopta această poziţie deoarece, după toate aparenţele, un acord fundamental îl leagă de Olson în jurul principiului de raţionalitate, pe care îşi întemeiază teoria privitoare la mobilizare (p. 118). Sîntem oare astfel autorizaţi sa spunem, fără să alunecam înspre o interpretare forţată, ca Oberschall privilegiază adeziunea comună la o paradigmă generală a raţionalităţii, deşi, în realitate, se îndepărtează de individualismul utilitarist, ce nu ar reprezenta decît una dintre variantele posibile ale acestei paradigme, fără îndoiala nu cea mai pertinentă din punct de vedere sociologic?

Oricum ar sta în realitate lucrurile, Oberschall face din organizarea efectivă a colectivităţii de referinţa o condiţie cvasinecesară pentru o mo-

bilizare reuşită. Această insistenţa asupra organizării este fără îndoială o trăsătură comună a întregului curent; dar formularea sa cea mai pertinentă o regăsim în cartea Iui Oberschall. Acesta nu se limitează, îhtr-adevăr, la tipul asociativ, modem, de organizare, ci ţine seama şi de modul comunitar, mai tradiţional. Fiind astfel în măsură să conteste pertinenţa schemei integrare (pe o baza tradiţională) — dezintegrare — reintegrare (în modernitate), schemă aflată la temelia teoriilor modernizării, aşa cum sînt ele expuse de autori ca Deutsch şi Germani: departe de a facilita mobilizarea, dezintegrarea colectivităţii ar fi un obstacol în calea ei; dimpotrivă, terenul cel mai favorabil apariţiei unei mişcări protestatare împotriva puterii coloniale sau stiăine ar fi reprezentat de persistenţa reţelei de relaţii comunitare. Oberschall ajunge astfel, prin dezvoltarea unei teme clasice, la o consecinţă teoretică importantă, care ne dă măsura contribuţiei sale.

Cu toate acestea, o organizare solidă este departe de a reprezenta o condiţie suficientă pentru apariţia unei mişcări de opoziţie. Pentru mobilizarea actorilor sociali, colectivitatea lor de apartenenţa trebuie să fie *segmentată^* adică ruptă de restul societăţii. Modelul lui Oberschall presupune într-adevăr o a doua dimensiune, verticală de această dată, ce ţine seama de legăturile colectivităţii mobilizabile cu celelalte colectivităţi şi ne permite sa distingem două cazuri, cazul integrării şi, în opoziţie, cazul segmentării. O colectivitate segmentata este, prin definiţie, o colectivitate care întreţine puţine legături cu celelalte şi, în special, nu accedâ cu uşurinţa ia centrele de putere. Cererile piovenind de la acest tip de colectivitate nu suit decît cu greu transmise autorităţilor şi, cu atît mai puţin, satisfăcute pe căi instituţionale; iată de ce protestul poate apărea membrilor săi drept singurul mijloc de a se face auziţi, iar într-un asemenea context mobilizarea are mari şanse de a se produce. Insistînd asupra segmentării, ce ar reprezenta condiţia propice mobilizării, Oberschall susţine contrariul unuia din enunţurile majore formulate de Kornhauser, în virtutea căruia accesibilitatea reciprocă a elitelor şi non-elitelor ar favoriza apariţia mişcărilor de masă. O colectivitate segmentată trebuie să se bazeze în primul rînd pe forţele proprii, iar din acest motiv membrii săi nu aşteaptă în nici un fel di-lective din partea elitelor externe pentru a-şi rezolva problemele (p. 124). Deci mobilizarea ar fi încurajată nu de existenţa unor comunicaţii directe între elite şi masă, fără influenţa reglatoare a grupurilor intermediare, ci mai degrabă de dificultatea, sau chiar imposibilitatea, stabilirii unor relaţii regulate cu elitele centrale.

Dacă intersectăm, aşa cum face Oberschall, cele două dimensiuni ale modelului său, dimensiunea orizontală — aceea a organizării interne a colectivităţii — şi dimensiunea verticală, despre care tocmai am vorbit, observam ca cea mai mare probabilitate de apariţie a unei mişcări sociale există în cazul unor colectivităţi segmentate şi, pe deasupra, solid organi-

zate, fie pe bază comunitara, fie, dimpotrivă, asociativă. Astfel, un context de segmentare creează condiţii global favorabile apariţiei, sub o formă sau alta, a unui protest; dar numai o organizare puternică permite dezvoltarea unei mişcări durabile, posibilă printr-o mobilizare rapidă[18]. Dacă aşa stau lucrurile, procesul de mobilizare constă mai curînd în recrutarea unor grupuri de oameni deja organizaţi, chiar dacă în vederea altor obiective, decît în gruparea unui mare număr de indivizi, izolaţi anterior, în felul acesta, Oberschall se opune — încă o data — uneia din tezele centrale apărate de către „teoreticienii" societăţii de masa, în principal de Kornhauser, conform căreia atomizarea inerenta acestui tip de societate este, prin alienarea pe care o provoacă, cauza principală a participării la mişcările ce ameninţă sa submineze ordinea democratică[19].

Prin demersul sau, Oberschall ajunge deci la formularea unor enunţuri, mai întîi privitoare la *condiţiile mobilizării,* apoi la modurile de recrutare a participanţilor; iar acestea din urma decurg evident din primele. Interesul lui Oberschall se îndreaptă în primul rînd către colectivitatea mobilizabila şi caracteristicile sale, ce influenţează în mod hotărîtor, după cum am văzut, atît şansele de mobilizare, cît şi forţa şi durata mişcării protestatare. Nivelul de analiză privilegiat în teoria sa este tipic *mezosociologic,* dacă putem folosi acest prefix mai familiar economiştilor decît sociologilor. Este indiscutabil una dintre limitele teoriei satej aşa cum recunoaşte chiar Oberschall, care precizează pe scurt şi felul în care ar trebui completată în vederea analizării unei perioade de frămîntare socială şi rezultatele acesteia (p. 124). Dar este şi o calitate: alegerea unui asemenea nivel de analiza este într-adevăr cum nu se poate mai adecvata construirii unui model menit să explice mobilizarea în cadrul mişcărilor de opoziţie. Acest exemplu semnificativ infirmă pretenţia exprimată de unii cercetători din noua generaţie — cum ar fi, de pildă, McAdam, McCarthy şi Zald, în bilanţul lor sintetic (1988, p. 699) — conform căreia unul dintre meritele sale majore ar fi fost tocmai înlocuirea abordării microsociologice, caracteristica lucrărilor generaţiei precedente, printr-o abordare macrosociologica. Dacă le supunem unei analize, lucrurile nu sînt atît de simple; dar această constatare nu îşi propune sa subestimeze aportul lor, şi în special cel al lui Oberschall. Acesta a demonstrat locul ce trebuie acordat mobilizării într-o înţelegere globala a mişcărilor sociale. O teorie aprofundata a mişcărilor sociale presupune o teorie a mobilizării; şi poate ar fi oportun sa se înceapă cu aceasta. Exista, este adevărat, o multitudine de strategii de cercetare;

18 Aceste enunţuri reprezintă nucleul primelor trei ipoteze prezentate de Oberschall (pp. 125,129.133).'

19. Să reţinem totuşi că teza mai subtilă privitoare la marginalitatea socială nu este direct vizată de modul de formulare folosit de Oberschall în cea de a patra si ultima ipoie-ză. consacrată în special participanţilor (p. 135).

dar nu exista mişcare socială efectivă şi, cu atît mai puţin, durabila fără *capacitate de acţiune colectivă.* Or, modelul lui Oberschall şi, la modul general, orice teorie a mobilizării, îşi propune în bună măsură să explice această dimensiune esenţială.

Există totuşi o dimensiune asupra căreia Oberschall rămîne rezervat: este vorba despre dimensiunea politică. Ea este evident prezentă în analiza pe care o face cuplului integrare/segmentare, ce ia în considerare două modalităţi opuse de acces la centrele de putere, dar mai ales în concepţia sa globală asupra mobilizării, care este văzută ca o mobilizare *ascendentă împotfiva* autorităţilor instalate *(incumbents),* presupunînd întotdeauna, chiar daca în grade diferite şi cu tonalităţi mai ofensive sau mai defensive, o contestare a puterii lor[20]; dar, în ansamblu, importanţa sa nu este explicit subliniată. Această din urmă sarcină şi-a asumat-o — nu fără unele excese, cîteodatâ — o a treia şi ultima variantă a curentului mobilizării resurselor, aceea a „conflictului politic", reprezentată de Charles Tilly.

Acesta din urmă reaşaza, într-adevar, procesele de mobilizare în contextul a ceea ce el numeşte politie *(poîity),* alcătuită, pe de o parte, dintr-un guvern şi, pe de alta, din părţi aflate în luptă *(contenders)* şi în poziţii mai mult sau mai puţin favorabile pentru a-1 influenţa, după cum este vorba despre *membri* ai politiei, ce au un acces instituţionalizat la centrele de putere, sau de contestatari *(challengers)* care, pentru că nu fac parte din politie, nu beneficiază de asemenea avantaje. Pe baza acestui „model elementar", Tilly este interesat mai presus de orice de coaliţiile susceptibile de a se forma între guvern, membri şi contestatari: unul din exemplele sale clasice, prezentate spre ilustrare, îi opune unui membru, socotit prea puternic, o coaliţie formata din guvern şi din ceilalţi membri, cu eventualul sprijin al unui contestatar; dar sînt posibile nenumărate combinaţii, în special aceea care ridică împotriva guvernului o coaliţie de membri şi de contestatari, şi care poate fi la originea unei situaţii revoluţionare. Dincolo de această diversitate, există totuşi o constantă, asupra căreia, pe bună dreptate, Tilly pune accentul: aşa cum „contestatarii încearcă... să intre în politie", „membrii încearcă sa rămîna în cadrul ei" (1978, p. 54). *Intrarea în sistemul politic* este astfel prezentată de Tilly ca una din mizele esenţiale ale mişcărilor sociale, ca să nu spunem principala miză; iar aceasta prioritate acordată politicului i se pare cu atît mai întemeiata, cu cît analizele sale socio-istorice 1-au condus la evidenţierea unei dezvoltări paralele a mişcărilor sociale şi a naţionalizării politicului.

20. Distincţia dintre mobilizare ascendentă („stalagmită") şi mobilizare descendentă („stalactită") a fost propusă de J.-P. Netîl (1967). Oberschall este interesat doar de primul tip de mobilizare; originalitatea consta în replasarea sa într-un cadru conflictual: în consecinţă, mobilizarea ascendentă îi apare ca fiind îndreptată *împotriva* autorităţilor, şi nu doar *înspre* ele, conform concepţiei lui Nettl.

Putem susţine că invazia atît de masivă a politicului în această analiză este de natură sa modifice în bună măsura orientarea generala a cercetării, încît îngreunează considerarea lui Tilly printre autorii reprezentativi ai perspectivei mobilizării resurselor; astfel, McAdam, McCarthy şi Zald (1988, p. 697) susţin că lucrările sale se bazează pe un model oarecum diferit, cel *a\ procesului politic*[21]. După părerea noastră, o asemenea poziţie este discutabila, deoarece ea subestimează *continuitatea* existentă între abordarea susţinută de Tilly şi cele două abordări expuse mai sus, şi aceasta în privinţa unor aspecte esenţiale, ca să nu spunem constitutive, ale curentului mobilizării resurselor. In aceasta privinţă, insistenţa asupra interesului comun, considerat deopotrivă condiţie prealabila organizării şi factor specific de mobilizare, este tipica şi trădează o filiaţie olsonianâ. De asemenea — şi sublinierea devine aproape inutilă —, considerînd organizarea drept baza majora a mobilizării, Tilly întîlneşte o tematica comună ansamblului de cercetători aparţiafod acestui curent, chiar daca analiza consacrată de el organizării, pe cele două axe, aceea a *categoriei* şi aceea a *reţelei.,* nu este lipsită de originalitate, în sfîrşit, el râmîne fidel „spiritului" sau teoretic atunci cînd preconizează un mod de analiză ce constă în modularea comparaţiei clasice a costurilor şi avantajelor prin interacţiunea *strategică* în care intră părţile contestatare şi incertitudinea rezultată de aici.

La modul şi mai general, demersul lui Tilly se înscrie în ceea ce am numit deja paradigma raţionalităţii; or, adoptarea unei asemenea paradigme presupune să acordam o atenţie susţinută strategiilor actorilor sociali, şi chiar, aşa cum am văzut, interacţiunii strategice la care aceştia iau parte. Din acest punct de vedere, există o înrudire profundă între Zald şi McCarthy, pe de o parte, şi Tilly, pe de alta: specificitatea cadrului de referinţă al fiecăruia — mai economic, într-un caz, mai degrabă politic, în celălalt — nu creează în acest plan nici o diferenţă majora. Urma să fie explicităţi cu mai mare claritate dimensiunea politică presupusă de această perspectiva strategică, atunci cînd ea e aplicată mişcărilor sociale; lucru pe care îl şi face Tilly, bineînţeles mai mult intuitiv decît în deplină cunoştinţă de cauză. In interiorul unei singure şi aceeaşi paradigme, ni se pare că exista o înlănţuire de acest tip: cine spune *raţionalitate* spune *strategie,* iar cine spune *strategie* spune, într-un moment sau altul, *politica.* Dacă un asemenea demers este considerat plauzibil, atunci este legitim să vedem în refor-mularea teoriei în termeni mai socio-politicî concluzia logica a curentului mobilizării resurselor. Născut dintr-o reflecţie asupra paradoxului acţiunii

21. Alegerea acestei expresii s-ar putea justifica prin aceea că Tilly a adoptat-o împreună cu James Rule ca titlu ai unuia dintre articolele sale („Political Process in Revolutionary France: 1830-1832") („Procesul politic în Franţa revoluţionară; 1830-1832"). Dar. în realitate, doar McAdam (l 982) a încercat explicit construirea unui model pe această bază.

coîective, prin contribuţia diverşilor autori, acesta ne va conduce îa adoptarea unei atitudini ciausewitziene — deja menţionata — privitoare Ia mişcările sociaie.

în acest sens, lucrările lui Tilly ocupă un loc semnificativ în cadrul curentului mobilizării resurselor; iar această poziţie trebuie să-i fie recunoscuta, indiferent de rezervele ce pot fi formulate cu privire la construcţiile sale propriu-zis teoretice. In esenţă, aceste rezerve sînt de două tipuri: mai întîi, lipsa sa de rigoare în examinarea filiaţiilor teoretice, în special atunci cînd face din Durkheim părintele putativ al teoriei societăţii de masă, deşi în *Sinuciderea* nu se postulează nici o legătură între anomie şi turbulenţele colective[22], şi ajunge la o polemică facilă, refuzînd orice interes tradiţiei durkheimo-parsoniene în studiul mobilizării sau al mişcărilor sociale[23]. Apoi, datorită obsesiei sale de a măsura lucrurile — o veritabilă „metro-manie" —, ajunge să facă opţiuni conceptuale costisitoare: astfel, el foloseşte noţiunea de putere exclusiv pentru avantajele ce rezulta, pentru un grup dat, din interacţiunile acestuia cu celelalte grupuri, excluzînd deci din consideraţiile sale — deşi viziunea sa generală i-ar fi permis-o — abordarea relaţiilor de putere din punct de vedere strategic, aspect a cărui importanţă este magistral subliniată în opera sa de către Thomas Schelling. De asemenea, el adoptă un indicator cantitativ al mobilizării, rezultat al unei concepţii îngust instrumentale, ca sa nu spunem substanţialiste, asupra resurselor, confirmînd astfel — dar într-un mod destul de caricatural — apartenenţa sa Ia curentul mobilizării resurselor[24]. Aceste scăderi — în planul discuţiei teoretice şi, deopotrivă, al elaborării conceptuale — nu trebuie însă să ascundă o altă contribuţie a lui Tilly: sensibilitatea sa istorică 1-a făcut, într-adevăr, să ţină seama de variaţia revendicărilor de-a lungul epocilor, revendicări la început competitive sau defensive, ce au devenit din ce în ce mai ofensive o dată cu accesul la modernitate, precum şi de evoluţia repertoriilor de acţiune colectiva. Tilly subliniază faptul că modu-

22. într-adevăr, Durkheim nu a propus în nici un fel un model unic, aplicabil atît acţiu nilor colective violente, cit si sinuciderii, aşa cum am semnalat în prezentarea pe care am făcut-o (1980) lucrării lui Tilly. *From Mobihzation to revolution (De la mobilizare la re voluţie}.* Acest aspect a fost subliniat şi de Mohamed Cherkaoui în articolul consacrat teo riei durkheimiene (1981).

23. Această polemică pare cu atît mai inutilă cu cit reconstruirea de către Tilly a unei tradiţii durkbeimiene în acest domeniu nu rezistă defel la un examen mai atent, după cum a dovedit Philippe Besnard în cele cîteva pagini pe care le consacră acestei teme (1987, pp. 196-206)

24. După Tilly (p. 69), gradul de mobilizare ar putea fi măsurat cu ajutorul ecuaţiei ur mătoare: . - *i*, , •,~

Nivel de mobilizare - suma (Valoarea comerciala a unui factor de producţie, aflat nominal sub controlul grupului) (Probabilitatea de livrare în caz de cerere)

rile de exprimare a nemulţumirii într-o perioadă determinata sînt limitate, observaţie de care analiza mişcărilor sociale trebuie să ţină seama.

O asemenea perspectivă socio-istorică este, cu siguranţă, valoroasă; dar, din punctul de vedere abordat aici, nu ea constituie esenţialul: această a treia şi ultimă variantă a curentului mobilizării resurselor contribuie în-tr-un fel Ia *oficializarea* dimensiunii politice a mişcărilor sociale; ea se bazează pe recunoaşterea faptului că acestea reprezintă în multe privinţe veritabile fenomene politice, ce trebuie deci analizate ca atare. Dar probabil că nu dispunea, sub forma pe care i-a dat-o TUIy, de toate instrumentele necesare pentru a duce la bun sfirşit această analiză; Doug McAdam va fi cel care o va îmbogăţi considerabil prin modelul procesului politic *(Political Process Model).* Dar noi nu ne vom referi aici la acest model în totalitatea sa, model care, în ciuda numelui pe care îl poartă, nu se limitează nici pe departe la dimensiunea politica, reprezentînd, aşa cum vom vedea, un model de tranziţie, ci mai degrabă Ia una dintre ceie trei axe în jurul căreia este construit, şi anume „structura şanselor politice", considerată din punctul de vedere al unui grup potenţial protestatar. Or, aceasta structură este departe de a fi fixă; uneori rigidă, ea poate fi în alte împrejurări şi deschisă acţiunii grupului respectiv. Pe urmele Iui Eisinger (1973), McAdam dezvoltă ideea că o creştere a şanselor politice *(expandedpoliti-cal opportunities),* reducînd diferenţa de putere între colectivitatea contes-tatară şi elitele constituite şi reducînd riscurile de represiune, reprezintă un factor esenţial pentru apariţia unei mişcări protestatare (1982, pp. 40-43). O asemenea creştere depinde, bineînţeles, de schimbări obiective petrecute în context, şi în special în sistemul politic; dar ea este apreciată de o colectivitate şi de membrii acesteia pornind de la poziţia specifică pe care ei o ocupă. In felul acesta, nivelul condiţiilor (sau, daca preferăm, macroso-ciologic) şi nivelul actorilor sociali nu mai suit disociate; dimpotrivă, atenţia acordată structurii şanselor politice şi variaţiilor acestora permite conceperea legăturii dintre ele. Pe de alta parte — şi Eisinger este deosebit de explicit asupra acestui punct, în efortul său de a face distincţie între protest şi violenţă, în special aceea care s-a manifestat cu ocazia revoltelor din ghetouri (1973, pp. 13-14) —, o asemenea evaluare a şanselor nu are sens decît pentru nişte actori preocupaţi de costurile pe care trebuie să le plătească pentru acţiunea lor, şi astfel dispuşi, dacă nu să le reducă, cel puţin sa încerce să le controleze. Este evident deci că orice analiză în termeni de şanse politice presupune, la un nivel metateoretic, adoptarea unei paradigme a raţionalităţii; şi putem considera, în acest sens, că McAdam dezvoltă potenţialitatile euristice ale curentului mobilizării resurselor în varianta sa socio-politica, desăvîrşind astfel studiile realizate de un Tilly sau de un Gamson.

Sîntem deci, după cît se pare, îndreptăţiţi să încheiem aceasta analiza cu o dublă constatare: pe de o parte, aşa cum a atras atenţia Didier Lapey-ronnie (1988), curentul mobilizării resurselor nu oferă un corp perfect integrat şi, *afortiori,* unic de enunţuri teoretice; dar, pe de altă parte, el păstrează totuşi — şi acest aspect a fost mai degrabă neglijat de Lapeyronnie — un principiu de unitate prin referinţa comună a principalelor sale variante la o singura şi aceeaşi paradigmă. Existenţa mai multor variante nu trebuie, într-adevăr, interpretată prea pripit ca un semn de slăbiciune. Dincolo de interesul prezentat de fiecare variantă, şi pe care speram că 1-am evidenţiat suficient de clar în expunerea noastră, această pluralitate a permis alimentarea unei dezbateri interne privitoare la caracteristicile marilor mişcări sociale din deceniul şapte în Statele Unite; după părerea noastră, ea nu stînjeneşte nici identificarea punctelor forte ale curentului considerat în ansamblul său. Dezbaterea este centrată asupra importanţei ce trebuie acordată organizaţiilor profesioniste ce au la bază mişcarea socială *(Pro-fessional SMO),* pe care au pus accentul Zald şi McCarthy. Ele nu par să fi avut locul central atribuit, într-un fel pripit, de aceştia, ci, mai curind, un rol colateral, în legătură cu dezvoltarea mişcării. Cazul mişcării negrilor, în faza sa ascendentă, este deosebit de semnificativ în această privinţă: aşa cum a demonstrat McAdam în cartea sa (1982), lupta pentru drepturi civice a mobilizat la început comunitatea negrilor din sudul Statelor Unite, sub impulsul unor organizaţii specifice acestora, cum sînt diferitele Biserici şi liderii pe care acestea i-au impus. Iar acest caz poate fi chiar socotit exemplar, dacă, aşa cum susţine Jenkins (1983), putem regăsi această puternica mobilizare în interiorul colectivităţii de referinţă, la nivelul principalelor mişcări din aceasta perioadă. Nu este mai puţin adevărat ca organizaţiile profesioniste bazate pe mişcarea sociala pot să-şi asume şi ele o funcţie de mandatar pentru grupuri lipsite de orice putere; şi astfel, enunţul propus de Zald şi McCarthy poate primi următoarea reformulare: cu cît colectivităţile sînt mai dezorganizate şi mai lipsite de mijloace, cu atît au mai mare nevoie de organizaţii profesioniste şi de întreprinzători politici, care să devină purtătorii protestelor lor; dar, în general, nu aceasta este calea urmată de o mişcare sociala puternica. Deci McAdam are dreptate să reţină drept a doua axă a modelului său forţa de organizare internă a colectivităţii respective *(Indigenous Organizational Strenght);* şi ajunge astfel în acord perfect cu teoria mobilizării lui Oberschall, daca nu chiar cu ponderarea diferiţilor factori adoptaţi de el în interpretarea pe care o dă mişcării negrilor. Revenim în felul acesta *in fine* la tema mobilizării nu numai pentru a sublinia pertinenţa apelativului, ci şi pentru a marca o contribuţie, într-adevar, diversele grupuri nu deţin aceleaşi atuuri în vederea unei eventuale mobilizări; iar prin insistenţa lor asupra gradului de organizare specifică fiecărui grup, ca şi, mai general, asupra volumului resurselor de care

poate dispune fiecare, principalii teoreticieni ai acestui curent au desprins bazele esenţiale ale acestei *capacităţi diferenţiale de a se mobiliza si deci de a acţiona colectiv,* la care am făcut deja aluzie mai înainte. In felul acesta, ei şi-au adus o contribuţie notabilă la înţelegerea mişcărilor sociale, chiar dacă avem motive să considerăm — şi vom reveni asupra acestui aspect — ca teoria lor se bazează pe o viziune oarecum îngustă asupra mobilizării, ce rămîne astfel parţiala. Dar ei mai au şi un alt mare merit care trebuie recunoscut: introducerea — este adevărat, într-un mod mai mult sau mai puţin explicit — a dimensiunii politice într-un domeniu de cercetare unde exista suparătoarea tendinţa ca aceasta să fie neglijată. Nu e necesar să subscrii la o viziune pur politică asupra mişcărilor sociale — ea ar fi, deopotrivă, unilaterală şi reductiva — pentru a admite faptul că au creat un cadru de analiză mai deschis şi, în felul acesta, mai adecvat surprinderii complexităţii inerente mobilizărilor colective, în plus, ei erau în măsura să clarifice anumite tipuri de mişcări: astfel, cele mai bune lucrări referitoare la mişcarea negrilor, care este în mod fundamental o mişcare de *integrare socială si politică,* sînt datorate unor cercetători puternic influenţaţi de curentul mobilizării resurselor, dacă nu chiar aparţinînd cu totul acestuia. Evident, oricine are dreptul să îşi facă şi o altă „idee" despre o mişcare socială; dar asta nu înseamnă să ajungem să subestimăm importanta acestui tip particular, mai ales atunci cînd a dat naştere, printre altele, unei mişcări, mişcarea negrilor, probabil fără echivalent în perioada recentă, atît din punctul de vedere al intensităţii, cît şi al duratei.

La urma urmelor, curentul mobilizării resurselor a reînnoit perspectivele teoretice şi cadrele empirice de studiu, aplicabile mişcărilor sociale. In acest sens, el reprezintă o etapă decisivă pentru această ramura a disciplinei, chiar dacă, după părerea noastră, el este deja pe cale de a fi depăşit.

Dincolo de mobilizarea resurselor. Către o abordare multidimensională?

în paginile care urmează, ne vom mărgini să prezentăm unele indicii convergente ale acestui proces de depăşire. Ni se pare dificil să mergem mai departe, mai ales într-un text ce îşi propune o sinteză, în măsura în care acest proces, deşi clar demarat, nu s-a încheiat: nu am ieşit încă din-tr-o perioadă de tranziţie şi ar fi riscant să prezicem rezultatul, chiar dacă nu este interzisă formularea unui pronostic în această privinţă, în schimb, pentru discuţia noastră se dovedeşte indispensabilă atît clarificarea motivelor ce se afla la originea unei asemenea situaţii, cît şi, în consecinţă, tentativa de a circumscrie *mizele* fundamentale ale procesului aflat în plină

desfăşurare. Ideea esenţială pe care am vrea sa o apărăm şi care, credem, va părea credibilă multor observatori din tabere diferite poate fi rezumată în cîteva cuvinte: curentul mobilizării resurselor în ansamblul său, dincolo de diferenţele dintre tendinţe, a avansat şi dezvoltat o concepţie tare dar îngustă, asupra mişcărilor sociale. **In** consecinţă, principala problemă a cercetătorilor a devenit în buna măsură găsirea căilor de îmbogăţire a cadrului de analiza elaborat de această tradiţie de gîndire; iar miza aferentă este uşor de bănuit: ce trebuie să facă sociologul mişcărilor sociale, confruntat cu o asemenea problematica, sa adopte o strategie ce urmăreşte o simpla lărgiie a'acestui cadru conceptual şi teoretic sau, mai curînd, aşa cum am fi tentaţi să presupunem, să se înscrie într-un efort de depăşire a acestui cadru, fără să ignore totuşi tot ceea ce curentul mobilizării resurselor a reuşit să obţină?

Valoarea acestui diagnostic este condiţionată de pertinenţa aprecierii globale de la care porneşte; de aceea, este bine să precizam pe ce conside rente se bazează judecata noastră critică, cel puţin în ceea ce priveşte limi tele concepţiei propuse — îngustimea sa —, deoarece pîna acum ne-a oprit în suficientă măsură asupra contribuţiei sale. Din acest punct de ve dere, vom reţine că expresia propriu-zisâ de mobilizare a resurselor impli ca deja unele rezerve. Resursele sînt, evident, înţelese într-un mod foarte larg, pîna într-atît încît noţiunea este definită confuz, şi vom distinge împreună cu Etzioni, alături de resurse *utilitare,* resurse *coercitive* şi chiar resurse *normative.* Insă cercetătorii acestui curent — şi termenul resursa favorizează probabil o asemenea alunecare — au fost întotdeauna tentaţi, după cum am văzut că s-a întîmplat cu Tilly, să discute despre resurse la modul general, ca şi cum toate ar aparţine primului tip. Ei au ignorat astfel caracterul esenţialmente friabil, fragil al resurselor utilizate în domeniul socio-politic. Cu siguranţă, ei nu au acordat nici o importantă suficient de mare celui de-al treilea tip de resurse şi deci, în realitate, componentei noi-mative a mobilizării. Insistenţa asupra mobilizării resurselor a fost si-multana cu o subestimare — mai mult sau mai puţin accentuată, în funcţie de variante — a mobilizării loialităţilor, adică a unei alte feţe a fenomenului asupra căruia am considerat nimerit sa atragem atenţia într-un articol deja învechit (1975). Şi o dată cu loialităţile, curentul mobilizării resurselor a neglijat cel mai adesea întreg universul credinţelor şi chiar, atunci cînd acestea au o formă cristalizată, al ideologiilor sau, pentru mişcările cele mai puternice, al viziunilor asupra lumii[25]. Dacă acest curent, prin reprezentanţii săi cei mai de seama, a reuşit să evidenţieze *aptitudinea* diferenţiala a grupurilor de a acţiona colectiv, interesul său nu s-a îndreptat —

25. După părerea noastră, invitaţia de „a examina influenţa specifică" a viziunilor asupra lumii, formulată de Pierre Birnbaum în finalul unui capitol consacrat ascensiunii mişcării naziste (1984. p. 164), ar merita generalizată

aproape deloc — asupra *motivelor* în numele cărora acestea se mobilizează şi acţionează colectiv. Motivele invocate nu trebuie fără îndoială considerate întocmai; dar e bine să se ţină seama de forţa lor de influenţare şi, prin aceasta, de eventualul lor răsunet, altminteri sensul acţiunii colective poate scapă uşor. La urma urmei, nu credem că exagerăm afîrmînd că în curentul mobilizării resurselor există o „viziune lineară asupra mişcărilor sociale", pentru a relua o expresie aparţinînd lui Joseph Gusfield (1981); şi, fără să subscriem neapărat la „concepţia fluida" apărata de acesta, putem admite o data cu el că „viziunea lineara" nu constituie cea mai adecvată perspectivă pentru înţelegerea mişcărilor sociale în *dimensiunea* lor *culturală.*

In orice caz, unii cercetători au încercat sa atenueze limitele acestei viziuni, dar nu neapărat şi să îi ignore dimensiunea culturală. Vom prezenta aici pe scurt trei exemple, primul reprezentînd un caz de extindere, celalalt, o primă încercare de depăşire, iar cel de-al treilea, o tentativă foarte ambiţioasă de sinteză — dar încă în stadiu de schiţa — cu alte perspective analitice, în mod concret aceea care a stat la temelia studierii *noilor mişcări sociale.*

Primul exemplu este un articol scris de Bert Klandermans, al cărui obiectiv declarat, anunţat de subtitlu, este de a da o „extindere psiho-so-cială teoriei mobilizării resurselor". Klandermans este interesat în primul rind de deciziile individuale de participare la o mişcare sociala, adică de diversele componente ale „voinţei de a participa" *(the willingness to participate^* pentru a folosi propria lui expresie. Si propune pentru studierea acestui fenomen aplicarea unor modele frecvent utilizate în psihologie, care explica gradul de motivaţie al unui individ pentru un comportament determinat, prin combinarea a doi factori: *aşteptările* actorului social cu privire la rezultatele acestei acţiuni şi *valoarea* pe care o acorda unor asemenea rezultate *(Expectancy—vaiue models).* Klandermans analizează din acest unghi de vedere participarea, în dubla relaţie pe care o întreţine, pe de o parte cu avantajele colective ce pot decurge de aici, pe de alta cu costurile şi beneficiile selective pe care le poate presupune. Originalitatea contribuţiei sale este evidentă în primul caz: într-adevar, aşteptările actorilor nu se îndreaptă doar spre eficacitatea participării lor personale, ci cuprind şi anticipări privitoare la gradul global de participare şi ajung la o estimare a şanselor de succes ale mişcării, întemeiată în bună măsura pe comportamentul atribuit celuilalt, în aceste condiţii, încercarea de a obţine „avantajul gratuit" *(free ride)* nu ar reprezenta decît un caz, bineînţeles deosebit de semnificativ; contrar celor prezise de Olson, se poate uneori întîmpla ca „motivele colective" să fie suficient de puternice pentru a împinge unele persoane pe calea participării, tocmai pentru ca ele se aşteaptă ca mişcarea sa se bucure de un număr ridicat de participanţi: ar fi vorba aici de

mecanismul predicţiei creatoare. Referinţa la Olson este aici suficienta: Klandermans a încercat sa construiască un *model al alegerii raţionale,* conform căruia actorii compară costurile şi beneficiile *scontate* prin eventuala lor participare. In felul acesta, remarca pe care o formulează în legătura cu teoria psihologică ce i-a servit drept punct de plecare (p. 584, n° \) poate fi extinsa şi asupra propriului său model: acesta nu prezintă nici o problemă majoră de compatibilitate cu perspectiva mobilizării resurselor, Dar ambiţia lui Klandermans este şi de a „reconcilia" această perspectivă cu un mod de analiza psiho-social'. în această optica, nu este, bineînţeles, vorba de a reveni la etapa comportamentului colectiv, ci de a redescoperi importanţa unor dimensiuni care, pe motiv că au fost abordate în mod neadecvat de studiile anterioare, au fost pe nedrept neglijate în cadrul curentului mobilizării resurselor. Această orientare generală îl determina pe Klandermans să recunoască dublul aspect al mobilizării, prin operaiea unei distincţii ingenioase între *mobilizarea consensului* — ar fi fost mai bine sa spună *mobilizarea convingerilor* — şi mobilizarea acţiunii pro-priu-zise; procesele de mobilizare nu trebuie văzute exclusiv din punctul de vedere al „activării", ci şi în dimensiunea lor de „persuasiune".

Demersul lui Klandermans este în totalitatea sa marcat de preocuparea de a îmbogăţi în plan conceptual si teoretic perspectiva mobilizării resurselor, ceea ce îi şi asigură fecunditatea euristica, dincolo de rezervele pe cave ni le inspiră prioritatea — forţată —- acordată de el unei reînnoite abordări psiho-sociale. Regăsim preocupări similare în lucrarea majoră a lui Doug McAdam (1982), cu deosebirea că există totuşi aici o soluţie mai radicala, deoarece McAdam propune fără înconjur înlocuirea modelului mobilizării resurselor cu modelul, socotit mai adecvat, al procesului politic. De fapt, în propria noastră prezentate, am integrat în curentul global al mobilizării resurselor doua axe ale modelului său, şi anume foita organizării interne specifică colectivităţii de referinţă, precum si structura şanselor politice ce îi sînt oferite. Importanţa primei axe a fost deja pusă în evidenţă în teoria centrală a acestui curent, aparţinînd lui Oberschall; cît despre cea de a doua, ea provine din aceeaşi perspectivă dacă, aşa cum am încercat să arătam, exista şi o variantă politică. La modul global, distanţa dintre cele două modele nu este atît de mare cît pretinde McAdam. Putem chiar afuTna ca, în multe privinţe, McAdam este un urmaş al curentului mobilizării resurselor. Dar el se delimitează totuşi de aspectul îngust al unui asemenea tip de viziune, de configuraţia sa uneori chiar unilaterala, prin insistenţa sa asupra *reprezentărilor* colective sau, mai exact, asupra existenţei unor schimbări determinate în aceste reprezentări, ce constituie pentru el a treia şi ultima condiţie fundamentală a apariţiei unei mişcări sociale. McAdam dă acestui proces de schimbare numele de „eliberare cognitivă", folosind o expresie a cărei rezonanţa etica dăunează fără îndo-

ială pertinentei analitice. Dar folosind-o, reuşeşte totuşi sa evidenţieze două trăsături esenţiale ale procesului: faptul ca el presupune o *transformare,* iar aceasta este în esenţa de natură *cognitivă.* Astfel, membrii colectivităţii respective îşi pot redefmi situaţia în primul rînd printr-o înţelegere diferită a societăţii globale şi a roiului pe care îl pot juca la nivelul acesteia: ei trec astfel de la o atitudine de resemnare fatalista şi neputincioasă faţă de sistemul social la o viziune ce le atribuie o *eficacitate* posibila şi deci o capacitate de acţiune pentru *afirmarea* „drepturilor" lor într-un sistem socotit *contestabil* şi, în aceasta calitate, cel puţin parţial, ilegitim. McAdani recunoaşte astfel importanţa dimensiunii interpretative — „simbolica", pentru Edelman (1971) — construind în jurul ei cea de a treia axa a modelului sau. El are, bineînţeles, grija să sublinieze că această transformare a reprezentărilor este mai frecvent întîlnitâ la membrii unei colectivităţi ce se sprijină pe o organizare interna puternică (axa 1) şi care beneficiază de o structură mai deschisa a şanselor politice (axa 2): condiţiile socio-structural e definite de primele două axe influenţează deci formarea unei definiţii a situaţiei mai favorabile acţiunii. Dar reţinînd-o drept cea de a treia axă a modelului sau, McAdam subliniază faptul ca ea este în sine un factor distinct *din punct de vedere analitic* pentru apariţia unei mişcări sociale: doar ea permite transformarea unei „ocazii" şi, după părerea noastră, a unei capacităţi într-o acţiune efectivă (1982, pp. 48-51). Din acest motiv, demeisul lui McAdam prezintă un dublu interes: pe de o parte, el salvează ceea ce s-a realizat prin curentul mobilizării resurselor; pe de altă parte, el exprimă preocuparea de depăşire a limitelor acestui curent, printr-o încercare de sinteză ce ia în considerare universul de reprezentări al actorilor sociali, sau cel puţin transformările sale cele mai propice unei angajări întv-o mişcare sociala. Se profilează astfel o nouă direcţie de cercetare, caracterizată prin obiectivele sale de sinteza şi ale căi ei exemple semnificative ar fi, printre altele, alături de lucrarea lui McAdam, în special un articol scris de Ferree şi Miller (1985)[26].

Recentul demers întreprins de Bert Klandermans şi Sidney Tarrow este marcat de aceeaşi preocupare pentru sinteză. In introducerea pe care au scris-o la o lucrare colectivă — deja citată — din 1988, ce reprezintă „o premieră" pe plan internaţional în acest domeniu, cei doi autori îşi afirmă deschis ambiţia de a contribui, prin volumul lor, la „integrarea" abordărilor americane şi europene, adică a perspectivei mobilizării resurselor şi, respectiv, a curentului teoretic desemnat chiar prin cuvîntul ce îi precizează obiectul: noile mişcări sociale (p. 3). O asemenea afirmaţie are fără îndoială, în primul rînd, valoarea unei declaraţii de intenţie, dar ea reprezintă deopotrivă o invitaţie la reflecţie cu privire la pertinenţa apropierii sugera-

26. Ferree şi Millei insistă si ei asupra importanţei dimensiunii propriu-zis cognitive, dar o abordează mai degrabă la un nivel psiho-social.

te. Ne găsim astfel în situaţia de a spune cîteva cuvinte despre modurile de analiză consacrate în Europa şi, în specia], pe continent, noilor mişcări sociale. Unii vor obiecta că este o încercare tardivă, dar, în realitate, nu forţăm prea mult cronologia deoarece perioada de înflorire a lucrărilor inspirate de aceste moduri de abordare se situează la sfirşitul deceniului opt şi începutul celui următor.

„Vulgata" sociologică — al cărei ecou se fac, într-o oarecare măsură, Klandermans şi Tarrow — este tentată, la modul global, sa recunoască acestui tip de orientare şi interpretare, dincolo de particularităţile variantelor sale, un merit major: atenţia şi locul acordate nivelului macrosociolo-gic. Sinteza abordărilor europene şi americane ar putea deci avea ca efect pozitiv completarea perspectivei mobilizării resurselor printr-o mai bună înţelegere a ancorării structurale a mişcărilor sociale în societatea globala, fie ca ea este numită „programata", „postindustrialâ" sau, pur si simplu, „capitalistă avansată". După părerea noastră, acest optimism trebuie temperat prin trei observaţii, în primul rînd, abordările respective s-au transformat uneori într-un fel de mesianism, pentru care noile mişcări sociale suit mesagerii societăţii viitoare. Spre deosebire de anii fără precedent de după 1968, cînd o asemenea afirmaţie ar fi trezit, cel puţin, uimirea, astăzi nu va surprinde pe nimeni afirmaţia că a-1 aştepta pe Godot este o staie de spirit desruJ de nepotrivită cu rigoarea cerută de o explicaţie sociologică. Apoi, afirmaţiile cu valoare generală, presupuse a fi în măsură să desprindă sensul profund al mişcărilor sociale nu conturează, în cel mai bun caz, decît o orientare posibila de cercetare. Aceasta este situaţia unor formule evocatoare aparţinînd lui Habermas, ce descriu noile mişcări sociale drept „mişcări de refuz" şi „de rezistenţă la colonizarea lumii trăite" (1987, t. II, pp. 431—437). într-adevăr, piesupunind că Habermas are dreptate sa acorde o importanţă atît de crucială încălcării de către statul şi economia capitaliste a sferei vieţii private, el nu reţine în felul acesta decît o condiţie *prealabilă* formarii unei mişcări sociale, şi nu un factor *direct* al apariţiei sale: această caracteristică globală a contextului societal nu permite un răspuns nici la întrebarea cînd, nici la întrebarea cum. In sfîrşit, aşa cum o ilustrează contrastul dintre imaginea mesianică şi viziunea mai sumbră a lui Habermas, literatura referitoare la noile mişcări sociale este străbătută de opoziţia a două interpretări, una insistînd pe direcţia ofensivă a noilor mişcări sociale şi pronunţîndu-se astfel, pe un plan mai mult normativ decît analitic, asupra „pozitivitaţii" lor, cealaltă subliniind caracterul lor esenţialmente defensiv şi ajungînd, în termeni ideologici, la concluzia contrară. Deci sinteza abordărilor americane şi europene pune mai multe probleme decît lasă sa se înţeleagă „vulgata": luarea în considerare a planului macrosociologic este presărata deopotrivă cu capcane şi incertitu-dini; iar adăugarea unui examen macrosociologic unor studii mezo- şi mi-

crosociologice este insuficientă, se impune şi o reflecţie asupra legăturii dintre aceste niveluri şi analizele lor respective.

Deci calea unei veritabile sinteze nu consta în elaborarea unui program totalizant la modul naiv; ceea ce nu înseamnă ca trebuie renunţat la construirea ei. Iar, în această privinţa, cea mai semnificativă contribuţie a abordărilor europene rezida, după părerea noastră, în insistenţa lor asupra *dimensiunii culturale.,* subliniată atît de Kiandermans cît şi de Tarrow. Sa risipim însă o eventuală neînţelegere: aici nu se pune problema de a exprima o judecată privitoare la natura obiectului şi de a subscrie astfel la teza de gradul unu conform căreia noile mişcări sociale ar avea în mod fundamental un caracter cultural şi nu politic, teza care ar presupune numeroase corective, fie şi numai datorită concepţiei înguste asupra politicului pe care o presupune; este pur şi simplu vorba despre locul acordat de unii cercetători unei dimensiuni analitice determinate în cadrul lor interpretativ şi la nivelul instrumentelor lor conceptuale. Demersul lui Alain Touraine, ce constă în considerarea unei mişcări sociale „drept combinarea unui principiu de *identitate* (în numele cui ne luptam?), a unui principiu de *opoziţie* (împotriva cui?) şi a unui principiu de *totalitate* (ce desemnează miza societală)" (1978, p. 109), este semnificativ din acest punct de vedere: de pilda, putem oare concepe, pentru a ne limita la primul principiu, o definiţie a identităţii împărtăşite de membrii unei colectivităţi, care sa nu ţină seama de fundamentul său cultural? La modul general şi dincolo de particularităţile grilei de analiză specifice unui anume actor social, luarea în considerare a dimensiunii culturale se traduce printr-un nou interes acordat valorilor sau, mai exact, *schimbărilor de valori.* Or, problema relaţiei dintre — eventualele — transformări survenite în ierarhia valorilor şi noile mişcări sociale este, poate, de natură sa clarifice anumite aspecte privitoare la geneza şi dezvoltarea lor, dacă este adevărat că societăţile occidentale, şi în special societăţile europene, au cunoscut, aşa cum afirmă Ronald Inglehart (1971, 1977), o „revoluţie tăcută", ce poate fi recunoscută după prioritatea acordată de către tinerele generaţii ale păturilor de mijloc valorilor „post-materialiste" (exprimare libera de sine, participare), în detrimentul valorilor „materialiste" (ordine şi siguranţă). Vom ajunge atunci să ne întrebăm dacă noile mişcări sociale nu au reprezentat o formă de exprimare a aspiraţiilor proprii unor fracţiuni ale tineretului. Insă, deşi au pus accentul pe factorii propriu-zis culturali, alte variante au formulat ipoteze interpretative diferite: astfel, s-a pretins de pilda ca mişcările sociale contemporane reprezintă o reacţie la urmările negative ale industrializării şi birocratizării, precum şi, mai direct, la pierderea sentimentului de loialitate şi a rădăcinilor tradiţionale. Observam deci ca introducerea sau reintroducerea dimensiunii culturale în cadrul de analiză permite reformu-larea într-un mod mai puţin ideologic a întrebării privitoare la pozitivitatea

sau negativitatea noilor mişcări sociale: aşa cum face Brand (1982), putem într-adevăr grupa interpretările în două categorii, după cum au tendinţa sa privilegieze reînnoirea aspiraţiilor sau ameninţările ce planează asupra satisfacerii nevoilor.

Este evident faptul că ipotezele evocate mai sus păcătuiesc prin extrema lor generalitate şi mărturisesc nu de puţine ori preocuparea naivă de a da un răspuns prematur întrebării de ce. Şi este la fel de evident că sensibilitatea unei bune părţi a literaturii consacrate noilor mişcări sociale pentru dimensiunea culturală nu este însoţită de o rigoare conceptuală şi analitică în măsură sa permită o anaîiză aprofundată a acestora. Cu toate acestea, ni se pare că luarea în considerare a acestei dimensiuni este principalul testament al analizelor europene recente — testament care, în anumite privinţe, fusese şi acela al curentului comportamentului colectiv —, tot aşa cum moştenirea majoră a perspectivei mobilizării resurselor pare să fie insistenţa sa asupra *dimensiunii strategico-politice* a mişcărilor sociale. Adevărata sinteză ar consta, după părerea noastră, într-o abordare multidimensională, ce ar recunoaşte importanţa fiecăreia dintre aceste două dimensiuni analitice şi ar invita deopotrivă la evidenţierea interdependenţei lor empirice. O asemenea abordare, în loc să se închidă la nivelul macrosocio-logic sau, invers, la nivelul microsociologic, sau chiar să le juxtapună, ar trebui de asemenea să încerce sa reflecteze asupra legăturii lor: din acest punct de vedere, nu vom sublinia niciodată îndeajuns importanţa unei analize în plan *mezosociologic,* capabilă să atragă atenţia asupra colectivităţilor mobilizabile şi, deopotrivă, asupra *medierilor* existente între planurile micro- şi macrosociologic.

Calea fecundă din punct de vedere euristic presupune astfel ieşirea din falsele dileme, cum ar fi, de pilda, o paradigma strategică sau o paradigma centrată asupra identităţii[27], ca şi din opoziţiile artificiale dintre niveluri de analiză. După părerea noastră, acestea trebuie să fie bazele pe care să se edifice un nou program de cercetare, susceptibil de a permite progresul analizei mişcărilor sociale. Deoarece aceasta are o stringenta nevoie de aşa ceva. Este, fără îndoială, bine sa subliniem rezultatele deja obţinute, datorate în bună măsură curentului mobilizării resurselor. Cercetările din ultimii douăzeci de ani au evidenţiat factorii esenţiali ce explică variaţiile accentuate existente de la o colectivitate la alta, în ceea ce priveşte capacitatea lor de a se mobiliza şi deci de a acţiona colectiv; după cum au cîarifi-

27. După părerea lui Jean L. Cohen, competiţia dintre aceste doua paradigme ar fi una dintre caracteristicile situaţiei prezente, aşa cum o precizează chiar titlul articolului său. „Strategy or Identity: New Theoretical Paradigms and Contemporary Social Movements" („Strategie sau Identitate noile paradigme teoretice şi mişcările sociale contemporane") (l 985). Dar în finalul articolului său este apărată ideea unei complementarităţi a celor două paradigme şi deci a unei sinteze posibile, ce ar trebui să se întemeieze, după părerea sa, pe teoria generală a Iui Habermas.

cat şi condiţiile de succes ale unei mişcări sociale. Ceea ce înseamnă că ştim sa răspundem oarecum la întrebările 2 şi 4 puse în finalul introducerii noastre. Dar rămîn şi întrebări fără răspuns: astfel, în ceea ce priveşte întrebarea l, nu sîntem, în cel mai bun caz, decît în posesia unei liste neintegrate de condiţii macrosociologice favorabile apariţiei unei mişcări sociale, şi nu s-a analizat în suficientă măsura trecerea care face din nişte simple *condiţii prealabile* adevărate *ocazii* ce pot fi folosite de membrii unei colectivităţi date. O atenţie mai mare se cuvine de asemenea acordată înseşi dinamicii unei mişcări sociale pentru a răspunde astfel pe de-a întregul întrebării 4. în sfîrşit şi în principal, ar trebui regîndit Jocul credinţelor, ideologiilor şi viziunilor asupra lumii în geneza şi evoluţia mişcărilor sociale (întrebarea 3): la început supraevaluată — în timpul etapei mişcării colective —, ea a fost ulterior subestimată de curentul mobilizării resurselor; şi nu s-a găsit întotdeauna — nenumărate analize ale noilor mişcări sociale ilustrează acest fapt — nici distanţa critica necesara unei analize adecvate. Reintegrarea credinţelor şi ideologiilor (sub dublul lor aspect, cognitiv, pe de o parte, normativ, pe de alta) într-o abordare multidimensională ni se pare astăzi la ordinea zilei; iar reuşita unei asemenea tentative va constitui probabil primul indiciu al ieşirii noastre din perioada de tranziţie.

Bibliografie

ARENDT H. (195Î), *The origins of totalitarianism,* t. HI: *Totalitarianism,* New York, Harcourt Brace; trad, rom.: *Originile totalitarismului,* Humatiitas, Bucureşti., 1994.

AYA R. (1979), ..Theories of revolution reconsidered: contrasting models of collective vîolence", *Theory andSociety,* 8, 39-99.

BALME R. (1990), „L'action collective rationnelîe dans le paradigme d'Olson". *L'Annee sociohgique,* 40, 263-285.

BMU.OWS S. (1981), *Distorting mîrrors: visions ofthe crowd in late Nineteenth-Century France,* New Haven, Yale University Press.

BARRY B., HARDIN R. (1982. ed.). *Raţional mân caidirrational Society?,* Londra, Sage.

BESNARD PH. (1987),. *L'anomie: şes usages et şes fonctions dans la discipline sociologique depuis Durkheim,* Paris, PUF.

BmiBAUM P. (l 984). Dimensiona *du pouvoir.* Paris. PUF.

BLUMERH. (1946), „Collective behavior". in A. M. Lee (ed.), *Ne\v outline oftheprindples ofsociology,* New York. Bames etNoble, 167-222.

BLUMER H. (1957), „Collective behavior", in J. B. Gittler (ed.), *Review ofsociology: analysis of a decade,* New York, Wiley. 127-158.

BRAND K, W. (1982). *Neue Soziale Bewegungen: Entstehung, Funktion und Perspektive neuer Protestpotentiale, ein Zwischen bilanz,* Oplader^ Westdeutscher Verlag.

CANTRIL H. (1941). *The psychology of social movements,* New York. Wiley.

CHAZEL F. (1975), „La mobilisation politique: problemes et dimensions", *Revue francase de Sciencepolitique,* 25. 502-516.

CliAZEL F. (1985). „Leş niptures revolutionnaires", in M. Grawitz. J. Leca, *Trăite de science politique.* Paris, PUF. t. ÎI, 635-686. CHAZEL F. (19&6), „Individualistne, mobilisation eî action collective", in P. Birnbaum., J. Leca, *Sur Vindividualisme,* Paris, Presses de ia Fondation naţionale des Sciences politiques, 244-268. CHERKAOUI M. (1981). „Changement social et anomie: essai de formalisation de la theorie durkheimienne", *Archives europeennes de Sociologie,* 22. 3-39. COHEN J. L. (1985). „Straîegy oi identity: new theoretical paradigms and contemporary social movements". *Soci ai Research,* 52, 663-716. COHN N. (1957), *The pursuiî ofmilennium,* New York, Fairlawn; tr. ft. *Leş fanatiques de l'Apocalypse,* Paris, Payot. 1983. DAVIES J. C. (1962), „Toward a theory of revolution", *American Sociological Review, 21,* 5-19; tr. fr. in P. Birnbaum. F. Cliazel, *Sociologie politique.* Paris. Armând Colin, 1971.11,254-284. DAWSON C. A.. GETTYS W. E. (1935). *An introduc ti on (o socîology,* New York. Ronald Press. DEUTSCH K. (1961). „Social mobilizaîion and political development", *American Politicul Science Review,* 55. 493-514; tr. fr. in M. Dogan, D. Pelassy, *La comparai SOŢI internaţionale eu sociologie politique.* Paris. Litec, 1980. 43-49.

DOBRY M. (1986). *Sociologie des crises politiques.* Paris. Presses de la Fondation naţionale des Sciences politiques.

DOLLAR J. *et al.* f 1939), *Frustration andagression,* New Haven, Yale University Press. DUSET F. (1987), *La galere.* Paris, Fayard. EOELMAN M. (1971), *Politica as symbolic action: mass arousal and quiescence,* New York. Academic Press. EISINGER P. K. (1973). „The conditions of protest behavior in american cities". *American Politica! Science Review*, 67, 11-28.

ETZfONî A. (1968), *The active society,* New York. The Free Press. FERREE M. M.. MÎLLER M. D. (1985), „Mobilizaîion andmeaning: towardan integraîion of social psychological and resource perspective» on social movemenîs". *Sociological Inquiry,* 55.38-61.

FIREMAN B.. GAMSON W. H. (1979), „Utilitarian logic in îhe resource mobilisation perspective", in M. N. Zald. J. D. McCarthy (ed.). *The dynamics of social movements,* Cambridge. Winthrop.

GAMSON W. (1975). *The strategy of social protest,* Homewood. Dorsey. GESCHU ENDER J. (l 968). „Explorations in the theory of social movements and revolution", *Social Forces,* 47. 127-135,

GURNEY J. N., TIERNEY K. T. (1982). „Relative deprivation and social movements". *Sociological Quarterly,* 23, 33—47.

GURR T. (1970). *Why men rebel,* Princeton. Princeton University Press. GUSFIELD J. (1962). .„Mass society and extremist politics", *American Sociological Review, 11,*19-30. GUSFIELD J. (1978), „Historical problematics and socioiogical fields: american liberalism and the study of social movements", *Research in Sociology ofKnowledge, Science and Art,\,* 121-149. GUSFIELD J. (1981). „Social movement and social change: perspectives of linearity and fluidity", *Research in Social Movements, Conflict and Change,* 4, 317-339. HABERMAS J. (1981), *Tlieorie des kommunikativen Handelns,* Frankfurt, Suhrkamp; tr. fr. *Theorie de f'agir communicationnel.* Paris, Fayard, 1987, 2 voi. HABERMAS J. (1985), *Die nette Uniibersichtlichkeit,* Frankfurt, Suhrkamp.

HAGTVETB. (1980), „The theory of mass society and thecollapse of theWeimar Republic: a reexamination", in S. V. Larsen. B. Hagtvet, J. P. Myklebust, *Who were thefascists: social roots of european fascism,* Bergen, University Forlaget. HEBERLE R. (1951). *Social movements: an introduction io politica! sociology,* New York, Appleton. HlRSCHMAN A. (1982), *Shiftinginvolvements. Pnvate interest and public action,* Princetonj Princeton University Press; tr. fr. *Bonheur prive, action publique,* Paris, Fayard 1983. HOBSBAWM E. (1959). *Primitive rebels: studies in archaic forms of social mov ement in the I9th and 20th Centunes,* Manchester; Manchester University Press; tr. fr. *Leş primitifs de la revolte dans l'Europe moderne.* Paris, Fayard, 1966. INGLEHART R. (1971), „The silent revohition in Europe: mtergenerational change in post-industrial societies", *American Politica! Science Review,* 65, 991-1017. INGLEHAB.T R. (1977), *The silent revolution: changing values and politica! styles atnong western publics,* Princeton, Princeton University Press. JENKINS J. C. (1983), „Resource mobiUzation îheory and the study of social movements", *AnnualReview of'Sociology, 9,* 527-553.

JENKINS J. C. (198$). *Thepolitics ofinsurgency,* New York, Columbia University Press. KILLIAN L. M. (1964), „Social movements", in R. E. L. Faris (ed.). *Handbook of modem soriology.* Chicago, Rând and McNally, 426—455. KITSCHELT H. P. (1986). „Political opportunity structures and political protest", *British Journal of Political Science,* 16, 57-85. KLANDERMANS B. (1984), „Mobilization and participation: socjal-psychological expan-sions ofresource mobilization theory", *American Sociologica! Review,* 49, 583-600. KLANDERMANS B.. OEGEMA D. (1987), „Potentials. networks, motivations and baniers: steps towards participation in social movements", *American Sociologica! Review,* 52, 519-531. KLANDERMANS B.. KRIESI H., TARROW S. (1988), ***From** structure to action: comparing social movements research across cultttres, International social movement research,* voi. l, Greenwich, Jai Press. KRIESBERG L. (1973), *The Sociology of social conflict,* Englewood Cliffs, NJ. Prentice-Hall.

KORNHAUSER W. (1959), *The politics ofmasx society,* Glencoe, The Free Press. LAPEYRONNIE D. (1988), „Mouvements sociaux et action politique". *Revue francaise de Sociologie,* 29. 593-619.

LE BON G. (1895), *Psychologie des foules.* Paris, PUF, ed. noua. 1963; trad. rom.: *Psihologia mulţimilor.* Anima. Bucureşti, 1991. LEFEBVRE G (1934). „Foules revolutionnaires". in *Etitdes sur la Revolution francaise,* Paris, PUF. 1963.371-392. LIPSET S. M, (1983), „Radicalism or reformism: the source of working class politics". *American Political Science Review,* 77, 1-18. LlPSRY M. (1968). „Protest as a political *TesQUtcş", American Political Science Review,* 62, 1144-1158: tr. fr. in J. Padioleau, *L'opinion publique.* Paris, Mouton, 1981. MARX G,, WOOD J. (1975). „Strands of theory and research in collective behavior", *Annual Review of Sociology,* l, 363-428. McADAM D. (1982), *Political process and the development of black insurgency,* Chicago, Chicago University Press.

McADAM D. (1983), „Tactical innovation and the pace of insurgency", *American Sociologica! Review,* 48, 735-754. McADAM D., McCARTHY J. D., ZALD M N. (1988), „Social movements" in N. Smelser (ed.), *Handbook of sociology,* Newbury Park, Sage, 695-737, McCARTHY J. D , ZALD M. N. (1973). *The trend of social movements în Amenca: profes-sionalization and resource mobilization,* Morrisîown, General Learning Press.

McCARTHY J. D.. ZALD M. N. (1977), „Resource mobilization and social movements: a parţial *tbeory", American Journal of Sociology,* 82. 1212-1241. MANN P (1991), *L'action coilective,* Paris, Armând Colin. MELUCCI A. (1980), „The new social movements: a theoretical approach", *Informations sur Ies Sciences sociales,* 19. 199-226. MICHELS R. (1911), *Zur Sociologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie,* Leipzig. W.Klinkhardt; tr. fr. *Leşpartispolitiques.* Paris, Flammarion, 1971. MlLLER N. E., DOLIAR.D J. (1941), *Social leaming and i mi talion,* New Haven, Yale University Press.

NETTL J". P (1967), *Politica! mobilization.* Londra, Faber & Faber. NEUMANN F. (1942), *Behemoth. The structure and practice of naţional socialism, 1933-1944,* New York. Oxford University Press; tr. fr. *Behemoth: structure et pratique du national-socialisme.* Paris, Payot, 1987. OBERSCHALL A. (1973), *Social conflict and social movements,* Englewood Clifls, Prentice-Hall; tr. fr. (fragm.) in P. Birnbaum. F. Chazel, *Sociologie politique.* Paris, Armând Colin, ed. nouă, 1978. 231-241. OBERSCHALL A. (1978), „Theories of social conflict", *Ânnual Reniew of Sociology,* 4, 291-315. OBERSCHALL A. (1989), „Culture change and social movements". comunicare prezentată la Asociaţia americană de Sociologie. OFFE C. (1985). „New social movemenîs: challenging the boundaries of instituţional politics", *Social Research,* 52, 817-868. OLSON M. (1965). *The logic of coilective action,* Cambridge, Harvard University Press: tr. fr. *Logique de V action coilective,* Paris, PUF, 1978. PARK R. (1967), *On social control and coilective behavior,* R. H. Turner (ed.). Chicago, University of Chicago Press. PARK R., BURGESS E. W (1921). *Introduction to the science of sociology,* New York, Greenwood Press; Chicago, University of Chicago Press, ed. nouă, 1969. PiNARD M. (1968). „Mass society and political movements", *American Journal of Sociology,* 73, 682-690.

PlVEN F. F., CLOWARD R. A (1979), *Poorpeople's movements,* New York. Vintage. PIZZORNO A. (1978), „Political exchange and coilective identity in industrial conflict", in C. Crouch. A. Pizzorno (ed.), *The resurgence ofclass conflict in western Europe sînce 1968,* Londra. Macmillan, voi. 2. 277-298.

RUDE G. *(\9&2).Lafoule dans la Revolution francai se.* Paris, Maspero. SMELSER N. (1962), *Theory of coilective behavior,* New York, Free Press. SNOW D. A. *et al.* (1986). „Frame alignment processes, micromobilizaîion and movement participation". *American Sociological Review,* 51, 464—481. SNOW D. A. *et al.* (1980). „Social networks and social movements: a microstrucîural approach to differential recruitement", *American Sociological Review,* 45, 787-801. SOMBART W. (1896). *Sozialismus undsoziale Bewegung,* lena, Fischer, a VIII-aed., 1919. STEIN L. V. (1850), *Geschîchte der sozialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis auf unsere Tage,* Leipzig, O. Wigang, 3 voi; tr. engl. *The history of the social movement in France, 1789-1850,* ed. K. Mengelberg, Fotowa, Bedminster Press, 1964. TAINE H. (1876-1894). *Leş origines de la France contemporaine.* Paris, R. Laffont, 1986. T ARDE G. (1901), *L 'opinion et lafoule,* Paris, Alean. THIEC Y. J (1981). „Gustave Le Bon. prophete de rirrationalisme de masse", *Revue francaise de Sociologie, 22.* 409—428. THOMPSON E. P. (1988), *Laformation de la classe ouvriere anglaise.* Paris, Gallimard/Le Seuil.

TlLLY C. (1978), *From mobilization to revolution,* Reading, Addison-Wesley, rezumat de F. Chazel în *Revue francaise de Sociologie,* 1980, 21, 653-658, şi de D. Lapeyronnie ***wL'Anneesociofagique,* 1983, 3e serie, 33,** 477-483. TILLY C. (1984), „Social movements **and naţional** politics", **in C. Bright, S. Harding (ed.),** *Statemahng and social movements,* Ann Arbor, University of Michigan Press, 297-317.
TlLLY C (l 986), *La France conteste, de 1600 ă nosjours,* Paris, Fayard. TOURAINE A. (1978), *La voix et le regard.* Paris, Seuil. TOURAINE A., DUBET F., HEGEDUS Z., WlEVlORKA M. (1978), *Lutte etudiante.* Paris, Le Seuil.
TOURAINE A. *et al.* (1980), *Laprophetie antinucleaire,* Paris, Le Seuil. TOURAINE A , WlEVlORKA M , DUBEÎ F. (1984), *Le mouvement ouvrier.* Paris, Fayard TOURAINE A (1984), *Le r&tour de l'acteur.* Paris, Fayard.
TREANTON J R (1983), „La foule comme objet de science, II: Miroirs deformants", *Revue francaise de Sociologie,* 24, 125-135 TURNER R. (1981), „Collective behavior and resource mobilization as approaches to social movements: issues and continuities", *Research in Social Movements, Conflicts and Change,* 4, 1-24. TURNER R., KILLIAN L. (1957), *Collective behavior,* Englewood Cliffs, Prentice-Hall, 1986.
WlLKlNSONP *(\91\\Socialmovement,* Londra, Pali Mall. WILSON K. L., ORUM A. M. (1976), „Mobilizing people for collective action". *Journal of Politica! and Mihtary Soriology,* 4, 187-202.
WORSLEY P. (1957), *The trumpet shall sound; a study of«cargo» culls in Melanesia,* Londra, Mac Gibbon and Kee: tr. fr *Elle sonnera, la trompette- le culte du cargo en Melanesie.* Paris, Payot, 1977. ZALD M. N , MC€ARTHY J. D. (1987), *Social movements in an organizational society,* New Brunswick, Transaction Books

8 SCHIMBAREA SOCIALĂ

de BERNARD VALADE

Studierea schimbării sociale ocupa un loc central în sociologia clasică şi modernă. De la precursorii disciplinei şi pînă la teoreticienii contemporani care încearcă să înţeleagă modul în care se produce o schimbare într-o societate dată, nenumărate au fost tentativele de rezolvare a unei probleme ale cărei elemente par a se confunda cu cele ale istoriei şi al cărei enunţ pare a avea legătură cu majoritatea domeniilor ştiinţelor sociale: economie, etnologie, demografie etc. Cei mai eminenţi sociologi ai secolului al XlX-Iea — Comte si Spencer în special — şi-au propus să formuleze legile schimbării sociale, fără a se opri la faptele concrete sau la evenimentele particulare care, în mod sigur, i-ar fi limitat la un studiu istoric al devenirii istorice.

O întreagă literatură sociologică, derivînd mai mult sau mai puţin din constatările „revoluţiei industriale", a abordat această temă în vederea ex-plicitării diferitelor aspecte, a determinării cauzelor sau a anticipării evoluţiei fenomenelor la care se referă. In acest corpus, din care vor fi prezentate unele fragmente, se regăsesc analize sumare, alături de idei originale. Se remarcă mai ales acele opţiuni teoretice, parţial izvorîte din cadrul conceptual dominant în acea vreme: evoluţionismul. De asemenea, iese în evidenţă faptul că ambiţiei de a reduce formele schimbării la o expresie unică, susceptibilă a explica înlănţuirea „fazelor", „stadiilor" sau „stărilor" i s-a adăugat aceea de a imputa dinamica socială unui factor determinant; se ştie, în această privinţa, cu ce putere cauzală sînt investite „forţele de producţie" în teoria marxistă.

Nici înlocuirea de către funcţional ism a cadrului de analiza furnizat de evoluţionism, nici apariţia de noi „abordări" ale schimbării sociale în ultimele decenii nu au modificat în mod fundamental termenii în care este pusa problema. O data cu strategiile de *dezvoltare,* create pentru Lumea a treia imediat după cel de-al doilea război mondial, cu politicile de *modernizare* iniţiate ici şi colo, cu punctele de vedere controversate asupra originilor şi desfăşurării procesului de *industrializare,*, a crescut confuzia, iar mizele ideologice au devenit tot mai mari. Aceste teorii, supuse Ia rîndul lor vicisitudinilor evoluţiei socio-economice al cărei ritm — uneori regulat, alteori întrerupt — poate inspira concepţii de ansamblu foarte diferite

asupra schimbării, au fost *global atacate în anii* şaptezeci, *în* cadrul unei dezbateri în care s-au confruntat partizanii validităţii teoriilor cu aceia care priveau cu scepticism domeniul lor de aplicare, precum şi cu aceia care Ie respingeau pe baza unei argumentaţii istoriciste.

Deci ne vom pune *aici o întrebare* legată de interesul şi limitele acestor teorii, ce pun inegal în valoare cauzele *endogene* şi cauzele *exogene,* contradicţiile inerente unui sistem, factorii tehnici, economici, culturali, politici. Vom observa ca aceste teorii conţin toate o idee asupra istoriei ce duce, în majoritatea cazurilor, la opunerea societăţii *tradiţionale* societăţii *industriale,* indiferent daca în studierea schimbării ele pun accentul pe forma acesteia — lineară sau ciclica —, pe *rolul* conflictelor — lupta de clasă mai ales —, pe procesele de *distribuire* sau pe sensul general al *evoluţiei,* pe rezultatele antrenate de aceasta din urmă — omogenizarea sau diferenţierea materiei sociale.

Dubla reprezentare stereotipă astfel construită trebuie raportată la alte cupluri antitetice — de pildă imobilism şi schimbare, structură şi istorie — care fac ca opacităţile sa devină transparente, iar lucrurile simple, complexe, în spatele acestor construcţii conceptuale atît de comode (de care sociologii si istoricii au abuzat) şi al mişcărilor de „destructurare" şi de „restructurare" ce le anima, pot fi recunoscute unele concepţii: ale cauzalităţii şi a]e raţionalităţii, ale relaţiilor pe care Ie întreţin economicul şi valorile culturale, precum şi ale raportului *a priori* instaurat între acţiunea individuală si mişcările colective în evoluţia societăţilor umane.

De aceea se impune o clarificare conceptuală. De ordin terminologic, în primul rînd. Ea trebuie sa permită precizarea conţinutului atribuit noţiunii de schimbare socială şi elementelor corelate acesteia. Pe plan metodologic, ea se va identifica cu distincţia, de prea multe ori neglijată, dintre „tendinţe masive" şi „forţe discrete", dintre schimbare globală şi schimbare locala, dintre fenomene macro- şi microsociologice. La nivel epistemologic, aceasta va consta în plasarea schimbării sociale în cadrul sociologiei acţiunii, în referirea la o schemă de interacţiuni pentru explicarea schimbării, precum şi în punerea în aplicare, în vederea înţelegerii acesteia, a principiilor individualismului metodologic.

Intenţia de clarificare trimite la un alt palier. Caracterul problematic al schimbării sociale este subliniat de Ia bun început de diversitatea concepţiilor primilor sociologi asupra acesteia, precum şi de varietatea teoriilor cărora le-a dat naştere; nu vom intra în detaliile fiecărei teorii, dar le vom grupa, după R, Boudon, în cîteva tipuri principale pentru a le examina conceptele de bază şi a le evalua rezultatele. Pornind de la aportul lor, este uşor de observat modul în care factorii, actorii sociali, efectele, altfel spus condiţiile, agenţii şi consecinţele, pot să se ordoneze mecanic în vederea studierii acestei teme. Dar vom urmări mai ales extinderea grilelor de ana-

Jiza, trecînd de *la* identificarea clasică a factorilor la identificarea *proceselor*.

Ţmînd seama de perspectiva adoptată, nu va trebui să surprindă locul relativ important pe care îl acordam *inovaţiei* ca sursă a schimbării, în cadrul acestei expuneri. Modificările survenite în interpretarea unei transformări economice — „revoluţia industrială" — vor servi Ia ilustrarea revizuirilor ce devin obligatorii, de îndată ce sînt abandonate obişnuitele premise deterministe. Un exemplu împrumutat din studiul ţărilor în curs de dezvoltare va scoate în evidenţă complexitatea efectelor considerate prea adesea a avea un sens unilateral. Un alt exemplu — cel al expansiunii economice a Franţei după 1945 — va demonstra de asemenea, *in fine,* măsura în care dinamica socială este ireductibilă la jocul cîtorva factori declaraţi preponderenţi, precum si felul în care o „conştientizare" poate acţiona în-tr-un sens diferit de acela al ideologiilor revoluţionare.

In încheiere, va fi evocata „rezistenţa Ia schimbare" — nu pentru a semnala, o dată în plus, latura detestabilă pe care o poate conţine această expresie ce sugerează reaua voinţa a indivizilor potrivnici angajării într-un proces de transformare —, ci pentru a reaminti constantele „retoricii reacţionare", atit de bine studiată de A, O. Hirschman. O scurta referire la modelul lui Louis Dirn va permite, în sfîrşit, să se observe modalitatea în care analiza structurală a schimbării sociale poate sa se sprijine pe modelarea concepută ca mijloc de ordonare a datelor multiple.

Aspecte şi reprezentări

Dacă este adevărat ca sociologia este fiica revoluţiei industriale, după cum s-a arătat de nenumărate ori, se poate afirma ca această disciplină s-a constituit în legătura directă cu schimbarea sociala. Industrializarea a provocat sentimentul unei rupturi divers interpretată, al unei separări între un *înainte* si un *după ce* au dat naştere unor reprezentări puternic contrastante. Preluate de ideologiile contrarevoluţionare, pe de o parte, şi de cele progresiste, pe de altă parte, această percepţie şi aceasta reprezentare a schimbării au dat naştere unor formulări teoretice, mai mult sau mai puţin elaborate, în toate registrele analizei sociologice; ele sînt adesea însoţite de consideraţii istorice şi de puncte de vedere prospective, ce permit creionarea unei evoluţii generale.

Aceasta din urmă este redusă de Comte Ia succesiunea a trei epoci; înainte de toate, ea este prezentata de Saint-Simon ca trecerea de Ia guvernarea oamenilor la administrarea lucrurilor. H. Spencer opune tipului militar tipul industrial, W. Bagehot *(Legile ştiinţifice ale dezvoltării naţiuni-*

lor) opune epocii cutumelor sau a imobilităţii epoca polemicii sau a liberului arbitru, iar G Tarde *(Legile imitaţiei)* opune modei ce reprezintă domnia noutăţii cutumele — în care se regăseşte autoritatea vechimii. Pe plan familial, schimbarea a fost conceptuaUzată de L. de Bonald, F. Le Play, H. Sumner Mâine, pornind de la instituţia familiei; totuşi, pentru numeroşi sociologi, unitatea economică, după apariţia marii industrii, este uzina şi nu familia, care a încetat a mai fi o cooperativă de producţie.

Pe de altă parte, Marx situează originea tulburărilor sociale la nivelul forţelor de producţie: „O dată cu schimbarea bazei economice are loc, mai încet sau mai repede, o revoluţionare a întregii uriaşe suprastructuri" *(Contribuţii la critica economiei politice* — 1859 [1962], p. 9), modurile de producţie „asiatic", „antic", „feudal" şi „burghez" sînt pentru el „epocile de progres ale formaţiunii economice a societăţii" *(ibid).* La sfîrsitul secolului, K. Biicher (1901) va distinge la rindul său, în lucrarea *Studii de istone si economie politică,* mai multe stadii ale evoluţiei economice: stadiul economiei familiale închise *(Geschlossene Hauswirtschaft* stadiul economiei urbane *(Stadtwirtschaff)* şi stadiul economiei naţionale, ce urma să ducă la economia mondială; în paralel, fiecare fază a evoluţiei economice este caracterizată de el printr-un mod specific de diviziune a muncii.

Din punct de vedere juridic, pentru sociologii dreptului, evoluţia a însemnat o trecere de la condiţiile personale la raportul contractual, de la răspunderea colectivă la răspunderea individuală, de Ia justiţia individuală la aceea publică, de la dreptul subiectiv la socializarea dreptului. Fie că este vorba despre organizare politică (în cadrul căreia se face trecerea de la familie la stat, de la autoritatea temporară la autoritatea permanentă etc.), despre religie sau despre moravuri, exemplele de interpretări sociologice ar putea fi multiplicate. De aceea vom cita mai curînd concepţia asupra schimbării sociale exprimată de E. Durkheim în lucrarea sa *Despre diviziunea muncii sociale* (1893).

El afirmă ca veleităţile de inovare sînt respinse în lumea rurală guvernată de tradiţie, unde indivizii sînt închistaţi în respectul faţa de trecut. Or, „pentru a se produce noutăţi în viaţa socială, nu este suficient să apară generaţii noi; odată apărute, trebuie ca acestea să nu se ancoreze prea puternic de obiceiurile înaintaşilor; deoarece cu cît influenţa acestora este mai profundă — şi ea este cu atît mai profundă cu cît este de mai lungă durată —, cu atît există mai multe obstacole în calea schimbărilor". Cu toate acestea, o dată cu migraţiiîe şi urbanizarea, tradiţiile slăbesc. „Marile oraşe sînt focare incontestabile ale progresului; în ele iau naştere idei, mode, moravuri, nevoi noi, pentru a se răspîndi ulterior în restul ţării, în general, schimbarea societăţii este o consecinţă a acestora şi a imitării lor. Aici, stările de spirit sînt atît de mobile, încît tot ceea ce vine din trecut este oarecum suspect; dimpotrivă, noutăţile, indiferent care ar fi acestea,

se bucură de un prestigiu aproape egal cu acela de care se bucurau altădată obiceiurile strămoşilor. Spiritele sînt orientate în mod natural spre viitor. De aceea viaţa se transformă aici cu o rapiditate extraordinară: credinţe, gusturi, pasiuni sînt într-o evoluţie perpetuă."

Se ştie cît de strîns sînt asociate de Durkheim creşterea populaţiei, condensarea masei sociale şi progresul diviziunii muncii. Se cunoaşte, de asemenea, importanţa distincţiei pe care o face între „densitate materială" şi „densitate spirituală": aceasta explică analiza lui Durkheim asupra coeziunii sociale şi conceptualizarea anomiei. Prima este axată pe opoziţia a două tipuri de solidaritate — mecanică şi organică. A doua este rezultatul unei serii de constatări: distrugerea vechilor legături de solidaritate prin substituirea regimului corporatist de către marea industrie, reculul conştiinţei colective în faţa conştiinţei individuale, favorizate de transformările morfologiei sociale etc. In sfîrşjt, secolul al XlX-lea este asimilat unei epoci de tranziţie. „In istorie nu există o criză atît de gravă, scrie Durkheim (1925) în *Educaţia morală,* ca aceea în care s-au angajat societăţile europene de mai bine de un secol".

După cum se poate constata, toate aceste diagnostice ale schimbării salt în parte pertinente, în parte discutabile. Opoziţia spenceriana atrage numeroase contraexemple: industrializarea ţarilor europene nu a împiedicat războaiele, iar organizarea industrială nu exclude menţinerea unei puternice organizări militare. Dacă admitem ca în epoca modernă nu mai este vorba, conform afirmaţiei lui Durkheim, de a păstra, ci de a inventa, ne putem îndoi că rezolvarea problemelor sociale provenite din industrializare trebuie să fie căutată în cadrul unei reforme a regimului corporatist, ale cărui „principii generale" sînt indicate în lucrarea din 1893. Celor care deplorau faptul ca revoluţia economică din secolul al XlX-lea lezase grav familia şi pusese în pericol armătura solidă pe care ea o reprezentase odinioară, G. Schmoller le-a putut obiecta *{Principii de economie politică)* că, dintr-o instituţie economică ce se baza pe un raport de dominare, familia a devenit o grupare morală urmărind scopuri ideale; alţii au remarcat ca puterea paternă a încetat a mai fi un drept stabilit în favoarea celui ce îl exercită, pentru a deveni o putere de protecţie şi astfel, familia, în cadrul căreia există mai puţina autoritate, dar mai multă afecţiune, este mai cu-rînd unita, decît slăbită.

Parazitate de generalizări abuzive, aceste descrieri ale schimbării sociale sînt dublate de explicaţii parţial adevărate. Ele duc la sistematizări, la clasificări ca aceea, deopotrivă morfologică şi genetică, pe care o dă Durkheim (1895) societăţilor în *Regulile metodei sociologice* sau ca aceea, mai puţin cunoscută, a lui R. Steinmet *(Annee sociologique,* 1898-1899) care împarte tipurile sociale în zece clase, de Ia micii culegători *(Sammler)* de produse naturale pîna la marea industrie. Interesul lor constă în cunoaşte-

rea relativa pe care o oferă despre obiectele studiate. Acestor explicaţii trebuie să li se recunoască o caracteristică cvasicomună'. prioritatea acordată factorilor demografici, tehnici, economici în evoluţia socială. Aceasta din urmă este abordată dintr-un punct de vedere colorat de o filozofie a istoriei si orientat adesea de judecaţi de valoare.

Din această perspectivă, analiza schimbării sociale înseamnă punerea în balanţă *a vechiului* şi a *modemului,* în termeni de *progres* şi de *decadenţă.* Iar această analiză nu este numai aceea aplicată de precursori, asemeni lui Roiisseau care asimilează devenirea istorică unei genealogii a decăderii, sau Comte, fondatorul, care preamăreşte progresul realizat prin ştiinţa; reminiscenţe ale acesteia se regăsesc în opera lui Durkheim la care progresul este legat de urbanizare. Or, este vorba de noţiuni confuze, de idei obscure la îndemîna impresionismului sociologic. In secolul al XlX-Iea, sensul lor este aliniat europeocentrismului, pe atunci culminant.

Modernizarea — substantiv apărut în acest ultim sfert de secol — s-a născut din transformările ce au drept cadru principalele tari europene, în-cepînd cu Epoca Luminilor *(a moderniza* datează din 1758). Ea reuneşte diferite mişcări de secularizare, raţionalizare, industrializare etc. A fost grăbită de revoluţii: politice (apariţia individualismului democratic), economice (revoluţia transporturilor, a aparatului de producţie, a sistemului de credite etc.), culturale (restrîngerea brutala a culturii populare, instaurarea unui sistem educativ destinat pregătirii noilor elite). Pentru sociologul de astăzi *(Dicţionar critic al sociologiei,* 1982), modernizarea este definita ca un proces de deschidere şi de punere în mişcare (transferuri geografice şi sociale) ce a distrus particularismele familiale şi locale; un proces de redistribuire socială, la sfirşitul căruia societatea ordinelor, rangurilor şi sta-tuturilor simbolic marcate prin naştere, a cedat locul unor grupări determinate economic: clasele; un proces de laicizare care a condus la separarea bisericii de stat.

Nu ne vom opri asupra diferitelor aspecte pe care Se-a cunoscut modernizarea, asupra a ceea ce a condiţionat-o sau însoţit-o: „desacralizarea lumii" datorată transformării credinţelor, conform unei expresii împrumutată de Max Weber de la Schiller, mersul spre egalizarea condiţiilor sociale, puternic subliniat de Tocqueville etc. Vom observa că dincolo de particularităţile desfăşurării acestor procese în fiecare ţară considerată separat, modernizarea a devenit sinonimul occidentalizării şi a dus la confecţionarea unui model economic propus spre imitare şi altor naţiuni, într-un mod mai mult sau mai puţin autoritar. La acest model se referă strategiile de dezvoltare inventate imediat după cel de-al doilea război mondial, în vederea remedierii subdezvoltării (expresia a fost formulată în anii cincizeci) unei părţi a planetei, botezată de A. Sauvy „Lumea a treia".

Noţiunea de *dezvoltare* nu are un conţinut exclusiv economic, aşa cum rezultă din definiţia dată de F. Peiroux: „combinaţie de schimbări mentale şi sociale ale unei populaţii, care o face aptă a-şi mări, în mod cumulativ şi durabil, produsul real global". Dar provocînd adoptarea de către indivizi a unor noi atitudini mentale şi psihosociale, se pune, mai întîi de toate, problema de a incita masele sa pornească pe calea *dezvoltării,* ce vizează creşterea venitului naţional real pe cap de locuitor. De fapt, erau omogenizate situaţii disparate, fără a se lua în seamă caracterele, diferite din punct de vedere regional, ale obstacolelor în calea dezvoltării: fie structura socială, fie populaţia supranumerică, fie analfabetismul. S-a pus accentul pe penuria de capital şi pe necesitatea unei intervenţii externe care s-a văzut astfel legitimată, nemaiintrînd sub incidenţa protestelor ridicate împotriva „jefuirii Lumii a treia". Iluziile odată spulberate, se poate observa acum ce anume le-a dat naştere: permanenta unui model linear de dezvoltare, certitudinea că aceleaşi mecanisme trebuie să producă întotdeauna aceleaşi efecte, o concepţie eronata asupra societăţilor arhaice sau tradiţionale şi, mai presus de toate, un arsenal teoretic cu ajutorii] căruia se considerau posibile controlul, anticiparea, dominarea schimbărilor.

Noţiunea de *schimbare socială* apare destul de problematică arunci cînd este corelată cu *industrializarea* în cadrul căreia se înlănţuie inovaţia tehnică, creşterea producţiei, noua diviziune a muncii; cu *dezvoltarea* economică exprimată în termeni de creştere a venitului naţional şi de ridicare a nivelului de trai; cu *modernizarea* al cărei rezultat este constituirea unei organizări sociale ajustate la nevoile şi condiţiile create de progresul ştiinţei şi tehnicii. Punctul de plecare în prezentarea teoriilor ce explică direct sau indirect schimbarea este definiţia data de G. Rocher (1968): „Orice transformare observabilă în timp, care afectează nu doar provizoriu sau efemer structura sau funcţionarea organizării sociale a unei colectivităţi date si care modifică cursul istoriei acesteia."

Analizele schimbării sociale

Critica teoriilor clasice

Cînd îşi propun să studieze schimbarea socială, marile sisteme teoretice care jalonează istoria ştiinţelor sociale prezintă mai puţine diferenţe decît lasă sa se înţeleagă principiile pe care acestea se bazează. Indiferent dacă principiile aparţin evoluţionismului sau funcţionalismului, autorii clasici sau teoreticienii moderni care se referă la ele îşi propun adesea să desprindă tendinţe generale şi sa enunţe legi.

După Condorcet în a sa *Schiţă a unui tablou istoric al progreselor spiritului uman* (Anul III — 1794), acesta este obiectivul pe care şi 1-a fixat Comte în „Dinamica socială" care este o teorie *a progresului,* înţeles nu ca o perfecţionare, ci ca o dezvoltare al cărei sens este de „a scoate din ce în ce mai mult în evidenţă facultăţile caracteristice umanităţii, comparativ cu cele ale animalităţii". Comte consideră că această mişcare generală, sintetizată de legea celor trei stări (teologică, metafizică, pozitivă), are ca motor principal factorii intelectuali, ideile, opiniile. Dar el îi asociază şi alte cauze, cum ar fi „creşterea naturală a populaţiei", de unde rezultă o diviziune a muncii „din ce în ce mai specială"; şi dezvăluie unele aspecte negative ale acestei evoluţii, mai ales slăbirea sentimentelor comunitare care va trebui să fie împiedicată în mod special de politica pozitivă.

Legea generală a evoluţiei a fost de asemenea ilustrată de Spencer în seria *Principiilor* sale. „Evoluţia, scrie el *(Primele principii,* 1862, partea a doua, cap. XVII), este o integrare de materie însoţită de o disipare de mişcare, în timpul căreia materia trece de la o omogenitate nedefinită, incoerentă la o eterogenitate definită, coerentă." Si el subliniază importanţa factorului secundar, care este „creşterea volumului agregatului social, însoţită, în general, de o creştere a densităţii". Numeroşi alţi sociologi, care pretindeau ca surprind global evoluţia umană, au căutat să determine *cauza fundamentala a* dezvoltării sociale. Astfel, L. T. Hobhouse *(Principii de sociologie,* 1918-1923) a considerat această cauză ca fiind controlul, în creştere, exercitat de raţiune asupra fenomenelor naturale.

Raportat la schema evoluţionistă, funcţionalismuî se prezintă ca o ruptură, în sensul că el considera societăţile mai puţin în istoricitatea lor, cît sub forma unor structuri, sisteme funcţionale, ansambluri echilibrate. Contradicţia observată între analiza schimbării şi funcţionalism nu trebuie totuşi să fie exagerată. Teoria socială a lui R. K. Merton corectează, în multe privinţe (prin luarea în considerare a unor elemente a-funcţionale şi a unor disfuncţii, prin distincţia dintre funcţiile latente şi funcţiile manifeste...), postulatele funcţionalismului (care fac din orice societate o structură stabila, compusă din elemente bine integrate, avînd o funcţie specifică, toate concurînd la funcţionarea echilibrată a sistemului), prezente efectiv în lucrările lui B. Malinovski, R. Redfield şi A. R. Radclif-fe-Brown.

Critica *modalităţilor* schimbării in cadrul funcţionalistnului — prin modificare internă a echilibrului, ruptură şi transformare a structurilor sau evoluţie lentă a sistemului — se confundă, de altminteri, cu aceea a teoriei sociologice în chestiune. Dar din aceasta teorie rezultă si analize originale ale schimbării, care nu sînt lipsite de legătură cu perspectiva evoluţionistă. Astfel, studiului proceselor de diferenţiere, datorat lui T. Parsons (1951, 1960), i se poate conferi o valoare macrosociologică, fără a face alte con-

jecturi *(cf. infra)* cu privire la posibila utilizare a acestuia ca *model.* Schimbarea se realizează aici prin diferenţierea de subsisteme — cultural, politic —, prin emanciparea economiei şi a tehnologiei, ce se constituie în sferă autonoma, procese care, derulîndu-se cu dezechilibre şi adaptări, schiţează o evoluţie generaîă îh care se înlănţuie dezvoltarea, diferenţierea şi integrarea.

Acelaşi autor afirma că o tendinţă fundamentală a societăţilor modeme este aceea de a substitui relaţiilor de tip particularist relaţii de tip universalist. Această „tendinţa fundamentală" este solidară cu legea sa referitoare la „nuclearizarea" familială concomitentă cu industrializarea. In societatea industrială, locurile de munca şi, mai general, statuturile nu sînt transmise, ci dobîndite; ele nu mai trebuie sa fie atribuite conform unor poziţii familiale fixate ereditar, ci pe baza unor criterii universaliste; şcoala devine locul în care se dobmdeşte o pregătire. Deci familia nu mai îndeplineşte decît o funcţie limitată; atribuţiile sale au fost reduse de exigenţa modernă legată de mobilitate, participarea colectivă la valori de educaţie comune, acceptarea universală a unor principii identice de promovare: ea nu mai domină strategiile matrimoniale; familia lărgită, *în* sînul căreia raporturile dintre generaţii erau strîns legate, a cedat locul familiei nucleare.

R. Boudon (1985) a arătat că această lege, „deşi se bazează pe o serie de judecaţi analitice acceptabile, este falsă, în măsura în care i se pot opune numeroase contraexemple": el citează cazul Statelor Unite, unde legăturile familiale suit astăzi mai strînse decît la începutul secolului, sau cel al numeroaselor ţări în curs de dezvoltare unde industrializarea, departe de a eroda structurile familiale, le-a întărit, precum şi, în sfîrşit, cazul Japoniei unde modernizarea s-a realizat chiar prin intermediul familiei lărgite. De altfel, ar fi uşor sa mărim numărul obiecţiilor aduse tezei parsoniene; reţeaua de întrajutorare întotdeauna constituită de mediul parental, persistenţa strategiilor matrimoniale în societăţile contemporane, dezvoltarea unei sociabilităţi familiale în relaţie directa cu progresele individualismului etc.

La fel s-ar putea obiecta împotriva tendinţei spre declin a spiritualităţii în societatea modernă, menţionată de Comte, ca şi împotriva tendinţei spre laicizare provocată în mod inevitabil, după Durkheim, de industrializare: se pare, într-adevăr, ca religiozitatea nu a cunoscut vreun reflux în cea mai industrializată dintre naţiuni: Statele Unite. Studiul lui M. Weber (1920-1921) asupra influenţei sectelor protestante din această ţară atestă faptul că, împotriva simţului comun, un proces de modernizare nu este incompatibil cu consolidarea religiilor.

Aici este vorba de generalizări care mi sînt decît parţial fondate şi de enunţuri „nomologice", parţial false. In *Locul dezordinii,* R. Boudon (1984) a realizat o critică a acestora, bazîndu-se pe o clasificare a teoriilor schimbării ilustrate cu numeroase exemple, în afara teoriilor ce se bazează pe o entitate transcendentă — Umanitatea (Comte), Istoria (Marx), Socie-

tatea (Durkheim) —, din care ele par a-şi extrage o validitate universală, acest ansamblu cuprinde şi teorii, dintre care unele urmăresc să stabilească „legi condiţionale", altele „legi structurale" ale schimbării.

Reluata de J. K. Galbraith (1979), teoria „cercului vicios al sărăciei" elaborată de R. Nurske (1953) se sprijină pe o concepţie bine determinată a *structurilor* subdezvoltării; ea este un montaj de enunţuri de necombâtut în sine: cu o productivitate scăzută nu se pot realiza decît venituri modeste; veniturile mici nu permit decît o economisire neglijabilă; rară economisire nu se pot realiza investiţii; fără investiţii nu se poate obţine o creştere a productivităţii. Dezvoltarea nefiind posibilă decît printr-o capacitate minimă de economisire, concluzia este că o ţara săracă are nevoie de ajutor extern pentru a se dezvolta. Deşi infirmata de numeroase contraexemple şi contrazisa în primul rînd de un argument de ordin istoric, acela al ţărilor europene, aceasta lege structurală a schimbării sociale a apărut totuşi, în anii şaizeci, ca fiind perfect valabilă.

Zece ani mai tîrziu, dorind să afle motivele succesului excepţional al familiei Antioquenos care a reuşit să doteze Columbia cu un aparat industrial performant, E. E. Hagen (1962) a respins — pe drept cuvînt — orice explicaţie prin prisma legii cercului vicios al sărăciei şi a consecinţei acesteia, necesitatea unei asistenţe externe: capitalurile străine nu reprezentau decît un volum foarte mic la începutul acestei dezvoltări, care a fost spectaculoasă. La sfîrşitul unei anchete minuţioase, el a arătat modul în care o situaţie de frustrare poate genera o dorinţă de inovare: declasarea familiei Antioquenos printr-un proces de proletarizare a dat naştere unor agenţi novatori, unei clase de întreprinzători. Hagen şi-a susţinut corelaţia, astfel instaurată, între situaţia de frustrare şi nevoia de reuşită, între declinul colectiv şi dezvoltarea economică, prin consideraţii psihanalitice, care se referă mai ales la transferul asupra grupului opresor al revoltei împotriva tatălui. R. Boudon (1984, pp. 93 şi urm.) a demonstrat fragilitatea explicaţiei prin transmiterea, din generaţie în generaţie, a unei obsesii comune, aceea de regăsire a unui statut pierdut. EI a scos în evidenţă mai ales faptul ca acest studiu remarcabil este umbrit de „o prejudecată epistemologică care doreşte ca «o teorie a schimbării sociale» să duca la enunţarea unei «legi»", în cazul de faţa, o lege condiţională.

„Prejudecata nomologică" caracterizează, într-adevăr, multe dintre aceste teorii generatoare de legi: legea „dezvoltării" (Nurske), a „modernizării" (Hagen), a „dependenţei" ţărilor periferice faţă de ţările centrale din America Latină (D. Seers, 1981). Intr-un alt paragraf vom expune aspecte epistemologice pozitive ale acestei critici a cercetării legilor schimbării: punînd în discuţie modurile de explicare, ce prevalează în ştiinţele sociale, se ajunge la o reînnoire a perspectivelor şi procedurilor. Din nou trebuie să subliniem aici caracterul macrosociologic al majorităţii explicaţiilor propuse, dar şi folosirea intempestivă a vocabulei *structură.*

în afara faptului că aceasta noţiune apare destul de echivocă, fiind înţeleasă uneori ca „tip", alteori ca ansamblu de „trăsături esenţiale", ea permite construcţii macrosociologice ce necesita o interpretare realista. Astfel sînt comunitatea *(Gemeinschaft)* diferenţiata de societate *(Gesell-schaft}* de către F. To'nnies, societatea militară opusă de Spencer societăţii industriale, societatea „tradiţională" şi societatea „modernă". Aceste structuri, care dau iluzia unei abilităţi conceptuale, se transformă în realităţi istorice înscrise într-o devenire concepută în termeni de *tradiţie* şi de *modernitate.*

W. E. Moore (1963) şi N. J. Smelser (1967), în special, au arătat de mult timp ca procesele de modernizare nu erau în nici un caz asimilabile unei tranziţii între doua stări statice. Dar numeroase teorii ale schimbării păstrează legaturi, mai mult sau mai puţin clare, cu schema evoluţionistă şi cu ideea unei dezvoltări lineare, care fac casă buna cu un determinism mai mult sau mai puţin accentuat. Ele sînt într-un acord perfect cu reprezentările naive ale schimbării, care dublează opoziţia *tradiţie/modernitate,* cu aceea, nu mai puţin perniciosă, de *stagnare/schimbare.*

Numeroase studii au demonstrat totuşi cît de puţin fundamentat era acest joc al antinomiilor; ele atestă, după exemplul studiului clasic al lui P. Pelissier (1966) referitor Ia ţăranii din Senegal, caracterul inovator şi evolutiv al unui mare număr de practici numite tradiţionale şi modul în care virtualităţi le unei inovaţii agronomice indigene pot da roade. De asemenea, trebuie înlăturată reprezentarea ce închide societăţile pastorale în arhaism cultural şi stagnare tehnică. Studiind populaţia senegaleză a peuli-lor nomazi, F. Pouillon (l 990) a scos bine în evidenţă modul în cai e, reac-ţionînd Ia agresiunile exterioare reprezentate de „revoluţia forajelor" urmata de „revoluţia furajelor", aceasta populaţie a adoptat *logici speciale,* a căror alternativă tradiţie/modernitate nu reprezintă decît o ilustrare mediocră a fenomenului". Schimbînd total sistemul lor de deplasare, reor-ganizîndu-şi administrarea turmelor, fără să se producă de altfel efectele aşteptate asupra structurilor lor sociale, peulii au corectat dezechilibrele în lanţ provocate de intervenţia externa, adaptînd în mod original o ordine socio-economică seculară şi profitînd, în cadrul *strategiilor lor,* de forţe care îi depăşeau.

La urma urmei, fiecare societate se dezvoltă în funcţie de posibilităţile care i se prezintă şi de disponibilitatea factorilor; evoluţia specifica fiecărui grup social nu este supusă nici unui determinism strict.

Analiza factorilor

Căutarea unui factor determinant sau a unei cauze determinante a schimbării sociale a fost urmărită de majoritatea sociologilor care şi-a pro-

pus studierea acesteia. Din punct de vedere cauzal, în cadrul unui sistem social, distincţia dintre factorii structurali şi factorii culturali, dintre cauze interne şi cauze externe este clasică. Pe de o parte, se încearcă măsurarea rolului factorilor materiali sau aprecierea rolului ideilor şi valorilor în dinamica socială, pe de alta parte, se pun întrebări legate de caracterul endogen sau exogen al schimbării, în general, teoriile schimbării exprimă amplificarea unui asemenea factor sau accentuarea unui asemenea caracter.

La Durkheim, diviziunea muncii şi densitatea morală („factorul esenţial a ceea ce numim civilizaţie") se explică prin creşterea populaţiei. Factorul structural determinant este de ordin *demografic:* „Noi afirmăm, scria el în teza sa din 1893, că dezvoltarea şi condensarea societăţilor nu *permit,* ci reclamă o diviziune mai mare a muncii. Ea nu se realizează printr-un instrument; ea este cauza determinantă". Factorul *tehnic* a fost reţinut de mai mulţi sociologi, şi în special de L. Mumford (1947), drept un criteriu de evoluţie istorică, fiecare fază a acestei evoluţii alcătuind un „complex tehnologic".

în teoria marxistă, schimbarea socială este concepută pornind de Ia transformările care îi afectează *infrastructura,* „Dobîhdind noi forţe productive, se spune în *Mizeria filozofiei* (1847 [1958], pp. 129-130), oamenii îşi schimba modul lor de producţie şi, o dată cu el, felul lor de a-şi cîştiga existenţa, îşi schimbă toate relaţiile lor sociale. Moara acţionată cu mîha creează societatea cu stăpîni feudali; moara cu aburi societatea cu capitalişti industriali. Aceiaşi oameni care stabilesc relaţiile sociale corespunzătoare producţiei lor materiale produc şi principiile, ideile, categoriile corespunzătoare relaţiilor lor sociale". Se înţelege, precizează Marx, ca „modul de producţie al vieţii materiale condiţionează viaţa socială, politică şi intelectuală, în general".

Indiferent daca infrastructura are un conţinut strict economic sau înglobează factori culturali, ce fac posibil progresul tehnologic, sau dacă F. Engels indică — într-o scrisoare adresată lui J. Bloch în septembrie 1890 şi citata de nenumărate ori (G. Rocher, 1968, p. 58; H. Mendras şi M. Forse, 1983, p. 136) — posibilitatea unor *acţiuni reciproce* ale „tuturor factorilor în cadrul cărora mişcarea economică sfîrşeşte prin a-şi croi drum" şi dincolo de paradoxul constînd în includerea tehnologiei în infrastructură., tehnologie disociată de cunoaşterea ştiinţifică încadrată în mod obişnuit în suprastructură, indiferent deci de situaţie, condiţiile de prim ordin ale schimbării sociale ale unei societăţi rămîn înscrise în aparatul său tehnic şi în organizarea sa economică.

Intim legate de forţele de producţie, relaţiile sociale sînt, *în mod necesar,* conflictuale; conflictul ce îi opune pe cei avantajaţi de sistem acelora — victimele — a căror speranţă rezidă într-o transformare radicală, este motorul istoriei: „Istoria oricărei societăţi pîhă în zilele noastre este istoria

luptei de clasă.*' O strategie de război civil îi ridică pe unii contra altora, proprietari de mijloace de producţie şi proletari; în societatea capitalistă, ieşirea din această opoziţie dintre Capital si Muncă nu poate fi decît revoluţionară.

R. Dahrendorf (l 957) a revizuit analiza conflictului ca factor de schimbare. El a îndepărtat din analiză distribuţia inegală a bogăţiilor, lupta de clasă şi răsturnările revoluţionare asociate mecanic de Marx, pentru a se concentra asupra împărţirii inegale a autorităţii şi a influenţei. In cadrul societăţii industriale el distinge o tendinţă spre diversificarea grupurilor, spre pluralismul apartenenţelor şi al opoziţiilor, spre diferenţierea dominaţiei. Lupta de clasă devine în aceste condiţii un caz limita al conflictului, ce urmează a se produce din ce în ce mai rar; ea se explică printr-o suprapunere de interese, „o supraimpunere a grupurilor de interese".

Spre deosebire de teoriile care explică schimbarea prin structuri sau caracteristici structurale, teoriile de tip culturalist pun accentul pe *idei, credinţe, valori.* Una din cele mai elaborate interpretări aparţine lui D. C. McClelland (1961) care conferă un loc central nevoii de reuşită *(need for achievement)* în analiza schimbării. *Achievement motivatîon (motivaţia reuşitei),* element fundamental al spiritului întreprinzător, este asociat dezvoltării economice; şi invers, diminuarea acestui *achievement motive (mobil de reuşita)* antrenează regresul. In aceeaşi manieră, Parsons explică dinamismul societăţii americane prin importanţa acordată acestei valori, *achievement,* realizare, care, în general, prevalează în societăţile moderne asupra criteriilor de atribuire *(ascription).*

Studiul lui McClelland asupra nevoii de reuşită, care variază în funcţie de societăţi şi epoci, reprezintă o prelungire a tezei weberiene referitoare la *Etica protestantă şi spiritul capitalismului.* Conform unei interpretări comune, această teza explică răspîndirea comportamentelor de economisire şi de investiţie, caracteristice capitalismului, prin Reforma protestantă şi mai ales prin dezvoltarea economică a ţărilor în care Reforma a triumfat prin propagarea eticii calviniste, unul din aspectele acesteia — asceza morală — conferind valoare muncii, favorizînd acumularea de capital şi pri-vilegiind ştiinţa experimentală ca mod de cunoaştere.

Dezbaterea care a urmat acestei corelări a unor credinţe religioase cu un comportament economic (Ph. Besnard, 1970) este la înălţimea celei pe care o alimentează discuţiile asupra rolului ideologiilor în schimbarea socială. Ideologiile, conservatoare sau progresiste, capătă sens în anumite situaţii date, prin cristalizarea valorilor, coagulînd şi deopotrivă dispersînd, canalizînd sau eliberînd energia colectivă. Influenţa lor poate să meargă pînă la determinarea unei „structuri de personalitate". Astfel, Th. Adorno a scos la lumină raportul existent între ideologie democratică şi individualitate liberala, între ideologie totalitară şi „personalitate autoritară". In

afara rolului pe care convingerile ideologice pot să îl joace în luarea unei decizii, în asimilarea sau în respingerea schimbării, se remarcă şi funcţia de reperare, de stabilizare securizanta, pe care o au ideologiile pentru indivizii care, în majoritate, trăiesc o anume schimbare fără să îi disceama mecanismele, intensitatea şi efectele, în acest mod ar putea fi interpretată ideologia gaullista a celei de-a V-a Republici franceze, care reactiva gestul eroic al anilor patruzeci ca pe o protecţie împotriva vertijului ce i-ar fi cuprins pe francezi, dacă, fără acest ecran mitic, ar fi determinat cu exactitate amploarea schimbării fără precedent înregistrată după cel de-al doilea imperiu.

Toţi factorii menţionaţi au un caracter fie endogen, fie exogen. Procesele sînt calificate drept *endogene* cînd apar în cadrul sistemului social la transformarea sau menţinerea căruia contribuie. Repetitive sau evolutive, ele sînt inerente funcţionării unor „structuri" date. Schema marxista, axată pe contradicţiile structurale ale societăţii şi pe conflictele de clasă, se înrudeşte cu o teorie endogenă a schimbării sociale: capitalismul, de pildă, generează forţe care îl transformă şi care ar trebui să ducă la dispariţia sa. Factorii *exogeni,* intervenind din afara sistemului analizat, îl modifică fără a distruge neapărat procesul de reproducţie, al cărui cadru este: dovada o constituie ineficacitatea relativă a injecţiei de capitaluri străine în ţările „subdezvoltate". Influenţa mediului fizic, o creştere a populaţiei, dar şi răspîndirea tehnicilor, cunoştinţelor, credinţelor constituie factori de acest tip. în această privinţă, teza lui M. Weber furnizează un bun exemplu de schimbare exogena.

Problema care se pune aici este de a şti dacă factorii scoşi anterior în evidentă pot fi integraţi într-o teorie generala a schimbării sociale. Opiniile prin care se afirmă solidaritatea lor sau influentele reciproce sînt pură retorică. Multe din schimbările observate au un caracter *mixt,* endogen-e-xogen; ele asociază procese reproductive cu procese de transformare. Tot ceea ce se schimbă într-o societate, ritmul schimbării, factorii care îi determină evoluţia, sensul transformărilor care au Ioc pot fi enunţate printr-o teorie cu caracter universal, mai curînd decît formulate printr-o lege. Credinţa în *cauze* determinante, ca şi în *structuri* fundamentale, decurge din-tr-o prejudecată deterministă, potrivită numai să întărească puterea de stăpîhire conceptuala şi capacitatea de previziune specifice raţiunii. Alegerea unor variabile explicative depinde de optici particulare sau de opţiuni ideologice; ea nu poate fi disociată de problema pe care ne propunem sa o studiem sau de o logică a sentimentelor.

Tuturor paradigmelor propuse şi util recapitulate de H. Mendras şi M. Forse (1983, pp. 263-273), li se poate opune o serie de contraargumen-te. Paradigmei marxiste, care conferă un caracter revoluţionar schimbării structurale şi leagă definirea claselor sociale de proprietatea asupra mij-

loacelor de producţie, i se pot reproşa, în mod evident, schimbările care au loc fără o revoluţie şi continuitatea scării veniturilor în societăţile occidentale, unde antagonismele de clasă fac adesea Ioc negocierii. Situîndu-ne într-un registru opus, importanţa atribuita de M. Weber valorilor religioase în dezvoltarea capitalismului a fost puternic redusa de H. Lu'thy (l 954), care a deplasat, de la *Reformă* la *Contrareformă,* explicarea răspîndirii capitalismului în ţările din nordul Europei. Contrareforma a blocat progresul noilor practici economice în regiunile în care s-a râspîndit — Italia, Spania — , regiuni anterior devenite prospere prin aceste practici deja cunoscute aici. Reforma a reprezentat un obstacol mai mic în calea dezvoltării capitalismului comercial şi nu este Ia originea avîntului economic din părţile septentrionale ale Europei (Germania, Anglia), unde a triumfat, în-tr-o mişcare deja amorsată, ea nu a reprezentat un factor deosebit de dina-mizant: Contrareforma a fost aceea care a exercitat o acţiune paralizanta.

Inventarul variabilelor care explică schimbarea socială ar trebui, în sfîrşit, să fie completat prin luarea în considerare a rolului elitelor, al grupurilor de presiune, al mişcărilor sociale şi să includă tensiunea mase/elite. V. Pareto a construit un scenariu repetitiv al schimbării sociale pornind de la legea implacabilă a ierarhiei: „Societatea este întotdeauna guvernată de un mic număr de oameni, de o elită, chiar şi atunci cînd pare a avea o alcătuire democratică"; ea cuprinde trei momente: răspîndirea Ia nivelul claselor conducătoare a unei „compasiuni morbide", decadenţa elitei aflată la putere, formarea unei noi aristocraţii în interiorul corpului social. Schimbarea socială are deci o formă ciclică; ea copiază circulaţia elitelor; are loc atunci cînd o modificare între exigenţele justiţiei şi aspiraţiile compasiunii duce la instabilitatea echilibrului social. Succesiunea elitelor cărora le revine rolul de a lua decizii, de a fixa obiective sociale şi mai ales de a gestiona modele, prin ceea ce reprezintă ele exemplar, formează scheletul istoriei, care nu este decît un „cimitir de aristocraţii".

Dimpotrivă, analizele mişcărilor sociale realizate de A. Touraine (1965) ne fac sa vedem în acestea mediul efervescent în care sînt elaborate noile valori. Prin funcţiile pe care le exercita (de clarificare a conştiinţei colective, de mediere, de presiune), mişcările sociale joacă un rol determinant în schimbarea socială şi evoluţia istorică. De asemenea, folosind lucrările lui J. Meynaud (1958, 1962), s-ar putea evalua influenta, în procesele de schimbare, a acţiunii organizaţiilor profesionale (de pilda sindicatele), a grupurilor cu vocaţie ideologică (partidele politice...), a lobby-urilor etc. In ansamblu, nu am face decît sa scoatem în evidenţă faptul ca fiecare sociolog dispune de o interpretare a schimbării sociale ce decurge din obiectele studiate.

Extrema diversitate a acestor interpretări justifică aparent critica radicală adresată de R. Nisbet (1969) teoriilor schimbării sociale. Conform

opiniei sale, teoriile care sînt cele mai fiabile nu se deosebesc de studiile istorice. Dincolo de respingerea noţiunii de „schimbare socială" declarată ca fiind de o obscuritate iremediabilă, sociologul american pune sub semnul întrebării chiar şi interesul pentru o analiza sociologică a ceea ce ţine de o descriere a devenirii istorice. De fapt astăzi, sociologia trebuie mai puţin să încerce să legitimeze, aşa cum o face G. Lenski (1976), noţiunea de *schimbare socială,* să reabiliteze vechiul concept de *evoluţie* (redus polemic la linearitate, în timp ce T. Parsons, evocând societăţile pepinieră — *seedbed*—, ajunsese Ia conceperea, între altele, a unui evoluţionism mul-tilinear), să apere *teoriile* ce tratează acest subiect, şi mai curînd sa demonstreze fecunditatea numeroaselor elemente de analiză sociologică conţinute în enunţurile generale despre schimbarea socială.

Modelul interacţionist

Respingerea de către R. Nisbet a teoriilor sociologice ale schimbării este contemporană cu deziluziile născute din eşecul relativ al strategiilor de dezvoltare şi al modelelor de creştere, al ordonării raţionale a realului, ale căror eficacitate, influenţa sau posibilităţi au fost supraestimate. Acolo unde se credea ca au fost găsite regularităţi structurale, a apărut dezordinea; ceea ce părea să poată fi controlat sau prevăzut s-a dovedit incontro-labil şi imprevizibil. Diagnosticul de caracter complex, definitiv recunoscut, dat schimbării sociale nu.poate totuşi distinge teoriile respective, decît dacă aportul acestora din urmă este redus la enunţuri nomofogice.

R. Boudon (1979, 1984, 1985), apoi M. Forse (1991) au explicat perfect faptul că teoriile au mai întîi un statut de model, chiar dacă sînt interpretate ca nişte legi, uneori chiar de autorii lor. Aceste modele nu trebuie să fie abordate într-o manieră realistă, ci considerate drept instrumente conceptuale, susceptibile să sporească înţelegerea noastră despre schimbarea socială. Luate ca atare, aceste modele sînt toate utile; astfel, teoria marxistă este indispensabilă înţelegerii schimbărilor care au loc în secolul al XDC-lea; generalizările şi legile care le sînt asociate sînt mult mai puţin folositoare. Ele sînt contradictorii, ca şi realitatea a cărei înţelegere o permit.

în consecinţă, este vorba de repunerea, în cadrul conceptual pe care îl formează modelele ipotetice-deductive, a problemelor privite în mod obişnuit într-o perspectivă nomologica. în această privinţă, teoria parso-niană a diferenţierii oferă un exemplu, complicat de interpretările greşite care i-au fost date. Totuşi, ea nu face decît să „deseneze un cadru pur formal"; ea se prezintă *mai întîi* ca un model susceptibil de a explica procese variate; în mod abuziv i s-a atribuit „o concluzie, pe care de fapt nu o con-

ţine, conform căreia procesele de schimbare socială ar fi, în general, procese de diferenţiere" (R. Boudon, 1984, p. 216).

Vechiul Regim şi Revoluţia (1856) a lui Tocqueville ilustrează corect demersul ce duce la construirea unui sistem^orma/, pornind de la enunţuri simplificatoare. El nu şi-a propus sa scrie o carte de istorie; în maniera autorului celui de-al Doilea Discurs *asupra originii si fundamentelor inegalităţii dintre oameni,* el ar fi putut declara: „Să începem deci prin a îndepărta toate faptele". El a pornit de la ipoteza că centralizarea administrativă din Franţa — cu transformarea nobilimii în clasă lipsită de ocupaţie, menită a fi numai o podoabă a regalităţii — a plasat indivizii, aflaţi faţa în faţă cu puterea, într-o situaţie care face ca ruptura realizată de Revoluţia franceză — de fapt, ruptură calificata astăzi drept imaginară — să fie mai puţin extraordinară. Din concluziile pe care le trage din centralizarea administrativă, Tocqueville construieşte un model comparativ care scoate bine în evidenţă situaţia originală a Franţei, în raport cu aceea a Angliei. Simplificări similare i-au permis lui Max Weber să expliciteze situaţii complexe prin construirea unui *tip ideal.*

Validitatea modelelor ce explică logica schimbării în ansambluri re-strihse este tocmai prin aceasta limitată. In consecinţă, sociologul nu se situează de la început la nivel macrosoc io logic. Fără a renunţa totuşi la reperarea configuraţiilor generale pe baza analizei fenomenelor speciale si a situaţiilor locale, el va căuta mai întti să înţeleagă, printr-un continuu du-te-vino între descriere şi explicare, modul în care se produce schimbarea în interiorul unui sistem dat de interdependenţă. Acesta din urmă este constituit de relaţiile întreţinute de agenţii sociali pe care îi reuneşte. Funcţionarea sa, supusă voinţei indivizilor care le întreţin, este de resortul unei sociologii a acţiunii reprezentată, printre altele, de lucrările lui G. Simmel, M. Weber, V. Pareto şi T. Parsons. Principiul fundamental al acestei sociologii este ca „schimbarea sociala trebuie să fie analizată ca o rezultantă a unui ansamblu de acţiuni individuale".

In *Locul dezordinii,* în care paradigma weberiană este îmbogăţită cu logica contopirii acţiunilor individuale, R. Boudon a demonstrat interesul acestei paradigme a acţiunii pentru tema studiată, pe care o rezumă astfel: '(„Fie un fenomen social sau economic oarecare, M(m), [...] al unei mulţimi de acţiuni individuale m_f. Cît priveşte acţiunile individuale *m.* ele însele sînt, în condiţii şi într-o manieră ce va trebui precizată, funcţii *mjS.)* de structura *S.* a situaţiei în care se găsesc agenţii sau actorii sociali. Func- * ţia (în sens matematic) *m^S^* trebuie sa poată fi interpretată ca avînd pen- i tru actorul *i* o funcţie de *adaptare* la situaţia *S"* (1984 [1990], p. 276).

Reducerea fenomenelor supuse explicării la comportamentele individuale din care sînt alcătuite nu înseamnă deloc a „psihologiza" problema schimbării sociale; este foarte clar că „momentul microsociologic al unei

analize sociologice consta în evidenţierea caracterului adaptativ al unui comportament sau al unui tip de comportament, *prin raportarea* la o *situaţie"* (1984, p. 61) — şi nu în relaţie cu personalitatea unui individ, în plus, individualismul metodologic, complet rupt, bineînţeles, de concepţia prin care indivizii sînt definiţi ca simple suporturi de structuri, nu reduce sistemele de interdependenţa la o însumare de acţiuni individuale. Structurile colective nu sînt, în general, alese; ele sînt impuse. Unele amplifica obiectivele actorilor sociali; unele produc, în mod indirect, efecte pozitive; altele creează efecte ulterioare nedorite. Schimbările care intervin în comportamentele individuale pot provoca efecte ce se anulează (efecte de neutralizare). Sisteme de interdependenţa pot, de asemenea., să ia naştere din schimbările sociale care îmbracă forma unor inovaţii colective.

întemeiată astfel pe un dublu demers de agregare şi de dezagregare, cu ajutorul căruia se trece alternativ dintr-un plan într-altul — microsocial şi macrosocial -— şi de la fenomene individuale la fenomene colective, analiza sociologică a schimbării permite, în primul rînd, evidenţierea caracterului complex al interacţiunilor dintre agenţi şi situaţii; ea permite apoi reducerea acestei complexităţi printr-o schemă explicativă calchiată după sistemul de interdependenţă specific acestor actori sociali şi acestor date. Corelaţia, aparent simplă, dintre protestantism şi capitalism conceptuali-zata de Weber, a devenit mai credibilă prin intervenţia lui H. R. Trevor-Ro-per (1967). Ea este analizată de acesta ca un *efect de agregare* rezultat din răspunsurile la situaţii schimbătoare: reacţiile oamenilor de afaceri care au primit favorabil gîndirea Iui Erasmus şi apoi calvinismul au cunoscut modificări şi în perioada de înflorire a Contrareformei; ele erau tot atîtea adaptări la condiţii variate ce formau, împreună cu idealurile şi credinţele, un sistem de interdependenţa.

R. Boudon (1979, p. 104) a arătat că teoria parsoniană a nuclearizării familiei modeme poate fi separată de programul nomologic în care, după cum s-a văzut, ea are rol de lege condiţională. Aceasta nuclearizare, aşa cum a fost ea pusa în evidenţă de T. Parsons, este „un efect emergent ce rezultă din sistemul de interdependenţa creat de oferta şi cererea de statu-turi profesionale în societatea modernă (...). In toate cazurile evocate, efectul emergent este analizat ca rezultat al unei agregări de acţiuni individuale, în contextul unui sistem de interdependenţă". Ne putem imagina amploarea consecinţelor de ordin epistemologic, ce însoţesc analiza schimbării sociale efectuată pe baza principiilor *individualismului metodologic* şi plasată în cadrul *sociologiei acţiunii.*

Pentru o asemenea sociologie, schimbarea sociala nu este produsul unui calcul colectiv raţional al actorilor sociali. Fiecare cautîndu-şi *propriul* interes, din agregarea deciziilor individuale poate rezulta o situaţie dăunătoare majorităţii membrilor colectivităţii. Interacţiunea dintre agen-

ţii a căror raţionalitate în comportamente trebuie, de altfel, *sa* fie pusa în relaţie cu situaţia în care ei se afla, se traduce printr-o însumare de dezechilibre microsociale ce provoacă schimbările macrosociale. Din acest moment nu mai este vorba de legi, de *factori dominanţi* pe care analiza sociologică a schimbării urmăreşte să îi scoată în evidenţă, ci de *efectele agregării,* ai căror purtători sînt procesele studiate.

Cu trecerea de la analiza cauzelor fundamentale Ia elucidarea de strate-gii interacţioniste, se produce eliberarea de prejudecata determinîstă, de-barasarea de mecanismele simplificatoare, fără a înlocui prin aceasta lan-ţurîle cauzale cu simple corelaţii, cu legături între tendinţe, cu relaţii statistice. Acestea prezintă interes numai dacă sînt interpretabile cauzal (R. Boudon, 1967); definită prin raportarea la un model teoretic global, le-gătura „necesita, pentru a fi înţeleasă, o întoarcere la ceea ce are sens pen-tru indivizii şi grupurile vizate (...). Relaţia între faptele sociale nu ar putea sa aibă semnificaţie absolută şi universală; ea este obligatoriu legata de con textul cultural" (M. Forse, 1991,pp. 64-67).

încă o dată observam modul în care comportamentele agregate ale actorilor sociali, sistemul de reprezentări în care fenomenele sociale se impun actoriloi, constrîngeriie efective exercitate de cadrul în care se desfăşoară existenţa colectivă sînt tot atîtea elemente de structuri de inter-dependenţe. Abandonarea schemei deterministe în analiza schimbării so-ciale duce, prin scoaterea la lumina a unei reţele de cauzalitate, la „un de-terminism bine temperat" (R. Boudon), „un determinism slab" (M. Forse), adică la relativizarea elementelor explicative conţinute de această schemă. In ansamblu, această analiză acordă prioritate studiului *proceselor* în detrimentul analizei cauzelor, de prea multe ori stînjenită de *aprori-uri.*

Făcînd distincţia dintre sistemul de interdependenţă, contextul istoric, instituţional, socio-economic etc. şi rezultatele schimbării, R. Boudon (1979) a împărţit aceste procese în trei tipuri — reproductive, cumulative, procese de tiansformare —, diferenţiate în mod esenţial prin dimensiunea efectelor de retroacţiune asupra sistemului de interacţiune şi asupra me-diului. Aceste efecte lipsesc la primul tip, la cel de-al doilea există numai ieşiri spre sistemul de interdependenţă; procesele de transformare sînt ca-racterizate prin efecte de retroacţiune asupra sistemului de interacţiune şi asupra mediului. Observăm că procesele din primul tip nu suit numai ob-servabile în societăţile aşa-numite tradiţionale (M. Crozier), că aceste procese pot să se combine în timp şi ca un proces cumulativ poate lua forma unui proces de transformare.

Mai degrabă decît sa înmulţim numărul exemplelor ce atestă validitatea demersului prezentat mai sus, preferăm să expunem aceie elemente aduse în sprijinul înţelegerii „revoluţiei industriale" de relativizarea sche-

melor explicative generale, de folosirea unor modele restrînse — regionale sau locale — şi de analiza schimbării în termeni de proces.

„Revoluţia industrială": interpretări şi revizuiri

Reluate imediat după sfîrşitul celui de-al doilea război mondial, în contextul creşterii economice, explicaţiile istoricilor, economiştilor, sociologilor privind revoluţia industrială prezintă o foarte mare varietate.

In afara problemei datării mişcării, datare ce îi priveşte în principal pe istorici (dar care nu este lipsită de interes: interpretările privind rolul Războiului de Secesiune în demararea industrializării în Statele Unite sînt total divergente), precum şi în afara evantaiului de constatări ce se întinde de la asimilarea revoluţiei industriale unui vertibil cataclism pînă la reprezentarea optimistă a unei modernizări ce tinde să devină armonioasa, această varietate se distinge în primul rînd prin conţinutul conferit exprimării, adică prin natura transformărilor operate.

Unii aderă la anaiîza marxista: sistemul maşinilor („maşina-unealtă" şi „maşina cu aburi revoluţionată"), crearea marii industrii şi apariţia proletariatului completează această categorie istorică. Alţii consideră că esenţa acestei revoluţii trebuie căutată în substituirea reglementărilor medievale de către concurenţă. Teza lui P. Mantoux (1906), axată pe continuitatea mişcării şi care consideră revoluţia industrială drept împlinirea unor tendinţe vechi, are încă adepţi. După K. Polanyi (1944), transformarea a constat într-o trecere la economia de piaţă; după T. S. Ashton (1952), ea este consecutivă unei deprecieri a capitalului, iar în Anglia, înfloririi sectelor: transformarea este o accelerare a dezvoltării economice ce se explică prin scăderea interesului şi prin rolul nonconformiştilor.

Varietatea caracterizează şi teoriile creşterii ce integrează revoluţia industrială în schemele lor. După W. Hoffmann (1931), care poate fi considerat drept precursor, s-a încercat determinarea etapelor dezvoltării economice., luînd drept criterii raportul dintre bunurile de consum şi mijloacele de producţie (W. Hoffmann), activităţile dominante — agricole, comerciale, industriale — (A. Piettre), sau chiar structura bugetelor familiale (J. Fourastie). în 1955, B. Hoselitz propunea împărţirea dezvoltării în trei stadii: „Expansionistă/intrinsecă", în conformitate cu dependenţa faţă de resursele naturale şi în primul rînd faţă de pămînt, „Dominanta/satelizata", în funcţie de locul ocupat de comerţ în economie, „Autonomă/dirijata", *în* raport cu planificarea. Dintre toate, schema lui W. W. Rostow (1960) s-a bucurat totuşi de notorietatea cea mai mare.

înainte de a trece Ia critica celor de mai sus, trebuie să remarcam faptul că explicaţiile ce rezultă din enunţurile enumerate sînt toate *parţial* adevărate. Este adevărat, după cum scrie Marx, ca revoluţia industrială a fost inaugurată prin intrarea în scenă a maşinii-unealtă, dar nu se mai poate susţine că „armata de rezerva" a muncitorilor a fost necesară progresului sistemului uzinal *(factory system).* Este corect, după cum a arătat J. U. Nef (1954), că, în Anglia, desfiinţarea mmăstirilor sub domnia Iui Henric al VUI-Iea a fost la originea unei dezvoltări economice; dar, în absenta unui avînt tehnic, cu efect de antrenare şi de multiplicare, este dificil să stabilim, aşa cum doreşte Nef, începutul secolului al XVI-lea ca debut a! revoluţiei industriale. Această observaţie s-ar putea extinde la majoritatea studiilor ce au ca obiect „revoluţia industrială"; în aceste studii se găsesc enunţuri perfect fundamentate, alături de generalizări de neacceptat. In orice caz, ea se aplica tabloului celebru făcut de Rostow creşterii economice.

Vom lăsa deoparte obiecţia formulată în mod clasic (lipsa „perspectivei sociale") la adresa acestei prezentări sintetice din care lipsesc conflictele de clasă şi antagonismele sociale ce au însoţit fenomenul industrializării. Aici se analizează comparativ şi global evoluţia a douăsprezece ţari, iar pentru cele mai dezvoltate, ea este împărţită în cinci etape *(stages).* Cea de-a treia — decolarea *(take off)* — este determinantă pentru drumul către maturitate (a patra etapa) şi apoi intrarea în era societăţii de consum de masă (ultima etapă); ea corespunde grosso modo revoluţiei industriale; aceasta se situează pentru Marea Britanic între 1783 şi 1802, pentru Franţa între 1830 şi 1860, pentru Belgia între 1833 şi 1860 etc.

Totuşi, mai mulţi istorici britanici au negat ca în Marea Britanic sau în altă parte s-a produs, în două (sau trei) decenii, o transformare de o asemenea amploaie: „în nici un exemplu de industrializare reuşita nu găsim, scrie Ph. Deane, o perioadă (asemănătoare) în care caracteristicile obiective şi măsurabile ale unei decolări sa fie confirmate, la modul hotărîtor, prin probe empirice" (citat de C. Fohlen, 1971, p. 63). Pentru Franţa, existenţa unei decolai i şi a unei creşteri economice în cinci faze n-a putut fi stabilită pe baza unoi date cantitative: *take off-u\,* ca tranziţie scurtă, nu s-a produs, pentru că, explică M. Levy-Leboyer, „industrializarea s-a bazat pe doua structuri opuse: într-o primă etapă, pieţele rurale tradiţionale legate prin calea ferată; începînd cu 1880, pieţele urbane ce atrag populaţia de la ţară" (Fohlen, 1971, p. 65).

Printre „condiţiile premergătoare decolării" ce compun cea de-a doua etapa a schemei rostowiene figurează transformările agriculturii: „schimbările revoluţionare din producţia agricolă sînt o condiţie esenţială pentru reuşita *take* olului". Anterioritatea revoluţiei agrare în raport cu revoluţia industrială este general acceptată. Creşterea producţiei de alimente necesare subzistenţei, facînd posibilă expansiunea demografică şi eliminarea

foametei, a pregătit, prin efectul unei cereri crescînde, revoluţia industrială. Inversînd teza malthusiană, E. Boserup (1965) a susţinut, dimpotrivă, că în secolele al XVHl-lea şi al XlX-lea principalul factor de schimbare în mediul rural 1-a constituit presiunea demografică: creşterea populaţiei a determinat adoptarea imperativă a unor metode, care, de fapt, erau cunoscute de mult timp. Paralel cu această critică radicală, Ph. Deane (1965) a afirmat că revoluţia agrară şi revoluţia industriala fac parte din acelaşi proces; una nu a precedat-o pe cealaltă; ele sînt contemporane. S-a observat, în general, ca pe continent decalajul dintre cele două fenomene este mult mai puţin accentuat decît în Anglia. In ciuda acestor rezerve, se poate considera că îmbunătăţirea productivităţii agricole a fost foarte necesara dezvoltării susţinute a industriei.

Totuşi, la producţia crescută de bunuri alimentare, Rostow a adăugat şi alte precondiţii privind *apicultura;* ele fac parte, împreuna cu eliberarea muncitorilor necesari noii pieţe a muncii, adică exodul rural, din prezentarea clasică a mecanismelor „revoluţiei industriale'[4]. „O creştere generală a veniturilor reale" în acest sector stimulează crearea de industrii noi; pe calea investiţiei de tip liberal sau a fiscalităţii etatiste se asigura un transfer de venituri din agricultură către industrie, în slujba căreia sînt puse veniturile excedentare. După Rostow, Rusia şi Japonia în secolul al XlX-lea, iar în secolul XX, ţările socialiste sau vechile colonii, au încercat să realizeze acest transfer printi-o reformă agrara.

Fiind vorba de un *transfer masiv de populaţie* de la sat la oraş, J. D. Chambers (1953) a arătat că în Anglia practica aşa-numitelor *enclosures* (îngrădirile pamînturilor obşteşti sau a celor apartinînd proprietarilor individuali de către marii proprietari — *n.t.)* şi noile tehnici agricole n-au eliberat mîna de lucru rurală. In loc să alunge numeroşi ţărani, ele au mărit cererea de mîna de lucru la ţara şi au redus subocupaiea sezoniera. Nu a avut loc constituirea unei armate de rezerva; graţie unei creşteri naturale rapide a populaţiei, ce s-a produs în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, recrutarea mîinii de lucru industriale s-a făcut pe loc, în regiunile care s-au industrializat. Deci proletariatul nu s-a născut în urma unor schimbări instituţionale impuse de clasele dominante, ci din mişcarea naturala a populaţiei. Numai după demaraj şi sub incidenţa marii industrii, s-a produs ceea ce am putea numi puncţia demografică în mediul rural.

Cînd este vorba *de&pie transferul masiv de capitaluri,* F. Crouzet(1967) îl infirmă, tinînd seama de aversiunea marilor proprietari de pămmt faţă de investiţiile din industrie. In aceasta privinţă am putea face următoarea remarcă de bun-simţ: pămîntul fiind rentabil, renta fiind în creştere în secolul al XVIII-lea, de ce ar caută proprietarii funciari plasamente riscante? S-au putut încheia alianţe locale; dar în Franţa nu fierarii din Franche-Compte sau din Champagne, încă puternic legaţi de pămînt, sînt aceia care

au făcut începutul — de altfel, ei au cedat în secolul al XlX-lea în faţa concurenţei pe care mentalitatea lor nu era pregătită să o înfrunte.

„Astfel, a concluzionat F. Creuzet, cu excepţia celor mai înapoiate ţări, este evident ca revoluţia industrială s-a realizat fără transferuri importante de resurse — în capitaluri şi în mînă de lucru, din sectorul agricol spre cel industrial, în ţările avansate, numai după revoluţia industrială propriu-zisă agricultura a făcut obiectul unor astfel de transferuri, ce au fost consecinţa si nu originea industrializării. Fenomen de altfel normal: Ia începutul re-volutei industriale, sectorul meşteşugăresc avea o importanţă foarte redusă, nevoile sale fiind modeste, şi putea astfel sa se dezvolte independent, fără sa afecteze financiar alte sectoare, deoarece era sprijinit de revoluţia demogiafică şi se finanţa singur din ratele mari ale profiturilor ce erau imediat reinvestite" (1967, p. 78).

Iată deci slăbită legătura stabilita în mod obişnuit între agricultură şi revoluţia industrială, înainte ca E. Boserup să insiste asupra rolului limitativ, asupra acţiunii de frînare a dezvoltării specifice agriculturii — nepu-tind avea loc prin crearea de întreprinderi noi pe un teien deja ocupat, inovaţia din mediul agricol implica înlăturarea cultivatorului sau transformarea mentalităţii sale, ceea ce ia, în mod necesar, timp —•, A. O. Hirschman (1958) a evidenţiat slăbiciunea legăturilor agricultorilor în amonte (unde ele se limitează Ia fabricarea utilajelor şi îngrăşămintelor), ca şi în aval (industriile alimentare reprezentînd puţin faţă de partea de producţie direct consumată).

Dar ceea ce trebuie revizuit este chiar punctul de plecare al secvenţei derulate de Rostow („societatea tradiţionala"). Este vorba de un clişeu negativ, de un grad zero de creştere. Societăţile agrare sînt calificate în mod sumar drept societăţi preindustriale; dezechilibrele dintre populaţie şi mijloacele de trai sînt explicate prin mercurial; chiar dacă ele nu sînt total imobile, posibilităţile lor de dezvoltare sînt limitate. Ele formează un fel de *fundal* al documentelor *Conferinţei de la Chicago* (1960) asupra implicaţiilor sociale ale industrializării şi schimbării tehnice (B. F. Hoselitz şi W. E. Moore, 1963), precum şi al tuturor teoriilor — printre care şi aceea a lui Rostow -— care au căutat elementele generalizabile ale unei stiategii de dezvoltare în revoluţia industrială.

A apărut totuşi evidentă nepotrivirea dintre aceste construcţii teoretice, elaboiate de ştiinţele sociale şi rezultatele studiilor regionale sau locale, adesea cantitative. Ruptura a constat în denunţarea opoziţiei societate tradiţională stabila/societate modernă dinamica, în analiza proceselor de industrializare, precum şi în considerarea structurilor regionale drept cadru de analiză. „Modelul flamand" al lui F. Mendels (1969) îşi are aici originea; el este construit pe *protoindustrializarea* concepută ca fenomen regional. Aceasta implică apariţia şi expansiunea unui tip de industrie a

cărei producţie finala este destinată exportului pe o piaţă situată în afara regiunii; ea se referă la participarea unor familii de ţărani la producţie: este deci un fenomen de fixare şi de expansiune a industriei rurale sau a manufacturii rurale dispersate; ea presupune asocierea producătorilor de surplusuri agricole comercializate cu o ţărănime avînd suprafeţe cultivabile de dimensiuni insuficiente, ce o determină să caute venituri suplimentare (F. Mendels, 1984, pp. 988-993).

Acest *model,* care „funcţionează" pentru Flandra, integrează o variabila demografică esenţială: „Protoindustrializarea a avut ca efect întreruperea sistemului de mariaj tîrziu care pînă atunci reglase creşterea naturală a populaţiei în raport cu oferta de ferme vacante şi cu mijloacele de trai locale." De aici, Mendels a emis o serie de ipoteze; chiar dacă mai trebuie verificate, ele conduc, în orice caz, la o regîndire a genezei revoluţiei industriale.

Multe alte cercetări au reuşit să pună sub semnul întrebării relaţii considerate stabilite definitiv. Astfel, D. Sella (1979) a demonstrat „că nici unul din vechile centre ale capitalismului primar (…) n-a jucat un rol principal la întronarea industrializării moderne"; este vorba de „relicve anacronice", ceea ce repune în discuţie raportul strîns şi invariabil admis, în general, între urbanizare si industrializare. Este vorba de un fenomen complex, P. Leon (1970) a marcat existenţa în societăţile rurale ale Europei secolului al XVlII-lea a unor „regiuni industriale", a unor „poli de dezvoltare" — care nu îşi găsesc locul în cele „cinci etape ale creşterii economice".

Schema rostowiană nu se limitează totuşi la o înlănţuire mecanica de enunţuri. Factorii pe care îi distinge — acumularea de capital şi investiţiile, rolul întreprinzătorilor, dezvoltarea educaţiei... — ajuta la înţelegerea modului de desfăşurare a industrializării. Ii regăsim, de altfel, la C. Fohlen (1971) care îi ordonează şi împarte în „endogeni" si „exogeni" (revoluţia agrara, creşterea populaţiei, rolul educaţiei, acţiunea statului). In afara investiţiei, inovaţia şi spiritul întreprinzător constituie de asemenea factori endogeni ai revoluţiei industriale.

In acest proces, *inovaţia* este tratată ca un răspuns la o nevoie precisa; oferta apare determinată de cerere. N. Smelser (1959) a pus perfect în lumină felul în care inventarea *suveicii zburătoare* de către J. Kay, accele-rînd viteza de ţesere, a mărit nevoia de fire şi a impulsionat căutarea unor tehnici de creştere a acestei producţii. Inovaţiile, care în siderurgie s-au succedat în cea de-a doua jumătate a secolului al XlX-lea, prezentau aceeaşi filiaţie, înlocuirea lemnului cu cocsul a făcut posibilă fabricarea fontei în cantitate mai mare; totuşi, procedeele de trecere de la fonta la fier şi de la fier la oţel rămăseseră în urmă. în mai puţin de 25 de ani, converti-zorul lui Bessemer, cuptorul lui Siemens, procedeul lui Thomas şi Gil-christ au înlăturat acest obstacol din calea unei producţii mărite de oţel.

Inovaţia creează, în consecinţă, dezechilibre născute din *gîtuiri* ce dispar o data cu ajustările realizate prin introducerea de procedee noi. Se poate observa ca, în industria textilă, acestea au fost iniţial actul unor artizani iluminaţi, care, *din întâmplare,* găseau „trucuri" fără caracter operaţional direct. Doar apoi, pornind de la studiile lui Watt asupra imperfecţiunilor maşinii lui Newcomen, cercetarea a început să fie realizată ştiinţific de către tehnicieni şi ingineri.

în toate cazurile, progresele tehnice îi apar lui P. Bairoch (1963) ca *determinate* de imperative economice; succesiunea inovaţiilor este *condiţionată* de o cerere crescîndă, ceea ce, pe de o parte, dă iluzia unei înlănţuiri magice (cînd, de fapt, este vorba de o serie de *situaţii deosebite),* iar pe de alta parte, lasă puţin loc iniţiativei individuale (în realitate, acest proces este jalonat de *decizii* şi contribuţii personale). Rostow a subliniat totuşi corect faptul ca „decolarea implică în mod necesar existenţa şi vitalitatea unui grup social pregătit să accepte inovaţiile". „Este indispensabil, continuă el, ca oameni împinşi de un mobil sau altul să înţeleagă că investiţiile de capitaluri sînt posibile şi utile; pentru ca eforturile lor să fie încununate de un succes acceptabil, ei trebuie să aleagă dintre diversele direcţii ce se oferă acţiunii lor, facînd dovada unui raţionament cît se poate de sigur."

Nu vom intra în dezbaterea privind caracterul măsurabil — sau nemăsurabil — al spiritului întreprinzător, nici în aceea privind determinarea ponderii factorului „uman", în cazul Franţei, putem cita două teze opuse: D. Landes (1969) explica concepţia despre economie specifică industriaşilor acestei ţări prin caracterul familial al întreprinderilor, iar slăbiciunea spiritului întreprinzător, prin pregnanţa modelelor de viaţă aristocratică. R. Cameron (l 961) a susţinut, dimpotrivă, că industriaşii au adoptat rapid noile tehnici în industria textilă, siderurgie etc. şi că au fost pionieri în domeniul băncilor de afaceri. Oricare ar fi situaţia, „este foarte posibil, cum scrie P. Kindleberger (1964), că în Franţa şi Anglia creşterea economică a fost determinată mai degrabă de trăsături ale caracterului individual şi de procese sociale, decît de demografie, geografie, capitaluri sau alţi factori". Industrializarea nu se lasă explicată abstract prin investiţii cumulate, o concentrare geografică, economică şi financiară, prin dinamica capitalismului.

în acest proces, *inovaţia,* care în multe privinţe este solidară cu spiritul întreprinzător ocupă un loc a cărui importanţă este prea adesea ignorată. Nu putem sa o tratam drept un răspuns previzibil la un demers bine definit, să considerăm ca adoptarea ei este o simplă consecinţă a caracteristicilor sistemului, iar răspîndirea ei ar corespunde întotdeauna cu un proces endogen. Introducerea unei noutăţi pune, în realitate, o serie de probleme care, depăşind cadrul „revoluţiei industriale" unde ea capătă o dimensiune esenţial economică, cer o analiza aparte.

Problema inovaţiei

Lui J. Schumpeter (1912, 1939) îi datoram o definiţie a inovaţiei care este *rezultatul* analizei funcţiilor de producţie; ea este „o combinaţie noua" de factori legaţi prin aceste funcţii. Răspuns creator la o situaţie ce se depărtează de „norma teoretică", aceasta realizare de lucruri noi (sau realizarea într-un mod nou a unor lucruri ce au mai fost făcute) capătă forma unui proces de „distrugere creatoare" care constituie, pentru Schumpeter (1942), trăsătura esenţială a capitalismului: „Impulsul fundamental care pune şi menţine în mişcare maşina capitalistă este imprimat de noile obiecte de consum, de noile metode de producţie şi de transport, de noile pieţe, noile tipuri de organizare industrială— toate elemente create de iniţiativa capitalistă".

întreprinzătorii sînt aceia care îşi asumă riscul lansării unei inovaţii pe piaţă. Ei nu se definesc prin apartenenţa socială, ci prin aptitudinile lor. Rolul acestora este de „a reforma sau revoluţiona rutina de producţie, ex-pioatînd o invenţie sau, mai general, o posibilitate tehnică inedita", întreprinzătorilor le revine deci rolul de a profita de *oca-ia* introducerii unei noi funcţii de producţie, de a modifica structura costurilor şi veniturilor şi, mai precis, de a investi în inovaţie. Aceia care reuşesc, „inovatorii norocoşi", ocupa *temporar* o poziţie de *monopol*, caracterul efemer al acesteia ţinînd de procesul de distrugere creatoare. Aceşti inovatori-întreprinzatori seamănă prea puţin cu acei spectatori pasivi pe care îi întrezărim vag în, spatele curbelor de preţuri, al alternanţei de faze A şi de faze B, al structurilor şi conjuncturilor „menţinute" sau „răsturnate", care ocupă locul de frunte în lucrările lui F. Simiand şi ale lui C.-E. Labrosse.

Analiza schumpetriana a inovaţiei, clasificarea ocaziilor de a inova propusa mai recent de J. L. Maunoury (1968) nu permit totuşi rezolvarea tuturor problemelor puse de naşterea si apoi de raspîndirea inovaţiei; cu atît mai puţin cu cît termenul a încetat sa mai fie folosit doar pentru „tehnica instrumentala", incluzînd orice noutate din „tehnicile sociale" — modul de organizare a muncii, gestiunea întreprinderii etc. Totuşi, ele evidenţiază insuficienţele tuturor teoriilor structurale ale inovaţiei. O decizie de investiţie într-un produs nou, deşi este fundamentată pe datele de mediu, nu deriva în mod mecanic din acestea. Iată ocaziile ce pot fi sau nu exploatate: *interne,* ele iau naştere din modificări ce intervin în potenţialul de resurse al întreprinderii; *externe,* rezulta din transformările mediului; ele sînt de natura *tehnică* sau *economică.* Ocazia externă şi economică, apariţia unei cereri, potenţială sau declarata, nu reprezintă decît un caz din acest ansamblu, un element de alegere strategică şi de strategie de afaceri.

Istoria, de altfel, nu ratifica teoria unei dependenţe constante între cerere si ofertă în acest domeniu: *caracterul aleator* şi *cvasigratuitatea* (J. L. Maunoury, 1970) au caracterizat mult timp invenţia-inovaţia. Istoria ne arată, de asemenea, că, adesea ne de terminată si imprevizibilă, inovaţia nu trebuie în mod sistematic gîndita în termeni de ruptură. Astfel, raporturile dintre tehnologiile tradiţionale şi tehnologiile modeme sînt mai complexe decît se pare. Cele din urma nu sînt legate numai de aplicarea unor metode ştiinţifice; ele pot încorpora şi cunoştinţe practice, puţind fi chiar rezultatul direct al acestora. „Cazul primelor maşini electrice este, din acest punct de vedere, deosebit de clar, precum şi cazul evoluţiei fabricii de geamuri şi oglinzi de la Saint-Gobain, ce poate fi analizată ca o raţionalizare si o autonomizare progresivă aie unor practici de lucru tradiţionale" **(F.** Caron, 1989). In această optică inovaţia apare foarte clar ca „o artă a întreprinzătorului". Istoria inovaţiilor industriale permite, în cele din urmă, evidenţierea unui anumit număr de factori: răspuns Ia nevoi sociale, economie de munca, reducere de costuri globale... Dar, oricare ar fi forţa lor, „este clar, scrie F. Caron (1989, p. 136), că trebuie înlăturată ideea conform căreia acestea îşi exercita influenţa printr-un determinism riguros; presiunea cererii şi constrîngerile tehnice nu îşi pot juca rolul decît daca sînt percepute corect de întreprinzători capabili să tragă toate consecinţele".

Difuzarea şi *receptarea* inovaţiei pun alte probleme cărora schema deterministâ nu Ie oferă deloc răspunsuri satisfăcătoare. Un model general, bazat pe importanţa pieţei ce se oferă producătorilor — în acest caz, o piaţă de consum de masă — nu poate, de pilda, să explice căile diferite urmate de economia franceză şi economia americana în adoptarea lucrului pe bandă. In Statele Unite, modul de producţie în flux continuu a fost aplicat iniţial în industria bunurilor de consum (confecţii, produse alimentare) şi numai ulterior, în industria mijloacelor de producţie, în Franţa, el a fost introdus, într-o primă etapă, în industria automobilului, apoi în industriile producătoare de aparate electrice, ca, în sfirşit, sa fie extins Ia industriile de bunuri de consum. Diferenţele ţin de situaţiile respective: omogenizarea modelului de consum în societatea americană, creşterea mai lentă a nivelului de trai în Franţa etc.

Mai precis —- la nivel microsocial — adoptarea (sau respingerea) unei inovaţii depind de situaţiile analizate în specificitatea lor, de funcţionarea reţelelor de comunicaţii şi se explică prin agregarea comportamentelor individuale. Răspmdirea unui medicament nou în mediul medical, studiată de J. S. Coleman, E. Katz si H. Menzel (1966) este exemplul clasic ales (H. Mendras şi M. Forse, 1983, pp. 89-91; R. Boudon, 1984, pp. 42-48) pentru a ilustra ce aduce o sociologie interacţionista la cunoaşterea unui asemenea proces. Disparifaţile relevate de curbele reprezentînd răspîndi-rea unui medicament nou, după cum cei care le prescriu aparţin sectorului

spitalicesc sau medicilor cu cabinet particular, se explica prin variaţia, de la o situaţie Ia alta, a intervalului informaţie/decizie. Acest interval este funcţie de accesul mai mult sau mai puţin direct la informaţie şi de circuitele de comunicare, adică de existenţa unor relaţii interpersonale dense (medici integraţi instituţiilor spitaliceşti) — sau discontinue.

Alte exemple, care merg de la introducerea porumbului hibrid în agricultura americană şi franceza (H. Mendras, 1967) la bunuri casnice de folosinţă îndelungată (Anchetele INSEE — Institutul Naţional de Statistică şi Studii Economice — citate în H. Mendras şi M. Forse, 1983) arata că o inovaţie se râspîndeşte prin anumite canale şi îhtr-un interval variabil., conform unui proces ce corespunde unei paradigme epidemiologice. Aceasta din urmă, schematizând o mişcare colectivă, permite jalonarea procesului de răspândire, pornind de la minoritatea activă care lansează inovaţia, şi ajungînd la grupurile ce o primesc mai devreme sau mai tîrziu — cu un entuziasm mai mare sau mai mic. Astfel, putem diferenţia: pionierii (care îşi asumă toate riscurile), inovatorii (care dau exemplul), majoritatea precoce, majoritatea tardiva, cei care rămîn în urmă şi, în sfîrşit, refractarii (cei mai puţin dispuşi să accepte schimbarea) (H. Mendras şi M. Forse, 1983, pp. 75-80). Studierea detaliată a membrilor primelor doua grupe permite evidenţierea trăsăturilor caracteristice agenţilor schimbării (nivel social ridicat, căutare activă a informaţiei etc.); studiul proprietăţilor inovaţiei permite explicarea răspîndirii sale, mai mult sau mai puţin rapide.

Cu o precizie mai mare, modelul de simulare elaborat de T. Häger-sîrand (1965) pentru înţelegerea comportamentului indivizilor în faţa inovaţiei arată ca adoptarea acesteia din urmă presupune un mecanism de influenţare personală. Acest model integrează ceea ce E. Katz şi P. F. La-zarsfeld (1955) ne-au dezvăluit în legătură cu jocul influenţelor asupra deciziei individuale. Mecanismul de influenţare funcţionează, îhtr-adevăr, pornind l / de la influenţa primită de o manieră impersonală (mass-media) şi care priveşte o noutate oarecare; 2/ de la părerea cerută rudelor, prietenilor, vecinilor — care, şi ei, sînt expuşi influenţei personale din partea altor „apropiaţi", în acest sistem de interdependenţa, tendinţa agenţilor în adoptarea unei inovaţii este funcţie de numărul de întîlniri în care este exercitată o influenţă personală pozitivă (R. Boudon, 1979, pp. 138-142). Intîlnirile dintre agenţi fiind, de asemenea, funcţie de distanţarea lor reciproca, ar fi posibilă introducerea în acest model a unui alt parametru: distanţa socială dintre lideri şi grupuri sociale, precum şi desavîrşirea analizei „influenţilor", separând, aşa cum a făcut-o R. K. Merton (1949), „localnicii" de „cosmopoliţi".

Receptarea inovaţiei în întreprinderi a fost studiată concret pe calea unor anchete diverse. Fie că era vorba de instalarea unui laminor nou în siderurgia lorenă (J. Dofny *et al,* 1966) sau de introducerea informaticii în

serviciile unei întreprinderi (C. Băile şi J. L. Peaucelle, 1972), schimbarea provocată nu a avut ecou numai asupra organizării muncii şi distribuirii rolurilor, ci a transformat ansamblul de reguli ale jocului. Introducerea schimbării modifică frecvent circuitele de transmitere a informaţiei; ea coincide uneori cu crearea unui nou rol (informaticianul, de exemplu) şi antrenează o transformare a relaţiilor între actori sociali şi sisteme (M. Crozier şi M. Friedberg, 1977).

Presentimentul unor asemenea transformări explica de ce adesea, în spatele unei adeziuni de principiu, se schiţează o ezitare în confruntare cu situaţiile reale. Această nelinişte perpetuează vechi obsesii: societăţile occidentale, ne amintesc istoricii, au trăit dureros antinomia dintre experienţele profesionale ale muncitorilor şi inovaţiile tehnologice. Ea poate avea^ ca efect adevărate deturnări ale proceselor de schimbare, fiecare grup, du] pa cum notează F. Caron (1989), căutînd sa recupereze inovaţia şi să o rn-J tegreze în propriul sistem de valori.

Expresia „rezistenţă la schimbare" pare să se impună aici de Ia sine. *Ei* maschează, de fapt, comportamentul de incertitudine, ce apare logic la uf individ aflat în faţa unei schimbări, ale cărei obiective nu sînt prezentate clar şi nici caile de urmat explicate corect. Rezistenţa la schimbare îl facs pe individ sa îşi asume ceea ce, în mare parte, este indus de sistemuli căruia îi aparţine, în spatele acestei rezistenţe, se profilează opoziţia dintre! elitele tehnice, deschise inovaţiei, şi masa lucratorilor caracterizată prinţ „mizoneism" sau „neofobie".

Separarea dintre organizarea tehnică a sarcinilor şi organizarea raporturilor în cadrul întreprinderii — deja redusă de mişcarea „relaţiilor umane", de origine americană — dispare astăzi, o dată cu aplicarea unor strategii de tranzacţii, de „negocieri", a căror semnificaţie globală este modelată de o ideologie a „comunicării". Aceste proceduri nu antrenează în mod necesar dispariţia prejudecăţilor privind efectele unei inovaţii; ele pot chiar sa le întărească printr-un control incorect aî informaţiei. Se observa, în aceste condiţii, interesul prezentat de lucrările lui K. Lewin (1947, 1951) privind dinamicile colective pentru studiul schimbării sociale. Rolul dieteticianului în dobîndirea unor noi obiceiuri alimentare poate fi în realitate generalizat (P. Kaufmann, 1968). în acelaşi mod în care un consumator va fi eliberat de o prejudecata înrădăcinata profund — origine a dezgustului său (pentru organe, în experimentul lui Lewis) — determinîndu-I sa recunoască virtuţile pentru sănătate şi aspectul apetisant ale alimentului respins, tot astfel trebuie destrămate asocierile negative, arătîndu-se că o anume noutate nu este dăunătoare, dimpotrivă, ea prezintă un anume avantaj şi este compatibilă cu sistemul de valori şi cu ansamblul de practici ale utilizatorului.

Buna sau proasta receptare a unei inovaţii nu depinde doar de informaţia care îi însoţeşte apariţia; ea se explica local prin existenţa unui climat ideologic favorabil sau defavorabil. In ceea ce priveşte inovaţia tehnologica, în Franţa de după 1945 (cf. *infra),* acest climat a devenit favorabil datorită conştiinţei colective a necesităţii modernizării economiei. Pentru acest caz anume şi pentru majoritatea societăţilor occidentale, se poate schiţa o cronologie a reacţiilor: de la *refuzul* sistematic cu distrugere de utilaje simbolizat de luddism, s-a trecut, de la jumătatea secolului al XlX-lea pînă în anii şaizeci ai secolului XX, la o *recuperare* a schimbării tehnice prin organizaţiile sindicale şi profesionale, care au profitat de aceasta (de exemplu, convenţiile colective), apoi la o *contestare* de tip marxist, de tip ecologic etc., generalizată progresiv şi căreia biserica i-a acordat recent girul său (F. Caron, 1989, p. 6).

Aici intrăm în domeniul luărilor de poziţie ideologice în faţa schimbării sociale. Ele au legătură fie cu aspectele particulare ale acesteia din urmă, fie, cel mai adesea, cu totalitatea efectelor sale: asupra mobilităţii şi stratificării sociale, asupra moravurilor şi mentalităţilor etc. Luările de poziţie ideologice se împart în două categorii — „progresiste" şi „reacţionare" —, între care A. O. Hirschmann (1991) a observat o înrudire formală. Acestea sînt uneori însoţite de puncte de vedere prospective, care sînt mai puţin previziuni raţionale, fundamentate ştiinţific, cît profeţii dominate de impresii şi inspirate de emoţii.

Despre schimbarea socială

„Revoluţia industrială" descrisă anterior a fost însoţită de transformări sociale, culturale, politice care formează fundalul oricărei analize sociologice: naşterea proletariatului, ridicarea burgheziei industriale, ascensiunea cadrelor, apariţia unor noi forme de bogăţie, generalizarea învaţămîntului public, crearea unor instituţii politice mai deschise participării populare etc. în evoluţia societăţilor europene, pentru care este deja clasică afirmaţia conform căreia începuturile ei au cunoscut accente diferite (economice în Anglia, politice în Franţa, filozofice în Germania), chiar şi ideea de schimbare a stîmit discuţii polemice. S-au pus în discuţie sensul transformărilor ce au afectat cadrul existentei colective, pierderile antrenate de acestea, şansele oferite. După ce fusese axată în secolul al XlX-lea pe consecinţele Revoluţiei franceze, apoi pe efectele extinderii votului universal la masele muncitoare, această dezbatere a fost continuată, în secolul XX, pe tema viitorului capitalismului şi, mai recent, a destinului Statului providenţial.

Anterior „evenimentelor" de Ia sfîrşitul secolului al XVIII-lea, reflecţia asupra schimbării sociale ia, aproape întotdeauna, forma unei meditaţii asupra istoriei; ea va păstra mult timp acest caracter. Pe de o parte, se ştie că marile tulburări aparţin trecutului; după război, se va instala pacea între naţiuni, în 1784, Condorcet se arăta convins că există „o probabilitate mare ca în viitor să apară tot mai puţine schimbări importante, comparativ cu cele din trecut; progresele cunoaşterii în toate domeniile şi în întreaga Europa, vederile moderate si pacifiste care domnesc aici, un soi de des-considerare ce începe să afecteze machiavelismul, par a ne da certitudinea că războaiele şi revoluţiile vor deveni mai puţin frecvente în viitor" *(Memoriu asupra calculului probabilităţilor).* Această apreciere este pe deplin coerentă cu teza comerţului îmblînzitor de moravuri şi aducător de pace, teză apărată de Montesquieu. Pe de altă parte, schimbarea este considerata, de pildă de Rousseau, drept o decădere; dezvoltarea oraşelor şi a modului de viaţa urbană este dezastruoasă: „Londra se măreşte în fiecare zi; deci regatul se depopulează", este deci „foarte uşor de prevăzut că peste douăzeci de ani Anglia, cu toata gloria sa, va fi ruinată" (notă din *Extras din proiectul de pace perpetua,* 1760). Deci nu este vorba de „a merge în pas cu timpul"., ci, aşa cum doreau altădată reformatorii, de a corecta abuzurile introduse o dată cu trecerea timpului.

In ceea ce priveşte semnul (pozitiv sau negativ) conferit schimbării, revoluţionari şi contrarevoluţionari sînt toţi de acord, mai mult decît lasă aparenţele să se creadă: montagnarzii vor să readucă Franţa deja angajata în procesul de industrializare Ia „economia agrară"; J. de Maistre intenţionează să restaureze ordinea socială anterioară. Opoziţia este, bineînţeles, totală în ceea ce priveşte mijloacele ce trebuie folosite şi modelele ce trebuie reactivate în vederea regenerării corpului social. *Politicile progresiste* duse în secolul al XlX-lea vor risipi ambiguităţile iniţiativei con-structiviste levoluţionare, pe care şi curentele utopice o vor prelua; ele vor invoca „forţele istorice", „sensul istoriei", solidaritatea reformelor şi, de-nunţînd pericolul imobilismului, vor conferi schimbării o valoare pozitivă. Raportul cu trecutul va fi modificat: respectarea tradiţiei, supunerea faţă de obiceiuri — chezăşie a securităţii — nu se mai impun, din momentul în care, prin dezvoltarea ştiinţelor şi cunoaşterea istoriei, se poate prevedea, anticipa, pe scurt, înfrunta schimbarea. Astfel, A. Comte poate susţine că „fixarea sistemului social către care mersul civilizaţiei cheamă astăzi specia umană (...) nu este altceva decît o determinare generală a viitorului social apropiat, aşa cum rezultă el din trecut" *(Planul literarilor necesare reorganizării societăţii,* 1822).

A. O. Hirschman a întocmit inventarul argumentelor care au fost opuse politicilor progresiste; el le-a grupat în trei categorii, şi anume: efectul pervers *(perversity),* inutilitatea *(futihty)* şi punerea în pericol *(Jeopardy).*

în ciuda anumitor incompatibilităţi logice, dar datorită unor atracţii reciproce, aceste constante ale *retoricii reacţionare* se combină pîna la a fi utilizate cumulativ. Vom arata deci că orice intenţie reformatoare agravează situaţia pe care pretinde că o corectează, sau este o acţiune inutilă sau risca să atenteze la avantajele deja dobîndite. Să luam ca exemplu Revoluţia franceză: l/ prin reîntoarcerea de la libertate la tiranie, ea reprezintă ilustrarea emblematică a efectului nedorit al unei iniţiative umane — ceea ce J- de Maistre demonstrează strălucit; *II* inaugurarea unei schimbări radicale cu care a fost identificată este o amăgire, o eroare de perspectivă rectificată de Tocqueville; 3/ în a doua fază, ea a stopat brutal cursul reformelor ce tindeau sa limiteze puterea „absolută" — lucru admirabil observat de G. Ferrero.

în secolul al XlX-lea, obiecţii similare au fost formulate cu ocazia instaurării votului universal: l/ generalizarea dreptului de vot va agrava problemele poporului, care \z fi înşelat de conducători demagogi; lumea va fi, de asemenea, expusa tiraniei maselor; *21* în orice caz, acest drept nu poate schimba structura puterii în societate (este argumentaţia dezvoltată de G. Moşea, V. Pareto şi R. Michels); 3/ democraţia este un pericol pentru libertate; ea va anihila ceea ce s-a realizat anterior. In sfîrşit, Starul providenţial a fost obiectul unor critici identice: l/ eforturile pentru îmbunătăţirea sortii celor mai lipsiţi de mijloace contribuie la agravarea ei; 27 daca nu servesc la nimic săracilor, ele sînt *m* schimb profitabile claselor mijlocii, care suit principalii beneficiari ai cheltuielilor de transfer; 3/ din momentul în care statul obţine puterea de a exercita funcţii pentru care nu poate fi obţinut acordul general (de pildă, redistribuirea), el va apela la constrîngere, iar libertatea va fi grav ameninţată.

Din analiza critică dezvoltată de Hirschman pe tema acestei duble „retorici a intransigenţei", alimentata din acelaşi fond de argumente, se va reţine ca problema schimbării sociale este privită, aproape întotdeauna, dintr-un punct de vedere radical. Se poate alege între o situaţie staţionara sau o schimbare dezastruoasa. In ambele cazuri, fie că se ţine seama de „structuri eterne", fie că se apelează la ..forte istorice", se invoca un model ştiinţific infailibil, cum ai* fi: aceasta *frebuie* inevitabil să rezulte din aceea.

Or, argumentaţia se referă întotdeauna la cazuri limită. Efectul pervers, se precizează în mod oportun, reprezintă numai un caz particular al consecinţelor neanalizate; efectul pervers apare într-un sistem în care totul pare a fi previzibil; consecinţele implică nedeterminarea; ele pot fi faste şi, cel mai adesea, efectele secundare sînt duble — pozitive şi dăunătoare — şi ele se echilibrează. Pe de alta parte, a afirma că schimbarea este iluzorie (în afara demoralizării antrenate de un astfel de enunţ) ţine de o strategie de evitare a reformelor, care îi incita pe adversarii situaţiei a cărei perpetuare se doreşte să îşi dubleze eforturile pentru a ajunge la o transformare

radicală a societăţii. In ceea ce priveşte ameninţarea că o noua schimbare ar apăsa greu asupra a ceea ce s-a dobîndit anterior — si extrema prudenţă care trebuie adoptată —, acelaşi autor a arătat în studiile sale privind dezvoltarea economică —- pornind de la o comparaţie între dinamica industrializării, specifică ţărilor avansate (unde s-a produs în bloc), şi aceea (lineara) a „ţârilor mtîrziate" — ca reglementarea progresivă a problemelor nu este, probabil, cea mai buna metodă, căci ea comporta un risc d blocare într-un anumit stadiu al procesului.

„Binefăcătorului", *do~gooder,* sau „celui care îndreaptă lumea", *Welt-verbesserer,* cît şi celui care crede ca poate stâpîni „cursul evenimentelor" H se va obiecta, o dată în plus, complexitatea raporturilor de cauzalitate pe care le întreţin faptele sociale, multitudinea interacţiunilor si mai ales nedeterminarea obiectivă caracteristică oricărui sistem social, în spatele „datelor structurale"., al dinamicii sociale, al variabilelor macrosociologice pe baza cârova — si cu ajutorul analogiei sau al extrapolării — putem fi în măsură să schiţăm o tendinţă generală, regăsim fenomene agregate, forţe speciale, variabile microsociologice, a căror evoluţie este în mare măsură imprevizibila.

Ţinînd seama de incertitudinea atribuită înlănţuirilor, analizele reunite de Schumpeter sub titlul *Capitalism, socialism si democraţie* (1942) vor fi, de fapt, considerate mai pertinente decît teza lui Lenin, *Imperialismul, ultimul stadiu al capitalismului.* Reluînd prezicerea prăbuşirii viitoare a capitalismului făcuta de Marx, el a prevăzut un final catastrofic pentru acumularea de capitaluri şi scâdearea beneficiilor, ce ai* urma fenomenului condensat de Schumpeter m formula: „dispariţia ocaziilor de investiţie". Mai simplu spus, ţările noi odată exploatate, coloniile odată inundate de produsele fabricate în ţările avansate, piaţa supraîncărcată, saturată, „putredă", se va prăbuşi, „Marea criza*' a verificat, pentru moment, prezicerea legată de falimentul economiei capitaliste.

Se ştie ce s-a întîmplat în Franţa, de exemplu: extinderea pieţei interne prin creşterea masei salariale, accelerarea integrării claselor muncitoare (adică a asimilării sociale, începută în cea de-a doua jumătate a secolului al XlX-lea, a acelora pe care Renan îi numea „barbarii interni") şi, în sfîr-şit, repunerea în mişcare a maşinii economice. Intr-un plan mai general, schimbările intervenite, în ţările cele mai industrializate, în distribuirea populaţiei active între sectoarele primar, secundai' şi terţiar au dus la o creştere masiva a efectivelor celui de-al treilea. Resursele de care dispun funcţionarii administraţiilor si aceia din servicii fiind mai puţin" supuse conjuncturii aleatorii, posibilităţile pieţei fiind astfel mai bine cunoscute, s-a tras concluzia că, după profilul foarte accidentat al curbei preţurilor de altădată vor urma oscilaţii uşoare. O viziune euforică asupra evoluţiei eco-

nomice urma astfel sa înlocuiască, în anii şaizeci, sumbrele perspective ale unui apocalips anunţat.

Deoarece această creştere, al cărei ritm este destul de scăzut — împreună cu „societatea de consum" şi „civilizaţia timpului liber" care i-au fost asociate —, diferă puţin de aplicarea haotică a primului capitalism, în care, după Sismondi, săracii care ar fi dorit să consume nu o puteau face, iar înstăriţii care ar fi putut sa cumpere nu doreau acest lucru, vom vedea în capitalism, aşa cum afirmă şi Schumpeter, cadrul unui „proces de trans-- formări", nu numai economice, ci şi sociale şi culturale. Integrînd în analiza sa aspectele culturale ale capitalismului care sîht, vrînd-nevrînd, cele ale civilizaţiei modeme, schiţînd mai ales o „sociologie a intelectualului", Schumpeter a oferit o interpretare mai solida a dificilei supravieţuiri a capitalismului: „Crepusculul funcţiei întreprinzătorului" — victimă a succesului său şi care îşi pierde raţiunea de a fi (ca altădată nobilimea) într-un sistem în care inovaţia devine rutină, în care torul se automatizează, în care se dezvolta metode impersonale —, „distrugerea păturilor protectoare" — mult timp formate din elemente aristocratice, care au alcătuit armătura societăţii —, ruina suportului instituţional, de altfel fragil, pe care burghezia şi-a grefat puterea, „ostilitatea crescîndă" alimentată de grupuri a căror vocaţie este de a întreţine resentimentul colectiv: totul concură la destrămarea sistemului de care capitalismul şi-a legat numele.

Astfel, „Evoluţia capitalistă (...) ajunge să minimalizeze importanţa funcţiei ce constituie raţiunea de a fi a clasei capitaliste; (...) ea înlătură straturile protectoare, dislocă sistemele de apărare, dispersează apărătorii capitalismului; în sfîrşit, (acesta din urmă) da naştere unei mentalităţi de contestatari, care după ce a distrus autoritatea a numeroase instituţii neca-pistaliste, se întoarce chiar împotriva instituţiilor acestui regim. Burghezul descoperă, spre marea sa stupefacţie, că spiritul raţionalist nu se mărgineşte sa pună în discuţie legitimitatea regilor sau a papilor, ci, continuîndu-şi ofensiva, atacă proprietatea privată şi. întregul sistem al valorilor burgheze." Capitalismul, ca *sistem economic,* poate deci supravieţui; dar, el nu înseamnă numai aceasta; el este şi o organizaţie politică, un ansamblu de coordonate culturale, pe scurt, un sistem social cu dimensiuni multiple; iar discordanţele logicilor economice, politice, culturale pe baza cărora funcţionează sînt cele ce fac ca supravieţuirea Iui să fie puţin probabilă.

Ne aflăm pe drumul care îl va determina pe D. Bell (1976) să examineze mai îndeaproape „contradicţiile culturale ale capitalismului". Dar este important de subliniat că demersul precedent, invers faţa de materialismul istoric şi dialectic, ce include în *economic,* aşa cum a arătat L. Dumont (1978), majoritatea problemelor— dintre care mai ales pe aceea a schimbării sociale —, situează într-un sistem de interdependenţa riscurile profitului prin inovaţie, rivalităţile pentru putere, contestarea valorilor etc., fără

a amplifica în alt mod „contradicţiile economice". K. Polanyi (1944) a insistat şi el asupra altor aspecte, în afara celor economice, specifice revoluţiei industriale, ce a fost, cu toate consecinţele pe care aceasta le implica, o „dezintegrare a mediului cultural".

Concluzii

Vom încerca m aceste ultime paragrafe sa rămînem fideli celor doua intenţii — de observare metodologică şi de ilustrare istorică — evidente în capitolul de faţă. Pe de o parte, ne-am propus să arătăm insuficientele explicării schimbării sociale prin cauze fundamentale, date structurale, o schema determinista — o paradigmă unică. Recunoaşterea diversităţii cazurilor de schimbare şi a complexităţii proceselor sociale cere ca, în vederea înţelegerii principalelor tipuri de schimbare, orice studiu sa pornească mai curînd de la analiza fenomenelor singulare ce se desfăşoară în sisteme restrînse de interacţiune. Un asemenea demers nu presupune deci renunţarea la explicarea proceselor macrosociologice; se va considera doar ca acestea din urmă rezultă din agregarea comportamentelor actorilor sociali, ale căror strategii multiple sînt Ia originea nedeterminării obiective a sistemului social.

Pe de alta parte, mai ales în privinţa „revoluţiei industriale", am dorit sa arătam ca este păgubitor pentru înţelegerea transformărilor socio-eco-nomice sa le concepem în termeni de ruptură şi sa imaginăm diferitele secvenţe, pe care ele le înlănţuie, ca produsul unui determinism riguros. Am văzut, în această privinţă, că determinismele ofertei şi cererii nu sînt suficiente pentru a explica total inovaţia tehnologică.

In sfîrşit, în modelul lui Louis Dirn (1990) şi al lui Forse (1991) vom găsi confirmarea, nu numai a posibilităţii punerii de *diagnostice structurale* fără a face abstracţie de *punctele de vedere ale actorilor sociali,* ci, prin agregarea actorilor, putem ajunge si Ia enunţul diagnosticelor. De asemenea, vom vedea împreună cu R. Kuisel (1981) modul în care o transformare globala — „miracolul francez" de după război — se explică prin-tr-un joc de interferenţe reciproce în care „mentalităţile" joacă un rol hotărîtor.

Limitat la „instituţiile, grupurile şi comportamentele colective", modelul lui „Louis Dirn" prezentat de M, Forse (1991) urmăreşte descoperirea tendinţelor de evoluţie ale societăţii franceze între 1965 şi 1985, cu ajutorul indicilor cuantificaţi şi al studiilor calitative; acest model combina judecaţi ale unor experţi şi date statistice, indicatori sociali şi observaţii, pentru a descrie şi apoi a explica dinamica socială- Reperarea unei „ten-

dinte" presupune totuşi clarificarea elementelor ce o compun, explicitarea opţiunilor empirice care o fundamentează. Afirmînd explicit ca o tendinţă este „un diagnostic teoretic datorită căruia este conferit un sens unui ansamblu de evoluţii empirice, descrise de indicatori specifici aceluiaşi domeniu al societăţii", străduindu-se sa formuleze legături cauzale între tendinţe, fără a ignora problema pusă în sociologie de analiza cauzalităţii, grupul Louis Dim oferă un fundament metodologic solid unei acţiuni ce a avut ca antecedent mai ales identificarea unor curente soci o-culturale (A. Vulpian, 1981) — care, indiferent cît de interesantă ar fi fost, nu s-a oprit deloc asupra problemelor de metodă.

Deci vom semnala aici mai puţin bogăţia informaţiilor furnizate prin această matrice, care asociază şaizeci de tendinţe, cît importanţa recurgerii la proceduri matriciale pentru cunoaşterea schimbării sociale. Aplicarea lor duce la apariţia unor multiple interacţiuni între indivizi, constrîngerile impuse acţiunii lor de către sistemul în care se afla aceştia, contextul cultural şi reprezentarea Iui etc. Ele permit stabilirea de legături între fenomene microsociale şi fenomene macrosociale, dejucînd sensul evident.

Acest model „suplu", „deschis", susceptibil de a se îmbogăţi cu noi observaţii, este cel care poate surprinde „extraordinara mişcare de diversificare şi creştere a complexităţii cunoscută de societatea franceză" de-a lungul celor doua decenii studiate. El permite, în special, să se pună clar problema locului ocupat de *grupurile intermediare* în această societate. Această problemă, pe care este evident imposibil să o reducem la aceea a situaţiei claselor de mijloc, nu poate fi rezolvată prin abordări globalizan-te, scheme rigide, ce nu cuprind decît grupuri dominante şi grupuri dominate.

Rezultă că astăzi, eliberaţi de modelele unice şi înglobante, membrii acestor grupuri intermediare îşi construiesc propriul lor mod de viaţă. R. Kuisel ne arată ca şi ieri, într-un alt plan — creşterea economică — şi la niveluri variabile, aceşti membri au jucat un rol ocultat de construcţiile teoretice, în care acţiunea partidelor aflate la'putere şi contestarea maselor sînt ţesute pe spaţiul îngust în care se articulează infrastructurile şi suprastructurile.

Examinînd — după ce au fost trecute în revistă, explicaţiile date de S. Hoffmann (1963, 1974) privind expansiunea economica a Franţei după 1945, de la care preia mai multe elemente — studiul clasic elaborat de J. J. Carre, P. Dubois, E. Malmvaud (1972) despre dezvoltarea franceza, R. Kuisel a scos în evidenţa „un reziduu de cauzalitate, pe care economiştii îl consideră imposibil de măsurat şi chiar de explicat". Acest reziduu corespunde în opinia sa „unei modificări pe termen lung a atitudinilor oamenilor faţă de economie şi instituţiile pe care le-au imaginat pentru a i conduce". Această schimbare, precum şi renaşterea de după război pe cai <

a provocat-o îşi găsesc originea într-o conştientizare masivă a înapoierii economice a ţării.

în afara rolului celor două războaie mondiale şi mai ales al crizei din 1929, în afara acestei nevoi de dezvoltare, activata de conştiinţa unei rămî-neri în urmă, din analiza istoricului englez se degajă şi rolul actorilor sociali, nu numai al oamenilor politici din partidele moderate, ci şi al industriaşilor, al liderilor sindicali, al universitarilor, al unei întregi categorii de conducători de întreprinderi, de responsabili ai sectorului public şi privat, care trec drept *modernizatori.* Ar fi. de asemenea, interesant de văzut modul în care acţiunea economică a oferit posibilităţi celor care urmau, nu pe^re multa Meme. să nu dea satisfacţie acţiunii politice; şi ar fi interesant de piecizat cu ajutorul reconstrucţiei unoi itinerarii personale (J. Guyaz, 1981) modul în care acest transfei de la politic la economic a fost operat.

în sfîrşit, am fi putut aplica principiile sociologiei acţiunii şi ale individualismului metodologic mu l toi altor aspecte ale schimbării sociale: evoluţia mora\ urilor (H. Mendras, 1988), stratificarea socială etc.; am fi putut lua m considerare şi schimbarea Ia scară locală: în sistemele săteşti, micile oraşe, cartierele urbane ...; după cum am fi putut examina mai îndeaproape şi conflictele de muncă şi schimbarea sociala (G. Adam şi J. D. Rey-naud, 1978). In toate cazurile, am fi verificat că schimbarea este nu numai produsul „fortelor istorice", ci şi rezultatul interacţiunii strategiilor multiple aplicate de numeroşi actori sociali.

Rămîne totuşi să menţionăm alte două moduri de concepere a schimbării sociale, dintre cele mai clasice. Dintr-un punct de vedere *antropologic,* întotdeauna se va putea spune că schimbarea este o iluzie. Societatea, destinată reproducţiei şi producţiei, este un sistem de diferenţe, mai mult sau mai puţin bine primite şi tolerate. Perceperea lor ca nedrepte, inechitabile sau scandaloase antrenează subminarea sistemului ce le înlănţuie. Dar acesta din urmă este numai deplasat; diferenţierea este prelungită— sub o alta fomin — şi dorinţa este relansată.

în perspectiva *filozofiei politice,* gestiunea schimbării reprezintă o problemă majoră. Conservatorismul, reformismul, revoluţia sînt cele trei oiientân pe care poate să Ie îmbrace acţiunea politică. Aparentul paradox este că aceia caie optează pentiu refoimism sînt în general victimele procesului pe care l-au dec lansat, este pi ea mult pentru unii, prea puţin pentru alţii, avînd în \edere că posibilităţile de acţiune sînt împinse spre extreme. Deci se va considera posibilă oprirea mişcării care pune în funcţiune maşina socială sau, dimpotrivă, accelerarea ei pentru a o face să sară în aer.

I-am evocat mai sus pe aceia care cred că materia socială este total maleabilă. Există şi unii care cred că pot păstra totul — ca si cum devenirea, individuală şi colectiva, ar putea sa nu cunoască pierderi. Alţii leagă salvarea colectivităţii de transformarea mai mult sau mai puţin radicală a

bazelor sale de funcţionare, sau chiar de o prefacere completa a structurilor sociale. Acestora din urma le recomandăm lectura capitolului IX, cartea III a *Eseurilor* Iui Montaigne. După ce a estimat că „acele mari şi lungi dezbateri despre cel mai bun fel al societăţii şi al rînduielilor cele mai potrivite care sa ne ţină, sînt dezbateri bune numai ca deprindere a minţii noastre", el îi previne pe cei care agită proiecte de reconstrucţie politică: „Noi luăm oamenii dedaţi şi supuşi unor datini, nu-i naştem deodată, ca Pyrrha sau Cadmus. Prin orice mijlocire am împuternicit legea şi orîndui-rea spre nouă îndreptare, noi totuşi nu-i putem îndrepta din sucirea obiceiului fără a rupe totul." Si conchide: „Nimic nu apasă mai mult un stat decît noutatea. Schimbarea nu dă decît chip nedreptăţii şi tiraniei. Cînd cîte o parte se sminteşte o poţi pune la loc [...] Dar a ne apuca sa turnăm în tiparniţă noua o atît de mare alcătuire şi a schimba temeliile unei atît de mari clădiri., înseamnă a face cum fac cei care, pentru ca să cureţe, şterg totul, care vor să îndrepte cusururi anume cu o scrîntire a totul şi să tamă-duiasca bolile cu moartea" (trad. rom. Mariella Seulescu, Editura ştiinţifică, Bucureşti, 1971,pp. 523-524).

în alte vremuri, Benjamin Constant îi va chema şi el, dar în zadar, pe contemporanii săi să privească trecutul „cu politeţe".

Bibliografie

ADAM G., REYNAUD J.-D. (1978), *Conflits du travaii et changement social,* Paris. PUF. ASHTON T. S. (1952). *The industrial revolution.* Londra. Oxford University Press; tr. fr. *La revolution industrielle, 1760-1830,* Paris, Pion, 1955. BAECHLER J. (1971), *Leş ongines du capitalîsme.* Paris. Gallimard. BAIROCH P. (1963), *Revolution industrielle et sous-developpement,* Paris, Gallimard. BALANDIER G. (1970, ed.), *Sociologe des mutations.* Paris, Anthropos. BALANDIER G. (1981), *Sens etpuissance: Ies dynamiques sodales,* Paris, PUF. BALLE C., PEAUCBLLE J.-L. (1972), *Le pouvoir informatique dans l'entreprise.* Paris, Ed. d'Organisation. BELL D. (1976), *The cultural contradictions of capitalism,* Londra. Heinemann; tr. fi. *Leş contradictions culturelles du capitalîsme.* Paris, PUF, 1979. BSSNARD PH. (1970), *Protestantisme et capitalîsme. La controverse postweberienne,* Paris, A. Colin. BosERUP E. (1965), *The conditions of agricultural growth. The economics conditions of agrarian change under population pressure,* Chicago, Aldine Pub.; tr. fr. *Evolulion agraire etpression demographique.* Paris, Flammarion, 1970. BOUDON R. (1967), *L 'analyse mathematique desfaits sociaux,* Paris, Pion. BOUDON R. (1979), *La logique du social.* Paris, Hachette, 1983. BOUDON R. (1984), *La place du desordre,* Paris, PUF; trad. rom. (fragm.): *Locul dezordinii,* în *Texte sociologice alese,* Humanitas, Bucureşti, 1990. BOUDON R. (1985). „Le changement social", in *Symposium,* **Paris,** Encyclopaedia Univer-**salis.**

BOUDON R-, BOURRICAUD F- (1982), *Dictionnaire critique de la sociologie,* Paris, PUF, 1990. BOCHER K. (1896), *Di e Entstehung der Volswirtschaft,* Tiibingen; tr. fr. *Etudes d'histoire etd 'economie politique.* Paris, F. Alean, 1901. CARON F. (1989), „Aspects economiques de l'innovation technologique. Rapport de synîhese", *mlnnovation technologique et civilisation,* Paris, Ed. du CNRS, 3-9. CARON F. (1989), „L'innovation technologique facteur de changement. Resistance ou adaptation, refletdes mentalites", *\nibid.,* 131-141. CAMERON R. E. (1961). *France and the economic development of Europe,1800-1914,* Princeton, Princeton University Press; tr. fr. *La France et le developpement economique de VEurope,1800-1914,* Paris, Le Seuil, 1971. CARRE J.-J., DUBOJS P., MALINVAUD E. (l 972), *La croissancefrancaise: un essai d'analyse economique causale de l'apres-guerre.* Paris, Le Seuil, 1972.

CHAMBERS J. D. (1953), „Enclosure and labour supply in the industrial revolution", *Economic History Review,* 5,319-343. CHAZEI, F.. BOUDON R., LAZARSFELD P. (1969. ed.), *L'anaiyse des processus sociaux,* Paris/La Haye, Mouton. COLEMAN J. S., KATZ E., MENZEL H. (1966). *Medical innovatîon. A diffusion study,* New York. Bobb s-Merrill. CROUZET F. (1967), „Agriculture et revolution industrielle. Quelques reflexions", *Cahiers d'Histoire,* 67-85. CROZIER M., FRIEDBERG E. (1977), *L'acteur et le systeme: Ies contraintes de l'action collective.* Paris. Le Seuil, 1981. DAHRENDORF R. (1957). *Sozîale Klassen und Klassenkonflikt in der industriellen Gesellschaft,* Sruttgart, F. Enke: tr. fr. *Classes et conflits de classes dans la societe industrielle,* Paris/La Haye, Mouton, 1972.

DEANEPH. (1965) *The first industrial revolution,* Cambridge, Cambridge University Press. DOFNY J. *et al.* (1966), *Leş ouvriers et le progres technique.* Paris, A. Colin. DUMONT L. (1976), *Homo aequalis.* Paris, Gallimard. DuRKHEIM E. (1893). *De ladivision du îravail social.* Paris. PUF. 1986. DURKHEIM E. (1895), *Leş regles de la methode sodologique,* Paris. PUF, 1986; trad. rom.: *Regulile metodei sociologice.* Editura ştiinţifică. Bucureşti, 1974. DURKHEIM E. (1925). *L 'ediication morale.* Paris, PUF, 1963. EISENSTADT S. N. (1963), *Modernization: growth and diversity,* Bloomington, Indiana University. EISENSTADT S. N. (1964), „Breakdowns of modemization". *Economic Development and cultural change,* 132.345-367.

FOHLEN G. (1971), *Qu 'est-ce que la revolution industrielle?,* Paris, R. Laffont. FoRs6 M. (1991). *L 'analyse structurelle du changement social. Le modele de Louis Dirn,* Paris, PUF. GALBRAITH J. K. (1979), *The nature of mass poverty,* Cambridge, Harvard University Press; tr. fr. *Theorie de lapauvrete de masse,* Paris, Gallimard, 1980. GRAFMEYER Y., JOSEPH I. (1979), *L'Ecole de Chicago. Naissance de {'ecologie urbaine,* Paris, Ed. du Champ-Urbain. GUYAZ J. (1981), „Innovations dans le secteur des services: dumih'tant â l'entrepreneur", in J.-D. Reynaud, Y. Grafmeyer (ed.), *Franrais qui etes-vous?,* Paris, La Documentation francaise, 181-201. HAGEN E. E. (1962). *On the theory of social change, How economic growth begins,* Homewood, Dorsey Press; tr. fr. *Structures sociales et croîssances economiques,* Paris, Ed. Inter-Nationales. 1970. HĂGERSTRAND T. (1965), „A Monte-Carlo approach to diffusion", *Archives europeennes de Sociologie,* VI, l, 43-67.

HIRSCHMAN A. O. (1958). *The strategy of economic de\-elopment,* New Havcn. Yale University Press; tr. fr. *Strategie du developpement economique,* Paris. Ed. Ouvrieres, 1964. HIR.SCHMAN A. O. (1991). *The rhetorir. of reaction: petversity, futili ty.jeopardy,* The President and Fellows **of** Harvard College; tr. fr. *Deux siecles de rhetorique reactionnaire,* Paris. Fayard. 1991. HOFFMANN S. *et al.* (1963). *In search in France,* Cambridge, Harvard University Press: tr. fr. *A la recherche de la France,* Paris. Le Seuil, 1963.
HOFFMANN S. (1974). *Essais sur la France. Declin et renouveau.* Paris. Le Seuil. HOFFMANN W. G. (1931), *Stadien una Typen der Indiistrialisientng,* lena. G. Fisber; tr. engl. *The growth of industrial economies,* New York, Oceana Publications, 1958. HOSELITZ B. F. (1955). Patterns of economic growth. *Canadian Joumal of Economies and Science,* 30,419-431. HOSELITZ B. F.. MOORE W. E. (1963). *IndustrializaHon and soriety,* Unesco; tr. fr. *Industnalisation ci societe,* Paris/La Haye, Unesco-M oul on. KATZ E., LAZARSFELD P. (1955). *Personal infJuence. Tlie part played by people in the flow of m as s communication,* Glencoe. The Free Press, 1964. KAUFMANN P. (1968), *KurtLewin,* Paris. J. Vrin.
KlNDLEBERGER C. P. (1964). *Economic growth in France and Britain, 1851-1950,* Cambridge, Harvard University Press. Kl'ISEL R. (1981). *Capitalism and the State in modern France: renoration and economic management in the twentieth century,* Cambridge. Cambridge University Press; tr. fr. *Le capifalisme et l'Etat en France. Modernisation et dirigisme au XXe siecle.* Paris. Gallimard, 1984. LANDES D. S. (1949), „French entrepreneurship and industrial growth in the XIX* cenlury". *Journal of Economic History,* May. 49-61. LANDES D. S. (1950). „French business and the busiiiess mân: a social and cultural analysis". in E. M. Earle (ed.). *Modern France,* Princeton, Princeton University Press, 334-353. LANDES D. S. (1969). *The unbound Prometheus. Technological change and industrial de\'elopment in Western Europe from 1750 io the present,* Cambridge, Cambridge University Press; tr. fr. *L 'Europe technicienne.* Paris, Gallimard, 1975. LENSKI G. (1976). „History and social change". *American Journal of Sociology,* LXXXII. 3, 548-564. LEON P. (1970). *Economies et societespreindustnelles,* t. 2: *Leş origines d'une acceleration de l'liistoire, 1650-17SO,* Paris, A. Colin.
LERNER D. (1958), 77ie *passing of 'tradiţional society: modernizing the Middle East,* Glencoe. The Free Press.
LEVY-LEBOYER M. (1968), „La croissance economique en France au XLXe siecle. Resultats preliminaires". *Annales ESC,* 788-807. LE w IN K. (1947). „Group decision and social change". in *Readings in social psychohgy,* New York. Hoit, 19 7-211. LEWIN K. (1951), *Field theory in social science. Selected theoretical papers,* New York. Harper. (Louis Dirn) (1990). *La societe frântaise en tendances.* Paris. PUF. LtJTHY H. (1954), *Frankreichs Uhren Gefwn anders,* Ziirich. Europa Verlag. 2 voi.: îr. fr. *La banque protestante en France, de la revocation de l'Edit de N ante s â la Revolution.* Paris. SEVPEN, 1959-1961, 2 voi. MANTOUX P. (1906). *La revolution industrielle au Xl'ÎIl^e^ siecle. Essai sur Ies rommcncements de la grande industrie modeme en Ângleten-e,* Paris. Societe nouvellc de Librairie el d'Edition; Paris. Ed. Geain. 1973.
MAUNOURY J.-L. (1968), *Lagenesedesinnmations,* Paris, PUF. MAUNOURY J.-L. (1970). „Innovation". *Encyclopaedia Universalis,* Paris. MCCLELLAND D. (1961), *The achiei'ing sodety,* Princeton. Van Nostrand.

F. (1969). *Industrialization and population pressure in XlTIf[1]' Century* **F/an-**
ders, teza. Universitatea din Wisconsin. MENDELS F. (1972), „Proto-industrializaîion. The first phase of the indii strialization",
Journal of Economic History, 32. 241-261. MENDELS F. (1984), „Des Industries rurales â Ia proto-industrialisation: historique d'un
changement de perspective", *Annales ESC,* 977-1008.
MENDRAS H. (1967). *La fin despaysans.* Paris. SEDEls; Le Paradou. Actes Sud, 1983. MENDRAS H. (1988). *La seconde revolution francaise, 1965-1984,* Paris. Gailirnard, MENDRAS H.,FORS6 M. (1983), *Le changement social.* Paris, A. Colin. MERTON R. K. (1949) *Soda! theory and social structure,* Glencoe, The Frec Press; New
York. Macmillan. 1975. tr. fr. (fragm.) *Elements de theorie et de methode sociologic/nes.* Paris. Pion. 1965.
MEYNAUD J. (1958). Leş *groupes de pression en France,* Paris, A. Colin. MEYNAUD J. (1962). *Noitvelies etudes sur Ies groupes de pression en France.* Paris. A.
Colin. MOORE W. E. (1963). *Social change,* Englewood Cliffs, Prentice-Hall: tr. fr. *Leş change-*
ments sociaux, Gembloux. Ed. Duculot, 1971. MUMFORD L. (1947). *Technics and dvilization,* Londra. Routledge and Sons; îr. fr. *Tec.li-*
nique et civilisation. Paris. Le Seuil. 1950. NEF J. U. (1954), ,,The progress of technology and the growth of large scale industry in
Great Britain, 1540-1640". reluat în E. M. Carus-Wilson (ed.), *Essays in economic*
history, Londra. 1954-1962.
NISBBT R. (1969). *Social change and history,* New York. Oxford University Press. NURSKE R. (1953), *Problems of capital fonnation in underdevelopment countries,* Oxford.
Biackweil: tr. fr. *Leş problemes de la fonnation du capital dans Ies pays soits-develop-*
pes. Paris. Institut pour le Dcveloppement economique. 1963. OGBURN W. F. (1922), *Social change,* New York. The Vikings Press. PARSONS T. (1951), *The social system,* Glencoe. The Free Press.
PARSONS T. (1960). *Structure and proces s in modern societies,* Glencoe. The Free Press. PARSONS T. (1966). *Societies: evolutionary and comparative perspectives,* Englewood
Cliffs. Prenticc-Hall, tr. fr. *Societes: essaîs sur leur evolution comparee.* Paris. Dunod,
1973. PELISSIER P. (1966). *Lespaysans du Senegal, Ies civiUsations agraires du Cayor ă la Casa-*
mance, Saint Yrieix. Fabregue. POLANYI K. (1944). *The great transformation,* New York/Toronto. Farrar & Rinehart: tr.
fr. *Lagrande transformation,* Paris. Gallimard. 1983. POUILI.ON F. (1990). ,,Sur la «sîagnation» îechnique chez ies pasteurs nomades: Ies Peul du
Nord-Senegal enîre Teconornie politique et l'hîstoire contemporaine". *Cahiers des*
Sciences humaines, ORSTOM, voi. 26. n° 1-2. 173 -192. ROCHER G. (1968). *Inlroduction â la sociologie generale,* t. 3: *Le changement social,* Paris.
Ed. HMH; Le Seuii. 1970. ROSTOW W. W. (1960). *The stages of economic growth. A non-communist Manifesta,*
Cambridge. Cambridge University Press; tr. fr. *Leş etapes de la croissance economique.* Paris, Le Senil. 1963, 1975. SCHUMPETER J. (1912). *Theorie der wirtschaftlichen Enhvicklung,* Leipzig. Duncker &
Humblot; tr. fr. *Theorie de revolution economique. Recherches sur le profit, le credit,*
l'interet et le cycle de la conjoncttre, Paris. Dalloz. 1935. SCHUMPETER J. (1939), *Business cycles. A theoretical, historical and statistica! analysis of*
the capitalist process, New York/Londra, McGraw-Hill. 2 voi. SCHUMPETER J. (1942), *Capitalism, socialism and democ.racy,* New York/1..ondra. Harper
and Brothers: tr. fr. *Capitali sme, soci aii sme et democraţie.* Paris. Payot. 1972. SEERS D. (1981. ed.). *Dependency theory: a criticai reassessment.* Londra. Frances Pinter.

SELLA D. (1979), *Crisis and continuity The economy of spanish Lombardy during the Seventeenth Century,* Cambridge. Harvard University Press.
SMELSER N. J. (1959), *Social change in the industrial revolution. An application oftheory to the Lancashire cotton industry, 1770-1840,* Londra, Routledge & Kegan Paul.
SMELSER N. J. (1967), *Sociology: an introduction,* New York, Wiley.
SMITH A. D. (1973), *The concept of social change. A critique of the functionalist theory of social change.* Londra, Routledge & Kegan Paul.
SPENCER. H. (1860-1862), *First principles.* Londra, G. Mainwaring; tr. fr. *Leş premers principes,* Paris, Bailliere, 1871.
SPENCER H. (1876-1896), *The principles ofsociology,* Londra, William &Norgate. 3 voi.; tr. fr. *Principes de sociologie.* Paris, F. Alean, 5 voi., 1878-1898.
TOCQUEVILLE A. DE (1856), *L'AncienRegime etlaRevolution, mCEuvres completez,* Paris, Gallimaid, t. E, 2 voi., 1952-1953.
TOURAINE A. (1965), *Sociologie de l'action.* Paris, Le Seuil.
TRSVOR-ROPER H. R. (1967), *Religion, reformation and social change,* Londra, Macmillan; tr. fr. ***De la Reforme*** om *Lumieres,* Paris. **Gallimard,** 1972.
VULPIAN A. (1981), „L'evolution des mentalites: conformisme et rnoderaiîe", in J -D.Reynaud, Y. Grafrneyer (1981, ed.), *Francais qui etes-vous?,* Paris, La Documentation franţaise, 301-308.
WEBER M. (1920-1921), „Die Protestantischen Sekten und der Gerst der Kapitalismus", in *Gesammelie Aufsătze zur Religionssoziologie,* Tubingen, J. C. B. Mohr; tr. fr. „Leş secles protestantes et l'esprit du capitalisme". in *L 'ethique protestante et l'esprit du capitalisme,* Paris, Pion, 1964.
WEBER M. (1922), *Wirtschaft und Gesellschaft,* Tabingen, J. C. B. Mohr; tr. fr. (fragm.) *Economie et societe.* Paris, Pion, 1971.

ORGANIZAŢIA

de ERHARD FRIEDBERG

Cuvîntul organizaţie ne trimite, pe de o parte, Ia un obiect social, iar pe de alta parte, Ia un proces social aflat în miezul acţiunii umane.

Toata lumea cunoaşte obiectul social, deoarece el face parte integrantă din mediul nostru cotidian, fiind o caracteristica dominantă a acestuia. Administraţiile publice, întreprinderile industriale, comerciale şi de servicii, ca şi partidele politice sau asociaţiile de toate tipurile, ai căror salariaţi, membri, militanţi şi/sau clienţi sîhtem deopotrivă, constituie organizaţii, adică — folosind o definiţie simplă — ansambluri umane formalizate şi ierarhizate în vederea asigurării cooperării şi coordonării membrilor lor pentru atingerea unor scopuri date.

în funcţie de scopurile vizate, „tehnologiile" folosite, mecanismele de autoritate şi coordonare aplicate în cadrul lor, precum şi de modurile lor de legitimare, aceste *obiecte sociale* sînt bineînţeles foarte diferite, adică au caracteristici şi moduri de funcţionare divergente, ce pot fi clasificate în funcţie de diverse tipologii. Astfel, şi fără a pune în discuţie distincţiile dintotdeauna stabilite în conformitate cu statutul juridic al organizaţiilor, au fost făcute următoarele clasificări ale acestora pe baza naturii tehnologiilor aplicate (J. Woodward, 1958 şi 1965 sau Perrbw, 1967), a caracteristicilor mediului la care sînt expuse (Bums şi Stalker, 1961; Emery şi Trist, 1965; Lawrence şi Lorsch, 1967 sau alţi protagonişti ai teoriei contingenţei structurale, asupra căreia vom reveni în secţiunea 3), a criteriului principalului beneficiar al activităţilor lor (Blau şi Scott, 1962), a naturii principalului mecanism de implicare sau, poate mai bine, de motivare a membrilor lor (Etzioni, 1961) sau, într-o perspectivă structuralist-funcţio-nalistâ, a funcţiei principale pe care ele o îndeplinesc pentru sistemul social global (Katz şi Kahn, 1966).

Fără a intra într-o analiză detaliată a defectelor şi lacunelor unor astfel de tipologii, a căror critică nu mai, trebuie făcuta (cf. între alţii D. Silver-man, 1970; Georgiou, 1973), să subliniem doar ca, mărginindu-se cel mai adesea la un plan formal şi acceptînd organizaţiile ca pe nişte date naturale, acestea au tendinţa de a reifica obiectul de studiu, *în* loc de a-1 edifica prin cercetarea propriu-zisa. Cu alte cuvinte, ele postulează diferenţa, în Ioc să facă din ea o problemă de cercetare.

Tipologiile contribuie astfel la deturnarea atenţiei de la ceea ce constituie totuşi o problemă comună, pe care toate organizaţiile, ca structuri de acţiune colectivă, trebuie să o rezolve, chiar dacă acest lucru are loc în contexte şi cu grade de constrîngere diferite. Aceasta problema este aceea a supravieţuirii lor ca ansambluri organizate, într-adevăr, supravieţuirea nu este un dat natural, ci o „problemă", adică un fapt ce trebuie explicat în măsura în care el presupune întotdeauna regularizarea şi modelarea, pe scurt organizarea comportamentelor unui anumit număr de actori sociali, a căror cooperare este indispensabila, dar care îşi păstrează fiecare un grad de autonomie şi care urmăresc interese ce nu sînt obligatoriu convergente.

Este vorba despre *procese de organizare* ce constituie adevăratul subiect şi principala interogaţie pentru „ştiinţele organizaţiei". Pornind de la o viziune pur instrumentală asupra organizaţiilor ca obiect social, acestea au ajuns încetul cu încetul la o problematizare a faptului organizaţional ce transcende toate tipologiile pentru a se situa la un nivel de pertinenţă mai generală, acela al condiţiilor de apariţie şi de menţinere a mecanismelor ce asigură cooperarea şi acţiunea colectivă a oamenilor. Analiza organizaţiilor se alătura astfel unei reflecţii mai generale asupra acţiunii şi ordinii sociale, aducîndu-şi în acest mod o contribuţie importanta la aceasta.

După cum o demonstrează lista autorilor înscrişi în *Handbook ofOrga-nizations (Ghidul organizaţiilor}* editat de March în 1965, această reflecţie organizaţionala se situează la intersecţia unui mare număr de discipline care, din raţiuni diferite, şi-au manifestat fiecare interesul pentru organizaţii şi au contribuit la studierea lor: *psihologia* şi *psihologia socială* care reflectează asupra raporturilor reciproce şi complexe întreţinute de individ, atît din punctul de vedere al dezvoltării sale psihologice, cît şi al socializării sale, pe de o parte, şi de structurile şi funcţionarea organizaţiilor, pe de alta parte; *economia* şi *ştiinţele managementului si ale deciziei.,* ce urmăresc mai buna analiză a impactului organizaţiilor şi a dinamicii lor interne asupra deciziilor firmelor şi întreprinzătorilor privind alocarea de resurse, precum şi înţelegerea abaterilor înregistrate de comportamentele realmente observabile ale decidentilor faţa de teoriile normative ale firmei şi deciziei; *ştiinţa politică* ce caută să pună în evidenţa logicile de funcţionare ale marilor birocraţii administrative şi să înţeleagă influentele lor, atît asupra elaborării, cît şi asupra aplicării politicilor şi acţiunii publice; în sfîrşit, *sociologia* care îşi pune întrebări în legătură cu mecanismele sociale ce permit deopotrivă crearea şi menţinerea acestor forme speciale de viaţă colectivă care sînt organizaţiile, mai afes marile organizaţii birocratice, şi care doreşte explorarea impactului lor în viaţa socială.

Pe de altă parte, reflecţia asupra organizaţiilor porneşte de la perspective teoretice şi metodologice foarte diferite. Aici se regăsesc demersuri tehniciste şi pozitiviste alături de abordări „comprehensive" sau interpre-

tative, demersuri pur formale de calcul şi de modelare alături de abordări experimentale — ce utilizează experienţa de laborator şi extrapolarea acestor experienţe —, demersuri pur descriptive cu scop clasificator, abordări empirico-analitice ce caută să înţeleagă şi să explice fenomenele observate şi, în sfîrşit, demersuri prescriptive vizînd ghidarea practicianului, fumi-zîndu-i precepte de bună organizare şi cele mai bune moduri de realizare a acesteia.

Corpusul de studii şi cercetări astfel constituit este în aceeaşi măsura vast, eclectic şi abundent. El este bineînţeles deosebit de bogat şi bine dotat în domeniile organizaţiilor productive şi/sau utilitare (uzine, administraţii publice şi particulare, servicii). Dar cuprinde şi analize ale unor organizaţii mai puţin „utilitare", cum ar fi diferitele tipuri de asociaţii benevole şi organizaţii umanitare (partidele politice şi sindicatele, sectele, misiunile, Crucea Roşie etc.), precum şi, după apariţia lucrărilor de pionierat ale lui Cressy despre închisori (1965) sau ale lui Goffman despre spitalele psihiatrice (1961), ale unor organizaţii numite totalitare, deoarece membrii lor sînt privaţi de libertate.

Ni se pare total iluzoriu şi complet lipsit de interes sa ne propunem explicarea acestei diversităţi în mod exhaustiv şi neutru (pentru o tentativă de acest tip cf. Scott, I987a). Mai simplu, vom cautâ sa prezentăm şi sa analizăm dezvoltarea reflecţiei asupra organizaţiilor în patru domenii sau patru teme care, într-o perspectiva acţionistă a organizaţiilor, reprezintă probleme centrale.

Mai întîi, vom examina problema statutului *actorului social şi a acţiunii sale:* orice organizaţie este alcătuită din agenţi umani, al căror comportament trebuie înţeles şi explicat. Intr-o primă etapă, vom căuta să înţelegem felul în care gîndirea orgâiiizaţională consideră şi abordează astăzi analiza comportamentului uman în cadrul organizaţiilor şi care sînt consecinţele pentru înţelegerea acestora. Apoi, ne vom opri asupra *problemei integrării organizaţionale,* adică asupra analizei şi explicării mecanismelor prin care se obţine acel minim de cooperare şi de previzibilitate a comportamentelor, fără de care nici o structură de acţiune colectivă nu ar putea sa subziste. De data aceasta, întrebarea se referă la modalitatea, la cadrele de referinţă şi la schemele de interpretare cu ajutorul cărora pot fi analizate şi explicate coerenţa şi coeziunea organizationale. In al treilea rînd, vom examina problema *frontierelor unei organizaţii:* orice organizaţie, ca fenomen de ordine localizat, instaurează un interior şi un exterior aflate în interacţiune. Acum se pune problema sa înţelegem felul în care s-a stabilit şi analizat raportul dintre o organizaţie şi mediul său. In sfîrşit, vom trata problema *efectelor organizationale*^ adică a autonomiei constmctului or-ganizaţional şi a dinamicilor endogene, cărora le dă naştere şi care sînt ireductibile la datele mediului. Vom căuta să expunem modul cum se mani-

festă această autonomie şi aceste dinamici endogene, cum **au** fost ele analizate şi ce consecinţe decurg de **aici** pentru înţelegerea organizaţiilor.

Problema raţionalităţii comportamentelor umane

Doua evoluţii separate, dar complementare, au marcat cadrul de referinţa cu ajutorul căruia a fost pusă problema acţiunii umane şi au fost analizate şi explicate comportamentele indivizilor şi grupurilor în cadrul organizaţiilor. Prima se refera la lărgirea progresivă a concepţiilor motivaţionale care duc la restituirea, către individ, a unui minim de autonomie în raport cu „nevoile" sale psihologice şi cu structura personalităţii sale, pe scurt, la transformarea lui într-un agent complex şi relativ imprevizibil (Bennis, 1966). A doua evoluţie priveşte relativizarea noţiunii clasice de raţionalitate la care am asistat în ultimii treizeci de ani, cale deschisă de primele lucrări ale lui H. Simon **(1955,** 1956 şi 1957) şi March şi Simon (1958).

De la omul manipulat la omul complex: impasurile unei abordări psihologice

Pentru teoria clasica a organizaţiilor în formele sale anglo-saxone (Taylor, Gulick) şi franceze (Fayol), comportamentul uman nu constituia o problemă. Sau mai curînd, comportamentele negative, care erau constatate şi care se doreau corectate, nu erau rezultatul iraţionalitaţii comportamentului indivizilor la muncă, ci acela al structurilor de munca prost concepute şi prost realizate. Pe scurt, ele se năşteau din aplicarea defectuoasă a preceptelor unei ştiinţe a organizaţiei, ce trebuia construită.

Cu postulatul lui *homo economicus.,* ea dispunea într-adevar de o teorie motivaţională, care făcea perfect previzibile comportamentele umane, fiecare agent fiind considerat raţional în orice moment, adică în căutarea maximizării cîştigurilor sale materiale. Contrazicerea empirică a acestui postulat simplist prin celebrele experienţe făcute în uzinele Western Electric de la Hawthome (Roethlisberger, Dickson *et al.,* 1939) a fost aceea care a permis ca în cadrul organizaţiilor complexitatea comportamentelor umane să devină un subiect de reflecţie şi de cercetare.

Ne amintim ca aceste experienţe fuseseră organizate pentru a controla un studiu întreprins într-o perspectivă clasică, în vederea măsurării influenţei condiţiilor materiale de munca (respectiv condiţiile de iluminat) asupra productivităţii muncitorilor, iar rezultatele, inexplicabile în ipoteza unui *homo economicus,* fuseseră mai întîi puse în seama unor erori de mă-

surare. Pentru a controla aceste erori, s-a hotărît să se treacă îa o nouă serie de experienţe. Intr-un mare atelier de asamblare de circuite electrice mici care trebuiau să fie integrate în aparate electromecanice, a fost ales un grup restrîns de voluntari, cărora li s-a dat de lucru într-un atelier separat aflat sub conducerea unor supraveghetori speciali: a fost aplicat sistemul *relay-assembly-test-room.* După care, regimul de lucru al acestui grup-test a fost mereu schimbat (timp de odihnă, mod de remunerare, durata lucrului etc.) pe parcursul a treisprezece perioade, în timpul cărora s-au înregistrat cu grijă toate datele ce puteau da informaţii asupra „moralului" grupului (ambianţă, relaţii interpersonale, satisfacţie individuală etc.), pe de o parte, şi asupra productivităţii, pe de altă parte. Rezultatele au confirmat pe cele ale experienţelor precedente. Ele au arătat o creştere concomitentă atît a „moralului" în cadrul grupului, cît şi a productivităţii (care era net superioara celei constatate în atelierul principal). Şi, asemănător experienţelor precedente, această creştere nu era legată de variaţia condiţiilor de munca ale grupului în timpul diferitelor perioade. Deşi în cea de-a treisprezecea perioadă s-a revenit la condiţiile de lucru iniţiale, productivitatea şi moralul nu au cunoscut o scădere semnificativă.

Ace'ste rezultate erau inexplicabile într-o perspectivă clasică. Numai printr-o analiză secundară a implicaţiilor condiţiilor umane şi sociale în care experienţa a avut loc (stil participativ de supraveghere, posibilităţi de interacţiune între muncitori etc.) au fost descoperite explicaţiile pentru ceea ce apărea ca un paradox. Prin aceste explicaţii a fost scoasă în evidenţă importanţa sentimentelor, a factorilor afectivi şi psihologici în înţelegerea comportamentelor umane din organizaţii.

Aceasta descoperire, care astăzi poate părea banală, a constituit în acea vreme o inovaţie majoră, a cărei influenţă a fost considerabilă. Ea corespundea unei îmbogăţiri notabile a viziunii asupra omului la locul de muncă: individul nu este influenţat doar de apetitul pentru cîştig, el este motivat şi de afectivitatea sa şi de nevoile sale psihologice, mai mult sau mai puţin conştiente. Nu este numai mîna care lucrează, este şi inima care simte, conform unei expresii fericite a lui Crozier (1964a). Astfel, a luat naştere un important curent de cercetare şi acţiune: *mişcarea relaţiilor umane* (pentru o prezentare detaliată şi critică cf. mai ales Friedmann, 1950; March şi Simon, 1958; Mouzelis, 1967; Mottez, 1971; Silverman, 1973; Lecuyer, 1988).

Pe latura sa empirica, mişcarea căuta să exploreze această lume paralela şi necunoscută a sentimentelor şi sa examineze consecinţele existenţei ei asupra funcţionarii organizaţiilor. Direct sau indirect, ea a inspirat şi stimulat o întreagă generaţie de cercetări empirice de orientare antropologică şi cvasietnologică, care au creat marile momente ale sociologiei industriale, ale sociologiei sau psiho-sociologiei muncii şi ale sociologiei birocra-

ţiei, atît în Statele Unite, cît si în Europa. Rezultatele, astăzi **clasice,** ale acestor lucrări au reînnoit complet cunoştinţele noastre. Analizele vieţii concrete în organizaţii, la baza sau la vîrful lor, ale practicilor şi eficacităţii relaţiilor ierarhice şi de comanda, ca şi ale realităţii interacţiunilor in-formale care iau naştere şi se ascund în spatele structurilor formale, vor fi de acum înainte profund diferite... Iar pe latura sa practică, mişcarea caută să folosească cunoştinţele astfel acumulate pentru a îmbunătăţi performanţele de ansamblu ale organizaţiilor? schimbînd calitatea relaţiilor umane, mai ales prin practici de comandă mai participative şi programe de pregătire profesională extensive,

în schimb, aportul mişcării relaţiilor umane pe plan intelectual şi conceptual, mai ales pentru raţionamentul organ izaţional, a fost în final dezamăgitor. Privind cu atenţie, acesta ramîne prizonierul viziunii tayloriste asupra individului ce exercită o munca pasivă şi răspunde stereotip stimu-lilor la care este supus. Stimulilor economici li se adaugă pur şi simplu sti-mulii afectivi. Complexitatea considerabilă determinată de introducerea acestei afectivităţi în raţionament este contrabalansată şi, într-un fel, controlată prin postularea unei „naturi umane", ale cărei caracteristici şi nevoi pot fi inventariate, sînt previzibile şi deci şi influenţabile.

Astfel se explică coloratura conservatoare şi manipulatoare pe care sindicatele şi cercetătorii au reproşat-o adesea acestui curent (Crozier, 1951). Şi tot aşa se explică şi faptul ca s-a putut ajunge la o psihologizare a studiului organizaţiilor, caracteristică lucrărilor unui întreg curent de cercetare care, foarte influent mai ales în mediile manageriale şi în *business-schools, a* cunoscut apogeul în anii şaizeci şi este bine reprezentat de lucrările lui Argyris din prima perioadă de activitate (1964 şi 1965), ale Iui McGregor (l 960 şi 1966) şi Likert (l 961 şi 1967),

Reluîhd teoria motivaţională a lui Maslow (l 954), aceşti autori atribuie membrilor unei organizaţii o serie de necesităţi psihologice, pe care aceştia încearcă sa le satisfacă prin participarea lor la organizaţie. Aceste nevoi suit ierarhizate şi se schimbă în funcţie de etapele dezvoltării individuale şi sociale. Dar, la un moment dat, ele sînt relativ stabile şi uniforme. Dificultăţile şi conflictele organizaţîonale îşi găsesc originea într-o congruenţă insuficientă între aceste nevoi si oportunităţile şi constrîngerile impuse de structurile organizaţionale, tratate toate ca variabile independente.

Caracterul reductiv şi în mod greşit normativ al raţionamentului ce postulează pentru indivizi — şi în consecinţă pentru organizaţii — un model ideal şi unic de sănătate psihologică nu a scăpat acestor autori. Astfel, Argyris (l 964), în faţa comportamentelor de apatie, ce nu corespund schemei teoretice a omului care caută să se realizeze (a se vedea şi McClelland, 1953), ajunge sa practice un fel de marxism inversat şi să vorbească de nevoi „refulate" sau „reprimate". Alţi autori (Vroom, 1964; Schein,

r F

1965; Bennis, 1966) au dat un caracter mai suplu schemei explicative, in-troducînd noţiunea de „om complex". Această noţiune are atît meritul de a accepta multiplicitatea motivaţiilor ce caracterizează situaţiile reale, cît si de a restitui, într-un fel, indivizilor autonomia faţa de propriile lor nevoi: ei redevin activi şi astfel, fundamental imprevizibili. Dar în mod paradoxal, noţiunea marchează şi sfîrşitul tentativei de fundamentare a unei explicaţii *a* funcţionării organizaţiilor pe o abordare pur psihologică.

De la raţionalitatea omniscienta la raţionalitatea oportunistă

Dacă o abordare psihologică a comportamentului uman din cadrul organizaţiilor a eşuat în impasul explicaţiilor *a priori* şi al analizei normative, contribuţiile studiului empiric al luării deciziei în şi de către organizaţii, permiţînd înlocuirea modelului clasic al raţionalităţii omnisciente cu modelul empiric al raţionalităţii limitate sau relative, au cerut o răsturnare a raţionamentului folosit şi au reînnoit complet viziunea noastră asupra funcţionării organizaţiilor.

Aceasta veritabilă deconstrucţie, una cîte una, a tuturor premiselor modelului clasic al raţionalităţii este rezultatul lucrărilor unui mare număr de autori care şi-au adus contribuţia în acest domeniu. Lui Herbert Simon şi grupului pe care I-a condus la Camegie Institute of Technology le revine însă meritul de a fi pus jaloanele hotărîtoare pentru reînnoirea completă a raţionamentului nostru privind raţionalitatea, propunînd conceptul de raţionalitate limitată.

Simon are un dublu punct de plecare. Pe de o parte, sentimentul ca teoria organizaţiilor nu-şi găsea utilitatea şi justificarea decît dacă se admitea că raţionalitatea umană este supusă unor limite şi că aceste limite depindeau la rîndul lor de mediul organizaţional în care se află plasat un deci-dent oarecare. Pe de altă parte, o insatisfacţie profundă pentru ceea ce el considera a fi perspectiva iraţionalistă a ştiinţelor comportamentului din acea vreme. După părerea sa, acestea se mulţumeau prea uşor cu demonstraţia conform căreia comportamentele umane nu corespund deloc ipotezelor raţionalităţii perfecte, în loc sa cerceteze în ce consta lipsa de raţionalitate a acestor comportamente aparent iraţionale. De unde şi convingerea sa că o teorie a acţiunii administrative trebuia să se clădească pe o teorie a alegerii raţionale, căci, mai mult decît oriunde în altă parte, comportamentul uman din cadrul organizaţiilor trebuia să fie considerat ca „dorit în mod raţional" (Simon, 1957).

Modelul raţionalităţii omnisciente (Simon vorbeşte în această privinţă despre raţionalitatea obiectivă) se sprijină pe trei premise esenţiale. In acest model, se considera ca un decident oarecare:

l/ deţine toate informaţiile şi o capacitate nelimitată de prelucrare a lor; 2/ caufâ soluţia optimă dintre toate opţiunile *posibile;* 3/ are o idee clară asupra preferinţelor sale considerate ca fiind exprimate o dată pentru totdeauna, stabile, coerente şi ierarhizate.

Primele două premise sînt ţinta criticilor si enunţurilor îui Simon. în-tr-o serie de publicaţii (Simon, 1947, 1955, 1956; March şi Simon, 1958), el argumentează ca orice alegere are întotdeauna Ioc în urma unei con-strîhgeri şî ca raţionalitatea umana este limitata de doua mari constrîngeri, într-un fel ireductibile.

Pe de o parte, informaţia unui decident este întotdeauna incompletă, căci cunoaşterea consecinţelor diferitelor posibilităţi de acţiune şi a valorilor lor respective în viitor este întotdeauna fragmentara şi, din diverse motive (lipsa de timp, lipsă de imaginaţie, lipsă de atenţie), numai un număr mic de soluţii posibile este într-adevar examinat.

Pe de altă parte, nici un decident nu este capabil să îşi optimizeze soluţiile, deoarece complexitatea proceselor mentale implicate de orice optimizare adevărată depăşeşte cu mult capacităţile de prelucrare a informaţiilor şi de raţionament ale fiinţei umane. In locul raţionamentului sinoptic postulat de modelul raţionalităţii omnisciente, decidentul pune *in* aplicare un raţionament secvenţial în care, plecînd de la o idee mai mult sau mai puţin precisă asupra a ceea ce ar fi o soluţie acceptabilă, el examinează, una cîte una, opţiunile prezentate şi o alege pe prima care corespunde acestei idei. Simon nu spune că optimizează, ci că se mulţumeşte cu o soluţie satisfăcătoare.

Chiar dacă sfera ei imediată este redusă, această formulare iniţială a noţiunii de raţionalitate limitată nu este doar o versiune mai sofisticată a maximizării, aşa cum a arătat Mongin (1984). Avîhd atît o semnificaţie descriptivă, cît şi una normativă, ea presupune o reînnoire completa a raţionamentului folosit, în loc de a critica decidenţii pentru ca nu se comportă după canoanele modelului clasic şi a încerca să îi determine să se conformeze mai mult acestuia, ar trebui studiat si înţeles comportamentul lor pe baza unei cercetări şi reflecţii în două direcţii (pentru o viziune de ansamblu, printre alţii, March, 1978; C. Gremion, 1979; Ghertman, 1981; Simon, 1982).

Prima priveşte condiţiile contextuale sau, mai curînd, organizaţionale şi sociale ale luării deciziei, adică structurarea domeniului de acţiune ale cărui caracteristici, reguli, echilibre de putere şî sisteme de alianţe condiţionează percepţia si, prin urmare, raţionalitatea decidenţilor. Modul în care ei îşi consacră atenţia şi eforturile diferitelor probleme sau mize (Radner şi Rothschild, 1975; Oury, 1984) limitează, într-adevăr, cunoştinţele si posibilităţile lor de căutare a soluţiilor (Cyert şi March, 1963; Burns şi Stalker, 1961; Tullock, 1965), structurează apariţia opţiunilor sau a

posibilităţilor de acţiune (Lindbiom,1959; Allison,1969) sau, mai general, provoacă sau împiedică confluenţa problemelor, a soluţiilor şi a situaţiilor de decizie (Cohen, March şi Olsen,1972; Cohen şi March,1974).

Cea de-a doua direcţie se refera la criteriile de decizie sau, mai curînd, la preferinţele pe care decidenţii le utilizează conştient *sau* inconştient, pentru a alege dintre opţiunile care se prezintă. Lăsate de Simon în afara formulării iniţiale, aceste preferinţe şi condiţiile şi procesele apariţiei, dezvoltării şi schimbării lor s-au aflat în centrul unei serii de reflecţii care, încetul cu încetul, a golit de conţinut cea de-a treia premisă a modelului clasic. Reluînd, aprofundînd şi lărgind concluziile lui Festinger (1957) asupra disonanţei cognitive, aceste lucrări arata că preferinţele unui deci-dent, la un moment dat, nu sînt precise, coerente şi univoce, ci dimpotrivă, multiple, vagi, ambigue şi contradictorii (Cohen şi March, 1974), că ele nu preceda în mod necesar acţiunea, ci pot fi şi posterioare acesteia (Hirsch-man, 1967; Weick, 1969; March, 1974), că nu sînt stabile şi independente de condiţiile de alegere, ci dimpotrivă, adaptabile şi supuse unor modificări endogene, adică produse de chiar situaţia de alegere (Elster, 1983), şi ca nu sînt intangibile, ci din contră, supuse unor manipulări voluntare sau involuntare, conştiente sau inconştiente din partea decidenţilor (March, 1978; Elster, 1979).

Rezultă că trebuie slăbite legăturile dintre comportamentul unui individ şi preferinţele, reprezentările şi scopurile sale. Cele doua laturi nu sînt legate nici strîns (game de comportamente reJativ variate pot coexista cu un acelaşi ansamblu de preferinţe), nici univoc (preferinţe la un moment *t* pot induce alegeri, tot aşa cum alegerile pot induce preferinţe). Altfel spus, nu trebuie acceptată numai o viziune mai puţin intenţională şi lineară a acţiunii umane, ci şi relbrmulate în consecinţa concepţiile normative ale deciziei (March, 1974, 1978).

Fără a-i urma obligatoriu pe autori în analizele lor care, mai ales în cazul lui Elster (1979, 1983)., îmbracă prea mult aspectul unor rafinamente analitice a căror utilitate practică nu este întotdeauna evidentă, fără a îmbrăţişa toate concluziile normative la care ajung şi care dau uneori impresia debarasării atît de acţiunea raţională şi/sau intenţională, cît şi de un utilitarism miop, este important să subliniem valoarea euristică a ceea ce putem numi o veritabilă deconstrucţie a noţiunii de preferinţă. Lărgind şi completînd noţiunea simoniană de raţionalitate limitată, care de fapt o atrăgea implicit, noţiunea de preferinţă semnalează caracterul esenţial-mente contingent şi oportunist al comportamentului uman (Williamson, 1975; Crozier şi Friedberg, 1977). Fiind întotdeauna produsul atît al unui efect de dispoziţie, cît şi al unui efect de poziţie (Boudon, 1986), acesta nu poate fi gîndit *în* afara constrîngerilor şi oportunităţilor furnizate indivizilor de contextul în care ei acţionează. Noţiunea de preferinţă permite eli-

berarea de ceea ce D.Wrong (1967) a numit o concepţie suprasocializată despre om, ce caută, în trecutul indivizilor şi în experienţele lor marcante de socializare, explicaţia comportamentelor lor actuale. Aici, caracteristicile contextului prezent de acţiune devin la fel de importante ca trecutul pentru înţelegerea comportamentelor, iar indivizii recuperează un minim de distantă şi de autonomie, în raport cu valorile, normele şi experienţele lor.

în acelaşi timp, ea permite relativizarea rolului intenţiilor şi al calculului în comportamentele umane. Indivizii nu au decît rareori preferinţe sau obiective clare. Şi mai ales ei nu au timpul necesar pentru a-şi calcula întotdeauna comportamentele în funcţie de aceste preferinţe. Ei sînt puşi în situaţia de a răspunde nevoilor presante, ceea ce îi poate obliga sa reconsidere finalitatea acţiunii în curs, să inventeze sau sa descopere altele, să-şi „raţionalizeze" acţiunea. Deci este iluzoriu sa considerăm comportamentul uman ca fiind întotdeauna reflexiv, adică mediat printr-un calcul avînd ca bază obiective fixate iniţial. Este suficient sa se analizeze acest comportament ca fiind activ, respectiv ca o alegere efectuată prin constrîngere dintr-un ansamblu de oportunităţi prezente într-un context, respectiv ca o adaptare activa şi rezonabilă la oportunităţi şi constrîngeri percepute într-un context dat (Crozier şi Friedberg, 1977; Boudon, 1986).

Supunînd unei analize raţionale toate comportamentele umane, indiferent de originea, substanţa sau conţinutul raţionalităţii lor, o astfel de viziune lărgită asupra raţionalităţii permite fondarea unui utilitarism metodologic (Friedberg, 1988), adică a unei metode de analiză a organizaţiilor şi a acţiunii organizate care se serveşte de ipoteza unei raţionalităţi utilitare sau „strategice" a comportamentelor pentru a descoperi — prin abaterile de la aceasta raţionalitate — elementele raţionale şi iraţionale (afective, ideologice, culturale etc.) ale structurării domeniului, respectiv caracteristicile jocului sau jocurilor în care indivizii sînt angajaţi (Crozier şi Friedberg, 1977).

Problema integrării

Aşa cum a notat recent March (l 988) în introducerea la o culegere a articolelor sale, istoria teoriei deciziei este istoria unei complexificări cres-cînde a unor noţiuni simple. De la ideea simplă a unei alegeri raţionale dintre opţiuni date în funcţie de preferinţe clare, univoce şi stabile, se trece la formule mult mai complexe şi relative ce ţin seama de limitările raţionalităţii fiecăruia, precum şi de caracterul construit şi contingent atît al preferinţelor, cît şi al opţiunilor.

în măsura în care concepţiile asupra raţionalităţii şi comportamentului uman au repercusiuni directe asupra felului în care poate fi gîhdită existenţa organizaţiilor, adică agregarea şi coordonarea comportamentelor membrilor lor, nu este surprinzător faptul că se observă o evoluţie sau o complexificare perfect comparabile, cînd se trece Ia problema integrării organizaţi onale.

într-un anume fel, problema nu există iniţial. Organizaţia este văzută ca un tot unificat şi coerent, în întregime structurat de scopuri predeterminate şi fixate o dată pentru totdeauna, în serviciul cărora se aflā şi raportat la care ea este oarecum transparentă, într-o viziune pur instrumentală, integrarea sa este considerată ca asigurata prin scopurile sale ce incarnează raţionalitatea ansamblului.

La final, aceasta problemă este, dimpotrivă, în centrul reflecţiei asupra faptului organizaţional. Căci între timp am putut asista la relativizarea şi chiar fragmentarea noţiunii de organizare care este văzută acum ca un ansamblu în care se opun şi se înfruntă o multitudine de raţionalităţi a căror convergenţă nu are nimic spontan, ci este rezultatul construcţiei unei ordini. La limită, organizaţia nu a devenit în această perspectivă nimic altceva decît o arenă politică sau o piaţă pe care se face schimb de comportamente şi se urmăresc strategii speciale de putere şi ale cărei caracteristici (scopuri, structuri, reguli ale jocului, „cultură") sînt la rînduî lor simplul produs al acestor schimburi şi confruntări.

Vom încerca să schiţăm această evoluţie în cele două planuri complementare şi paralele în care ea poate fi citită. Intr-o primă etapă, vom observa modul în care a fost, putui cîte puţin, relativizată şi înlocuită o viziune prea coerentă şi coezivă asupra organizării. Intr-o a doua etapa, vom încerca să prezentăm şi eventual să criticăm cele cîteva concepţii cu ajutorul cărora a fost gîndită succesiv integrarea organizaţională.

Relativizarea coerenţei organizaţionate

Evidenţiind multitudinea de motivaţii ale membrilor unei organizaţii sau, reluînd termenul folosit de Selznick (1949), „recalcitranţa" mijloacelor umane, cercetările empirice asupra muncii şi birocraţiei realizate în cadrul curentului axat pe relaţiile umane au fost primele care au scos, fie şi implicit, la lumină limitele şi caracterul reductiv al concepţiei unitare şi instrumentale asupra organizaţiilor şi, astfel, caracterul problematic al noţiunii de obiectiv şi scop organizaţional.

Deci intră în concurentă şi în conflict cu raţionalitatea economică pe care scopurile, structura şi regulile formale ale organizaţiei ar trebui să le exprime (Walker şi Guest, 1952; Whyte *et al,* 1955 şi 1959; Dalton, 1959 şi alţii), nu numai scopurile şi motivaţiile multiple, variabile si eventual

contradictorii ale membrilor unei organizaţii, nu numai scopurile oficiale şi mai ales reale ale unei organizaţii se schimbă în timp (Perrow, 1961 şi 1965), ci şi contactul celor două produse ale rezultatelor nedorite şi „dis-funcţionale", adică contrare eficientei urmărite şi presupuse (Merton, 1940; Selznick, 1949; Gouldner, 1954 şi 1955; Blau/1955).

Era deci obligatoriu sa se recunoască faptul ca organizaţiile nu reprezentau acel instrument pasiv şi transparent în slujba unor obiective ce le rămîneau exterioare şi anterioare. Scopurile unei organizaţii, oficiale sau latente, declarate sau reale, nu reuşesc mai mult decît imperativele funcţionale de supravieţuire şi adaptare ale acesteia sa îi subsumeze funcţionarea şi să îi explice comportamentul. Acesta depinde de modul în care o organizaţie reuşeşte să îşi motiveze membrii în vederea participării, adică a acceptării scopurilor organizaţiei şi a realizării acestora (March şi Si-mon, 1958) sau de modul în care organizaţia obţine şi legitimează „asentimentul" *(compliance)* membrilor săi (Etzioni, 1961).

Alte lucrări fac încă un pas înainte şi încheie oarecum aceasta relativizare sau, altfel spus, această banalizare a scopurilor organîzaţionale. Astfel, Cyert şi March (1963) susţin că numai indivizii pot avea obiective, şi nicidecum organizaţiile, iar scopurile unei organizaţii trebuie din acel moment să fie înţelese ca produsul unui compromis în cadrul unei coaliţii dominante ce poate impune propriile preferinţe celorlalţi participanţi şi obţine astfel cooperarea lor. La rîndul lor, Gouldner (1954 şi 1955), Burns şi Stalker (1961) şi Crozier (1961 şi 1964 *b)* stabilesc că structura formala a unei organizaţii (regulile, raţionalitatea, obiectivele sale) poate şi trebuie înţeleasă ca un răspuns la problemele puse de gestiunea controlului ierarhic, a puterii şi a dependenţei. Pe scurt, aceşti autori (şi mulţi alţii după ei) repun oarecum pe acelaşi plan structurile şi scopurile unei organizaţii, adică le repun în joc şi le considera ca fiind produse ale proceselor organiza-ţionale, în loc să le considere drept expresia unei raţionalităţi exterioare şi superioare acestor procese. Scopurile organizaţionale devin din variabila exogenă, variabilă endogena şi cunosc astfel aceleaşi limite ale raţionalităţii ce caracterizează comportamentul uman, în general.

Ajungem în acest mod la o viziune mult mai complexă şi conflictuala sau, altfel spus, mult mai puţin coerentă asupra organizaţiei. O organizaţie nu este în acest caz un ansamblu de rotiţe şi mecanisme întrepătrunse şi puse în mişcare de o singură raţionalitate. Ea nu este nici acel ansamblu natural ale cărui necesităţi sau imperative funcţionale de supravieţuire şi adaptare ar putea asigura în mod miraculos ajustările necesare între elementele constitutive. Deci nu are nici personalitate, nici obiective proprii. Nu este nimic altceva decît un univers de schimburi şi conflicte, un instrument de cooperare între interese conflictuale (Bums, 1961 şi 1966; Geor-giou, 1973), o arenă în care se iau decizii (Cyert şi March, 1963), un con-

text în care se întîlnesc, se confrunta şi se adaptează raţionalităţi şi comportamente multiple, eventual contradictorii (Zan, 1988), o însumare de contracte (Alchian şi Demsetz, 1972; Jensen şi Meckiing, 1976; Klein, 1983) sau doar o structură de jocuri ale căror caracteristici şi reguli formale şi informale canalizează şi reglementează în mod simultan strategiile de putere ale diferiţilor participanţi, ele fiind chiar miza şi produsul acestora din urmă.

în plus, coeziunea, coerenţa şi integrarea acestui ansamblu — structură, arenă — sînt precare şi slabe.

Ele sînt precare pentru că sînt în mod constant ameninţate de eroziune, ba chiar de implozie, datorită strategiilor de putere ale participanţilor, în-tr-adevâr, aşa cum au arătat Crozier şi Friedberg (1977), fiecare participant, în măsura în care capacitatea sa de negociere cu ceilalţi este legată de incertitudinea pe care o resimte în faţa lor şi pe care o controlează, adică în ultima instanţă, de imprevizibilitatea (cel puţin potenţială) a comportamentului său, va caută să protejeze, chiar să mărească marja de manevră personală sau, altfel spus, să reducă interdependenţa funcţională care îl leagă de ceilalţi. Şi aşa cum subliniază cu ajutorul noţiunii de *moral hazard* (care ar putea cel mai bine să fie tradusă prin risc moral) noul val al economiştilor teoreticieni ai întreprinderilor (pentru o prezentare sintetică cf. Charreaux, 1987 şi Perrow, 1986), organizaţiile sînt extrem de vulnerabile Ia tendinţele membrilor lor de a profita de asimetriile de informare ce există în favoarea lor pentru a-şi construi adăposturi şi a se proteja împotriva controalelor organizaţiei.

Ele sînt slabe, deoarece sînt profund marcate de ambiguitatea legăturilor cauzale, a evenimentelor, a secvenţelor mijloace/scopuri şi a semnificaţiilor, într-un articol recent care rezumă lucrările sale pe această temă, J. March (1988) vorbeşte de o ambiguitate cu patru dimensiuni. Mai întîi, şi asupra acestui subiect nu vom mai reveni deoarece a fost deja abordat, ambiguitatea preferinţelor actorilor sociali. Apoi, ceea ce March numeşte ambiguitatea pertinenţelor ce perturba şi inversează raporturile aşa-zis clare şi univoce ce leagă activităţi şi politici, soluţii şi probleme, mijloace şi scopuri, acţiuni dintr-o parte a organizaţiei şi acţiuni din cealaltă parte. Iar mai departe regăsim ambiguitatea istoriei, adică a semnificaţiei ce trebuie acordată evenimentelor trecute, care perturbă buna derulare a ciclurilor de învăţare individuale şi colective şi care se manifestă mai ales în existenţa unor cicluri de învăţare incomplete în cazul cărora, de pildă, evenimente neprevăzute şi eventual contrare aşteptărilor nu antrenează acţiunile corective la care ne-am putea aştepta, ci dimpotrivă întăresc orientarea iniţială, în sfîrşit, March defineşte ambiguitatea interpretărilor care subliniază caracterul adesea gratuit, mai curînd decît riguros finalizat, al comportamentelor în organizaţii: informaţiile şi comunicarea nu servesc

numai !a rezolvarea problemelor sau Ia luarea deciziilor, ele servesc şi simplei conversaţii, schimbului fără un scop precis, construirii unei imagini despre sine şi ceilalţi.

Deci, pentru analizarea şi înţelegerea organizaţiilor, este bine sa adoptăm o perspectivă mai suplă şi neconstrîngătoare a legăturilor cauză/efect în cadrul organizaţiilor, pentru a nu supraestima coeziunea, coerenţa şi finalizarea lor. Acestea adăpostesc o multitudine de raţionalităţi, interese, probleme şi soluţii a căror întîlnire nu este întotdeauna intenţionată sau finalizată şi a căror coexistenţă este condusă prin segmentare, separare, deconectare a unor elemente sau evenimente, în raport cu altele, prin redundanţă şi prin ceea ce Cyert şi March (1963) au numit *slack-u* („partea slabă" sau superfluul) organizaţional.

Pe scurt şi fără sa dorim să extrapolăm în mod exagerat scheme de analiză elaborate înainte de toate pentru a explica funcţionarea deosebit de dezlînată a organizaţiilor educative (în principal universitare) şi al căror interes esenţial este de ordin euristic, putem spune că toate organizaţiile deţin elemente de „anarhii organizate", după cum le-au numit Cohen, March si Olsen (1972) într-un articol celebru, că ele toate sînt, prin unele din caracteristicile lor, „sisteme cu legături slabe" („loosely coupled sys-tems", Weick, 1976).

Contractul, norma, schimbul si puterea; re/lecţia asupra integrării organizaţionale

Deşi organizaţiile sînt anarhice, incoerente şi decuplate în chiar structura lor, ele rămîn totuşi instrumente de cooperare şi de acţiune colectivă, capabile adică să impună un minim de ordine, de previzibilitate şi de regularitate în haosul de strategii individuale şi colective de putere, ce se dezvoltă în cadrul lor. Deşi este incompletă, fragmentară şi mult prea puţin raţională decît ar dori-o o viziune utilitaristă îngustă, deşi este minată mereu de oportunismul inerent comportamentului uman (Williamson, 1975; More, 1984), această ordine continuă să existe. Şi ea trebuie explicată în ceea ce priveşte mecanismele sale de creare şi de menţinere, cu riscul de a escamota complet existenţa organizaţiilor în calitatea lor de „construct" autonom, făcînd apel la modele la fel de inadecvate ca şi cel al pieţei (structurile organizaţionale sînt produsul unei ajustări reciproce a comportamentelor, într-un fel naturală şi spontană) sau al dominaţiei universale (structurile organizaţionale reflectă fără distorsiuni structurile de dominaţie ale societăţii globale [cf. Clegg, 1975 pentru un exemplu caricatural]).

Trei concepţii, care nu se exclud bineînţeles unele pe altele, au fost folosite succesiv, dar şi paralel, pentru a reflecta asupra acestei probleme:

contractul, norma şi socializarea, schimbul şi puterea. Vom încerca sa le prezentam pe rînd şi succint.

Prima, care se inspiră din „teoria echilibrului organizaţiei" (Bamard, 1938; Simon, 1947) se bazează pe noţiunea de contract care, în mod implicit sau explicit, vine să sancţioneze şi stabilizeze un echilibru acceptabil între contribuţii cerute şi retribuţii furnizate de organizaţie, în formularea sa clasica (March şi Simon, 1958, pp. 83-84, dar şi Zaleznik *et al.,* 1958), aceasta schemă porneşte de la principiul ca fiecare participant va încerca sa obţină de la organizaţie o retribuţie cel puţin egală cu contribuţia pe care el apreciază că şi-o aduce. Negocierea dintre acesta şi organizaţie se va înscrie deci întotdeauna în această ecuaţie fundamentală. Şi el va accepta să-şi stabilizeze comportamentele şi să facă ceea ce organizaţia aşteaptă de la el, atîta timp cit aceasta este „solvabilă", adică în măsură să ofere retribuţiile convenite.

Această concepţie, a cărei formulă poate fi complicată oricît de mult prin precizarea şi rafinarea diferiţilor termeni pe care se bazează, a avut o mare influenţă şi a făcut obiectul a numeroase elaborări, precizări, comentarii şi critici (cf. printre alţii Zaleznik *et al.,* 1958; Clark şi Wilson, 1961; Georgiou, 1973). Dar seducătoarea ei simplitate nu este de fapt egalată de-cît de caracterul deopotrivă comun şi tautologic.

Ea are un caracter comun pentru că acoperă, fără îndoială, o parte din adevăr, deşi ar fi greu să aducem precizări suplimentare şi în ciuda faptului că putem observa că această concepţie subestimează oportunismul comportamentului membrilor unei organizaţii, care nu se definesc atît îh funcţie de bilanţul a ceea ce au dat sau au primit, cît mai ales în funcţie de oportunităţile pe pare le remarcă într-o anumită situaţie şi de capacitatea lor de a profita de acestea. Comportamentul lor nu este deci reductibil la termenii bilanţului stabilit în momentul intrării lor şi care ulterior nu s-ar mai schimba. El rămîne liber şi inventiv, adică potenţial imprevizibil, de-a lungul întregii lor apartenenţe la organizaţie.

Aceasta este tautologică, căci este evident faptul că ea consideră drept rezolvat tocmai ceea ce trebuie, de fapt, explicat. Ea presupune existenţa unui principiu unificator care să poată ierarhiza ansamblul contribuţiilor şi retribuţiile». Presupune mai ales existenţa unei structuri construite pe acest principiu si cu care pot fi stabilite negocierea şi contractul, fără ca această structură să facă la rîndul său obiectul unor interogaţii legate de condiţiile apariţiei, menţinerii şi schimbării sale. Chiar dacă permite atragerea atenţiei asupra importanţei problemelor de motivare în organizaţii (March şi Simon, 1958, p. 109), raţionamentul său subiacent se dovedeşte astfel inadecvat cînd este vorba să se pună cu adevărat problema integrării organi-zaţionale.

Critici perfect comparabile pot fi adresate celei de-a doua concepţii care, pornind de la o perspectivă structuralist-funcţionalistă, a analizat organizaţiile ca pe nişte sisteme de roluri sprijinite şi articulate pe un ansamblu de norme şi valori integratoare (cf. printre alţii Parsons, 1956, 1964; Mer-ton, 1957; Gouldner, 1959; Etzioni, 1961; Katz şi Kahn, 1966).

Putem observa cu claritate cum, dintr-o perspectiva îngusta de socializare, indivizii pot să fie modelaţi prin norme care ie definesc rolurile, norme la rîndul lor consolidate de aşteptările partenerilor şi sprijinite pe existenţa unor valori integratoare. Şi, evident, comportamentele lor vor fi afectate şi vor trimite parţial la această realitate. Fără a fi însă reductibile la aceasta. Un cadru conceptual atît de constrîngător escamotează de fapt capacităţile de rezistenţă ale indivizilor care reuşesc, atît într-o organizaţie, cît şi în societatea globala — şi toate analizele demonstrează acest lucru —, să deturneze funcţiile lor şi să le transforme, pentru a scăpa cel puţin parţial de presiunea rolurilor lor şi de aşteptările partenerilor lor. Desigur, în această privinţa există diferenţe considerabile între indivizi şi organizaţii. Dar toată lumea pare a fi capabilă să se joace şi se joacă efectiv cu rolul pe care îl deţine, profitînd de ambiguităţile, incoerenţele şi contradicţiile sale.

Aici apar doua limite esenţiale ale oricărei analize organizaţionale realizate din perspectiva rolurilor. Ea suferă, pe de o parte, de o conceptualizare prea raţională a rolurilor: acestea nu se supun unei coerenţe interne suficiente şi nu se articulează unele cu altele într-o ordine impecabilă sau într-o structură ce ar decurge la rîndul ei din scopurile şi valorile institu-ţionalizate pe care ar trebui sa le servească. Pe de alta parte, ea se bazează pe o problematică univoca, şi anume aceea a adaptării. Intr-adevăr, cu riscul de a se mulţumi cu enunţuri pur formale şi/sau normative, ea este obligată să reducă comportamentul membrilor unei organizaţii la aşteptările asociate rolului lor, adică să le considere ca închise în poziţii în care un ansamblu de constrîngeri preexistente hotărăşte care va trebui să fie conduita lor. Deci aceasta nu poate fi decît adaptativa şi pasivă. Indivizii nu sînt decît suporturi de structură, ei sînt condiţionaţi de rolul lor.

Mulţi cercetători au criticat acest cadru conceptual şi premisele sale implicite. S-a scos în evidenţă atracţia indirectă manifestată pentru armonie şi consens, s-a criticat incapacitatea sa de a explica conflictul şi de-vianţa sau, ceea ce este aproape acelaşi lucru, tendinţa sa de a le trata ca anormale, chiar patologice, după cum s-a subliniat caracterul formal şi static, ca şi dificultăţile pe care le întîmpină în înţelegerea şi analizarea vieţii reale a organizaţiilor şi a transformării acesteia.

Dar neajunsul acestui cadru este că nu permite, prin comparaţie cu cadrul conceptual precedent, o mai buna înţelegere a fenomenului organizaţiei ca fenomen de ordine autonom. Aceasta înseamnă ca, la fel ca şi în ca-

zul modelului clasic şi al avatarurilor sale, nu putem depăşi o viziune unilaterală, de „compliance" în care se ridica problema proceselor prin care indivizi eventual recalcitranţi sînt „motivaţi" în a se conforma la anumite exigenţe, aşteptări, presiuni venite din partea unei structuri preexistente (Etzioni, 1961, oferă o bună ilustrare a premiselor implicite şi a impasurilor unei asemenea perspective). Aceste procese nu se bazează aici pe calcule, fie ele şi intuitive, ci pe o socializare ce operează oarecum în spatele indivizilor. Iar structura este acum expresia nu a unor simple exigenţe de eficacitate economică, ci a nevoilor şi imperativelor mai largi şi mai diversificate ale supravieţuirii şi adaptării organizaţiei ca sistem natural, sau chiar decurge din marile funcţii existente în sistemul social, în general. Dar aceasta nu este problematizată, ea este doar enunţata, condiţiile sale de apariţie, menţinere şi schimbare rămînînd neabordate.

Pentru a evita această viziune unilaterală, exista un singur mijloc: răsturnarea perspectivei astfel încît să nu abordăm procesele prin care o structură dată ajunge să obţină conformitatea membrilor săi, ci „motivele întemeiate" pe care le au membrii unei organizaţii de a nu abuza de marjele de libertate şi de oportunităţile puse la dispoziţia lor şi de a accepta, chiar a produce, reguli şi constringeri prin propriile lor interacţiuni. Acesta este demersul ce caracterizează cea de-a treia concepţie: ea face apel la noţiunile de putere şi schimb pe care ne pi opunem sa le prezentăm în continuare în termenii în care această concepţie a fost formulată de Crozier şi Friedberg (1977, în special cap. 2 şi 3).

Situîndu-se într-o perspectivă teoretica ce se inspiră din reflecţiile asupra teoriei schimbului (Thibaut şi Kelly, 1959; Blau, 1964 şi mai ales Emerson, 1962 şi 1972) şi din lucrările anterioare ale lui Crozier (1964 *a*, 1964 *b* şi 1971), autorii îşi propun să înţeleagă o organizaţie ca pe o reţea structurata de raporturi de putere şi de dependenţa, prin care indivizii sau grupurile negociază schimbul de comportamente de care are nevoie fiecare pentru a-şi duce la îndeplinire sarcinile, a-şi apăra interesele şi a-şi atinge obiectivele, indiferent cît de vagi sau intuitive ar fi ele. în această perspectiva, puterea fiecăruia este în funcţie de incertitudinea pe care este capabil să o controleze şi stăpîneasca în faţa partenerilor/adversarilor săi, incertitudine ce poate fi la rîndul sau conceptualizată ca o funcţie atît a pertinenţei comportamentelor posibile ale fiecăruia pentru ceilalţi, cît şi a imprevizibilitătii (cel puţin potenţială) aceloraşi comportamente.

In această perspectivă, organizaţia este o structură de putere în care toţi participanţii dispun de o anumita capacitate de negociere, dar în care unii dintre participanţi, fiind capabili să controleze incertitudini mai importante pentru ansamblu, pot la fel de bine structura negocierile în favoarea lor.

Cu toate acestea, canalizarea şi regularizarea acestor negocieri neîncetate nu sînt raportate la o structură care le-ar fi exterioară. Dimpotrivă, ele

îşi găsesc originea şi fundamentul chiar în dinamica relaţiilor de putere, în care fiecare este angajat, într-adevar, un actor social care se află în faţa celorlalţi într-o situaţie de negociere favorabilă va putea obţine astfel o serie întreagă de avantaje. Dar el nu va putea exploata aceste avantaje în totalitate după voia sa. Nu va putea face acest lucru decît într-un anume fel şi în anumite limite. Căci, pentru a putea continua să obţină aceste avantaje, el va trebui să continue relaţia, ceea ce înseamnă că va trebui, cel puţin parţial, sa răspundă aşteptărilor celorlalţi, cu riscul de a-i vedea pe aceştia în-torcîndu-i spatele.

Fiecare este prizonierul propriilor sale strategii. Fiind obligat — daca doreşte să dispună de o capacitate de negociere în faţa celorlalţi — să răspundă, cel puţin parţial, aşteptărilor lor în ceea ce îl priveşte, ceilalţi devin o constrîngere pentru el, iar între ei apare un interes comun implicit: acela al permanenţei relaţiei. De aceea fiecare participant — şi mai ales acela sau aceia care se află într-o poziţie favorabilă — trebuie să accepte, mai mult sau mai puţin, că un anumit număr de reguli ale jocului, destinate mai ales să asigure menţinerea relaţiei şi, o dată cu aceasta, posibilitatea fiecăruia de a continua să joace, îi limitează arbitrariul şi îi reglementează negocierile cu ceilalţi.

Analiza dinamicii pactelor în relaţiile de putere şi a limitelor ce decurg de aici îi determină pe autori sa facă apel la un alt concept pentru a explica viaţa în organizaţii, acela *de joc* ca mecanism fundamental de structurare a relaţiilor de putere şi deci de cooperare în cadrul organizaţiilor.

în loc să considere funcţionarea unei organizaţii ca pe un produs al adaptării — prin mecanisme diverse — a unui ansamblu de indivizi sau a unor grupuri, cu motivaţiile lor diverse, la procedurile şi „rolurile" prevăzute de aceasta, ei o analizează ca rezultat al unui ansamblu de jocuri la care participă diferiţii membri ai organizaţiei, jocuri ale căror reguli formale şi informale — definind mai ales mizele — delimitează un evantai de comportamente „raţionale", adică cîştigatoare, posibile, dintre care vor trebui să aleagă dacă doresc într-adevăr sa „joace bine".

In această perspectivă, jocul este mult mai mult decît o figură de stil. Este un mecanism concret ce permite structurarea acţiunii colective, prin înlăturarea divergenţelor dintre libertate şi constrîngeri. Fiecare jucător este liber, dar el trebuie, dacă doreşte sa cîştige, să adopte un comportament raţional în funcţie de natura jocului şi, cel puţin pe termen scurt, sa respecte regulile acestuia, adică să îi accepte constrîngerile pentru a-şi vedea interesele progresînd. Fenomenul sociologic al integrării comportamentelor este analizat aici, nu ca o consecinţă directa a deprinderii unui ansamblu de comportamente interdependente cu normele şi valorile lor corespunzătoare, ci ca un rezultat indirect al constrîngerii fundamentale care îl obligă pe fiecare participant — într-un fel în propriul său interes —

să ţină seama, cel puţin pe termen scurt, şi repetăm acest lucru, de exigentele şi regulile ce prevalează în jocurile organizaţionale şi să contribuie astfel *nolens volens* la realizarea obiectivelor ansamblului.

Exista probabilitatea ca învăţarea constrîngerilor unui joc să fie însoţită de dobîndirea normelor şi valorilor corespunzătoare, sau, în alţi termeni, ca structuri de jocuri stabile să dea naştere unor procese de socializare. Dar acest lucru nu este defel necesar jocului. El râmîne deschis, căci mai multe strategii sînt întotdeauna posibile, strategii din care participanţii pot şi trebuie să aleagă. Iar menţinerea jocului depinde de stabilitatea acestor alegeri şi de echilibrul dintre ele.

Noţiunea de joc prezintă un interes şi un avantaj esenţiale, şi anume sublinierea caracterului constrîngator şi prestructurat al acţiunii organizate, ce permite în acelaşi timp abordarea comportamentului uman drept ceea ce el nu a încetat niciodată să fie: afirmarea şi actualizarea unei alegeri dintr-un ansamblu de posibili, la a căror stabilire şi transformare contribuie de altfel. Pe scurt, ea explică caracterul socialmente construit şi întreţinut al oricărei structuri cu caracteristici ce impun ca sigure opţiunile indivizilor, dar a căror menţinere sau transformare sînt în schimb condiţionate de aceste opţiuni.

Organizaţia şi „mediul" său: problema frontierelor organizationale

Studierea relaţiilor dintre o organizaţie şi „mediul" său este o preocupare relativ recenta în reflecţia asupra organizaţiilor. Aceasta nu înseamnă că în studiile empirice ale anilor patruzeci şi cincizeci, Ia care ne-am referit deja, mediul era absent. Chiar dacă aceste cercetări erau în primul rînd centrate asupra proceselor interne, orientarea lor clinică şi cvasietnologica nu le permitea să facă abstracţie de lumea exterioară organizaţiilor pe care le studiau. Acest aspect era mereu prezent, în măsura în care se studia confruntarea organizaţiei cu diverse probleme şi se analiza comportamentul indivizilor în funcţie de influenţa exercitată de originea, socializarea şi apartenenţa lor sociale. Dar, cu excepţia cîtorva pionieri la care vom reveni (Thompson şi McEwen, 1958; Burns şi Stalker, 1961), mediul era studiat în mod indirect, într-un fel prin ricoşeu, iar legăturile dintre structura şi funcţionarea unei organizaţii, pe de o parte, şi diferitele caracteristici ale contextului său, pe de altă parte, nu constituiau un subiect de studiu şi nu erau tematizate explicit.

Numai la mijlocul anilor şaizeci se instalează această temă în centrul preocupărilor de cercetare ale disciplinei, în timp ce se afirmă un nou cu-

rent de cercetare numit al „contingenţei structurale" (Lawrence şi Lorsch, 1967), care a dominat reflecţia organizaţionala, cel puţin în lumea anglo-saxonă şi germanica, timp de cel puţin cincisprezece ani. Limitîndu-se la studiul organizaţiilor formalizate, pe care le defineşte foarte „clasic" ca entităţi structurale avînd scopuri explicite, cu o structură formalizată şi un corp de reguli concepute pentru modelarea comportamentelor în vederea realizării acestor scopuri şi pe care de la început le consideră drept singurele unităţi de analiză pertinente, acest curent de cercetare s-a străduit să inventarieze, sa descrie — şi în măsura posibilului să măsoare cu ajutorul analizelor statistice realizate pe eşantioane de organizaţii -— principalele dimensiuni ale influenţei diferitelor caracteristici ale contextului organiza-ţional asupra structurilor, funcţionarii şi performanţei organizaţiilor.

Nenumăratele cercetări întreprinse în această perspectivă (pentru o trecere în revistă critica, cf. Child, 1972; Crozier şi Friedberg, 1977; Hick-son, ed. 1988) au deschis considerabil orizontul studiilor organizaţionale. De aceea vom începe cu prezentarea rezultatelor cîtorva lucrări clasice ale acestui curent, axate mai ales pe influenta caracteristicilor socio-economi-ce ale mediului.

Dar cadrul lor conceptual tehnicist ce tratează raportul organizaţie/context ca pe un simplu raport de dependenţă unilaterala nu rezistă la o analiză serioasă a realităţii. Acest lucru se va vedea ulterior, cînd vor fî trecute în revistă principalele critici ce i-au fost adresate, precum şi cadrele conceptuale alternative propuse. Acestea vor duce la o viziune mult mai incertă asupra frontierelor organ izationa le şi asupra distincţiei, aparent atît de evidentă, dintre un interior şi un exterior.

Impactul condiţiilor mediului socio-economic

Intr-o cercetare de pionierat de la sfîrşitul anilor cincizeci, care constituie în multe privinţe o cercetare aflată la intersecţia dintre vechiul curent al studiilor clinice şi noua „paradigmă" structurală şi cantitativă, Bums şi Stalker (1961) au studiat aproximativ douăzeci de firme britanice care activau în contexte socio-economice caracterizate prin niveluri de schimbare tehnologice şi grade de concurenţă foarte diferite. Ei desprind de aici doua tipuri ideale de organizaţie, fiecare special adaptat la o anumită stare a mediului.

Pe de o parte, ei descriu ceea ce numesc modelul mecanic de organizaţie, caracterizat printr-o organigramă foarte elaborată şi detaliată, o foarte slabă comunicare realizată mai ales pe linia ierarhică şi o foarte mare concentrare a puterii de decizie la vîrf. Acestui prim model i se opune, punct cu punct, modelul organic de organizaţie. Şi ei demonstrează ca modelul mecanic are tendinţa de a apărea într-un context stabil (puţine inovaţii teh-

nologice, piaţă regulată şi previzibilă), în timp ce modelul organic este un răspuns posibil (sau necesar, autorii raminînd ambigui în această privinţa) la un context tehnic o-econom ic turbulent (nivel ridicat de inovaţie, piaţa foarte concurenţială).

Avînd un alt punct de plecare, Lawrence şi Lorsch (l 967) ajung la concluzii comparabile. Analizele îor pornesc de la o reflecţie asupra contradicţiei fundamentale dintre necesitatea unei diferenţieri organizaţionale înţeleasă în sens larg pentru a gestiona eficient relaţiile cu un mediu, la rîndul sau fracţionat, pe de o parte, şi nevoia de integrare organizaţională, adică de proceduri organizaţionale ce permit stăpînirea tendinţelor centrifuge şi gestionarea, dacă nu rezolvarea conflictelor născute din această diferenţiere, pe de altă parte. Concluzia autorilor poate fi rezumată după cum urmează. Există o relaţie fundamentală între: l/ variabilele externe (incertitudinea, diversitatea şi natura constrîngerilor mediului); 27 stările interne de diferenţiere şi integrare; 37 procedurile de rezolvare a conflictului. Iar nivelul de performaţă al unei întreprinderi va fi cu atît mai ridicat cu cît structurile şi procedurile sale organizaţi onale vor ţine seama de această relaţie.

Cu alte cuvinte, ei confirmă relativizarea acelui *one best way* taylorian pe care lucrările lui Burns şi Stalker, precum şi acelea ale lui Woodward (1958 şi 1965) asupra legăturilor dintre tehnologie, structurile organiza-ţionale ale întreprinderilor şi performanţele lor le abordaseră deja pe larg. Doza „bună"" de integrare şi de diferenţiere sau, mai general, „buna" structură organizaţională ce permite realizarea celei mai bune performanţe nu se poate defini la modul abstract şi universal. Ea depinde de caracteristicile contextului organizaţional şi de problemele pe care acesta le pune organizaţiei. In formularea lui Lawrence şi Lorsch, care, în treacăt fie spus, dezbracă cuvîntul de conotaţia sa aleatorie, ea este „contingenţă".

Nu este nevoie să continuăm şi cu alte exemple. Se observă foarte bine ce reînnoire conceptuală şi mai ales practică a putut să aducă acest curent, la vremea sa, studierii organizaţiilor. Şi de asemenea, se observă foarte bine perspectiva tehnicistă a raţionamentului său ce limitează rolul concluziilor sale. Aceasta se bazează într-adevăr pe o concepţie perfect obiectivă despre structurile organ izaţionale, precum şi despre „problemele" puse de context şi exclude complet din reflecţia sa actorii sociali care trebuie să trateze aceste probleme şi sistemele de relaţie şi de negociere ce le permit o abordare concretă. Şi, de aici înainte, adaptarea unora la altele este gîndită ca un proces semimecanic în care condiţiile de situare — considerate obiective — îi impun unei anumite organizaţii caracteristici structurale, cu riscul unei performanţe insuficiente sau suboptimale ce ar putea duce la eliminarea sa (Hage şi Aiken, 1970, formulează suficient de precis aceste premise).

Privit mai îndeaproape, acest raţionament, seducător prin aparenta lui claritate, se bazează pe doua ipoteze care nu rezistă analizei. El supraestimează complet incidenţa structurii organizaţiilor asupra performanţei lor şi impută pieţei, ca mecanism de sancţionare a mediului, o capacitate de sancţiune şi selecţie pe care nu le deţine deloc,

Pe de o parte, si aşa cum uneori unele lucrări ulterioare au sugerat, fără voia lor, organizaţii cu structuri foarte diferite reuşesc la fel de bine. Calea succesului poate suporta numeroase aranjamente structurale (Lawrence şi Lorsch, 1969; Normann, 1971; Child, 1972; Pennings, 1974) şi nici o analiză a mediului, oricît de profundă şi detaliată ar fi ea, nu poate singura să permită determinarea bunei organizări şi a etapelor de realizare a acesteia. Pe de altă parte şi în primul rînd, nici performanţa optimala şi nici măcar reuşita nu sînt destul de imperative şi nici destul de strîns legate de supravieţuirea unei organizaţii, precum par a crede analiştii contingenţei structurale. Toate studiile arată că într-un acelaşi eşantion de întreprinderi coexistă unele organizaţii foarte performante şi altele care supravieţuiesc la un nivel „suboptimaI'[L]5 fără a fi totuşi eliminate. Exista deci o diferenţă între nivelul de performanţă optimal al unei organizaţii şi acela ce duce ia eliminarea sa. Această diferenţă corespunde unei plaje de toleranţa sau indiferenţă a mediului, în cadrul căreia o organizaţie va fi liberă sâ-şi fixeze propriile obiective şi criterii de performanţa, oarecum independent de „condiţiile" mediului.

Trebuie să privim lucrurile în fată. Indiferent de întinderea „factorilor" de mediu studiaţi (fie că lista se limitează la factorii materiali, fie că include şi „factorii" imateriali, culturali) şi indiferent de rafinamentul şi sofisticarea obţinute în timpul culegerii şi prelucrării lor statistice, nici un model simplu de adaptare a organizaţiilor la „problemele", „condiţiile" sau caracteristicile mediului lor nu este capabil sa explice complexitatea raporturilor şi fenomenelor ce ghidează reacţia organizaţiilor la „mediul" lor. Acest lucru este bine demonstrat de o serie de rezultate ale studiului deja citat al lui Bums şi Stalker, care contrazic ipoteza iniţială. Nu numai ca toate întreprinderile cu un mediu turbulent nu funcţionează conform „modelului organic", dar ei observă şi întreprinderi în care modelul mecanic îşi accentuează toate trasaturile, în ciuda — sau se poate spune din cauza — turbulenţei mult mai mari a mediului. Deci influenta mediului nu se exercită în mod univoc şi nici mecanic.

Faptul ca s-a ignorat această evidenţă şi că s-a menţinut un raţionament bazat pe o perspectivă de adaptare simpla şi de selecţie cvasidarviniană este ceea ce explica caracterul puţin concludent al cercetărilor curentului numit *population ecology of organizaţions (ecologia populaţională a organizaţiilor).,* a cărui filiaţie cu teoria contingenţei structurale este dintre cele mai directe. Acest curent îşi propune să studieze ratele de naştere, de

creştere şi de mortalitate ale organizaţiilor plasate în diferite sectoare, pentru a înţelege motivele supravieţuirii şi diferenţierii formelor organizaţio-nale şi pentru a construi astfel o teorie generală a evoluţiei lor (Hannan şi Freeman, 1977; Aldrich, 1979; McKelvey şi AIdrich, 1983). Chiar daca efortul conceptual al autorilor oferă cîteva intuiţii interesante, formalismul, pentru a nu spune caracterul comun al celei mai mari părţi a rezultatelor studiilor întreprinse în aceasta perspectivă, nu este egalat decît de sofisticarea metodelor cantitative folosite şi ilustrează foarte bine epuizarea raţionamentului subiacent.

Organizaţia **£«** *structurează şi mediul*

O primă modalitate de lărgire şi de completare a acestui raţionament constă în evidenţierea caracterului fluctuant, adesea ambiguu şi contradictoriu al constrîngerilor şi condiţiilor de mediu şi în accentuarea capacităţii de alegere strategica a organizaţiei, care poate şi trebuie sa aleagă modul în care ea va răspunde la aceste constrîngeri.

Acesta mediere politică a influenţelor mediului se află în centrul criticii pe care Child (1972) a formulat-o în legătură cu teoria contingenţei. După Chandler (1962) si bazîndu-se pe conceptualizarea întreprinderii datorată lui Cyert şi March (1963), Child arată ca strategia unei întreprinderi, adică ansamblul alegerilor operate de conducătorii ei sau de „coaliţia sa dominantă" pentru distribuirea resurselor disponibile, este aceea care modelează structura. Ceea ce înseamnă că influenţele mediului sînt filtrate: ele nu se vor exercita decît în măsura în care sînt reluate în cadrul strategiei.

Intr-un demers asemănător, curentul *resource-dependance (resursă-dependenţa)* (cf. mai ales Pfeffer şi Salancik, 1978) conceptualizeaza organizaţiile ca active, încercînd sa reducă dependenţa acestora faţă de mediu. Lucrările acestui curent se bazează pe perspectiva dezvoltată în special de Thompson (1958) şi de McEwen, Thompson (1967) pentru care organizaţiile trebuie sa încerce, pentru a-şi putea gestiona activităţile, sa controleze incertitudinile ce planează asupra acestor activităţi. Ei urmăresc deci să înţeleagă strategiile puse în practica de organizaţii pentru a controla incertitudinea provocată de dependenţa fata de resursele pe care le obţin din mediul lor şi le asigură funcţionarea. Iar pentru ei, organizaţiile sînt, într-un fel, obligate în mod „natural" să utilizeze strategii de reducere a acestei dependenţe prin construirea de alianţe şi de acorduri dincolo de frontierele stricte ale organizaţiei, pe scurt sa creeze un „mediu negociat".

Aceste lucrări constituie un progres cert faţă de viziunea univocă şi mecanică a adaptării organizaţionale. Aceasta din urmă este văzută acum ca produsul unei alegeri, la rîndul ei rezultat al unui proces politic, chiar în

cadrul organizaţiei, şi al unei dorinţe de a controla mai bine dependenţa resurselor ce provin de la mediu. Dar, pe de o parte, ele localizează această posibilitate de alegere numai la vîrful organizaţiilor, ca şi cum reacţia acestora la caracteristicile mediului lor ar fi „numai" o problemă legată de luarea unei decizii strategice. Pe de alta parte şi mai ales, ele rămîn încă prizoniere ale unei concepţii în care „constrângerile", „condiţiile" sau caracteristicile mediului sînt tratate implicit ca date obiective stabile a căror percepţie şi înţelegere nu ar fi problematice şi pe care reacţiile oganizaţiei venite în replică nu le-ar afecta.

Or, este evident, nu aceasta este situaţia. Mai întîi, felul în care o organizaţie „gestionează" raportul său cu mediul şi hotărăşte cum sa îi răspundă, nu este singurul rezultat al evaluării pe care „vîrful" sau „coaliţia dominantă" a organizaţiei o face problemelor sau condiţiilor organizaţiei şi alegerilor structurale pe care le operează în consecinţă. Ea este, dimpotrivă, rezultatul modului în care întreaga organizaţie, adică toţi indivizii şi grupurile care o compun, percep şi analizează oportunităţile şi constrîngerile existente „obiectiv" în mediu şi hotărăsc să le integreze în comportamentul lor. Şi exista toate motivele sa se creadă că această evaluare nu se va face independent de condiţiile jocului în care sînt antrenaţi chiar în cadrul organizaţiei, ci, din contră, va ţine seama de ele. Sau altfel spus, constrîngerile „interne" vor structura în mod natural perceperea mediului, deci a realităţii căreia, într-o a doua etapă, membrii organizaţiei vor încerca să îi răspundă.

Cu alte cuvinte, mediul nu este nici dat obiectiv, nici stabil. El nu poate fi gîndit independent de condiţiile acţiunii membrilor organizaţiei prin care este într-un fel creat sau *enacted* (pus în joc), pentru a folosi termenul lui Karl Weick dintr-o serie de lucrări extrem de stimulatoare (Weick, 1969 şi 1977). într-o analiză inspirată deopotrivă din lucrările interacţio-nismului simbolic â la Goffmann (1956), ale etnometodologilor, ca de exemplu Garfinkel (1967) şi ale psihologiei cognitive a lui Piaget (1962), Weick argumentează ca organizaţiile nu pot reacţiona decît la date sau probleme prealabil recunoscute, adică instituite prin integrarea lor în diagramele cauzale pe care şi le construiesc membrii lor prin experienţa deţinută.

Acest raţionament care întîlneşte pe alte cai reflecţiile asupra limitelor raţionalităţii actorilor sociali şi asupra căruia vom reveni în secţiunea următoare unde vom aborda autonomia constructului organizaţional, nu vizează, de altfel, numai procesele cognitive. El pretinde sa fie extins la procesele de putere şi de schimb ce structurează instituţia sau acel *enactment* al mediului.

Intr-adevăr, membrii organizaţiilor nu interacţioneaza cu un mediu abstract, ci cu un număr limitat de interlocutori concreţi cu care se leagă

Bfw

relaţii mai permanente de schimb şi de putere si care sfirşesc prin personificarea completă a segmentelor de mediu, în cadrul cărora constituie, în-tr-un fel, „relee" ale organizaţiei (Gremion, 1970; Crozier şi Friedberg, 1977). Aceste relee îi permit evident organizaţiei să reducă incertitudinea inerenta mediului său şi sa îl negocieze parţial. Dar această relaţie nu este pur instrumentală. Ca orice relaţie de schimb şi de putere, ea îşi dezvoltă o dinamica proprie. Şi în funcţie de poziţia de forţă pe care releele vor reuşi să o cucerească în faţa organizaţiei şi a cărei importanţă va depinde în mod esenţial de uşurinţa mai mică sau mare cu care aceasta le va măsura eficacitatea şi le va înlocui, dacă este cazul, ele îşi vor putea introduce propriile interese în această relaţie, filtrînd, de pildă, sau întîrziind informaţiile asu-'. pra evoluţiilor în curs. Ceea ce înseamnă pur şi simplu că echilibrele de •» putere ale proceselor de schimb ce se stabilesc între o organizaţie şi mediul sau, mai bine spus mediile sale, ajung la rîndul lor să modeleze nu numai percepţia pe care această organizaţie o va avea asupra problemelor şi condiţiilor, pe scurt asupra constrîngerilor şi oportunităţilor, ci şi capacitatea sa de a le folosi.

Sîntem deci departe de o adaptare unilaterală a organizaţiei la constrîn-gerile situaţiei sale. Ca în orice proces concret de interacţiune, ne aflăm în prezenţa unor mecanisme de schimb şi influenţă reciproce, prin care o organizaţie se deschide oarecum selectiv înspre mediul său şi, încercînd să se adapteze propriului context, adică să răspundă problemelor pe care le observă aici, îl constituie şi îl instituie la rîndul său.

Ceea ce trebuie analizat şi înţeles este deci un proces de interstructura-re care impune operarea unei veritabile deplasări a obiectului de studiu, în loc să ne punem întrebări legate de organizaţia supusă influenţelor mediului, trebuie de la început să încercăm să înţelegem mecanismele de reglare ce guvernează ansamblul sistemului organizaţie/mediu şi condiţionează răspunsurile pe care membrii organizaţiei, ca şi actorii sociali ai mediului, le pot da constrîngerilor şi oportunităţilor percepute în contextul de acţiune comun lor.

Consecinţele unei astfel de deplasări a obiectului de studiu asupra analizei organizaţionale sînt duble. Pe de o parte, afectînd separarea aparent clară şi stabilă dintre un interior şi un exterior, ea antrenează relativizarea şi problematizarea noţiunii înseşi de frontieră organizaţionala. Delimitarea organizaţiei nu se poate face *apriori* şi nici pe baza unor criterii formale, ca de pilda apartenenţa sau nonapartenenţa. Ea devine problemă şi obiect de cercetare şi nu va putea fi stabilită decît la sfîrşitul cercetării, cînd va putea fi observat elementul numit de R. Pages (l 965) „resortul" unei organizaţii şi mai ales elasticitatea sa, adică mecanismele şi procesele existente ce permit mobilizarea membrilor acestui resort. Atunci vom vedea că frontierele reale ale unei organizaţii şi gradul său de deschidere sau de închide*

re nu sînt stabile, ci dimpotrivă fluctuante. Ele variază în funcţie **de** împrejurări, de problemele de tratat si de mizele momentului, precum şi de capacitatea diferiţilor membri ai organizaţiei de a le extinde sau restringe, pe scurt, de a Ie manipula.

Şi astfel, vom fi capabili în mai mare măsura sa observăm noile modalităţi relaţionale dintre o organizaţie şi mediile sale pertinente, care se dezvolta ascendent în industrie şi servicii şi ajung toate sa perturbe complet distincţia dintre actorii sociali externi şi cei interni: furnizorii pătrund în uzine, subcontractanţii îi colonizează pe ofertanţi, clienţii participa îa definirea şi la producerea bunului sau serviciului cumpărat.

Pe de altă parte şi într-un plan mai general, această deplasare permite relativizarea fundamentală a însuşi statutului organizaţiei, formalizată ca obiect de studiu privilegiat, în funcţie de obiectivele şi centrele de interes ale unei cercetări, organizaţia va putea fi studiată pentru ea însăşi sau ca introducere în materie pentru studiul unui sistem mai vast, pentru care reprezintă un segment deosebit de vizibil, formalizat şi conştient. Se deschide astfel un domeniu nou pentru reflecţia organizaţională, acela al dinamicilor şi reţelelor inîerorganizaţionale (Emery şi Trist, 1965; Evan, 1966; Warren, 1967; Benson, 1975; Cook, 1977; Crozier şi Friedberg, 1977). încercînd să folosească raţionamentul organizaţional pentru a studia direct logicile şi procesele de structurare ale ansamblului raporturilor de schimb şi de putere stabilite între diferitele organizaţii manifestîndu-se în aceleaşi domenii de acţiune sau fiind interesate de aceleaşi probleme sau aceleaşi politici publice, aceste studii interorganizaţionale au cunoscut o extraordinară înflorire în ultimii cincisprezece sau douăzeci de ani şi au dat naştere unui corpus de cercetări extrem de bogat şi diversificat, atît în Statele Unite, cît şi în Europa.

Aceste studii sînt importante pentru analiza organizaţiilor *sfiicfo sensu,* în măsura în care dincolo de propriile obiective au reuşit să dea un nou impuls unor tipuri de raţionament centrate în jurul problemelor de schimb şi de putere (Cook, 1977; Pfeffer, 1981) şi să se intereseze, dintr-o perspectiva reînnoita, de logicile si reţelele instituţionale ce modelează organizaţiile, precum şi procesele politice (Meyer şi Scott, 1981; Scott, 1987 *b;* March şi Olsen, 1989). De asemenea, ele au oferit unul din mijloacele privilegiate ale extinderii raţionamentului organizaţional la alte domenii, cum ar fi economia sau administraţia şi politicile publice, furnizînd instrumentele destinate studierii şi analizei sistemelor complexe de actori individuali sau colectivi care susţin şi fac să trăiască, de pildă, pieţele economice sau procesele de elaborare şi de aplicare ale politicilor publice (cf. printre mulţi alţii Hanf si Scharpf, 1978; Hjem şi Porter, 1981). Pornind numai de la exemplul Franţei, utilizarea unei grile de lectură şi a unui tip de raţionament organizaţional au permis reînnoirea profundă a reflecţiei

asupra statului şi asupra acţiunii publice, prin analiza şi înţelegerea empirica a raporturilor reale, atît în interiorul aparatului de stat, între diferitele segmente administrative, cît şi între acestea din urmă şi sectoarele lor de intervenţie (Crozier *e1 al.* 1974; Crozier si Thoenig,1975; P. Gvemion, 1976; C. Gremion, 1979; Friedberg, 1979; Padioleau, 1979 şi 1982; Fried-berg şi Urfalino, 1984; Dupuy şi Thoenig,1985; Jobert şi Muller, 1987).

Autonomia faptului organizaţional

în fond, critica simpla şi fundamentală care poate şi trebuie să fie adresată teoriei contingenţei structurale — şi cu ea oricărei concepţii pur tehniciste a organizaţiei — este faptul ca escamotează pur şi simplu o caracteristica a organizaţiilor, totuşi esenţială şi pusa în evidenţa de mult timp de studiile organizaţionale, şi anume, capacitatea de rezistenţa sau, reluînd termenul lui Selznick (1949), „recalcitranţa" de care fac dovadă organizaţiile confruntate cu presiunile exercitate în vederea adaptării, schimbării şi performanţei.

Să ne întoarcem din nou la exemplul întreprinderilor studiate de Bums şi Stalker (1961). Ele nu se adaptează toate în mod fluid la schimbările ce le afectează mediile. Unele par chiar a deţine forte sau dinamici endogene ce le împing sa reacţioneze la aceste schimbări, consolidînd astfel caracteristicile funcţionării lor trecute sau tradiţionale. Aceste dinamici endogene, care îşi găsesc un sprijin în structurile şi mecanismele de cooperare instituite într-o organizaţie la un moment dat şi contribuie la menţinerea lor, generează constringeri proprii, adică ireductibile la datele economice şi tehnice. Ele sînt în acelaşi timp expresia şi condiţia autonomiei organizaţiilor în calitatea lor de constructe umane, adică culturale. Acestea din urmă sînt contingente, dar cu condiţia să redăm întreaga semnificaţie a acestui cuvînt, ce trimite deopotrivă la ideea de dependenţă si de nedeterminare, deci de aleatoriu.

Studiile privind birocraţia au fost primele care au evidenţiat aceste dinamici endogene şi „cercurile vicioase" sau „efectele organizaţionale" pe care Ie generează. La început vom încerca sa demonstrăm toate acestea, lăsînd pentru mai tîrziu întrebări ce decurg de aici.

Evidenţierea „efectelor organizationale": studiile privind birocraţia

Punctul de plecare al studiilor privind birocraţia este reflecţia lui Max Weber (1920) asupra dezvoltării birocraţiei ca forma de organizare în so-

cietăţile moderne, pe care o leagă în acelaşi timp de apariţia, în aceste societăţi, a unei noi forme de dominaţie de tip raţional-legal şi de superioritatea acestui mod de organizare în termeni de eficacitate.

în descrierea ideal-tipică pe care o face Weber, birocraţia are şapte mari caracteristici: •

17 continuitatea principiilor pe care se bazează autoritatea: aceasta este la rîndul său inserată într-o ordine legală pe care nu face, într-un fel, decît să o înlocuiască şi să o aplice;
27 existenţa unui corp de reguli impersonale ce delimitează clar sferele de competenţe, drepturile şi obligaţiile fiecăruia;
37 existenţa unei ierarhii de funcţii, adică de legături de subordonare clar stabilite;
47 preponderenţa calificării ca regulă de acces la diferitele funcţii, cu excluderea altor criterii cum ar fi relaţiile de rudenie, clientela si altele, ceea ce înseamnă
57 existenţa unui sistem de pregătire şi mai ales de examinare care să permită detectarea şi atestarea acestor calificări;
67 separarea funcţiilor de conducere de proprietatea asupra mijloacelor de producţie; şi în sfîrşit 77 preponderenţa procedurii scrise în desfăşurarea activităţii cotidiene.

Aceasta formă de organizare, ne spune Weber, se dezvoltă pentru ca este mai eficientă. Iar această superioritate se bazează pe faptul că permite o execuţie obiectiva şi raţională, adică previzibilă, calculabilâ şi independentă din partea persoanelor efectiv însărcinate cu aceasta execuţie. Pe scurt, eficacitatea birocraţiei vine din faptul că ea depersonalizează si standardizează activităţile umane.

în mod curios, regăsim aici reluate de Weber iluziile organizării ştiinţifice a muncii, ceea ce, putem spune în treacăt, arată că şi cei mai mari sociologi sînt copiii timpului lor şi ai spiritului acestuia. Dar, de aici înainte, nu este de mirare ca, paralel cu dezvoltarea mişcării relaţiilor umane, acest model şi legătura pe care el o stabilise între eficacitate, pe de o parte, depersonalizare şi standardizare, pe de altă parte, au fost din ce în ce mai mult contestate. Numeroase studii empirice au arătat că, departe de a fi mereu eficiente, organizaţiile birocratice funcţionau greoi, le lipsea supleţea, induceau membrilor săi comportamente rigide şi ritualizate (Merton, 1940; Blau, 1955), sufereau de compartimentare şi de separare între diferitele competenţe ivite ca urmare a specializării rolurilor instituite în vederea creşterii eficacităţii şi independenţei funcţionarilor (Selznick, 1949), pe scurt, aveau consecinţe „disfuncţionale", adică contrare scopurilor urmărite, ba chiar era locul unor cercuri vicioase de birocratizare şi ineficacitate.

Aceste rezultate au fost considerate ca surprinzătoare, paradoxale şi, într-un anume fel, inexplicabile, atîta timp cît au fost puse în opoziţie cu,

pe de o parte, o structura socotita a fi emanaţia raţionalităţii şi, pe de alta parte, o funcţionare, adică comportamente impregnate de iraţionalitate. în schimb, ele deveneau de înţeles atunci cînd se schimba perspectiva în vederea analizării acestei structuri ca o emanaţie a acţiunii membrilor organizaţiei şi a punerii unor întrebări asupra problemelor ce puteau fi astfel rezolvate, A. Gouldner (1954 şi 1955) şi M. Crozier (1961 şi 1964 *b)* au făcut această inversare optică, fiecare în felul său.

In *Patterns of Industrial Bureaucracy (Tipare ale birocraţiei industriale),* A. Gouldner studiază funcţionarea unei mine de gips în care o serie de decizii luate de noul director, puţin timp după sosirea lui, pun capăt stilului de funcţionare amical, informai şi „indulgent" care domnea pîna atunci şi declanşează, în schimb, un proces de birocratizare a raporturilor umane la nivelul organizaţiei. Această recurgere tot mai frecventă la reglementarea impersonală în vederea asigurării funcţionarii satisfăcătoare a minei îşi găseşte explicaţia în ceea ce Gouldner numeşte „funcţiile latente" ale regulii. El distinge cinci funcţii: l/ regula permite exercitarea controlului la distanţă; *21* ea constituie un ecran şi o protecţie prin reducerea relaţiilor interpersonale; 3/ ea restringe arbitrariul superiorului şi legitimează sancţiunea; şi, în sfirşit, 4/ ea face posibilă apatia, adică un comportament de retragere, ce se mulţumeşte sa aplice regulile şi nimic mai mult şi 5/ permite prin aceasta negocierea cu ierarhia. Pe scurt, regulile nu servesc numai intereselor ierarhiei care le impune: ele sînt totodată şi un instrument în mîinile executanţilor.

Pornind de la această intuiţie fundamentală, Gouldner propune trei interpretări complementare ale procesului de birocratizare pe care 1-a observat. Mai întîi, el vede în acesta manifestarea unui cerc vicios apărut în jurul problemei supravegherii. Slaba motivaţie a muncitorilor ca urmare a deciziilor noii conduceri este combătută de aceasta prin procedee de supraveghere şi de comandă mai constrîngâtoare, care întăresc apatia şi comportamentele de retragere ale executanţilor, ceea ce provoacă o intensificare a mijloacelor de control aplicate şi aşa mai departe. Situaţie tolerată de părţi în mod reciproc, căci acest mod de organizare — şi acesta este al doilea aspect al interpretării lui Gouldner — îndeplineşte funcţii latente pentru toţi: el permite reducerea tensiunilor interpersonale născute din metodele de control şi de supraveghere mai constrîngătoare şi mai dure. Fapt care trimite în final la cauzele care explică o asemenea schimbare a stilului de supraveghere ce a avut loc la început. Gouldner vede răspunsul la aceasta întrebare — şi acesta reprezintă cel de-al treilea aspect al interpretării sale — în problemele pe care Ie ridică succesiunea în aceasta mină. într-adevăr, aceasta distruge — sau face să fie inoperante cel puţin provizoriu — reţelele de intercunoaştere, de relaţii personale şi de influenţe in-formale, pe care vechea conducere se bazase, crescînd deopotrivă tensiu-

nile dintre părţile implicate, prin distragerea consensului informai ce domnea în mina înaintea sosirii noului director. Şi această situaţie conflictuala este, într-un fel, „gestionată" de birocraţie.

în studiul său despre birocraţia de tip francez, Crozier (1961 şi 1964 *b)* urmează un raţionament foarte apropiat de cel al lui Gouldner. El scoate în evidenţă „cercuri vicioase de birocratizare", analizînd modul în care caracteristicile birocratice induc fenomene şi comportamente ce duc pîna la urma, oarecum fără ştirea participanţilor, la întărirea aceloraşi caracteristici. Asemenea lui Gouldner, el subliniază reducerea tensiunilor interper-sonale pe care birocraţia le permite şi operează. Dar în loc sa lege apariţia acestora de ceea ce el numeşte critic un factor evenimenţiaî chiar foarte raspîndit (succesiunea), Crozier le explică prin dificultăţile generale ridicate de cooperarea în cadrul organizaţiilor, în măsura în care aceasta este întotdeauna conflictuala şi implică confruntarea cu fenomene de putere şi de dependenţă. Cu alte cuvinte, birocraţia nu este „disfuncţionalâ". Ea îşi găseşte funcţiona] itatea sau ,Raţionalitatea" m faptul ca permite gestionarea problemelor afective şi emoţionale ridicate de confruntarea, consubstanţială cooperării umane, a membrilor unei organizaţii cu dependenta, cu puterea şi cu arbitrariul de natură personală.

Organizaţia — o capacitate culturală

După cum se poate observa, răsturnarea operată este capitală, deoarece permite scoaterea în evidenţa a naturii culturale a constructului organiza-ţional care stă la baza autonomiei sale. O organizaţie, structura sa, modul său de funcţionare, adică în ultimă analiza, ansamblul mecanismelor prin care sînt articulate şi integrate comportamentele divergente ale participanţilor, nu sînt doar un răspuns tehnic la probleme tehnic o-econ ornice. Acestea reprezintă si un instrument cultural de abordare a problemei umane a structurării şi regularizării cooperării confhctuale a participanţilor. Şi, ca atare, ele trimit la capacităţile personale diferite ale participanţilor pentru a înfrunta şi trai această cooperare conflictuala (cf. Pages, 1968; şi mai ales Sainsaulieu, 1973 şi 1977, pentru studierea şi conceptualizarea acestor capacităţi şi a dezvoltării lor).

Dar ele permit şi structurarea acestor capacităţi şi a dobîndirii lor, în măsura în care sînt constrîngatoare pentru posibilităţile de acţiune şi de experimentare ale participanţi lor. Pentru a da un exemplu prea puţin elaborat, o întreprindere „rigidă" ale cărei mijloace de conducere sînt ierarhia, regula impersonală, distanţa şi compartimentarea şi ale cărei modalităţi de funcţionare dominante sînt cele de protecţie, va fi pur şi simplu incapabila sa adopte si sa pună pe loc în funcţiune o structura descentralizată şi modalităţi de funcţionare mai ofensive. Ea va realiza acest lucru numai

printr-un proces de iniţiere organizaţională, ce va permite crearea unei noi capacităţi colective la nivelul organizaţiei în ansamblul său, care va utiliza modalităţi de funcţionare mai complexe şi mai deschise.

Cu alte cuvinte, modurile de funcţionare deja instituite pot şi trebuie sa fie analizate ca o capacitate colectivă pur organizaţională, care circumscrie o anumita raţionalitate a acţiunii şi un anumit domeniu de experimentare. Deci această capacitate are întotdeauna două aspecte deopotrivă contradictorii şi complementare. Pe de o parte, ea este aceea care permite membrilor unei organizaţii sa „funcţioneze", adică să coopereze si sa rezolve în felul lor problemele „obiective" întîlnite într-o situaţie dată. Dar, pe de altă parte şi simultan, ea reprezintă şi o barieră cognitivă, un obstacol în calea învăţării, atît la nivel individual, cît şi colectiv, în măsura în care condiţionează la rîndul ei capacităţile participanţilor de a inventa si experimenta alte moduri de cooperare şi alte modalităţi de funcţionare, cînd si daca schimbările „obiective" ale situaţiei o cer. Rezultă că această capacitate va da naştere unor dinamici endogene, unor efecte pur organi-zaţionale a căror dinamica, într-un fel naturală, este aceea a autoîntreţine-rii şi a reproducţiei. Schimbarea organizaţională nu este naturală, ea este un construct (Crozier şi Friedberg, 1977; Normann, 1977), produsul unei perturbări, urmat de un proces de iniţiere organizaţională (Argyis şi Schon, 1978) prin care sînt inventate şi fixate colectiv noi reguli ale jocului, noi modalităţi de a juca jocul cooperării conflictuale.

Această evidenţiere a naturii culturale a fenomenului de organizare nu înseamnă deloc, şi acest lucru trebuie subliniat, introducerea unei „contingenţe culturale" alături sau peste „contingenţele structurale". Ceea ce nu infirmă rolul constrângător jucat de cultură într-o societate. Caracteristicile culturale ale unei societăţi, adică ansamblul valorilor sale şi al trasaturilor culturale de baza general acceptate şi interiorizate de indivizi prin socializarea lor familială, şcolară şi profesională, constituie evident o constrin-gere pentru funcţionarea oricărei organizaţii, în măsura în care percepţiile, reacţiile afective si prin urmare alegerile membrilor săi sînt structurate de acestea, în consecinţa, tentaţia de a încerca sa se stabilească corespondenţe între culturile naţionale şi stilurile de gestionare sau modurile de funcţionare ale organizaţiilor este mare, chiar şi aceea de a Ie utiliza pe unele pentru explicarea celorlalte (Meyer si Rowan, 1977; Meyer *et al.,* 1978; Hofstede, 1980, d'lribarne, 1989).

Asemenea asocieri aduc cu siguranţă clarificări şi sînt utile, mai ales pentru moderarea şi relativizarea exceselor la care ajungeau unii teoreticieni ai contingenţei structurale (cf. Hickson *et ai.,* 1974). Dar această perspectivă de studiu îşi atinge rapid limitele cînd stabileşte în fapt o legătura directa între, pe de o parte, structuri şi moduri de funcţionare ale organizaţiilor si, pe de altă parte, trasaturi culturale, atitudini, norme şi valori ce

caracterizează o societate sau o arie culturală date şi care au fost puse în evidenţa fie direct prin sondaje sau anchete de atitudini (Hofstede, 1980), fie indirect prin studierea unor surse secundare de natură instituţională, istorică şi antropologică (d'Iribame, 1989), oarecum în maniera „armonicelor culturale" al căror inventar a fost făcut de Crozier (19646) în studiul său privind birocraţia de tip francez. Astfel, această perspectivă ignoră într-adevăr o veiigă esenţială, aceea a evidenţierii multiplelor practici şi mecanisme instituţionale sau sociale ce poartă, într-o oarecare măsură, aceste valori şi trăsături culturale, le dau viaţă şi importanţă pentru funcţionarea organizaţiilor. In lipsa unei reconstrucţii empirice a acestei texturi instituţionale în sens larg, aşa cum poate fi regăsită în studiul magistral al lui M. Maurice *et al.* (1982) asupra efectului societal în construirea ierarhiei în întreprinderile franceze şi germane, explicaţia prin cultura mediului se transforma rapid în culturalismul cel mai tradiţional, conform căruia organizaţiile sînt modelate în mod pasiv de valorile societăţii şi deci sînt într-un fel permeabile.

Sublinierea dimensiunii culturale a fenomenului de organizaţie nu trebuie deci să conducă la înlocuirea unui determinism tehnico-economic cu un alt determinism care ar fi de origine culturală. După cum nu trebuie să conducă nici la reducţionism cultural care reduce organizaţiile la manifestările lor culturale. Or, un asemenea reducţionism, ce pare în bună măsura a sta la baza curentului simbolismului organizaţional şi al culturii de întreprindere, a fost acela care a invadat cîmpul reflecţiei şi al practicii organizaţionale în ultimii zece ani. Pornind de la constatarea, veche deja, dar pur şi simplu uitată timp de douăzeci de ani de către partizanii unei paradigme *hard,* că organizaţiile nu absorb pasiv o cultura exterioară, ci produc şi poartă propria cultură (cf. printre alţii Louis, 1981; Pondy *et al.,* 1983; Morgan, 1983 şi 1986; Smirchich şi Calas, 1987), acest curent, ce tinde din ce în ce mai mult sa ia forma unei veritabile contramişcări opuse raţionalismului tehnicist şi/sau economist dominant, nu este astfel preocupat decît de organizaţiile percepute ca medii culturale cu sistemele lor de reprezentări, cu credinţele, miturile, ritualurile, simbolica şi ceremoniile lor.

Motivele acestui interes exagerat trebuie căutate în epuizarea paradigmei structurale tradiţionale, ca şi în fascinaţia exercitată de succesele modelului japonez, simultan cu punerea sub semnul întrebării a modelului occidental de acţiune raţională, precum şi în redescoperirea concomitenta a necesităţii şi a virtuţilor unui stil de funcţionare colectivă, mai emoţional şi mai comunitar. Rezultatele nu sînt neglijabile. Ele au lărgit în mod util preocupările prea exclusiv structurale şi astfel au putut avea un impact profund mai ales în practica consiliilor. Dar concentrarea numai pe această dimensiune sporeşte riscul reificării culturii, pierzîndu-se din vedere legătura sa cu celelalte dimensiuni ale vieţii organizaţionale, şi astfel, riscul

afirmării unei viziuni pur ideologice asupra organizaţiilor, fie dintr-o perspectivă managerială şi instrumentală (cultura organizaţiei ca mijloc de influenţare şi de motivare în mîinile managementului), fie critică (cercetarea urmînd sa servească la demascarea culturii organizaţiei ca instrument de dominare şi alienare).

Accentul pus pe natura culturală a fenomenului de organizaţie şi plasarea sa în centrul reflecţiei nu urmăreşte deci crearea unui nou domeniu sau a unei noi metode de analiza. Impasurile culturaliste şi/sau ideologice ale analizei culturale, ce porneşte de la înţelegerea directă a valorilor., reprezentărilor, atitudinilor etc. ale indivizilor pentru înţelegerea comportamentelor lor sau a caracteristicilor funcţionării unei organizaţii, sînt menite să ne reamintească, daca este evident vorba despre o dimensiune centrală, că aceasta nu poate fi în nici un caz înţeleasă în mod izolat, autonom şi direct.

Mai simplu şi mai modest, se poate afirma caracterul relativ nedeterminat şi deschis al fenomenului organizaţional ca proces de integrare a comportamentelor umane, ca fenomen de ordine local.

Nedeterminarea relativă a fenomenului trimite la autonomia sa, la contingenţa sa radicală deja subliniată. Desigur, această autonomie nu este totală, dar ea va fi variabilă în funcţie de datele situaţiei împotriva cărora sau pentru prelucrarea cărora s-a constituit organizaţia. Astfel, logica politică şi culturală, pentru a nu aminti decît această dimensiune, care însoţeşte şi întemeiază autonomia sa, va putea să se desfăşoare cu atît mai liber cu cît va fi mai dificilă măsurarea rezultatelor acţiunii şi va lipsi, din acest motiv, un principiu de realitate comun. Dar ea va exista întotdeauna, fiind expresia unei realităţi autonome pe care mult prea multe analize o escamotează în ciuda (sau din cauza?) aparentei sale banalităţi, şi anume ca o organizaţie este şi un ansamblu de raporturi umane a căror înlănţuire pune probleme specifice şi face apel la capacităţi speciale de natura cognitivă şi relaţională.

Şi deoarece aceste capacităţi, ca tot ceea ce este uman, nu sînt date o data pentru totdeauna, ele putînd să se modifice, transforme şi îmbogăţească, ne aflăm în faţa unui fenomen deschis, a cărui schimbare nu este rezultatul unei fatalităţi exterioare, ci produsul unui proces activ, al unei iniţieri sau, poate, al unei creaţii colective.

Organizaţie sau sistem de acţiune?

Data fiind natura transversală a fenomenului organizaţie care a interesat şi interesează încă un mare număr de discipline ştiinţifice, dată fiind

râspîndirea concomitentă a abordărilor şi perspectivelor teoretice utilizate în analiza sa, în acest capitol nu putea fi vorba de realizarea unui inventar exhaustiv al tuturor curentelor şi lucrărilor. Selecţia demersurilor şi a autorilor prezentaţi nu este singura posibila, aşa cum locul acordat unora sau altora, precum şi argumentele şi criticile dezvoltate nu sînt strict „obiective". Ele corespund unei anumite optici cu propriile prejudecăţi, care sînt bineînţeles condiţionate de propria practică şi de interesele de cercetare ale autorului.

Exista astfel riscul de a da o impresie de unitate, de continuitate şi de cumulativitate a evoluţiei reflecţiei organizaţionale. Dacă ne limităm la Franţa, această impresie poate părea, în linii mari, justificată. Aici există ceea ce am putea numi o „şcoală franceză de sociologie a organizaţiilor" care, pornind de la marile studii clasice despre birocraţie, a căror tematică a fost preluată, aprofundată şi lărgita, şi-a constituit progresiv propria problematică în jurul unei abordări politice a organizaţiilor şi a acţiunii organizate, problematică ce i-a permis să se dezvolte unitar şi continuu, atît la nivelul abordării teoretice a fenomenului, cît şi al metodologiei calitative şi comparative folosite (Crozier, 1964 *a;* Friedberg, 1972; Crozier şi Friedberg, 1977; Bemoux, 1986; Sainsaulieu, 1987).

Dar dacă lărgim analiza la ansamblul domeniului şi mai ales la partea sa anglo-saxona, această impresie se dovedeşte total înşelătoare. Intr-ade-văr, de la începutul anilor şaizeci, aici se observa o succesiune rapidă de perspective teoretice, ca să nu spunem de mode intelectuale, care sînt *în* concurenţa unele cu altele şi sînt la originea exploziei sale actuale, deopotrivă teoretică şi metodologica (Băile, 1989). Şi fără nici un fel de rea-credinţă putem observa că, dimpotrivă, dezvoltarea studiilor organizaţie-nale în acest cadru lărgit este complet lipsită de continuitate şi de cumulativitate. Astfel, există economişti organizationali care, pentru a-si crea propria „revoluţie intelectuală", fac apel la un utilitarism dintre cele mai primare, ce ignoră suveran experienţele teoriei alegerilor şi a raţionalităţii limitate, precum şi la o concepţie asupra organizaţiilor văzute ca instrumente coerente şi finalizate, care de cîtva timp fusese deja abandonată de majoritatea abordărilor neeconomice ale organizaţiilor. Şi tot astfel există căderi, ca să nu spunem regrese ştiinţifice, complet surprinzătoare şi inexplicabile, în această privinţă, cel mai bun exemplu este apariţia şi dominaţia, timp de aproape cincisprezece ani, a unei paradigme structurale bazate pe o metodologie cantitativă pură şi dură. Fără a nega aporturile cîtorva studii marcante (mai ales Burns şi Stalker, 1961; Woodward, 1965; Lawrence şi Lorsch, 1967), impactul său de ansamblu poate fi interpretat în timp ca un recul şi ca o întoarcere la premisele unui pozitivism tehnico-economic specifice unui inginer, considerate definitiv infirmate de rezul-tatele cumulative ale studiilor întreprinse în anii cincizeci, atît în ceea ce

priveşte luarea deciziei, cît şi funcţionarea organizaţiilor, în special cele birocratice,

O viziune prea idilică asupra dezvoltării reflecţiei organizaţionale nu este de natură sa ne inspire încredere. Ea este fragmentată de o competiţie surdă între perspectivele de cercetare relativ izolate (cf. de exemplu Hick-son, ed. 1988), şi ea a fost locul unor discontinuităţi şi al unor căderi aproape de neînţeles, iar analiza sa ar fi extrem de instructivă pentru înţelegerea structurilor de putere şi a modurilor de reglementare a acestui domeniu ştiinţific.

Cu această rezerva, ce trebuie sa ne însoţească mereu, să încercăm totuşi să evidenţiem cîteva linii de forţa ce reies destul de clar din structura acestui capitol. Cred că ele ar putea fi concentrate în jurul a două puncte: complexificarea obiectului social, simultană cu banalizarea sa ca obiect de studiu,

Complexificarea este vizibilă în deconstructia progresivă, dar radicală, la care a fost supus modelul clasic de organizaţie. De la noţiunea simplă a unui ansamblu de funcţii coerente, clar delimitate şi ierarhizate, care stnt înlănţuite şi puse în mişcare de o singura raţionalitate, Ia rindul ei formalizată în scopuri clare şi univoce, s-a trecut la noţiunea, deopotrivă vagă şi complexă, de arena sau context de acţiune în care se desfăşoară şi se ciocnesc numeroase strategii de comportament în serviciul unei multitudini de interese divergente, dacă nu chiar contradictorii. Ordinea locală ce prevalează nu este nici dată, nici independentă de aceste procese de interacţiune şî de negociere. Ea este produsul acestora şi, ca atare, este precară şi contingenţă, fiind ameninţată de o limitare triplă. *Limitarea raţionalităţii participanţilor* care, din motive atît cognitive cît şi contextuale, nu sînt capabili decît de raţionalităţi locale şi relative. *Limitarea interdependenţei funcţionale a participanţilor* care încearcă în mod perfect natural să îşi limiteze dependenţele reciproce şi astfel, reuşesc întotdeauna să îşi „decupleze", cel puţin parţial, funcţia, sarcinile lor de ale celorlaţi. în sfîrşit, *limitarea integraţii normative a participanţi lor* datorată naturii incomplete şi precare a legitimităţii ansamblului care este întotdeauna ameninţată, chiar erodată de dezvoltarea unor loialităţi sectoriale.

In paralel, se observa ceea ce am putea numi o *banalizare a obiectului de studiu,* care treptat pierde acel ceva ce îi conferea particularitatea, ce permitea sa se distingă clar un interior de un exterior. La originea acestei banalizări se afla, în primul rîhd, punerea în discuţie a noţiunii de frontieră organizaţională. Ceea ce, în viziunea clasica, era clar delimitat apare acum ca fluctuant, elastic, schimbător şi este din ce în ce mai dificil să se facă o distincţie clara între un interior şi un exterior. Aceasta depinde în principal de problema aflată în studiu şi nu mai depinde de o aşa-zisâ stare de fapt. Dai" tot felul de alte consideraţii contribuie de asemenea Ia această diluare

progresivă a organizaţiei în mediul său, în sens farg. Punerea în evidenţă a ambiguităţii ce caracterizează luarea de decizie în interiorul, cît şi în exteriorul cadrului formal al unei organizaţii, recunoaşterea inconsistenţei şi a caracterului adesea anarhic al legăturilor mijloace-scopuri în organizaţii, acceptarea conflictului ca element normal al vieţii organizaţiei, punerea în evidenţa a omniprezenţei unor fenomene de „decuplare" chiar în sînul organizaţiilor — tot atîtea elemente ce fac ca distincţia dintre o organizaţie formalizată şi structuri de acţiune colectiva mai difuze sa nu mai poată fi o distincţie de natură, ci numai de nivel. Organizaţiile nu constituie decît forma cea mai artificială şi deci cea mai vizibilă şi cea mai uşor de studiat în mod empiric din clasa generală a structurilor de acţiune colectivă producătoare de ordine, pe care împreună cu Crozier şi Friedberg (1977) putem să le numim sisteme de acţiune concrete.

Această evoluţie ar trebui sa aibă drept consecinţă — şi sperăm acest lucru — conştientizarea în creştere şi acceptarea caracterului local si în mod necesar contingent al cunoaşterii realizate de analiza organizaţiilor si a acţiunii organizate, iar conştientizarea ar trebui sa aibă un efect dublu:

— pe de o parte, o întoarcere (deja perceptibilă, se pare) ia o metodologie mai calitativa şi mai clinica ce se mulţumeşte sa construiască inductiv modeîe de explicare şi de interpretare certe, cu validitate locală, dar şi cu mare fecunditate euristică şi care nu încearcă — printr-o analogie complet deplasata cu demersul ştiinţelor exacte — sa „testeze ipoteze" pe vaste „eşantioane" în vederea stabilirii unor „legi generale" ale unei teorii a organizaţiilor;

— pe de altă parte, o modestie în creştere a pretenţiilor normative ale disciplinei. Punerea în evidenţă a importantei decisive a contextului şi recunoaşterea caracterului socialmente construit şi deci cultural al organizaţiilor fac într-adevăr extrem de dificilă stabilirea unor precepte normative, chiar şi restrînse. Pe termen lung, ar trebui sa înceapă să apară o viziune mai puţin pozitivista, mai umană şi mai realistă a schimbării organizaţionale, conform căreia rolul analistului nu mai este acela de a spune ce este bine şi ce este râu sau de a elabora pe baza ştiinţei sale modelul „bun" de funcţionare. Rolul său este de a oferi ceea ce J. D. Reynaud (1989) a numit un ajutor acordat deciziei: este vorba de elaborarea unei cunoaşteri concrete a realităţii umane subiacente organizaţiei, ce îi poate ajuta pe conducătorii acesteia să conceapă şi să pună în aplicare un proces de învăţare şi de dezvoltare a capacităţilor tuturor participanţilor, permiţîndu-le astfel sa joace în mod diferit jocul cooperării si al conflictului, ce formează suportul acţiunii organizate.

Bibliografie

ALCHIAN A. A., DEMSBTZ H. 0972), „Production. informatica costs and economic organization", American Economic Review, voi. 62, 777-795.

ALPRfCHH. (1979), *Organizations and'environments,* Englewood Cliffs, Prentice-HaU. AH.ISON G. T. (1969). *Essence of decision: explaining the Cuban missile crisis,* Boston, I.ittle Brown. ARGYÎUS C. ţ 1964). *Integrating the individual and the organization,* New York, Wiley; tr. fr. *Participation et organisation,* Paris, Dunod, 1970.

ARGYRIS C. (1965). *Organization andinnovation,* Homewood. R. D. Irwin. ARGYRIS C.. SCHON D. A. (1978), *Organizational learning: a theory ofaction perspective,* Reading, Addison-Wes/ey.

BALLfi C. (l 989), *La sociologie des organisations,* Paris, PUF («Que sais-je?»). BARNARD C. I. (1938). *The functions of tke executive,* Cambridge, Harvard University Press.

BENNIS W. (1966), *Changing organizations,* New York, McGraw-Hill. BENSON ,T. K. (1975). „The inter oi ganizational network as a political economy", *American Science Quarterly,* voi. 20, 229-249.

BERNOUX PH. (19S6), *La sociologie des organisations,* Paris, Le Seuîl. BLAU P. (1955), *The dynamics ofbureaucracy.* Chicago, University of Chicago Press. BLAU P. (1964), *Exchange andpo-a>erin social Hfe,* New York. Wiîey. BLAU P., SCOTT W. R. (1962), *Formal organizations: a comparative approach.* Sân Francisco, Chandler. BouDONR. (1986), *L'ideologie ou l'origine des idees recues.* Paris, Fayard; coli. «Points», 1992. *BUR.NS* T. (1961). „Micro-politics: meckanisms of instituţional change". *Âdmirâsirative Science Quarterly,* voi. 6. 257-281. BURNS T. (! 966), „Ou the plurality ofsocraf systems", in J. R. Lawrence (ed.), *Operaţional research and the social sciences,* Oxford, Pergamon Press.

BURNS T., STALK.ER G. M. (1961),. *The managemeni of innovation,* Londra, Tavistock. CHANDLER A. D. JR (1962), *Strategy an d structure,* Cambridge, MIT Press. CHARR.EAUX G. (1987), „La theorie positive de l'agence: une syuthese de Ia litterature", in G. Charreaux. A. Couret *et al., De noitvelles theones pour gerer l'entreprise.* Paris, Economica. CHILD J. (1972). „Orgaaizational sfructure, envirormient and performance: the role of strategic choice", *Sociology,* voi. 6, 1-21.

CLARK P. B.. WILSON J. Q. (1961), „Incenlive systems: a theory of organizations", *Administrative Science Quarterly,* voi. 6, 129-166.

CLEOG S. R. (1975). *Power, rule and dominaţion,* Londra, Routledge &KeganPaul. COHBN M.D..MARCH J. G., OLSEN 3. P. (1972), „A garbage can model of organizational choice". *Administrative Science Quarterly,* voi. 17. 1-25. COHBN M. D.. MARCH J. G, (1974), *Leadership and ambiguiiy: the American college president,* New York, McGraw-Hill. CooK K. S. (l 977), „Exchange and power in nerworks of interorganizatiorial relations", *The Sociological Quarterly,* voi. 18, 62-82. CRSSSEYD.R. (1965), „Frison organizations", in J. G. Mărci (ed.), *Handbook oforganizations.* Chicago. Rând McNally. CROZIER M- (1951), „Human engineering", *Leş Temps modernes,* voi. VIT, 44-57.

CROZIER M. (1961), „De la bureaucratie comme systeme d'organisation", *Archives euro-*
peennes fie Sociologie, voi. 2, 18-52, CROZIER M. (1964a). „Pouvoir et organisation". *Archives europeennes de Sociologie,*
voi. 5,52-64.
CROZIER M. (1964Ă), *Le phenomene bureaucratique.* Paris, Le Seuil. CROZIER M. (1971), *La societe bloquee.* Paris, Le Seuil. chap. 2. CROZIER. M., FRIEDBERG E., GREMÎON C. *et al.* (1974), *Ou va l'administranonfranqcâse?,*
Paris. Ed. d'Organisation. CROZIER M., THOENIG J. G. (1975), „La regulation de systernes organises complexes",
Revue frângaise de Sociologie, XVI. 3, 3-32.
CROZIER M.. FRIEDBERG E. (1977), *L'actew et le systeme.* Paris. Le Seuil. CYER.T R. M.. MARCH J. G. (1963), *A beha\>ioral theory ofthefirm,* Englewood Cliffs,
Prentice-Hall.
DALTON M. (1959), *Men who manage,* New York, Wiley. DUPUY F., THOENIG J.-C. (1985). *L 'administration en mie/țes.* Paris. Fayard. ELSTER J. (1979), *Ulysses and the sirens,* Cambridge, Carnbridge University Press: Paris.
Maison des Sciences de rHomme. ELSTER J. (1983), *Sour grapes,* Cambridge, Cambridge University Press; Paris. Maison des
Sciences de rHomine. EMERSON R. M. (1962). „Power-dependance relations", *American Sociologica! Review,*
voi. 27. 31-40. EMERSON R. M. (1972), „Exchange theory", Partea I şi Partea a Il-a. in .T. Berger, M. Zel-
ditch *et al.* (ed.). *Sodological theories in progress.* Boston, Houghton-Mifllin. voi. 2.
38- 87. EMERY F. E., TRIST E. L. (1965), „The causal tcxture of organisational environnieuts".
Human Relations, voi. 18, 21-33; tr. fr. ,,La texture causale de ('environnement des
organisations". *Sociologie du Travail,* 1965. ETZIONi A. (1961), *A comparative anaiysis of complex organizations,* New York, The Frec
Press. EVAN W. (1966). „The organization set", in J. D. Thompson (ed.). *Approaches to organi-*
zational design, Pittsburgh. University of Pittsburgh Press. FESTINGER L. (1957), *,4 theory of cognitive dissonanre,* New York, Harper. FRIEDBERG E. (1972), „L'analyse sociologique des organisations". *Cahiers de la revue*
Pom; n° 28: ed. revăzută şi adăugită. Paris, L'Harmattan, 1987. FRIEDBERG E. (1979), *Staat undIndustrie in Frankreich,* Cahiers de 1'lMN duWissenchafts-
zentrum Berlin.
FRIEDBERG E., URFALINO P. (1984). *Le j eu du catalogue,* Paris, La Documenîation Francai se. FRIEDBERG E. (1988), „Zur Politologic von Organisationen", in W. Kiipper. G. Ortmann
(ed.). *Mikropolitik,* Opladen, Westdeutscher Verlag. FRIEDBERG E. (1990). „Generalized politica! exchange, organizational anaiysis aud public
policy", in B. Marin (ed.). *Gemralized political exchange. Antagonistic cooperation*
and integrated policy circuits, Frankfurt/Boulder. CarnpusAVestview Point. FRIEDMANN G. (1950). *Oii va le travail humctin,* Paris, Gallimard 1970. GARFINKEL H. (1967). *Studies in ethnomethodology,* Englewood CHffs, Prentice-Hall. GEORGIOU P. (1973). „The goalparadigm and notes, toward a counter paradigm", *Administrative Science Quarterly,* voi. 18. n° 3, 291-310. GHERTMAN M. *(\9%Y) Laprise de decision.* Paris, PUF-IRM.
GOFFMAN E. (l 956). *The presenlation of seif in everyday* /j/e, New York. Doubleday; îi. fr.
La mise en scene de la vie quotidienne, Paris, Ed. de Minuit. 1973, 2 voi. GOFFMAN E. (1961), *Asylums,* New York. Doubleday; tr. fr. *Âsiles,* Paris, Ed. de Minuit. 1968.

GoilLDNER A. W. (1954). *Patterns of industrial bureaucracy,* Glencoc, The Free Press.
GOULDNER A. W. (1955), *Wildcat strike,* New York, Harper.
Gouf.DNER A. W. (1959), „Organizational analysis", in R. K. Merlon *et al., Sodology today,* New York. Basic Books.
GREMION G. (1979). *Pouvoir: decideur,* Paris, Gauthier-Villars.
GREMION P. (1970). „Introducîion â l'etude du systerne poHtico-administratif local". *Sociologie du Travail,* n° 1. 51-73.
GREMION P. (1976). *Le pouvoir peripherique.* Paris. Le Seu.il. HAGE J.. AIKEN M. (1970), *Social change in complex organizations,* New York, Random House.
HANF K., SCHARPF F. W. (1978), *Interorganizationalpolicy maldng,* Beverly Hiils, Sage. HANNAN M. T., FREEMAN J. (1977), „The population ecology of organizations", *American Journal of Sociolog)',* voi. 52. 929-942. HICKSON D. J. *eî al.* (1974), ,,The culture-free context of organization structure: a tri-national comparison", *Sodology,* voi. 8. 59-81. HICKSOK D. J. (1988. ed.). „Offence and defence in organization studies: A symposiiim". *Organization Studies,* voi. 9. 1-33. HIRSCHMAN A. O. (1967). *Development projects ohserved.* Washington, Tlie Brookings Institution, HJERN B.. PORTER D, P. (1981). „Implementation structure: a new unit of administrative analysis". *Organization Studies,* voi. 2/3. 211-227. HOFSTEDE G. (1980). *Culture's consequences: internaţional differences in work-related values.* Londra. Sage.
IRIBARNE PH. (D') (1989). *La logique de l'honneur.* Paris. Le Seuil. JENSEN M. C.. MECK.LING W. H. (1976). „Theory of the firm: managerial behavior. agency costs and ownership structure", *Journal ofFbiancial Economica,* voi. 3, 305-360. JOBERT B., MliLLER P. (1987). *L 'Etat eu action.* Paris. PUF.
KATZ D.. KAHN R. (1966). *The social psychology of organizations,* New York, Wiley. KLEIN B. (1983), „Contracting costs and residual claims: the separation of ownershîp and control"..*foiimal of Law and Economics,* vo). 26, 367-374. LAWRENCE P. R., LORSCH J. W. (1967). *Organization and environment: managing differentiation and integratîon,* Cambridge. Harvard Business School; tr. fr. *Adapter Ies structures de l'entrepnse,* Paris, Ed. d'Organisation. 1974. LAWRENCE J. R., LORSCH J, W. (1969). *Developing organizations: diagnosis and action,* Reading, Addison-Wesley. LECUVER B.-P. (1988). .,Ralionalite et ideologie dans Ies sciences de rhomme. Le caş des experiences Hawthorne (1924-1933) et de leur reexamen historique", *Revue de Synthese,* 3/4, număr special: *Une histoire âei sciences de l 'homme,* 40Î ^127. LlKERT R. (1961). *New pattems of management,* New York, McGraw-Hill. LîKERT R. (1967). *The human organization: its management and values,* New York. McGraw-Hill. LlNDBLOM C, E. (1959). „The science of muddling through". *Public Administration Revitnv, voi* 19. 79-88. Louis M. R. (1981), „Culture in organizations: the need for and consequences of viewing organizations as culrure-bearing milieux", *Human Systems Management,* voi. 2, 246-258.
MARCH J. G. (ed.) (1965), *Handbook of Organizations,* Chicago. Rând McNally. MARCH J. G. (1974), „Foratechnologyoffoolishness", in H. Leavittefa/. (ed.)., *Organizations ofthefuture,* New York, Praeger Publishers. MARCH J. G. (1978), „Bounded rationality, ambiguity and the engineering of choice". *The BellJoitrnalofEconomics,* voi. 9. n° 2. MAR.CH J. G. (1988). *Decisions and organizations.* Londra. Basil Blackwell.

MARCH J. G., SIMON H. A. (1958), *Organizations,* New York, Wiley; îr. fr. *Leş organisa-tions,* Paris, Dunod, 1974.

MARCH J. G., OLSEN J. P. (1976, ed.), *Ambiguity andchoice in organizations,* Bergen, Uni-versitetsforlaget.

MARCH J. G., OLSEN J. (l 989), *Rediscovering institutions: the organizational basîs of poli-tics,* New York, The Free Press.

MASLOW A. H. (1954), *Motivation andpersonality,* New York, Harper.

MAURICE M., SELLIER F., SYLVESTRE J.-J. (1982), *Politique d'education et organisation industrielle en France et en Attemagne,* Paris, PUF.

McCLELLAND D. *et al.* (1953), *The achievement motive,* New York, Appleton-Century Grofts.

McGREGOR D. (1960), *The human side of enterprise,* New York, McGraw-Hill; tr. fr. *La dîmension humaine de l'entreprise,* Paris, Gauîhier-Villars.

McGREGOR D. (1966), *Leadership and motivation,* Cambridge, MIT Press.

McKELVEY B., ALDRICH H. (1983), „Populations, natural selection and applied organizational *scie-ace", Administrative Science Quarterly,* voi. 28, 101-128.

MERTON R. K. (1940), ,3uremicratic structure and personality", *Social Forces,* voi. 18.

MERTON R. K. (1957), „The role-set: problems in sociological theory", *British Journal of Sociology,* voi. 8, 106-120.

MEYER J. W., ROWAN B. (l 977), „Instituţional organizations: formal structure as myth and cereniony", *American Journal of Sociology,* voi. 83, 340-363.

MEYER M. W. *et al.* (1978). *Environments and organizations.* Sân Francisco, Jossey Bass.

MEYER J. W., SCOTT R. W. (1981), *Organizational environments: ritual and rationafity,* Beverly Hills, Sage.

MONGIN PH. (1984), „Modele rationnel ou modele economique de la rationalite", *Revue economique,* n° l, 9-63.

MORE T. (1984), „The new economics of organization", *American Journal of Politica! Science,* voi. 28, 739-777.

MORGAN G. (1983. ed.), *Beyond method: strategies for social research,* Beverly Hills, Sage.

MORGAN G. (1986), *Images of organizations,* Beverly Hills, Sage.

MOTTEZ B. (1971), *La sociologie industrielle.* Paris. PUF («Que sais-je?»).

MouzELisN.P. (1967), *Organization and bureaucracy,* Londra, Routledge &KeganPaul.

NORMANN R. (1971), „Organizational innovativeness: product variation and reorientaîion", *Administrative Science Quarterly,* voi. 16, 203-215.

NORMANN R. (1977), *Management for growth,* Chichester, Wiley.

OURY J.-M. (1984), *Pourune economiepolîtique de lavîgilance,* Paris, Calmann-Levy.

PADIOLEAU J.-G. (1979), *Quand la France s'enfetre. La politique siderurgîque de la France depuis 1945,* Paris, PUF.

PADIOLEAU J.-G. (1982),L'£'ta/aM *concret,* Paris, PUF.

PAGES R. (1965), „L'elasticite d'une organisation en crise de direction". *Sociologie du Travail,* n° 4.

PAGES M. (1968), *La vie affective des groupes.* Paris, Dunod.

PARSONS T. (1956), „Suggestions for a sociological approach to the theory of organizations" I şi II, *Administrative Science Quarterly,* voi. l, 63-85, 225-239.

PARSONS T. (1964), „A sociological approach to the theory of organizations", in *Structures andprocess in modern societies,* New York, The Free Press.

PENNINGS J. (1974), *Envîronment, structure and performance of complex organizations,* Toronto, VIP Congres mondial de Sociologie.

PERROW C. (1961). „The analysis of goals in complex organizations", *American Sociological Review,* voi. 26, 854-866.

PERROW C. (1965), „H°spitais: technology, sîructure and goals", in J. G. March (ed,).
Handbook of organizations, Chicago, Rând McNally, 910-971. PERROW C. (1967), „Framework for the comparative analysis of organizations", *American*
Sociologica! Review, voi. 32, 194-208.
PERROW C. (1986), *Complex organizations: a criticai essay,* New York, Random House. PFEFFER J. (1981), *Power in organizations,* Marshfieid, Pitman. PFEFFER J., SALANCIK G. R. (1978), *The externai control of organizations,* New York,
Harper & Row.
PlAGET J. (l 962), *La construction du reel chez l'enfant,* Neuchâtel, Delachaux & Niestle. PONDY L. R., FROST P. J. *et al.* (l 983), *Organizaţional symbolism,* Greenwich, Jai Press. RADNER R.. ROTHSCHILD M. (1975), „On the allocation of effort", *Journal of Economic*
Theory, voi. 10. 358-376. REYNAUD J.-D. (1989), *Leş regles dujeu: l'action collective et la regulation sociale.* Paris,
A. Colin. ROETHLISBERGER F. J.. DlCKSON W. J. *et ai* (1939), *Management and the worker,* Cam-bridge. Harvard University Press.
SAINSAULIEU R. (1973), *Leş retations de travail ă l'usine,* Paris, Ed. d'Organisation. SAINSAULIEU R. (1977), *L 'identite du travail.* Paris, Presses de la Fondation naţionale des
Sciences politiques. SAINSAULIEU R. (1987), *Sociologie des organisations et des entreprises.* Paris, Presses de
la Fondation naţionale des Sciences politiques/Dalfoz.
SAYLES R. L. (1958), *Behavior of industrial workgroups,* New York, Wiley. SCHEIN E. (1965), *Organizationalpsychology,* Englewood Ciiffs, Prentice-Hall. ScOTT W. R. (1987a), *Organizations: raţional, natural and open systems,* Englewood
Ciiffs, Prentice-Hall. SCOTT R. W. (19876), „The adolescence of instituţional theory", *Administrative Science*
Quarterly, vot. 32, 493-511.
SELZNICKP. (1949). *TVA and the grass-rools,* Berkeley. University of California Press. SlLVERMAN D. (l 970), *The theory of organizations,* Londra, Heinemann Educaţional; tr. fr.
La theorie des organisations. Paris. Dunod, 1973.
SIMON H. A. (1947). *Administrative behavior,* New York, Macmillan. 1957. SIMON H. A. (l 955), „A behavioral model of raţional choice'[1], *Quarterly Journal ofEco-*
nomics, voi. 69. 99-118. SIMON H. A. (1956). „Raţional choice and the structure of the environment", *Psychological*
Review, voi. 63. 129-138.
SIMON H. A. (1957), *Models of mân,* New York. Wiley.
SIMON H. A. (1982), *Models ofbounded rationalily,* Cambridge. The MIT Press, 2 voi. SMIRCHICH L.. CALAS M. B. (1987), „Organizational culture: a criticai assessment", in
F. M. Jablin (ed.), *Handbook of Organizational Communications,* Beverly Hills. Sage. TAYLOR F. W. (1913), *The principles ofsdentijîc management,* New York, Harper. THIBAUT J. W., KELLEY H. H. (l 959), *The socialpsychology ofgroups,* New York, Wiley. THOMPSON J. D., McEwEN W. J. (1958), „Organizational goals and environment: goal-set-
ting as an interaction process", *American Sociologica! Review,* voi. 23, 23-31. THOMPSON I D. (1967), *Organizations in action,* New York, McGraw-Hill. TULLOCK G. (1965), *The politics ofbureaucracy,* Washington, Public Affairs. VROOM V. H. (1964), *Work and motivation,* New York, Wiley. WALKER G. J., GuEST R. H. (1952), *The mân on the assembiy line,* Cambridge, Harvard
Universiîy Press.
WARREN R. (1967). „The interorganizational fieid as a focus of investigation", *Administrative Science Quarterly,* voi. 12, 396-419. WEBER M. (1920), *Wirtschafi und Gesellschafi,* Tubingen, J. G. B. Mohr; tr. fr. (fragm.)
Economie et societe, Paris, Pion, 1971.

WEICKK. E. (1969), *The social psyrhology of organizing,* Readtng, Addison-Wesley. WEiCK K, (l 976). „Educaţional organizations as loosely coupled systems", *Administrative*
Science Ouarîerly, voi. 21, 1-19. WEICK. K. (1977). „Enactment processes in organizations". in B. M. Staw, G. R. Salancik,
New direcţi om in organizational behavior. Chicago, Samt-CIair Press, 267-300. WHYTE W. F. *el al* (1955), *Money and motivation,* New York. Harper. WHYTE W. F. (1959), „An interaction approach to the theory of organizations", in
M. Haire (ed.). *Modern organizadon theory,* New York, Wiley. WILLIAMSON O. E. (1975), *Markets and hierarchies,* New Yoik, The Fiee Press. WOODWARD J. (1958). *Management and technology*. Londra, HMSO. WOODWARD J. (1965). *Industrial organization: theoty and practice,* Londra, Oxford Uni-
versity Press. WRONG D. (1967). „Tbe over-socialised conception of mân", in N. J. Demerath, R. A.
Peterson (ed.). *System, change and conflict,* New York. The Free Press. ZALEZNIK A. *et al.* (1958), *The motivation, productivily and satisfaction of workers,*
Boston. Harvard Business School. ZAN S. (1988, ed.). *Logiche di azione organizzativa,*
Bologne, II Mulino.

10DEVIANŢA

de MAURICE CUSSON

Natura devianţei

Prima abordare

Sociologii folosesc termenul pentru a desemna un ansamblu disparat de transgresări, de conduite dezaprobate şi de indivizi marginali. Pentru a da cititorului o idee concretă asupra semnificaţiei devianţei în sociologie, vom începe cu o primă clasificare ce cuprinde şapte categorii.

l/*Infracţiunile şi delictele,* încă din secolul al XlX-lea, sociologii au analizat statisticile criminalităţii. Mai tîrziu, ei au realizat lucrări referitoare la omucidere, furt, infracţiuni ale gulerelor albe, hoţi profesionişti, bande de tineri delincvenţi...

21 Sinuciderea este, după apariţia celebrului studiu al lui Durkheim, o tema importantă a sociologiei devianţei.

3/ *Consumul de droguri* şi lumea toxicomanilor îi interesează pe sociologii care au studiat aspectele sociale ale consumului de marijuana, haşiş, opiacee, cocaină, alcool etc.

4/ *Transgresiunile sexuale.* Prostituţia, homosexualitatea şi pornografia au făcut obiectul a numeroase lucrări. Există şi sociologi americani care includ adulterul şi celelalte forme de sexualitate extraconjugala în capitolul devianţeîor sexuale.

5/ *Devianţele religioase.* Sociologii, ca şi istoricii, îşi manifestă interesul pentru vrăjitorie, erezii şi sectarism religios.

6/ *Bolile mentale* au fost şi ele analizate din punct de vedere social. Au fost abordate originea socială a anumitor simptome psihice, răspîndirea tulburărilor mentale şi lumea sociala a azilurilor.

l! Handicapurile fizice. Unii sociologi au studiat relaţiile tensionate cave pot fi observate în momentul interacţiunii persoanelor „normale" cu cele surde, nevăzătoare, obeze, handicapate...

Este oare oportun sa se includă în devianţă lucruri atît de diferite cum sînt omuciderea şi surditatea? înainte de a răspunde la această întreba re, trebuie mai întîi sa subliniem că în universul devianţei există o grada ţie, de la perfect voluntar la involuntar. Inspirîndu-ne din Merton (1971, pp. 829-831), din Moscovici (1976) şi din Montanino şi Sagarin (1977), putem distinge patru categorii de devianţi, de la cel mai mult Ia cel mai puţin voluntar. \ *â*

l/*Devianţii subculturali.* Merton vorbeşte **în** această privinţă de non-conformişti, iar Moscovici de minorităţi active. Ne aflam în faţa unor indivizi care pun deschis în discuţie legitimitatea normelor pe care le violează. Ei se străduiesc sa promoveze norme şi valori substituente şi militează în acest sens. Teroriştii, disidenţii şi membrii sectelor religioase aparţin acestei categorii de devianţi care îşi asuma devianţa şi îi revendică legitimitatea.

21 Transgresării sînt devianţi care violează deliberat o norma a cărei validitate o recunosc. Ei nu acţionează din principiu, ci din interes, din oportunism sau se lasă pradă pasiunii sau concupiscenţei. Majoritatea delincvenţilor sînt simpli transgresori: ei violează norme cărora nu le neagă cu adevărat legitimitatea.

3/ *Indivizii cu tulburări de comportament*- Aici pătrundem într-o zonă intermediară, unde caracterul voluntar al actului nu este nici clar acceptat, nici exclus. Astfel, alcoolicii şi toxicomanii acţionează, cel puţin în primele faze ale evoluţiei lor, în mod voluntar, dar dacă se instalează dependenţa, ei încetează de a mai fi complet liberi. De asemenea, există tulburări mentale, cum ar fi nevroza, sociopatia, tulburările de caracter, la care este dificil să separăm latura de compulsiune de latura de determinare.

4/ *Handicapaţii,* Cînd discutăm despre surzi, orbi, cocoşaţi, paraple-gici, debili şi bolnavi mentali ale căror tulburări rezultă dintr-o leziune organică, părăsim domeniul acţiunii voluntare. Unii sociologi au fost preocupaţi de modul în care se desfăşoară interacţiunea dintre handicapaţii fizici şi persoanele aflate în anturajul lor. Goffman (l 963) a consacrat o carte întreagă stigmatizării şi strategiilor relaţionale care iau naştere între handicapaţi şi oamenii ce se consideră normali. Nu ni se pare totuşi oportun sa introducem aceste fenomene în domeniul devianţei. In acest capitol, ne vom concentra atenţia în mod esenţial asupra formelor de devianţa cel mai des studiate în sociologie: infracţiunile, sinuciderile şi toxicomaniile.

Definiţie

Devianţa este ansamblul conduitelor si stărilor pe care membrii unui grup le judecă drept neconforme cu aşteptările, normele sau valorile lor si care, în consecinţă, riscă să trezească din partea lor reprobare şi sancţiuni.

Se poate spune că sociologul consideră ca deviante acţiunile şi felurile de a fi care sînt râu văzute si sancţionate de majoritatea membrilor unui grup. Aceasta definiţie nu este lipsită de ambiguităţi. Ne vom da silinţa sa le risipim, conştienţi fiind de faptul ca este aproape imposibil sa formulezi o definiţie a devianţei care sa fie total transparentă.

Aşteptări, norme si valori. Devianţa apare de la bun început ca o activitate ce dezamăgeşte o aşteptare, ce violează o norma socială sau neaga o

valoare. Noţiunea de devianţa presupune existenţa unui univers normativ. Nu am putea vorbi despre criminal, eretic, nebun sau pervers daca nu am avea în prealabil idei destul de clare despre ceea ce este drept şi nedrept, adevărat şi fals, normal şi patologic, bine şi rău. Un act deviant este mai întîi un act blamat şi el nu ar fi astfel dacă nu am avea de la început o concepţie despre ce este sau nu blamabil.

Cu toate acestea, universul normativ al unui grup nu este decît arareori un ansamblu omogen şi uşoi de identificat. Majoritatea aşteptărilor sînt implicite şi schimbătoare. Dacă anumite norme sînt necontestate, altele sînt acceptate de unii şi recuzate de alţii. In sfîrşit, grupul de referinţă este adesea dificil de circumscris într-o lume în care cei mai mulţi indivizi aparţin simultan mai multor unităţi sociale cu norme foarte diferite. Deci se poate afirma că distincţia dintre devianţa şi nondevianţa risca să fie problematică şi variabilă.

Interacţiunea. Durkheim (1893, p. 48) spunea despre infracţiune: „Nu o condamnăm pentru ca este o infracţiune, dar este o infracţiune pentru că o condamnăm." Acest lucru este valabil şi pentiu devianţa: sociologul considera că un act este deviant pentru ca este dezaprobat. Devianţa este în mod esenţial produsul judecării unei conduite sau a unui fel de a fi. Ea nu este ca atare o proprietate inerentă unor comportamente, ci o calitate atribuită de anturaj (Erikson, 1966, p. 6). Criteriul major al devianţei este deci reacţia pe care o provoacă: mustrare aspră, sarcasm, condamnare, denunţare, izolare, ostracizare, tratament obligatoriu, privare de libertate, execuţie... Cînd un act judecat altădată ca deviant nu mai provoacă reacţii, înseamnă că a încetat sa mai fie deviant. Noţiunea de devianţa nu poate fi înţeleasă în afara interacţiunii deviantului cu aceia care îl judecă.

Distribuţia. Normalitatea şi devianţa sînt noţiuni care vehiculează un sens statistic. Ideea este următoarea: conduitele normale sînt frecvente şi actele deviante sînt rare. Să mergem mai departe: cu cît un act este mai deviant, cu atît el este mai rar. Din acest punct de vedere, analiza lui Wilkins (1964) a fost deplin acceptată atît în sociologia devianţei, cît şi în criminologie. Autorul îsî reprezintă distribuţia comportamentelor morale pe o curba Gauss, ca aceea curent utilizată pentru descrierea rezultatelor testelor de inteligenţa. La una din extremităţile distribuţiei se află un număr foarte mic de comportamente criminale (sau rele, condamnabile, perverse etc.), la cealaltă, o cantitate foarte mică de conduite extrem de bune, virtuoase, admirabile. La mijloc, se situează masa conduitelor obişnuite, nici foarte bune, nici foarte rele. Intensitatea devianţiei variază invers proporţional cu frecventa sa, pentru ca este imposibil ca, în cadrul unui grup, oamenii să condamne cu indignare extremă acţiuni condamnabile cu caracter frecvent. Erezia protestantă fiind condamnata cu putere de majoritatea catolica din secolul al XVI-lea, sîntem autorizaţi să credem că ea reprezenta,

pentru acea epocă, o forma de devianta. Dar din momentul în care un procent tot mai mare de germani sau de englezi se declară protestanţi, protestantismul devine din ce în ce mai puţin deviant. Cu cît numărul adolescenţilor fumători ocazionali de marijuana este mai mare, cu atît acest comportament va părea mai puţin condamnabil, cu atît va fi mai puţin deviant. O activitate nu poate fi deopotrivă obişnuită şi devianta. Devianta în sens sociologic se aseamănă cu devianta în sensul statistic de abatere de la tendinţa centrală a unui grup, cu deosebirea ca ceea ce este sociologic deviant este în mod necesar şi dezaprobat. Devianta este o diferenţa perceputa negativ. Relaţia necesară dintre devianta şi raritate se explică nu numai prin faptul că este dificil să dezaprobi cu tărie practici curente, dar şi prin aceea că majorităţile sfîrşesc, mai devreme sau mai tîrziu, prin a-şi impune criteriul lor de normalitate.

Relativitatea şi universalitatea devianţei

Pentru a sublinia relativitatea criteriilor pe baza cărora facem distincţia dintre drept şi nedrept, Pascal scria: „furtişagul, incestul, uciderea copiilor şi a taţilor, toate au avut locul lor printre acţiunile virtuoase". Astăzi relativitatea devianţei este unul din locurile comune ale sociologiei.

Mai întîi, este important sa se evite anumite confuzii. Cînd afirmăm că devianta este relativă, acest luciu poate însenina trei lucruri foarte diferite:

l/ Un act va fi condamnat dacă este pus într-o anumită situaţie şi nu va fi în alte împrejurări. Să luam exemplul unui bărbat si al unei femei care fac dragoste. Această activitate va părea perfect normala dacă ea se desfăşoară într-un dormitor şi dacă femeia consimte. Ea va fi judecata ca indecentă dacă actul sexual are loc în plină zi, într-un parc public. Iar dacă femeia nu consimte, bărbatul riscă să fie urmărit pentru viol. Se înţelege de Ia sine că un act nu poate fi izolat de situaţia în care el se produce, dacă dorim sâ-i descoperim sensul şi calitatea.

2/Un act va fi sau nu deviant în funcţie de statutul sau rolul autorului său. într-o societate în care sinuciderea este dezaprobată, se poate întîmpla ca un căpitan care a acceptat să piară în timpul naufragiului vasului său să fie decorat postum. A omorî este o crimă extrem de grava, dar nu şi pentru soldatul aflat în război.

3/ In sfirşit, devianta va depinde de contextul normativ în care apare. Ceea ce este condamnat în sinul unei culturi sau într-o epoca este adesea tolerat în alta parte sau în alte vremuri. Trebuie să ne oprim mai mult asupra acestui aspect al problemei, datorită importanţei sale în cadrul dezbaterilor contemporane.

Drogurile, aflate astăzi în afara legii, par să fi fost foarte bine acceptate-! în alte timpuri. Arabii au tolerat consumul de haşiş timp de secole, în se-.-colul al XlX-lea şi la începutul secolului al XX-lea, morfina era folosita ca medicament, dar şi pentru efectele sale psihoactive. în Statele Unite, se estimează ca, la începutul secolului, numărul morfmomanilor care îşi întreţineau dependenţa cu medicamente vîndute în farmacii era între 200 000 şi 500 000. Printre ei se aflau mai mulţi medici (Clausen, 1971, pp. 185-187). Ca urmare a campaniei de denunţare a narcomaniei, în 1914 apare o lege care blochează accesul legal la opiacee şi care îi împinge pe narcomani în ilegalitate. Atitudinile sociale faţă de tutun au cunoscut şi ele fluctuaţii puternice, în urmă cu două secole, mai multe ţări, printre care Rusia, dădeau legi foarte dure care vizau reprimarea tabagismului. Apoi s-a instalat tole-» ranţa. în sfîrşit, de cîţiva ani, se observă o revenire a intoleranţei faţa de[1]-ţigări, mai ales în America de Nord. Altădată, Biserica catolică refuza în-} mormîntarea creştinească a sinucigaşilor, iar autorităţile civile le confis-,[1], cau bunurile. O dată cu creşterea duratei medii de viaţă, se instalează o to- *i* leranţă din ce în ce mai mare faţă de sinucidere, mai ales daca este vorba *ţ* de batrîni. în anumite provincii ale subcontinentului indian, cînd un bărbat-^ de seamă murea, văduva sa era obligată să îl urmeze în moarte.

Relativismul — adică poziţia conform căreia norme si valori sînt varia-1

. ' «

bile şi depind de fiecare societate — este o atitudine necesară sociologului^ ce vrea să înţeleagă un grup din care nu face parte. Relativismul este in-!V clus în bagajul său metodologic. Cercetătorul are nevoie de el pentru a| evita judecarea diverselor culturi prin prisma propriului său sistem cultu-| ral. Dar de aici şi pînă la concluzia că totul este relativ este un pas greu de^ făcut. Daca acceptăm că toate fiinţele umane aparţin aceleiaşi specii, nu putem să excludem posibilitatea existenţei a ceva universal în atitudinile membrilor speciei faţă de devianţă.

Existenţa unor judecăţi creatoare de devianţă este un fapt universal, în sensul ca în toate grupurile umane cunoscute au existat conduite blamate şi sancţionate. Dacă natura a ceea ce este considerat drept devianţă variază enorm, fenomenul devianţei este prezent pretutindeni. Intr-un pasaj foarte cunoscut referitor la distincţia dintre normal şi patologic, Durkheim (1895, p. 65 s) reamintea ca în toate societăţile umane găsim oameni care îşi atrag represiunea penală. Infracţiunea îi apărea lui Durkheim ca un fapt de sociologie normală, deoarece face parte integranta din viaţa în societate. In măsura în care solidaritatea socială cere tuturor să împărtăşească anumite sentimente colective, tolerarea actelor care lovesc puternic în acestea ar pune în discuţie un liant social esenţial. Deoarece este imposibil ca toţi membrii unui grup să împărtăşească sentimentele colective cu aceeaşi intensitate, vor exista unii care vor comite acte judecate ca ofensa- ' toare de ceilalţi şi care se vor vedea astfel condamnaţi la o sancţiune pena-

la. Un argument asemănător este valabil şi pentru devianţă. în cadrul interacţiunii indivizilor ies la suprafaţă aşteptări reciproce, valori împărtăşite şi norme, adică reguli care fixează ceea ce flecare „trebuie sa facă, trebuie sa admită şi poate să ceară" (Weil, 1956, p. 36). Oamenii nefiind identici, este inevitabil ca unii să încalce anumite reguli. Şi atunci, aceia care suit convinşi de necesitatea regulilor, nu vor putea sa se abţină să-şi manifeste dezaprobarea. Sancţiunea impusa deviantului nu este decît consecinţa ataşamentului faţa de o normă socială. Devianţă este cealaltă faţa a normei.

Universalitatea devianţei nu este numai formala. Ea apare şi într-un număr restrîns de acte care, cu foarte rare excepţii, au fost întotdeauna şi pretutindeni prohibite. Conduitele universal reprimate sînt în număr de patru (Clifford, 1977; Cohen, 1966, p. 35; Cusson, 1983, pp. 294-296):

l/ *incestul* dintre mamă şi fiu, tata şi fiica, frate şi sora[1];
2/ *răpirea şi violul* unei femei căsătorite;
3/ *omorul,* mai precis actul de a omorî voluntar un membru al propriului grup;
4/ *furtul.*

Judecăţile creatoare de devianţă apar pretutindeni unde fiinţele umane sînt în interacţiune durabila şi oriunde există o înţelegere în vederea introducerii formale a unui acelaşi mic nucleu de acte.

în societăţile pluraliste, controversele privind ceea ce este drept şi nedrept, acceptabil şi inacceptabil, bine şi rău sînt atît de numeroase şi vii, încît sfîrşim prin a crede ca totul, absolut totul, este relativ. Dai' aceasta ar însemna să uităm ca exista întrebări excluse din dezbatere. Ar trebui oare tolerat incestul tata-fiicâ? Trebuie oare sa dezincriminăm omorul, violul, furtul? Aceste întrebări nu sînt dezbătute cu seriozitate, deoarece nici o persoană cu bun-simţ nu se îndoieşte de răspuns.

Devianta, o construcţie sociala

într-un pasaj de multe ori citat, Becker (1963, p. 8) scria: „Grupurile sociale creează devianţă prin stabilirea de reguli a căror încălcare constituie o devianţă şi prin aplicarea acestor reguli unor indivizi etichetaţi ca «outsideri»." Acest text permite două interpretări. Conform celei dintîi, însăşi existenţa devianţei presupune reguli şi judecăţi aplicate celor care le încalcă. Acest aspect este indiscutabil: el decurge din chiar definiţia devianţei. Conform celei de-a doua interpretări, devianţă este o creaţie artificială, pentru că este produsul unui proces de definire arbitrar. Această

1. Egiptul antic ne aduce excepţia cea mai cunoscută de la această regulă, în familia faraonică, căsătoria dintre frate şi soră era legitimă şi. în fapt, mai mulţi faraoni s-au căsătorit oficial cu sora lor. Totuşi, căsătoria faraonului cu mama sa sau fiica sa era prohibită.

concepţie este aceea care a prevalat la criminologi ca Landreville (1986, p, 20) şi Ia numeroşi sociologi ai devianţei, între care mai ales Douglas şi Walker (1982, p. 23). După aceştia, pici un comportament nu este intrinsec deviant; el devine astfel numai dacă ne hotărîm sa-i aplicăm această etichetă. Un grup în poziţie de forţa izolează un act, îl reconstruieşte astfel încît apare drept condamnabil sau patologic şi, în final, se ajunge la o perversiune, o crimă, o imoralitate sexuală, o toxicomanie etc. Subiectivitatea acestui proces de reconstrucţie este astfel subliniată. Un individ nu devine deviant decît daca comportamentul său a făcut obiectul unei anumite interpretări, însoţită de o judecată de valoare. Acest lucru îl făcea pe Simmons (l 969) sa afirme ca devianţa, ca şi frumuseţea, se află în ochii celui care o priveşte.

Conform acestei concepţii, puterea este deopotrivă condiţia şi miza creării devianţei. Trebuie să ocupi o poziţie dominantă pentru a reuşi să îţi impui propria concepţie despre bine şi râu, normal şi patologic. Simultan, în timpul luptelor pentru putere, etichetarea poate servi la discreditarea şi marginalizarea adversarului. Un candidat la preşedinţia Statelor Unite este pierdut dacă se reuşeşte să i se aplice eticheta de desfrînat.

In *A supraveghea şi a pedepsi,* Foucault (1975 [1997]) prezintă o teza care se înscrie în această viziune asupra lucrurilor. El sugerează că funcţia adevărată a închisorii nu este de a suprima infracţiunile, ci de a asigura gestionarea lor prin operarea unei distincţii între ilegalism şi delincventa.

„In locul afirmaţiei ca închisoarea da greş în acţiunea de reducere a criminalităţii trebuie, poate, sa aşezăm ipoteza conform căreia închisoarea a izbutit de minune sa producă delincventa, tip special, formă politic şi economic mai puţin periculoasă — şi, la limita, chiar utilizabilă — de ilegalism; sa-i producă pe delincvenţi, mediu în aparenţă marginal, însă controlat de la centru; să-1 producă pe delincvent ca subiect patologizat." (p. 401).

Intr-adevâr, continuă Foucault, delincventul care iese din închisoare este relativ inofensiv: trecut în fişiere, controlat de poliţie, izolat, prezentat ca redutabil, se vede silit să-şi regăsească semenii şi sa recurgă la forme artizanale de ilegalism; ocazional, el poate servi de informator, denunţător sau provocator. Simultan, îndreptând atenţia spre delincventă -— ilegalism devenit vizibil —, închisoarea permite trecerea peste anumite infracţiuni ce se preferă a fi tolerate. Penalitatea devine atunci „o modalitate de a gestiona ilegalismele, de a trasa limite de toleranţă, de a oferi cîmp liber unora şi de a face presiuni asupra altora" (p. 396).

Argumentul lui Foucault se bazează pe ideea conform căreia închisoarea nu are nici un efect asupra criminalităţii. Deşi această teză este bine primită în anumite medii, ea este departe de a fi demonstrată. Nu putem imputa creşterea criminalităţii în secolul al XlX-lea eşecului închisorii, aşa cum o face Foucault, deoarece probabilitatea încarcerării pentru o anu-

mita infracţiune a avut tendinţa să scadă în secolul al XlX-lea (ca de altfel şi în secolul XX).

Lucrările cele mai riguroase (de exemplu Sampson, 1986) arată ca, în condiţii altminteri egale, variaţia criminalităţii este invers proporţională cu probabilitatea încarcerării. Teza eşecului închisorii nu este unanimă nici printre cercetători, nici printre membrii aparatului judecătoresc. Aceştia din urmă nu sînt nemulţumiţi de faptul ca au la dispoziţie soluţia carcerala cfnd trebuie să îi judece pe marii criminali. Si ei pronunţă pedepse cu închisoarea nu numai pentru a-i descuraja sau neutraliza pe criminalii aparent periculoşi, dar şi pentru a-şi exprima dezaprobarea faţă de infracţiuni atît de grave, încît o pedeapsă mai blînda decît încarcerarea ar apărea ca un gest de complezenţă.

După cum explică Boudon (1986), Foucault comite o eroare de metodă cînd explică menţinerea închisorii printr-o funcţie nedorită, şi anume aceea de a fabrica această forma comoda de ilegalism care este delincventa. Şi daca cumva acesta a fost scopul urmărit, secretul a fost bine păstrat. Dar este puţin verosimil ca „adevăratul" scop al unei instituţii, atît de importantă şi atît de controversată cum este închisoarea, să fi rămas ascuns mai mult de un secol.

Dacă devianţa nu este nimic altceva decît consecinţa unor judecăţi de valoare gratuite şi a unor decizii arbitrare, ea nu ar avea nici realitate proprie, nici specificitate. Deci interesul ştiinţific *al* unei discipline consacrate studiului devianţei devine nul. Astfel se explică declinul criminologiei şi sociologiei devianţei din anii şaptezeci. Ea a fost atunci înlocuită de sociologia reacţiei sociale. Era normal să apară dezinteresul pentru un obiect ce părea artificial şi lipsit de consistenţă. Deci mulţi 1-au abandonat. Dar cum poate fi definită reacţia socială dacă nu prin referire la aceasta devianţă, despre care se spune ca nu are o realitate proprie? Un studiu interacţionist al devianţei şi al reacţiilor pe care ea le provoacă este posibil cu condiţia de a putea defini ambii termeni, iar şi unul şi celalalt să aibă suficientă realitate pentru a putea vorbi de acţiune reciprocă. Daca devianţa este un construct social pur şi dacă devianrul nu este decft produsul etichetării, obiectul se dizolvă în reacţia socială şi nu mai rămîne de studiat decît aceasta din urmă. Dar în cazul acesta ne fixăm un obiect de studiu foarte curios: acţiunea unui grup care îşi creează integral propriii duşmani pentru a-i ataca ulterior; atacul lui Don Quijote asupra fantasmelor pure.

Sensul sau nonsensul reacţiei sociale

în modul cel mai natural, majoritatea sociologilor devianţei au fost puşi în situaţia de a vedea reacţia sociala cu ochii devianţilor pe care îi studiau. Pentru a-şi scrie cartea *Asylums,* Goffman (1961) frecventează timp

de un an un spital psihiatric; el fraternizează cu pacienţii şi încearcă să descopere modul în care aceştia percep instituţia. Cartea sa este scrisă pe baza cadrului de referinţa al bolnavilor. H. Becker a fost în tinereţe acompaniator de balet şi, cînd avea ocazia, fuma puţina marijuana împreună cu colegii săi. Descrierea acestui mediu va da naştere cârtii *Outsiders* (1963). Multe lucrări de sociologie a devianţei au la bază întrevederi realizate cu delincvenţi, homosexuali, prostituate etc. şi încearcă să prezinte viziunea acestora asupra situaţiei, în aceste condiţii, nu este defel surprinzător că subiecţii astfel studiaţi sînt prezentaţi în termeni fie simpatici, fie neutri. In acest sens, însuşi cuvîntul deviant este foarte util. Mai există şi alte cuvinte care servesc Ia minimalizarea problemelor puse de devianţă: infractor, situaţie problemă, act considerat indezirabil, cultură a drogului... Dar neutralitatea care stă atît de bine omului de ştiinţă este rezervată deviantului. Cînd trebuie descrisă reacţia sociala, judecăţile de valoare abundă: ea ar fi gratuita, parţială, subiectivă, discriminatorie, represivă, intolerantă. Archer (l 985., p. 751) evoca reacţia victoriană faţă de devianţă sexuala în termeni care nu sînt tocmai neutri: ea ar fi *fostjîerce/y monogamist {înverşunat monogamista), narrowly procreative (strict procreatoare).* Asimilarea unei reacţii oarecare unei vînători de vrăjitoare este o tehnică retorică utilizată în mod obişnuit în această literatură. Aşa cum subliniază Gassin (1988, p. 52), în criminologie această atitudine duce la o banalizare a crimei şî la o dramatizare a reacţiei sociale.

Interesul sociologiei penale este limitat, daca aceasta se mulţumeşte să reia judecăţile devianţilor asupra judecăţilor creatoare de devianţă. Din fericire, lucrările vizînd direct reacţiile sociale au contribuit la lărgirea perspectivei noastre. Astfel, în criminologie s-au înmulţit cercetările privind deciziile de a denunţa o crimă, deciziile poliţieneşti, deciziile de începere a urmăririi şi de alegere a pedepsei. (Un excelent bilanţ al acestor lucrări a fost publicat sub forma de carte de Gottfredson si Gottfredson în 19SO.) Rezultatele acestor cercetări sînt extraordinar de convergente. Ele permit avansarea ideii că, în general, deciziile penale sînt luate ţinîndu-se seama de trei factori:

l/ Cu cit delictul este mai grav, cu atît este mai mare probabilitatea ca victima să reclame Ia poliţie, ca poliţistul să îi aresteze pe suspect şî ca judecătorul să pronunţe o pedeapsă severă. Să semnalăm, de asemenea, ca cercetările privind percepţia gravitaţii diverselor delicte conchid că, de la o clasa socială la alta, şi de la o ţara la alta, exista un consens unanim marcat în perceperea gradului de gravitate a crimelor, mergînd de la asasinat pîna Ja furtul cel mai benign (SeJJin şi Wolfgang, 1964; Normandeau, 1970;Miethe, 1982).

21 Cu cît antecedentele judiciare ale unui delincvent sînt mai importante, cu atît probabilitatea arestării şi urmăririi va fi mai ridicată. In etapa

sentinţei, severitatea pedepsei este puternic influenţată de delictele trecute. Cu alte cuvinte, recidiviştii sînt trataţi mai dur decît delincvenţii aflaţi la prima condamnare.

3/ Exista o mai mare tendinţă spre toleranţa şi clemenţă cînd delincventul este o ruda sau un prieten al victimei, decît atunci cînd este un străin.

Pe scurt, delictele care trezesc cele mai vii reacţii din partea cetăţenilor, poliţiştilor şi magistraţilor se deosebesc prin importanţa prejudiciilor cauzate. Pe de alta parte, delincvenţii care au şansele cele mai mari de a ft etichetaţi şi pedepsiţi sînt aceia care nu se aflǎ la prima faptă şi au atacat necunoscuţi. Reacţia penală nu este întotdeauna gratuită şi artificială. Adesea, ea provine din dorinţa de a face faţă unor acţiuni condamnabile care pun probleme serioase sau unor indivizi care încalcă legile în mod repetat, într-un context în care presiunile persoanelor apropiate nu se pot exercita.

Devianţa nu este o construcţie sociala complet fantezistă. In majoritatea cazurilor, judecăţile ce creează devianţa sînt reacţii la acte care îl victi-mizeaza pe celălalt, care îi perturbă serios pe cei apropiaţi deviantului sau care îl afectează grav chiar pe deviant. Există într-adevar un „dat" anterior „constructului". Sinuciderea nu este pur şi simplu un act pe care suflete caritabile s-au hotărît sa îl dezaprobe, ea este mai întîi de toate un act auto-distructiv. Violul nu este numai o infracţiune faţă de Codul Penal, ci şi un atentat care lasă sechele grave. Narcomania nu înseamnă numai consumul ilicit de droguri, ci şi absorbţia unei otrăvi cu efecte devastatoare asupra narcomanului. In concluzie, reacţiile la devianţa nu pot fi reduse la consideraţii utilitare. O agresiune neprovocată nu şochează numai victima, ea indignează şi terţe persoane care nu sînt direct afectate.

Unitatea si diversitatea fenomenului

Prima dificultate de care se izbeşte sociologul care investighează cauzele devianţei se refera la însuşi obiectul explicaţiei sale: pentru diversele acte deviante există o cauzalitate comună. Definiţia sociologică a devianţei fiind esenţialmente formală, un răspuns pozitiv nu vine de la sine. Şi, *a priori*, un astfel de răspuns este puţin verosimil. Cum este posibil ca nişte conduite atît de diferite unele faţă de altele, cum sînt furtul, prostituţia, agresiunea sau toxicomania, să aibă aceleaşi cauze? Si cu toate acestea, ipoteza nu poate fv complet exclusă cînd vedem în ce măsura diverse forme de devianţa au tendinţa de aglutinare.

Astfel, devianţa şcolară merge mîna în mînă cu delincventa juvenilă, corelaţiile dintre aceste două variabile fiind atît de puternice încît cu greu —.*• *c,* /licnr.iate. La şcoala, tinerii delincvenţi sînt indisciplinaţi, agitaţi, tri-

şeaza; ei sînt adesea expulzaţi din clasa sau şcoala şi chiulesc (S si E Glueck, 1950; Malewska şi Payre, 1973; West şi Farrington, 1973- Fre-chette şi LeBlanc, 1987).

Delincvenţii recidivist! nu sînt decît rareori specialişti. Majoritatea trece fără tranziţie de la furtul benign la furtul grav, de la vandalism la violenţa, de la viol la vînzarea de droguri. Această trăsătura explică de ce cri-minologii nu au reuşit să se înţeleagă asupra unei tipologii a delincvenţilor bazata pe natura delictului. Indivizii care se dedau furtului comit adesea agresiuni şi nu refuză traficul de droguri sau, dacă se prezintă ocazia, violul (West si Farrington, 1977, p. 107; Conklin, 1981, p. 354; Klein, 1984; Frechette şi LeBlanc, 1987, pp. 118-128).

Legătura strînsâ dintre delincventă şi toxicomanii (inclusiv alcoolis mul) este unul din elementele cele mai bine stabilite de criminologie. Nu mai puţin de 78% din deţinuţii penitenciarelor americane au folosit deja un drog ilegal; procentul echivalent pentru populaţie, în general, este de 37%. Printre aceşti deţinuţi se aflã şi de trei ori mai mulţi alcoolici decît printre americanii de mijloc (Departamentul de Justiţie al SUA, 1988). La delincvenţi, alcoolismul este un factor de recidivă. Tinerii delincvenţi con sumatori de droguri şi de alcool sînt mai numeroşi decît colegii lor care respectă legea. Din chestionare de autoconfesiune rezultă corelaţii între furt şi consumul de droguri, care sînt întotdeauna pozitive (West si Far- • rington, 1977, pp, 45-54; Caplan, 1973, p. 232; Ross şi Lightfoot, 1985, pp. 20-21). De cîţiva ani, poliţiştii din unele oraşe americane au făcut ana liza urinei la persoanele arestate pentru delicte importante, dar nelegate direct de droguri. A rezultat că între 58 şi 74% au reziduuri de cocaină sau heroină în organism (Kaplan, 1988). Doi deţinuţi din cinci recunosc că au fost sub influenţa unui drog ilegal sau a băuturilor alcoolice în momemtul comiterii delictului. Frecvenţa activităţii infracţionale variază o dată cu ni velul consumului de heroina (Gropper, 1985; Departamentul de Justiţie al SUA, 1988). /

Ideea conform căreia ar exista o relaţie inversă între *sinucidere* şi *omucidere* a făcut sa curgă multă cerneală, pentru ca în final să fie respinsă de Durkheim (1897, p. 386 s). Adesea, rata sinuciderilor variază independent de rata omuciderilor; totuşi, în SUA se observa relaţii destul de strinse între aceste două tipuri de devianţâ. Grupul cu rata cea mai ridicată de omucideri, tinerii negri de sex masculin care trăiesc în mediul urban, are si cele mai ridicate rate de sinucidere, între 1920 şi 1980, curba sinuciderilor şi cea a omuciderilor evoluează paralel (Chesnaîs, 1981, p. 203; Hendin, 1982, p. 86; Holinger *et al,* 1987, p. 86).

Raporturile dintre toxicomanie şi sinucidere sînt de asemenea strânse. Sinuciderile şi tentativele de sinucidere sînt foarte frecvente la persoane care consumă substanţe psihotrope (Diekstra si Moritz, 1987, p. 22).

Nu intenţionăm să sugerăm ca toate formele de devianţa merg în paralel, căci există unele care evoluează independent de celelalte. Este mai ales cazul bolilor mentale şi al furtului între care se pare ca există legături foarte subtile. Si de asemenea, a! sectarismului religios ce pare a ţine de o cu totul alta dinamica decît tipurile de devianţa evocate anterior. Tendinţa diverselor devianţe de a se aglutina este valabilă mai ales pentru furt, violenţă, toxicomanie, alcoolism şi sinucidere.

Aceasta atracţie dintre devianţe are mai multe explicaţii. Furtul merge mînâ în mmă cu violenţa pentru ca aceasta din urma este un mijloc rapid de însuşire a bunului altuia şi pentru că unele victime sînt gata să recurgă la forţă pentru a-şi apăra proprietăţile. Alcoolul reduce inhibiţiile, deci nu este surprinzător că beţivii folosesc un stil jignitor de adresare şi ajung să lovească şi să rănească pe cei din jur. Un toxicoman ajunge uşor vînzâtor de droguri; daca face parte dintr-o reţea, el poate fi antrenat într-o succesiune de reglări de conturi. Cercetări realizate la New York, Baltimore şi în California atestă faptul că frecvenţa furturilor variază o data cu nivelul toxicomaniei, ceea ce ne permite sa credem ca un consum mare de heroină acţionează ca un accelerator asupra furturilor. De pildă, narcomanii din Harlem care consuma zilnic heroină comit de cinci ori mai multe furturi calificate şi spargeri decît consumatorii accidentali- Cînd un delincvent consumator de heroină îşi reduce consumul de drog, numărul de delicte comise anual scade substanţial (Gropper, 1985; Departamentul de Justiţie al SUA, 1988, p. 50). Cu toate acestea, afirmaţia că drogul conduce la crimă nu este decît un adevăr parţial, căci majoritatea narcomanilor americani arestaţi de poliţie şi-au început activitatea de delincventa *înainte* de a fi consumat droguri (Departamentul de Justiţie al SUA, 1988, p. 51). Probabil că legaturile strînse dintre toxicomanie şi furt nu se datorează doar faptului că între ele există o legătură de cauzalitate, ci şi unor factori comuni ce acţionează asupra amîndurora. Această ipoteză cîştigâ în verosi-militate, daca acceptăm că cercetările ce compaia grupurile de delincvenţi toxicomani cu cele de delincvenţi netoxicomani nu permit relevarea unor diferenţe semnificative în planul personalităţii, atitudinilor şi al vieţii familiale (Bennett, 1986, p. 86).

Cele trei elemente descrise mai sus, şi anume primul: polivalenţa delincvenţilor recidivişti, al doilea: legăturile foarte strînse între devianţa şcolara şi delincventa juvenila şi cel de-al treilea: corelaţiile dintre furt, agresiune, sinucidere şi toxicomanie, ne fac sa credem ca la anumiţi indivizi există o predispoziţie pentru devianţa, manifestată prin transgresiuni polimorfe.

Criminologii au realizat numeroase cercetări în cursul cărora au comparat delincvenţii şi nedelincvenţii. Rezultatul este ca propensiunea către comiterea diverselor delicte prezintă diferenţe inter individuale destul de

marcate şi relativ stabile. Stabilitatea acestor diferenţe este destul de ridicată, recidiva fiind previzibila pîna la un anumit punct. Daca admitem ca indivizii cu o puternică înclinaţie pentru infracţiune au şi tendinţa de a fi devianţi în alt domeniu decît cel al delincventei propriu-zise, pare legitim sa se vorbescă despre *înclinaţia pentru devianţa* pentru a desemna aceasta propensiune relativ stabilă către înfăptuirea de acte deviante foarte diverse, ce îi caracterizează pe anumiţi indivizi. O întreagă tradiţie de cercetare în criminologie ne obliga sa tragem concluzia că la anumiţi indivizi există o virtualitate difuza susceptibilă de a se actualiza într-un mare număr de comportamente condamnate, care includ diferitele manifestări ale delincventei, toxicomania, violenţa şi sinuciderea; intensitatea acestei înclinaţii pentru devianţa variază mult de la un individ la altul.

Una din sarcinile teoriei devianţei este de a explica această înclinaţie care se traduce prin transgresiuni polimorfe. Cu toate acestea, astfel obţinută, explicaţia va fi în mod sigur aspecifica. Pare imposibil să propui o teorie care să explice concomitent predispoziţia difuza pentru devianţa şi manifestări atît de diferite cum sînt furtul, agresiunea, sinuciderea sau abuzul de droguri. Aceste acte fiind intrinsec diferite, ai' fi de dorit explicaţii specifice. Trebuie deci să distingem două niveluri de interpretare; la primul, va trebui să se spună de ce anumiţi indivizi sînt mai înclinaţi decît alţii sa încalce normele sociale. La cel de-al doilea nivel, va trebui să se explice faptul ca, într-o anumita împrejurare, această înclinaţie se fixează pe un tip anumit de transgresiune. Această distincţie este necesară deoarece, după toate aparenţele, variabilele asociate unei predispoziţii generale pentru devianţa nu sînt cele aflate la originea manifestărilor sale particulare. Metoda privilegiată pentru primul nivel de interpretare va consta în descoperirea caracteristicilor indivizilor care se disting printr-o activitate devianţa frecventa. Alegerea tipului de devianţa are puţina importanţă în această etapă, deoarece şi unele şi altele sînt considerate simptome sensibil echivalente ale aceleiaşi stări fundamentale. La cel de-al doilea nivel de interpretare, este important să se izoleze mai întîi un tip omogen şi foarte specific de devianţa; apoi, se va analiza procesul care îi face pe indivizii înclinaţi pentru devianţa să opteze pentru un anume tip de transgresiune şi nu pentru un altul.

Teoria sociologică dovedită prin experimentare ca fiind cea mai clară pentru înţelegerea înclinaţiei pentru devianţa este teoria controlului social. Bazele acesteia au fost puse de Durkheim în lucrarea *Despre sinucidere*. In esenţă, ea se rezumă la afirmaţia că o integrare socială insuficientă îl eliberează pe individ de influenţa socializantă a anturajului sau, slăbindu-i astfel motivaţia de a depune efortul necesar pentru respectarea normelor sociale.

Cînd trebuie explicate fluctuaţiile unei forme foarte speciale de devian-ţă, este indicat sa se examineze circumstanţele imediate ce încurajează apariţia comportamentului respectiv. Pentru a înţelege sensul acestuia, cercetătorul se lasă ghidat de paradigma acţionistâ (numită şi analiza strategică). Aici, actul deviant este conceput ca rezultat al unei decizii luate de indivizi preocupaţi de maximalizarea satisfacţiilor lor. Se caută sensul unui anumit tip de furt, agresiune sau sinucidere, în rezultatele pe care le vizează autorii lor. Aceste acte sînt atunci privite ca nişte mijloace puse în serviciul unul scop, ca soluţii ale unei probleme sau elemente ale unei strategii.

Paradigma acţionistâ nu este o teorie în sens strict. Ea se mulţumeşte să îi propună sociologului cîteva principii generale, care ar trebui să îl ajute în explicarea devianţei specifice pe care o studiază. După cum îi sugerează şi cîteva din întrebările pe care ai- putea sa şi le pună. Principala întrebare ar putea fi formulată în următorii termeni: Cum determină circumstanţele în care se înscriu anumite acte deviante balanţa avantajelor şi inconvenientelor opţiunilor în faţa cărora se găseau autorii lor?

Planul următoarelor două capitole decurge din poziţia adoptata. Primul va fi consacrat contribuţiei teoriei controlului social la studiul înclinaţiei pentru devianţa. Cel de-al doilea va aborda paradigma acţionistâ.

Teoria controlului social

„Sinuciderea" lui Durkheim

Publicarea, în 1897, a lucrării *Despre sinucidere* a lui Durkheim apare retrospectiv ca prima etapă a constituirii teoriei controlului social. Organizarea lucrării se bazează pe ipoteza că exista trei tipuri principale de sinucidere, fiecare avîndu-şi propria cauzalitate: sinucidere egoistă, sinucidere altruista, sinucidere anomica. Intr-o notă de pagina, Durkheim evocă un al patrulea tip: sinuciderea fatalistă, aceea comisa de sclavi şi de cuplurile prea tinere. In astfel de cazuri, sinuciderea este aleasă pentru că jugul este intolerabil, iar viitorul iremediabil închis. Totuşi, sinuciderea fatalistă i se părea Iui Durkheim atît de rara în epoca sa, încît nu a mai analizat-o.

Durkheim îşi începe analiza sinuciderii *egoiste* prezentînd o serie de observaţii. In Europa, ratele sinuciderilor sînt extrem de scăzute în ţările catolice, ca de pildă Spania, în timp ce în ţările protestante, cum ar fi Prusia, ele sînt foarte ridicate. In Elveţia, Bavaria şi Prusia, cantoanele sau provinciile catolice au rate de sinucidere inferioare celor din regiunile unde domină protestanţii, în sfîrşit, la evrei, frecvenţa sinuciderilor este mi-

câ. Durkheim explica aceste variaţii prin conceptul de integrare religioasă La protestanţi, obişnuinţa de a se supune examenului de conştiinţă, precum şi faptul ca exista relativ puţine practici şi credinţe comune, creează o situaţie în care indivizii sînt mai puţin ataşaţi de Biserica lor. în ceea ce îi priveşte, evreii sînt obligaţi sa fie solidari, fiind înconjuraţi de animozitatea generală. Lucrarea continua cu o analiză amănunţită a raporturilor dintre sinucidere şi familie. Şi rezultă un fapt major: persoanele cu familie şi copii cunosc rate de sinucidere mai scăzute decît persoanele celibatare şi văduve. Trecînd la societatea politica, sociologul francez demonstrează ca rata sinuciderilor scade vertiginos în timpul revoluţiilor si războaielor, deopotrivă la bărbaţi şi la femei. Se pare câ marile comoţii politice stimulează patriotismul şi concentrează spiritele spre un ţel comun.

Din aceste observaţii, Durkheim desprinde o idee generală: „Sinuciderea variază invers proporţional cu gradul de integrare al societăţii religioase, domestice şi politice" (l 897 [1993], p. 163). Membrii unui grup insuficient integrat scapă de sub influenţa sa şi nu se mai lasă ghidaţi decît de interesele lor personale. „Dacă hotârîm să numim egoism acea stare în care eul individual se afirma în exces faţa de eul social şi în detrimentul celui din urmă, atunci putem da numele de egoist tipului particular de sinucidere ce rezultă dintr-o individualizare nemăsurată" (p. 164).

După cum este de aşteptat, *sinuciderea altruistă* este contrariul sinuciderii egoiste. Exemplele nu lipsesc. La eschimoşi, batrinul devenit o povara pentin familie acceptă sa moară în frig. In India, se întîmpla ca la moartea soţului sau a stăpînului, soţia şi servitorii să îşi dea foc în ziua funeraliilor. In Europa, militarii — si mai ales aceia care fac parte dintr-un coip de elită — înregistrează rate foarte ridicate de sinucidere. In toate cazurile, se pare că societatea exercită o autoritate excesivă asupra individului, obhgîndu-1 să renunţe la propria sa persoană şi impunîndu-i sacrificarea vieţii.

Durkheim desprinde un al treilea tip de sinucidere, pe care o numeşte *anomică.* El discerne primele semne ale acesteia studiind raporturile dintre sinucidere şi mişcările vieţii economice. Ratele morţilor voluntare cresc nu numai în perioadele de recesiune, dar şi în cele de dezvoltare economica rapidă. In comerţ şi în industrie — lumi în stare de continuă efervescenţă — oamenii îşi iau viaţa mai des, în orice caz mult mai des decît în lumea agrara. Şi crizele care tulbură ordinea familiala au repercusiuni asupra sinuciderii. Văduvii şi divorţaţii se sinucid cu o frecvenţă relativ ridicată. Râspîndirea divorţului în unele ţări europene slăbeşte instituţia căsătoriei şi face ca societatea matrimonială să fie mai puţin capabilă de a regla viaţa pasiunilor, ceea ce duce la un număr mare de sinucideri. Aceste fapte ar fi revelatoare pentru o stare de anomie. Dacă influenţa regulatoare a societăţii încetează să se mai exercite, individul nu va putea gäsi în el însuşi motivaţiile care sa îl facă să îşi impună anumite limite; purtat de

dorinţe ne satisfăcute, el risca în orice clipă să se scufunde în lipsa de măsură. In vremuri normale, societatea fixează limite pentru aspiraţiile fiecăruia. Or, aceasta acţiune regulatoare a grupului social nu se poate exercita în perioadele de schimbări rapide, cum se întîmplă în timpul unei crize de creştere, al unei recesiuni sau al unui divorţ, sau în climatul efervescent ce caracterizează lumea industrială. Anomia este tocmai această dereglare ce îl aruncă pe individ în starea de „râu de infinit". Nemaiştiînd ce limite să îşi fixeze propriilor dorinţe, el continuă o căutare fără ieşire, în timpul căreia acumulează eşecuri şi decepţii. Ideea de a termina cu viaţa riscă sa îi apară într-o zi ca singurul mijloc de a se odihni în urma acestei curse extenuante.

Posteritatea „Sinuciderii"

Sinuciderea continuă să suscite dezbateri şi comentarii printre sociologi, dar actualitatea sa ţine mai ales de faptul ca ea se aflâ la originea unei tradiţii de cercetare care, din aproape în aproape, sfîrşeşte prin a îngloba majoritatea comportamentelor deviante care îi preocupa pe contemporanii noştri. Unul dintre cele mai aprinse puncte dezbătute se referă la validitatea statisticilor privind sinuciderea. Nu ne vom opri asupra acestei probleme[2], întreaga noastră atenţie se va concentra asupra problemelor teoretice pe care le ridică această lucrare şi asupra puterii explicative a principalelor sale concepte.

Dificultăţile diferenţierii dintre sinuciderea egoistă şi sinuciderea ano-mica. Mai mulţi comentatori şi-au arătat scepticismul în legătură cu distincţia dintre sinuciderea egoistă, ce ar fi legata de un defect de integrare socială, şi sinuciderea anomicâ, ce ar decurge dintr-o lipsă de reglare. Durkheim recunoştea ca acestea sînt „două aspecte ale aceleiaşi stări sociale" (l 897 [1993], p. 234). Si continuă astfel: „Este aproape inevitabil ca egoistul să nu prezinte şi o aptitudine spre exacerbare, căci, detaşat fiind de societate, aceasta nu are suficientă forţa asupra lui pentru a-1 ţine în frîu" *(id.).* Raporturile strânse dintre aceste două dimensiuni creează serioase dificultăţi cercetătorului care doreşte să le măsoare. Cum poate fi găsit indicatorul unui defect de integrare care să nu fie în acelaşi timp un instrument de măsură a anomiei? Divorţul, daca dăm doar un exemplu, are în mod sigur repercusiuni atît asupra integrării, cît şi asupra reglării.

2. Sociologii au polemizat îndelung asupra valorii statisticilor privind sinuciderea şi crima. Poziţia adoptată în lucrarea de faţă este că ele ne pot oferi o idee valabilă asupra variaţiilor reale ale acestor două probleme sociale, cu condiţia de a lua toate precauţiile metodologice necesare. Cititorul interesat de diferitele puncte de vedere asupra statisticilor sinuciderii va putea consulta: Douglas (1967), Gibbs (1971), Baechler (1975), Besnard (1976), Chesnais (1981). în ceea ce priveşte statisticile criminalităţii, cititorul îşi va putea face o idee corectă consuttînd: Sellin şi Wolfgang (1964). Gurr (l 977), Robert (1977), Gove *et al.* (1985). Goîtfredson (1986). Gassin (1988).

S-ar putea ca Durkheim să nu fi fost perfect coerent cu el însuşi cînd opera, cu regret parca, această separare între egoism şi anomie. într-ade-văr, conform uneia din intuiţiile sale majore, constrîngerea este în centrul fenomenului social. A trai în societate şi a fi supus puterii sale imperative sînt doua experienţe nedisociabile. Daca, după cum gîndeşte Durkheim, raporturile sociale sînt în mod necesar normative, nu vedem cum ar putea sa varieze integrarea şi reglarea independent una de alta.

Tribulaţiile anomiei. Comentariile cele mai riguroase ale *Sinuciderii* au în prezent tendinţa de a considera anomia drept un concept echivoc ce introduce multa confuzie în analiza devianţei. Aşa cum subliniază Bes-nard (1987), anomia comportă atîta ambiguitate, încît Merton (l983) a putut să o încorporeze într-o teorie care nu are practic nici o legătura cu teoria lui Durkheim.

Dacă este adevărat că crizele economice sînt însoţite de o creştere a numărului sinuciderilor, nu avem nevoie de noţiunea de anomie pentru a înţelege acest fenomen. Dimpotrivă, Halbwachs (1930) şi apoi Henry şi Short (1954, pp. 42^13) 1-au contrazis pe Durkheim aratînd că perioadele de creştere economică rapida („crizele de prosperitate") nu sînt însoţite de creşterea sinuciderilor; dimpotrivă, sinuciderile au tendinţa sa scadă în aceste intervale. Astfel, lucrurile pe care Durkheim credea ca poate să le explice prin anomie, fie nu sînt c6roborate, fie pot fi explicate cu anumite reţineri. Privind înapoi, se pare ca acest capitol din opera marelui sociolog ne-a condus spre un impas.

In schimb, teoria sa privind *integrarea socială* îmbătrîneste mult mai bine. Şi astăzi, ţările de tradiţie protestantă au rate de sinucidere mult mai ridicate decît ţările catolice (vom reveni asupra acestui aspect), în perioade de război, frecvenţa sinuciderilor scade, atît în secolul XX, cît şi în secolul al XlX-lea (Baechler, 1975, pp. 450-451; Chesnais, 1981, p. 183). Căsătoria continuă să confere soţilor o adevărata imunitate împotriva sinuciderii: cu excepţia celor între 15 şi 19 ani, persoanele căsătorite se sinucid mai rar decît cele văduve, divorţate sau celibatare. Faptul de a avea copii face ca rata sa scadă şi mai mult (Henry şi Short, 1954; Gibbs, 1971; Chesnais, 1981, pp. 179-190; Charron, 1981, p. 56; Davidson şi Philippe, 1986). Conceptul de integrare familială ne-ar putea, de asemenea, ajuta să înţelegem sinuciderile tinerilor. Se constată efectiv ca adolescenţii care se sinucid aparţin, în general, unor familii dezmembrate: divorţ, absenţa tatălui, carenţa parentală... (Baechler, 1975, p. 344).

Teoria integrării ne permite să prezicem ca orice eveniment care îi rupe pe indivizi de grupul lor va fi urmat de o creştere a morţilor voluntare. Indivizii care sînt în mobilitate descendentă prezintă rate de sinucidere destul de ridicate: declasarea izolează (Portfield şi Gibbs, 1960). La scara cea mai de jos a stratificării sociale se înregistrează mai multe sinucideri decît la alte niveluri (Chesnais, 1981, pp. 245-246). Intr-adevăr, la nivelul sub-proletariarului, reţeaua socială este în general foarte puţin extinsă.

Henry şi Short (1954) emit ipoteza ca probabilitatea sinuciderii şi aceea a omuciderii variază în raport invers proporţional cu forţa sistemului relaţional al unui individ, deoarece în cadrul acestuia constt îngerea socială se poate exercita mai eficient. Analiza empirică confirma ipoteza: ratele de sinucidere şi omucidere sînt relativ scăzute la persoanele căsătorite, în mediul rural şi în cartierele urbane rezidenţiale (în opoziţie cu centrele oraşelor dezorganizate şi anonime), deci printre indivizii inseraţi într-o reţea relaţională densa.

Catolicii şi protestanţii'. în această a doua jumătate a secolului XX, diferenţele dintre ratele de sinucidere care opun ţările catolice celor protestante continuă sa se manifeste ca şi în secolul al XlX-lea şi aceasta în ciuda progreselor secularizării. In 1975, ca si în 1875, majoritatea ţărilor tradiţional catolice (Irlanda, Italia, Spania, Portugalia...) cunosc rate de sinucidere net inferioare celor din ţările protestante (Germania, Danemarca)[3] (Chesnais, 1981, pp. 193—194). Este posibil să reluăm aici această problemă pentru a arăta că explicaţia propusă de Durkheim este în continuare valabilă, cu condiţia introducerii unei sau a două corecţii minore.

La începutul secolului, se putea avansa ideea, aşa cum a făcut şi Halb-wachs (1930), că religia ca atare nu joacă un rol important în puternica tendinţă a protestanţilor de a-şi pune capăt vieţii, în realitate, acest lucru s-ar explica prin urbanizarea şi industrializarea ce s-au realizat într-un ritm mai rapid acolo unde Reforma prinsese rădăcini. Dar din momentul în care ţările catolice recuperează rămînerea în urmă, iar rata sinuciderilor este în continuare scăzută, trebuie găsită altă explicaţie, într-o epocă în care participarea religioasă este slabă, şi influenţa Bisericilor, redusă, nu putem totuşi supraestima factorul religios *stricto sensu.* Ipoteza care ar explica cel mai bine faptele ar fi aceea că sociabilitatea, care s-a creat de-a lungul secolelor în societăţile catolice, favorizează o mai bună integrare socială şi o mai largă acceptare a transgresorilor, comparativ cu societăţile protestante.

Durkheim a observat corect ca religia catolică este mai instituţionala decît religiile luterane sau calviniste. Preoţii si ierarhia ocupă un loc mai important. Dogmele şi ritualurile bisericeşti sînt mai numeroase. Regulile privind frecventarea bisericii sînt de asemenea mai aspre. Coeziunea parohiei catolice este favorizată de grija autorităţilor de a delimita teritoriul parohial, astfel încît toţi catolicii să poată merge la slujbă duminica, fără să fie obligaţi să parcurgă o distanţă prea mare.

3. Printre excepţii figurează Anglia. Dar Biserica anglicană care domina în această ţara este un compromis între luteranism şi catolicism. DurkJieim (1987. pp. 160-161} a arătat ca Biserica anglicană este mai integrată decît celelalte Biserici protestante, că obligaţiile impuse faţă de ea sînt mai numeroase si că respectarea tradiţiilor este mai pronunţată.

La luterani şi calvinişti, religia este mai interiorizată şi mai individualista. Protestantul are mai puţin de dat socoteala; el se bucura de o mai mare independenţă. Poate profita de aceasta autonomie pentru a acţiona, a inova, a se îmbogăţi. Se cunoaşte rolul jucat de el în dezvoltarea capitalismului. Dar el poate hotărî şi să părăsească o comunitate *a* cărei autoritate este oricum destul de slaba.

Catolicii şi protestanţii se deosebesc şi prin reacţiile lor în faţa păcatului. Daca credinţa catolică este înţesată de dogme care nu intră în discuţie publică, aplicarea lor este uşoară pentru acela care îşi mărturiseşte greşelile, în penumbra confesionalului, demarcaţia dintre păcat capital şi păcat venial nu se distinge întotdeauna foarte bine. Şi, în fond, spovedania este taina iertării păcatului. La luterani şi la calvinişti, se întrevede o mai mare intransigenţă în faţa păcatului şi a păcătosului. O asemenea rigoare este propice unor atitudini de respingere.

Pe scurt, sociabilitatea care s-a dezvoltat de-a lungul secolelor în parohiile catolice se caracterizează prin interacţiuni frecvente, ce dau presiunilor sociale multiple ocazii de exercitare. In paralel, iertarea păcătosului care îşi recunoaşte gi escala previne marginalizarea celor în culpă. Intr-o civilizaţie catolică, un individ risca să fie mai puţin liber în mişcările sale, dar şi mai puţin singur decît ar fi în mediul protestant. Dacă ajunge să fie tentat să îşi pună capăt vieţii, va avea şanse mai mari sa găsească un sprijin si o alinare, în ceea ce îl priveşte pe protestant, acesta evoluează într-o societate deschisă care îi permite să dea curs liber spiritului său întreprinzător. Dar, privat de coconul protector al unei comunităţi care îl conţi olează şi îl protejează deopotrivă, el va fi mai expus tentaţiei de a încălca regulile mediului său şi, astfel, expus si intoleranţei semenilor săi. Putem deci să considerăm că marginalizarea va fi mai frecventă acolo unde domneşte o sociabilitate protestantă.

Devianlele şi integrarea socială

Fără a conferi o extensie nepotrivită conceptului de integrare, este posibil sa arătăm ca acesta se aplică nu numai la sinucidere şi omucidere, ci şi Ia delincventa juvenilă şi la toxicomanie. Acest lucru reiese din cercetările variate asupra cartierelor urbane cu criminalitate ridicată, asupra tinerilor delincvenţi şi asupra tinerilor consumatori de droguri.

Urbanizarea si ariile de delincventă

y Faptul că urbanizarea este însoţită de mai multe forme de devianţă a devenit, practic, un loc comun al sociologiei. Halbwachs (1930) demonstrase că in secolul al XlX-lea si la începutul secolului XX, peste tot unde

v? viaţa urbană lua locul vieţii rurale, ratele de sinucidere se dublau practic. Raporturile dintre urbanizare şi criminalitate sînt şi mai bine cunoscute:

v frecvenţa crimelor variază direct proporţional cu mărimea oraşelor. O nuanţă importantă trebuie totuşi adăugata. Crima este distribuită foarte inegal pe acelaşi teritoriu urban. Aceasta constatare a fost făcuta la Chicago, de Shaw şi McKay (1942). In acest oraş, exista cartiere cu concentraţii mari de tineri delincvenţi şi criminali, în timp ce anumite cartiere periferice au rate comparabile cu cele ale zonelor rurale. Un fapt trebuie semnalat: distribuţia în spaţiu a criminalităţii se schimba foarte puţin într-un interval de 20 de ani. Criminologii folosesc expresia „arii de delincventa" pentru a desemna aceste zone urbane în care se concentrează delincvenţii.

v Or, se pare că aceste arii prezintă şi rate de sinucidere, alcoolism şi toxicomanie deosebit de ridicate. In plus, aceste sectoare se deosebesc prin rate ridicate ale indivizilor care trăiesc singuri, ale familiilor monoparentale, ale naşterilor nelegitime, ale mobilităţilor rezidenţiale şi ale dependenţei economice (Brantingham şi Brantingham, 1984; Reiss şi Tonry, ed., 1986). Toate acestea permit desprinderea a trei concluzii: mai întîi, nu opoziţia oraş-sat are importanţă, ci fenomenul concentrării delincvenţilor în anumite sectoare ale oraşelor mari; în al doilea rînd, aceste zone ar putea la fel de bine să se numească *arii de devianţă,* deoarece aici se regăseşte nu numai o criminalitate ridicata, ci şi sinucideri foarte numeroase şi un

•• număr mare de toxicomani. In al treilea rînd, aceste zone de devianţă suferă în mod manifest de o lipsă de integrare socială, fapt perceptibil în solitudinea locuitorilor lor şi în mobilitatea acestora. Totul indică faptul că ariile de devianţă sînt lumi în care raporturile sociale sînt slabe, intermitente, anonime şi distante.

Sociologia delincventei juvenile

La mijlocul secolului XX, mai mulţi sociologi americani propun idei asemănătoare acelora elaborate de Durkheim pentru explicarea sinuciderii egoiste, dar de această data ei doresc explicarea delincventei juvenile (Reiss, 1951; Ney, 1958; Matza, 1964; Reckless, 1967; Hirschi, 1969). Ipoteza centrală a cârtii lui Hirschi, *Causes ofDelinquency {Cauzele delincventei),* este că delincventa juvenilă decurge din slăbirea legăturii ce ar trebui sa lege în principiu adolescentul de societate. Componentele acestei legaturi sînt în număr de patru: l/ ataşamentul de o altă persoană care îl motivează pe individ sa ţină seama de aşteptările sale; 27 angajarea adolescentului într-un proiect academic sau profesional care îl motivează pentru a evita ceea ce ar putea să compromită realizarea acestuia; 3/ implicarea în activităţi care îi lasă puţin timp liber la dispoziţie, şi 4/ credinţa, care este pur şi simplu convingerea că legile trebuie respectate.

Aceasta conceptualizare trebuia să se dovedească utilă pentru înţelegerea sensului unei întregi serii de observaţii asupra caracteristicilor familiale şi şcolare ale adolescenţilor care au o activitate delincventă extrem de ridicata. Intr-adevăr, s-a stabilit de nenumărate ori că aceşti tineri nu sînt > în relaţii bune cu părinţii lor, ca aceştia din urmă sînt slabi educatori, fiind pasivi, inconstanţi şi foarte puţin interesaţi să cunoască activităţile progeniturii lor. Recent, Frechette şi LeBlanc (1987), bazîndu-se pe o serie impresionantă de date empirice, descriau familiile de tineri delincvenţi reci-divişti în următorii termeni: „în aceste familii domneşte deci o stare de neglijentă generalizată, părinţii nestabilind o disciplină clară şi arâtîndu-se mai mult sau mai puţin interesaţi de acel du-te-vino şi de evoluţia copiilor lor; în plus, legaturile dintre membrii familiei sînt slabe şi fiecare este puţin preocupat de soarta celorlalţi" (p. 155). Situaţia şcolară a delincvenţilor prezintă şi ea caracteristici ce trădează o lipsă de integrare: dezgust faţă de şcoală, rezultate la învăţătura dintre cele mai proaste, interes scăzut pentru studiu, absenţa unui proiect şcolar, indisciplină, chiul... (Malewska şi Peyre, 1973).

Toxicomania şi dezînserţia socială

De aproape douăzeci de ani, sociologii măsoară delincventa juvenilă prin răspunsurile la chestionare (în această privinţă se vorbeşte despre autoconfesiune). Or, s-a observat ca indicii de delincventă clasica (furt, v violenţă) erau în suficientă măsură asociaţi indicilor de consum de droguri, cum ar fi marijuana şi heroina, încît să se facă din aceştia un indice unic, care este strîns legat în mod negativ de indicatorii de integrare socială (LeBlanc şi Biron, 1980 şi LeBlanc, 1986). Demersul urmat de Elliott şi colaboratorii săi (1985) într-o cercetare referitoare la delincventă şi consumul de droguri într-un eşantion naţional de adolescenţi americani este puţin diferit, dar conduce la rezultate asemănătoare.

Deci este clar că teoria integrării nu este valabilă numai pentru sinucidere, ci şi pentru alte forme de comportamente deviante. Acest lucru este uşor de înţeles din moment ce diversele manifestări ale devianţei au în mod constant tendinţa de a se aglutina. Din nefericire, ceea ce cîştigă teoria la nivelul extensiei, pierde la nivelul specificităţii. De pildă, ea nu poate explica faptul ca, în anumite cazuri, o lipsa de integrare conduce la sinucidere, în timp ce, în alte împrejurări, ea împinge la furt.

Controlul social ca proces

Am văzut ca de-a lungul anilor s-a constituit un corpus de concepte şi observaţii ce se dovedeşte foarte util pentru înţelegerea devianţei. Se folo-

seşte expresia „teoria controlului social" pentru desemnarea acestui corpus (se vorbeşte şi despre teoria reglării sociale şi despre teoria integrării sociale). Totuşi, după Durkheim, sociologii au tendinţa de a considera controlul social ca rezultînd din acţiunea unei entităţi supraindividuale — „societatea", „grupul" — asupra membrilor care o alcătuiesc. Nu este necesar să se postuleze existenţa unei asemenea totalităţi pentru a se explica conformarea sau devianţa. Inteligibilitatea acestor comportamente ar trebui să iasă mai bine în evidenţă dacă le concepem ca rezultate ale proceselor ce se desfăşoară chiar în sînul interacţiunii sociale. Din această perspectivă, reglarea socială apare în mod spontan din acţiunile indivizilor care încearcă să se influenţeze reciproc. Astfel conceput, *controlul social va fi definit ca ansamblul proceselor prin care membrii unui grup se încurajează, unii pe alţii, pentru a tine seama de aşteptările lor reciproce si pentru a respecta normele pe care si le fixează*[4].

Faptul că integrarea sociala întreţine raporturi strinse cu fenomenele de reglare reiese în mod evident din cele prezentate anterior. Integrarea socială este definită prin calitatea şi frecvenţa relaţiilor ce se leagă în sînul unui grup, precum şi prin gradul de angajare a membrilor săi în activităţi comune. Un grup este integrat cînd aceia care îl alcătuiesc se cunosc, îşi vorbesc, se apreciază, se ajută reciproc şi sînt angajaţi în activităţi comune.

Controlul social este o formă de influenţă care se realizează în şi prin relaţii interpeisonale. Integrarea face posibilă această influenţă, dîndu-i unuia ocazia să îşi manifeste aşteptările, altuia să fie receptiv Ia ele. Dacă vreau să rămîn în termeni buni cu colaboratorul meu, nu pot să ignor total aşteptările sale în ceea ce mă priveşte, şi invers. O relaţie interpersonalâ pozitivă nu ar putea să dureze dacă fiecare din parteneri nu s-ar adapta aşteptărilor celuilalt sau cel puţin celor la care acesta ţine cu adevărat. Refuzul de a ţine seama de ele echivalează cu un lefuz al celuilalt şi cei doi se îndreaptă spre ruptură. Dacă relaţia se menţine,, aşteptările reciproce au şanse mari de a se cristaliza în norme, de a îmbrăca un caracter obligatoriu. Obligaţia face parte integrantă din orice raport social care durează, pur şi simplu deoaiece conformarea cu aşteptările celuilalt este necesaia păstrării unor relaţii armonioase. Raporturile prelungite nu pot fi lipsite de orice coloratură normativă, râmînînd în acelaşi timp neconflictuale.

Un comportament perceput ca deviant de unul din partenerii relaţiei nu poate fi repetat la infinit. El va conduce fie la ruptura, fie la o forma oarecare de toleranţă, caz în care va înceta sa mai fie deviant. Cauzalitatea intervine şi în celălalt sens: o interacţiune anemică favorizează devianţa. In-tr-adevăr, acolo unde raporturile se destind, se degradează sau se dizolvă

4. Teoria controlului soda! care va fi propusă acum ţine seama de lucrările care au fost rezumate şi de conceptualizarea propusă de Homans (19^0 «şi 19506). I emert (1951) şi Becker (1963). Ea reia şi idei pe care le-am susţinut în *Controlul social al crimei* (1983)

în indiferenţă, presiunile sociale îşi pierd forţa, iar comportamentele de-viante pot să se manifeste fără a întîlni obstacole. Individul socialmente dezinserat scapă influenţei celuilalt şi pierde cu uşurinţă simţul măsurii.

Reacţiile în faţa devianţei pot suscita o mişcare centripetă care îl atrage pe deviant spre respectarea regulii. Ele pot declanşa şi o mişcare centrifuga care ÎI îndepărtează din ce în ce mai mult de normativitate. Cercetările privind delincventa juvenilă ne dau un fel de imagine inversată a reacţiilor la devianţâ generatoare de conformitate. Părinţii de delincvenţi cronici au tendinţa de a fi pasivi, trecînd cu vederea un mare număr de greşeli şi ne-glijînd să se informeze asupra activităţilor copilului; ei sînt inconstanţi, pedepsind astăzi ce au tolerat ieri; sînt excesivi, explodînd periodic şi ba-tîndu-şi cumplit copilul. Pe scurt, ei reacţionează nedrept, imprevizibil şi fără măsură (S. E. Glueck, 1950; Cusson, 1983; LeBlanc şi Frechette, 1987). Prin deducţie, putem întrevedea care ar fi reacţiile generatoare de conformitate: ele s-ar caracteriza prin solicitudine, ar fi bazate pe o bună cunoaştere a deviantului, ar fi constante, echitabile şi moderate.

O altă modalitate de a reacţiona la devianţâ este de a o *tolera*. A se abţine, a accepta sau a suporta în linişte comportamentul altădată condamnat. Prin definiţie, actul încetează atunci să mai fie deviant, căci prin reacţie sau abţinere de la reacţie sînt trasate frontierele normative ale unui grup (Erickson, 1966), Contrar a ceea ce unii pretind, dacă se tolerează un comportament, acesta nu va dispărea de la sine. Sinuciderile au tendinţa de a fi mai frecvente acolo unde prevalează o morală nuanţată care le accepta unele manifestări, de exemplu în Japonia. Unul din motivele pentru care crimele sîngeroase sînt mult mai puţin frecvente astăzi decît în Evul Mediu este faptul că am devenit mult mai intoleranţi faţă de violenţă. Delincventa este mai frecventa în mediile în care nu este viguros blamată (Cusson, 1983, pp. 124-125). Toate formele de sancţiuni care se abat asupra deviantului sînt tot atîtea costuri de care va fi scutit cînd toleranţa va prevala.

Toleranţa poate avea două rezultate foarte diferite. Dacă se pune problema de a tolera conduite ce nu pun probleme serioase celuilalt sau funcţionării grupului, ne aflăm în faţa unei modalităţi economice de resorbţie a unei forme de devianţă. Dar dacă se încearcă tolerarea unor practici insuportabile, tensiunile vor continua sa se acumuleze, iar relaţiile interperso-nale să se degradeze.

Un al treilea tip de reacţie la devianţă poate fi numit *stigmatizare*. Astfel sînt desemnate reacţiile ce risca să exacerbeze devianţâ, în loc să o reprime. Aceasta se produce cînd unui deviant i se aplica o măsură de excludere care îl scoate din zona de influenţă a grupului. Acest fenomen i-a interesat mai ales pe unii sociologi, cum ar fi Tannenbaum (1938), Lemert (1951), Becker(1963)şi Archer (l985). Aceşti autori apără două teze care se situează în registre foarte diferite, dar care sînt complementare. Con-

form celei dinţii — care a fost evocată la începutul acestui capitol — de-vianţa este un construct social pur. Pentru cea de-a doua, anumite caracteristici ale devianţilor sînt rezultatul unor reacţii stigmatizante. Cea de-a doua teza este reluata în cele ce urmează.

Devianţii stigmatizaţi — adică etichetaţi si excluşi — vor fi constrînşi sa elaboreze soluţii ce le vor permite sa supravieţuiască de bine de râu respingerii. Lemert (1951 şi 1967) a creat termenul „deviant secundar" pentru a desemna pe acela care trebuie sa se adapteze unor reacţii stigmatizante. Dacă şi-a pierdut locul de munca şi toate uşile îi sînt închise, el ar putea fi împins spre furt pentru a-şi satisface nevoile. Daca dispreţul şi ostilitatea, care marchează raporturile sale cu conformiştii, i se vor părea prea greu de suportat, el va prefera sa frecventeze devianţi ca şi el. Stigmatizarea poate deci sa conducă la fenomenul de „roire" a devianţilor. In anumite cazuri, se vor forma adevărate subculturi, adică grupuri care au propriul lor sistem de norme şi în care se valorizează ceea ce este dezaprobat de majoritate.

Riscurile ca individul astfel etichetat şi exclus să se înrădăcineze în delincventă apar ca foarte reale; şi aceasta, din trei motive. Mai întîi, el va fi supraexpus influenţei semenilor săi antisociali, în al doilea rînd, daca îşi spune că este sortit a fi ceea ce se spune despre el ca este, apare riscul să îşi ofere despre sine o imagine deznădajduitoare, care îl va lăsa fără putere în faţa tentaţiei, în al treilea rînd, fiind marginalizat, va scăpa de influenţa conformiştifor şi nu se va mai teme de reproşurile lor. Odată desfăcute pa-rîmele ce îl legau pe deviant de grupul sau, el va pomi în derivă şi atunci, nemaiavînd mare lucru de pierdut, orice transgresiune va deveni posibilă (Matza, 1964). înţelegem de ce devianţa şi marginalitatea sînt indisocia-bile: comportamentul deviant îl împinge pe autorul său spre marginile grupului, şi anume acolo unde presiunile pentru conformare nu se mai exercită, începînd cu Wilkins (1964, p. 92), se poate vorbi despre amplificarea devianţei pentru a desemna această mişcare, deopotrivă circulară şi centrifugă, declanşată prin stigmatizare. Aici ne aflăm în prezenţa unui efect pervers: reacţia sociala creşte probabilitatea perpetuării unui comportament deviant în loc să îl resoarbă şi favorizează înrădăcinarea în devianţa.

Paradigma acţionista

Noţiunea de înclinaţie către devianţa este valabilă în explicarea unor aspecte aspecifîce şi statice ale fenomenului; dar ea este departe de a fi epuizat întreaga problema. Pentru a explica acte deviante precise, în criminologie şi în sociologia devianţei exista un ansamblu de lucrări ce tratează

mat puţin problema deviantului, cît actele deviante specifice, cum ar fi sinuciderea, consumul de droguri, vandalismul şi furtul prin spargere. Sociologii care abordează această tema continuă direcţia unor clasici ca Bec-caria (1764), Bentham (1789) sau chiar Tarde (1886). Ei pornesc de la ideea ca actul deviant este rezultatul unei decizii în cursul căreia autorul s-a gîndit mai mult sau mai puţin sumar la avantajele şi inconvenientele opţiunilor ce i se prezintă. Apoi, ei încearcă să explice particularităţi ale unei activităţi deviante date prin identificarea circumstanţelor care ar fi putut sa afecteze calculul avantajelor şi inconvenientelor făcut de autorii lor. Această paradigmă a primit denumiri diverse: analiza strategică, teoria oportunităţilor, perspectiva alegerii raţionale, raţionalitatea limitată şi teoria economică a infracţiunii. Ea corespunde, în esenţă, cu ceea ce numim aici sociologia acţionista. Nu ne aflam în faţa unei teorii în sens strict, ci a unui cadru foarte general susceptibil de a-1 ajuta pe sociologul care doreşte sa facă inteligibil un tip de act deviant specific.

Raţiunile şi raţionalitatea

Analiza strategica sau acţionista susţine contrariul modelului medical, ce reduce crima, sinuciderea sau toxicomania la statutul de simptom şi ea stipulează ca actul deviant poate fi conceput ca soluţie a unei probleme sau ca mijloc în serviciul unui scop. Ceea ce este valabil pentru acţiunea socială, în general, este valabil şi pentru actele deviante: important este să i se caute sensul. Fiind vorba despre un ucigaş, un hoţ sau orice alt deviant, este util sa presupunem că, în situaţia care îi era proprie, avea „motive întemeiate" pentru a acţiona aşa cum a făcut-o (a se vedea primul capitol al acestui tratat).

Motivele devianţei sînt variate şi nu este sigur că ele sînt atît de diferite de motivele pentru care se acţionează conform regulilor sociale. De pildă, Baechler (1975) a demonstrat că oamenii se sinucid pentru a scăpa de o situaţie resimţita ca insuportabilă, pentru a plăti o greşeală, pentru a culpa-biliza o persoană apropiata sau pentru simpla plăcere de a se juca cu propria viaţa. Am încercat să demonstrez ca tinerii delincvenţi se Iasă adesea antrenaţi în transgresiuni variate numai pentru a resimţi senzaţii tari (Cus-son, 1981). Astfel, un act aparent fără nici o noimă, cum ar fi vandalismul, poate fi înţeles ca o activitate ludica, deopotrivă excitantă şi amuzanta.

Din moment ce devianţa este concepută în termeni de raporturi între mijloace şi scopuri, nu trebuie sa mai facem decît un pas pentru a o asimila unei acţiuni raţionale. Dar cum să ne hotarîm să îl facem cînd ne gîndim la toţi aceşti devianţi care se înverşunează sa îşi facă singuri râu? Conceptul de raţionalitate nu ne poate fi de folos decît într-un cadru strict delimitat.

Să pornim de Ia o afirmaţie care nu ar trebui sa creeze mari dificultăţi; un act deviant, ca orice alt act intenţional, este o tentativă de îmbunătăţire a situaţiei autorului său. Acesta se străduieşte sa înlocuiască o stare de lucruri ce îl satisface mai puţin, cu o stare ce ar trebui să îl satisfacă mai mult. Pentru a reuşi, el va desfăşura o anumită activitate intelectuală. Aceasta va fi concepută — aşa cum face Boudon în primul capitol al acestei lucrări — în termeni de raţionalitate subiectiva. Deci nu este vorba să pretindem că deviantul alege mijloacele cele mai bune din punct de vedere obiectiv pentru a-si atinge scopurile. Mai bine îl considerăm o fiinţă activă intelectual, care se poate foarte bine înşela, în cazul devianţilor, posibilităţile de eroare sînt considerabile, pentru că ei sînt confruntaţi cu situaţii incerte. Spărgătorul care este pe punctul de a intra prin efracţie într-o casă trebuie să accepte să lase mai multe întrebări farâ răspuns. Care va fi importanţa prăzii sale? îl spionează oare un vecin? Locatarii se vor întoarce înainte ca el să termine? Va fi denunţat de tăinuitorul său? In incertitudinea în care se afla, el va trebui sa se mulţumească cu presupuneri şi să înainteze în necunoscut. Daca sfîrşeste prin a ajunge în închisoare, nu înseamnă neapărat că actul era iraţional. In 1982, numai 15% din spargerile cunoscute de poliţia franceză au fost elucidate (Robert, 1985, p. 61). Mai mult, şansele ca un spărgător să fie închis de la prima sa condamnare sînt foarte mici. Judecind după riscuri, un individ are „motive întemeiate" să comită furturi din locuinţe.

Totuşi, un motiv valabil imediat nu râmîne întotdeauna valabil pe termen lung. Majoritatea delictelor vizînd bunuri le aduc autorilor lor beneficii interesante, cu eforturi aproape nule. Doar mai tîrziu şi în timp, hoţii sfîrsesc prin a plăti. Căci, din cauza riscurilor cumulative de arestare, legate de comiterea unui număr mare de delicte, majoritatea delincvenţilor sfîrsesc de obicei în închisoare. Or, se ştie că delincvenţii cronici au foarte adesea un orizont temporal îngust; ei au tendinţa de a se fixa în prezent şi ţin destul de puţin seama de consecinţele îndepărtate în timp ale actelor lor, iar perseverenţa le lipseşte (Cusson, 1981).

Analiza se concentrează deci asupra cîştigurilor şi costurilor opţiunilor care i se prezintă deviantului în momentul în care este pe punctul de a trece la acţiune. Un *cîştig* va fi orice satisfacţie obţinută de pe urma unui act deviant sau orice soluţie la o problemă care i se pune. Deci se poate spune ca tot ceea ce contribuie la realizarea unui scop oarecare vizat de un deviant poate fî asimilat unui cîştig. *Costul* devianţei se defineşte prin tot ceea ce deviantul pierde sau riscă sa piardă cînd trece la acţiune. Costurile principale ale devianţei decurg din reacţia socială: riposta victimelor, blamul, conflictul cu cei apropiaţi, excluderea, arestarea, încarcerarea...

Dacă unii sînt dispuşi sa admită ca noţiunea de raţionalitate subiectivă poate aduce o clarificare utilă anumitor aspecte ale furtului, ei vor fi mai

reticenţi în faţa toxicomaniei. Imaginea narcomanului, total subjugat de o nevoie irepresibilâ şi care suferă îngrozitor cînd este privat de drogul sau, nu este aceea a unui individ raţional. Totuşi, cercetări recente arata că această reprezentare curentă este exagerata, în Anglia, Bennett (1986) a realizat recent o anchetă în rîndul a 135 de heroinomani. Din interviurile cu aceştia, reiese că dorinţa de a scăpa de simptomele de deprivare nu este decît unul din motivele pentru care aceştia îşi injectează heroină. O fac şi pentru a se bucura de *high,* pentru a avea senzaţia de bine, pentru a rămîne la unison cu prietenii, pentru a căpăta siguranţă în raporturile sociale etc. **în** majoritatea cazurilor, începi să consumi heroină din curiozitate. Peste 58% din cei chestionaţi apreciază că pentru aceasta a fost nevoie de cel puţin un an şi de un număr foarte mare de injecţii înainte ca simptomele unei adevărate dependenţe fizice să apară. Deci trecerea de la consumul ocazional la o folosire regulată nu apare în mod inevitabil. Numeroşi hero-inomani reuşesc să se abţină de la orice drog pe perioade care ajung pînă la cîţiva ani. Subiecţii studiaţi de Bennett exercită şi un control asupra dozelor pe care !e iau. Astfel, dependenţa fizică nu este decît unul din aspectele narcomaniei şi ea maschează faptul că numeroşi heroinomani îşi modulează consumul în scopul de a maximiza beneficiile şi de a minimiza costurile.

Analiza situaţiilor ~ ţ

Problemele care i se pun la un moment dat unui actor social, soluţiile care i se oferă, avantajele şi inconvenientele fiecăreia dintre ele sînt determinate în mare măsuiă de situaţia în care el se află. *Situaţia* este aici concepută ca ansamblul *circumstanţelor exterioare care precedă şi însoţesc îndeaproape comiterea unui act deviant si care fac ca acest act săjie mai mult sau mai puţin realizabil, mai mult sau mai puţin profitabil si mai mult sau mai puţin riscant.*

în această etapă a analizei, demersul care este urmărit în studierea propensiunii către devianţă se inversează. In loc sa se pornească de la ipoteza conform căreia circumstanţele sînt constante şi înclinaţia către devianţă este variabila, se presupune că înclinaţia către devianţă este constantă, iar chcumstanţele variabile. Deci este vorba de a descoperi situaţiile care încurajează un anumit act deviant examinînd conjunctura care i se prezintă actorului social cînd întreprinde un gest ce se vrea explicat. Ipotetic, o situaţie X este generatoare a unei forme date de devianţă cînd actorul este plasat într-o astfel de conjunctură încît acest tip de devianţă i se va părea cel mai bun mijloc de atingere a scopurilor sale şi de rezolvare a problemei sale.

în analiza componentelor unei situaţii susceptibile de a favoriza o de-vianţă oarecare sînt necesare trei concepte: oportunitatea, pieţele, organizaţiile.

Oportunitatea

Prin *oportunitate* se înţelege *convergenţa, la un moment şi într-un loc date, a circumstanţelor materiale favorabile executării unui act deviant.* Un furt nu ar putea fi comis dacă un delincvent potenţial nu ar intra în contact cu o ţintă interesantă. Un sinucigaş va trebui să îşi amîne proiectul dacă nu găseşte nici arma, nici otrava, nici gaz, nici frînghie, nici alte mijloace convenabile pentru a-şi lua viaţa. Heroinomanul care pierde urma ultimului traficant de droguri pe care îl cunoştea va trebui sa accepte abstinenţa, atîta timp cit nu va găsi un alt furnizor. Pe de alta parte, toate celelalte variabile rămînînd constante, cu cît oportunităţile sînt mai numeroase, cu atît devianţa pe care acestea o facilitează va fi mai frecventă.

O lista exhaustivă a oportunităţilor de devianţa ar fi imposibil de stabilit. Cele mai cunoscute pot fi enumerate m trei rubrici (cf. Cohen şi Fel-son, 1979; Cusson, 1986).

l/ Obiceiurile de viaţă care favorizează contactele dintre delincvenţi şi ţintele lor: stilul de viaţa al unora şi al altora, locurile pe care obişnuiesc să le frecventeze, traseele urmate, cartierele în care locuiesc...

21 Interesul şi vulnerabilitatea ţintelor: maşini neîncuiate, locuinţe neocupate, persoane fără apărare care se plimbă noaptea...

3/ Accesul la instrumentele sau substanţele necesare realizării diverselor acte deviante: arme, otrava, gaz, şperacîuri, maşini, seringi, droguri.

Pieţele

' Dacă admitem ca devianţii nu sînt complet insensibili la ceea ce pot cîstiga sau pierde, conjunctura preţurilor bunurilor şi serviciilor asociate unei activităţi deviante nu ar trebui ignorată. Printre aceste preţuri se află: valoarea de revînzare a obiectelor furate, preţurile drogurilor ilicite, ale armelor şi instrumentelor necesare executării unora din actele deviante, tarifele practicate de prostituate, sumele pretinse de proxeneţii lor, probabilitatea şi severitatea sancţiunilor sociale şi penale. Aceste preţuri se stabilesc pe diverse pieţe: piaţa neagra a obiectelor furate, piaţa drogurilor, piaţa prostituţiei, piaţa pedepselor (cererea penala este exprimată de ziare, parlamentari, grupurile de victime etc., iar oferta provine de la judecători şi autorităţile corecţionale). Daca exista o cerere mare de automobile pe piaţa maşinilor furate, preţul lor va avea tendinţa să crească, ceea ce îi va încuraja pe hoţii de maşini să devină mai activi. Dacă vameşii şi poliţiştii reuşesc sa distrugă stocuri importante de heroină, preţurile vor creşte şi

unii heroinomani vor fi obligaţi să îşi reducă consumul. Dacă poliţiştii reuşesc ca unii spărgători să fie condamnaţi într-un procent mai mare, ceilalţi vor avea tendinţa să îşi reducă activitatea în acest domeniu.

Organizarea socială

Una din constatările cele mai solide ale sociologiei este că devianţa este supusă influenţei sociale (Tarde, 1890; Sutherland, 1937; Sutherland si Cressey, 1934). Adolescenţii care au prieteni delincvenţi comit mai des delicte decât aceia care mi au. Probabilitatea individuală de a fuma marijuana variază direct proporţional cu numărul de prieteni fumători de marijuana. Iniţierea în consumul de heroină are loc la instigarea unor prieteni sau cunoştinţe (Becker, 1963; Bennett, 1986, pp. 89-90). Chiar şi sinuciderea este supusă influenţei sociale. Cînd pe prima pagină a ziarelor se vorbeşte despre o sinucidere, în luna următoare se înregistrează o recrudescenţă a sinuciderilor. Pentru a demonstra acest fenomen, Phillips (1974) a început prin a calcula ratele lunare previzibile de sinucideri într-un an *t* dat, combinînd ratele lunare ale anilor precedenţi şi acelea ale anului următor *t* + *î*. Apoi, a comparat ratele previzibile şi ratele reale din lunile caie urmau după descrierea unei sinucideri pe prima pagină a ziarului *New York Times,* în 28 din 34 de cazuri, ratele reale erau superioare celor previzibile, iar cînd o sinucidere este relatata pe larg într-un ziar, creşterea numărului de sinucideri înregistrate ulterior este deosebit de mare.

Confruntaţi cu o problemă nouă, avem tendinţa să optăm pentru soluţii de-a gata. Acest lucru explică răspîndirea unor forme speciale de devianţa. Baechler (1975, p. 89) vorbeşte în această privinţă de *soluţii tipice,* într-o societate, diversele probleme cu care se confruntă indivizii nu sînt în număr nelimitat şi, de-a lungul generaţiilor, sfîrşim prin a inventa un repertoriu destul de complet de soluţii tipice. Acestea din urmă vor fi adoptate de preferinţă de către indivizii confruntaţi cu problemele corespunzătoare. Astfel se economiseşte efortul de a inventa soluţii inedite şi se minimalizează riscurile de eşec, deoarece aceste soluţii sînt, prin definiţie, bine rodate. Becker (1963, pp. 41-59) a descris deprinderea de a fuma a consumatorului novice de marijuana. Tovarăşii săi îi arată cum sa inhaleze fumul ţigării pentru ca acesta sa aibă efect Apoi, U învaţă sa recunoască senzaţiile destul de subtile ale stării de *high.* în sfirşit, îi arată cum să aprecieze efectele drogului, în materie de delicte contra proprietăţii, exista practici infracţionale ce reprezintă moduri de structurare, „programe", metode experimentate care fac să crească eficacitatea hoţului. Frecventarea confraţilor devianţi este un element decisiv pentru geneza şi reiterarea de-vianţei, deoarece ea favorizează învăţarea soluţiilor tipice.

Influenţa confraţilor devianţi ţine şi de faptul că anumite activităţi sînt irealizabile de către un individ izoîat Este practic imposibil să ataci singur

un camion blindat. Pe străzile din Marsilia, o femeie nu poate face cariera de prostituată daca nu lucrează pentru un traficant de femei. Furtul de aparate de televiziune nu ar fi rentabil fără o legătură cu un tăinuitor de lucruri furate.

Daca admitem că o acţiune nu va fi repetată decît atîta timp cft ea va contribui la înaintarea spre scopul vizat, se poate aprecia că prezenţa, exemplul şi ajutorul confraţilor devianţi vor contribui la reiterarea devianţei.

Pe scurt, sociologul acţionist consideră că deviantul este activ din punct de vedere intelectual, cautînd să exploateze situaţiile şi să se adapteze împrejurărilor. Un asemenea actor social este, ca noi toţi, în căutarea soluţiei celei mai comode, uşoare, eficace, celei mai puţin blamabile şi riscante, în timpul acestei căutări, el va profita de cele mai bune ocazii, va ţine seama de preţurile aferente opţiunilor posibile şi nu va dispreţul nici soluţiile vechi, nici ajutorul oferit de tovarăşii săi.

Dacă transpunem acest raţionament la scară macroscopică, putem desprinde o ipoteză: frecvenţa unui act deviant va fi afectată de orice schimbare socială ce va modifica balanţa dintre avantajele şi inconvenientele sale. O astfel de ipoteză se dovedeşte utilă *în* explicarea fluctuaţiilor ratelor actelor deviante, după cum putem vedea în următoarele doua ilustrări. Prima este consacrată evoluţiei delictelor contra bunurilor, în democraţiile occidentale din anii şaizeci şi şaptezeci. Cea de-a doua se referă Ia diminuarea ratelor sinuciderii în Anglia, după 1962.

Creşterea furturilor în democraţiile occidentale

între 1960 şi 1975, statisticile infracţiunilor din majoritatea naţiunilor occidentale înregistrează o creştere marcată a numărului delictelor împotriva proprietăţii: în primul rînd furturi simple, dar şi spargeri şi fluturi sub ameninţarea armei. Majoritatea democraţiilor dezvoltate sînt atinse de acest fenomen: Franţa, Canada, Statele Unite ale Americii, Marea Britanic, Germania, ţările scandinave... Această epidemie de atentate Ia proprietate merge în paralel cu o creştere sensibilă a toxicomaniei, a sinuciderilor la tineri şi a omuciderilor, întrebarea este: de ce toate aceste acte deviante s-au înscris în aceeaşi mişcare, în acelaşi moment, în majoritatea ţărilor din aria noastră de civilizaţie? O carte este consacrată în întregime răspunsului la această întrebare (Cusson, 1989).

Fenomenul nu a trecut neobservat în Statele Unite. Criminologii de acolo îl atribuie în principal modificării piramidei vîrstelor, care a urmat după *baby-boom-ul* din perioada postbelică. Ca o consecinţă a faptului că delincventa se concentrează între 14 şi 24 de ani, creşterea criminalităţii apare ca rezultatul matematic al creşterii exagerate a acestei grupe de

vîrstă, Ia care se adaugă dificultăţile de integrare socială ale membrilor săi, prea numeroşi şi prost asistaţi.

Totuşi, în ciuda meritelor sale, această explicaţie este incompleta, căci ea nu acoperă două aspecte. Acest lucru se face resimţit, în primul şi în primul rînd, la capitolul delicte contra proprietăţii. In al doilea rînd, Elveţia şi Japonia — două democraţii dezvoltate — nu au cunoscut o creştere a criminalităţii în timpul perioadei considerate, deşi, după război, *baby-boom-u* s-a produs şi aici.

Un demers acţionist permite avansarea cu încă un pas. Baza este teoria oportunităţilor, conform căreia frecvenţa furturilor depinde de circumstanţele materiale favorabile executării lor. Rezultă din aceasta ca numărul de delicte contra proprietăţii creşte c în d ţintele ce îi pot interesa pe hoţii virtuali devin mai numeroase, mai accesibile şi mai vulnerabile. Or, este exact ceea ce se observă în Europa Occidentală şi hi America de Nord, între 1945 şi 1975. Creşterea economică a fost aici importantă şi susţinută. Din nefericire, îmbogăţirea occidentalilor urma să fie însoţită de o întreagă serie de schimbări propice înfloririi oportunităţilor criminale. Acestea sînt grupate în trei categorii:

l/ Cu cît o economie produce mai multe bunuri durabile, cu atît creşte numărul obiectelor susceptibile de a-i interesa pe hoţii potenţiali. In zilele noastre, un spărgător se poate considera ghinionist dacă nu găseşte nici un aparat de radio, televizor sau video hi casa în care pătrunde. Şi cum aparatele electronice au devenit mai uşoare şi mai mici ca altădată, ele sîht mai uşor de transportat;

2/De-a lungul acestei a doua jumătăţi a secolului **XX,** familiile au înregistrat tendinţa de micşorare, numărul locuinţelor ocupate de o singură persoană a crescut, femeile muncesc din ce în ce mai mult în afara căminului, iar familiile îşi petrec tot mai mult timp în casele de vacanţă. Rezultatul; locuinţele rămîn neocupate şi fără supraveghere pe o perioadă mai lungă (Cohen şi Felson, 1979). Este o binecuvîntare pentru spărgătorii care detestă în primul rînd să fie puşi faţă în faţă cu ocupanţii casei pe care o jefuiesc;

3/ In final, activitatea comerciala şi financiara a cunoscut o expansiune puternică după cel de-al doilea război mondial. Micile magazine, magazinele universale şi sucursalele bancare s-au înmulţit, ceea ce i-a apropiat pe delincvenţi de ţintele lor.

Pe scurt, dezvoltarea economica şi modificările obiceiurilor de viaţă au produs un efect pervers: ocaziile de furt au devenit mai numeroase, exerci-tînd o presiune în creştere asupra ratelor de delincventă ce atentează la proprietate.

In aceeaşi perioadă, cantitatea pedepselor acordate de tribunale a rămas aproape aceeaşi. Deoarece criminalitatea a crescut mult, probabilitatea ca

o crima sa fie pedepsită a scăzut. Şi, în măsura în care riscurile delincvenţilor erau în scădere, beneficiile lor nete creşteau. Tata o descriere sumară a procesului care a condus la un astfel de rezultat. Aparatele de represiune (poliţie, parchete, tribunale, închisori) nu pot rezolva decît un anumit număr de cazuri infracţionale; dacă depăşesc acest număr, ele risca să se blocheze, cu excepţia cazului în care efectivele lor cresc în acelaşi ritm cu criminalitatea, ceea ce nu s-a întîmplat. Din 1960, poliţiştii şi magistraţii, ameninţaţi a fi copleşiţi de numărul mare de cazuri, îşi fac un obicei din a le ignora sau din a clasa definitiv un număr tot mai mare de „dosare", în-cepînd cu cele mai puţin grave. Certitudinea pedepsirii delictelor de gravitate mai mică începe să scadă. Deoarece tendinţa continuă, delictele de gravitate moderata ajung sa se bucure de o impunitate crescînda. Daca se admite, împreună cu majoritatea autorilor care au studiat cu seriozitate problema, că criminalitatea variază invers proporţional cu certitudinea pedepsei, sîntem obligaţi sa tragem concluzia că, între 1960 şi 1975, erodarea pedepsei reprezintă un alt factor al creşterii infracţiunilor.

Cazurile de sinucidere din Marea Britanie

Intre 1960 şi 1975, Anglia şi Ţara Galilor cunosc o evoluţie fericita, dar singulară; rata sinuciderilor începe să descrească regulat, an după an. Per total, rata naţionala a sinuciderilor scade cu 35% în această perioadă. Nu exista echivalent al acestei scăderi în celelalte ţari, în acelaşi interval; în Statele Unite, ratele cresc foarte mult; în Franţa stagnează. Chiar şi în Anglia, ratele de şomaj cresc cu 50% între 1963 şi 1975, iar criminalitatea creşte cu 60% între 1965 şi 1974. Deci scăderea numărului de sinucideri putea cu greu să fie atribuită unei îmbunătăţiri a situaţiei sociale generale. Atunci, unii cercetători englezi observă ca> între 1962 şî 1974, substanţele toxice din gazele pentru consumul casnic fuseseră eliminate treptat. Tntr-o prima etapă, unele schimbări din procesul de fabricaţie a gazului industrial de utilizare menajeră au redus treptat la jumătate procentul de monoxid de carbon din gaz. Ulterior, s-a trecut la consumul de gaze naturale (netoxice) din Marea Nordului, astfel încît în 1975, în Anglia şi în Ţara Galilor, era imposibil să te sinucizi cu gaz. înainte, metoda cea mai frecvent folosita de englezi pentru a-şi lua viaţa era aceea cu gaz menajer. Intre 1962 şi 1972, ratele de sinucidere scad cu 50% la bărbaţii de peste 45 de ani. Această scădere se explică prin dispariţia progresivă a sinuciderilor cu gaz, care nu este compensată de o recrudescenţă a sinuciderilor prin alte metode (Clarke şi Mayhew, 1988, p. 80). La bărbaţii tineri sub 25 de ani însă, scăderea sinuciderilor cu gaz este compensată de o creştere a sinuciderilor prin alte metode, astfel încît, în perioada 1962-1974, ansamblul sinuciderilor la aceasta grupă de vîrstă nu cunoaşte schimbări notabile.

Influenţa acestui fenomen a fost scoasă în evidenţă de Clarke şi May-hew, care întreprind o analiză amănunţita. Dacă exista un act care pare a fi extrem de motivat şi care nu ar trebui sa fie supus hazardului împrejurărilor, acesta este sinuciderea. Şi totuşi, ratele de sinucidere cunosc fluctuaţii importante cînd o metodă comoda de a-ţi pune capăt zilelor nu mai este disponibilă. Fenomenul sinuciderii nu poate fi redus pur şi simplu la o pul-siune a morţii. Un număr considerabil de englezi — mai ales printre persoanele care au depăşit 45 de ani — care cochetau cu idei sinucigaşe nu şi-au realizat proiectul, deoarece nici o alta metodă, în afară de gaz, nu îi satisfăcea. Daca simpla dispariţie a unei substanţe toxice face să scadă ratele sinuciderilor, aceasta înseamnă ca motivaţia nu explică totul; trebuie luata în considerare şi situaţia concretă a actorului social. In Anglia şi în Ţara Galilor, gazul menajer se găsea în 80% din locuinţe şi el oferea, înainte de anii şaizeci, mijlocul cel mai curent de sinucidere. Această metodă prezenta mai multe avantaje. Nu cerea nici pregătire, nici cunoştinţe speciale. Persoanele în vîrsta care aveau dificultăţi de deplasare nu erau obligate sa îşi părăsească domiciliul. Celelalte modalităţi de sinucidere (spînzurarea, înecul, aruncarea de la etaj, împuşcarea, tăierea venelor) cer, prin comparaţie, curaj, provoacă suferinţă, desfigurează, în ceea ce priveşte otrăvirea cu medicamente, nu toată lumea are reţete, iar dozele nu sînt cunoscute. Cu excepţia tinerilor, trecerea de la metoda sinuciderii cu gaz la alte metode este redusa. Aceasta înseamnă că mii de englezi au preferat
\ [să abandoneze proiectul lor de a-şi lua viaţa, în loc să apeleze la altă metodă, în afară de gaz. Deci Clarke şi Mayhew se sprijină pe baze solide cînd afirmă că frecvenţa morţilor voluntare nu se explica exclusiv prin propensiunea oamenilor către sinucidere. Ar fi mai bine ca hotărîrea de a se omorî sau nu să fie considerată ca fiind rezultatul unui proces în care intervin cel puţin trei categorii de factori: în primul rînd, problema existenţială care generează dorinţa de a-şi pune capăt zilelor, în al doilea rînd, constrîngerile sociale şi morale şi, în al treilea rînd, disponibilitatea unui mijloc acceptabil de sinucidere. Judecînd după experienţa engleză, aceşti factori interacţionează. Daca o hotărîre puternică de a-şi lua viaţa face mai
' puţin selectivă alegerea unei metode, accesibilitatea unui mijloc comod şi
ţ uşor îl poate întări pe autor în hotărîrea sa de a muri.

Alte observaţii ne autorizează să credem ca accesul la mijloacele de curmare a vieţii are o incidenţă asupra ratelor de sinucidere: acestea scad în statele americane unde controlul armelor de foc se înăspreşte. Sinuciderile cu barbiturice cresc o dată cu mărirea numărului de reţete ce prescriu aceste medicamente. Cînd procentul de monoxid de carbon din gazele de eşapament ale maşinilor scade, se observă o micşorare a frecvenţei sinuciderilor folosind acest mijloc. Totuşi, particularitatea cazului englez demonstrează că dispariţia gazului toxic nu a dus Ia o deplasare masivă spre

-â

alte mijloace de sinucidere. Clarke şi Mayhew se declară convinşi că acelaşi principiu funcţionează şi în alte forme de devianţă. De exemplu, în Anglia, unde controlul armelor de foc este foarte strict, se observă rate de omucidere de opt ori mai mici decît în Statele Unite, unde este foarte uşor să îţi procuri aceste arme.

Conjunctura actuală

înainte de a încheia capitolul, vom trasa în linii mari tabloul devianţe-lor care ocupă avanscena acestui sfîrşit de secol.

în 1990, democraţiile occidentale mai poartă sechelele unei foarte mari creşteri a numărului de furturi de orice fel, pe care le-au cunoscut în anii şaizeci şi şaptezeci. De la această data, în ciuda cîtorva uşoare fluctuaţii spre scădere, volumul delictelor contra proprietăţii şi-a păstrat o dimensiune considerabilă. Mergînd pe urma furturilor, crimele violente, sinuciderile tinerilor şi toxicomaniile au cunoscut de asemenea tendinţe crescătoare. Luînd în considerare interdependenţa în care sînt prinse aceste devianţe, este posibil ca o creştere a furturilor să aibă ca efect atît antrenarea infracţiunilor contra persoanelor, cit şi a toxicomaniilor şi sinuciderilor. Sigur este faptul că, începînd cu 1960, un nucleu puternic de tineri devianţi — hoţi, agresori, drogaţi, sinucigaşi — a început să ia naştere în sinul societăţilor noastre şi nu a dispărut cu adevărat nici astăzi.

în mod sigur, din cauza frecvenţei lor, furturile se bucură astăzi de o toleranţă remarcabilă. Mai ales că, în abundenţa în care trăim, sîntem, în general, mai puţin afectaţi de furturile ale căror victime sîntem. Cu toate acestea, este îndoielnic că această banalizare merge pînâ la dezincrimina-rea propriu-zisă a atentatelor la proprietate. Şi aceasta, din trei motive. Mai întîi, proprietatea privată râmîne totuşi o valoare de care oamenii continua să fie legaţi; apoi, pentru ca anumite furturi grave creează prejudicii foarte reale şi, în sfîrşit, pentru că obişnuinţa furtului deschide calea unor devianţe din ce în ce mai grave. Intr-adevăr, recidiviştii trec cu uşurinţă de la furtul simplu la spargere şi apoi la furtul cu violenţă. In plus, majoritatea dintre ei se împotmolesc într-un mod de viaţă marginal, care este mediul ideal pentru toate tipurile de excese şi devianţe.

In timp ce în secolele trecute delincventa era mai ales fapta unor persoane aflate la ananghie, a disperaţilor şi a cîtorva profesionişti, astăzi, devianţă recrutează mai mult ca altădată hedonişti, oportunişti şi neadaptaţi. Hedoniştii: furtul si consumul de droguri sînt în mod esenţial mijloace rapide şi facile de creare a plăcerii. Oportuniştii: hoţul contemporan profită de ocaziile care i se oferă în număr mare şi acţionează în pripă, folosind

tactici rudimentare. Neadaptaţii: tinerii care alunecă într-o polideviantă cronică nu ştiu nici unde se afla, nici încotro merg. Incapabili de a se organiza sau de a persevera, ei acumulează eşecuri şi deziluzii la şcoală., la locul de munca şi în raporturile lor cu ceilalţi.

înmulţirea ocaziilor de furt a jucat un rol major în explozia recentă a delictelor contra proprietăţii. In economiile care produc şi distribuie masiv bunuri materiale, hoţii potenţiali nu pot sa nu se lase tentaţi. Mai ales că bunurile deţinute sînt atît de numeroase, încît am încetat să le mai apărăm cu straşnic ia celor care sînt capabili de orice pentru[1] a-şi apăra puţinul. De altfel, nu doar hoţii sînt solicitaţi, ci şi amatorii de paradisuri artificiale, într-adevâr, reţelele de traficanţi de droguri s-au extins, acoperind din ce în ce mai mult marile oraşe occidentale. Preţurile drogurilor psihotrope au avut şi ele tendinţa sa scadă. Accesibilitatea sporită Ia halucinogene şi narcotice se înscrie într-un proces: deopotrivă efect al creşterii cererii şi cauză a unei noi cereri.

în acelaşi timp cu creşterea numărului ocaziilor de a fura şi de a se droga, reglările sociale elaborate de societatea civilă dau semne de îngrijorare. Familiile cu probleme dificile, şcolile-uzină şi oraşele anonime nu mai sînt în măsură să se ocupe de acei adolescenţi care sînt fragili din punct de vedere psihologic. O vreme s-a crezut ca statul va putea să asigure continuitatea reglărilor tradiţionale, aflate în criza. Dar, fiind vorba de control social, limitele birocraţiilor poliţieneşti, judiciare şi corecţionale sînt din ce în ce mai evidente. Aceste aparate sînt prea greoaie, prea impersonale, prea îndepărtate de problemele reale şi prea legaliste pentru a avea cu adevărat impact asupra devianţelor ce le apar omniprezente şi insesizabile.

Pe scurt, delincventa contemporană şi devianţele care gravitează în jurul ei sînt încurajate de creşterea solicitărilor şi de scăderea reglărilor. De acum înainte, societăţile noastre sînt angajate într-o căutare care va asista, sperăm, la naşterea unui control social în măsură să ducă la scăderea de-vianţei fără a impieta asupra libertăţii.

Bibliografie

AR.CHFR D. (1985). „Social deviance". in G. Lindsey, E. Aronson (ed.). ***Handbook of social** psychohgy,* voi. II. New York. Random House, 743-804. BARCHLER. J. (l 975).
Leş suicides. Paris. Calmam-Levy.
C. (1764). *Dei delitti et delte pene,* Livomo; tr. fr. *Des detits el des peines.* Geneva. Droz. 1965: Sainte-Maxime. Aujourd'hui. 1980.
CKFR H. (1963). ***Oulsiden,*** New York. The Free **Press;** tr. fr. ***Outiiders:** etudes de la sociologie de la deviance,* Paris. Mctaille. ^

BENNETT T. (1986), „A decision-making approach to opioid addiction", in D. B. Comish, R. V. Clarke (ed.), *The reasoning criminal,* New York/Berlin, Springer Verlag
BENTHAM J. (Î811), *Theorie des peines et des recompensez.* Paris, Bossange, 2 voi., 1825-1826.
BESNARD PH. (1976), „Anti- ou ante-durkhemisme? Contribution au debat sur Ies statistiques officielles du suicide". *Revue Jrancaise de sociologie,* voi. XVII, n° 2, pp. 313-341.
BESNARD PH. (1987), *L 'anomie. Şes usages etşesfonctions dans la discipline socioiogique depuis Durkheim,* Paris, PUF.
BRANTINGHAM P. (1984), *Patterns in crime,* New York, Macmillan.
BOUDON R. (1986). *L 'ideologie ou l'origine des idees recues,* Paris, Fayard; Paris, Le Seuit «Points». 1992.
CAPI AN A. (1973). *Melhodological issues concerning the use of seif report technique^ in delinquency research,* Montreai, Universite de Montreal. memoire de criminologie.
CASTAN N. (l 980), *Leş criminels de Languedoc,* Toulouse, Publications de l'Universite de Toulouse •— Le Mirail.
CHARRON M F. (1981), *Le suicide au Quebec, analyse statistique,* Quebec, Publications gouveraementales du ministere des Communications du Quebec.
CHESNAIS J.-C. (1981), *Histoire de ia violence.* Paris. R. Laffont.
CLARKE R. V.. MAYHEW P. (1988), „The British gas suicide story and its criminological implications", in M. Tonry, N. Morris (ed.), *Crime andjustice.* Chicago. University of Chicago Press, voi. 10, 79-116.
CLAUSEN J. A. (I97f), „Drug use", in R. K. Merîon. R. Nisbet (ed.), *Contemporaiy social problems,* New York. Harcourt Brace Jovanovich, 185-226.
CLIFFOR.T W. (1977), „Culture and crime", *Annales internationales de Criminologie,* voi. 16, n° 1-2, 87-108.
COHEN A. (1966), *Deviance and control,* Englewood Cliffs, Prentice-Hall; tr. fr. *La deviance,* Gembloux. Duculot, 1971.
COHEN L., FELSON M. (1979), „Social change and crime rate trends: a routine acîivity approach". *American Sociological Review,* 44, 588-608.
CONKLIN J. E. (1981), *Criminology,* New York, Macmillan.
CORNISH D. B.. CLARKE R. V. (1986, ed.), *The reasoning criminal,* New York/Berlin, Springer Verfag.
CUSSON M. (1981), *Detînquants pourquoi^,* Paris, A. Coîin; Montreal, Hurtubise (reed. Bibliotheque quebecoise).
CUSSON M. (1983). *Le rontrole social du crime.* Paris, PUF.
CUSSON M. (1986), „L'analyse strategique et quelques developpements recents en criminologie[1]'. *Criminologie,* voi. XIX. n° l, 53-72.
CUSSON M. (1989), *Croissance et decroissance du crime,* Paris, PUF.
DAVIDSON F.. PHÎLIPPE A. *(\986~), Suicide et tentatives de suicide aujourd'hui- etudeepidemiologique,* Paris, Ed. Inserm et Dom.
DIEKSTRA R. F. W., MOR.ITZ B. J. M. (1987), „Suicidial behavior among adolescents: an overview". in R. F. W. Diekstra. R Hawton (ed), *Suicide in adolescence,* Dordiecht, Martinus Nijhofl, 7-24.
DOUGLAS J. D. (1967), *The social meanings of suicide,* Princeton. Princeton University Press.
DOUGLAS J. D., WALKER F. C. (1982), *The sociology ofdeviance: an introduction,* Boston. Little Brown.
DURKHEIM E. (1893), *De la division du travail social.* Paris, F. Alean; Paris, PUF, 1973.
DURKHEIM E. (1895), *Leş regles de la methode sociologique.* Paris. F. Alean; Paris, PUF. 1986; trad rom.: *Regulile metodei sociologice,* Editura ştiinţifică, Bucureşti, 1974.

DURKHEIM E. (1897), *Le suicide, etude sociologique.* Paris, F. Alean; Paris, PUF, 1960; trad.
rom.: *Despre sinucidere,* Institutul european. Iaşi, 1993. gLLtOTT D. S., HUIZÎNGA D., AGBTOM S. S. (1985), *Explaining definquency ana drug use,*
BeverleyHills, Sage.
ERICKSON K (1966), *Wayzwardpuritans,* New York. Wiley. FOUCAULT M. (1975), *Surveiller et punir.* Paris, Gallimard; trad. rom.: *A supraveghea şi a*
pedepsi, Humanitas, Bucureşti. 1996.
FR-tcHETTE M., LEBtANC M-(1987), *Definquances et deKnquanîs,* Chicoutimi, GaetanMorin. GASSIN R. (1988). *Criminologie,* Paris. Datloz. GIBBS J. P. (1969), „Marital status and suicide in the United States: a special test for the
status integratjon theory", *The American Journal of Sociology,* voi. 74, n° 5, 521-533. GIBBS J. P. (1971), *Suicide,* in R K. Merton, R. Nisbet (ed.), *Contemporary social*
profifems, New York. Harcourt Biace Jovanovîch, 271-312. GIBBS J. P., MARTIN W. L. (1964). *Status integration and suicide,* Eugene, University of
Oregon Press. GLUECK S.; GLUECK E. (1950), *Unravelling juvenile delinquency,* Cambridge. Harvard University Press. GOFFMAN E. (1961). *Asyiums,* New York, Dmibleday: tt. fr. *Asiles,* Paris, Ed de Minuiî, 1968. GOFFMAN E. (1963). *STIGMA, Note[1]: on the management of spoiled identity,* Englewood
Cliffs. Prentice-HalI. GOTTFREDSON M. R. (1986). „Substantive contribution of victimization surveys", in
M. Tonry. N. Morris (ed), *Crime andjusfice.* Chicago, University of Chicago Press.
voi. 7. GOTTFREDSON M.. GOTTFREDSON D. M. (1980). *Decision making in criminal justice-toward the raţional exercice ofdiscretion,* Cambridge. Ballinger.
GOVB W. R.. HUGUES M., GEERKEN M. (1985), „Are uniform crime reports a valid indicator of the index crimes? An affirmative answer with minor qualifications", *Criminolo-*
gy, voi. 33, n° 3, 451^191. GREEN J. (1979), „Overview of adolescent drug use". in G. M. Beschner, A. S. Friedman
(ed.), *Fouth drug abuse,* Lexington. Lexington Books. GROPPER B. A. (1985). „Probing the links between drugs and crime'", in *Research in brief,*
National Institute of Justice. US Department of Justice. GURR T (1976), *Rogues, rebels andreformers,* Beverley Hills, Sage. HALBW ACHS M. (l 930), *Leş causes du micide.* Paris, F. Alean. HENDIN H. (1982). *Suicide in America,* New York. W, W. Norton. HENRY A. F.. SHORT J. F. (jr) (1954), *Suicide andhomicide,* New York, The Free Press. HIR.SCHI T. (1969), *Causes of delinquency,* Berkeley. University of California Press. HOLINGER P G. *el al.* (1987), „Suicide and homicide in the United States: an epidemiologie study of violent death, popufaîion changes, and the potenţial for prediction",
American Journal of Psychiatry 144, 215-219
HOMANS G. C. (1950a), *The human group,* New York. Harcourt Brace & World Inc. HOMANS G. C. (19506), *Social behavior, its elemenîaryforms,* New York, Harcourt Brace
Jovanovich. 1974.
KAPLAN J. (1988) „Taking drugs seriously", *The Public Interest,* 92, 32-50. KlEiN M. M. (1984), „Offence specialisation and versatiliry among juveniles", *British*
Journal ofCriminology, voi. 24. n° 2. 185-194. LANDREVÎLLE P. (1986). „Evofution theorique en criminologie: l'histoire d'un chemine-
ment", *Criminologie,* XIX, n° l, 11-32. LEBiANC M. (1986). „Pour une approche integrative de la conduite delinquante des ado-
lescents", *Criminologie,* XIX. n° 1. 73-96.

LeBLANC M .BlRON L. (1980). *Vers une theorie integrative de la regulation de la conduite dehnquante des garcons,* Montreal, Groupe de Recherche sur l'Inadaptation Juvenile, Universite de Montreal.
LEMERT E. M. (1951). *Socialpathology,* New York, McGraw-Hill. LEMERT E. M. (1967), *Human deviance, social problem? and social control,* Englewood Ctiffs. Prentice-Hall. MALEWSKA H.. PEVRE V. (1973). *Delinquance juvenile, familie, ecole et societe,* Vaucres-son. Centre de Formation ct de Recherche de i'Education surveillee. MARCH J. G., SIMON H. (l 958). *Organizaţions,* New York. Wiley; îr, fr. *Leş organisations,* Paris. Dunod, 1964
MATZA D. (1964). *Delinquency and drift,* New York. Wiley. MERTON R. K. (l 938). „Sociaî structure and anomie[1]'. *American Sociologica! Review,* III, 672-682. MFRTON R K (1971). „Epilogue: social problems and sociologica! theory". inR. K Mer-ton. R Nisbet (ed). *Cotitemporaiy social problems,* New York, Harcourt Brace Jovanovich. 793 845.
MIFTHE T. (1982). „Public consensus on crime seriousness". *Criminology,* 515-526 MONTANINO F.. SAGXRIX E. (1977). „Deviants voluntarism and rcsponsibility[1]'. in E. Sagarin. F. Montanino (ed.). *Deviants, voluntary actors in a hostile world,* Morris-town. General Leaming Press.
Moscovici S. (1976). *Psychologie des minorites actives.* Paris, PUF. NORMANDEAU A (1970). ,,Etude comparative d'un indice pondere de la criminalite dans huitpays'". *Re\>ue internaţionale de Police crinnnelle,* 15-18.
NYE F. L (l 958). *Family relationships and delmquency,* Westport. Greenwood Press. PASCAL B. (1670). *Pensees,* Paris. Garnier. 1960: trad. rom.' *Cugetaţi,* Editura ştiinţifică. Bucureşti, 1992. PHILLIPS D. (1974), „The inftuences of suggestion on suicide", *American Sociological Review,* 39. 340-354. PORTFFIELD A. L.. GlBBS J. P. (1960). „Occupational prestige and social mobihty of suicide in New Zealand". *American Journal ofSociology,* 66 (2). 147-152. RFCKLESS W. C. (1967). *The crime problem,* New York, Appleton-Century-Crofts. 4e ed. REISS A. J. (1951). „Delinquency as the failure of personal and social controls". *Amencan Sociological Review,* 16, 196-208. REISS A. *}.,* TONRY M. (1966. ed.), *Communities and crime,* Chicago. The University of Chicago Press *(Crime andjustice,* voi. 8). ROBERT PH. (1985). *Leş comptes du cnme.* Paris. Le Sycomore.
ROBERT PH (1977), „Leş statisîiques criminelles et la recherche: reflexion conceptuelîe'", *Deviance et societe,* voi. 1. n° 1. p. 3-27. ROBERT PH., LASCOUMES P (1974), *Le? bandes d'adolescents. une theoiie de la segrega-tion,* Paris. Ed Ouvrieres Ross R. R., LlGHTFOOT L. O. (1985), *Treatment of the alcool-abusing offender,* Spring-fiefd. Ch. Thomas. SAMPSON R J. (1986), „Crime in cities: the effects of formal and informai social control", in A. Reiss. M. Tonry (ed.), *Communities and crime,* Chicago, University of Chicago Press. 271-31 1.
SELLIN T., WOLFGANG M. E. (1964), *The measurement in delinquency,* New York, Wiley. SHAW G R., McKAY H. D. (1942), *Juvenile delinquency and urban areas.* Chicago. Uni-versiîy of Chicago Press.
SlMMONS J. L. (1969). *Deviants,* Berkeley. Glendessary. SlMON H. A. (1857). *Models of mân: social and raţional,* New York. Wiley.

STATISTIQUE CANADA. .,Centre canadien de la Statistique juridique (1988)", ***Services*** *cor-rectionneh ponr adulte au Canada, 1986-1987,* Oîtawa. Approvisionnements et Services Canada.

SUTHERLAND F.. CftESSFY D. (1934), *Princîples ofcnminohgy.* Philadelphia, J. B. Lippin-col Co.: tr fr. *Principes de criminologie.* Paris, Cujas. 1966.

SUTHERLAND E (1937). *The professional thief.* Chicago. The University of Chicago Press; tr. fr. *Le voleur professionnel.* Paris, Spes. 1963.

SZABO D (1970, ed.)- *Deviance et criminali fe.* Paris. A. Colin.

TANNENBAUM F. (1938). *Crime and the comnniwfy,* New York. Columbia University Press

TARDE G. (1886). *La cnminatile comparee.* Paris, F. Alean.

TARDE G (1890). *Laphilowphie penale.* Paris. F. Alean

THIO A. (1988). *Dwiant behavior,* New York. Harper & Row.

THOMAS W L. /NANIECKI F. (J918). ***The Polish*** *peaiant in Europe and America,* New York, A. Knopf.

THRASHER M (1927). *The gang: a study of 1,313 gange s in Chicago,* Chicago, University of Chicago Press, ed, nouă. 1963.

US DFPARTMEN'T OF TUSTiCE (1988). *Report Io îhe natioji ou crime andjtistice.* Washington. Buresu of Jusîicc Statistics. 2^{e} ed.

WEII E. (1956). *Philosophiepohtiqite,* Paris. J. Vrin.

WEST D. J . FARRI\TGTON D P (1973). *Wlio becomei delinquenfî,* Londra. Hememann.

WEST D. J.. F \RRNGTON' D. P. (1977). *The delinquent wayoflije.* Londra. Hcinemaim.

WILKINS L (1964). *Social deriance,* Englewood Cliffs. Prenlice-Hall; Londra. Tavistock.

WHYTF W F. f 1943). *Street corner society.* Chicago. University of Chicago Press

11
RELIGIA
de JEAN BAECHLER

Analiza sociologică — şi, mai general, raţionala — a religiei sau a religiosului se confrunta cu o dificultate majoră ce provine chiar din natura obiectului sau. Această problema poate fi cel mai uşor sesizata în opoziţia dintre sacru şi profan, ce pare să se bucure de adeziunea tuturor specialiştilor, opoziţie unanim plasată în inima religiosului. Ea apare deoarece savantul este nu numai prin definiţie de partea profanului, dar în plus el trebuie sa reducă sacrul la profan, daca doreşte sa îl abordeze raţional. Or, dacă sacrul este perceput ca profan, el încetează sa mai aparţină sferei religiosului, iar ştiinţa religiosului îşi ratează obiectul.

La această problema nu s-a găsit o soluţie satisfăcătoare şi definitivă. Mai precis, ea pune o bariera de netrecut în fata investigaţiilor raţiunii în domeniul religios. Penttu a o defini cît mai corect posibil, putem pomi de la o lucrare clasică a filozofiei religioase, aceea a lui Rudolph Otto (1917). Autorul şi-a propus să delimiteze elementele iraţionale ale leligiosului. El le defineşte astfel: „Prin «raţional» în ideea de divin înţelegem ceea ce in-1 tră în sfera posibiliîăţiloi noastre de clară comprehensiune conceptuală, ceea ce intra în domeniul conceptelor familiare şi definibile. Afirmam, apoi, că sub acest domeniu al purei clarităţi se află G *profunzime* obscuiâ, ce scapă nu sentimentelor, ci *conceptelor* noastre, şi pe caie din acest mo-j tiv o numim «iraţional»" (1917 [1992], p. 79).

Acest element iraţional — pentru care autorul propune termenul de *nu-\ minos, qadoch* în ebraică, *hagios* în greacă, *sanctuslsacer* în latina —- nu| poate fi definit, ci doar examinat şi supus atenţiei celoilalţi. Analiza permite degajarea ,diri numinos a unor elemente, al căror ultim fundament este experienţa unor momente şi stări de reculegere solemna şi de emoţie puternica, ce dau naştere, în cei care le trăiesc, unui sentiment originar *existenţei ca făptura.* Elementul complementar al acestei stări, nu prin inferenţă conceptuală, ci prin simţire imediată, este experienţa afectivă a unei puteri suverane inexprimabile.

Nu îl vom urma pe filozoful/teolog în analiza pe care o face calităţilor numinosului — *tremendum, majestas,* energia, misteriosul... Este suficient ca această analiză propune sociologului o soluţie la problema pusa de religios şi ca ea îl avertizează asupra rătăcirilor posibile. Sa presupunem ca fenomenele religioase reprezintă ansamblul fenomenelor legate de

sacru — ce vor fi definite mai precis —, care, pe de o parte, emană dintr-o sursa X şi, pe de alta, rezultă în mod concret din refracţii prin mediile istorice şi sociale cele mai diverse. Singuia precauţie este legată de tratamentul ce trebuie rezervat naturii sursei X. Sociologul nu trebuie să îi afirme nici transcendenţa absolută, căci din savant el ar deveni credincios, nici sa o reducă la un fenomen strict uman, căci ar însemna să îi dizolve obiectul în nonreligios. Vom neglija reducţionismele prea primitive, pe cel al lui Marx de exemplu, pentru care religia nu este decît o iluzie lăspîndită cu scopul de a-i împiedica pe oameni sa fie ceea ce sînt în mod generic: zei (Marx, 1846), sau pe cel al lui Freud, care vede în religie numai o nevroză (1927, 1939). Trebuie sa respingem şi reducţia impusă sursei X de către Durkheim (1912). Autorul ajunge la o definiţie a religiei: „O religie este un sistem unitar de credinţe şi practici relative la lucruri sacre, adică separate, interzise, credinţe şi practici care unesc într-o aceeaşi comunitate morală, numită Biserica, pe toţi cei care aderă la ea" (1912 [1995], p. 54). Aceasta definiţie este cît se poate de legitimă şi ea îi permite lui Durkheim să întreprindă analize profunde şi de fineţe asupra fenomenelor religioase. Dar nu *îl* mai putem urma cînd ajunge la acest enunţ: „Foiţa religioasa *nu* este *decît* (sublinierea îmi aparţine) sentimentul pe care colectivitatea îl inspira membrilor săi, dar obiectivat şi proiectat în afara conştiinţelor care îl trăiesc. Pentru a se obiectiva, el se fixează asupra unui obiect ce devine astfel sacru; dar once obiect poate juca acest rol" (1912 [1995], p. 297). Este posibil ca forţa religioasă să fie „sentimentul pe care...", dar sociologul nu are dreptul să afirme ca ea *nu* este *decît* acest luciu, nu numai pentru ca nu ştie, ci şi pentru ca această reducţie a religiosului la social suprimă chiar obiectul anchetei.

Sociologul poate reflecta şi specula, şi chiar trebuie sa o facă, dar nu asupra naturii sursei X, ci asupra caracteristicilor speciei umane care o fac sensibilă la această sursa, indiferent de natura sa, deoarece restul regnului viu sau animal nu cunoaşte fenomenele religioase. El trebuie sa speculeze asupra acestor aspecte tocmai datorită diversităţii aproape infinite a fenomenelor religioase. Cu riscul limitării la culegerea şi descrierea de *curio-sa,* el trebuie sa propună unul sau mai multe puncte de origine comune acestei diversităţi şi să arate modul în care societăţile umane sau anumiţi membri ai acestora dau naştere Alterităţii din Acelaşi.

Natura religiosului

Producerea religiosului

Daca tot ceea ce este uman este produsul activităţilor umane, faptele conduc la repartizarea tuturor produselor în două mari categorii. Prima re-

prezintă rezultatele unor eforturi depuse pentru a se răspunde unor necesitaţi, adică unor deficite; în această situaţie se află tot ceea ce ţine de economic, tot ceea ce urmai este satisfacerea necesităţilor, indiferent dacă ele sînt naturale sau artificiale. A doua reprezintă, într-un fel, concretizări ale aspiraţiilor ivite din adîncurile fiinţei umane, omul nefiind numai un sistem energetic, fenomenul conştiinţei permiţîndu-i un recul suficient faţă de fiinţa sa fizică, pentru ca în acest spaţiu să îşi poată găsi un punct de sprijin, din care să se lanseze spre necunoscut: arta răspunde cel mai bine acestei aspiraţii.

Religiosul — Bergson a observat bine acest lucru (1932) —- ţine de aceste doua tipuri de produse. Pe de o parte, i se poate atribui o sursă alimentată de necesitaţi, despre care se poate spune că au un caracter universal. Pentru noi este comod — căci o analiză mai amănunţită ar cere mai multe nuanţe, dar ea nu face obiectul sociologiei —- să legăm aceste necesităţi de deficienţe constitutive ale naturii şi condiţiei umane. O prima deficienţă este cognitivă: de ce sînt lucrurile aşa cum sînt, lucrurile ce ţin de natură, ca şi instituţiile umane? De ce soarele răsare şi apune, de ce este interzis să te căsătoreşti cu verişoara primara? 'Fiind o fiinţă conştientă, omul este mai întîi un animal curios şi dornic sa pună întrebări. Curiozitatea este nesfîrşită, explorarea la care da naştere poate viza totul, pentru că totul este efectiv problematic. Interogaţia cere răspunsuri şi ele sînt găsite întotdeauna fie făcînd apel la imaginaţie, fie stimulînd raţiunea. Să presupunem că prima cale conduce la religios, dacă nu în mod exclusiv, cel puţin preferenţial, în timp ce cea de a doua întemeiază ştiinţa. Este normal ca cele două activităţi să fie, prin urmare, în concurenţă.

O a doua deficienţă este de natură materială Nu este vorba de faptul că problemele omeneşti eşuează adesea, cit de certitudinea că ele pot întotdeauna eşua. Eşecul este la urma urmei specificul a tot ceea ce există, pentru ca totul sfirşeşte prin a pieri, dificultăţile exista numai pentru specia care conştientizează acest lucru. Orice activitate umană este marcata de o incertitudine radicală cu privire la rezultatele sale. Deoarece această incertitudine este dezagreabilă, este normal ca oamenii sa încerce să o înlăture. Si lor li se deschid trei cai. Prima este calea raţională a tehnicii. Toate societăţile umane o explorează, mai mult sau mai puţin profund, pentru că toate trebuie sa rezolve eficient problemele esenţiale de supravieţuire imediata. Primitivii prezentaţi odinioară şi chiar pîna nu de mult ca jalnice hoarde, lipsite de orice, neputincioase şi în pragul inaniţiei, sînt de fapt admirabil adaptate la mediul lor, nu datorită unei întîlniri miraculoase, ci pentru că ele cunosc acest mediu şi îl exploatează raţional (Lee si Devore, 1968). Cea de-a doua cale este aceea a magiei, ce poate fi definită negativ ca ansamblul procedeelor, iraţionale în ochii ştiinţei şi tehnicii, prin care oamenii caută să atingă sau sa evite anumite rezultate ale activităţilor loi

(Mauss, 1902-1903). Cea de-a treia cale este aceea a religiosului, **pe** care pentru moment nu am putea sa o definim mai precis decît drept ansamblul practicilor prin care oamenii caută sa obţină o armonie generală sau sprijinul binevoitor al unor puteri favorabile succesului acţiunilor lor. S-a discutat multă vreme dacă magia şi religia se confunda sau nu. Noi ne vom alinia opiniei lui Durkheim, care sublinia că practicile magice nu duc niciodată la crearea de biserici, ci stabilesc legături între un magician şi clienţii săi (1912 [1995], p. 52). Acestea fiind spuse, se înţelege de la sine că unele practici magice se pot strecura în ceremonii religioase, tot aşa cum tehnica poate sa îşi asocieze elemente magice şi religioase, cum ar fi bi-necuvîntarea vaselor pescăreşti sau formula magica ce însoţeşte folosirea arcului şi săgeţilor. Logic, cu cît calea raţională este mai eficientă, cu atît religia si mai ales magia ar trebui să se manifeste mai puţin. Aceasta corelaţie negativă se verifica pentru magie, raia în societăţile primitive, unde, de fapt, eşecurile acţiunilor umane sînt mai puţin probabile decît în societăţile mai complexe şi mai ambiţioase.

Cea de-a treia deficienţă este mai profundă şi mai dificil de abordat. Ea poate fi calificată drept afectivă, în sensul că omul poate resimţi cu acuitate răul şi nenorocirea, nu numai pe cele punctuale — fapt ce le-ar face sa ţină de deficienţa precedentă —, ci şi pe cele, într-un fel, ontologice sau existenţiale. Nesiguranţa, angoasa, teama sînt date psihice şi în acelaşi timp probleme pentru care religiile se doresc a fi soluţii. Şi ele nu sînt singurele. Este îndoielnic că reflecţia raţională a calmat vreodată angoasa cuiva, dar este şi mai verosimil că ea poate fi controlată prin etică, acea etica definită ca practicare a unor reguli de viaţa ce vizează înţelepciunea. Această a treia sursa a religiei nu este concurată nici de ştiinţă, nici de tehnică.

Fundamentul pozitiv al religiosului este mai dificil de determinat, căci el are ceva inefabil prin însăşi natura sa. Nu putem face mai mult decît sa îl definim ca pe un elan ce determină fiinţa sa îşi depăşească condiţia umana pentru a se deschide spre ceva, imanent sau transcendent, care o depăşeşte înglobînd-o totodată.

Pentru a încerca sa circumscriem producţia religiosului, am vorbit despre om sau oameni, în general. Era o maniera greşita de exprimare. Producţia religioasă este rezultatul unor producători specializaţi. Budismul a fost întemeiat de Buddha, creştinismul de Isus, islamismul de Mohamed, toate religiile istorice — adică atestate de documente — au avut un fondator al lor. Odată fondate, aceste religii sînt transmise, întreţinute şi dezvoltate de specialişti, aproape întotdeauna instituţionalizaţi. La fel se întîmplă în societăţile numite primitive. Paul Radin (1937) a avut dreptate să denunţe iluzia etnografilor şi etnologilor, care percepeau religia primitivă ca pe o producţie anonimă colectivă. De fapt, întotdeauna există specialişti,

pe care din comoditate îi putem numi şamani (Eliade, 1951). Singura diferenţă faţa de societăţile mai complexe consta în faptul ca este vorba despre indivizi şi nu despre membri ai unui grup abilitat să trateze problema sacrului. Dar aceşti indivizi, ca şi în cazul marilor religii, se împart în producători propriu-zişi şi în gestionari ai produselor. Dacă dorim deci să vorbim despre raporturile ce se stabilesc între oameni şi sacru, trebuie să îi repartizăm, de fapt, în trei mari categorii: iniţiatorii, gestionarii şi consumatorii. Pentru religie, doar primii contează. Cel mai uşor îi putem defini ca pe nişte economii psihice, astfel constituite încît pot resimţi cu o acuitate deosebită atît deficienţele, cît şi elanurile ce conduc spre religios. Bineînţeles, iniţiatorii nu sînt numai fondatorii originari, ci şi toţi aceia care, o dată ce instituţionalizarea e dobîndita, readuc religiosul la sursa sa vie, aşa cum au facut-o misticii marilor religii istorice. Aceşti iniţiatori scapă în bună măsură studiului sociologiei, căci ei sînt produsul unui mediu social, mai puţin decît producătorii lui (cf. pp. 432 şi urm.), cu excepţia unui aspect. Putem reţine ipoteza raţionala conform căreia aceste economii psihice atît de particulare sînt repartizate în mod uniform la nivelul umanităţii. Dar, dat fiind faptul ca religia cunoaşte concurenţa altor activităţi umane, nimic nu interzice formularea ipotezei ca, în funcţie de medii — de fapt de civilizaţii —, aceste economii psihice şi-ar găsi, de pildă, exprimarea în activităţi nereligioase, estetice, ştiinţifice sau etice.

Gestionarii ţin mai direct şi mai prozaic de sociologie, dar cazul lor nu este prin aceasta mai simplu, dimpotrivă. Ei se află la confluenţa mai mul-toi exigenţe. Prima este neplăcută, dar reală: ei trăiesc din religie. De aici nu trebuie sa tragem concluzia că ei nu cred în ceea ce spun şi fac, căci cinismul este mai costisitor psihic decît convingerea. Această constrîngere se traduce atît prin necesitatea de a cîştiga noi adepţi, cît şi pi in aceea de a nu îi pierde. Pentru a nu îi pierde, trebuie întotdeauna sa se insiste asupra deficienţelor, care să fie prezentate pe cît de profunde o permite verosimilitatea. Luîndu-le ca ataie, intelectualii au ajuns la convingerea că umanitatea este o specie terorizată în permanenţă, în timp ce toate anchetele pe teren au încurajat mereu o ipoteză mai verosimilă, şi anume că majoritatea oamenilor este mulţumită, de bine de râu, cu soarta şi condiţia ei. Pentru a recruta adepţi, gestionarii au nevoie să le propună produse seducătoare sau convingătoare. Acestea pot fi clasificate în patru categorii principale, ce au drept corespondent în sufletele sensibile la religios patru manifestări spontane ale religiosului. Mai întîi este credinţa ce se poate exprima şi cristaliza în mituri, dogme sau construcţii teologice. Urmează emoţiile manifestate în dansuri, transe, rugăciuni. Experienţa religioasă se traduce şi prin gesturi sistematizate în rituri. In sfirşit, toate acestea se adresează unei comunităţi reunite cu ocazia unor ceremonii ce marchează timpul şi delimitează spaţiul. Iniţiatorii suit cei care propun, dacă nu detaliul acestor

produse, cel puţin liniile directoare ale producerii lor. Gestionarii trebuie, pe de o parte, sa râmîna fideli acestui mesaj originar şi să îl protejeze împotriva oricărei concurenţe şi, pe de altă parte, sa facă astfel încît produsele sa placă oamenilor, ceea ce presupune ca ele să satisfacă necesităţi psihice profunde — comuniunea, dansul, trăirea laolaltă a unor stări psihi-4 ce ieşite din comun, toate răspund unor cerinţe ale naturii umane — şj sa fie adaptate Ia obiceiurile grupului respectiv.

Mai precis, nu numai că gestionarii religiosului nu se pot opune obiceiurilor — adică Ia ceea ce se face sau nu se face într-o societate data —., dar mai mult decît atît, ei trebuie să le confirme prin sancţiunile lor pozitive. Astfel, mituri adecvate vor explica de ce instituţiile sînt într-un anumit fel şi nu altfel. Atfta timp cît societăţile umane nu sînt sau sînt puţin stratificate, această funcţie de justificare a ordinii stabilite poate să se con- j funde cu sursa cognitivă a religiei. Aşa cum miturile explică fenomenele naturii, ele explică şi instituţiile sociale. Dar de îndată ce apare stratificarea socială şi concentrarea puterii politice, elitele adresează gestionarilor o cerere mai precisa: aceea de a justifica nu ordinea în general, ci locul ocupat de ele în această ordine. Gestionarii care fac parte chiar din aceste elite răspund deturnîhd religiosul către ideologic. Astfel, creştinismul, la origine îndepărtat de politic, în măsura în care acest lucru se poate concepe, a sfîrşit prin a avea interese comune cu Imperiul roman, regatele barbare şi monarhiile Vechiului Regim.

Daca adoptăm acum punctul de vedere al consumatorii or, este uşor de rezumat tot ce s-a prezentat anterior atribuind religiosului anumite funcţii. Unele sînt umane, în sensul că religiosul satisface anumite necesităţi ale naturii umane legate de curiozitate, securitate, comunitate, conştiinţa împăcată, exaltare, nerăbdare... Aceste necesităţi sînt în mod comod satisfăcute de un ansamblu, mai mult sau mai puţin bine închegat, de credinţe, emoţii, rituri şi ceremonii. Sa mai adăugăm că aceste necesităţi nu sînt, la majoritatea consumatorilor, foarte pronunţate şi, mai ales, ele nu sînt permanente, ci ascultă mai curînd de ritmuri ciclice, ceea ce le preadaptează periodicităţii timpului sacru. Nici un popor nu trăieşte în permanenţă într-o stare de exaltare religioasă intensă: aproape pretutindeni, toată lumea îşi vede de ocupaţiile sale şi se ocupă de problemele vieţii cotidiene, pentru a-şi rezerva perioade şi locuri în care profanul cedează locul sacrului. Necesităţile pe care le satisface religiosul sînt şi sociale. De unde şi funcţia morală a religiosului, aceea de a aşeza moravurile pe temelii lipsite, în ochii celor interesaţi, de arbitrar. Şi o funcţie ideologică, în slujba instituţiilor sociale si, mai precis, politice.

Dar să fim atenţi să nu alunecăm de Ia desemnarea „funcţiilor religiosului" înspre reducerea acestuia la ceea ce nu este. Dacă Constantin s-a servit de creştinism pentru a întemeia un regim imperial hierocratic, aceasta

nu înseamnă ca mesajul Evangheliei poate fi redus la o producţie ideologica. Mai corect este să constatam polivalenţa religiosului, plecînd de la pluralitatea surselor sale, de la diversitatea produselor sale, de la eterogenitatea producătorilor săi şi de la interesele diferite ale consumatorilor săi, şi sa folosim acest argument pentru a trasa o linie evolutivă plauzibila între o stare difuza a religiosului si emergenţa religiei ca domeniu distinct al activităţilor sociale.

De la religiosul difuz la religie

De-a lungul a doua secole aproape, cercetarea etnografica şi filologica a permis acumularea de date suficiente pentru formarea unei idei generale asupra poziţiei religiosului, înaintea sau o data cu apariţia marilor religii universale (Eliade, 1949 şi 1976-1983; Schebesta, 1961). în ceea ce priveşte credinţele, se constata universalitatea — sau cvasiuniversalitatea, căci lacunele documentaţiei sînt atît de mari încît este imprudent sa facem vreo afirmaţie generală — convingerii ca exista un principiu personal considerat ca întemeietor al ordinii naturale si umane. Fiecare punct al acestui enunţ este greşit, deoarece evoca concepţii mult mai tîrzii. Singura distincţie între o ordine naturală şi o ordine umana nu apare decît foarte tîrziu, în secolul al XVII-lea, după naşterea ştiinţei moderne (Lenoble, 1957, 1969). Pentru populaţiile autohtone din Melanezia, distincţia este problematică (Leenhardt, 1947). „întemeietor" duce cu gîndul la „creator", în timp ce o concepţie imanentista de orînduitor al haosului este posibila. Sîntem în prezenţa unui fel de monoteism cu valoare universală. Concluzia ar fi, daca eşti credincios sau teolog, că ideea de Dumnezeu este înnăscuta sau se revelează tuturor oamenilor, pentru că Dumnezeu *există.* Sociologul şi filozoful vor afirma mai modest că nevoia de cauzalitate, de totalitate şi de personalizare i-a incitat pe unii „teologi" primitivi la formularea acestei idei, indiferent daca ea corespunde sau nu unei Fiinţe reale.

Evident, ea nu era de ajuns pentru a le satisface practicile, căci o constatare la fel de universala vrea ca acest „dumnezeu suprem" sa fie uri „dumnezeu onorific", al cărui statut este foarte vag şi intervenţiile slab reperabile. în realitate, el nu este obiectul nici unui cult. El prezintă toate trăsăturile unei idei raţionale şi nici una specifica unui principiu ce ar fi prilej şi obiect al unei emoţii religioase. Aceasta din urma face apel la ceea ce Eliade numeşte *hierofanii,* adică cele mai diverse manifestări posibile ale sacrului: izvoare, astre, pietre, păduri, animale, indivizi, strămoşi, spirite; totul a fost luat, într-un fel sau altul, drept o hîerofanie. Aceste hierofanii întemeiate pe emoţii religioase sînt forma populară a religiosului, opunînd „poporul" unor specialişti indigeni ai sacrului. Căci producătorii s-au ocupat şi ei de aceste forme ale religiosului, pentru a le consolida prin

mituri explicative, pentru a organiza rituri şi, pur şi simplu, pentru a juca un rol în ele. Munca de mitologizare şi de sistematizare va putea ajunge, eventual, la tratate în toata regula, al căror model rămîne lucrarea Iui He-siod, *Munci şi zile.*

Starea primitivă permite o a treia constatare. Religiosul nu este cantonat într-o sferă distinctă; el se amesteca cu toate activităţile umane şi Ie conferă tuturor, mai mult sau mai puţin, o anumită tonalitate religioasă. Această tendinţă este în mod special marcată în perioadele de vîrf ale vieţii colective. O colectivitate primitivă poate să se reunească pentru o ceremonie religioasă închinată divinităţilor tribului, dar ea poate face acest lucru şi înainte de a intra într-un război, ocazie cu care organizează un rit religios. In acelaşi fel, marile etape biologice ale vieţii umane, care sînt naşterea, pubertatea, căsătoria şi procreaţia, dar şi moartea, au fost pretutindeni prilejul unor abordări speciale, dintre care mai ales pubertatea prin riturile de trecere şi moartea prin riturile funerare. Pretutindeni, aceste momente au fost închipuite drept ceea ce sînt, şi anume nişte treceri de la o stare la alta. Aceste treceri au făcut şi obiectul unor elaborări teoretice, în vederea precizării naturii şi sensului lor, precum şi al unor abordări practice în cadrul unor ceremonii. Aceste elaborări şi abordări constituie acte ale unor indivizi şi nu concretizări ale gîndirii colective. Deoarece aceşti indivizi sînt şi specialişti ai religiosului, nu trebuie să ne mirăm că ei „numinizează" toate activităţile publice şi, prin ricoşeu, pe cele private. Putem considera că totemismul, din care Durkheim făcea „forma elementara a vieţii religioase", ţine de această „nummizare" a unui fenomen nere-ligios, în căzui de faţă utilitatea pe care o poate avea, într-o morfologie tribală marcată de dispersie şi policentrism (cf. capitolul despre „Grupuri şi sociabilitate"), propunerea unor embleme sau simboluri animale, vegetale sau chiar minerale în vederea identificării segmentelor şi a marcării relaţiilor lor reciproce în cadrul ansamblului. Totemismul este reprezentat mai ales în Australia şi în America de Nord; în alte părţi, cum ar fî Africa, genealogiile şi cultul strămoşilor asigură aceeaşi funcţie de identitate, distincţie şi comunitate. In ceea ce priveşte reprezentările legate de totemuri, acestea variază în cadrul aceluiaşi trib. Astfel: „Populaţia winebago are patru explicaţii diferite pentru raporturile dintre om şi totemul sau: omul se trage din animale; el este un animal care s-a transformat în om cînd s-a constituit clanul; numele totemic al clanului este al unui animal, deşi nu se declara nici o descendenţă; în sfîrşit, omul a moştenit numele său totemic datorita faptului că unul din strămoşii săi imita un animal. Existau, de asemenea, două concepţii diferite privind animalul originar al clanului. Conform celei dintîi, era vorba despre un animal adevărat, după cea de-a doua, un spirit generalizat luase forma unui anumit animal în momentul apariţiei sale pe pămînt. Datorită acestei ultime credinţe, omul din clanul cerb sau

bizon nu omora niciodată acest animal totemic" (Radin, 1937 [1941], pp. 163-164).

Să luăm ca ipoteza de lucru universalitatea şi caracterul spontan al acestei situaţii primitive şi al celor trei trăsături generale. Ipoteza permite înţelegerea, în termeni sociologici, a anumitor probleme ale istoriei religiilor şi darea unor răspunsuri, parţial sociologice. Numinizarea generalizată a vieţii cotidiene şi mai ales a vieţii colective, sub presiunea unor factori ce urmează a fi definiţi, poate să producă o mişcare mai mult sau mai puţin intensă de denuminizare şi de retragere a religiei în sfera sa naturală: vom vedea (p. 512 sq.) că, din motive inteligibile, modernitatea este şi ea marcată de această concentrare a religiosului asupra lui însuşi. Să ne ocupăm acum de celelalte două trăsături. O linie evolutivă logica pare sa conducă de la „dumnezeul onorific" la monoteismul definit îh cadrul unei religii circumscrise. Sociologul ar adăuga bucuros că linia a fost urmată din motive principal politice: apariţia de regate şi imperii ai căror titulari unici aveau nevoie de o ideologie de inspiraţie religioasă monoteista. Faptele contrazic această viziune, pentru simplul motiv ca această cale a monoteismului a fost urmată, în Orientul Mijlociu, de popoare aflate la limita imperializării — zoroastiism iranian, iudaism şi creştinism, islamism —, în timp ce Extremul Orient a „ales" o direcţie complet diferită, aceea a unui fel de cosmism imanentist. Aceste doua căi sînt, într-adevăr, latente în concepţia vagă asupra unui Mare Orînduitor: el poate fi personalizat pînă la a-1 transforma în Dumnezeu atotputernic; şi invers, el poate fi complet depersonalizat şi conceput ca un principiu cosmic imanent lucrurilor, precum Ordinea însăşi. De la această bifurcaţie fundamentală, calea cos-mista s-a scindat în mai multe curente, care au dat naştere raţionalismului filozofic şi ştiinţific ionic, grec şi helenistic, speculaţiilor metafizice brah-manice sau căutării eliberării budiste sau ritualismului confucianist. La simpla enunţare a acestora, se constată că linia imanentista şi impersonala urmată continuu duce aproape sigur în afara religiei, la metafizică, la ştiinţă şi la etica. Dimpotrivă, calea monoteistă, identificînd „sursa X" cu un Dumnezeu personal, ancorează credinţele, emoţiile şi practicile în religia propriu-zisă.

Problema sociologică constă în explicarea acestor evoluţii diferite, menţinînd echilibrul între factorii endogeni şi factorii exogeni. Se poate susţine că un politeism organizat de către erudiţi într-un panteon coerent este susceptibil de a se transforma îh monoteism sub impulsul unei personalităţi inspirate sau profetice. Ar fi cazul lui Zarathustra care 1-a promovat pe Ahura Mazda la rangul de Zeu şi i-a redus pe ceilalţi zei ai panteonului iranian la entităţi — Ordinea/Justiţia, Gîndirea, Imperiul, Nemurirea... —, care sînt tot atîtea aspecte ale naturii Zeului suprem (Duchesne-Guillemin, 1948, pp. 134-139). Profetul este indispensabil,

deoarece, chiar dacă speculaţia i-a condus pe filozofii greci la conceperea unui Zeu unic, aceasta a rămas doar o speculaţie pura, fără sa se ajungă Ia o religie. Dar piofetul singur nu poate transforma un monoteism în religie universala. Iahve a rămas Zeul etniei iudaice, tot aşa cum mulţi alţi zei au rămas zeii tribului. Condiţii necesare pentru ca o religie, dar şi o metafizi că şi o etică să devină univeisale sînt depăşirea morfologiei tribale (cf. j cap. II, PP- 82-85) şi imperial izarea. Imperiul este prima ilustrare a uni-* versalului, pentru că el dă supuşilor sentimentul că imperiul şi *oikumenâ* se amestecă între ele şi că dincolo de aceasta nu mai există decît *terrae in-* cognitae,* fără importanţă. Imperiul reuneşte umanitatea, fapt ce îi permite unei religii sa i se adreseze. Să adăugăm faptul că mijloacele de comuni care extinse şi orînduite de imperiu facilitează difuzarea, aşa cum o dove desc simbolic călătoriile Simţului Paul în Imperiul roman. Astfel, imperiul nu ai e o influenţă reperabilă asupra apariţiei monoteismului, dai pare in-| dispensabil pentru succesul acestuia. ;

Un alt factor exogen hotărâtor este prezenţa sau absenţa unui cler. In; cetăţile greceşti, există funcţii si roluri religioase, dar nu exista preoţi pro-, fesionişti sau un cler organizat într-o ierarhie, cu excepţia marilor sanctuare panelenice, cum ar fi cel de la Delfi sau Delos. Riturile suit oficiate fie de persoane particulare, pentru religia domestică, fie de magistraţi pentru cultul public. Această absenţă— care este generală în morfologia cetăţilor — este legată în Grecia de cvasiabsenţa oricărei speculaţii teologice, abandonată fanteziei poeţilor, cît şi de tendinţa spre raţionalism a elitelor cultivate. Totuşi, absenţa clerului nu este în mod cert o condiţie suficientă pentru apariţia ştiinţei, căci nici în China nu există cler, iar această absenţă s-a tradus printr-o orientare complet diferită, şi anume prin ritualism. Ar dura prea mult să urmărim apariţia ritualismului chinez, pornind de la datele preistorice prelucrate sub dinastiile Song şi Zhu din China occidentală (secolele al XVI-lea-al VIII-Iea î.Cr.) (Vandermeersch, 1977 si mai ales 1980) şi sa îl studiem în formularea sa clasică atribuită lui Confucius. Ideea centrală este aceea a ritualului *li,* ca o formă înscrisă în ordinea lucrurilor şi pe care trebuie să se modeleze orice activitate, cu riscul de a devia de Ia ordinea universală, naturală şi umană şi de a provoca dezordinea. Chiar şi împăratul este o piesă din acest dispozitiv, nu pentru ca el se găseşte acolo *pentru* a asigura ordinea, ci pentru că el face parte din ordine. Şi el o asigură, ra-mînînd perfect fidel exigenţelor funcţiei sale. In imperiul perfect, suveranul şi aparatul puterii nu au nimic de făcut pentru că, fiecare asigurînd în niod spontan funcţiile sale, totul funcţionează armonios, fidel naturii sale. Această doctrină — deopotrivă şi indistinct religie, etica, ideologie şi filozofie — a fost dezvoltată şi precizată de un grup social particular, învăţaţii. Aceşti literaţi aveau ascendente princiare şi îşi pierduseră poziţia de-a lungul numeroaselor războaie caie marcasera între secolele al VIII-Iea si

al HI-lea mersul Chinei spre unitatea politică. Aceşti indivizi, lipsiţi de ocupaţie, dar apţi pentru funcţiile politice prin originea lor, se puneau în slujba principilor. Este normal ca ei sa fi orientat date vechi în sensul unei doctrine adaptate gestionării unui imperiu autocratic, destui de temperat pentru a putea ocupa în cadrul lui un loc rentabil şi întotdeauna sigur.

Primul nivel al moştenirii religioase primitive a fost preluat de sufletele religioase, eruditi, intelectuali, elite în general. Al doilea nivel, cel al zeilor şi al spiritelor, a fost pretutindeni rezervat poporului. Moştenirea primitivă a fost uneori păstrata ca atare, alături de o religie universală, ca în satele laoţiene unde, alături de religiozitatea budista foarte dezvoltată, s-a menţinut cultul Spiritului Pâmîntului, fără ca cineva să vadă în acest lucru nici cea mai mică contradicţie (Condominas, 1968). Exista chiar un caz în care moştenirea a fost transformată în religie oficială de către o putere politica lipsită de ideologie, religia japoneză Shinto. Un alt exemplu este China, unde ritualismul confucianist aparţine literaţilor. Poporul şi-a păstrat cultele familiale ale strămoşilor şi pe cele colective ale spiritelor diverselor locuri, începînd cu cele ale satului. De-a lungul secolelor, daois-mul, apoi budismul au injectat în aceasta religie populara elemente noi. De fapt, religia populară era practicată şi de o bună parte a elitelor. In ceea ce priveşte temperamentele religioase, acestea şi-au găsit întotdeauna hrana în daoism sau budism, sau în budismul daoizat care este Ch'an (Zen în japoneză). In India, speculaţiile brahmanice au fost dublate de religiozitatea bhakti hinduistă, tot aşa cum austeritatea budismului originar a fost atenuată şi umanizată în devoţiunea faţă de Buddha şi de acei Bodhisattva divinizaţi. Monoteismele nu au scăpat religiei populare, dar aceasta a trebuit sa se adapteze unei religii dominante sprijinite de puterea seculară, în creştinism, ca şi în islamism, culturile locale ale sfinţilor au proliferat şi au permis naturalizarea a numeroşi zei, spirite, locuri, obiecte „păgîne". Numai iudaismul face excepţie de la acest sincretism, nu datorita unui monoteism mai rigid — islamismul nu este cu nimic mai prejos pe acest teren —, ci mai curînd faptului că a rămas o religie „etnică" şl, chiar mai mult, ca aparţine unui popor cu un Ioc aparte în societăţile în care s-a instalat. Chiar şi în Palestina, Biblia aduce dovada că monoteismul clericilor nu a împiedicat înflorirea „idolatriilor" şi a „superstiţiilor".

Producţiile sociale ale religiei

Am dori să examinăm cîteva consecinţe directe ale religiei, nu asupra altor sfere de activitate ci răsfrînte într-un fel asupra ei înseşi. Altfel spus: prin ce fenomene vizibile se traduce faptul că oamenii au activităţi religi-

oase? Această întrebare nu poate fi abordată decît după ce a fost introdusă distincţia, propusă mai sus, dintre activităţile sociale nereligioase, în func ţie de natura lor, dar însoţite de elemente religioase datorate răspîndirii religiosului, şi activităţile specific religioase. Serbările primitive sau jocu rile panelenice, unde sînt exaltate identitatea şi unitatea unei etnii sau ale unei civilizaţii, nu sînt mai religioase prin origine şi intenţie, daca nu prin expresie, decît celebrarea zilei de 14 iulie în Franţa. Dimpotrivă, misterele de la Eleusis sau rugăciunile zilnice ale musulmanului suit fenomene reli gioase în esenţă, nesusceptibile de denuminizare şi de reducere la condiţia, profana. *i*

întrebarea odată precizată, răspunsurile nu vin de la sine. A începe priit ipostazierea religiei sau a unei religii şi a considera fenomenele religioase ca producţii ale acestei ipostazieri ar însemna să comitem o greşeală faţă de epistemologie şi metodă. Şi aici, acţionismul trebuie sa îşi impună disciplina, afirmînd ca producţiile sociale ale religiei sînt, de fapt, produsele activităţilor religioase ale actorilor religioşi. Or, noi am distins trei categorii de actori: producătorii, gestionarii şi credincioşii. Urmărirea sistematică a răspunsurilor la întrebarea pusă ar trebui să ne conducă îa examinarea producţiilor respective ale acestor trei categorii, şi nu în mod abstract, ci într-un context istoric dat: Cristos în Palestina aflata sub dominaţia romană, într-un iudaism sfişiat între tendinţele legaliste ale fariseilor şi tendinţele mistice ale esenienilor; sau Buddha într-o Indie de Nord frâmîntată de, substituirea unor mici regate autocrate, morfologiei tribale unde se dez-' voltase vedismul; şi aşa mai departe. Dar vom aborda numai cîteva din nenumăratele teme ce se oferă studiului în cadrul astfel definit.

Sodalitatea religioasă

Activitatea religioasa produce în mod spontan grupuri, cînd nu se exercită direct în grupurile definite de morfologie (cf. „Grupurile şi sociabilitatea", p. 66). In morfologia tribala *(ibid.,* pp. 94-98), comunitatea religioasă se identifică cu fiecare nivel al segmentării, de la familia lărgită pîna la gruparea în triburi. Este posibil ca vestigiile cele mai vechi ale religiozităţii, peşteriîe pictate în epoca magdaleniana, să fie sanctuare tribale sau intertribale. In cetăţile greceşti regăsim de asemenea culte familiale, culte locale ale satelor sau demelor, culte ale polisului şi culte panelenice.

O dată cu apariţia religiilor universale în regate şi imperii, situaţia se complică. Pe de o parte, situaţia anterioară se prelungeşte, şi activităţile religioase se exercită în cadrul unor grupuri definite independent de ele. în acest sens, imperiul chinez, în întregul său, poate fi conceput ca o biserică gigantică al cărei slujitor suprem ar fi împăratul; această biserică se subdi-ᵛide, în funcţie de cadrele administrative, în templele locale confucianiste

cu vicarii împăratului, adică funcţionarii. Alături de acest cult oficial — exasperant de steril în emoţii religioase pentru sufletele sensibile Ia numi-*nos* — se află cultul, jumătate public jumătate privat, al strămoşilor, practicat de elite, precum si cultul spiritului pămîntului întreţinut de săteni la nivelul satului. Acelaşi lucru se petrece, *mutatis mutandis,* şi în Europa creştină, unde comunităţile religioase se suprapun peste grupuri profane, culturale, politice si economice: creştinătate/arie culturală europeana; biserica din Franţa sau Anglia/regate; oraş/episcopie; cartier/parohie; sat/parohie; corporaţie/confrerie etc.

Toate aceste grupuri, pieformate prin finalităţi nereligioase, pun problema calităţii practicilor religioase care se desfăşoară la nivelul lor. Riscul unei folosiri a religiei în scopuri nereligioase este mare. Intre o religie a polisului si o ideologie oarecare menită sa îi unifice pe cetăţeni într-un grup sudat, pregătit pentru riscurile războiului, diferenţa este minima şi probabil *nula* pentru cei implicaţi. Genul de emoţii trezite de procesiunile panatenee în inima cetăţenilor Atenei nu părea sa fie foarte diferit de cele insuflate de defilările militare din Piaţa Roşie, chiar daca presupunem existenţa unor diferenţe estetice. Or, o religie universală, produsă de un profet cuprins de un val numinos profund, nu este o ideologie destinata unei uzanţe sociale. Mesajul său este un mesaj de mîntuire, el urmăreşte sa propună ruturoj oamenilor, adică Omului din fiecare om, si nu oamenilor ca membri ai grupurilor sociale, răspunsuri satisfăcătoare la întrebările născute din deficienţele care pun temelia convertirii la religios, dacă nu chiar a religiosului. Marile religii se adresează acestei fracţiuni a populaţiei, probabil foarte minoritară, ca tot ce este mişcat de o pasiune durabilă şi exigenta, pentru care religia este o necesitate irezistibilă, aşa cum este curiozitatea pentru alţii. Aceşti oameni nu pot sa se mulţumească cu practici religioase oferite în cadrul grupurilor profane. Ev au nevoie de o sodalitate proprie.

Această problema, de tehnica religioasa într-un anume fel, nu cunoaşte decît doua soluţii generale, care au fost pretutindeni găsite, mai devreme sau mai tîrziu. Prima este aceea a misticii, a ascetismului şi a monahismului. Cea de-a doua este aceea a comunităţii reunite, îa modul fizic, de o credinţă comuna şi pentru întreţinerea flăcării acesteia, independent de celelalte apartenenţe sociale ale membrilor săi. Cele doua soluţii sînt două teme, ale căror variatiuni au fost sporite de religiile, civilizaţiile şi politiile istorice. Budismul originar se adresa unor eremiţi, apoi, foarte repede, unor cenobiţi. Mînâstirea a rămas pînă astăzi centrul sodalităţii şi al religiozităţii budiste. Dar, cu timpul, mmâstirile au devenit nuclee de coagulare a comunităţilor de credincioşi. In extrema opusa, islamul originar s-a întemeiat pe ideea de comunitate globală reunind toţi credincioşii, indiferent cît de îndepărtate în spaţiu ar fi fost legăturile care îi uneau: el a încer-

cat să fuzioneze comunitatea credincioşilor şi aria de extindere a puterii musulmane. Cu timpul, cele două soluţii au dat naştere sufîsmului şi confreriilor *zauia.* Intr-un studiu care a făcut epoca, Emst Troeltsch (1912) a studiat sodalitatea religioasă a creştinismului şi consecinţele sale asupra creştinismului, pe de o parte, si asupra societăţilor creştine, pe de alta. El a arătat ca mesajul originar al Evangheliilor nu preciza forma pe care trebuia sa o ia comunitatea creştină. Cristos se adresa direct fiecăruia şi propunea fiecăruia o convertire personală Ia noua credinţă. Foarte repede, de Ia primele evoluţii ale creştinismului, au apărut trei tipuri de grupări. Tipul „mistic" corespunde primei noastre soluţii generale, „secta", celei de-a doua. Cel de-al treilea, „Biserica", este o originalitate a creştinismului. Biserica este un organism integrat şi ierarhizat care, interne in du-se pe învăţămintele Mîntuîrii, îşi propune sa râspîndească mesajul la nivelul întregii populaţii şi sa-i îndemne pe toţi la această mîntuire. Logica Bisericii este de a se suprapune Imperiului, în cazul de faţa Imperiului roman, a cărui organizare o preia în mod fidel. Se poate spune că acest al treilea tip este un accident al istoriei. EI a avut cele mai mari consecinţe, mai ales în domeniul politic, deoarece suprapunerea Bisericii cu Imperiul punea inevitabil problema celor doua Cetăţi, a raporturilor lor si a puterilor, temporala şi spirituală (a se vedea mai jos pp. 512—5 î 3).

Riturile

Activitatea religioasă se traduce prin acte, separate sau înlănţuite, realizate individual, prin izolare sau în grup, acte prin care actorul religios caută sa intre în contact cu numinosul, pentru a-1 influenţa, pentru a i se deschide sau pentru a-şi exprima recunoştinţa. Diversitatea riturilor este infinita, dar ele pot fi cu uşurinţă clasificate în trei mari categorii: sacrificiul, rugăciunea ai peleiinajul.

Pelerinajul este o consecinţa directă a hierofaniei care conferă anumitor locuri o încărcătura numinoasă, destul de puternică pentru ca credincioşii să pornească într-acolo. Pelerinajul exista deja în societăţile primitive, dar *în* cazul religiilor universale *el* mobilizează *mulţimile* pe distante imense mai puţin datorită universalităţii lor, cît pentru faptul ca ele se răs-pîndesc pe arii culturale şi în imperii gigantice. Consecinţele extrareligi-oase ale pelerinajelor sînt nenumărate, chiar şi politice, căci cruciadele pot fi interpretate ca pelerinaje înarmate (un studiu general, de natura compi-latorie, privind pelerinajele îi aparţine lui Roussel (1954; a se vedea de asemenea *Sources orientales,* 1959, voi. III).

Rugăciunea nu se exprima numai prin cuvinte sau formule, ea poate îmbrăca şi forma exterioară a unor mişcări ritmice şi a dansurilor sau poate fi însoţită de poziţii ale corpului propice naşterii spontane de imagini,

gînduri neformulate, visări. Rugăciunea nu presupune credinţa într-un Dumnezeu personal, nici măcar în zei sau spirite. Yoghinul sau înţeleptul daoist aflat în meditaţie se roagă fără sa se adreseze unui principiu transcendent anume. Punctul lor comun este de a se plasa, prin gesturi, atitudini sau, mai general, printr-o mobilizare orientată a energiei psihice, într-o stare propice contactului cu numinosul, indiferent de concepţia pe care şi-o face cel care se roagă despre aceasta. Deoarece mobilizarea este un mijloc, mijlocul poate fi detaşat de scopul sau şi descompus în formule sau în gesturi mecanice, ca de pildă morişca de rugăciuni sau înşirarea mecanică a mătăniilor (pentru rugăciune se va consulta studiul neterminat al luiMauss, 1909).

Pentru a schiţa analiza *sacrificiului,* se poate folosi studiul lui Hubert-Mauss (1899). Acesta se bazează pe exemple vedice-brahmanice (Levi, 1898) şi biblice, deosebit de bine documentate. Sacrificiul formează un sistem alcătuit din trei elemente distincte. Există o consacrare, prin care un „obiect trece din domeniul comun în domeniul religios" (p. 200). Cel ce aduce sacrificii este „subiectul care culege beneficiile sacrificiului sau asupra căruia se rasfrîng efectele" (p. 201). Prin sacrificiu, el a „dobîndit un caracter religios pe care nu îl avea sau s-a debarasat de un caracter defavorabil de care era marcat; s-a înălţat la o stare de graţie sau a ieşit din-tr-o stare de păcat" (p. 201). EI poate fi un individ sau o colectivitate — familie, clan, trib, naţie, societate secreta. Daca este vorba despre o colectivitate, ea poate fi sacrificată in corpore sau prin intermediul unuia din membrii săi, capul familiei pentru familie sau magistratul pentru cetate. Al treilea element este format din obiectele „iluminate" de efectul consacrării şi care îl interesează pe cel ce aduce sacrificiul; poate fi vorba de un cîmp, o casa, o alianţă... Sacrificiul „produce [astfel] un dublu efect, unul asupra obiectului pentru care este adus şi asupra căruia vrea să acţioneze, celălalt asupra persoanei morale care doreşte şi provoacă acest efect" (p. 202). Sacrificiul trebuie distins de ofrandă, care este mai curînd o rugăciune, în general de mulţumire, căci în sacrificiu, ofranda, oricît de modestă ar fi, este întotdeauna distrusa, total sau parţial, în general, „sacrificiul este un act religios care, prin consacrarea unei victime, modifica starea persoanei spirituale care îl îndeplineşte sau a anumitor obiecte de care aceasta este interesată" (p. 205). Pe acest nucleu general comun se dezvoltă o foarte mare diversitate, fără a fi posibil sau util sa propunem o tipologie coerentă. Totuşi, se va observa că frecvent este operată o distincţie între acela care aduce sacrificiul şi acela care îl săvîrşeşte. Cînd este cazul, aceştia din urmă devin specialişti, fapt ce nu râmîne fără consecinţe asupra anumitor evoluţii, mai ales în brahmanism.

Sacrificiul astfel definit se conformează unei scheme precise, bine ex-plicitată în sacrificiul animal vedic. El începe cu rituri destinate să confere

gradul religios necesar ceremoniei, celui care aduce sacrificii, celui ce le savîrşeşte, locului, instrumentelor, victimei. Aceasta devine astfel sacra, dar atîta timp cît râmîne în viaţa „principiul divin pe care îl conţine este încă prins în corpul ei şi fixat prin acea ultimă legătură de lumea lucrurilor profane. Moartea o va elibera de aceasta, consacrarea devenind astfel definitiva şi irevocabilă" (p. 233). Prin ardere, spiritul victimei trece în lumea zeilor, dar resturile sale fizice subzistă, de acum sacre şi ele. Acestea pot deci servi „la dezvoltarea efectelor utile ale sacrificiului" (p. 237), fiind atribuite lumii sacre, printr-un holocaust sau lumii profane îhtr-o agapă, sau împărţite între cele două. Sacrificiul ia sfirşit prin rituri de ieşire, ce trebuie sa permită celor care au participat la el să reintre lin în lumea profana, ştergînd la nevoie greşelile ce au fost eventual comise (asupra acestui ultim punct, a se vedea frumosul studiu al lui Malamoud, în Biaideau şi Malamoud, 1976).

Sacrificiul are drept funcţie înlesnirea comunicării între lumea profana şi lumea sacră, prin intermediul unei victime. Dar de ce să fie ea distrusă? Deoarece contactul cu sacrul este atît de intens încît el riscă sa îi transforme pe profanii care trebuie să acţioneze într-o lume profană; aceia care au intrat în cercul sacru trebuie sa poată ieşi din el: „Graţie (intermediaru-lui-victimă) cele două lumi aflate faţa în faţa pot să se întrepătrundă, rămî-nînd în acelaşi timp distincte" (p. 304). Dar sacrificiul nu este gratuit, de Ia el se aşteaptă ceva, chiar daca este o obligaţie: „Este un act util şi este o obligaţie. Dezinteresul se amestecă cu interesul. Iată de ce el a fost atît de des conceput sub forma unui contract, în fond, poate nu există nici un sacrificiu care sa nu aibă un aspect contractual. Cele doua părţi prezente fac schimb de servicii si fiecare are un avantaj. Căci si zeii au nevoie de profani" (p. 305).

Credinţele

Doar experienţele mistice cele mai pure par a fi goale de orice conţinut cognitiv. Contactul fugitiv cu absolutul este pur şi simplu inexprimabil. De aceea nici misticii nu vorbesc despre el: sau tac, sau folosesc mijloacele poeziei pentru a sugera natura experienţei trăite. Misticii sînt rari. Oamenii obişnuiţi au nevoie de un minim de credinţe, dacă nu toţi la fel de urgent, cel puţin aceia a căror curiozitate este destul de vie pentru ca tot ceea ce îi vizează sa constituie o problemă. Există probleme teoretice şi altele practice, întrebarea de ce soarele răsare şi apune nu este de aceeaşi natură cu încercarea de a vîna. Pentru fiecare categorie de probleme, omul dispune în general de doua strategii ce vizează găsirea de soluţii. In dome-practic, el se poate folosi fie de tehnică, ce mobilizează materia şi for-în slujba unui plan conceput în vederea atingerii unui obiectiv precis,

fie de magie, ce poate primi exact aceeaşi definiţie, dar care, în ochii unui observator exterior dotat cu mijloace tehnice superioare, apare ca o amăgire, în domeniul teoretic, omul dispune de imaginaţie sau de demersul raţional întemeiat pe combinaţia dintre teoriile ipotetico-deductive — ce pot fi obţinute prin imaginaţie — şi experimentările controlabile de către altcineva. Nu este deloc necesar să se inventeze, după modelul lui Levy-Bruhl, un stadiu „prelogic" al activităţii umane, în care imaginaţia şi magia ar fi domnit cu regulile lor proprii de funcţionare, înainte ca epoca gîndirii raţionale să fi început. Totul arată că înţelegerea umană este una singura, iar magia, ca şi imaginaţia, urmează reguli logice în propriul lor cadru de referinţă.

Se poate afirma ca imaginaţia şi ştiinţa sînt antagoniste, aşa cum sînt tehnica şi magia, în sensul că ele nu pot ocupa simultan acelaşi loc în cadrul unei probleme anume, sau cel puţin nu în mod continuu. De asemenea, se poate admite că ştiinţa şi tehnica sînt superioare, fiind mai eficiente, în sensul că ele rezolvă mai bine problemele puse. Din aceste două postulate se poate deduce o teorema şi corolarul ei:

— imaginaţia şi magia ocupă tot terenul lăsat liber de ştiinţă şt tehnică;
— orice progres al ştiinţei şi al tehnicii produce un recul al imaginaţiei şi magiei, în problema considerată şi pentru persoanele implicate.

în domeniul practic, tehnica nu a fost niciodată redusă la un statut pur virtual, pentru că umanitatea, ca specie vie şi animală, a trebuit şi putut întotdeauna să îşi rezolve raţional problemele elementare de supravieţuire. Dimpotrivă, în domeniul teoretic, se poate concepe — şi imagina! — o situaţie a umanităţii în care cunoaşterea a fost în întregime obţinută prin imaginaţie. Deoarece imaginaţia transcrie soluţiile avansate în termeni de mituri, putem vorbi, împreuna cu Maurice Leenhardt, de gîndire mitică, pe care sa o opunem gîndirii ştiinţifice.

Acest ocol era indispensabil înţelegerii exacte a statutului credinţei religioase, în societăţile în care domneşte gîndirea mitică, se înţelege de la sine că şi credinţele sînt transcrise în limbaj mitic şi mitologic, astfel încît miticul şi religiosul sînt dificil de diferenţiat, presupunînd ca ar fi util şi legitim să încercăm acest lucru. Mitologia greacă trebuie luată ca atare daca dorim să surprindem religiozitatea poporului grec. Dar unii greci nu s-au mai mulţumit cu transcrierea mitică şi au început sa raţionalizeze mitologia, adică să o dezgolească de povestiri şi imagini pentru a încerca să îi evidenţieze nucleele raţionale. Daca imaginaţia are efectiv imaginea drept mod de existenţă, ea nu este numai imagine, ci se bazează şi pe niveluri de realitate mai profunde şi mai abstracte. Este foarte posibil ca, pornind de la Zeus homeric, să discernem în el Tatăl, apoi Cerul, apoi Natura şi Cosmosul. Dar — si acest aspect este hotarîtor — raţionalizarea miticului nu duce în mod spontan la ştiinţific, este nevoie de un salt calitativ ce

presupune o convertire intelectuala. Miticul raţionalizat, adică redus la schemele sale fondatoare, nu este ştiinţificul, ci dogmaticul, deoarece trebuie să i se găsească un nume.

Toate societăţile care au cunoscut stratificarea sociala şi care au acumulat destui oameni şi resurse pentru ca o minoritate consistentă să îşi poată consacra timpul liber speculaţiei raţionale, toate aceste societăţi au trăit transformarea miticului in dogmatic. Această situaţie apare foarte devreme în morfologiile umane, încă din perioada tribului în tranziţie spre confederaţii tribale. De asemenea, vom regăsi aproape peste tot elaborări dogmatice foarte rafinate, în afara sferelor de influenţă a marilor civilizaţii. Dar numai religiile universale au reuşit sa confere dogmelor o încărcătură numinoasă suficient de puternică pentru ca aceste credinţe propuse să poată stîrni emoţii şi mobiliza inimile. Am văzut că în Grecia stadiul dogmatic nu a dus la o renuminizare, deşi cultul lui Dionysos — aşa cum a fost el reprezentat în *Bacantele* lui Euripide, de exemplu — nu a fost departe de aceasta. Dar a lipsit un profet.

Natura dogmelor centrale ale religiilor universale poate fi înţeleasa. Aces'te dogme suit deopotrivă raţionale, fiind coerente şi plauzibile; neştiinţifice, sustragîndu-se oricărei verificări experimentale; şi mitologiza-bile, puţind fi reperate retrospectiv în anumite mitologii, autohtone sau nu, sau retranscrise în mituri, fabule, legende la îndemîna oamenilor simpli. Aceste afirmaţii pot fi uşor verificate cu probe. Nenumărate sînt mirurile ce povestesc despre originile suferinţei omeneşti. Buddha a transformat în mesaj religios cele Patru Adevăruri Nobile; universalitatea suferinţei, dorinţa ca origine a suferinţei, stingerea dorinţei ca încetare a suferinţei, precum şi calea ce duce la această extincţie. El a înscris aceste adevăruri în concepţia indiană — foarte răspîndită şi în altă parte — a transmigrării sufletelor şi a acelui „karma", a determinării calităţii reincarnării prin suma algebrica a acţiunilor bune şi rele. Aceste dogme sînt raţionale în sensul indicat, dar nu sînt verificabile după protocoalele ştiinţifice. In sfirşit, vasta literatură dedicată vieţii lui Buddha — jataka — este o afabulaţie ulterioara experienţei sale mistice.

Regulile de viată

Toate religiile, în stadiul lor mitic sau dogmatic, propun reguli de viaţă sub formă de obligaţii şi interdicţii, în stadiul mitic este dificil sau imposibil să se facă distincţia între regulile ce rezultă dintr-o prescripţie religioa-sa şi cele de origini variate care au dus Ia elaborarea ulterioară a unei prescripţii religioase. Este mai bine sa ne mărginim la religiile universale. Sociologul este interesat de două tipuri de probleme. Unele sînt punctuale şi se refera la consecinţele directe ale unei anumite prescripţii religioase asu-

pra unui anumit aspect al unei societăţi. Dacă, de exemplu, iudaismul şi islamul proscriu consumul de carne de porc, rezultă că în comunităţile evreieşti şi musulmane porcul este absent. Din moment ce, în virtutea unei dogme centrale a creştinismului, vinul este indispensabil celebrării slujbei, viţa este cultivata în ţările creştine; în funcţie de tehnica şi economia transporturilor, cultura viţei va fi mai mult sau mai puţin concentrată în locurile cele mai favorabile sau dispersată pînă în zone puţin probabile, cum ar fi Irlanda şi Scandinavia. Din acest exemplu banal şi simplu se observa dificultatea izolării cu precizie a consecinţelor sociale ale preceptelor religioase. Acestea din urmă interferează, în general, cu factori nereligioşi şi independenţi. Nu se poate afirma direct că misionarii europeni au introdus cultura viţei în China pentru necesităţi ale cultului. Trebuie precizat: într-o epoca în care ar fi revenit prea scump să se asigure aprovizionarea regulată din podgoriile europene. Dacă se ţine seama de această rezervă, se poate demonstra, cu documente, ca nu exista nici un singur domeniu al vieţii sociale care să nu fi fost mai mult sau mai puţin decisiv afectat de religie (o compilaţie comoda pe aceasta temă se regăseşte la Deffontaines, 1948).

Un alt punct de vedere şi o altă categorie de probleme sînt mult mai dificil de abordat Este vorba de stabilirea unor relaţii cauzale între anumite dogme religioase şi un anumit domeniu al activităţilor umane, considerînd tipurile umane produse de dogme ca locuri strategice ale conexiunii cauzale. Avem aici o aplicaţie foarte delicată, dar foarte legitima a punctului de vedere acţionist. Actorii X produc rezultatele Y, direct sau prin agregare, pentru că sînt modelaţi de dogmele religioase A, B, C ... N. într-un paragraf ulterior (pp. 507 sq.) vom întîlni aplicarea cea mai celebră a acestei problematici, şi anume analizele lui Max Weber asupra incidenţelor economice ale religiilor mîntuirii. înţelegem de pe acum obstacolele ce pîndesc un astfel de demers. Acţiunile X, pentru a da rezultatele Y, trebuie să se refracte printr-un mediu Z, ce nu are legătură reperabilă cu dogmele A, B, ..., N. Exemplu: presupunînd ca a avut o incidenţă favorabilă asupra dezvoltării capitalismului în secolul al XVI-lea, calvinismul a avut deci o | legătură şi cu descoperirea Americii, cu minele de argint din Potosi, cu importul masiv de monede de argint în Europa, prin Spania, şi cu creşterea generală a preţurilor ce a rezultat. O a doua dificultate a demersului consta în modelarea propriu-zisa a actorilor X prin dogme. Oamenii sînt fiinţe | complicate, avînd deopotrivă instincte şi pasiuni şi fiind susceptibili de a Ie controla, astfel încît sa reorienteze energia pe care acestea o dezvolta în slujba scopurilor. In ce măsură o religie acţionează, prin intermediul edu-1 caţiei, asupra economiei psihice profunde şi în ce măsura produce tipuri umane dominante într-o societate anume? Efectele sînt date imediate ale | percepţiei turistice. Theophile Gautier, care era un observator fin şi pătrunzător, a notat următoarele cu ocazia unei treceri prin Geneva în 1852:

„Chiar şi femeile cu aer francez folosesc o ţinută americană sau germană mai uşor de înţeles decît de descris şi care vine din religia lor. O protestantă nu se aşază şi nu merge ca o catolica, iar stofa face pe ea alte pliuri. Nici frumuseţea nu este aceeaşi; ea are o privire specială, pătrunzătoare, dar reţinută, ca aceea a unui preot, un zîmbet riguros, o dulceaţă căutată a fizionomiei, o modestie vicleană, ceva ce face sa simţi pedagoaga sau fiica de ministru" (1852 [1985], p. 32).

Notaţii analoge se pot face în ţările budiste, confucianiste sau musulmane. Ele nu sînt niciodată destul de convingătoare, pentru ca niciodată nu este posibil sa aplici o înlănţuire lineară a cauzelor şi efectelor ca aceasta: islamul afirmă atotputernicia lui Alah, deci tot ceea ce se întîmplâ este efectul voinţei sale actualizate din vecii vecilor, deci musulmanii sînt fatalişti, deci ei au un temperament pasiv, deci nu sînt buni capitalişti. A doua verigă este îndoielnica conform teologiei şi literei Coranului. Oricum, lanţul trebuie întrerupt la a treia verigă, unde cuvîntul „fatalist" este ambiguu. Se poate crede în fatalitate ca într-o dogmă sau chiar ca într-o idee raţionala — este fatal ca orice om sa sfirşeasca prin a muri. De aici nu rezultă că devenim fatalişti, în sensul abţinerii de la orice activitate considerata ineficientă sau inutilă. O reacţie de hiperactivitate este la fel de logică, lâsînd deoparte fatalitatea, deoarece se consideră ca activitatea umană este instrumentul actualizării necesităţii. Nu este o întîmplare dacă marii oameni de acţiune, ca Napoleon, sînt adesea fatalişti.

Această absenţă de congruenţă între învăţămintele unei religii şi personalitatea actorilor sociali care aderă la ea autorizează abordarea problemei printr-o optică diferită şi formularea unor întrebări legate de fenomenele sociale ce ar putea rezulta din conştientizarea de către cei interesaţi a decalajului dintre credinţele lor şi felul lor de a fi şi a acţiona. Din motive a căror dezvoltare nu îşi are locul aici, decalajul dintre idealul religios şi practicarea sa este cel mai mare în spaţiul creştin. Acesta a fost perfect definit de un chinez, ale câini cuvinte au fost reproduse de Andre Gide (1924):

„Am văzut peste tot (spunea el) moravuri, instituţii create conform credinţelor: cu excepţia popoarelor creştine. Faptul că religia ce spune oamenilor: «Ce vă nelinişteşte?», îi învaţă să nu posede nimic pe pămînt, să se ajute unii pe alţii, să se iubească unii pe alţii şi să întindă obrazul drept celui care i-a lovit pe obrazul stîng... a format popoarele cele mai neliniştite, cele mai bogate, cele mai viclene, cele mai agitate, dornice neîncetat sa crească şi sa se mărească, în sfirşit, acele popoare a căror onoare este peste măsură de susceptibilă şi se opune cel mai mult iertării şi absolvirii de păcate: toate acestea, el nu putea sa Ie înţeleagă" (pp. 27-30).

Diagnosticul este foarte exact. Pentru a-1 înţelege, cel puţin parţial, ar sa facem apel Ia structura sistemului transpolitic european, Ia struc-

tura socială aristocratică, la statutul proprietăţii etc. Consecinţele decalajului au fost nenumărate şi, pentru a-1 reduce, ele pot fi regrupate în trei strategii principale. O strategie a constat în suprimarea decalajului, fie fugind departe de lume, în mînastiri, fie concepînd, la sfirşitul vieţii, o retragere propice meditaţiei, fie impunînd o separare cvas{schizofrenica între sfera sacrului şi sfera profanului. Această din urmă soluţie a putut contribui la laicizarea lumii europene şi dezvoltarea gîndirii raţionale ştiinţifice, prin cantonarea profanului într-o sferă etanşa auto suficientă. A doua strategie a fost strategia unei reforme a Bisericii mai întîi, şi apoi a lumii prin Biserică, iar dacă reforma eşuează, o strategie de revoluţie. Din secolul al Xl-lea, nu a trecut nici un secol tara ca o criză profunda să nu fi scuturat creştinătatea. Criza este pi obabil trăsătura cea mai caracteristică a civilizaţiei şi istoiiei europene. Cea de-a treia strategie a fost cea consacrată operelor de binefacere în vederea ispăşirii păcatelor. Ea a acoperit Europa cu catedrale, biserici, capele, spitale, ospicii, hanuri, a finanţat lucrările de interes comun, bursele pentru studenţii săraci, a favorizat redistribuirile în beneficiul sărmanilor. Fundaţiile de astăzi şi asociaţiile de caritate internaţionale sînt versiuni laicizate ale aceleiaşi strategii într-un context democratic.

Influenţele religiosului asupra nonreligiosului

Se poate arăta că religia — în staie difuză în lumea primitiva şi religiozitatea populară sau specializată în religiile universale — are influenţe reperabile şi inteligibile în toate tipurile de activităţi umane, asupra alimentaţiei, organizării spaţiului, demografiei, esteticului, moravurilor.. Din acestea se vor reţine numai doua, deoarece ele prezintă un interes deosebit pentru sociologia istorică: politicul şi economicul.

Religia şi politica

Raporturile religiosului cu politicul pot fi studiate în regimurile hierocr; tice ce se .instalează aproape pretutindeni pe maşină ce moifologia tribrr cedează locul unor confederaţii tribale, regatului şi imperiului. Intr-un n g im hierocratic, titularul puterii se prezintă ca vicar al unui principiu tran cendent, trimis pe pamînt şi însărcinat sa asigure o ordine generală, în st; re sa garanteze popomlui sau popoarelor sale prosperitatea şi securitate, In acest caz, religia joacă un rol pasiv, căci politicul este cel care o soliei să îi ofere elemente indispensabile definirii sale. Aceste elemente sînt c

natura ideologică sau, mai bine spus, politicul parazitează într-un sens ideologic elementele religioase. Chiar şi în islam, unde politicul şi religiosul par a se topi în proslăvirea califatului, regim peifect hierocratic, pot fi apărate ca ortodoxe unele dezvoltări democratice pe baza noţiunii atît de fundamentale de comunitate- *unim a.* Partizanii acestei poziţii pot susţine că regimurile hierocratice — introduse în ţările musulmane din motive independente de Islam, dar legate, de pilda, de moştenirile Imperiilor romane bizantin, mesopotamian, iranian... — au deturnat ideologic, în avantajul lor, un mesaj religios a cam i transcriere politica ar fi trebuit să fie mai cu-rînd de inspiraţie democratică.

De asemenea, am putea examina unele episoade în care religia este mai puţin pasivă în faţa politicului, în care îl constrînge pe acesta să se definească prin raportare la ea, ba chiar îl înlocuieşte. Este vorba despre me-sianisme şi mileranisme, care se numără cu miile în perioada istorică acoperită de documente şi, probabil, într-un număr şi mai mare în lungile tranziţii de la trib la imperiu (Muhlmann, 1961). Cel mai bun exemplu de profetism transformat şi într-o aventură politică este Islamul care, născut fiind într-un minuscul univers tribal arab, a cucerit la credinţa sa, în cîteva decenii, imense teritorii, depăşind cuceririle romane şi pe cele ale iui Alexandru (McGraw Donner, 1981). Chiar dacă este adevărat că expansiunea islamică a profitat de o conjunctura favorabilă provocată de dispariţia Imperiului roman de apus, latin, şi de o faza de slăbiciune a Imperiilor bizantin si sasanid, ca şi de faptul că civilizaţia greco-romană fiind aproape în exclusivitate urbană, populaţia rurală oprimată şi exploatată putea fi mai uşor atrasa la noua credinţă, toate acestea nu ne împiedică să fim în continuare uimiţi de caracterul inopinat, amplu şi profund al răspîndirii sale.

Să ne oprim mai mult asupra unei probleme mai dificile, şi anume contribuţiile posibile ale creştinismului la democratizarea din urmă a regimurilor politice europene. Ele pot fi împărţite în două mari categorii. Contribuţiile de doctrină sînt cele mai puţin importante. Este îndoielnic faptul ca mesajul creştin este mai indh iduafist decît altele (Dumont, 1983) sau, dacă este, trebuie să recunoaştem că el nu se actualizează decît din seco-'ele al XlV-lea şi al XV-lea, cînd factorii economici, moifologici şi în special politici de amploare încep să acţioneze asupra societăţilor europene. Un alt element de doctrină pare insa mai decisiv. Mesajul creştm este mesajul cel mai exclusiv religios cu putinţă. In Evanghelii nu găsim nimic care să aibă legătură cu cosmologia, moravurile, dreptul, politicul, totul este concentrat asupra a ceea ce am putea numi o mistică a dragostei între Creator şi creaturile sale ca realitate şi între creaturi ca program. Pot fi reperate astfel două consecinţe politice. Tntr-o politie creştină cu regim monarhic, suveranul nu poate scăpa de condiţia umană, fapt ce interzice regalitatea magică sau divină, în consecinţă, creştinii nu se simt legaţi de nici o

dinastie, şi cu atît mai puţin de un monarh anume, ei susţin o anumită ordine politica, considerată cea mai în măsura sa ofere condiţiile favorabile practicilor ce duc la mîntuire. Supunerea creştinului în faţa unui guvernant nu poate fi absolută. Regele şi împăratul răspund de condiţiile profane ale mîntuirii, ei sînt delegaţi ai poporului creştin de care sînt legaţi printr-un contract. Un contract poate fi rupt unilateral, de una din cele doua părţi. Poporul poate să nu se supună. Dar regele poate sa trişeze şi să treacă la tiranie: dreptul la rezistenţă a fost recunoscut de Biserică. A doua consecinţă este şi mai importantă. Deoarece creştinismul nu încheie nici o alianţa naturală cu vreun regim politic şi se concentrează exclusiv asupra religiosului pur, el nu opune nici un obstacol de principiu democratizării, care găseşte în privatizarea religiei (a se vedea mai jos, pp. 512 sq.) o ipoteză şi o consecinţă. Ca Biserica a avut şi are întotdeauna probleme de adaptare la modernitatea democratică este un lucru sigur. Biserica este un organism conceput în şi pentru Imperiul roman. Vom vedea deîndată cum concepţia a avut consecinţe fericite în limitarea puterii politice. Reversul este afinitatea profundă a Bisericii cu regimurile monarhice. Conflictele dintre Biserică şi democraţii în secolul al XlX-lea şi chiar al XX-lea nu sînt învăluite în mister: prima repugna celor din urmă, şi viceversa. Prima se răzbuna acceptînd cu entuziasm orice regim autoritar care este, pare, se proclamă sau ar putea fi creştin. Cele din urma răspund prin anticlericalism şi uneori prin antireligie. Dar Biserica nu reprezintă întreg creştinismul. Protestantismul se împacă foarte bine cu privatizarea.

Mult mai importante par a fi contribuţiile instituţionale ale Bisericii ca organizaţie centralizata şi ierarhizată, aşa cum a luat ea naştere în cadrul Imperiului roman, ulterior latin, după mai multe secole de gestaţie. Biserica, fiind adaptată la structura imperială, s-a văzut neadaptata la structura postimperială! Marea originalitate a istoriei politice europene nu este căderea Imperiului latin, ci absenţa oricărei restauraţii ulterioare, cu excepţia episodului carolingian. Puia la convulsiile Reformei, Biserica nu a cunoscut acelaşi destin. Ea şi-a păstrat organizarea la scara creştinătăţii latine. Construcţia sau restauraţia politiilor începînd cu secolele al X-lea şi al Xl-Iea a trasformat *ipsofacio* Biserica în organism transpolitic. Consecinţele acestei poziţii fortuite sînt capitale: centrele de decizie religioase interne, primindu-şi directivele de la un centru exterior, nu pot fi absorbite de puterea politică, şi nici transformate în curele de transmisie ale aceleiaşi puteri. Intr-o lume în care valorile religioase au dobîndit o importanţa centrală, ele scapă aproape complet arbitrariului politic. Motivul este simplu. La orice tentativa tiranică a puterii politice împotriva centrelor religioase interne, ierarhia poate face apel la Roma. Or, Roma este la adăpost de tiran, pentru că Papa este asigurat de sprijinul tuturor celorlalte politii ce luptă pentru independenţa lor, în virtutea logicii proprii unui sistem trans-

politic oligopolar (cf. cap. II, p. 78). Pentru ca politicul să controleze religiosul, ar fi fost necesar un act prealabil pe care istoria nu I-a oferit niciodată, şi anume reconstituirea Imperiului, ce ar fi controlat cu siguranţă autoritatea religioasa, ca un instrument esenţial al controlului supuşilor. Istoria nu poate fi rescrisă, nu se ştie ce s-ar fi întîmplat dacă raporturile politicului şi ale religiosului ar fi imitat acel *modus vivendi* bizatin existent între împărat şi patriarhul Constantinopolului sau daca ar fi cunoscut triumful politicului conform modelului rusesc, după ce Petru cel Mare a înlocuit puterea patriarhului de la Moscova cu aceea a Sfintului Sinod.

în cadrul politiilor medievale şi modeme, ierarhia ecleziastica şi-a jucat şi ea rolul de confraputere. Dintr-un punct de vedere strict profan, ea reprezintă o ierarhie tehnică printre multe altele, cu care alcătuieşte o ierarhie socială. Eşaloanele superioare ale ierarhiei ecleziastice, indiferent dacă este vorba de clerul bisericesc sau mînăstiresc, sînt foarte tentante pentru prestigiu şi pentru venituri. Elitele sociale au un interes evident să îşi împingă progeniturile spre ocuparea acestor poziţii. Deoarece regii sînt neputincioşi cînd este vorba sa se opună acestor strategii, posturile dominante ale Bisericii sînt acaparate de elitele nobiliare, Ia care se alătură mai tîrziu elitele plebee. Ierarhia ecleziastică este în întregime de partea elitelor de origine seniorială, feudală si burgheză, care sînt la rîndul lor autonome faţă de stat. Prin aceasta, independent de finalitatea sa religioasa, ea constituie un centru autonom de decizie. Episcopul în dioceza sa, facînd parte din aceeaşi lume cu elitele, nu ar putea să se transforme în instrument pasiv al puterii politice: orice imixtiune a aparatului regal în problemele sale este resimţită ca o uzurpare, aşa cum este resimţit progresul centralizării monarhice de către aristocraţi şi burghezi. Originalitatea acestei situaţii reiese mai bine prin contrast cu poziţia demnitarilor religioşi din Imperiul bizantin, şi mai ales din Rusia, unde episcopii sînt o emanaţie a puterii autocrate, ca şi nobilimea administrativă.

O altă instituţie creştina a contribuit la policentrismul ce marchează Europa: parohia. Ea este unul din cele trei cercuri ce definesc satul european, împreună cu senioria şi comuna — unitatea administrativă. Este probabil şi cel mai important, pentru că da, în modul cel mai puternic familiilor libere de ţărani proprietari, sentimentul unităţii şi al identităţii lor. în-tr-o lume rurala atît de impregnata de religios — în care datele creştine se amesteca cu cele păgîne —, preotul este un personaj esenţial. El este mai important decît seniorul, pentru ca el este de partea enoriaşilor şi împotri-ᵛa seniorului. Chiar dacă a fost numit de acesta, el este la rîndul său de °ngine ţărănească sau cel puţin populară; el se solidarizează cu enoriaşii, de îndată ce aceştia intră în conflict cu seniorul. Dar preotul nu este numai membrul cel mai eminent al parohiei. EI este şi reprezentantul local al unui organism cu vocaţie universală. Aflat în contact cu celula socială cea

mai mică după familie, şi anume satul, şi cu lumea exterioară, el este un intermediar între ţărani şi puterile superioare, indiferent dacă sînt locale, statale sau transpolitice. Ca intermediar, preotul contribuie la autonomia satului, ferindu-1 sa se risipească într-un ansamblu exterior şi împiedicîn-du-1 să devină independent. Ca prim apărător al creştinătăţii, el contribuie la uriaşa mişcare de unificare culturală a Europei, începută sub Merovin-gieni, prin crearea unei reţele de parohii rurale. Ca fiu al pămîntului, el ajuta satul să îşi păstreze identitatea şi să se apere împotriva ameninţărilor exterioare, iniţial seniorale şi ulterior regale.

Parohia oferă şi prilejul soluţionării unor probleme profane. Construcţia şi întreţinerea bisericii, dijma, casa parohială, donaţiile şi legaturile, toate aceste probleme mărunte trebuie sa fie reglementate de parohia reunită într-o adunare, unde se regăsesc aproape aceleaşi persoane ca şi în adunarea comunala. Aceste adunări sînt şcoli de democraţie, chiar dacă delimitarea dintre ţăranii bogaţi sau înstăriţi — plugarii din Franţa prere-voluţionară — şi aceia săraci — pălmaşii — impune un sens oligarhic pronunţat. Ele sînt mai ales centre autonome de decizie, pentru că înşişi ţăranii preiau problemele materiale apărute în practicile lor religioase. Prin instituţia parohiei, Biserica a dat ţăranilor ocazia să resimtă şi să îşi exprime suveranitatea şi libertatea într-un plan apreciat ca esenţial de conştiinţele vremii, planul religios.

Se impune un avertisment. Contribuţia creştinismului la policentrismul european este puţin contestabilă, dar nu este decît o contribuţie printre altele. Sociologia nu dispune de instrumente destul de precise pentru a măsura dacă această contribuţie a fost mai mult sau mai puţin importantă sau pur şi simplu indispensabilă sau nu. Putem deci doar afirma că, în această entitate istorică aparte care este Europa între secolele al V-lea şi al XVIII-Iea, creştinismul figurează în rîndul factorilor ce au permis introducerea progresivă a condiţiilor ce fac posibilă orice democratizare ulterioară (Baech-ler, 1985; Partea a IV-a, Cartea a TII-a). De unde trebuie să tragem concluzia că absenţa creştinismului în alte părţi ale lumii nu este în sine un motiv suficient al prezenţei dominante a regimurilor hierocratice, autocratice si ideocratice.

Religia şi economia

Aceasta problematică este legată de numele lui Max Weber. Ea ocupă în opera sa locul esenţial, atît ca dimensiune cît şi ca importanţă. Abordarea sa a suscitat apariţia unei literaturi în expansiune continuă pînă în zilele noastre (Besnard, 1970), aparţinînd filozofilor şi sociologilor, şi mult mai puţin istoricilor, cărora le-a fost de ajuns, se pare, critica tăioasă a unuia din ei (Tawney, 1926).

în general, din aceasta activitate imensă şi stufoasă a lui Weber nu se cunoaşte decît *Etica protestantă şi spiritul capitalismului* (1964). Dar acest deosebit de celebru eseu nu reprezintă decît o foarte mica parte a ce-]or trei scrise de Weber. *Gesammelte Aufsätze zur Religionsoziologie (Studii asupra sociologiei religiei,* 1920-1921) cuprind, în ordine, şi: *Confucianism si daoism* precum şi *Hinduism şi budism* (netradus în franceză!) şi *Iudaismul antic* (1920 [1970]). Sa nu uitam de asemenea că, în *Economie si societate* (1922 [1971]), *Sociologia religiei* ocupă aproximativ o treime din opera neîncheiatâ. Rezumînd, gîndirea weberiana se situează aproape în întregime în jurul religiei, mai puţin pentru subiectul în sine, cît pentru rezolvarea unei probleme centrale ce obsedează întreaga sociologie: de ce există modernitate în Europa şi nu în altă parte? Weber a definit modernitatea ca pe un proces uriaş de „raţionalizare". Destul de curios, el nu a consacrat niciodată o analiza precisă acestei noţiuni Centrale. Sintetizînd-o pe baza contextului, raţionalizarea ar putea fi definita ca apariţie progresiva a „legalităţii proprii" *(Eigengesetzlichkeît)* a fiecăreia din sferele activităţilor umane — economie, politica, estetica, religie, etică... —, adică conformitatea sa crescîndă cu raţionalitatea implicită în esenţa sa. Raţionalizarea cea mai masivă a afectat economia sub forma capitalismului. Deoarece raţionalizarea nu poate fi complet endogena, caz în care capitalismul ar fi universal, problema este următoarea: care sînt fenomenele de raţionalizare neeconomice care au afectat în mod inteligibil raţionalizarea economică? Se poate afirma că întreaga activitate a lui Max Weber a constat în explorarea sistematică a unui factor, religiosul, întrebarea devine mai directă: pe ce alte căi indirecte au putut religiile universale să afecteze economia? Ancheta, în mod normal, ar trebui sa cuprindă două ramuri, una consacrată contribuţiei pozitive a creştinismului sau a uneia din ipostazele sale, la dezvoltarea capitalismului şi cealaltă, blocajului impus în alte părţi de celelalte religii. Inţelegîndu-se de la sine ca religia nu poate fi decît *im* factor, chiar dacă hotărîtor, în această uriaşă chestiune, scrierile lui Weber sînt presărate aproape la fiecare pagina cu atenţionări împotriva unei folosiri prea unilaterale a tezei sale. Este adevărat ca, dacă 1-am lua cu adevărat în serios, nu ar exista de fapt nici o teză!

Nu este posibil sa îl urmăm pe Max Weber în analizele sale, trebuie studiate operele sale şi învăţată limba germană. Exista totuşi o expunere concentrată a argumentaţiei centrale în cele două părţi esenţiale din *Aufsätze* (1920-1921) — dintre care una netradusă — *Introducerea* (I, pp. 237-275) şi *Consideraţiile intermediare (Zwischenbetrachtung)* (I, pp. 536-573). Dîn teza se poate extrage o viziune coerentă şi simplă. Obiectivul este de a demonstra că, pentru apariţia „spiritului" capitalismului — o combinaţie de calităţi intelectuale şi morale, indispensabile raţionalizării economicului — era necesar ca mai întîi să fie dezvoltate aceleaşi calităţi

într-o fracţiune strategică a populaţiei, nu în scopuri economice, fapt ce ar fi tautologic, ci în virtutea adeziunii la o credinţa religioasă determinată: legătura nu ar putea să fie creată la nivelul ideilor, al teoriei etice cuprinse în datele teologice, ci în „incitările la acţiune, întemeiate pe datele psihologice şi pragmatice ale religiilor" (I, p. 238). Punctul de plecare este o necesitate psihică înscrisa în natura umană, aceea a tuturor oamenilor fericiţi — din punctul de vedere al puterii, bogăţiei, sănătăţii... — de a se convin ge tot mai mult că această fericire este legitimă şi, prin ricoşeu, că nenoro cirea celorlalţi este meritată. Religia este mai întîi de toate o „teodicee a fericirii" (I, p. 242). Această interogaţie înnăscuta asupra nedreptăţii în repartizarea fericirii şi a suferinţei, mai întîi, şi apoi asupra existenţei în seşi a suferinţei, a efemerului, a nedreptăţii, a păcatului, nu poate ramîne tară răspuns. Ea a fost analizata de intelectuali şi a sfirşit prin a avea trei mari soluţii logice:

— *dualismul* a două principii, unul al Binelui şi celălalt al Râului, ce re zultă dintr-o sistematizare a pluralismului magic anterior al spiritelor; o forma pură afirmă coetemitatea celor două principii, în timp ce o forma populară, mai puţin consecventă, dar mai răspîndită, postulează victo ria finală a principiului Binelui;
—- *predestinarea* «afirma că decretele divine sînt inaccesibile înţelegerii umane, că starea lumii este aceea care este pentru că Dumnezeu a do-rit-o astfel şi pentru ca El este singurul care ştie de ce a dorit-o astfel;
— teoria indiană a *karmei* promite mântuire personală unor virtuozi ai as-! cezei şi garantează că toţi vor sfirşi prin a o obţine, după reincarnări vorabile.

Aceste soluţii sînt „idei" care, aşa cum sînt, nu pot influenţa acţiunile umane. Dar aceste idei sînt inevitabil transcrise în „imagini ale lumii"' *(Weltbilder).* Or, aceste imagini ale lumii pot oferi actorilor sociali „interese" materiale sau ideale, adică obiective de urmărit sau de evitat, dacă se doreşte mîntuirea (I, p. 252). Astfel, se operează o demarcaţie între ceea ce reprezintă nonsensul — sursa de suferinţă -— în lume şi sensul pe care lumea ar putea şi ar trebui sa îl deţină.

Punctul final este dezvăluirea lumii ca atare, ceea ce duce în mod logic la renunţarea la lume. Or, există două forme opuse de renunţare. Una este asceza activa în care subiectul se doreşte un instrument al lui Dumnezeu în activitatea sa dorită de Dumnezeu. Cealaltă este mistica, în care subiectul este un receptacol al divinului pentru care orice activitate mondenă este un pericol. Aceste două forme opuse nu apar la întîmplare. Ele au afinităţi profunde cu concepţia curentă asupra divinului, prima cu aceea a unui Dumnezeu personal, transcendent, creator, punitiv, iubitor, milostiv, cea de a doua cu un divin impersonal, imanent, obiect de contemplaţie. Ce.[1] din urmă a dominat religiozitatea indiană şi chineză, în timp ce prima carac-

terizeazâ Orientul Apropiat si, prin derivare, Occidentul (I, pp. 257-258). Si într-un caz şi în celalalt, scopul final urmărit nu este accesibil tuturor. O împărţire spontană are Ioc între religiozitatea virtuozilor si aceea a masei nevirtuozilor —- ce nu trebuie confundată cu masele populare. Dar distanţa este mai mare sau mai mica, după cum virtuozii consimt sau nu *sa* facă concesii celorlalţi. Dacă nu le fac, apare ruptura, masele sînt izolate în tradiţii magice, iar influenţa religiei mîntuirii asupra activităţilor profane este slabă, şi invers. Or, alegerea nu este liberă, ea este hotârîtâ de forma de renunţare la lume. In Orient a triumfat forma contemplativă, orgiastică, extatică: punţile spre „viaţa cotidiană practică" au fost rupte (p. 261), economia a fost depreciată, iar religia nu i-a adus nici o motivaţie psihologica. Dimpotrivă, forma ascetică încearcă să realizeze voinţa Iui Dumnezeu în această lume. Cu două condiţii: „binele care mîntuieşte" *(Heilsgut)* sa nu fie conceput ca putînd face obiectul unei uniuni mistice, fapt ce impune respingerea totală a ascetismului ca fugă de lume; şi orice caracter magic şi sacramental al riturilor să fie abandonat, ceea ce traduce şi se traduce printr-o completă „sacralizare a lumii".

Aceste două condiţii au sfirşitprin a fi îndeplinite pentru prima oară, în Europa, în cadrul protestantismului ascetic. Mai multe condiţii istorice au contribuit Ia naşterea sa. Mai întîi un mediu social favorabil, de meşteşugari, comercianţi şi mici întreprinzători, ale căror activităţi, eliberate de constrîngerile naturale, pot cu mai mare uşurinţă să acceada la un raţionalism practic, bazat pe calculul economic şi pe controlul asupra naturii şi oamenilor. Astfel, această categorie socială are afinităţi elective *s\ posibilitatea* de a adera la o conduită etică raţională. Apoi, tradiţia evreiască a unui Dumnezeu transcendent a impus trei date esenţiale: omul conceput ca un instrument al Iui Dumnezeu; obligaţia omului de a aduce în faţa Iui Dumnezeu dovada calităţii etice a activităţii sale; devalorizarea lumii, resimţită psihic ca scenă pe care se desfăşoară acţiunile umane conforme voinţei lui Dumnezeu. Revelaţia elecţiei are loc în viaţa cotidiană, nu aceea reală, ci aşa cum ar trebui ea să fie trăita. Intr-un cuvînî, această lungă evoluţie a condus la apariţia ascetismului intramundan, în cadrul căruia activitatea profesională devine totodată o profesiune şi o vocaţie — ambele sensuri ale cuvîntului *Beruf*— si în care a te purta si a munci cît mai
K'
«ine cu putinţa — adică cel mai raţional cu putinţă conform „legalităţii proprii" fiecărei activităţi — este în acelaşi timp un semn de mîntuire şi o garanţie a succesului (I, pp. 263-264). în aceasta perspectivă, aşa cum este [e]a dezvoltată în *Etica protestantă şi spiritul capitalismului*^ cea mai celebra teza a lui Max Weber asupra rolului predestinării apare ca secundara. Convingerea trăită ca fiecare este mîhtuit sau condamnat dintotdeauna poate conduce psihic Ia căutarea în succes a unui *semn* de mîntuire. Aceasta căutare a însemnelor elecţiunii poate spori fervoarea, dar numai în con-[e]xtul ascetismului intramundan, pentru că predestinarea, prin ea însăşi, Poate foarte bine duce şi Ia fatalism apatic.

Marii autori sînt citiţi sau ar trebui citiţi mai puţin pentru conţinutul pozitiv al lucrărilor lor şi mai mult pentru problemele **puse,** pentru punctele de vedere adoptate şi demersurile urmărite. Nu este defel sigur ca ar fi util sa se facă o critică în toată regula a tezei expuse. Obiecţiile avansate au vizat în general corelaţia istorica dintre etica protestantă şi dezvoltarea capitalismului. Aceasta a rezistat cu greu faptelor. In măsura în care există o corelaţie de fapte între puritanism şi intensitatea angajamentului în activităţile neagricole, apar alte două explicaţii, mai simple şi mai convingătoare — dar mai puţin incitante pentru cei care au o percepţie idealistă asupra problemelor umane. Prima, Ia care a recurs şi Weber, se bazează pe ideea banală că răspîndirea Reformei nu a avut loc în indiferent ce mediu, ci, *printre altele,* în funcţie de activităţile şi poziţiile sociale, căci harta precisă a protestantismului şi a catolicismului din secolul al XVI-Iea nu poate fi explicată atît de simplu. A doua explicaţie, mult mai decisivă, insista asupra statutului minoritar al puritanilor si calvinistilor, în general: ca toate minorităţile oprimate, dispreţuite sau marginalizate din societăţile agrare care le interziceau accesul la carierele politice şi administrative regale, ei s-au specializat în activităţile de schimburi puţin apreciate de restul populaţiei. A se vedea în acest sens evreii din Europa, chinezii din afara Chinei, indienii din Africa Orientală.

O altă obiecţie,, mai generală. Dacă se conferă termenului „capitalism" o accepţie larga —- urmărirea unui profit pe o piaţa, de către întreprinzători care aplică activităţilor de producţie si mai ales de distribuţie metode raţionale —, este imposibil să nu se repereze elemente evidente de capitalism în epoci şi în locuri aflate în afara oricărei influenţe puritane: Europa medievală a cetăţilor italiene, flamande, hanseatice şi altele, între secolele al XT-lea şi al XV-îea; China dinastiilor Tang şi mai ales Song, între secolele al X-Iea şi al XlII-lea; Japonia începînd cu secolul al XVI-lea. Dacă considerăm termenul „capitalism" în accepţia îngusta a „revoluţiei industriale" începînd cu secolul al XVTII-lea, presupunînd ca slabul impuls iniţial a avut vreo legătură cu puritanismul, fapt de altfel îndoielnic, ramî-ne evident ca atît capitalismul, cît şi spiritul său sînt mobile încă din acea epocă şi ca succesiva lor implantare şi înflorire în Europa şi în afara ei au avut loc în ţări sau regiuni catolice, confucianiste, hinduiste, budiste, fără vreo distincţie clară.

Se poate merge mai departe şi critica însăşi ideea unei corelaţii dintre religie şi „etica economică". Este evident că pentru a reuşi în afaceri trebuie să deţii o anumită stare de spirit şi sa ştii să rezişti. Negustorii şi întreprinzătorii au peste tot un aer comun, ca si luptătorii, aristocraţii, prostituatele, profesorii... Este vorba despre constrîngeri ale meseriei la care indivizii se supun cu mai mare sau mai mica uşurinţă, în funcţie de temperament şi educaţie. Educaţia consta pretutindeni şi întotdeauna în inocu-

larea unor modele culturale Ia tineri, modele din care fac parte îndatoririie proprii stării sociale. Un fiu de negustor învaţă să se comporte ca un negustor, în afara *cazului* în care firea sa este prea rebelă si nu se supune acestor constrîngeri specifice, îndatoririle proprii unei stări sociale sînt transmise de toate religiile, unele, cum ar fi brahmanismul şi mai ales confucianismul, elaborîndu-le într-o manieră foarte consecventă, în această perspectiva, ascetismul intramundan poate apărea ca o altă viziune asupra îndatoririlor proprii stării sociale, ce poate fi chiar considerată ca o interpretare deosebit de eficientă. Rezultatul va fi nu capitalismul, ci faptul că, *daca* există capitalism, există o probabilitate plauzibilă ca, *în cadrul populaţiei capitaliştilor* şi *în condiţii egale în toate celelalte privinţe,* puritanii, *care devin capitalişti,* să reuşească mai bine decît ceilalţi. Este plauzibil, dar nu demonstrabil, fiind vorba despre o incidenţă prea subtilă. Aspectul important este imposibilitatea de a face sa figureze etica protestantă printre cauzele avîntului capitalismului, ca de altfel nici o altă etică sau alte date psihice. Mai precis, daca admitem că X (capitalismul) este funcţie de {A, B, C ... N), se pot, in paranteză, neglija tipurile umane — „spiritul capitalismului" — cerute de raţionalitatea proprie capitalismului, căci în toate societăţile umane, cel puţin în societăţile postneolitice stratificate, există în mod spontan şi indivizi dotaţi de la natură pentru afaceri — aşa cum alţii sînt pentru muzică sau religie — şi reguli etice care prescriu îndatoririle proprii stării sociale.

Modernitatea şi religia

Vom folosi cuvîntul modernitate ca o simplă eticheta neutra pentru a desemna perioada istorică a Europei ce începe în secolul al XVII-lea. Ea este marcata de o serie de mutaţii de mare amploare. Una din ele a afectat religia. Pentru înţelegerea fenomenului şi determinarea locului religiei în lumea modernă, este util să se facă distincţia dintre laicizare, decrestinizare şi denuminizare[1]. \

l \ Laicizarea

In mod esenţial, este o mişcare de natură politica, ce a produs la nivelul religiei —- în acest caz cea creştină — transferul de Ia un statut public Ia un statut particular. Mişcarea începe, cel puţin *in* stadiul de proiect politic,

1. Termenului de „secularizare", mai curent în literatura sociologică, îi lipseşte precizia, căci el primeşte în utilizările sale unul sau altul din aceste trei sensuri *şi* mai ales pe primul şi pe al treilea.

în a doua jumătate a secolului al XVI-lea (Mesnard, 1935), cînd războaiele religioase au scos în evidenţă, pentru confesiunile minoritare, pericolul unei alianţe strînse dintre politic şi religios. Dar acest episod sîngeros nu a fost decît ocazia întîmplătoare a manifestării unui fenomen mult mai profund şi irezistibil, care s-ar fi produs oricum, dar mai tîrziu. Este vorba despre înlocuirea prin evoluţii şi revoluţii a unor regimuri hierocratice cu regimuri democratice. Intr-un regim hierocratic, titularul puterii este prezentat şi primit drept vicarul unui principiu transcendent, însărcinat de acesta să aibă grijă de popoarele sale. Deoarece nici natura originii transcendente, nici vicariatul, nici identitatea titularului şi nici măcar necesitatea acestui eşafodaj complicat nu sînt date naturale, ele trebuie consolidate si justificate printr-o ideologie. Ideologia nu are o materie primă proprie, ea parazitează alte reprezentări. Incepînd cu Constantin, regimurile hierocratice europene au parazitat creştinismul şi 1-au folosit în scopurile lor ideologice, cu sprijinul activ al Bisericii, organizată tocmai după imaginea Imperiului roman. Un regim democratic funcţionează pe baze complet diferite (Baechler, 1985, Prima parte). Una din trasaturile sale fundamentale este distincţia dintre public şi privat. Publicul este strict cantonat în definirea şi realizarea interesului comun, un interes ce este *comun fiecărui* cetăţean. Se poate demonstra că interesele comune se rezumă la apărarea exterioară a politiei, Ia definirea regulilor jocului, la pedepsirea trişorilor, la menţinerea concordiei dintre cetăţeni. Toate celelalte interese sînt private şi particulare şi revine fiecăruia sa caute să le realizeze în mod paşnic pe pieţe reglementate. Interesele religioase sînt interese private, chiar dacă pentru unii sînt esenţiale. Se poate întîmpla ca toţi cetăţenii să împărtăşească aceeaşi credinţă, dar aceasta nu este decît o împrejurare fortuită. In modernitatea europeană şi, probabil, planetara ea este exclusa datorită decreştinizării şi denuminizării.

Laicitatea înseamnă, simplu, separarea de religie şi de stat, adică privatizarea celei dinţii, în principiu, această situaţie nu trebuie să fie însoţită, din partea publicului, de nici o manifestare anticlericală şi, cu atît mai puţin, antireligioasă. Dar laicitatea este rezultatul unui proces de laicizare care, datorită legăturii strînse dintre biserica şi politica în Vechile Regimuri şi mai ales în ţările catolice remodelate de Contrareformă, a fost marcat, pe de o parte, de lozinca „Să îl stîipim pe Infam" din secolul al XVIII-lea şi, pe de altă parte, de *Syllabus-u* din secolul al XDC-lea*.

Antic f ericalis mul/an tireligia şi reacţia religioasă antimoderna nu sînt singurele fenomene ce pot fi puse direct în legătură cu laicizarea şi nici nu trebuie omis faptul ca ea a fost refractată în medii istorice şi sociale diferite, fapt ce face ca sîmptomele să difere de la o ţară la alta. Pot fi reţinute

* Document publicat de papa Pius al IX-lea în 1864. cuprinzînd punctul de vedere al Vaticanului asupra unor probleme religioase şi politice (n *t*).

alte două fenomene, la rîndul lor generale şi variabile în funcţie de politii si grupurile sociale. Dacă democratizarea a pus în vitrina cu antichităţi ideologiile de inspiraţie creştină dezvoltate de hierocraţiile anterioare, reciproca ar trebui să fie de asemenea valabilă: religiile creştine au avut posibilitatea să se dezideologizeze şi sa se concentreze asupra nucleului lor esenţial, asupra a ceea ce au de spus despre Dumnezeu şi asupra modului de a se deschide cît mai mult Iubirii sale. Pîna astăzi, nimic din toate acestea nu s-a petrecut. Creştinismul — foarte devreme, în secolele al XVI-lea si al XVII-lea, pentru protestantism, doar de Ia sfirşitul secolului al XiX-lea, pentru catolicism — a fost victima unei re-ideologizări masive, dar cu un conţinut „modern". Acest paradox se explica destul de uşor. Democratizarea a fost însoţita şi de o dezvoltare masivă a ideologiilor. Este un fenomen foarte complex, la care contribuie numeroşi factori. Unul este chiar democratizarea, căci, dacă democraţia, ca regim politic, se bazează pe cîţi-va invarianţi, ea cunoaşte şi puncte de variaţie ireductibile, pe baza cărora se pot dezvolta „stiluri" democratice foarte diferite: liberal, conservator, anarhist, social-democrat, populist, patemalist, tehnocrat... Cum alegerea dintre aceste stiluri nu poate fi raţionala, ea este, în mod necesar, ideologică (Baechler, 1976). Credincioşii au profitat de această deschidere, mai întîi pentru că ideologiile — toate „ismele" — au putut servi drept compensaţie celor care îşi pierduseră credinţa, apoi pentru că ei sînt şi cetăţeni si, în sfîrşit, pentru ca de-a lungul secolelor de fuziune cu societatea civilă şi politică, Bisericile creştine au fost impregnate de ideea ca nimic din ceea ce este uman nu trebuie sa le fie străin.

Cel de-al doilea fenomen reţinut este mai uşor de interpretat. De îndată ce religia devine o chestiune privată, creştinismul riscă să înceteze de a mai fi un rit social. Cînd participarea sau neparticiparea la slujbă nu mai este o problemă de moravuri impusa de mediul social, ci o alegere, este inevitabil ca, mai devreme sau mai tîrziu, sa nu mai meargă la slujbă decît cei cu temperamente profund religioase şi cei pentru care mersul la slujba este un protest ideologic împotriva decăderii moderne. Primii sînt minoritari, iar cei din urma reprezintă probabil fenomene de supravieţuire pe cale de dispariţie.

Laicizarea poate *fi* oare integrala? Ne putem îndoi în legătură cu următoarele trei aspecte decisive, într-o democraţie pura şi perfecta, adică redusa la modelul sau abstract, regimul politic ar fi definit de un ansamblu compus în mod raţional din reguli de joc, pe care putem conveni să îl nu-ttiun constituţie. Fiecare cetăţean ar recunoaşte şi respecta constituţia nu cu teamă, ci pentru că, fiind o fiinţă perfect raţională, el o va percepe ca pe o materializare a adevărului politic: în ochii Iui, ea ar avea statutul tablei 'nmulţirij. Dar oamenii nu sînt nici perfect, nici exclusiv raţionali, iar constituţiile sînt şi ele opere ale timpului şi ale împrejurărilor. Pare dificil sa

le privăm de orice *aură* religioasă, în aceleaşi condiţii de puritate, politiile ar *fi considerate ca nişte* societăţi cu răspunderi (imitate, a căror delimitare pe harfa ar varia îh funcţie de alegerile individuale, în realitate, politiile sînt efectiv arbitrare, nu pentru că ele rezulta din alegeri efectuate de membrii lor, ci pentru ca ele sînt concretizări provizorii de raporturi de foite actualizate de războaie de-a lungul secolelor şi mileniilor. Democraţia fundamentează politia pe calcul, istoria pe război. Cum cele două principii sînt imposibil de reconciliat, nu este întîmplâtor ca democratizarea din Europa a fost marcata şi de naţionalism. A treia limită în calea laicizării integrale este morfologia. Democratizarea europeană a avut Ioc în cadrul *na*-ţiunii ca morfologie (cf. capitolul „Giupuri si sociabilitate", pp. 102-306). O democraţie pura şi perfectă ar dizolva morfologia, pentru a întemeia solidaritatea socială pe teguli de joc publice şi private, *ce* ar reglementa relaţiile unui număr nedefinit de societăţi cu răspunderi limitate, fiecare fondată de membrii societăţii în vederea atingerii unor obiective specifice — leJigioase, economice, Indice, afective, ştiinţifice... Individualismul, virtual în democraţie şi actualizat m epoca modernă, ar fi integral. Ei nu ar putea fî suportat psihic decft de o minoritate de înţelepţi, în mod eroic echilibraţi., tot aşa cum nu există decît o minoritate de virtuozi religioşi sau de curioşi în ceea ce priveşte adevărul raţional.

Iată la ce vreau sa ajung. Laicizarea absolută fiind dificil de conceput cu materialul uman din care sînt făcute societăţile umane, ipoteza unui „fundamentahsm" creştin, ce ar aduna popoarele Europei pentru a le topi într-o politie europeană cimentata de o naţiune eui opeana, nu poate fi considerată absurdă. Este puţin probabil că democraţia ar supravieţui acestei exaltări. Nu numai că laicizarea ar fi blocată, dar ea ar fi răsturnară în beneficiul unei re-ideologizări reciproce a politicului si religiosului, pentiu care există exemple recente chiar în Europa., în Fianţa din perioada Vichy, în Spania lui Franco si Portugalia lui Salazar.

Decresfhtîzarea

Daca laicizarea este un fenomen poîitic, decrestmizarea este mai curma o manifestare de pluralism *cultural* Aceste doua simptome aţe modernitf t» nu se suprapun, chiar dacă întreţin în mod evident legături. Laicizaie are drept consecinţa directa părăsirea tocurilor de cult şi abandonare practicilor rituale de către majoritate, de aceia aîe căror necesităţi religios se sînt puţin presante. Decreştinizarea vizează faptul ca minoritatea cu ni voi intense nu se mai adresează numai creştinismului, ci şi altor oficine a î absolutului. Conform ipotezelor noastre iniţiale, distincţia dintre majo:--tate şi minoritate are un fundament psihic. Indiferent de natura sa exact? ea este destul de suplă pentru a autoriza variaţii de intensitate în funcţie d~

accidentele biografiei individuale şi de conjuncturile istorice. Aceasta observaţie este valabilă pentru epoca modernă, ca şi pentru toate epocife.

Decreştmizarea astfel înţeleasa este un fenomen de pluralizare religioasa. Ultima sa rădăcina este deopotrivă politica şi religioasa. Din momentul în care toate interesele, în afara celor comune, sînt alungate în sfera pri-*\ată,* toate devin *din punct de vedere politic* legitime. Actorii sociali primaţi devin singurii judecători ai opiniilor, gusturilor, ambiţiilor lor, din moment ce nu încalcă regulile jocului. Nu este inutil să precizăm că legitimitatea politică nu se confundă cu legitimitatea definită de criteriile specifice ordinelor. In democraţie, este permis, din punct de vedere politic, sa crezi că doi şi cu doi fac cinci, dar aritmetica interzice acest lucru şi îl socoteşte o eroare. Consecinţele pentru religie sînt duble Pe de o parte, indiferenţa politicului nu o mai autorizează sa reprime pluralitatea opiniilor, inclusiv indiferenţa religioasa. Pe de altă parte, fiecare religie se vede împovărată cu grija de a-şi defini propria ortodoxie şi de a-şi denunţa propriile erezii, fără a putea face apel la braţul secular. Regimul democratic este astfel teatrul unei proliferări religioase sau pseudoreligioase virtuale.

Această virtualitate s-a actualizat din ce în ce mai mult începînd din secolul ol XVII-îea, urmîhd trei linii directoare. Prima, care nu priveşte de-crestinizarea, a fost înmulţirea ipostazelor religioase creştine. După cum este normal, ea a fost mult mai intensă pe pămînturile protestante decît pe cele catolice şi, în ţările protestante, în acelea ce nu aveau o tradiţie dominantă moştenită de pe vremea Reformei. Daca se adaugă prezenţa unui regim politic democratic, deloc infidel principiilor sale, nu este de mirare ca Statele Unite au fost teritoriul de elecţie al acestei direcţii. Iată deci explicaţia faptului ca această aiie religioasă a fost mai puţin atinsă de decreşti-nizare decît aria europeană, cel puţin pînă astăzi.

Europa, începînd mai ales cu secolul al XVIH-Iea — primele indicii sînt reperabile din secolul al XVH-lea —, a preferat sa urmeze a doua di-lecţie, aceea a ideologiilor. Exista cef puţin doua sensuri ale acestui cu-vînt Am folosit deja sensul larg, pentru desemnarea reprezentărilor dez-\oltate de regimurile hierocratice, pentru a expune şi justifica locul de vicar a! monarhului. Sensul îngust defineşte ideologia drept un sistem închis de reprezentări cu pretenţii ştiinţifice, propunînd o piefacere completa a societăţilor umane, în scopul de a le face să coincidă cu ideea pe care [e]ie şi-o fac despre peifecţiune. Ar putea fi numite utopii ale absolutului 'ttstrumental. Analiza ideologiilor este o disciplina în sine (Ansart, 1977; Raechler, 1976; Boudon, 1986). Apariţia lor modernă este la confluenţa niai multor curente distincte. Unul este foarte vechi — probabil prezent mea din neolitic — şi I-am întîlnit deja; este vorba despre rnilenarismele şi "lesianisrnele ce ridică popoarele, ici şi colo şi din cînd în cînd, la chemarea unui profet care le promite m intuirea, nu în viaţa de dincolo, ci aici pe

pămînt. Un al doilea curent este direct legat de naşterea ştiinţei la începutul secolului al XVTI-lea. Una din convertirile intelectuale ce a permis existenţa sa a fost rezolvarea antinomiei antice dintre natural şi artificial: explicaţia a fost concepută drept capacitate de a produce. Printr-o deviere stranie şi inevitabila, această axioma aplicată problemelor umane nu a dat numai enunţul ştiinţific: a explica societăţile umane înseamnă a construi un sistem mental ce permite reproducerea lor în gîndire, *aşa cum istoria le-a produs,* ci şi enunţul ideologic: ştiinţa conferă oamenilor capacitatea de a produce după dorinţă societăţi umane conform unui plan. Un al treilea curent a pus la dispoziţia acestor ingineri sociali planurile posibile. Am văzut mai sus ca, printr-o dezvoltare naturală, democraţia produce mai multe „stiluri" democratice, după cum cetăţenii şi politicienii insistă mai mult asupra tradiţiei sau inovaţiei, asupra libertăţii sau egalităţii, asupra sanctuarului persoanei private sau a rolului persoanei publice, asupra mecanismelor de reglare ale pieţei sau asupra intervenţiilor voluntare... Nu există nici un punct de vedere superior care să permită alegerea raţională dintre aceste stiluri. Ele sînt deci toate legitime, în ambele sensuri ale cu-vîntului, pornind de la legitimitatea opiniilor private, dar şi raportat Ia natura însăşi a democraţiei, în acest sens, toate stilurile sînt adevărate, cu condiţia să fie acceptate toate împreună şi toţi cetăţenii să le recunoască deopotrivă ca ortodoxie politica. Dar, prin natura lucrurilor, ereziile se dezvoltă, preluînd un stil şi dezvoltîndu-1 unilateral *împotriva* tuturor celorlalte: respectul faţă de tradiţie devine reacţie antimodernă; grija pentru egalitate şi dreptate echivalează cu respingerea tuturor inegalităţilor, chiar drepte; libertatea devine licenţă şi aşa mai departe. Ideologiile, în sensul restrins, sînt rezultatele acestor tratamente eretice.

Acest vocabular religios a fost ales special. Ideologiile puternice susţin atît de bine paralela cu religiile, încît pentru a le desemna Raymond Aron a putut propune cu succes expresia „religii seculare". Eticheta este periculoasă, deoarece nu toată lumea percepe cîtă ironie cuprinde ea în chiar contradicţia dintre cei doi termeni: prin natura şi prin definiţie, o religie nu poate fi seculara. O ideologie nu poate deci să fie decît o pseudoreligie, ea este, prin natură şi prin definiţie, *falsa* din toate punctele de vedere: ştiinţific, politic, religios. Dimpotrivă, din punct de vedere psihic, o ideologie poate îndeplini pentru individ aceleaşi funcţii ca şi religia: el poate găsi în ea cu ce să îşi mascheze deficienţele cognitive, morale şi ontologice pe care le resimte intens şi să îşi reverse astfel preaplinul conştiinţei care îl atrage spre ceva inexprimabil. Ca şi în cazul religiei, numai o minoritate este direct implicată, dar în funcţie de conjunctura istorică, ideologia poate merge mult mai departe. Industrializarea din secolul al XlX-lea a sporit numărul dezrădăcinărilor şi vocaţiilor ideologice. Conform analizelor noastre, este normal ca Statele Unite, unde a fost adoptata prima direcţie, să fi fost

mai puţin cucerite *de* acest fenomen, ca şi, în general, ţările protestante. Decreştinizarea a fost aici mai redusa decît în ţările catolice. Pot fi date două interpretări. Ţările catolice supuse laicizării cad cu uşurinţă în anticlericalism şi antireligie pentru că Biserica are oroare de laicizare. Pe de altă parte, unele ideologii s-au dezvoltat în partide politice organizate du-nă modelul Bisericii catolice. Aceasta a reuşit în încercarea de a propune credincioşilor săi atît comunitatea restrînsa a parohiei satului şi cartierului, cît şi sentimentul participării la o aventură universală cu centrul Ia Roma. Partidele comuniste au propus celula şi Moscova. Aceasta paralelă trebuie să aibă o anumită legătură cu importanţa partidelor comuniste din Franţa, Italia, Spania, Portugalia, cîndva din Austria şi Germania, în comparaţie cu inexistenţa lor în Marea Britanic, Scandinavia, Olanda, fără a mai vorbi de Statele Unite.

Cea de-a treia direcţie opune creştinismului religiile necreştine. Ea a fost deschisă de contactele Europei cu restul lumii şi consacrata prin pla-netarizarea de după cel de-al doilea război mondial. Ar trebui mai curînd să ne mire faptul că nu s-a impus mai mult, cel puţin pînă astăzi. Putem avansa cu prudenţă cîteva elemente explicative:

— Numărul de împrumuturi posibile este foarte limitat. Le-am enume rat pe toate cînd am semnalat iudaismul, islamul, brahmanismul, hinduis-mul, budismul, confucianismul, daoismul. Zoroastrismul populaţiei parsi din India este prea rezidual pentru a fi un candidat serios la preferinţele occidentalilor ex-creştini în lipsă de religie.

— Din acest număr, trebuie eliminaţi de la început candidaţii puţin plauzibili, începînd cu Imperiul roman tîrziu, iudaismul a încetat sa aibă convertiţi. Intr-un mediu devenit creştin, el a fost marginalizat, fapt accen tuat de cantonarea sa ferma la o interpretare „legalistâ" a iudaismului. Era singura soluţie buna pentru a supravieţui persecuţiilor. Preţul plătit a fost închistarea religioasă. In ceea ce priveşte iudaismul liberal, nu vedem ce ar fi putut aduce mai bun decît liberalismeîe catolic şi protestant. Hinduis mul este atît de impregnat de religia populara indiana, încît este dificil de imaginat o convertire masivă a europenilor şi a americanilor la Vishnu sau Krishna. Redus la nucleul său substanţial, hinduismul se identifică cu brahmanismul. Confucianismul s-a confundat atît de mult cu o anumita ordine politică şi socială, după moda Chinei antice, încît nu este deloc exportabil. Surprins în substanţa sa universalizabila — fapt ce este uşor de realizat pornind de la *Analecte, Mencius, Marea învăţătura, Doctrina li-mei de mijloc, Xiin fsu* —, el devine o etică atît de universală încît nu mai este nevoie să recurgi la el cînd îi ai la îndemînă pe greci şi latini, pe parin-tu Bisericii, pe moralişti...

— Islamul suferă de pe urma unui handicap istoric evident, acela de a fr fost reprezentat în primul rînd de popoarele cu care Europa a fost în

război neîntrerupt, încă de la ultimii merovingieni. El cunoaşte apoi un handicap asemănător celui de care este afectat iudaismul. Islamul este în asemenea măsură impregnat cu luări de poziţie legate de moravuri şi toate celelalte aspecte ale vieţii, iar aceste poziţii sînt atît de diametral opuse experienţelor europene, încît un transplant este dificil de conceput. Daca reducem islamul la substanţa sa religioasa, situaţia nu se îmbunătăţeşte prea mult. Ea este fie unicitatea lui Dumenzeu, vocaţia lui Mohamed şi cele cinci precepte rituale: este prea puţin pentru Europa, poate mai degrabă pentru religiozitatea difuză africană. Fie o regăsim în mistica sufistă, care însă nu poate interesa decît o minoritate infimă şi nu deţine o superioritate marcanta faţa de mistica creştină.

— Brahmanismuî şi daoismul suferă de handicapuri diferite. Cel din urmă, debarasat de talmeş-balmeşul magic şi alchimist şi redus la textele canonice ale lui Lao Zi, Zhuang Zi, Lie Zi, poate permite unele dezvoltări filozofice şi deveni o introducere la căutarea înţelepciunii. Şi brahmanis-mul, aşa cum se exprimă el în literatura *Upanisadelor* şi în dezvoltările lor ulterioare, este capabil să propună meditaţii filozofice interesante. Unele curente sînt şcoli de înţelepciune deschise tuturor, deoarece pot fi uşor universalizate. Yoga risca chiar să fie redusa la condiţia de tehnică pentru rezolvarea unor probleme strict psihice. Tocmai aceasta este şi dificultatea. Reduse la speculaţia filozofică şi la şcoala de înţelepciune, şi brahma-nismul şi daoismul încetează de a mai fi religii şi nu mai pot, se pare, satisface masiv şi pentru mult timp necesităţi religioase în Occident. Rămîne budismul care are mai multe argumente de pus în valoare sau, mai curînd, avantajul de a putea seduce pe toata lumea. El poate fi considerat ca o şcoală de înţelepciune, ca o tehnică de echilibru — Zen —, ca o filozofie şi ca o religie. Nu există o Biserică centralizata., fapt ce autorizează toate experienţele, dar există comunităţi organizate în jurul unor oameni competenţi, ceea ce evită „amatorismul". Prozelitismul este facilitat de simplitate şi evidenţa mesajului privind suferinţa umană şi cura propusă; de universalizarea sa fără dificultăţi — *Dhammapada* poate fi citita aşa cum îl citim pe La Rochefoucauld; de discreţia şi caracterul puţin evident al sodalităţii budiste, al mînăstirilor sau, pur şi simplu, de relaţia directă dintre maestru şi discipol. De fapt, budismul este, din punct de vedere statistic, singura religie exotică ce face progrese în Europa şi în America de Nord. Numai viitorul ne va spune dacă este un efect al modei sau un fenomen de fond.

Denuminizarea

Denuminizarea poate fi definită ca mişcarea prin care sfera sacrului este erodată lent de cea a profanului, sfirşind aproape prin a dispărea. Max

Weber vorbea de „desaeraiizarea lumii", traducere literală pentru *Ent-zaiiberung,* dar adaugîndu-i o nuanţa de regret, care nu este potrivita pentru a descrie un fenomen istoric.

Ipotezele noastre iniţiale asupra naturii religiosului propun o explicaţie simplă a denuminizării modeme şi permit sa ne îndoim că ea poate progresa pînâ la resorbţia sacrului în profan şi dispariţia religiei, cel puţin atîta timp cft specia umană va fi ceea ce este acum. Ca izvor, nu al numinosu-lui, ci al conversiei la numinos, am plasat trei deficienţe, cognitivă, practică si morală. Sa lăsăm deoparte căzu! sursei pozitive. Deficienţa cognitivă ia naştere din faptul ca omul — adică ceea ce, în fiecare om, îl defineşte ca membru al speciei şi ceea ce variază în intensitate de la un individ la altul — este un animal curios şi interogativ. Am afirmat că, pentru a răspunde la întrebările pe care şi le pune, omul dispune de două facultăţi, imaginaţia şi raţiunea. Am afirmat, de asemenea, ca raţiunea, fiind mai eficientă decît imaginaţia, o face să dea înapoi pe măsură ce înregistrează succese. Este tentant să plasăm aici ideea avansată de scientiştii din secolul al XlX-lea: mai devreme sau rnai tîrziu, Ştiinţa va risipi complet tenebrele imaginaţiei, iar religia va fi înlocuită de Ştiinţa. Aceasta idee este falsă, pentru că ea se bazează pe un contraadevăr şi pe un sofism. Contra-adevărul este părerea că ştiinţa poate explica *totitl.* Exista cel puţin două limite impuse raţiunii. Una provine din însăşi capacitatea de a cunoaşte, în virtutea căreia poate fi pusă la îndoiala capacitatea de a demonstra toate presupunerile pe care se bazează construcţiile sale. Cealaltă provine din însuşi obiectul cunoaşterii, în legătură cu raţiunea de a fi a căreia este întotdeauna posibil să ne întrebam tot mai profund, ajungînd să ne poticnim de întrebarea metafizică: de ce există ceva, mai curînd decît nimic?, care este lipsită de sens pentru ştiinţă, dar nu pentru religie. Sofismul provine din confuzia dintre Om şi oameni. Specia progresează în cunoştinţe raţionale, dar este foarte îndoielnic că reprezentanţii săi au progresat cît de puţin în o sută de milenii. Chiar şi savantul cel mai rigid din punct de vedere raţional nu controlează raţional decît o infimă parte a ideilor ce îi populează creierul. Scos din sfera sa de competenţa, el este, ca oricare, deţinătorul a numeroase prejudecăţi, raţionale, poate, pentru alţii, dar care, din lipsa de verificări, pot servi drept puncte de sprijin imaginaţiei sale şi pot duce la absurdităţi. Cronica ideologică a ultimelor secole este compusa din aberaţii intelectuale ale căror victime au fost intelectualii. *Afortiori,* oamenii a căror meserie nu este raţiunea alunecă cu uşurinţă în iraţional, m parapsihologic, farfurii zburătoare, Protocoalele înţelepţilor Sionului, Wunghiul Bermudelor, complotul francmason, imperialist sau comunist etc.

Acelaşi raţionament poate fi aplicat deficienţiei practice. Aceasta este Abordată, pe de o parte, de magie şi intercesiune şi, pe de alta, de tehnică, fo mod normal, progresul tehnic contemporan ar trebui sa descurajeze şi

sa elimine nevoia de a recurge la magie si intercesiune. Acest „în mod normal" ne-a dus !a o altă majusculă, aceea a Progresului. In realitate, pentru Om, magia şi recurgerea la zei au dat înapoi în faţa eficacităţii tehnice. Astăzi, Omul recurge mai degrabă la antibiotice decît la amulete şi *la* îngrăşăminte chimice decît la binecuvîntarea cîmpurilor. Dar lucrurile nu sînt întotdeauna atît de simple. Tehnicile eficiente pot fi inaccesibile. Eficacitatea nu este mereu în măsura să excludă eşecul. In ciuda tuturor progreselor medicinei, oamenii continuă să se îmbolnăvească şi să moară. Şi mai ales viaţa fiecăruia este dominată de incertitudinea radicala ce afectează tot ceea ce ţine de acţiune: nimeni nu controlează niciodată nici rezultatul, nici consecinţele unei acţiuni oarecare. Din această incertitudine ia naştere averea ghicitorilor în cârti, în palmă, a celor ce alcătuiesc horoscoape, a tuturor celor care propun să reducă sau sa suprime incertitudinea prin metode ce nu pot fi decît iraţionale, deoarece materia abordată este, din punct de vedere raţional, incertă.

Dar neajunsul produs de mizeria umană şi de suferinţă este cel mai ireductibil. El are o latură obiectivă şi o dimensiune subiectivă. Partea obiectivă este dată de probabilitatea ca un actor X să cunoască nenorocirea, eşecul, durerea, depresia, teama... Această probabilitate poate fi atît de ridicată, încît ea poate fi considerată o cvasicertitudine pentru fiecare. Latura subiectivă este reacţia sensibilităţii la conţinutul obiectiv. Sensibilitatea variază în funcţie de indivizi. Ca întotdeauna, există o majoritate de oameni a căror dispoziţie variază în funcţie de împrejurările obiective si care, la urma urmei, îşi suportă condiţia mai curînd bine. Există şi o minoritate de euforici şi o minoritate de depresivi. Astfel se poate explica faptul ca, contrar profeţiilor şi convingerilor intelectualilor din ultimele două secole, în toate sondajele de opinie, între 80 şi 90% din cei chestionaţi se declară aproape satisfăcuţi de soarta lor. Pare puţin probabil ca epoca modernă a înmulţit nenorocirile obiective şi a deteriorat capacitatea omului de a le suporta, în schimb, se poate considera — pentru asemenea aspecte trebuie renunţat la demonstraţie — că sensibilitatea Ia nenorocire, *cînd ea are loc şi este resimţită,* a devenit mai mare, şi aceasta din două motive. Primul este o dezvoltare extraordinară a întrajutorării sociale, datorată democratizării şi îmbogăţirii: poţi sa deplîngi cu mai mare uşurinţă soarta altuia, decît în societăţile rigid stratificate şi sărace. Cei de-al doilea este legat de progresele rapide ale individuaţiei, de actualizarea moderna a unei trăsături centrale a speciei, şi anume faptul că este alcătuită din indivizi autonomi şi nu din celule, asemeni unui organism, sau din elemente, asemeni unui ansamblu. Epoca modernă tinde să îi confere individului dreptul de a delibera, de a decide, precum şi responsabilitatea tuturor acţiunilor sale. Cei care sînt bine înarmaţi pentru aventura vieţii vad aici o eliberare. Alţii sînt atît de prost dotaţi, personal sau social, încît sînt supuşi

unui fel de involuţie în direcţia animalităţii. A treia categorie, în sfîrşit, nu rezistă apăsării şi caută ajutor în droguri, psihanalişti, secte... într-un cu-vînt, nici a treia majusculă a modernităţii, Fericirea, nu rezistă mai mult decît Ştiinţa şi Progresul, ba chiar mai puţin.

Să rezumăm. Nici ştiinţa şi nici tehnica nu ar putea seca cele trei surse „negative" ale religiei. Primul izvor ar trebui în mod normal să se reducă la un firişor, căci sînt rare personalităţile astfel configurate încît să trăiască problemele metafizice cu intensitate. Ele recurg la altceva decît la religie: filozofia pînâ la speculaţiile sale ultime. Celelalte două izvoare ar trebui să continue sa curgă din abundenţă, dar religia găseşte concurenţi numeroşi în şarlatanismul superstiţiilor, în mişcările ideologice şi în medicina sufletului. Putem concepe oare ca aceşti concurenţi vor elimina complet religia, pentru a face din ea nu o activitate atît de specifică omului cum sînt politicul, economicul, esteticul sau ludicul, ci un fenomen istoric localizat ca plugul primitiv sau regalitatea de drept divin? Sociologul nu cunoaşte viitorul, în prezent, el poate avansa două argumente în favoarea religiei ca domeniu şi nu ca episod istoric. Conform primului, concurenţii moderni ai religiilor sînt pur şi simplu falşi. Ideologiile sînt false, superstiţiile sînt false, toate disciplinele „psiho" sînt false. Dimpotrivă, religiile, odată debarasate de mediocrităţile mitologice şi magice, nu sînt neadevărate, ci neverificabile, adică nu se poate demonstra că sînt false. Nu trebuie să cădem pradă unui sofism pe care tocmai 1-am denunţat. Nu datorită falsităţii lor vor fi concurenţii dispersaţi de religiile nefalse. Chiar daca s-ar putea demonstra raţional că sînt adevărate, Omul ar abandona în cele din urma falsul pentru adevăr, dar nu oamenii. Putem prezice, fără a risca foarte mult, că mîine, ca şi astăzi şi ieri, oamenii vor cădea pradă superstiţiei şi şarlatanilor. Dar, deoarece religiile nu sînt neadevărate, exista întotdeauna posibilitatea ca unii, muiaţi de o aspiraţie mistica ce nu datorează nimic sau prea puţin deficienţelor, să le considere ca adevărate şi sa menţină aprinsă flacăra religiilor, în consecinţă, există întotdeauna şi posibilitatea ca alţii sa părăsească concurenţa şi să li se alăture. Numărul lor este o variabilă ce va continua să fluctueze în funcţie de factori multipli, ce nu [v]or putea fi determinaţi decît retrospectiv. Viitorul religiilor rămîne des- -aşa cum a fost dintotdeauna[2].

2 Soluţia cea mai comodă pentru cine doreşte să continue investigaţiile este să folosească bibliografiile foarte vaste, uneori comentate, oricum ierarhizate, propuse de Eliade.
1976-1978-1983. Se vor consulta cu folos şi diferitele volume din colecţia *Sources orien-tales*

Poate că nu este inutil să recomandăm abordarea directă a principalelor tradiţii religioase, cuprinse în textele originale ce ne-au fost transmise:

pentru religiosul difuz, politeism şi mitologie, cel mai bine ar fi să se facă apel la textele cele mai frumoase şi mai legate de propriul nostru univers cultural, şi anume Grecia antică: Homer. Hesiod. Escm'l, Sofocle, Euripide;

Bibliografie

ANSART P. (1977), *Ideologies, conjlits etpouvoir.* Paris. PUF.
BAECHLER J. (1976). *Qu 'est-ce que l'ideologie?,* Paris, Gallimard.
BAECHLER J. (1985). *Democraties,* Paris, Calmann-Levy.
BERGSON H. (1932). *Leş deux sources de Ia morale et de la religion.* Paris, F. Alean; Paris. **PUF, 1982; trad. rom.: *Cele două surse ale moralei şi religiei.* Institutul european, Iaşi,** 1992. BESNARD PH . (l 970), *Protestantisme et capitatisme. La controverse posfaveberienne,* Paris, A. Colin. *Bhagavad-Gită* (1944). text şi tr.. Paris. Leş Belles-Lettres. 1967: trad. rom.: *Bhagavad-Gită,* Editura ştiinţifica. Bucureşti. 1971.
BÎARDEAU M.. MALAHOUD CH. (1976), *Le sacrifice dana Vinde andenne.* Paris, PUF. BOUDON R. *(1986). L'ideologie ou l'origine des idee s recues.* Paris. Fayard. CONDOMINAS G. (1968), „Notes sur le bouddhisme populaire en milieu rural *\%a",Archives de Sociologie des Religions,* 25, 81-110, et 26, 110-145. DEFFONTAINES P. (1948), *Geographie et religions,* Paris, Gallimard. *Dhammapada* (1963). text şi tr. ft.P. S. Dhammarama. *Bulletin de l'Ecolefrancaise d'Extreme-Orient,* LI. 2; tr. engl. de Juan Mascaro, Penguin Classics. 1973.
DUCHESNE-GUILLEMIN J. (l 948). *Zoroastre,* Paris. Roberî Laffont. 1975. DUMONT L. (1983), *Essais surl'individualisme.* Paris, Le Seuil.

— pentru *brahmanism,* textele cele mai importante şi îndrăgite sînt:

- — *Iţ.g\>eda,* pentru care nu exista o traducere completă în franceza; există însă două culegeri accesibile: Renou (1956) şi Varenne (1967),
- — *Upanişadele* (1943-1976).
- — *Bhagavad-Gită;*

— pentru *budism,* recomandăm *Dhammapada, Lotusul bunei legi* (1852 [1973]) şi culegerea de predici ale lui Buddha. traduse de Wijayaratna (1988):
— *Gatha* lui Zoroastru-Zarathustra sînt traduse de Duchesne-Guillemin (1948);
— textele cele mai importante ale *confucianismului* sînt:

- — *Convorbirile lui Confucius* in traducerea lui P. Ryckmans, Gallimard. Paris, 1987.
- — *Operele* lui Meng Zi (Mencius), publicate în Leş Belles Lettres. dar epuizate: se poate recurge la traducerea englezească a lui D. C. Lau, editura Penguin Books, 1987 (prima ediţie 1970),
- — celelalte două texte canonice sînt conţinute în *Li ki — Memorii asupra cuviinţei şi ceremoniilor,* traducere S. Couvreur. editura Leş Belles Lettres, Paris. 1950 (retipărire a ediţiei din 1913):
  - • *Invariabilul mediu,* capitolul 28, voi. II. 2, pp. 427-479,
  - • *Marele studiu,* capitolul 39. id., pp. 614-635:

— pentru *daoism,* există volumul comod din Pleiade, *Filozofi daoisti, Lao Zi, Zhuang Zi. Lie Zi,* Gallimard. Paris, 1980;
— pentru *iudaism* si *creştinism,* presupunem că este inutil să precizăm că textul este *Biblia,* Testamentele Vechi şi/sau Nou. în funcţie de apartenenţe;
— *Coranul* poate fi citit în traducerea, poate puţin cam liberă, a lui Savary, Garaier-Fiammarion sau în cea, mai literală, a lui D. Masson, la Pleiade;
— vom încheia recomandînd texte mistice reunite de S. Lemaître (1955).

JPURKHEIM E. (1912), *Ies formes elementaires de la vie religieuse. Le systeme totemique en Australie,* Paris. PUF, 1985; trad. rom.: *Formele elementare ale vieţii religioase,* Po-
Hromjaşi, 3995.
ÎELIADE M. (1949), *Trăite d'hîstoire des religions,* Paris, Payot. 1979; trad. rom.: *Tratat de istorie a religiilor,* Humanitas, Bucureşti, 1995.
E M. (1951), *Le chamanisme et Ies techniques archaiques de l'extase.* Paris. Payot, 1978; trad. rom.: *Şamanismul şi tehnicile arhaice ale extazului,* Humanitas. Bucureşti, 1997.
M. (1957), *Le sacre et le profane,* Paris. GalUmard, 1965: trad. *rom,: Sacrul şi profanul,* Humanitas. Bucureşti, 1995.
ELIADE M. (1976-1,983), *Histoire des croyances et des idees relîgieuses.* Paris, Payot, 3 voi.; t. I: *De l 'âge de la Pietre aux mysteres d'Eleusis,* 1976; t. II: *De Gautama Boud-dha au iriomphe du christianisme,* 1978: t. III: *De Mahomet ă l'âge des Reformes,* 1983; trad. rom.: *Istoria credinţelor şi ideilor religioase.* Editura ştiinţifică şi enciclopedică. Bucureşti. 1986.
EURIPIDE, *Leş Bacchantes,* texte et tr.. Paris. Leş Belles-Lettres, 1979; trad. rom. în *Opere,* Univers. Bucureşti. 1973.
FRBLID S. (1927), *Die Zukunft einer Illusion,* Leipzig; trad. rom. în *Opere,* voi. I. Editura ştiinţifică. Bucureşti, 1991.
FREUD S. (1939). *Der Mân n Moses und die ntonotheistische Jieligion,* Amsterdam; trad. rom. în *Opere,* voi. I, Editura ştiinţifica. Bucureşti, 1991.
GAUTIER TH. (1852). *Voyage en Italie,* pasaj reluat în *Impressions de voyages en Suisse,* Lausanne. L'Age d'Horame. 1985.
GIDE A. (1924). *Incidences,* Paris. Gallimard.
HfisiODE. *Leş travaux et Ies jours,* texte et tr.. Paris, Leş Belles-Lettres. 1979; trad. rom.. *Munci si zile.* Univers, Bucureşti, 1973.
HUBERT H., MAUSS M. (1899). „Essai sur la nature et la fonction du sacrifice", in Mauss M., *(Euvres,* Paris. Ed. de Minuit. 1968-1969.1.1. 1968, 193-307.
LEE R.. DEVORE J. (ed.) (1968). *Mân the hunter.* Chicago. Aldine.
LEEN'HARDT M. (1947). *Do Kamo. La personne et le mythe dans le monde melanesien,* Paris, Gallimard. 1985.
LEMAÎTRE S. (1955). *Textes mystiques d'Orient et d'Occident,* Paris. Pion. 2 voi.
LENORLE R. (1957). „Origines de la pensee scientifique moderne", in E, Daumas (ed.). *Histoire de la Science,* Encyclopedie de la Pleiade. Gallimard. 367-534.
LENOBI E R. (1969). *Esquisse d'nne hi s f oi re de l'idee de nature.* Paris. Albin Micbet.
LE vi S, (1898)./,fl *doctrine du sacrifice dans Ies Brahmanas,* Paris. PUF. 1966.
Le lotus de la bonne /o; (1852), tr. fr. E. Burnouf. Paris, Adrien Maisonneuve, 1973.
MrGRAW DoNNERF. (1981). *The early islamic conquests,* Princeton. Princeton Universîty Press.
MARX K.. ENGELS F. (1846), *Die deutsche Ideologie,* Viena: trad. rom.: *Ideologia germană,* în Marx/Engels. *Opere,* voi. 3. Editura politică. Bucureşti, 1962.
MAUSS M. (1902-1903). „Esquisse d'une theorie generale de la magie", in *Sociologie et anthropologie.* Paris. PUF. 1983, 1-141.
MAUSS M. (1909). „La priere", in *(Euvres,* Paris, Ed. de Minuit. 1968-1969, 3 voi., t. I, 1968.357-548.
MAUSS M. *(195Q), Sociologie et anthropologie.* Paris, PUF, 1983.
W£SKAWp.(l91$),L'essordelaphilosophiepolitiqueauXVI^e s!ecIe,Paris.Vtin, 1977. UHLMANN W. E. (1961), *Chiliasmus undNativismus. Studien zur Psychologîe, Soziologie und histonschen Kasuistik der Umsturzbewegungen,* Berlin. D. Reimer; tr. fr. *Mes-sianismes revolutionnaires du Tiers Monde,* Paris. Gallimard, 1968.

OTTO R. (1917), *Dos Heilige. Ueber dos frrationale in der Idee des Gbttlichen und sein Verhălnis zum Rationalen,* trad. rom.: *Sacrul: despre elementul iraţional în ideea divinului si despre relaţia lui cu iraţionalul.* Dacia. Cluj, 1992.

PELLICANI L. (1988), „Weber and the myth of Galvinism", *Telos,* 75, 57-85.

RADIN P. (1937). *Primitive religion: its nature and origin,* New York, The Vicking Press; tr. fr. *La religion primitive. Sa nature et son origine,* Paris, Gaîlimard, 1941.

RENOU L. *(1956), Hymnes speculatifs du Veda,* Paris, Gaîlimard. 1985.

ROUSSEL R. (1954), *Lepelerinage ă travers Ies siecles.* Paris, Payot.

SCHEBESTA P. (1961). *Ursprung der Religion,* Berlin; tr. fr. *Le sens religieux des primitifs,* Tours, Mame, 1963.

Soitrces orientales, lucrări colective, Paris. Le Seuil, 1959.

TAWNEY R. H. (1926), *Religion and the tise of capitalism,* New York. Harcourt Brace: tr. fr. *La religion et l 'essor du capitalisme,* Paris, M. Riviere. 1951.

TROELTSCH E. (1912), *Die Soziailehren der christlichen Kirchen und Gruppen,* Tiibingen, Mohr, 2 voi.: Aalen. Scientia Verlag. 1965.

Upanisad, voi. I (1943). XXI (1976), Paris, Adrien Maisonneuve.

VANDERMEERSCH L. (1977 et 1980), *Wangdao ou la voie royale, Recherches sur l'esprit des institutions de la Chine archaique,* t.1: *Structures culturelles et structures familia-Ies;* t. II: *Structures politiques Leş rites.* Paris. Publications de l'Ecole franţaise d'Ex-treme-Orient. voi. CXIII

VARENNE J. (1967). *Le Veda,* Paris. Ed. Planete.

WEBER M. (1920-1921), *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie,* Tiibingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck). 3 voi. 1963-1964.

WEBER. M. (1920-192!), „Die Wirîschaftsethik der Weltreligionen; Einleitung" (apărut în revistă în 1915); „Zwischenbetraehtung: Tbeorie der Stufen und Richtungen religioser Weltablehnung", in *Gesammelte Aufsătze zur Religiotif-ioziologie,* t. I, 237-275, 536-573; tr. fr. „Parenthese theorique: le retuş du monde. şes orientations et şes de-gres". *Archives de sciences sociales des religions,* 1986, n^0 61/1, 7-34.

WEBER M. (1920-1921), „Konfuzianismus und Taoismus". in *Gesammelte Aufsătze zur Religionssoziologie,* Tiibingen, J. C B. Mohr, 1963, t I, 276-536.

WFBER M. (1920-1921), „Hinduismus und Buddhismus", in *Gesammelte Aufsătze zur Religionssoziologie,* Tiibingen, J. C. B. Mohr. t II. 1964

WEBER M. (1920-1921), „Das antike Judentum", in *Gesammelte Aufsătze zur Religionssoziologie,* Tubingen, J C. B. Mohr, t. III. 1964; tr. fr. *Le judaisme antique.* Paris. Pion, 1970.

WF.BER M. (1922). *Wirtschaft und Gesellschaft,* Tiibingen. J. C. B. Mohr: tr. fr (ftagm) *Economie et societe,* Paris, Pion, t. I, 1971.

WEBER M. (1964), *L 'ethiqueprotestante et l'esprit du capitalisme.* Paris, Pion; trad. rom.' *Etica protestantă si spiritul capitalismului,* Humanitas, Bucureşti. 1993.

WIJAYARATNA M. (1988), *Sermons du Bouddha,* Paris, Cerf.

12CULTURA

de BERNARD VALADE

Un concept ambiguu

Referinţă obligatorie pentru oricine studiază conceptul de cultură în. domeniile constitutive ale ştiinţelor umane, lucrarea lui Alfred L. Kroeber si Clyde Kluckhohn (1952) oferă un ansamblu de 163 definiţii, ce deter-mina în primul rînd apariţia unei multitudini de sensuri. Chiar în cadrul celor şase categorii în care sînt distribuite aceste eşantioane semantice — descriptive, istorice, normative, psihologice, genetice, structurale -—•, con-ţinuturile prezintă asemenea variaţii, încît s-a putut vorbi de o , junglă conceptuală". Inflaţia de nuanţe s-a adăugat multitudinii de accepţii; la începutul anilor şaizeci, Edward Shils a realizat o amuzantă trecere în revistă a acestora, distingînd: *high cui ture* (cultură înaltă), *rejined culture* (cultură rafinată), *elaborate culture* (cultură elaborata), *middle culture* (cultură de mijloc), *serious culture* (cultură serioasă), *vulgar culture* (cultură populară), *law culture* (cultură joasă) etc.

De la această constatare a diversităţii şi pînă la marile studii fondatoare ale antropologiei culturale la care face trimitere inventarul din 1952, se conturează domenii de investigare cu frontiere mai mult sau mai puţin bine delimitate. Pe „teritoriul istoricului", *cultura populară* face obiectul unui releveu cadastral, posibil prin cercetările întreprinse de Robert Man-drou, Genevieve Bolleme, Carlo Ginsburg, Jean-Claude Schmidt. în ciuda eterogenităţii elementelor pe care le cuprinde — „biblioteca pentru toţi", religie populară, artizanat... —, aceasta formă culturală este singura tratată în ansamblu în recentul *Dictionnaire des sciences historiques (Dicţio-nar al ştiinţelor istorice),* coordonat de Andre Burguiere.

Calificata *drept juvenila, muncitorească sau de masa,* prin referire ia o clasă de vîrstă, la un grup social sau la tehnicile modeme de comunicare, cultura este analizată şi din punctul de vedere al formării şi difuzării ei, al uzanţelor şi efectelor pe care le provoacă. Delimitată destul-de clar, ca şi ui cazul *culturii civice* şi al *culturii politice*, recent constituită în obiect de Baliză, sau sesizată aproximativ prin extrema diversitate a manifestărilor sale seculare de către istoricul *culturii medievale,* cultura, înţeleasa din-tr-un punct de vedere sociologic, invită Ia o reflecţie preliminară asupra

conţinutului pe care îl poate primi, reflecţie a cărei banalitate nu este decît aparentă.

în *Dictionnaire critique de la sociologie (Dicţionarul critic al sociologiei)* al lui Raymond Boudon şi Franţois Bourricaud, conţinutul îi este conferit de culturalismul la care este asociata această noţiune; la rubrica *Cultura şi culturalism* figurează o expunere sumară, apoi o punere în discuţie riguroasă — ca să nu spunem o respingere totala — a principalelor teze ale antropologiei culturale. Vom reţine mai curînd funcţia polemică astfel atribuită conceptului, decît fondul dezbaterii. Ea este inerentă cîm-pului de forţe pe care îl formează chiar domeniul culturii.

Tensiunile ce o traversează realmente sînt prezente în definiţia data în ultima ediţie a *Dicţionamlui Academiei franceze,* dar sensibil reduse. „Pe plan social, ni se spune, cultura desemnează astăzi ansamblul aspectelor intelectuale, morale, materiale, al sistemelor de valori, al stilurilor de viaţă ce caracterizează o civilizaţie." Reprezentarea acesteia din urmă ca o actualizare a culturii se disociază în mod intenţionat de aceea a antonimului, pe care o serie întreagă de gînditori germani, începînd cu Herdei, a dorit să o confere termenului *Kultur.* Raporturile dintre elementele contrare sau conflictuale — intelectuale şi materiale, culturale şi sociale — sînt pacificate în aceeaşi manieră în cadrul acestei confederaţii de termeni, unde practicile culturale cele mai sumare sînt susceptibile de a fi primite precum elaborările conceptuale cele mai înalte.

Se impune comparaţia cu definiţia dată de Academie acestei vocabule în secolul al XVIII-lea. Prin *cultură* se înţelegea atunci „modalităţile de cultivare a pămîntului pentru a fi mai fertil & arborilor & plantelor pentru a le face sa rodească mai bine" — cu o nota transcrisă cu litere minuscule: „se foloseşte şi la figurat pentru grija acordată artelor & spiritului"; după cum se ştie, *civilizaţie* nu apare încă în aceasta ediţie (l 778) a *Dicţionarului.* Extinderea, prin metaforă, a sensului din limba rustică, apoi considerarea culturii spiritului ca un apanaj al unei clase privilegiate, tensiunea dintre natură şi cultura, precum şi raporturile pe care Ie întreţin formele culturale şi cadrele sociale sînt deci de situat într-o perspectivă istorica, ce nu permite analizarea constantă a culturii în termeni de producţie, de distribuţie şi de consum.

Fără a trata în mod precis fiecare din elementele pe care le înglobează — artă, mit, literatură... —, lucru imposibil de realizat în limitele acestui capitol, vom încerca să urmărim, la nivelul formării şi al vicisitudinilor acestui concept, constituirea unui domeniu ale cărui delimitări variabile fac dovada măsurii în care principiul de relativitate culturală estţ diferit înţeles în antropologie şi în sociologie.

Geneza principiului de relativitate culturală

Sursele unui conflict

Preistoria ideii de cultură a fost studiată de H.-I. Marrou într-o lunga nota Ia teza sa consacrata *Sfîntului Augustin şi sfîrsitului culturii antice* (1938). După el, anticii au întrevăzut-o indirect. Mai ales latinii, cu „muncile sufletului" ale lui Cicero *(Tusculanes, 2,* 5, 13), au cunoscut foarte bine „asociaţia de idei ce serveşte drept baza cuvîntului cultură folosit de noi", dar, adaugă el? „nu se observă o evoluţie care sa duca, ca în franceză, la legătura esenţială dintre ideea de dezvoltare intelectuală şi cuvîntul cultură".

Din paideia — educaţia care îl diferenţiază pe grec de barbar, pe aristo-ciat de omul de rînd, pe omul bine educat de ignorant şi care desemnează un proces şi totodată rezultatele sale — apar, într-adevăr, multe succedanee — *educaţia, doctrina, disciplina, erudiţia, studia, litterae, humanitas* — ce dovedesc dificultatea limbii latine de a traduce această idee, pastrînd întreaga valoare expresivă a cuvîntului grec. Acesta are un sens comprehensiv mult mai vast decît acela ce îi este atribuit în manieră „clasica". *Paideia,* acea însuşire a unor elemente intelectuale şi spirituale în cadrul formării omului, asociază strîns cele doua semnificaţii pe care Marrou le discerne în accepţiile modeme: *cultura pregătitoare,* „activitate ce caută să facă inteligenţa capabilă a da roade, activitate asemănătoare celei a ţăranului care îşi cultivă pămintul" şi cultura în *sens generalizat.,* tip de viaţa intelectuala şi ideal spiritual.

Tocmai această unitate — realizată în cadrul cetăţii greceşti în care cultuia, aşa cum scrie Pierre Kaufmann (1974), nu se deosebeşte de natura decît pentru a o prelua — s-a destrămat; şi această disociere trimite la aceea operată între cultură şi civilizaţie, într-adevăr, şi după cum indică Kaufmann, „domeniul propriu conceptului de cultură nu a fost istoric determinat decît din momentul în care s-a pus în discuţie universalitatea criteriilor de sens şi de valoare ce ţin de ordinea civilizaţiei".

Principalele momente ale acestei puneri în discuţie sînt cele ale unei relativizări, căreia antropologia culturală nord-americana i-a conferit o extensie maximă. S-a ajuns astfel la opoziţia cunoscută dintre cultură şi civilizaţie; în acest sens, ele privesc direct istoria ideilor. Dar daca ideea de civilizaţie a făcut obiectul unor cercetări savante (cele aparţinînd lui Marcel Mauss, Emile Benveniste şi mai ales cele ale lui Lucien Febvre sînt astăzi clasice), se mai poate spune, aşa cum spunea Febvre în 1930 — dacă se exceptează precizarea importantă a lui Philippe Beneton şi frumosul

studiu al lui Pierre Kaufmann — „ca, referitor la ideea de cultura, mai ales în Franţa, nu s-a făcut nimic".

Or, daca se doreşte sa se înţeleagă maniera în care cultura a fost uneori asociată comunităţii naţionale, alteori asimilată totalităţii sociale şi să se explice deschiderile diferite ale cîmpului semantic, uneori restrîns la literatură şi arte frumoase, alteori lărgit la organizarea teritoriului şi la brico-laj, este important ca acest „factor istoric" sa fie situat în raport cu organizările sociale stabile. Şi în această distincţie, nimeni nu ne poate ajuta mai bine ca Jacob Burckhardt.

Cultura ca factor istoric

în admirabilele sale *Weltgeschichtliche Betrachtungen (Consideraţii asupra istoriei universale,* 1905), Burckhardt distinge trei factori: mai întîi *statul* şi *religia,* care sînt expresia unei necesităţi politice şi metafizice, ambele pretinzînd a avea o valoare universală; apoi, „ceva foarte diferit", *cultura* „ce răspunde necesităţilor noastre terestre şi spirituale interpretate într-un sens mai restrîns".

„Numim cultură, precizează el, suma activităţilor spiritului, ce au loc în mod spontan şi nu pretind ca au o valoare universală şi nici un caracter obligatoriu. Cultura modifică continuu şi dezagregă cele doua organisme statice ale vieţii, cu excepţia cazului în care acestea au supus-o total şi au obligat-o să nu servească decît intenţiilor lor. In mod normal, ea este critica celorlalţi doi factori." în final, trage Burckhardt concluzia, „cultura este procesul cu mii de faţete, prin care activitatea elementară şi naivă a rasei se transformă în cunoaştere reflexiva şi, în stadiul său cel mai înalt, ajunge la ştiinţa şi la filozofie, şi în final la gîndirea pură. Forma exterioară pe care o îmbracă cultura în raport cu statul şi religia este societatea".

La nivelul său superior, această cultură constă în sociabilitate; ea este legata de ideea de schimb şi de comunicare; „în sfîrşit, ceea ce numim înalta sociabilitate constituie o formă indispensabilă pentru arte, în special", în *Cultura Renaşterii în Italia,* Jacob Burckhardt a dat un conţinut precis acestei forme superioare de sociabilitate *(Die hohere Form der Ge~ selligkeit)* şi a schiţat trăsăturile omului de societate desăvîrşit *(Der Voii-kommene Gesellschaftsmensch).* Societatea pe care o descrie exprima, în toate aspectele sale, dezvoltarea individului şi întreaga înflorire a personalităţii. Evocarea culturii specifice Italiei acestei epoci înseamnă pentru el definirea raporturilor de sociabilitate.

De aceea reflecţia asupra culturii coincide cu punerea problemei societăţii considerată dintr-un punct de vedere ce permite observarea stadiului moravurilor, măsurarea gradului de civilitate şi aprecierea manierei în care se realizează legăturile sociale. Acestea din urma au fost tradiţional

legate de universalitate prin instanţe ce pretindeau a fi inspirate de un model teologic sau politic. Astfel, Burckhardt reaminteşte în *Historische Fragmente (Fragmente istorice,* 1929), prea puţin folosite, că în Evul Mediu „cultura depindea de Biserică şi era omogenă în toata Europa", Cultura, în componentele sale cele mai active — gîndirea şi cercetarea —, a fost deci frecvent înfrînată de puterile existente, religioase şi politice, în fata bisericii şi a instituţiilor statale, cultura exprimată în societate s-a constituit deci ca o critica a unui sistem normativ ce combina constrîngeri şi obligaţii, pe fondul de criză al universalismului roman şi al universalismului creştin.

O data cu Luther, cu traducerea Bibliei în germană şi cu interpretarea liberă a ceea ce altădată era un adevăr impus, apare o concepţie nouă asupra culturii. In *Fragmentele* sale, înţeleptul de la Basel a tras toate concluziile legate de Reforma protestantă. Independent de aspectele religioase ale acestei evoluţii, „rezultatul a fost ca un număr de indivizi, infinit mai mare ca înainte, s-a trezit la viaţa spiritului şi ca religia, adoptînd un caracter mai interiorizat, a dezvoltat spiritualitatea unor cercuri mult mai largi". Dar el a subliniat clar şi rolul statului. Acesta a conferit protestantismului liberalismul, ce i se recunoaşte în general. Guvernele, atît princiare, cît şi municipale, sînt acelea care au fixat formele confesionale facînd să prevaleze credinţe precise — fapt ce lasă să se întrevadă rolul determinant al puterii în instituirea unui tip de sociabilitate inerent unei configuraţii culturale.

In aceasta privinţă, este remarcabil faptul că *Cultura Renaşterii...* se deschide cu o descriere a tiraniei din secolele al XlV-lea-al XV-lea şi a marilor case domnitoare. „Natura acestor state, republicane sau despotice, este cauza principala, dacă nu unică, a dezvoltării precoce a italianului; graţie mai ales acesteia, el a devenit un om modern." Montesquieu a procedat la fel în *Spiritul legilor*^ unde asociază strîns tipuri de guvernare şi nioduri de sociabilitate. Dar daca legile, aşa cum le concepe el, „trebuie sa fie potrivite cu condiţiile fizice ale ţării; cu clima — rece, calda sau temperată —, cu calitatea solului, cu aşezarea, cu întinderea sa; cu felul de viaţa al popoarelor, plugari, vînatori sau păstori (...); cu gradul de libertate pe care orînduirea statului o poate îngădui; cu religia locuitorilor, cu înclinările, cu bogăţiile, cu numărul, cu negoţul, cu moravurile, cu deprinderile lor", el precizează mai întîi ca „legea, în general, este raţiunea omeneasca, în măsura în care ea guvernează toate popoarele de pe pămînt; iar legile politice si civile ale fiecărui popor nu trebuie să fie decît cazuri particulare la care se aplica această raţiune omeneasca"*.

Ceea ce a observat Burckhardt, „pe lîhga studiul obiectiv al statului si tuturor lucrurilor lumii", este, în cazul Renaşterii, dezvoltarea aspectu-

Monîesquieu. *Spiritul legilor,* trad. rom A. Roşu, Editura ştiinţifică, **1964 — *n.t.***

lui subiectiv: *omul devine individ.* Şi individul societăţii moderne va considera în mod progresiv statul drept simplu garant al desfăşurării libere a puterii sociale. Se asistă astfel Ja combinarea dintre geneza individualismului, instaurarea „civilizaţiei moravurilor" şi afirmarea unei culturi eliberate de doctrina modelului.

Comunitatea umana şi relativitatea culturală

Divorţul dintre cultură şi civilizaţie la care asistăm în epoca contemporană pe teritoriul german, destinul distinct al culturii în ţările germanice, pe de o parte, în Anglia şi Franţa, pe de altă parte, se explică, după Reforma lui Luther, prin protestul lui Herder împotriva universalismului Epocii Luminilor şi, retroactiv, împotriva universalismului roman. Lucrarea *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit (Idei asupra filozofiei istoriei omenirii)* reprezintă, în această privinţă, repetarea unei rupturi, reînnoirea unei renegări: aceea a paradigmei latine.

„In nici o arta utilă, citim în cartea a **XlV-a,** în nici o ramura de bază a societăţii umane, nimic nu a fost inventat vreodată de un roman (...)• Deci nimic nu ar fi rămas, daca Providenţa nu ar fi creat statul roman şi limba latină ca punte pe care urmau să ajungă la noi unele din comorile trecutului. Această punte ar fi cea mai proasta alegere posibilă; căci tocmai construirea ei ne-a făcut să pierdem majoritatea acestor comori." Luptînd împotriva romanilor, care nu constituie în nici un fel „o veriga mai perfectă a lanţului civilizaţiei", popoarele germanice şi-au consolidat forţele şi ura împotriva duşmanului ereditar (cartea a XVI-a).

Herder face deci apel *[a poporul* pe care îl sacralizează, pentru că în el se incarnează spiritul naţional *(Volkgeist)* individualizat prin limba, viaţă culturală, un ansamblu de fenomene colective, deopotrivă populare şi naţionale. Această concepţie asupra poporului urma să se impună în Germania, unde naţiunea nu coincidea deloc cu statul. Ea era solidară cu o „alta filozofie asupra istoriei", ce acorda o valoare strict religioasă idealului patriotic de autarhie culturală, integrîndu-1 totodată într-o schema providenţială, care ulterior nu a mai fost menţionată.

Această filozofie asupra istoriei reabilita Evul Mediu creştin şi cultura sa orală — „Binecuvîntat fie acel subtil spirit de dispută din Evul Mediu". Ea denunţa codificarea juridică, excesele ştiinţei dreptului edificata pe dreptul roman, neajunsurile provocate de înmulţirea legilor scrise devenite norme pozitive. „Astfel a apărut acel spirit de şicană care, cu timpul, risca sa ducă, cu puţine excepţii, la ştergerea specificului legislaţiilor naţionale ale Europei. O barbara erudiţie livrescâ a luat locul unei cunoaşteri vii a lucrurilor, procedura juridică a devenit un labirint de formalităţi şi de ver-balisme; în locul spiritului nobil al unui judecător, subtilitatea oamenilor a

fost ascuţită pentru a inventa artificii (...) şi, în final, cu puterea victorioasă a suveranilor, un drept fals pentru guvernanţi a devenit cel mai favorizat" (cartea a XX-a).

Iată deci opusă cultura — definită drept cunoaşterea vie şi intima a tuturor lucrurilor — unui ansamblu sclerozat de erudiţie livrescă, ce face ca societatea să cadă pe versantul artificialului, iar civilizaţia pe acela al exteriorităţii. Cultura nu este desavîrşită, ci pe cale de formare; ea este inferioritate, apropriere subiectivă a unei serii de conţinuturi, interpretare libera a cunoştinţelor dobîndite; ea proiectează în sînul unei comunităţi autentice reconcilierea spiritului subiectiv cu materializările sale sociale.

Este interesant de confruntat această optica cu aceea exprimată în secolul al XVTII-lea de teoreticienii dreptului natural. Adevăratul principiu al îndatoririlor pe care legea le prescrie oamenilor, scrie Burlamaqui, este *sociabilitatea.* Prin aceasta trebuie să se înţeleagă: „Dispoziţia ce ne poartă spre bunăvoinţa faţă de semenii noştri, spre dorinţa de a le face tot binele ce depinde de noi, de a împăca fericirea noastră cu a celorlalţi şi de a subordona întotdeauna avantajul nostru individual avantajului comun şi general" *(Principes du droit naturel etpoliîique,* 1747, partea a Il-a, cap. IV). Societatea umană, cuprinzînd toţi indivizii cu care se pot stabili raporturi, „spiritul de sociabilitate trebuie sa fie universal, continuă el (...), iar sociabilitatea o obligaţie reciprocă între oameni" *(ibid.}.* Cadrul în interiorul căruia oamenii evoluează, folosind schimburile necesare existenţei lor, este deci o societate civilizată, conceputa în termeni de obligaţii, norme, conformitate. Ea are drept fundament un *ansamblu de condiţii,* cu care se înrudeşte *civilizaţia* analizata în extrasul citat anterior din *Consideraţiile* lui Burckhardt.

Cultura ca discontinuitate, accentuare a particularităţilor, ţine de o altă concepţie asupra istoriei şi, s-ar putea spune, de o antropologie complet diferită, ea însăşi născută dintr-o aplicare originală a principiului relativităţii culturale, într-adevăr, ceea ce îl interesează pe Herder este destinul fiecărui popor, diversitatea spiritelor naţionale, şi nu limbajul universal al Epocii Luminilor. Aşa cum nota în 1769 în *Jurnalul de călătorie,* el vrea sa-i *naţionalizeze* pe Locke, Rousseau, Montesquieu, al căror emul se proclamă.

Critica adusă *Spiritului legilor* este perfect semnificativă pentru con-Cepţia sa asupra culturii. „Este un edificiu gotic după gustul filozofic al secolului său, al spiritului! adesea nimic mai mult! al faptelor smulse din °cul lor şi din ţara de origine şi al rămăşiţelor lor aruncate pe trei sau Patru pieţe, cu o etichetă purtînd trei concepte generale mizerabile — nişte Uvinte — şi care pe deasupra reprezintă butade goale, inutile, inexacte, ce ţnesteca totul! Această opera a fost deci dintotdeauna traversată de un irtej vijelios, de toate naţiunile şi toate limbile, asemănător celui ce a cu-

prins turnul confuziei limbilor, astfel încît fiecare şi-a putut agăţa în trei cuie strîmbe zdrenţele, bogăţia şi traista — povestea tuturor popoarelor şi a tuturor epocilor, a cărei succesiune constituie şi ea marea opera vie a lui Dumnezeu, redusa la o grămada de ruine — dar, este adevărat, din materiale nobile" *(Auch eine Philosophie des Geschichte — Tot o filozofie a istoriei).*

Această critica a fost însoţita de o condamnare a spiritului francez, care se leagă prea mult de aspectele exterioare, de formele futile şi căruia îi lipseşte adîncimea lăuntrică. Astfel, „spiritul de bună-cuviinţa îi face pe francezi să piardă cea mai mare parte a sentimentului interior! Aşa cum regularitatea limbii lor este tot timpul deformată de bunâ-cuviinţă, ajungînd să nu se mai exprime niciodată simplu şi fără ocolişuri, tot astfel, bună-cuviinţa în general constituie o bariera pentru spirit" *(Jurnal de călătorie).*

în timp ce în Franţa cancelarul d'Aguesseau opune acelor lucruri pe care secolul sau le onorează cu numele de spirit — „să gîndesti puţin, să vorbeşti despre toate, să nu te îndoieşti de nimic, sa locuieşti numai în exteriorul sufletului tău şi sa nu cultivi decît suprafaţa spiritului tău; sa te exprimi în mod fericit; să ai o imaginaţie agreabilă, o conversaţie uşoară şi delicată (…); sa zbori de la un lucru la altul, fără a aprofunda vreunul; să culegi repede toate florile şi sa nu laşi niciodată fructelor timpul să ajungă la maturitate" — o artă ingenioasă, o doctrină judicioasă, pe scurt „o cultură savanta, profundă fără neclarităţi, bogată fără confuzie, vasta fără incertitudine" *(Al şaptelea mercurial),* Herder le opune o cultură plina de sevă populară, care este expresie libera, comunicare spontană, viaţa.

S-a comentat pînă la saţietate, după ce a fost sistematizată, seria de antagonisme dintre spiritul francez reprezentat de Voltaire şi geniul german incarnat de Goethe; raţionalizarea şi mecanizarea caracteristice civilizaţiei moderne, instalată în continuitate, şi bogăţia unei culturi ce a ştiut să se rupă de acumularea inutilă de opere pietrificate; apariţia formelor noi, geneza unei noi simbolistici şi fixarea, pe orizontul morţii conturat de civilizaţie, a unor conţinuturi din care s-a retras întreaga energie spirituală. Acestor clişee şi locuri comune întotdeauna recurente în literatura sociologica, cum ar fi opoziţia *Gemeinschaft/Gesellschaft* (comunitate/societate), Edmond Vermeil le substituie o analiza socio-istorică într-o capodoperă de inteligenţă critica — *L'Allemagne. Essai d'explication (Germania, Tentativă de explicare)* —, unde este efectiv pusa în lumină mişcarea ce urma sa duca la contopirea culturii si comunităţii.

De la „educaţia spiritului" la „cultura de grup"

Daca depăşim lecturile partizane şi exploatările naţionaliste ale operei herderiene, rămîne o concepţie asupra culturii care, prin aspectul sau glo-

balizant, nu este lipsită de afinităţi cu aceea a celor mai moderni antropologi, pentru care cultura cuprinde ansamblul elementelor unei vieţi sociale organizate. De aceea, este necesar sa i se precizeze trăsăturile.

în *Ideen (Idei* — partea a doua, cartea X, cap. 3: „Der Gang der Cultur und Geschichte" — Mersul culturii şi al Istoriei) este definită drept domesticirea animalelor sălbatice, punerea în valoare a solului *(Cultur der Erde),* dezvoltarea comerţului, a ştiinţelor şi a artelor, în sfirşit, instituirea unor forme de buna guvernare. Esenţială precum progresul cunoaşterii pure, dominarea elementelor materiale este necesară dezvoltării unei culturi care, de altfel, nu se mărgineşte pur şi simplu la formarea spiritului oamenilor, dar care are ca efect şi reunirea acestora în comunităţi reglementate prin cuvînt.

Atenţia acordata de Herder limbii nu face parte doar dintr-un curent de interese, deosebit de activ în secolul al XVTII-lea, cînd se pun bazele viitoarelor ştiinţe umane. Ea este ceruta de ceea ce este pe cale a se schiţa în acea perioadă, adică o ştiinţă a culturii ordonata după principiul relativităţii. Aici, omul este considerat mai întîi o creatură care vorbeşte şi membru al unei hoarde. Perfecţionarea *(Foi-tbildung)* limbii îi este necesara. Totuşi, „specia umană nu putea să răniînâ într-o singură hoardă, tot aşa cum o limba unică nu putea sa dureze. Astfel se formează diverse limbi naţionale".

Comentînd această „lege a naturii" în cea de-a doua carte din *Âbhand-lung iiber der Urspnmg der Sprache (Tratatului asupra originii limbilor,* 1779), Herder notează că „divizarea familiilor în naţiuni separate nu se produce în mod sigur urmînd îndeaproape contrariantele raporturi de îndepărtare, de nomadism sau cele create de apariţia a noi locuri, pe care filozoful distant şi distrat le trasează cu compasul desenînd cercuri pe o hartă, după dimensiunile acesteia scriindu-se cărţi voluminoase în care totul este corect, cu excepţia regulii după care au fost ele scrise". Este vorba de fapt de „uri reciproce între familii şi naţiuni" ce constituie principiul diferenţierii. Dar el observă: cu cît o limba este mai vie, cu atît este mai apropiată de originea ei. „Doar în cârti, cînd nu este utilizată în viaţa curentă, ea deţine un număr definit de obiecte şi aplicaţii, un vocabular şi o gramatică reglementate, un vocabular fixat."

In *Jurnalul de călătorie,* Herder a marcat şi locul primordial al cuvîn-

i; iar în proiectul de reforma pedagogică pe care îl prezintă aici, el cere [ca] întreaga grijă să fie acordată limbii materne. „Mi-e scîrbă de latina" strigă el; mizerabilii de maeştri de retorică şi proştii de epistolari, de care [este] plina Germania, strică modul de gîndire, maniera de a vorbi şi de a scrie, înlăturînd „multe lucruri — adevăr, vivacitate, vigoare, pe scurt, firescul". Acest firesc este anulat de civilizaţie; mai precis, natura germana [a] tost pervertită de civilizaţia romană. „Noi, germanii, am trăi şi astăzi li-

niştiţi în pădurile noastre, precum americanii, sau, chiar mai bine, am lupta în războaie şi am fi eroi, dacă şirul de civilizaţii străine nu ne-ar fi hărţuit într-atît şi nu ne-ar fi obligat, prin violenţa ce a traversat toate secolele, sa luam parte la ele".

Este o configuraţie simbolică pe care o cultura este în final însărcinata să o exprime; şi reflecţia la aceasta din urmă conduce la întrebări privind geneza simbolisticii ce îi conferă originalitatea, dezvaluindu-i relativitatea. Pentru Herder, care meditează şi la Rusia iui Petru cel Mare, marea operă a spiritului constă în examinarea modului în care „forţele unei naţiuni tinere, pe jumătate sălbatică, pot fi maturizate şi transformate într-un popor original". Se înţelege de ce Edward Sapir a acordat o atît de mare importanţă concepţiei herderiene asupra limbii: ea substituie problemei începutului căutarea originii ca esenţă a limbii, trecînd de la verbul divin la natura umană (cf. *Herder 's Ursprung der Sprache* — Originea limbii după Herder, în *Modern Philology* — volum V, 1907, pp. 103-142).

Herder a dezvăluit corespondenţa acestei Hmbi consubstanţiale omului, care exprimă prin ea însăşi o mişcare spre înainte, o tensiune spre viitor, o ordine de succesiune, cu desfăşurarea istoriei şi geneza culturii. Dar acest aspect particular al culturii, ce ocupă un loc important în lucrările de antropologie culturală este, ca şi ideea generală dată de superintendentul general al Biseticii reformate din Weimar, marcată de amprenta ambiguită-ţii. Pe de o parte, imaginea vîrstelor vieţii este aplicată în bloc umanităţii; pe de alta, este recunoscută coexistenţa unor civilizaţii senile cu civilizaţii mai mult sau mai puţin tinere. Uneori este urmată calea Domnului, neţi-nînd seama de naţiuni, fără a se mai pune problema destinului fiecărui popor, alteori se insistă asupra a ceea ce un popor a putut realiza chiar în locul în care providenţa divină 1-a aşezat, într-o schema grosolan evoluţio-nistă, se află grefată o concepţie a culturii ca ansamblu unitar circumscris unui spaţiu dat.

Faptul că fiecare epocă este prezentată avîndu-şi geniul ei propriu *(Zeifgeist)* atestă, încă o dată, că la Herder factorul „timp" primează asupra factorului „loc"; va trebui să se ajungă în secolul următor pentru a se realiza culegerea etnografica de obiceiuri observate în numeroase societăţi. Şi aceasta nu se va efectua decît în perspectiva specifică evoluţionis-mului social şi cultural. Numai în secolul XX, o dată cu E. Sapir mai ales, se va înfăptui mutaţia hotărîtoare a ansamblului într-un sistem rupt de orice semnificaţie teleologică.

Totuşi, afirmarea unei idei a culturii radical diferită de „educaţia spiritului" al cărei program fusese anterior trasat de Hobbes, datează din a doua jumătate a secolului al XVIII-Jea. Ea este, de fapt, destul de înrudita cu aceea ce se degajă din *Allgemeine Kulturgeschichîe der Memchheit (Istoria generala a culturii umane)* publicată de istoricul-etnolog Gustav

friedrich Klemm între 1843 şi 1852. Or, acesta din urmă este, împreună cu Theodor Waitz şi Adolf Bastian mai ales, una din sursele lucrării *Primitive Culture,* 1871 *(Cultura primitivă)* a lui Edmund B. Tylor căruia îi este atribuită în mod tradiţional constituirea conceptului de cultură drept concept ştiinţific.

Analiza antropologică a culturii

Definiţia culturii în sens etnologic

„Cuvîntul *cultura sau civilizaţie,* în sensul său etnografic cel mai răspîn-dit, desemnează acel tot complex ce cuprinde ştiinţele, credinţele, artele, morala, legile, obiceiurile şi celelalte aptitudini şi deprinderi dobîndite de om, ca membru al societăţii." Aceasta este definiţia dată de Tylor la începutul lucrării sale tradusa în franceză cu titlul *Civilizaţia primitiva* (1871).

Internaţional Encyclopedia ofthe Social Sciences (Enciclopedia Internaţională a Ştiinţelor sociale), sub pana lui Milton S înger, o consideră punctul de plecare al antropologiei culturale. Ea poate fî regăsită la fel de bine şi la Klemm, unde cultura include deja „obiceiurile, informaţia, meşteşugurile, faptele vieţii private şi publice pe timp de pace şi de război, ic-ligia, ştiinţa şi arta". Insa concepţia sa asupra culturii ca moştenire a gene-raţiiloi trecute transmisă generaţiilor actuale — ceea ce face din individ depozitarul unei moşteniri sociale — a fost mai puţin reţinută, comparativ cu concepţia sa privind împărţirea umanităţii în rase active şi rase pasive, distincţia a trei stadii de evoluţie — sălbăticia, supunerea, libertatea — şi împărţirea popoarelor *în* vînatori, crescători de animale, agricultori.

Propunîndu-şi în mod explicit să „compare cultura popoarelor inferioare cu aceea a naţiunilor cele mai avansate" şi sa studieze raporturile pe care le întreţin „civilizaţia primitivă şi civilizaţia moderna", Tylor a pregătit cadrul în interiorul căruia opera sa a fost, de atunci încoace, delimitată şi interpretată: evoluţionismul. Teoria sa asupra culturii, ce trebuie raportata la teoria sa asupia animismului, este totuşi departe de a se înscrie în mtregime în evoluţionism. Analiza sa referitoare la opiniile umanităţii asupra sufletelor, spiritelor şi fantomelor permite să se înţeleagă modul în care este introdus un sistem de raporturi codificate, adică o ordine simbo-"că, ce îmbina limbajul, religia, morala şi legislaţia, şi aşa mai departe.

Cultura este ordonată aici după cei decedaţi (cap. XII-XIV). Transmiterea substanţelor materiale şi a substanţelor spirituale (cap. XVIII) se ace din lumea celor dispăruţi, care guvernează schimburile, spre lumea vii, care tind constant să îşi stabilizeze, regleze, reglementeze pro-

blemele lor prin reguli stricte. Vom menţiona doar evoluţiile bogate pe care le-au primit — mai ales la Marcel Mauss(1968-1969) în *Eseu despre dar,* ca şi în cercetările ulterioare referitoare la combinatoriile înrudirii — aceste descrieri ale proceselor de comunicare şi ale procedurilor sociale celor mai diverse, toate integrate într-un sistem simbolic coerent. Vom nota totuşi ca, în această lumină, specificaţia culturală va rezulta în mod necesar în societăţile elementare dintr-o împărţire precisă între împărăţia morţilor şi lumea celor vii.

Unul din aspectele interesante ale demersului lui Tylor este de a fi pus accentul pe originea şi pe caracterul, în parte inconştiente, ale culturii, interpretînd faptele religioase pe baza unor revelaţii onirice. Această constatare se regăseşte puţin atenuată în majoritatea studiilor antropologice asupra culturii, unde se arata efectiv că obiceiurile sînt în general practicate fără a fi analizate şi că limba maternă este vorbită fără ca asupra conştiinţei sa intervină regularităţile repetitive care o alcătuiesc. Pe de altă parte, Tylor tratează şi fenomenele de supravieţuire. Examinarea detaliata a dictoanelor, proverbelor, cîntecelor de leagăn, practicilor şi contrapracti-cilor specifice ştiinţelor oculte arată „cît de directă şi intima este legătura dintre civilizaţia moderna şi starea de sălbăticie cea mai primitivă".

Expresie a unei stări a societăţii şi a vieţii sociale, cultura astfel analizată nu constituie un ideal; ea nu prezintă nici un aspect normativ. Ea constituie o totalitate.'Toate definiţiile care au fost date de atunci încoace au privilegiat o dimensiune a acesteia din urmă. Astfel, pentru Ralph Linton (1936), ea este „suma cunoştinţelor, atitudinilor şi modelelor obişnuite de comportamente pe care le au în comun şi pe care le transmit membrii unei societăţi anume". Noţiunea de moştenire sociala este totuşi utilizată într-un sens dublu: „în sensul său general, cultura desemnează moştenirea socială a întregii specii umane. In sensul sau specific, cultura desemnează un tip particular de moştenire socială. Astfel, cultura în ansamblul sau se compune dintr-un mare număr de culturi, fiecare fiind caracteristică unui anumit grup de indivizi" (1936 [1968], p. 99).

Nici una din aceste definiţii nu evita cu adevărat dificultăţile ridicate de raportul dintre cultură şi societate şi de relaţia dintre individ şi grup. Aparent rezolvate în cadrul fimcţionalismului sau al culturalismului, ele au reapărut mereu. Dar tentativele de a le reduce oferă o schemă comoda de expunere: mai ales aceea din articolul consacrat conceptului de cultura în *Enciclopedia Internaţională a Ştiinţelor sociale.*

Abordări ale totalităţii socioculturale

Aici se confruntă două orientări. Una consideră cultura ca înglobînd şi excedînd domeniul social propriu-zis; cealaltă o consideră din punctul de

vedere al organizării sociale care o integrează. Conjuncţia modelelor de acţiune şi a tipurilor de relaţii este deci diferit realizată de antropologia culturala, pe de o parte, şi de antropologia sociala, pe de altă parte; si trebuie să remarcăm că antropologia culturală americană reprezintă o prelungire a lucrărilor lui Tylor şi a studiilor germane asupra culturii, în timp ce filiaţia antropologiei sociale cu Durkheim şi şcoala sociologică franceză este evidentă.

Analiza *trăsăturilor culturale* 1-a condus pe Bronislav Malinowski sa-i recunoască complexitatea şi ulterior sa valorifice noţiunea de *instituţie* ca element concret şi unitate de baza a culturii. Instituţia se refera la „un grup de indivizi, uniţi prin una sau mai multe sarcini comune, legaţi de o parte determinată a unui anume mediu, manipulînd împreuna un aparat tehnic şi supunîndu-se unui coipus de reguli", în cadrul fiecărei culturi, precizează el în *Argonauts of the Western Pacific (Argonauţii Pacificului de Vest,* 1991), „găsim instituţii diferite cu ajutorul cărora omul îşi apară interesele vitale, conţinuturi diferite prin care îşi realizează aspiraţiile, coduri de legi si morală diferite care îi recompensează virtuţile şi îi pedepsesc greşelile". Aceste instituţii se definesc mai întîi prin funcţia lor, adică prin locul pe care îl ocupă în ansamblul cultura/societate.

Definind funcţia unei uzanţe sociale date drept „contribuţia pe care o aduce la viaţa socială totala, adică la funcţionarea sistemului social total", A. R. Radcliffe-Brown a integrat cultura, acea asamblare de elemente disparate, într-un ansamblu — un organism -— analizat în termeni de procese, structuri, funcţii. Cultura este deci studiată pe baza structurii sociale concepute ca înlănţuire de indivizi ce întreţin relaţii definite sau codificate din punct de vedere instituţional.

Reamintirea obiecţiilor formulate împotriva acestor concepţii nu prezintă o importanţă prea mare. In schimb, trebuie subliniată străduinţa cul-turaliştilor americani de a evidenţia coeziunea elementelor constitutive din totalitatea soci o-culturală, insistînd mai ales asupra specificităţii culturilor Şi a manierei originale în care membrii unui grup îşi trăiesc cultura (care încetează astfel a mai fi o realitate în sine), în interiorul unor cadre culturale^ pe care le-au interiorizat.

Ii revine lui Edward Sapir (1949) meritul de a fi pus, printre primii, în evidenţă caracterul simbolic al comportamentelor culturale. El a facut-o de-a lungul unor articole (reunite în volumul *Anthropology),* ce analizează cultura în raportul său cu limba şi personalitatea. „Cu cît încercăm sa înţe-Jegem mai mult o cultură, scrie el, cu atît descoperim în ea trasaturile par-uculare ale organizării personalităţii." în spatele unor forme schematice a'e culturii se ascunde, într-adevăr, o reţea secretă de relaţii ce conturează *orme complet noi.

Nu trebuie deci să ne mărginim la „formele declarate ale culturii" — ele oferă doar „obiectivitatea de referinţă" —, ci să urmam baletul neîntrerupt al gesturilor simbolice pe care le executa individul şi societatea. Vom depăşi „ficţiunea statistică[1]' pe care o reprezintă în mod obişnuit cultura, con-siderînd-o teoretic ca pe un „sistem de comportamente", o reţea de comunicare şi încercînd practic să legam modelele culturale de unele modele de personalitate, în această perspectiva, vom studia influenta modelelor inconştiente asupra comportamentului social (tema unui articol din 1927) şi vom lua, de asemenea, în considerare simbolismele personale ce apar în mişcarea modelelor culturale, „simbolismele, notează el, avînd cu atît mai mare valoare, cu cît scapă conştiinţei şi determina comportamentul".

Din contribuţia lui Sapir la studierea culturii vom reţine locul fundamental acordat *patterning-u\m,* modelului cultural *(cultural pattern),* ca şi modelului de comportament *(pattern ofbehaviour).* Vom reţine şi concepţia sa asupra personalităţii, „profil de experienţă ce tinde să alcătuiască o unitate psihologică semnificativă care, supraîncărcîndu-se de simboluri, creează în definitiv acel microcosmos cultural pentru care cultura oficiaîâ nu este decît o copie mărită, metaforică şi mecanică*'.

Societate, cultura şi individualitate

Analiza culturii întreprinsa pe baza noţiunii de *pattern,* de „configuraţie", de „profil" a fost sistematizată de Ruth Benedict, Margaret Mead şi Ralph Linton, cei trei întemeietori ai şcolii culturaliste americane, ale căror lucrări au demonstrat discontinuitatea dintre culturi şi relativitatea formelor culturale.

Pluralitatea modelelor este expusa în *Paîterns ofCultiire,* 1935 *(Modele ale culturii}* unde Ruth Benedict, comparînd culturile populaţiilor Pue-blo, Dobuan şi Kwakuilt, le consideră ca tot atîtea unităţi semnificative, configuraţii speciale şi „totalităţi orientate în direcţii diferite". Comparaţia sa se referă şi la individ şi cultura *(The individual and the pattern of cui-ture — Individul şi modelul culturii)* în termeni de interdependenţă, de adaptare, de ajustări mai mult sau mai puţin reuşite, de frustrări.

întregul interes al abordării culturaliste apare la fel de clar în studiul asupra adolescenţei în insulele Samoa *(Corning ofage in Samoa,* 1928 —*-Intrarea în maturitate în Samoa)* şi rezultatele anchetelor întreprinse între 1932 şi 1935 de Margaret Mead la populaţiile Arapesh, Mundugumor si Chambuli, trei societăţi tradiţionale din Oceania *(Sex and temperament in three primitive societies,* 1935 — *Sex şi temperament în trei societăţi primitive).* Aici este demonstrată pregnanţa modelelor culturale, precum şi existenţa unor raporturi coerente între aceste *pattern-un,* metodele de educaţie practicate şi tipurile de personalitate dominante.

Reguli diverse, prohibiţii de toate felurile, procesul educativ în ansamblul sau modelează, într-adevăr, caracterul şi conduita copiilor care, deveniţi adulţi, se conformează modelului cultural în care se exprima orientările de bază ale societăţii respective, în aceeaşi manieră, trăsăturile de caracter calificate drept feminine sau masculine depind mai puţin de sex, si mai mult de distribuţia rolurilor impuse de un modei dat. Extins la americani, ruşi, francezi..., acest tip de analiza urma să permită schiţarea caracterelor naţionale, în orice caz, cultura era considerată în înţelesul curent al termenului, ca o pură abstracţie, o simplă convenţie de limbaj. O dată cu introducerea subiectului, cercetarea componentelor psihologice celor mai caracteristice ale culturii permite semnalarea originalităţii acesteia.

Asociind şi mai sistematic societatea, cultura şi individualitatea, R. Linton a reuşit să aprofundeze relaţia strînsă existentă între personalitatea unui individ —- definită ca ansamblu organizat şi relativ stabil de deprinderi — şi cultura societăţii de care aparţine. „Cultura, afirmă el, în măsura în care reprezintă ceva mai mult decît o abstracţie construită de cercetător, nu există decît în spiritul indivizilor care alcătuiesc o societate. Ea îşi extrage toate caracteristicile din personalităţile lor şi din interacţiunea dintre aceste personalităţi. Şi invers, personalitatea fiecărui individ se elaborează şi funcţionează prin asociere constantă cu cultura societăţii" (1936 [1968], p. 491).

Aceasta din urmă include mai multe sisteme de valori care sînt toate în egală măsura semnificative. „Toate culturile par să comporte un anumit număr de centre de interese, în raport cu care se organizează tot atîtea grupe de elemente culturale. Totuşi, majoritatea acestor focare trimite la un mic număr de interese majore ce domină astfel totalitatea configuraţiei" (1936 [1968], p. 471). în măsura în care aceste interese majore sînt împărtăşite de membrii unei societăţi date, împreună cu gîndurile, sentimentele şi modurile de acţiune ce le sînt asociate, este posibil ca din ele sa se creeze nucleul unei *personalităţi de bază,* ce a fost conceptualizata de Abra-ham Kardiner.

Prefaţînd *The Individual and his Society {Individul si societatea sa,* 1939), Linton a explicitat această noţiune derivată din conceptul psihologic de personalitate. După modul în care este utilizată în acest eseu de antropologie psihanalitică, ea reprezintă „constelaţia caracteristicilor personalităţii ce apar ca fiind congenital legate de ansamblul instituţiilor unei culturi date". Să ne reamintim că prin instituţie Kardiner înţelegea „orice mod definit de gîndire sau de comportament respectat într-un grup de indivizi, ce poate fi comunicat, ce este recunoscut de toţi şi a cărui transgresare creează o anumita tulburare la nivelul individului sau al grupului" (1939 [1969], p. 79). Ideea de personalitate de bază, continuă Linton, sugerează „un tip de integrare interioara într-o cultura bazată pe experienţele

comune ale membrilor unei societăţi şi pe trăsăturile de personalitate pe care aceste experienţe ar trebui, în mod normal, să le producă" (1939 [1969], p. 50).

Contrar prezentării reductive, adesea făcută gîndirii lui Linton, acesta a observat corect dificultăţile de aplicare a unei asemenea noţiuni, în ce măsură, se întreabă el, această personalitate de baza reprezintă un numitor comun al personalităţilor respective aparţinînd indivizilor ce împărtăşesc aceeaşi cultură? „De altfel, unele culturi relevă o integrare net centrată pe o singură atitudine sau valoare; în altele, este dificilă determinarea unor astfel de centre. Numeroase culturi par să includă un număr considerabil de atitudini şi de valori, care sînt toate importante, fiecare servind drept punct focal pentru integrarea unui sector diferit al culturii totale. Adevărata problemă ce se pune aici este de a şti dacă accentul pus pe o singura şi unica atitudine sau valoare, în detrimentul celorlalte, este o trăsătură tipica sau atipică pentru organizarea culturii" (1939 [1969], p. 51).

Nu ne vom opri asupra discuţiei deschise de dubla recurgere la o personalitate modală în analiza culturii şi la tehnici esenţial psihologice de înţelegere a aspectului funcţional al instituţiilor. Nu ne vom opri nici asupra noului sens al *civilizaţiei,* legat în această perspectivă de evoluţia socială şi de urbanizare. Dar ciitica concepţiei culturaliste asupra culturii trebuie evocată, căci ea interesează direct sociologia —- şi de aceea ea figurează la Ioc de frunte în articolul anterior citat din *Dicţionarul critic al sociologiei.*

Critica concepţiei culturaliste

Această critică se bazează mai întîi pe abaterea realităţii sociale de la „modelul" construit de antropologi, *întregul coerent* pe care ei îl scot în evidenţa presupune o interiorizare fidelă a valorilor, o socializare ce exclude intenţionalitatea, reducîndu-se !a o condiţionare pură şi simpla. Or, sistemele reale sînt presărate cu incoerenţe; noţiunea însăşi de valoare, în ciuda unor specificaţii date — „de bază", „focale", „dominante" — pune o serie întreagă de probleme, mai ales la nivelul reprezentării diferite a valorilor numite comune, pe care şi-o formează grupurile unei aceleiaşi societăţi.

Se înţeleg motivele pentru care Claude Levi-Strauss a adăugat la definiţia dată de el culturii („fragment de umanitate care, din punct de vedere al cercetării în curs şi al scării la care este efectuată, prezintă, raportat la restul umanităţii, discontinuităţi semnificative"): „se pare că atît realitatea, cît şi autonomia conceptului de cultură ar putea fi validate dacă cultura ar fi, dintr-un punct de vedere operaţional, tratată precum tratează geneticianul şi demograful conceptul apropiat de *isolat,* ce introduce noţiunea de discontinuitate". Omogenitatea culturală, coeziunea socială şi integrarea globală sînt, într-adevâr, puternic exagerate de antropologia culturală, în

ciuda recunoaşterii subculturilor, disfuncţiilor şi valorilor „deviante" în sfîrşit, nici interiorizai'ea, nici reproducerea valorilor nu sînt automate. Un inedit există întotdeauna, inedit pe care îl putem banaliza cu uşurinţa afîr-mînd, precum Linton, ca personalitatea „este înconjurată de un halou în care comportamentele noi sînt pe cale de a se topi în depi inderi".

Această critică are o dublă importanţă — metodologică si teoretica, în primul plan, diversitatea extremă a descrierilor empirice pune problema osibilităţilor unei sinteze conceptuale. Cercetarea unor universale în ma-:erie de cultură a fost în mod sigur angajată de către culturalişti, şi nu nu-ai de Linton şi Kardiner; astfel, R. Benedict a opus două tipuri culturale: *apolinic* şi *dionisiac.* Primul este caracterizat prin moderaţie, respectul celuilalt, conformism; ce! de-al doilea, prin afirmare de sine, pasiune şi violenţă. Dar învăţătura susceptibilă a fi trasă dintr-o astfel de „clasificare culturală" este la fel de nesemnificativă ca şi interesul prezentat de caracterizarea societăţilor anglo-saxone, datorată lui T. Parsons, drept societăţi ce mai degrabă valorifica împlinirea modelelor culturale, decît menţinerea lor, în toate cazurile, se neglijează logica situaţiilor, condiţiile concrete şi istorice. Se reunesc sumar trăsături culturale şi se ajunge să se confunde implicarea cu explicaţia şi explicaţia cu descrierea.

Un reproş identic a fost tăcut de Roger Bastide studiilor generale asupra aculturaţiei: ele neglijează adesea sa ia în considerare cadrele sociale ale fenomenului în discuţie. In acest caz, cultura este privită ca o realitate *sui genens,* o entitate supraorganicâ. După cum notează Georges Balan-dier, „o asemenea oiientaie duce la idealizarea societăţilor analizate, neţi-nîndu-se suficient seama de reticenţele individului şi de antagonismele sau conflictele de interese".

Dezbaterea, în esenţa sa, se refeiă în cele din urmă, la *conţinutul* dat culturii. El este alcătuit, trebuie să repetăm aceasta, de antropologii care au asociat cultura şi personalitatea cu suma globală a atitudinilor, ideilor şi comportamentelor împărtăşite de membrii societăţii, o dată cu rezultatele materiale ale acestor comportamente, obiectele fabricate. Dar în *Dicţionarul critic al sociologiei* se poate citi că „se preferă rezervarea calificativului de cultură ansamblului de artefacte şi mentefacte, adică produsele artei Şi spiritului (...). Pseudoevidenţa culturalistă trebuie să îşi ocupe locul cuvenit, conform căruia, în societăţi totul ar fi «cultură». In afara culturii ttai exista şi ceea ce trebuie numit realitate sociala". Aici se face referinţă la o tradiţie franceză destul de complexă, în care cultura a continuat sa existe împreună cu sensul ei restrictiv.

Pentru a desemna un tip de viaţa socială, un ansamblu de bunuri inte-•ectuale şi morale produse de activitatea colectivă, sociologii francezi au preferat mult timp „civilizaţia", „culturii". Astfel, Marcel Mauss evocă ce numim «cultura» şi care ar trebui numit mai bine «civilizaţie»".

Referitor Ia aceasta asimilare, H. I. Marrou nu se înscrie pe aceeaşi linie, într-un important articol publicat în 1938, el scrie: „Prin imitarea cuvîntu-lui german, se ajunge ca şi cuvîntul cultură sa capete un sens foarte general; pierzînd din vedere aspectul individual avut iniţial, cultura defineşte în final un inventar al stadiului ştiinţelor, literelor şi artelor într-un anumit mediu, într-o anumită epocă a istoriei (...). O singură nuanţă împiedică luarea în considerare a acestei folosiri a *culturii* ca riguros sinonimă cu *civilizaţia:* cultura rămîne mai puţin comprehensiva şi se limitează la domeniul intelectual, spiritual; ea lasă în afara ei (în timp ce civilizaţia o înglobează) viaţa economică, materială, tehnica."

Astfel, Mairou rămîne legat de sensul clasic al culturii, excluzînd posibilitatea considerării acesteia din urmă „la nivelul civilizaţiilor primitive, în care elementul tehnic prevalează cu mult asupra celui intelectual"; astfel, cultura rămîne străina mediului roman primitiv, căci „noţiunea de cultură nu se poate dezvolta decît într-un mediu de civilizaţie destul de bogat în elemente intelectuale şi destul de evoluat pentru ca personalitatea individului sa se poată afirma şi exprima prin activitatea spiritului — acesta nefiind cazul vechii Rome" (l 938 [1958], p. 553).

Poziţia lui Mairou devenea destul de anacronică într-o vreme în care, în ţările avansate, elitele savante renunţau la folosirea cuvîntului civilizaţie în sensul său normativ., respingeau evoluţionismul linear ce făcea din civilizaţia occidentală un model unic şi recunoşteau, o data cu pluralitatea civilizaţiilor, relativitatea formelor culturale pe care vor refuza de acum înainte să le ierarhizeze. Poziţia lui Marrou devenea cu atît mai anacronică, cu cit în această epocă şi *mentalităţile* schiţau o nouă arie de relativitate. Marcel Mauss care, cu zece ani înainte, se ridicase împotriva ideii de civilizaţie ca monopol al Occidentului, reperase moda studiilor de mentalitate; de „fabricare a spiritului uman", de „construcţie şi edificare a raţiunii". In sfîrşit, aceasta era singulară chiar în sînul breslei istoricilor.

Cultura intelectuala şi cultura materiala .

Titlul *L 'outillage mental (Utilajul mental)* a fost dat de Lucien Febvre primului volum al *Enciclopediei franceze,* începută în 1933 şi publicată în 1937, In fasciculele publicate cu un an înainte şi consacrate *Speciei umane,* îşi făcea apariţia „cultura materială". Sub titulatura *Cultura europeana,* Andre Leroi-Gourhan îngloba alimentaţia, îmbrăcămintea, confortul, societatea; studiul variaţiilor culturale viza locuinţa, pescuitul, agricultura, creşterea animalelor. Aceeaşi rubrica „Cultură materială" sau incidental „Civilizaţie materială", regrupînd mijloacele de subzistenţă, industriile, tot ceea ce etnologul numeşte astăzi mai precis „tehnologie culturală", era

asemănător tratată de Alfred Metraux pentru Oceania şi Australia, de Marcel Griaule pentru Africa neagra, de Jacques Soustelle pentru America.

Oricare ar fi rezervele legate de sensul dat de antropologi şi de etnologi noţiunii de cultură, trebuie să luam act de difuzarea sa în cadrul ştiinţelor sociologice şi în ansamblul ştiinţelor umane. Ea nu numai ca s-a generalizat' ea face şi obiectul unei utilizări retrospective pe care mulţi o consideră abuziva. Deci nu ne va surprinde afirmaţia lui Linton, care a scris în legătură cu Aristotel, considerat a fi fost ultimul om care a deţinut totalitatea cunoaşterii umane a timpului său: „Poate a cunoscut totul despre filozofia, literatura şi arta greaca, dar probabil ca nu cunoştea modul de confecţionare şi călire a unei săbii sau de aşezare a unei capcane pentru lupi..., toate lucruri ce făceau parte din cultura greaca, ca şi piesele lui Euripide sau speculaţiile Iui Platon; fiecare din acestea nu era cunoscuta sau utilizată decît de o parte restrinsă a populaţiei care împărtăşea această cultura" (1936 [1968], p. 105).

Dar care sînt astăzi pentru un istoric categoriile culturii medievale? Fără îndoială arta, ştiinţa, religia, dar şi timpul şi spaţiul, dreptul, bogăţia, munca, proprietatea... Astfel, pentru Aaron J. Gourevitch (1972), cultura medievală nu cuprinde numai categoriile intelectuale; noţiunea însăşi de cultură, ne previne el, trebuie interpretata într-o manieră mult mai largă decît s în tem obişnuiţi să o facem cînd studiem cultura Timpurilor moderne. „Pentru a înţelege principiile determinante ale acestei culturi, trebuie mers dincolo de limitele acestor domenii particulare (şi anume arta, literatura etc.), şi numai atunci se poate descoperi — în drept, în economie, în raporturile de proprietate... — că In baza activităţii practice a oamenilor există o anumită unitate, fără de care nici unul din aceste domenii particulare nu poate fi total comprehensibil; toate îşi primesc coloratura de la cultură."

înţeleasă ca viziune asupra lumii, aceasta din urma prezintă două tipuri de forme: *cosmice şi sociale.* Alături de forme nobile, estetice, abstracte — propriu-zis culturale — ale experienţei lumii, „există altele ce deţin o coloratura socială mai marcată, este vorba mai ales de individ, grup social, fnuncă, bogăţie" etc. In acest joc de corespondenţe formale, cauzalitatea ^este, în ultima instanţa, de ordin socio-economic: „Reprezentările conceptuale fundamentale se formează în procesul activităţii practice a oamenilor (••-); ele reflectă practica socială."

Fără a-I nega, acestui tip de determinare îi vom da un alt sens care ne conduce de Ia antropologia istorică Ia sociologia istorică. Dacă primele progrese ale culturii europene, din vremea lui Alcuinus şi pînă în epoca lui Abelard, sînt cert legate de evoluţia structurilor economice şi sociale, ele ^s*nt tocmai prin aceasta rezultatul slăbirii presiunii necesităţilor materiale, "erfecţionările tehnicilor agricole şi îmbunătăţirea randamentelor au per-

mis eliberarea braţelor şi a spiritelor, disponibilizarea lor pentru exercitarea altor sarcini artizanale, comerciale, dar şi intelectuale.

în lucrarea sa clasica *Intelectualii în Evul Mediu* (1957 [1995], pp. 170-171), ce trebuia sa primească ca subtitlu „Introducere la o sociologie istorică a intelectualului occidental", Jacques Le Goff a marcat etapele diferenţierii sociale a intelectualilor în perioada dintre renaşterea urbana din secolul al XII-lea şi epoca Renaşterii. „Umanistul, de la bun început, se aşază sub semnul distinctiv al spiritului, al geniului, chiar dacă trudeşte asupra textelor sau nu are decît o elocinţa muncită (…)• Mediul în care apare umanistul este foarte diferit de cel în care s-a format intelectualul medieval, acel febril şantier uman, deschis tuturor, preocupat de progresul tuturor tehnicilor, legîndu-le laolaltă înti-o economie comună." Umanistul aristocrat, care a preluat ştafeta de Ia filozoful creştin, se izolează de colectivitate. El aparţine unui mediu închis; scrie pentru iniţiaţi; se adresează unei elite, „în felul acesta, umaniştii abandonează una din sarcinile capitale ale intelectualului — contactul cu masele."

In spatele acestor figuri ce o ilustrează, se desenează clar o idee a culturii la limita epocii modeme. Ea nu poate fi separată de un ideal al cunoaşterii şi de o ordonare a cunoştinţelor. Ea afirma eliberarea de constrîn-gerile materiale, precum şi plăcerea studiului, privilegiul social — căci ea este sursă de bucurie numai pentru o elită. După cum vrea sa se delimiteze, prin excludere, de uzanţele şi cutumele populare, de formele inferioare sau degradate ale cunoaşterii.

Această cultură nu este neapărat savantă, dar nu se aplică decît unoi obiecte nobile a căror alegere indică delicateţea gustului. Nu există nici o legătură între fondul de cărţi populare al imprimeriei din Troyes şi *Discursurile* cavalerului de Mere intitulate „Despre plăceri'[1], „Despre spirit", „Despre conveisaţie". In sfîrşit, această cultură se prezintă ca un model ce nu poate fi decît imitat daca cineva doreşte sa iasă din comun — şi acest model s-a impus în mod durabil. El a fost explicat de Edmond Goblot *m La barriere et le niveau (Bariera si nivelul,* 1925) şi este modelul pe care ştiinţele sociale au sfîrşit prin a-1 relativiza.

Sociologia şi cultura în cotidian

Descentrarea perspectivelor

Astăzi, toata lumea este de acord că civilizaţia occidentală a considerat civilizaţia sa drept însăşi civilizaţia. La acest atac, devenit banal, al etno-centrismului şi al europocentrismului, ce şi-a găsit cea mai bună expresie

millllllll^

în *Race et histoire (Rasă şi istorie,* 1952) a Iui Claude Levi-Strauss, s-a adăugat denunţul unui etnocentrism de clasă, reproşat mai ales burgheziei, fn Franţa, *în* ciuda complexului de inferioritate faţă de aristocraţia titulară de modele de realizare, burghezia şi-a continuat educaţia intelectuală pînă a dobîndit o cultură estetică „din care şi-a construit o barieră" (Goblot). parţial născută din segregaţia şcolară şi sursă de prestigiu, cultura păturilor superioare a apărut maselor populare de Ia sate şi oraşe ca un ansamblu de semne simbolice asociate puterii şi privilegiilor, luxului şi timpului liber — distanţa dintre unii şi alţii evaluîndu-se şi în termeni de distanţa culturală.

Nu trebuie supraevaluată coerenţa acestui „model burghez", caracterizat în primul rind prin stăpînirea limbajului şi uşurinţa verbală; dezbaterea activă asupra învăţării limbii latine, a culturii clasice şi asupra cunoaşterii

ştiinţifice" exprima toate contradicţiile acesteia de la sfîrşitul secolului al XlX-Iea. Dar, cu cîteva excepţii, acest model burghez a fost primit ca atare: monopolul unei elite sociale, rezervat unei utilizări interne. El a provocat fără îndoială contestaţii, mai ales din partea militanţilor muncitorilor, care doreau sa îl disocieze de idealul burghez al rentierului. Critica sa se confundă astfel cu aceea a învăţam în tulu i doctrinal, abstract şi fără valoare al intelectualismului- Dar acest lucru nu a dus Ia o revenire la cultura populară tradiţională şi nici la revendicarea unei culturi speciale.

Cu vechiul sau fond mitico-magic sau tematica sa de inspiraţie creştină, folclorul provoacă adesea neîncredere şi respingere. Cei mai lucizi denunţa Ia el încărcătura onirică. Opuşi acestei culturi de evaziune, ei aspiră la o cultură realistă, care ar fi un umanism al muncii. Să fie vorba de o cultură de clasă, de o cultură muncitorească, de o cultură proletară? De fapt, fragmentarea nu apare; cultura îşi păstrează din plin caracterul sau unitar: este cultura aparţinînd claselor superioare, ce se doreşte a fi însuşită. Extinderea ei este ceea ce reclama Michelet sau Jaures, căci poporul nu are cultura- „Pentru copiii săi trebuie făcut ceea ce s-a făcut pentru aceia ai burgheziei, care sînt conduşi spre o cultură foarte înaltă şi foarte generala-" După cum a observat corect Marcel David, „departe de a-şi însuşi concepţia antropologică, (mişcarea muncitorească) îşi afirmă preferinţa pentru o concepţie normativă, ce nu este fundamental diferita de aceea care susţine cultura clasică".

Nu vom urmări etapele acestei popularizări culturale, a acestei mari ^iscări de însuşire colectivă ce s-a accelerat în 1936, în epoca Frontului Popular, cînd s-a dorit apropierea „moştenirii culturale" de „popor". Prea j^ulţe elemente i-au orientat cursul. Dar printre acestea trebuie notată po-

ettuca privind „înalta cultură a spiritului" — definită de Maurice Barres e carui angajări partizane sînt cunoscute — deschisă prin publicarea în -' a *Trădării cărturarilor* a lui Julien Benda. Această polemică este

contemporana cu o descentrare a perspectivelor, cu o punere în discuţie a unităţii culturii şi cu o îmbogăţire a acesteia din urma prin valori pe care nu le integra.

Această reînnoire este perceptibilă în acţiunea întreprinsă de *Echipele sociale* ale lui Robert Garric, care înţelegea să promoveze în anii douăzeci o alta idee despre cultură. „Cultura generala, afirma el, este ştiinţa vieţii, dezvoltarea şi cultura întregii fiinţe: ea se îmbogăţeşte la fel de bine din-tr-o meditaţie morala ca şi dintr-un spectacol de artă, dintr-o experienţă tehnică sau o activitate logica. Tot ceea ce este viu şi uman îşi aduce concursul la aceasta. Cultura generală înseamnă antrenarea fiinţei în a se servi de toate cunoştinţele sale concrete şi intelectuale, pentru a se autocompu-ne şi pentru a-şi defini personalitatea." Această concepţie asupra culturii, extinsă la modurile de a gîndi, simţi şi acţiona, la modurile de a se comporta, la modurile individuale şi colective de realizare, este aceea luată în considerare de sociologi.

Şi pentru aceştia, cuvîntul cultură trebuie să acopere, după Joffre Du-mazedier, „un ansamblu de noţiuni, atitudini, valori legate de viaţa societăţii şi viaţa individului, în cultura intervin munca, obligaţiile familiale, obligaţiile spirituale, timpul liber, într-un cuvînt, ansamblul vieţii cotidiene". Astfel, distingem destul de clar direcţiile în care s-a angajat reflecţia sociologică asupra culturii şi domeniile de investigaţie ce s-au deschis acestei discipline.

Promovarea obişnuitului

Deoarece cultura nu este acea „noţiune încă foarte şcolărească", o verigă din acei „lanţ de concepte înrudite, cu limite confuz definite" şi care sînt pentru H.-I. Marrou, instruirea, educaţia, pregătirea, ci „ansamblul vieţii cotidiene", vom studia, alături de cultura transformată în cultura ma-sificată, purtînd amprenta organizaţiilor şi instituţiilor ce o produc sau administrează, practicile culturale, „interstiţiale şi transversale ce nu aparţin nici unui domeniu precis şi nu se supun logicilor sistemelor economice sau administrative".

Raportul preliminar al celui de-al IX-lea Plan (1984-1988), din care a fost extras acest citat, este în întregime construit pe distincţia dintre „credinţe şi culturi fondatoare", pe de o parte, şi „cultura obişnuitului", pe de altă parte. Punctul de plecare este criza economica şi culturală, ce a avut drept consecinţă cantonarea în trecut a modelelor de consum de masa ce au reglementat comportamentele sociale de-a lungul anilor şaizeci şi sap" tezeci. Slăbirea acestor modele este aici global explicata printr-o distari" tare faţă de organizarea comerciala şi de „marile mijloace şi reprezentări totalizante".

Opoziţiei, devenită clasica, dintre cultura elitistă şi cultura de masa, i se substituie aici o împărţire a „domeniului cultural" în două ansambluri de reprezentări şi de practici diferenţiate prin gradul lor de generalitate, cu *fonne macrosociale de organizare*^ pe de o parte, *şi procese microsociale şi locale,* pe de alta.

Primelor, le sînt asociate mecanismele sociale şi instituţionale ale „reproducţiei culturale"; lor le este imputată convertirea informaţiei/comunicare în „marfa"; ele impun tuturor conţinuturi l or culturale logica particulara a culturii clasei dominante — „cultura cultivată" ce mobilizează în favoarea sa reprezentările fundamentale ale lumii, omului, istoriei, „modul lor de înscriere în practici (sacre, lituale, artistice, cognitive), precum şi în dispozitive de păstrare şi de memorie colectivă". Cele din urma scapă de sub controlul marilor mijloace; ele se refera la piacticile cotidiene, modurile de viaţă, cunoştinţele practice, tot felul de utilizări casnice „nenumărate, eterogene, uneori dificil de perceput", ce sînt relativ independente de cultura fundamentală în caie clasa dominantă vede singura cultură.

Cultura obişnuitului a fost astfel victima acestei concepţii ideologice ce a devalorizat practicile populare. Va trebui deci împăcată cultura şi viaţa, leaşezînd practicile culturale cotidiene în mediul lor tehnic, economic, social, adică în spaţiul în care ele se desfăşoară. Din anii şaizeci pînă în anii optzeci, interesul s-a deplasat, în definitiv, de la cultma de masă Ia „cultura la plural".

Această schimbare de orientare este deplin solidară cu aceea marcînd treceiea de la studierea claselor sociale la descrierea stiluriloi de viaţa. Ea a avut loc sub semnul „invenţiei cotidianului", ce a dat şi titlul eseurilor Iui Michel de Certeau (l 980) privind artefactele. în această nouă conjunctură sociologică, în care accentul este pus pe tacticile consumatorilor de semne care încearcă să evite strategiile producătorilor de sensuri, cultura de masă nu a făcut deloc obiectul unor investigaţii noi. Pe această tema, sociologii fac întotdeauna referinţă Ia analizele lui Edgar Morin, de Ia începutul penultimului deceniu.

Sociologia culturii de masa

In *L 'esprit du temps (Spiritul timpului*, 1962), E. Morin s-a străduit să elaboreze, alături de sociologia comunicaţiilor de masa şi distanţîndu-se [d]e dezbaterea de opinie în care nu poţi fi decîtpro sau contra, o sociologie [a] culturii de masă. O asemenea cultură, scrie el, este produsă „conform _ ormelor fabricării industriale de masa; răspîndită de tehnicile de difuzare *n masa, ea se adresează unei *mase* sociale, adică unui conglomerat gigan-J[c] de indivizi, surprins dincoace şi dincolo de structurile interne ale socie-clase, familii etc.)"

Dacă considerăm, împreuna cu Morin, ca o cultură constituie „un corp complex de norme, simboluri, mituri şt imagini, ce pătrunde în intimitatea individului, îi structurează instinctele, îi orientează emoţiile", cultura de masa este într-adevăr o cultură: ea formează un ansamblu de mituri şi imagini ce privesc deopotrivă viaţa practică şi viaţa imaginară, „un sistem de proiecţii şi identificări specifice". In societatea modernă, care este poli-culturala, ea se supraadaugă „culturii naţionale, culturii umaniste, culturii religioase şi intră în concurenţă cu acestea".

Studiul lui Morin tratează mai întîi sistemul de producţie culturală, ce înglobează marile ziare, cinematograful, radioul şi televiziunea. Acesta va evidenţia extinderea la operele spiritului a noţiunilor de randament şi icn-tabilitate, a aplicării la creaţia artistică a diviziunii muncii, a tendinţei spre standardizare a produselor culturale; de asemenea, va dezvălui şi o serie de contradicţii între „producţie" şi „creaţie", imperativele economice şi exigenţele autorilor, producţia de serie şi căutarea noului, în continuare se analizează consumul acestei culturi ce nu este impusă printr-un sistem coercitiv, ci pi opusă pe o piaţă în care este distribuita drept cultură a timpului liber şi a divertismentului şi deschisa tuturor moduiilor de participare.

Abraham Moles a continuat în *Socio-dinamica culturii* (1967) analiza aprofundată a acestui sistem cultural cu mecanismele sale originale, asoci-ind-o unui model paracibemetic. El nu prezintă numai aspectul economic al produsului cultural (cârti, discuri, filme...); bazîndu-se pe cunoştinţele aduse de teoria informaţionala a percepţiei, el a măsurat asimilarea mesajului cultural cu ajutorul măiimilor fundamentale şi anume debitul de ori-ginalitate, rata varietăţii, structura receptorilor..., a marcat circuitele de difuzare culturală cele mai tipice (presă, cinema, radio, pictură, muzica...) şi, în sfîrşit, a schiţat, pgmind de la cazul radioteleviziunii, o teorie socio-dinamică a modurilor de comunicare de masă.

Transmise prin canale extraşcolare, primite Ia întîmplare prin lectura ziarelor, prin audierea emisiunilor de radio, spectacolelor de televiziune, elementele de cultură se îmbină pentru a alcătui aceasta cultură „mozaic" ce se prezintă precum „o asamblare de fragmente prin juxtapunere, fără construcţie, fără punct de reper, unde nici o idee nu este neapărat generală, dar unde multe idei sînt importante (idei-fortă, cuvinte-cheie etc.)". Această cunoaştere aleatorie, cu fiînturile ei de informaţii legate la întîmplare prin simple relaţii de proximitate sau asocieri sumare de idei, nu mai are deloc legătură cu procesele de achiziţie, subordonările logice şi ordonarea savantă a culturii umaniste. Fără structura definită, ea prezintă totuşi o anume coeziune ce poate asigura „o anumită densitate a ecranului cunoş-tinţelor noastre, caracterul sau compact asemănător celui al ecranului tex-turat, propus de educaţia umanistă".

Dar desprinsa de actul cognitiv clasic, vehiculată prin mijloace de co-iriunicare de masă multiple şi puternice, cultura se identifică astăzi cu un val de informaţii, haotice şi pletorice totodată, din care apar influenţe tranzitorii şi fragmente de idei. După cum scrie şi A. Moles, „noi rămînem Ia suprafaţa lucrurilor, sîntem impresionaţi la întîmplare de fapte ce acţionează mai mult sau mai puţin puternic asupra spiritului nostru, nu mai impunem nici o cenzură, nu mai depunem nici un efort şi singurul element ce iese la suprafaţă din această textură este noţiunea de densitate mai mare sau mai mică a reţelei cunoaşterii".

Consecinţele unei astfel de situaţii asupra nivelului calitativ al producţiilor savante din ştiinţele umane au fost perfect puse în lumină de Ray-niond Boudon în studiile sale consaciate pieţei intelectualilor. Aceştia nu au ştiut sa teziste chemării mijloacelor de informare. Insuficienţa remuneraţiilor materiale şi simbolice primite în cadrul instituţiilor universitare şi organizaţiilor ştiinţifice i-a făcut să se îndrepte spre un public difuz, incomparabil mai vast decît cel format de colegii lor de breaslă, cărora li se adresau anterior.

Substituindu-se pentru toate problemele ce ţin de ştiinţele sociale ex-perţiloi, care în ştiinţele exacte deţin cheia evaluării, ziariştii hotărăsc asupra interesului unei idei, al unei teorii sau al unui text şi asupra oportunităţii piezentăriî loi marelui public. La aşteptările acestuia din urmă, „gusturilor" sale culturale precis orientate de mijloacele de informare., se va adapta în definitiv producţia intelectuala: ea va avea mai puţin „o finalitate cognitivă", cit „una de tip estetic sau ideologic".

Cultura Ia plural

Factorii societali reţinuţi de R. Boudon pentru explicarea variaţiilor cererii pe piaţa difuză sînt tocmai aceia care explică indirect schimbarea intervenită în concepţia asupra culturii. Raţionalizarea vieţii private, intelec-tualizarea vieţii politice, destructurarea practicilor profesionale (în cadrul cărora repunerea în discuţie a rolului învăţătorului reprezintă un exemplu bun) exprimă concomitent fragmentarea socială a valorilor şi a comporta-nientelor, apariţia unor noi interese, atacarea a ceea ce este considerat legitim.

Dacă este adevărat, aşa cum susţine Michel de Certeau, ca „credinţa se epuizează", nu mai este posibil să se limiteze cultura la creaţia intelectua-ia, artistică sau la activităţile de expresie, şi nici la păstrarea şi difuzarea de opere rupte de cotidian. Denunţarea unei concepţii ideologice a culturii ^Urnita „cultură literată", legitimă, supusă unor norme instituţionale, va fi de recunoaşterea culturilor populare, tehnice, regionale...; iar aces-

tea vor fi considerate ca tot atîtea focare de rezistenţa în faţa dispozitivelor funcţionale ce asigură reglarea şi standardizarea sociala.

La culture au pluriel {Cultura la plural, 1974) este expresia acestei descentrări, a acestei „decontractâri". în conformitate cu raportul anterior citat, „ea cuprinde ansambluri de practici şi reprezentări legate de identităţi diverse: culturile meseriilor, culturile etniilor, cultura specifică fiecărei clase de vîrsta, culturile locale etc.". Abundenţa studiilor asupra culturi/or populare este simptomatică pentru atenţia acordată acestor multiple identităţi.

Rapoartele *Colocviului de la Nantes* (1983), care le-a fost consacrat, abordează astfel un fond documentar mult timp necunoscut sau devalorizat: cel al limbajelor, cunoştinţelor practice, activităţilor ludice, practicilor alimentare..., specifice muncitorilor, lucrătorilor agricoli, funcţionarilor şi respectiv micilor negustori...., adică unor grupuri sociale şi teritoriale specifice. Ele vizează precizarea gradului de autonomie a acestor forme culturale faţă de cultura savantă, dominantă, înglobatoare ce serveşte drept referinţa, posibila lor asimilare la o „cultură a muncii", rolul lor în cultura politica, manifestările cărora Ie pot da naştere etc.

Aceste cercetări au deja o istorie, jalonată mai ales prin publicarea în 1957 a lucrării lui Richard Hoggart, *The Use ofLiteracy,* tradusa în franceză sub titlul *La culture du pauvre (Cultura săracului),* în care evoluţia culturii claselor populare este strîns legată de condiţiile specifice de viaţă ale acestora; jalonată şi de lucrările grupului de etnologie sociala condus de Paul-Henri Chombart de Lauwe. .

Acesta din urmă observa, încă din 1966, în contribuţia sa la culegerea intitulată *Images de la culture (Imagini ale culturii),* după ce notase ca „o cultură este marcată de o serie de modele, de imagini ghid, de reprezentări Ia care se raportează membrii unei societăţi în comportamentele, munca, rolurile, relaţiile lor sociale" şi după ce insistase asupra genezei acestor imagini şi a acestor modele în legătura cu aspiraţiile şi sistemele de valori pe care se bazează: „Dar tehnicile, organizarea spaţiului, producţia şi munca, consumul au avut întotdeauna pentru noi o importanţă Ia fel de mare în transformările sociale; esenţial este jocul reciproc şi legăturile intime dintre manifestările materiale şi aspectele nemateriale."

Conceput totuşi în acest mod, „culturalul" ajunge să fie asimilat totalităţii „socialului". Este suficient să răsfoim ancheta voluminoasă privind *Practicile culturale la francezi* (Ministerul Culturii, 1982) pentru a avea măsura lărgirii considerabile a domeniului acoperit de aceasta noţiune. Alături de „practica mijloacelor de comunicare de masa" (lectura presei, ascultarea radioului, vizionarea televiziunii), orice fel de „practici casnice", de „activităţi în aer liber", de „practici asociative" fac obiectul unei descrieri soc io demografice, în aceeaşi rubrică „Ieşiri" sînt înşiruite: spec-

tacole, vizitări de expoziţii, muzee şi monumente istorice, ieşiri în aer liber (printre care şi „picnicurile în natura"), tîrgurile şi balurile publice, manifestările politice şi comemorative. Sub titulatura „Hobby-uri şi jocuri" figurează, alături de cunoaşterea unui instrument şi pasiunea colecţiilor: bricolajul („instalator, electrician, tîmplar"), lucrul de mina, loteriile si pariurile (la cursele de cai).

Acelaşi amalgam este operat în *Datele sociale ale 1NSEE,* unde se asociază „modurile de viaţa şi modelele culturale" sau „socializarea si practicile cu/turale". Deci nu vom fi surprinşi văzînd îhtr-un număr (decembrie 1988) al revistei *Economie et Statistique* a aceluiaşi institut, *sociabilitatea* .— considerata exclusiv sub aspectele sale cuantificabile — tratată drept o *practică* culturala".

Analiza practicilor culturale

Extrema diversitate a practicilor pe care îe retevă aceste anchete ne determina, încă o dată, sa ne întrebăm asupra validităţii definiţiei culturii ce autorizează asemenea inventarieri. Absentă din repertoarul anului 1982, ea figurează la începutul raportului privind *Imperativul cultural* „Cultura poate fi definită, citim la pagina 27, ca ansamblul reprezentărilor şi al practicilor sociale în ceea ce au ele ca nefuncţional." Nu vom face comentarii legate de aspectul straniu al unei asemenea accepţii. Mai urgent este să semnalam eroarea de optica indusa de aceasta. Ea sugerează, într-ade-vâr, în marginea unor instituţii considerate „prost adaptate", existenţa unui spaţiu de libertate, în care orice demers „ce vizează exterioritatea acestui sistem" este declarat *cultural,* spaţiu străin de logica mijloace/scopuri şi care „îşi pune întrebări legate de scopuri pentru a le legitima, contesta sau chiar trimite către un principiu transcendent".

Dar astfel diferenţiată de organizarea socială propriu-zisă — instituită şi direct controlată de stat —, sfera culturala nu este în aceeaşi măsură subordonata experienţei subiective, creativităţii individuale, aspiraţiilor persoanelor particulare. Ceea ce este privilegiul unei minorităţi restrînse (artişti, avangardă etc.) este abuziv generalizat la ansamblul societăţii, unde figurile impuse prevalează asupra figurilor libere. Ideea unei culturi nobile, opusă culturii comerciale, continuă să existe; modelele ce o încarnează nu sînt toate simulacre de credibilitate şi întotdeauna gusturile celor dominaţi, practicile populare, cultura materială sînt situate, latent sau manifest, ui raport cu gustul „dominanţilor", cu academismul şi cultura simbolică.

In această privinţă, o anchetă remarcabilă asupra fenomenului cultural [d]in regiunea Aquitaine, condusă de Franţois Chazel (1987), permite re-centrarea perspectivelor, în introducerea la culegerea de studii rezultată [d|]n anchetă, F. Chazel s-a preocupat de găsirea unei linii de mijloc între

ideea elitistă a culturii, pe de o parte, şi punctul de vedere antropologic, pe de alta. Lăsînd deoparte multitudinea modurilor private — individuale si familiale — de participare la cultură, el s-a interesat în mod esenţial de cultura *organizata.* Astfel, atomizarea practicilor este abandonata, fără a se produce însă o închidere în cultura nobilă, deoarece întregul sector al animării socioculturale este luat în considerare. Şi privind din acest unghi *practicile culturale* nu sînt separabile *de politicile culturii.*

Cînd este vorba despre practicile culturale, „sociologia legitimă a gusturilor" (fiind fundamentată pe teoria dominaţiei culturale) evidenţiază o omologie între stratificarea socială şi stratificarea culturală. Stratificării în clase superioare, clase de mijloc, clase populare îi corespunde împărţirea între cultura elitistă, cultura de mijloc, cultura de masă, caracterizate prin distincţie, pretenţie şi respectiv privare. Este evident că indivizii din mediile populare, chestionaţi în termeni ce ţin de gusturile ce disting grupurile dominante si sînt valorizaţi de acestea din urmă, nu pot decît să îşi exprime resemnarea prin tăcere sau resentimentul prin protest. Diminuarea informaţiei este de neevitat, căci, aşa cum observa Claude Grignon, reţi-nînd ca pertinente numai practicile cele mai rare, „cu cît numărul agenţilor creşte, cu atît practicile şi gusturile devin mai curente, iar informaţia, în mod paradoxal, se rarefiază tot mai mult".

Daca acestei abordări „legitimiste" i se substituie o abordare „relativistă", punînd accentul nu pe raporturile de dominare, ci pe raporturile de sens/riscăm diluarea culturii într-o vastă „enciclopedie a cotidianului", în acest domeniu, unele paiadoxuri şi contradicţii fac dificilă teoretizarea sociologică. Numai cu precauţie, ea poate fi întemeiată pe distincţia dintre „logica realizării ce valorizează performanţa" şi „logica afilierii ce privilegiază relaţia cu celălalt".

Aşa cum subliniază F. Chazel: „orice dihotomie de acest gen cere precizări legate de modul său de utilizare". Exista, într-adevăr, o prea mare tendinţă de a ordona comportamentele culturale în jurul acestor doi poli diametral opuşi, fără a se pune în discuţie ambiguităţile ascunse de cele două logici. Dar, indiferent de conţinuturile şi caracteristicile puternic diferenţiate pe care ea este susceptibilă sa le prezinte — expresii savante sau moduri de viaţă, medieri abstracte sau sociabilitate directă —, cultura constituie astăzi un registru în jurul căruia se ordonează un întreg ansamblu de valori, aşteptări şi atitudini. Si sub această formă şi tocmai datorită funcţiei sale integratoare, ea este preluata de politic.

Politicile culturii

Eliberate de configuraţiile sociale al căror sens îl exprimau altădată, formele culturale au fost treptat împinse spre autonomie, devenind piesele

unui patrimoniu, pe care decidenţii, asistaţi de profesionişti din domeniul culturii, îşi propun să Ie gestioneze. De la cultura socializată s-a trecut la cultura *administrata.* Astfel, au apărut strategiile culturii care şi-au găsit prima sursa de inspiraţie în programul trasat în iulie 1959 de Andre Mal-raux, ministru de stat „însărcinat cu afacerile culturale": „Asigurarea accesului unui numai cît mai mare de francezi la operele capitale ale umanităţii si mai întîi aîe Franţei, asigurarea celui mai vast acces la patrimoniul nostru naţional şi favorizarea creaţiei operelor artistice şi spirituale ce înnobilează."

Prin „casele de cultură" s-a dorit ca întreg poporul să ia parte la celebrarea capodoperelor trecutului şi prezentului, s-a dorit convertirea nepractic anţilor, democratizarea culturii. De-a lungul deceniilor următoare, prioritatea a fost acordată *creaţiei* şi *descentralizării.* Trebuia dat peste tot „curs liber tuturor formelor". „Fără model unic, proclama ministrul Culturii în 18 iunie 1982 la Viena, fiecare cu propriile opţiuni: arta savantă sau arta populara, arta nouă, arta tradiţionala." El dorea sa fie reabilitate „toate formele de frumuseţe din viaţa de fiecare zi: cîntecul, varietăţile, jazzul, arta modei, desenele animate, circul". In ceea ce priveşte descentralizarea: este „dreptul aleşilor de a se autoadministra şi de a-şi concepe politica culturală"; apoi, este „dreptul artiştilor de a crea în oi asul lor, de a trăi acolo"; în sfîrşit, este „dreptul cetăţenilor de a avea o viată culturală intensă", căci cultura nu este proprietatea unui oraş, „chiar dacă acest oraş este Parisul" {citat din *Politica culturală a Franţei,* 1988).

în anul următor, cel de-al IX-fea Plan fixa cîteva obiective principale: dezvoltarea creativităţii tinerilor, dezvoltarea industriilor culturale, reechilibrarea centrelor de acţiune culturală pe ansamblul teritoriului, consolidarea culturii ştiinţifice şi tehnice, în sfîrşit, s-a pus uneori accentul pe politica audiovizualului, alteori pe învăţămîntul artistic sau pe „propagarea internaţionala", adică organizarea acţiunii culturale externe.

Din punct de vedere economic, costul culturii a fost următorul: în 1986, cifra de afaceri a culturii putea fi evaluată la 160 miliarde, adică 3,5% din PIB, acoperind 760 000 locuri de muncă, ceea ce reprezintă 4% din populaţia activă. Din acestea, indică *Raportul grupului de experţi eu-ropeni din* 1988, cheltuielile familiilor reprezintă 110 miliarde de franci, publicitatea finanţează cultura cu 18 miliarde, contribuţia mecenatului este de aproximativ 400 milioane de franci. Statul şi colectivităţile locale contribuie cu 35 miliarde.

Procentul în creştere alocat culturii de la bugetul statului ilustrează rolul pe care acesta din urma înţelege să îl joace în domeniul culturii. In mai Puţin de treizeci de ani, din 1959 pînă în 1987, bugetul Ministerului Cultu-ri1 (care nu dispune decît de o parte din mijloacele financiare şi mijloacele "e acţiune), exprimat în franci constanţi a crescut de şapte ori. în 1962,

cheltuielile ministerului reprezentau 31 franci pe cap de locuitor, adică 0,08% din PIB; în 1985, ele urcaseră la 156 franci pe cap de locuitor (0,19% din PIB), ceea ce reprezintă o evoluţie favorabilă comparativ cu alte ţari.

Astfel şi după cum indica raportul mai sus menţionat, Ministerul Culturii, gestionînd numeroase domenii de activitate şi atribuind chiar el subvenţii, intervine într-o maniera directa sau indirectă în sectoare din ce în ce mai numeroase ale vieţii culturale. „El nu se mulţumeşte sa finanţeze sau cofinanţeze tot ceea ce este nerentabil; ci şi asista, orientează sau reglementează sectorul comercial. Ei are astfel o răspundere considerabilă în definirea *politicii culturale""*. Aceasta joacă, în cele din urmă, un rol integrator determinant. Ea vizează în prezent — în afara îmbunătăţirii condiţiilor cieaţiei — descentralizarea activităţilor culturale şi a responsabilităţilor, lărgirea publicului şi democratizarea culturii.

După cum remarca tot F. Chazel (1987), aici trebuie totuşi „disociate analitic măsurile efective şi modalităţile lor de aplicare, de pretenţiile ideologice pe care le emit. Astfel rămînem fideli unei vocaţii critice a sociologiei, ce nu constă (…) în realizarea unui fel de denunţare a instituţiilor existente, ci pur şi simplu în distanţarea de actorii sociali, indiferent cine sînt aceştia".

Este adevărat ca politicile de dezvoltare culturală, în ciuda pretenţiilor afişate, nu reuşesc decît într-un mod total imperfect sa depăşească handicapurile geografice, să învingă rezistenţele sociologice. Continuă să existe diferenţe între regiuni, între Paris şi provincie, între marile centre şi aşezările raiale; generalizaiea folosirii echipamentelor audiovizuale la nivelul populaţiei nu a antrenat sensibilizarea marelui public Ia „înalta cultura", iar reţeaua asociaţiilor culturale, de la care se aşteaptă lansarea şi sprijinul cu iniţiative noi, marginalizeaza grupurile sociale ce nu s-au integrat în viata asociativă.

Cultura divizată

Analizată în diferitele sale accepţii şi ţinînd seama de societăţile care o consumă, cultura apare într-adevăr divizată: între grupuri sociale care îi atribuie funcţii diferite, între instanţe de toate felurile pentru care ea poate fi Ia baza unui consens — căci, dacă cunoaşterea separă, cultura reuneşte —, între disciplinele constitutive ale ştiinţelor umane.

Dintre acestea, *sociologia* studiază mai ales practicile şi reprezentările, gestiunea socială şi politică a culturii. Dar imaginile acesteia evidenţiate, de exemplu, de anchetele Sofres realizate în ultimii ani pentru *Encyclo-*

paedia Universalis — referitoare Ia *Francezi, televiziune si cultură, Francezi şi cultura generală, Cultura religioasă a francezilor* — sînt cele ale unui caleidoscop; ele capătă culoare de Ja diferitele concepţii ce formează cultura. Sociologia nu poate deci ignora mişcarea de idei ce a condus Ia această dispersare, pornind de Ja o unitate clasica a cărei coerenţă nu trebuie nici ea exagerată.

O *sociologie a culturii* poate exista atît prin lucrările privind diferitele tipuri de „lectorat", frecventarea muzeelor sau politicile culturale ce par, toate, a-i conferi specificitatea, cît şi prin *Eseul despre om* aparţinîhd filozofului Ernst Cassirer sau prin capodopera antropologului specialist în preistorie Andre Leroi-Gourhan, *Gestul si cuvîntul.* O asemenea deschidere descurajează considerarea culturii, dintr-un punct de vedere sociologic, ca un ansamblu integrat, un sistem organizat, o „structură" sau chiar o înlănţuire de reprezentări, de idei sau de opinii direct izvorîte dintr-un mod de producţie, adică o „supiastructură". Ea descurajează şi tratarea sistematică a formelor culturale ce valorează mai puţin prin propriile lor configuraţii, şi mai mult prin opunerea lor altor dispozitive simbolice.

Vom reţine totuşi din lucrarea Iui Pitirim A. Sorokin, *Social and Cultural Dynamics* (1937—1941 — *Dinamica sociala şi culturală}* combinaţia celor trei componente pe care le presupune orice cultură: un grup constituit, mijloace de comunicare („vehicule sau conductori"), un conţinut, „semnificaţiile, valorile, normele" — mesajul, într-adevăr, cultura este aici analizată precum un „proces simbolic de *interacţiune* socială". Componentele sale — „alcătuite fiecare din numeroase elemente ce îi determină formele concrete" — reacţionează unele asupra celorlalte. De acum înainte ea poate fi definită ca o *relaţie activă* între numeroşi termeni: indivizii, societatea şi cosmosul, individul si o anume societate etc. In această optica, ce aparţine lui Edgar Morin, ea constituie un *„sistem metaboli-zant",* adică un sistem ce asigură schimburi, variabile şi diferite în funcţie de culturi, între termenii anterior menţionaţi. Se observă astfel că, în conformitate cu acelaşi autor, „cultura nu este nici o suprastructură, nici o infrastructură, ci un circuit metabolic ce reuneşte infrastructuralul cu suprastructuralul".

Aplicat culturii, punctul de vedere interacţionist permite, în definitiv, evitarea analizei monotone ce face din variabilele culturale simpla tradu-^e a unor variabile economice şi din gusturile culturale, rezultatul unor °nentări ideologice interiorizate. Sociologia pe care o inspiiă îşi găseşte "natura, daca nu cvasitotalitatea con ţinuturi I or, ui opera lui Georg Sim-"*e'. Viziunea estetică a relaţiilor sociale caracteristice pentru aceasta din jnia, în care formele culturale eliberate de orice conţinut concret îşi capa-

intreaga autonomie, se îmbină totuşi cu o concepţie asupra culturii claca încă. In acelaşi mod în care autorul definea sociabilitatea ca „forma

ludica a socializării", am putea, parafrazîndu-1, să vedem în cultură forma ludică a unei cunoaşteri.

Aşa cum este ea astăzi în general înţeleasă şi râspîhdită, cultura urmăreşte eliberarea de constrîhgeri, realizarea eului, valorificarea imediatului., a senzaţiei, a simultaneităţii, deci urmăreşte o plăcere pentru care devine o justificare. Exigenţelor sale li se adaptează discursul politic care le preia în mod obişnuit si, într-o mai mica măsură, sistemul economic. Ele sînt totuşi la originea unei discordanţe cruciale pe care Daniel Beli (1967) a ob-servat-o clar. In *The cultural contradictions of capitalism (Contradicţiile culturale ale capitalismului).*, el a evidenţiat, într-adevăr, „sursele structurale ale tensiunii dintre o sferă tehnico-economică, dominată de raţionalitatea funcţionala, o structură socială birocratică, ierarhică, organizată în termeni de roiuri specializate şi o *cultură fascinată de împlinirea eului".*

Bibliografie

ALMOND G., VERB A S. (1963), *The civic culture: pohtical attitudes and democracy infive nations,* Boston, Little Brown.

BADIE B, (Î983), *Culture etpolîtique,* Paris, Economica. BELL D. (1976). *The cultural contradictions of capitalism,* New York, Basic Books; tr. fr. *Leş contradictions du capitalisme.* Paris, PUF, 1979. BENEDICT R. *(\9^). Patterns of'culture,* Londra, Routledge; tr. fr. *Echantilhns de civilisation.* Paris, Gallimard. 1950. BENETON PH. (1975), *Histoire de mots. Culture et civilisation,* Paris, Presses de la Fondation naţionale de Science politique. BENVENISTE E. (1966-1974), *Problemes de Hnguistique generale.* Paris, Gallimard. 2 voi., 1979-1980.

BGL.UME G. ţi97î), *La bibdotheque bleue.* **Paris,** Galîimard/JuUiard. BOUDON R. (1981). „L'intellectuel **et** sespublics; Ies singularîîes francaises", in J.-D.Reynaud, Y. Grafmeyer (ed.), *Francaîs quî etes-vous?.* Paris, La Documentation francaise, 465^(80. BOUDON R., BOURRICAUD F. (1982), *Dictionnaire critique de la sociologie,* Paris, PUF, 1990. BOURDIEU P., DARBEL A. (1966), *L'amour de l'art. Leş musees d'art europeens et leur public,* Paris, Ed, de Minuit

BOURRICAUD F. (1952), „Note surle concept de culture", *L 'Annee sociologique,* 229-236. BURCKHARDT J. (.1905), *Weltgeschichtliche Betrachtungen,* Berlin/Stuttgart. W. SpemanB', tr. fr. *Considerationssurl'histoire universelle.* Paris, Payot, 1971. BURCKHARDT J. (1929), *Historische Fragmente,* Stuttgart, K. F. Koehler. 1975; tr. fr. *Fragments historiques.* Geneva, **Droz, 1965.** CASSIRER E. (1945), *An essay* ***on mân,*** New Haven, Yale University **Press,** 1970; trad. rom.: *Eseu despre om. O introducere în filozofia culturii umane,* Humanitas, Bucureşti, 1994.

CERTEAUM.DE ***(\914), La culture aupliiriel,*** **Paris,** PUF; **Christian Bourgois,** 1980. CERTEAU M. DE (1980), ***L'invention au quotidien.*** Paris, UGE.

CHAZEL F. (1987, ed.), *Pratiques culturelles etpolitiques de la culture.* Bordeaux, Maison **des Sciences de** l'Homme d'Aquitaine.

CHOMBART DE LAUWE P.-H. *et al* (1966), *Images de la culture.* Paris, Leş Ed. Ouvrieres. CnUBELLlER M. (1974), *Histoire culturelle de la France,* Paris, A. Colin. CRUBELLIER M. (1983), *Leş cultures populaires,* Nantes, Colloque de l'Universite de Nantes, juin DAVID M. (1966), „Formation ouvriere et pensee ouvriere sur la culture en France", in *Niveaux de culture etgroitpes sociaux,* coîloqueENS, Paris/La Haye, Mouton. DUMAZEDIER L, RlPERT A. (1966), *Loi si r et culture.* Paris, Le Seuil. DUMAZEDIER J., RlPERT A. (1986), *Economie et culture,* IVe Conference internaţionale sur 1'Economie et la Culture, Avignon, Paris, La Documentation francaise, 4 voi. FEBVRE L. (1930), „Civilisation. Evolution d'un moţ et d'un groupe d'idees", in *Civilisation, le mat et l'idee,* Paris, La Renaissance du Livre. GEERTZ G. (1973), *The interpretation of cultures,* New York, Basic Books. GOBLOT E. (l 925), *La barriere et le niveau,* Paris, F. Alean; Brionne. Montfort. 1984.

GOUREVITCH A. J. (1972), *Kategorii Srednevekovoi Kulturî,* Moscova. Iskustvo; tr. fr. *Leş categones de la culture medievale.* Paris, Gallimard. 1983. HERDER J. G. (1970), *Abhandlung iiber den Ursprung der Sprache,* Berlin; tr. fr. *Trăite sur 1'origine des langues,* Paris. Aubier-Flammarion, 1977. HOGGART R. (1957), *The uses ofliteracy.* Londra. Chatto & Windus; tr, fr. *La culture du pauvre.* Paris. Ed. de Minuit. 1970. *Imperatif'culturel* (!') (1982). Rapport du Groupe long tenne culture. Preparation du LXe Plan. Paris. La Documentation francaise. KAKDINFR A. (1939), *The individual and his society,* New York, Columbia University Press: tr. fr. *L 'individa dans sa societe.* Paris, Gatlimard, 1969. KAUFMANN P. (l 974), „Concept de culture eî sciences de la culture". *Encyclopaedia Universalis,* reluat în *Psychanalyse et theorie de la culture.* Paris, Denoe't. KLUCK.HOHN C., KELLY W. (1946), „The concept of culture". in *Men of scîence in the worid,* New York, Columbia University. 28-106.

KROEBER A. L. (1952). *The nalure of culture.* Chicago. Chicago University Press. KROEBER A- L., KLUCKHOHN C. (1952), *Culture: a criticai review ofconcepts and definitions,* Cambridge. The Museum: New York, Vintage Books, 1963. LARRUE J. (1972), „Representations de la culture et conduites culturelles", *Revue francaise de Sociologie,* XHI. 2, 170-192. LE GOFF J (1957). *Leş intellectuels au Moyen Age,* Paris, Le Seuil: trad. rom.: *Intelectualii în Evul Mediu,* Meridiane. Bucureşti. 1994.

LEVI-STRAUSS C. (1952), *Race et histoire,* Unesco, Paris, Ed. Gonthier, 1961. LEVI-STRAUSS C. (1958), *Anthropologie structurale,* Paris, Pion; trad. rom.: *Antropologie structurală,* Editura politică, Bucureşti, 1978. LINTON R. (1936), *The study of mân,* New York/Londra, D. Appleton Century; tr. fr. *De l'homme.* Paris, Ed. de Minuit. 1968. MALINOWSKÎ B. (1921). *Argonauts of the western Pacific,* Londra, Routledge & Kegan Paul; tr. fr. *Leş argonautes du Pacifique occidental,* Paris, Gallimard, 1963.

R. (1964). *De la culture popuiaire aux Xlîl[e] et XVlll* siecles,* Paris, Stock; Paris, Imago, 1985. MARROU H.-I. (1938), *Saint Augustin et la fin du monde antique,* Paris, Ed de Boccard, 1958; trad. rom.: *Sjîntul Augustin si sfîrsitul culturii antice,* Humanitas, Bucureşti, 1997.

MARROU H.-î. (1938), „Culture, civilisation, decadence", *Revue de Synthese,* decembrie. MAUSS M. (1968-1969), *CEuvres,* Paris, Ed. de Minuit, 3 voi.

MEAEÎ M. (î 928), *Corning of age in Samoa,* New York, W. Morrow; (1935), *Sex and temperament in threeprimitive societies,* New York, W. Morrow; tr. fr. *Mceurs et sexualite en Oceanie,* Paris, Pion, 1963.
MERCIER P. (1968), „L'anthropologie sociale et cuiturelte", in J. **Poirier** (ed.), ***Ethnoiogie*** *generale,* Paris, **Gallimard.**
MOLES A. (1967), *Sociodynamique de la culture,* Paris/La Haye, Mouton; trad. rom.: *Sociodinamica culturii.* Editura ştiinţifică, Bucureşti, 1974.
MORIN E. (l 962), *L 'esprit du temps.* Paris, Grasset.
MORIN E. (1969), „De la culturanalyse âlapolitique culturelle". *Communication,* n° 14.
NlEDERMANN J. (1941), *Kultur, Werden und Wandlungen des Begriffs und seiner Erszati-begriffe von Cicero bis Herder*, Florence, Bibliopolis.
ORY P., SlRiNELLI J.-F. (1986), *ies intellectuels en France, de l'affaire Dreyfus â nos jours.* Paris. A. Colin.
POLITIQUE ruLTURELLE DE LA FRANCE (LA) (1988). Conseil de l'Europe. Paris. La Docu-mentation francaise.
RlGAUD J". (1975), *La culture pour vivre.* Paris, Gallimard.
SAPIR E. (1921), *Language,* New York, Harcourt Brace & Co.; tr. fr. *Le langage,* Paris, Payot, 1967.
SAPIR E. (1949), „Selecîed writings", in D. G. Mandelbaum (ed.), *Language, cultwe and personality,* Berkeley, University of California Press: îr. fr. *Anthropologie,* Paris, Ed. deMinuit, 1967.
SHÎLS E. (1961). „Mass society and ils culture", in *Culture for the millions,* Princeton, D. Van Nostrand.
SOROKIN P. A. (1937-1941), *Social an d cultural dynamics,* New York/Cincinnati, American Book Co.. 4 voi.
SoROKIN P. A. (1947), *Society, culture and personality: their structure and dynamics,* New York. Harper & Brothers.
TVLOR E. (1871). *Primitive culture.* Londra, J. Murray, 2 voi.; tr. fr. *La civilisation primitive.* Paris, Reinwaîd. 1876-1878, 2 voi.
WHITE L. A. (l 949). *The science of culture,* New York, Grover Press.
WOLFF PH. (1971). *L 'eveilintellectuel de l'Europe.* Paris. Le Seuil.

13CUNOAŞTEREA

de RAYMOND BOUDON

Procesele de producere a cunoştinţelor pun, în mod evident, în joc mecanisme sociale. Astfel, inventarea şi evaluarea unei teoreme sau a unei teorii fizice presupune existenţa unui mediu social propice pentru crearea şi estimarea lor. In acelaşi mod, o teorie politică sau o inovaţie tehnică sau intelectuala presupun, pentru a fi acceptate, un teren social favorabil. Deci, în mod natural, se vorbeşte despre „sociologia cunoaşterii", prin aceasta desemnîndu-se acea parte a sociologiei al cărei obiectiv este studierea condiţiilor sociale ce favorizează producerea cunoaşterii şi difuzarea ideilor.

Sociologul şi filozoful german Max Scheler (1926) este acela care a dat numele acestei subdiscipline. In ceea ce îl priveşte pe sociologul Karl Mannheim (1929), el popularizează expresia şi, ridicînd două probleme de principiu esenţiale, încearcă să confere sociologiei cunoaşterii o structură. Aceste două probleme sînt, pe de o parte, aceea a sensului conferit termenului de „cunoaştere" din expresia „sociologia cunoaşterii" şi, pe de altă parte, aceea a graniţelor domeniului ce poate fi atribuit acestei discipline.

Dar adesea, realităţile există înaintea cuvintelor. Şi acesta este cazul de faţă: toţi sociologii clasici, fie că este vorba de Durkheim, Weber sau Pa-reto, au adus contribuţii esenţiale la această disciplină, înaintea naşterii ei oficiale.

Sensul cuvîntului cunoaştere in sociologia cunoaşterii

Cuvîntul cunoaştere aparţine în principiu ansamblului acelor termeni pe care filozoful G. Ryle (1949) îi califica drept *success \vords:* acestuia nu i se poate alipi un adjectiv negativ fără a produce o contradicţie. O idee falsă nu ar putea fi calificată drept „cunoaştere", tot aşa cum o teoremă nu ar putea fi o teorema dacă nu este adevărată. Totuşi, această definiţie îngustă se dovedeşte curînd incomoda şi ne vedem în situaţia de a recunoaş-

te ca noţiunile de „cunoaştere" şi „ştiinţa" pot fi corelate cu idei fragile, îndoielnice sau false. Teoria vîrtejurilor a lui Descartes, deşi descalificată, aparţine istoriei ştiinţei, în aceeaşi măsură ca şi teoria relativităţii. De altfel, simţul comun admite că, dacă cuvîntul „idee" trebuie să fie conceput dintr-un punct de vedere filozofic ca un *success word,* „istoria *ideilor"* conţine, fără deosebire, pe acelea care au supravieţuit proceselor de mutaţie şi de selecţie la care sînt în mod normal expuse, cît şi pe acelea ce au fost eliminate.

In general, sociologia cunoaşterii preferă sa abordeze noţiunea de cunoaştere în sens larg. Ea vorbeşte despre „cunoaştere" oarecum în sensul în care „istoria ideilor" vorbeşte despre „idei": fără a se interesa de validitatea lor intrinsecă şi alegînd mai curînd influenţa lor socială drept criteriu de selecţie. Pe scurt, se consideră ca acestui domeniu îi aparţine orice idee care face sau a făcut obiectul unei adeziuni colective din partea unui grup semnificativ.

Această opţiune este ilustrată prin exemplele prezentate de Mannheim în *Ideologie und Utopie {Ideologie şi utopie,* 1929). Astfel, el se întreabă de ce iuncherii de la est de Elba continuă sa îşi conceapă rolul economic, relaţiile cu muncitorii lor şi, în general, întreprinderea lor, în mod patriarhal, în timp ce practicile lor de gestiune, ca şi relaţiile pe care le întreţin cu personalul, nu diferă în realitate de cele ale şefilor de întreprindere din sectorul industrial. „Cunoaşterea" constă în acest caz într-o reprezentare colectivă vaga. Dar Mannheim foloseşte cuvîntul „cunoaştere" în sensuri şi mai largi. Astfel, el se întreabă într-un alt pasaj al aceleaşi cărţi, de ce credinţa foarte râspîndită în Evul Mediu privind caracterul imoral al împrumutului cu dobîndă se destramă de-a lungul timpului. O astfel de credinţă nu ţine în mod evident de categoriile adevărului sau falsului. Vom examina în continuare răspunsurile date de Mannheim la aceste întrebări, notînd doar pentru moment că ele implică transformarea noţiunii de „cunoaştere" într-o noţiune foarte cuprinzătoare.

De fapt, soluţia adoptată de Mannheim evită multe dificultăţi şi este, fără îndoiala, oportun să conferim un sens larg termenului „cunoaştere".

Teritoriul sociologiei cunoaşterii: trei poziţii

Noţiunea însăşi de sociologie a cunoaşterii ridică o a doua dificultate, la fel de spinoasă ca aceea despre care tocmai am vorbit: orice „cunoaştere" **ţine** de sociologia cunoaşterii? Punînd întrebarea direct, enunţul 2 + 2 = 4 este o cunoaştere irecuzabilă. Are oare sociologul vreo competenţă pentru a explica de ce oamenii acceptă acest enunţ? Şi inversînd: nu trebuie oare

ca „sociologul cunoaşterii" să se preocupe exclusiv de convingerile ce *nu* pot fi explicate prin validitatea intrinsecă a ideilor, propoziţiilor sau teoriilor Ia care se referă?

Dar aceasta întrebare ridică probleme delicate de delimitare. Sociologul are, se pare, mai multe de spus despre „;cunoasterea istorică", decît despre „cunoaşterea matematică". Fără îndoială ca există o istorie a matematicii şi la fel, poate exista o sociologie a matematicii. Dar se crede în adevărul unei teoreme numai pentru că ea este adevărată. Sociologia poate contribui la explicarea apariţiei teoriei jocurilor sau a succesului informaticii. Dar, la prima vedere, ea nu prea are ce sa ne înveţe în legătura cu „de ce"-ul convingerilor într-o teoremă sau chiar într-o teorie fizica, în schimb, nu este de mirare că doreşte să pună întrebări privind motivele aderării la o anumită interpretare istorică, de exemplu, aceea a Revoluţiei de la 1789. Astfel, cu cît regulile jocului unei ştiinţe sînt mai imprecise, cu atît sociologia poate, în mod legitim, să le studieze. Totuşi, aici este mai curind vorba de o problemă de nuanţă, decît de o opoziţie fermă.

Aceste probleme de demarcare au generat trei poziţii canonice şi nici una nu pare a avea capacitatea de a se impune definitiv celorlalte.

Prima poate fi calificată drept *minimalista.* Ea aparţine lui Mannheim. Conform opiniei acestui sociolog, trebuie să se distingă enunţurile *universale* (de exemplu: „2 + 2 - 4") de enunţuri pe care le numeşte *relaţionale* (de exemplu „încasarea de dobînzi la un împrumut este un lucru bun"). Numai explicarea celui de-al doilea tip de enunţ ţine, după Mannheim, de sociologie. Din nefericire, el nu furnizează mijloace sigure ce ar permite să se determine dacă un enunţ este relaţional sau nu. Dar el consideră enunţurile şi teoriile ştiinţifice ca fiind la adăpost de exegeza sociologică.

Un Merton (1949) tranşează aceasta problemă într-o maniera pragmatică. Pentru el, sociologia ştiinţei (acea formă a cunoaşterii de care s-a interesat în mod deosebit^trebuie sa se limiteze la probleme, ca cea a influenţei valorilor morale sau a structurilor instituţiilor ştiinţifice asupra rezultatelor cercetătorilor. Dar sociologul trebuie să îşi interzică încălcarea teritoriului epistemologului. Pentru el, acceptarea enunţurilor ştiinţifice se explică exclusiv prin motive pe care epistemologia este însărcinată să le pună în evidenţa. Un număr considerabil de autori adoptă această poziţie[1].

Poziţia ce poate fi calificată drept *maximalistăeste* reprezentată astăzi, de pildă, de sociologul englez D. Bloor (1980). Pentru el, orice „cunoaşte-[re]" ţine de sociologie. Conform adepţilor acestui program, numit uneori „program forte", sociologia trebuie să se substituie epistemologiei, aceasta fiind tratată ca o iluzie. Există tendinţa de a considera istoria ştiinţelor ca lineara, ca o suită de „cuceriri" şi de „progrese", afirma Bloor, pentru că [tre]cutul ştiinţelor este interpretat pornind de la prezentul lor. Or, ne asigu-

l.De exemplu BenDavid (l962), Zuckerman(1977) A se vedea Lecuyer (1978).

ră el, matematica moderna nu este superioară celei greceşti; ele sînt diferite. Şi una, şi cealaltă sînt ghidate de întrebări şi urmăresc obiective ce trebuie înţelese prin referire la contextul social în care apar. B. Bames (1974, 1977) susţine., deşi poate într-o manieră mai nuanţată, poziţii apropiate de cele ale lui Bloor.

Poziţia maximalista se bazează pe ideea, foarte raspîndită astăzi, ca nu există diferenţă de fond, de exemplu între convenţiile sociale şi convingerile ştiinţifice. Bloor (l 973) îi reproşează lui Mannheim că a fost prea modest cînd i-a atribuit sociologiei cunoaşterii un teritoriu restrîns şi a propus retragerea de sub jurisdicţia sa a enunţurilor „universale": ideea unei ştiinţe obiective fiind o iluzie, orice cunoaştere, inclusiv cea ştiinţifică, ar ţine, după Bloor, de sociologie.

Poziţia lui Durkheim (1901, 1912) este *intennediară* în raport cu cele două anterioare: mai îndrăzneţ decît Merton, care îi urmează, Durkheim sugerează ca sociologia poate contribui la explicarea anumitor concepte fundamentale ale ştiinţelor. Numeroase lucrări ulterioare au arătat efectiv că multe concepte sau idei ştiinţifice aveau o origine extraştiinţifică. Astfel, Koyre (1957) a subliniat influenţa esenţială a metafizicii asupra fizicii newtoniene sau, în mod pur durkheimian, a avansat ideea că dogma Incarnării facilitase probabil apariţia heliocentrismului.

Dar Durkheim nu este D. Bloor (care propune totuşi ca acesta să fie considerat ca luptînd pentru aceeaşi cauza). Asemenea multor sociologi ai ştiinţelor contemporane, Bloor nu vede o diferenţă de principiu între magie şi ştiinţă. Din momentul în care noţiunile de adevăr şi obiectivitate sînt tratate ca iluzii, nu mai este cale de întoarcere. Dacă Bloor arată că magia a pregătit ştiinţa, pozitivistul Durkheim este, dimpotrivă, convins că există diferenţe profunde între aceste două activităţi.

Contribuţiile şi temele sociologiei cunoaşterii

în practică, sociologia cunoaşterii cuprinde subiecte extrem de diverse. Astăzi, ea rămîne mai ales vie şi productivă printr-unul din capitolele sale, acela al sociologiei ştiinţei. Dar este important să observăm că sociologia ştiinţei este numai unul din punctele programului pe care sociologii cunoaşterii au avut ambiţia sa îl lanseze. Astfel, Berger şi Luckmann (l 966), inspirîndu-se din A. Schutz, atribuie acestei discipline studiul „cunoaşterii" angrenate în viaţa socială curentă. Ei reiau astfel ideile lui Halbwachs (1925, 1941). Pe de altă parte, multe din produsele sociologiei contemporane ţin de acest program, chiar daca nu sînt prezentate explicit ca aparţi-nînd sociologiei cunoaşterii.

Pentru a face puţină ordine în aceste contribuţii, putem distinge două niari tipuri de lucrări. Acelea care tind sa scoată în evidenţă tendinţe, rit-niuri sau cicluri din viaţa mentală sau să determine influenţa asupra fenomenelor de cunoaştere a unei anumite variabile sau a unui ansamblu de variabile macroscopice, lăsînd deoparte medierile microscopice ce au dat naştere acestor relaţii, vor fi calificate drept *macroscopice.* Ele pot fi diferenţiate de lucrările elaborate în perspectiva *acţionistă,* ce vizează analizarea motivelor pentru care actori sociali apartimnd unui anumit context social cred într-o anumită teorie sau un anumit enunţ.

în domeniul cunoaşterii regăsim astfel o distincţie ce caracterizează nu numai sociologia, ci şi ansamblul ştiinţelor sociale. Indiferent de domeniul considerat, unele studii se mulţumesc sa scoată în evidenţa tendinţe sau relaţii între variabile, în timp ce altele tind să analizeze *motivele individuale* (microscopice) ale acestor relaţii agregate. Pentru a folosi vocabularul în vigoare, primele ţin de o metodologie *holistă,* celelalte de o metodologie *individualistă.* Aici, ca şi în altă parte, lucrările primei categorii reprezintă un aspect esenţial al cercetării. Dar, în cel mai bun caz, ele au o latură nefinalizată, fragilă şi provizorie, în măsura în care nu permit evidenţierea cauzelor reale ale relaţiilor observate la nivel global.

Aspecte macroscopice

Nu este vorba de a face aici inventarul studiilor de sociologie a cunoaşterii de tip „macroscopic". Ne vom mulţumi sa le evocăm, dînd cîteva exemple.

Unele studii tind să scoată în evidenţa regularităţile *evolutive* din domeniul cunoaşterii, în această privinţă, trebuie citată mai întîi — fiecăruia după merit — celebra „lege a celor trei stări" a lui Auguste Comte (1830-1842). în conformitate cu enunţul acesteia, gîndirea umana este destinată a trece prin trei faze, faza teologică, faza metafizica şi faza pozitivă. Această lege este interesantă mai ales pentru influenţa intelectuală considerabila pe care a exercîtat-o. în ciuda laturii sumare, ea a avut me-ntul de a sublinia caracterul unic al culturii moderne şi de a vedea în raspîndirea gîndirii ştiinţifice sufletul acestei culturi, în ceea ce priveşte existenţa *big divide-ului* (marea ruptură) reprezentat de apariţia ştiinţei experimentale, contestaţiile nu au fost prea numeroase. Mai controversată este problema motivelor apariţiei sale. Comte însuşi o considera produsul dezvoltării spiritului uman. în termeni moderni, el propune o teorie inter-nalistâ sau endogenistâ.

Alţii au propus pentru acest fenomen o explicaţie extemalista. De e*empiu R. Merton (1938), reproducînd o ipoteză celebră folosită de We-ber pentru explicarea dezvoltării capitalismului în formele sale moderne,

propune considerarea puritanismului drept una din cauzele esenţiale ale apariţiei ştiinţei. Dezvoltînd spiritul de metoda, valorificînd principiul liberului arbitru, încurajînd mai curînd pe credincios să judece singur ce este adevărat şi ce este fals, decît sa se conformeze pasiv autorităţii dogmei, puritanismul ar fi favorizat instituţionalizarea îndoielii metodice şi a spiritului critic şi astfel, apariţia unor atitudini consonante cu dezvoltarea ştiinţei.

Alte studii îşi pun mai curînd problema continuităţii sau a discontinuităţii dintre gîndirea ştiinţifica şi gîndirea preştiintifica. Din nou este vorba de o temă ce a făcut sa curgă multă cerneala de la sfîrşitul secolului al XlX-lea şi pînă astăzi. Astfel, Levy-Bruhl (1922) era un partizan înverşunat al discontinuităţii: în timp ce „gîndirea primitiva" este caracterizată, după el, de o mentalitate „prelogică", gîndirea modernă se distinge prin-tr-o trăsătură care i-ar fi specifica: credinţa sa în metoda experimentală. Levy-Bruhl interpretează deci discontinuităţile descrise de Comte într-o manieră radicală. In cealaltă extremă., Durkheim (1912) susţine teza unei profunde continuităţi dintre gîndirea tradiţională religioasă şi magica, pe de o parte, şi gîndirea modernă şi ştiinţifică, pe de altă parte. Vom reveni asupra acestor aspecte în cadrul teoriei durkheimiene a magiei. Dar putem sublinia de pe acum că pentru el gîndirea moderna ascultă de aceleaşi reguli ca şi gîndirea tradiţională, chiar şi arunci cînd aceasta ne apare „iraţionala". Această concepţie continuistă elimină problema *big divide-ului,* Astfel, concepţia discontinuista a lui Levy-Bruhl (1922) este mult mai fidela doctrinei originare a lui Comte. Lucrările lui Horton (1973, 1982) arată ca discuţia deschisă de Comte şi reluata strălucit de Durkheim (1912) este departe de a fi închisă.

Teoriile privind apariţia ştiinţei modeme nu sînt bineînţeles singurele ilustrări ale sociologiei macroscopice a cunoaşterii. Lucrările lui Sorokin (1937-1941) propun, spre deosebire de teoriile lui Comte şi de cele post-comtiene, o teorie ciclica, mai curînd decît evoluţionistă, a schimbărilor mentale. Conform acestui autor, unele epoci se caracterizează prin faptul ca privilegiază experienţa şi observarea realului *(sensate),* altele, printr-o orientare spre ideea unui bine sau a unui adevăr suprasensibile *(ideatio-nai),* iar altele, printr-o combinaţie dintre sensibil şi suprasensibil *(idealist)*

Punctul de vedere al lui Sorokin comportă o parte de adevăr. Astfel, istoria artei, ca şi aceea a literaturii fac să apară fluctuaţii ce se pot racorda mai mult sau mai puţin vag la categoriile descrise de Sorokin: unele stiluri propun artistului redarea realului ca atare, altele, sa se îndepărteze pentru a face sa apară mai bine realităţile ascunse în spatele aparenţelor, iar altele î' sugerează sa încerce mai degrabă redarea impresiilor sau a viziunilor inspirate de real. Numeroşi termeni ce desemnează şcolile artistice ilustrează teoria lui Sorokin („realism", „pictură abstractă", „hiperrealism">

,suprarealism", „impresionism", „expresionism", „muzică pură", „muzica programatica", „muzică descriptivă" etc.). Acelaşi lucru se petrece cu morala sau dreptul, unde concepţiile „pozitiviste" se opun concepţiilor absolutiste („dreptul natural") şi concepţiilor mixte („contractualismul"). în aceeaşi manieră, ştiinţele naturale şi sociale sînt văzute ca fiind destinate *fie* descrierii realului „aşa cum este", fie revelării structurilor sale profunde sau fixării unor imagini plauzibile ale unui real inaccesibil ca atare.

Dacă categoriile Iui Sorokin sînt discutabile, ele conţin o intuiţie importantă, şi anume că pentru anumite subiecte generale (ce este „binele", „adevărul"?) răspunsurile ce pot fi date sînt, prin natura lor, lucruri parţiale şi în număr finit. De aici rezulta aproape mecanic că ele trebuie sa deţină un caracter „ciclic". Cum ele tind pe de alta parte să se instaleze lent şi progresiv în cercuri sociale din ce în ce mai largi, alternanta are toate şansele să fie lenta.

înaintea lui Sorokin, Pareto (1916) dezvoltase de asemenea o teorie ciclică a fenomenelor mentale. Astfel, perioadele în care domina „instinctul de combinare" alternau, după sociologul italian, cu cele în care domina „persistenţa agregatelor". Mai simplu, anumite periode sînt favorabile mutaţiilor şi inovărilor; altele, dimpotrivă, se caracterizează mai curînd prin faptul că perfecţionează, completează, coordonează şi organizează cunoştinţele existente* In alt limbaj şi într-un domeniu mai restrîns, T. Kuhn (l 962) reda aceeaşi idee cînd afirma că istoria ştiinţelor este dominată de o alternanţă de faze revoluţionare şi de perioade de „ştiinţă normală". Pareto sugerează şi el (înaintea lui Sorokin) că acel caracter „oscilatoriu" al sistemelor de reprezentare asociate problemelor etice, estetice, epistemologice etc. provine din aceea că răspunsurile ce pot fi date reprezintă un stoc finit de posibilităţi.

După Stark (1962), reprezentările socialului, de la Aristotel şi pînâ în zilele noastre, în filozofie, precum şi în ştiinţele sociale şi chiar în practica politică, oscilează între un model „organicist" şi un model „mecanicist". Astfel, afirmă el, un Rousseau, un Pareto sau un Simmel concep societăţile ca asamblări mai mult sau mai puţin artificiale, create — cel mai adesea inconştient şi involuntar — prin activitatea indivizilor. Invers, Aristotel, ' oină d'Aquino, Spencer sau Durkheim concep grupul ca iniţial, iar individul ca derivat. Cum aceste două puncte de vedere epuizează domeniul Posibilităţilor şi reprezintă adevăruri complementare, dar dificil de gîndit simultan, tind să se producă unele „oscilaţii". Perioadele de confuzie, de [c]nza şi de anomie favorizezâ viziunile „mecaniciste" asupra societăţilor. Acelaşi lucru se petrece în cazul dezvoltării civilizaţiei urbane: anonima-1 ce o caracterizează favorizezâ o viziune „mecanicistă" asupra societaţi-°r- Dar totodată, competiţia dintre naţiuni, sentimentul unei ameninţări pot da vigoare sentimentelor naţionale, respectiv nationalismelor

sau, mai general, sentimentului discontinuităţii dintre naţiuni sau „culturi" şi, prin aceasta, pot revigora viziunile „organiciste" asupra socialului.

La un nivel mai general, Max Scheler (1926) susţinuse că majorităţii marilor subiecte tratate de religie şi filozofie îi corespunde un ansamblu finit de răspunsuri date, am putea spune dintotdeauna, în anumite cazuri fiind vorba despre un ansamblu de posibilităţi logice sau cvasilogice. Deci, reluînd metafora lui Scheler, contextul social funcţionează ca un sistem de ecluze, ce deschid vanele unei posibilităţi sau alteia, în funcţie de împrejurări.

In activitatea sa de cercetare a tendinţelor sau ciclurilor vieţii mentale, sociologia cunoaşterii apare ca moştenitoarea directă a filozofiei istoriei (în sensul hegelian al termenului[2]). Vico, Voltaire, Herder sau Hegel încercaseră deja să evidenţieze regularităţile şi tendinţele vieţii mentale. Această dimensiune a sociologiei cunoaşterii se dovedeşte la fel de solidă precum filozofia istoriei. Nu este vorba să i se nege orice validitate, ci să se observe că ea este de esenţă „interpretativă". De exemplu, este posibilă imaginarea altor categorii generale decît cele propuse de un Sorokin, dar acestea din urma pot servi la modelarea realului. El dezvoltă o teorie ciclică a fenomenelor mentale; putem avea efectiv o viziune ciclica asupra acestora, dar putem avea, ca şi Comte, o viziune evoluţionistă. Astfel, este adevărat că „materialismul" (ca şi „idealismul") reapare în mod regulat pe scena istoriei ideilor, de la Democrit la Marx şi mai departe. Deoarece el revine de fiecare dată cu un conţinut diferit, istoria sa poate fi văzută deopotrivă ca orientată şi ciclică.

In acest registru, sociologia cunoaşterii nu poate scăpa unui anumit ai-bitrar, mai mult decît filozofia istoriei a cărei moştenitoare este: tezele ciclice, precum şi cele evoluţioniste, sînt produse prin selecţionarea şi accentuarea unei anumite trăsături sau a unui anumit aspect al istoriei ideilor. Ele pot fi mai mult sau mai *puţin juste.* Pe de altă parte, ele sînt mai mult sau mai puţin consonante cu epoca în care apar. De fapt, ele nu pot fi numite *adevărate* (sau false).

Putem aminti rapid un exemplu pentru a ilustra această libertate de interpretare de care dispune sociologul cunoaşterii, ca şi filozoful istoriei, cînd pune întrebări legate de regularităţile sau „rupturile" ce apar în viaţa intelectuală sau, mai general, mentală: o lucrare clasică de sociologie a ştiinţelor sociale, *The sociological tradition (Tradiţia sociologică}* a lui Nisbet(1966).

In această carte, Nisbet susţine mai întîi că există într-adevăr *o* tradiţie sociologică, la singular. Acest punct de vedere poate fi susţinut şi se poate

2. După Voltaire şi apoi Hegel, filozofia istoriei cercetează legile cauzale şi tendinţele istoriei. După Simmel şi filozofii ştiinţelor modeme, această expresie desemnează activitatea de analiză a regulilor ce guvernează munca istoricului.

încerca scoaterea în evidenţă a punctelor comune ale „fondatorilor" sociologiei- Dar, la fel de bine şi fără dificultate, se pot sublinia diferenţele evidente ce îi separă pe un Tocqueville, un Marx, un Spencer, un Durkheim sau un Weber, în ceea ce îl priveşte pe Nisbet, el preferă să privilegieze *punctul de vedere* al unităţii. Toţi sociologii clasici au un punct comun, ne asigură el: opoziţia faţă de filozofia Epocii Luminilor. In timp ce filozofii iluminişti insistă asupra noţiunii de contract şi au o concepţie artificioasă asupra societăţii, sociologii insista asupra a ceea ce Durkheim a numit ,bazele precontractuale ale contractului". In timp ce filozofii Epocii Luminilor tratează religia ca pe o iluzie, sociologii fac din sacru un element constitutiv al societăţilor. In timp ce primii afirmă caracterul imperativ al egalităţii dintre indivizi, ceilalţi insistă asupra caracterului normal, chiar funcţional, al fenomenelor de stratificare, în timp ce filozofii Epocii Luminilor valorizează ceea ce Tonnies va numi „societate", sociologii manifestă adesea un fel de nostalgie faţă de legăturile calde, pretins caracteristice „comunităţii". Pentru a-şi consolida teza, Nisbet merge pînă Ia a sugera că sociologia reprezintă de fapt versiunea scientistă a ideologiei conservatoare şi romantice, ai cărei mesageri au fost la începutul secolului de Bonald şi de Maistre.

Nu putem afirma că această teză este falsă sau neinteresantă. Dar trebuie să recunoaştem imediat ca teza opusă, privind o *continuitate* între filozofia Epocii Luminilor şi sociologie, poate fi susţinută, probabil cu o forţă de convingere comparabila. Astfel, insistînd asupra faptului că ştiinţa se dezvoltă pe un teren pregătit de religie şi magie, Durkheim apăra în mod strălucit noţiunea preferată a Epocii Luminilor, aceea de universalitate umană transculturală. Acelaşi lucru se întînipla cînd, prin noţiunea sa cardinală de *comprehensiune,* Weber afirma universalitatea „psihologiei" umane dincolo de diversitatea culturilor. Insistînd asupra ideii că o analiza *pozitiva* a fenomenelor religioase reprezintă o sarcină esenţiala a sociologiei, Weber, Durkheim, Pareto şi, înaintea lor, Tocqueville (cînd îşi pune, de pildă, întrebarea privind raţiunile misticismului ce se observa uneori în maniera în care americanii trăiesc religia), regăsesc una din convingerile cele mai centrale şi cele mai revoluţionare ale filozofiei Epocii Luminilor.

Acest exemplu ilustrează astfel cazul unei întrebări, ale cărei interes şi pertinenţa nu pot fi negate, dar pentru care este important sa vedem că răspunsul ce poate fi dat este obligatoriu *interpretativ.* Acest exemplu este important deoarece, în general, numeroase întrebări clasice ale sociologiei cunoaşterii ţin, prin chiar natura lor, de acest aspect interpretativ. La acestea trebuie sa adăugăm că, după cum se va vedea mai ales în exemplul re-îeritor la teoria lui Durkheim privind magia, nu toate urmează această re-în mod evident.

Nenumăratele polemici contemporane privind natura modernităţii sau apariţia a ceea ce s-a convenit în anumite cercuri să poarte numele de „postmodernism" sînt suficiente pentru a arăta că acest tip de sociologie a cunoaşterii este la fel de viu astăzi, ca şi în epoca lui Pareto sau Sorokin.

Lucrările lui Foucault (1969), care încearcă să delimiteze marile epoci ale „epistemei", aparţin şi genului de filozofie a istoriei (ideilor), chiar dacă Foucault a prezentat „arheologia cunoaşterii" ca o disciplină noua, al cărei fondator ar fi. în *Cuvintele şi lucrurile,* el apără o concepţie discon-tinuista asupra istoriei ştiinţelor. Mult înaintea lui avuseseră loc discuţii animate pentru a se şti, de pildă, dacă trebuia adoptată o concepţie discon-tinuistă asupra fizicii (şi a se vorbi de „ruptură" în legătură cu Galilei) sau, din contra, o concepţie continuistă şi a se vedea în Albert cel Mare „adevăratul" patron al ştiinţelor experimentale: astfel, Duhem a sugerat că, introducînd noţiunea de *impetus,* Buridan pusese bazele unei conceptualizări care „conţinea" în germene pe Huygens şi toata fizica moderna[3]. Dar acolo unde Duhem corectează util viziunea discontinui stă tradiţională, evidenţiind fapte neglijate de istoria ştiinţelor, Foucault (ca şi înainte Bachelard) radicalizează şi reifică discontinuităţile cu care toată lumea este de acord: astfel, istoria ideilor reţinuse de mult că disciplinele istorice nu au început sa se dezvolte decît în secolul al XlX-lea. Dar, facînd din aceasta un simptom al răsturnării „epistemei", nu adăugam ceva în plus.

Alte produse ale sociologiei macroscopice a cunoaşterii caută nu numai sa scoată în evidenţă linii evolutive sau regularităţi ciclice, ci şi să determine cauzele macroscopice ale acestor fenomene macroscopice. Lucrările aparţinînd acestui gen sînt de asemenea foarte numeroase. Deşi mai îndepărtate de filozofia istoriei, şi acestea ţin mai curînd de *interpretare* decît de *explicare,* căci ele izolează cu un arbitrar inevitabil aspecte particulare ale reţelelor de cauzalitate, ce sînt răspunzătoare de aceste tendinţe evolutive sau de aceste ritmuri macroscopice. Este important sa subliniem acest aspect, căci uneori există tendinţa sa se creadă ca distincţia dintre *ex-plicare/interpretare* se suprapune cu distincţia dintre problemele *cauzale şi* problemele *necauzale.* De fapt, numeroase probleme cauzale ţin de in-terpretare datorită ambiguităţii noţiunii de *cauza*[4] şi a dificultăţii descrierii reţelelor de cauzalitate în mod exhaustiv.

Un exemplu strălucit permite să se facă simţită importanţa acestui gen-In *Philosophie des Geldes (Filozofia banilor),* Simmel (1900) avansează ideea că de-a lungul istoriei se observă o dispariţie lentă a modului de gîndire substanţial ist în avantajul nominalismului. Substanţial istul doreşte ca lumea sa fie populată de entităţi distincte, cuvintele să fie instrumente de desemnare a acestor entităţi, definiţiile în formă corespunzătoare să

3.Brenner(1990). 4.Boudon(1990).

descrierea lor şi scoaterea în evidenţa a diferenţelor ce le separa, vede relaţiile dintre cuvinte şi lucruri ca fiind mult mai complexe. EI insistă asupra funcţiei organizatorice a limbajului şi asupra faptului ca „lucrurile" ce corespund unui cuvînt pot fi nu entităţi, ci produsul activităţii de selecţie şi construcţie a gîndirii.

Astfel, „substanţîalistul" care aude pronunţîndu-se cuvînrul „societate" are tendinţa de a considera ca el descrie o realitate tangibilă. In ceea ce îl priveşte pe „nominalist", acesta ştie că el desemnează reţeaua de relaţii ce leagă indivizii aparţinînd aceluiaşi ansamblu social. Astfel, în numele nominalismului, Marx (1847) îl acuză pe Proudhon de substanţialism: el consideră societatea drept o „societate-persoana", scrie Marx, şi nu observă ca „societatea este o societate a persoanelor".

De ce aceasta evoluţie a gîndirii umane de la substanţialism la nominalism? Socrate a fost condamnat, ne spune Simmel, pentru ca nominalismul său a scandalizat societatea greacă, total impregnată de substanţia-lism. în *Filozofia banilor,* Simmel emite o ipoteza îndrăzneaţă, şi anume că declinul substanţial ismu lu i se datorează în primul rînd complexificării vieţii economice şi evoluţiei simbolurilor monetare. Banii, ne spune el, permit chiar prin natura lor, sa se compare, din punctul de vedere al *valoni,* obiecte ce nu au nici o legătură între ele. în ei exista facultatea de a înlocui o lume populată de entităţi singulare şi eterogene cu o lume de obiecte comparabile şi măsurabile, în ciuda diversităţii lor. Banii sugerează ca lucrurile să fie gîndite facîndu-se abstracţie totală de singularitatea lor. Acesta este motivul pentru care ei au jucat probabil rolul de inspirator şi de model în dezvoltarea ştiinţei moderne.

In economiile primitive, banii nu îşi etalaseră încă toate aceste efecte. Mai întîi, pentru ca o parte din schimburi se operează în lumea trocului şi apoi, pentru că primele simboluri monetare au chiar în sine o valoare (ca aurul sau argintul) şi sînt, în orice caz, întotdeauna materiale. Dar o dată cu complexificarea economiei, banii iau forme din ce în ce mai imateriale. Alături de monede apar bancnotele, apoi moneda scripturală, cambia, cecul etc. Banii devin astfel din ce în ce mai abstracţi. Facînd posibilă compararea monetară a oricărui bun sau serviciu cu orice alt bun, ei strecoară ideea că valoarea lucrurilor este în afara lucrurilor.

Pe scurt, banii ar impune, prin chiar existenţa lor, o viziune nominalistă asupra lumii. Acolo unde substanţialistul vrea ca valoarea lucrurilor să fie 'egata de lucrurile propriu-zise, nominalistul observa că valoarea unui obiect nu este decît efectul agregat al comparării, pe piaţă, a dorinţelor mspirate consumatorilor. Atributul esenţial al oricărui obiect — valoarea sa •— nu îi aparţine propriu-zis.

Este adevărat ca de Ia Aristotel la Marx, substanţial ismu I domneşte în gindirea economica. Pentru Aristotel, schimbul nu poate avea loc decît în-

tre bunuri de aceeaşi valoare. Se pune atunci întrebarea ce poate sta la baza unui schimb din care, prin definiţie, nici unul din cei implicaţi nu obţine vreun profit. Pentru Marx (care este nominalist în multe privinţe, dar substanţial ist cînd este vorba de acest aspect capital), valoarea unui bun rezida în calitatea muncii necesare producerii sale: este teoria valorii-mun-că. A trebuit să apară un Gossen, apoi un Menger, pentru a se înţelege ca schimbul se referă Ia bunuri a căror valoare subiectiva este diferită pentru cei implicaţi în schimb. Dar acest lucru presupunea că se accepta paradoxul nominalist, conform căruia proprietăţile substanţelor pot sa nu le aparţină. Simmel sugerează astfel că tradiţia de gîndire substantialistă este profund incompatibilă, nu numai cu ştiinţa moderna, ci şi cu înţelegerea mecanismelor economice şi mai ales a fenomenului valorii, pe care, în mod reciproc, complexificarea schimburilor îl împinge spre nominalism.

Un elev al lui Simmel, Groethuysen (1927) a încercat, după Weber, să înţeleagă de ce capitalismul părea să se fi aclimatizat mai greu în mediul catolic decît în cel protestant. Prin analizarea unui ansamblu de predici catolice din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, Groethuysen demonstrează ca predica catolică este legată de o „teorie a stratificării" imuabile: conform Evangheliei, ordinea socială legitimă ar fi alcătuită din doua clase, *cei puternici,* însărcinaţi de Dumnezeu cu funcţionarea cetăţii terestre, si *cei săraci,* obiect al solicitudinii Sale. In această ordine nu există un loc şi pentru „burghezi": de aceea, explica Groethuysen, ei au fost atîta vreme trataţi, în tradiţia catolică, ca un grup întrucîtva ilegitim.

Naşterea ştiinţei, apariţia capitalismului modern, modul în care capitalismul însuşi a fost acceptat, ascensiunea individualismului (în sens moral şi sociologic) sînt probleme care au făcut şi continuă să facă să curgă multa cerneală în sociologia modernă a cunoaşterii: eforturile de determinare a „cauzelor" acestor mutaţii au fost nenumărate.

în ceea ce priveşte naşterea individualismului, pot fi evocate celebrele analize ale lui Durkheim (1893). După el, diviziunea muncii este cauza principală a apariţiei unei morale individualiste: înlocuind solidaritatea mecanică cu solidaritatea organică, multiplicînd rolurile sociale — după cum se va spune mai tîrziu —, impunînd individului obligaţii uneori greu compatibile între ele, diviziunea muncii îl obligă sa îşi folosească liberul arbitru. Reforma trebuie interpretată, afirmă Durkheim, ca o primă manifestare a acestei mutaţii, în aceasta privinţa, un Simmel (1900) este de acord cu analizele lui Durkheim. Protestantismul, liberalismul, dar şi socialismul, ne spune el, trebuie să fie interpretate ca nişte confirmări teoretice ce corespund unor contexte istorico-sociale variabile, unor valori individualiste ce rezulta din complexificarea economică si socială a societăţilor. Toate aceste mişcări au în comun tratarea individului drept referinţa

suprema (chiar dacă i se vrea binele împotriva voinţei saîe, cum este cazul unor forme de socialism).

Analizele lui Durkheim şi Simmel completează pe cele ale lui Tocque-vjlle din *Democraţia în America* (1835-1840): oprindu-se mai ales la variabilele politice, Tocqueville sugerează ca răspîndirea democraţiei îl împinge pe individ să se replieze în sfera sa privată.

în sociologia contemporană au fost făcute eforturi pentru reluarea acestei probleme a naşterii valorilor individualiste. Mai mulţi teoreticeni ai modernităţii au dorit să asocieze dezvoltarea individualismului cu „desa-cralizarea" ce ar fi însoţit dispariţia sensului transcendenţei. Pentru unii, cauza prima a acestei dezamăgiri trebuia imputată gnosticilor, lui Gioachi-no da Fiore, sau raţionaliştilor, Iui Descartes mai ales, dacă nu pozitivişti-loi, sau chiar neopozitiviştilor vienezi[5].

Reflecţia asupra *ideologiilor* ocupa de asemenea un loc important în sociologia cunoaşterii. Cînd este vorba despre ideologii „totale", nu este sigur că ea ne-a putut învăţa prea multe: sociologul care ar fi întrebat ce element tangibil a adus specialitatea sa la înţelegerea, de pilda, a nazismului, s-ar simţi, fără îndoială, stînjenit sa răspundă: instalarea marilor ideologii ţine, în buna măsură, de contingente istorice. Marile ideologii *totale,* naţional-socialismul şi mai ales comunismul, s-au instalat într-adevâr profitmd de accesul la putere a unor minorităţi active[6], acces care nu era deloc necesar.

De aceea contribuţiile substanţiale ale sociologiei Ia analiza ideologii-loi iau mai ales forma unoi studii monografice, ce se referă la ideologii parţiale sau Ia răspîndirea anumitor idei[7] sau la lucrări teoretice privind procedurile de inferenţa şi formare a credinţelor şi reprezentării oi (a se vedea în cele ce urmează *Teoriile credinţelor).*

O altă temă favorită a sociologiei cunoaşterii, aceea a sfîrşitului ideologiilor, a produs mai curînd speculaţii decît demonstraţii convingătoare[8]. Este evident că ideologiile totale care au apărut începînd cu sfirşitul secolului al XVIII-lea nu vor mai reapărea sub o formă identică. De pilda, nu vom mai vedea stalinismul sub forma pe care am cunoscut-o. Dar nimic nu garantează că istoria umana nu va regăsi aceste ideologii totale sub alte forme. Pentru ca o ideologie totala să se instaleze, este suficient ca ea să se bazeze pe o minoritate activa convinsă că societatea în care trăieşte reprezintă râul, ca respectiva minoritate să aibă un program de „salvare publica ' fondat pe o „teorie" considerată de ea drept un adevăr necondiţionat, ca ea sa aibă o oarecare influenţă asupra anumitor paturi sociale şi sa reu-

5. De exemplu Voegelin fi 952), Duraont (1983).
6 Moscovici(1976)
7 De pildă Hofstaedîer (1944), Lemaine si Maîalon (1985)
8. Bell (l960).

şească să preia puterea, profîtînd de o devalorizare a ideii de democraţie si de o conjunctura de criză. Nimic nu garantează ca acest sindrom nu se va produce din nou. Cine poate, pe de altă parte, sa prezică faptul că marxismul, astăzi atît de discreditat, nu va reveni la moda, mai ales printre intelectuali, dacă experienţele liberale ale ţarilor din Europa de Est nu ajung rapid la rezultate pozitive?

Iluzia sfîrşitului durabil al ideologiilor se hrăneşte pur şi simplu din lipsa de imaginaţie care ne determină să ne reprezentăm viitorul ca prelungire *a* prezentului. In această privinţa, putem aprofunda exemplul acelui filozof, înalt funcţionar, care şi-a asigurat de curînd un succes mondial, reluînd tema hegeliana a *sfîrşitului istoriei.* După căderea zidului Berlinului, istoria luase sfîrşit, după opinia sa. De mult timp un text filozofic nu mai produsese atîtea comentarii. Cîteva sâptamîni mai tîrziu, Irakul invada Kuweitul, repornind motorul Istoriei.

în ceea ce priveşte ideologiile care, prin opoziţie cu ideologiile totale, pot fi numite difuze sau parţiale, ele constituie un element permanent al vieţii sociale şi sînt, în această calitate — spre deosebire de ideologiile totale —, un obiect pertinent pentru sociologia cunoaşterii. Astfel, exigenţele egalitariste sînt un dat permanent al societăţilor democratice, în ceea ce le priveşte, se poate vorbi despre ideologie, căci pentru a satisface principii axiologice abordate ca valide în mod necondiţionat, acestea produc adesea efecte inverse celor căutate. Astfel, egalitarismul în materie de politică educaţională, ce s-a impus diferit în majoritatea societăţilor democratice, pare a nu fi dus deloc la creşterea egalităţii şcolare, în schimb, aceasta a dat naştere în numeroase ţări unei situaţii anomice, defavorabilă atît ansamblului părţilor implicate, cît şi colectivităţii.

Sociologia ideologiilor permite, chiar prin eşecul ei, punerea în evidenţă a unor principii de metodă a căror importanţă este esenţială. De fapt, sociologia cunoaşterii (în proiectul său de evidenţiere a „tendinţelor pe termen lung" sau de găsire a cauzelor mutaţiilor în reprezentările colective) se vede ameninţată în permanenţă de trei tipuri de hiperbole.

Fragilitatea sa provine mai întîi din tendinţa pe care o are de a acorda o importanţă excesivă factorilor pe care îi califică fără reţinere drept „structurali" şi de a presupune că aceşti factori trebuie să antreneze peste tot aceleaşi efecte.

Astfel, diviziunea muncii, modernizarea societăţilor, dezvoltarea şi influenţa crescînda a gindirii ştiinţifice au fost mult timp considerate ca factori suficient de puternici pentru a da naştere unei erodări a credinţelor religioase. Astăzi, se observă mai bine dificultatea ce există în discernerea acestor factori „structurali" şi se conştientizează faptul că pretinsa corelaţie dintre modernizare şi „desacralizare" era înşelătoare: într-adevăr, a existat un interes exclusiv pentru cazurile în care era confirmată. Weber

notase deja ca desacralizarea respectivă apărea ca mult mai clară în Franţa sau în Germania, decît în Statele Unite: el este frapat de faptul că societatea americană de la începutul secolului, oricît de individualistă şi materialistă ar fi, este totodată şi foarte religioasă. Deci laicizarea franceza sau germana este nu numai produsul unor mari evoluţii structurale anonime, ci si o combinaţie de factori specifici acestor ţări.

Pentru a da exemple mai actuale, cazurile Poloniei sau Coreii de Sud arata limitele „structuralismului" excesiv, ce a afectat mult prea des sociologia cunoaşterii, m cazul Coreii de Sud, se observă o dezvoltare surprinzător de rapidă a influenţei protestantismului şi în special a bisericii pres-biteriene. Se pare că acest succes se datorează mai ales faptului ca această religie constituie o forţă sociala capabilă să dea glas unor cerinţe sociale urgente, create de explozia economică din ultimele decenii, şi ca ea promite rezolvarea dificultăţilor create de modernizarea galopantă. In cazul Poloniei, cerinţa principală, căreia catolicismul tradiţional i-a dat glas, era aceea a lichidării comunismului, a reîntoarcerii la libertate şi a ieşirii din marasmul economic.

în cazul societăţilor occidentale, D. Bell (1976) a susţinut, pe bună dreptate, ca modernitatea se caracterizează mai ales nu printr-o „raţionalizare" a societăţii, ci din contră, printr-o stare de „contradicţie culturală": în timp ce valorile „raţionalizării" domină sectorul economic al societăţilor occidentale modeme, toate celelalte sectoare ar fi dominate mai ales de valori „iraţionale".

O altă sursa a hiperbolelor sociologiei cunoaşterii consta în tendinţa acesteia de a cultiva ceea ce putem numi un determinism unicauzal: ea apare adesea ca fiind convinsă, deşi în mod greşit, de existenţa, în general, a unei cauze unice sau dominante ce permite explicarea fenomenelor de cunoaştere. Este cazul tradiţiei marxiste, ce tinde să considere că relaţiile de producţie sau structura claselor explică fenomenele mentale. Această viziune este foarte răspîndită şi astăzi. Astfel, putem evoca teoriile care consideră valorile estetice drept efect al fenomenelor de „luptă de clasa" şi care vor, în mod iluzoriu, să se perceapă drept „frumos" tot ceea ce permite „clasei dominante" să se recunoască ca atare.

In această privinţă, ca şi în altele, trebuie remarcat că Marx însuşi „nu era marxist": el a indicat clar că, dacă anumite produse mentale au o origine socială, acestea se pot dezvolta în mod autonom. Regulile unui joc intelectual odată definite, desfăşurarea jocului se sustrage competenţei sociologului. Afirmînd această independenţă a produselor mentale faţă de determin i smel e sociale, Marx se referea mai ales la drept şi la ştiinţă. Dar Ia acestea poate fi adăugată şi arta. După cum afirmă Simmel, necunoscătorul se identifică adesea prin snobism: el îl apreciază pe un anumit compozitor sau scriitor pentru că „este la modă". Dar, adaugă Simmel (l 900), nu acelaşi lucru se întîmplă în cazul cunoscătorului: judecăţile sale esteţi-

ce au o bază nu sociala, ci obiectivă. Se poate merge chiar mai departe: daca „snobii" şi alţi „demi-mondeni", care populează „lumea artei" în momentul în care apare o opera, au capacitatea de a-i determina valoarea pe termen scurt, cunoscătorul este acela care tinde sa i-o fixeze pe termen lung[9].

In alte privinţe, Marx a alunecat, bineînţeles, în structuralism şi în explicări unicauzale: cea mai buna respingere a prea celebrei teorii a infrastructuri i-suprastructuri i constă în chiar istoria marxismului, deoarece acesta s-a statornicit în societăţi pe care teoria i le interzicea, şi, reciproc, nu s-a implantat în societăţile unde teoria îl aştepta sa apară.

Hiperbola unicauzală nu este doar caracteristica moştenitorilor marxismului. Succesul *Eticii protestante* (1920-1921) a lui Weber are mai multe cauze, dar poate mai ales dimensiunea sa „antimarxista": atitudinea binevoitoare faţa de capitalism în ţările de tradiţie calvinistă este explicată de Weber prin faptul că exista „afinităţi elective" între dogma calvinistă şi „spiritul capitalismului'". Această teza a fost îndelung discutată. Din majoritatea discuţiilor s-a tras concluzia ca „corelaţiile" ce se pot observa între capitalism şi calvinism (succes economic al tarilor, regiunilor sau minorităţilor de tradiţie calvinistă, suprareprezentarea calviniştilor în elitele economice etc.) nu puteau fi reduse Ia o cauza unică. Afinităţile elective dintre etica puritană şi spiritul capitalismului reprezintă, în cel mai bun caz, una din cauzele acestor corelaţii.

Aşa cum neomarxiştii exagerează defectele lui Marx, la fel unii sociologi moderni caricaturizează unicauzalismul de care face dovadă Weber în *Etica protestantă,* cînd aceştia vor, de exemplu, ca toate fenomenele mentale ale societăţilor să fie explicate pornind de la „mituri fondatoare", „structuri ale imaginarului" sau „ideologii" caracteristice[10].

A treia hiperbolă la care este expusă sociologia cunoaşterii este hiperbola „holistă". Ea constă în reificarea etichetelor comode ce ne permit sa scriem istoria şi sociologia şi să tratăm, de exemplu, „modernitatea" şi „postmodernitatea[4]' ca nişte lucruri a căror existenţă ar fi asigurată şi ale căror proprietăţi ar fi uşor de determinat.

Analizele micro-macro

Sociologia cunoaşterii este eficientă mai ales cînd nu se mai Iasă influenţată de filozofia istoriei si are ambiţii mai limitate. Mannheim nu

9. Becker (1982) apără un sociologism în mod cert mai puţin frust decit acela al neo-marxiştilor: pentru el, judecăţile estetice asupra operelor prezente şi trecute sînt constant redefiflîe de „luniea ariei". Cum poate fi atunci explicată existenţa şi chiar noţiunea de „clasici" sau ireversibilităţi le pe care le produc? Teoria lui Becker prezintă în domeniul esteticii aceleaşi dificultăţi ca aceea a lui Kuhn în domeniul cognitivului: ea nu permite să se explice ca nu se mai poate scrie la fel muzică după Beethoven sau fizică după Newton. 10 Dumont(1983)

este, fără îndoială, de anvergura lui Marx, dar el ramîne un autor important prin programul pe care îl propune sociologiei cunoaşterii: sa răspundă la întrebări circumscrise cu ajutorul unor modele ce combina dimensiunea microscopica cu dimensiunea microscopică şi nu să determine eventualele cicluri sau linii de forţa ale evoluţiei mentale a umanităţii. De fapt, Mannheim (1929) preia şi precizează programul sociologiei cunoaşterii implicit conţinut în opera Iui Weber.

Ca să revenim la o analiza la care am făcut deja aluzie, el se întreabă de ce iuncherii, reprezentîndu-şi întreprinderea în mod patriarhal, au impresia ca nu au nimic în comun cu industriaşii, de care totuşi nu se diferenţiază deloc, întrebarea este circumscrisă şi totuşi fundamentală, pentru ca ea pune, printr-un exemplu particular, problema „falsei conştiinţe".

în ciuda caracterului său sumar, schiţa de analiza propusă de Mannheim prezintă un mare interes metodologic. El ne sugerează că nu este deloc nevoie să presupunem că spiritul iuncherului este întunecat de forţe mentale misterioase ce ar gîndi în locul său şi i-ar inversa imaginile lumii în mintea sa, aşa cum sînt inversate imaginile în camera neagra a aparatului de fotografiat. Neomarxiştii au luat în serios această imagine din *Ideologia germană* (Marx, Engels, 1845-1846) şi folosesc în mod curent acest gen de ipoteze. Nu este cazul lui Mannheim. Ca bun discipol al lui Weber, el admite că, pentru a explica o credinţă, oricît de stranie ar părea, trebuie ca aceasta sa fie considerata drept comprehensibilă, sa se găsească sensul pe care i-1 conferă actorul social sau, în termeni mai precişi — căci conceptul de *sens* este deosebit de polisemantic — sa regăsească *motivele* pentru care actorul crede în ceea ce crede.

In simplitatea sa, răspunsul propus de Mannheim este remarcabil: el sugerează, în buna tradiţie neokantiană, că realul nu este lizibil decît prin intermediul cadrelor de gîndire. Pentru ca realitatea să fie gîndită altfel, nu este deci suficient ca ea sa se fi schimbat, trebuie ca şi instrumentele conceptuale ce permit exprimarea acestei schimbări să fi fost propuse şi sa se fi impus. Atîta timp cît expresia „capitalism agrar" nu fusese utilizată, cît teoriile ce permit conceperea lumii industriei şi a agriculturii ca funcţio-nînd după moduri identice nu fuseseră elaborate, proprietarul de pămînt are tendinţa de a nu renunţa la concepţia clasica, conform căreia oraşul şi satul, industria şi agricultura reprezintă lumi diferite, una cu faţa spre viitor, cealaltă spre trecut.

Acest exemplu are avantajul de a ilustra faptul ca sociologia cunoaşte-ni poate — ca orice disciplina ştiinţifică — sa fie mai eficientă cînd adoptă explicarea fenomenelor circumscrise. Pe de altă parte, el ilustrează miportanţa pe care o are pentru această disciplină, Ia fel ca şi pentru celelalte părţi ale sociologiei, explicarea fenomenelor colective pornind de la cauzele lor individuale, *i.e.* tratarea fenomenelor colective ca efecte de

agregare; în sfîrşit, el ilustrează un aspect esenţial al metodei: departe de a presupune că „falsa conştiinţa" a iuncherilor exprimă existenţa unor forte psihice misterioase, Mannheim evidenţiază *motivele* acestei false conştiinţe.

Este important de observat ca toate analizele lui Mannheim ilustrează aceste principii de metodă implicite. Pentru a reveni la una din teoriile sale clasice (care reia o tema favorită a sociologiei germane, regăsită, de exemplu, la Tonnies), el explică dispariţia credinţei în caracterul imoral al împrumutului cu dobînda prin complexifîcarea schimburilor economice care fac indispensabilă încasarea dobînzilor. Atîta timp cît schimburile se operează, ca în societăţile tradiţionale, între persoane între care se stabilesc anumit^ legături, împrumutul acordat astăzi de A lui B se poate solda mîi-ne cu un împrumut sau o prestaţie acordată de B lui A. Dar această soluţie la problema echilibrării schimbului presupune ca schimburile să fie personale. De îndată ce sînt impersonale, ea devine inpracticabila: angajamentul celui ce primeşte împrumutul de a remunera serviciul prestat pentru el de cel ce îl împrumută este astfel singurul mod de echilibrare a schimbului[11], într-o societate modernă, actorul social are deci *motive întemeiate* de a considera bun împrumutul cu dobînda, în timp ce actorul social din societăţile tradiţionale are motive să îl considere, dimpotrivă, râu şi imoral. Bineînţeles, aceste motive pot să nu apară imediat şi trebuie sa ne reamintim că percepţia schimbării presupune categorii adecvate ce permit conceperea ei. De aceea Biserica — multa vreme o sursă esenţială a conceptualizării lumii — a putut rezista mult acestei inversări a valorilor şi a continuat sa condamne împrumutul cu dobînda. După Mannheim, această rezistenţă trebuie, bineînţeles, şi ea analizată, ca avînd motivele ei.

Aceste exemple scot în evidenţă un alt aspect. Şi anume ca sociologia cunoaşterii este eficientă mai ales cînd îşi propune explicarea fenomenelor mentale enigmatice: de ce împrumutul cu dobînda este perceput de unii ca moral, de alţii ca imoral? De ce iuncherul percepe într-o manieră deformată realitatea socială în care trăieşte? Pe scurt, obiectivul esenţial, dacă nu unic, al sociologiei cunoaşterii este — după cum au observat bine sociologii clasici — explicarea credinţelor bizare, prin postularea unor mecanisme psihologice ştiinţific acceptabile.

Acest program este punctul de plecare pentru un Weber cînd explică, de pildă, succesul cultului lui Mithra Ia funcţionarii romani sau cel al francmasoneriei la funcţionarii prusaci; un Pareto cînd se întreabă asupra motivelor puterii de convingere a sofismelor; un Marx cînd analizează influenţa mercantilismului; un Simmel cînd explică de ce înţelegerea şi acceptarea mecanismelor economiei de piaţa sînt atît de dificile într-o lume impregnată de gîndire substanţialista; un Durkheim sau un Weber în

11. **în această privinţă c f.** şi capitolul **„Acţiunea", p. 24.**

schitele de teorie a magiei pe care le-au propus. Toate aceste analize circumscrise reprezintă cunoştinţe ştiinţifice incontestabile.

Ele sînt, pe drept cuvînt, mult mai importante decît speculaţiile aceloraşi autori asupra „marilor probleme ale societăţii", cum am spune astăzi. Căci, exceptînd vocabularul, contribuţiile lui Weber asupra „desacraliză-rii" şi „raţionalizării lumii" sau ale lui Durkheim asupra „anomiei" se regăsesc în aceeaşi epocă în multe alte lucrări[12].

Ar fi interesant sa ilustram aceste aspecte ale metodologiei prin analizarea detaliată a unui exemplu. Intr-o singura privinţă aportul sociologiei cunoaşterii este greu de contestat, şi anume explicarea credinţelor magice. Dacă potrivit simţului comun aceste tipuri de credinţe sînt considerate, în mod normal, ca opace pentru spirit, sociologia cunoaşterii — mai ales prin Durkheim şi Weber — a reuşit să substituie o explicaţie clarificatoare unei enigme, aşa cum de altfel trebuie sa o facă orice teorie ştiinţifică eficientă.

în treacăt, putem nota că schiţa teoriei magiei din sociologia cunoaşterii prezentata de Durkheim în *Formele elementare ale vieţii religioase* (1912) nu este aspectul ce reţine în primul rînd atenţia comentatorilor. Aceştia preferă sa se oprească la ipotezele conform cărora noţiunile de forţă sau de cauza ar fi fost inspirate subiectului social de experienţa con-strîngerilor sociale. Este adevărat că însuşi Durkheim acorda o mare importanţă acestor ipoteze, deoarece el credea că astfel poate să înlăture misterul originii celebrelor *a priori* kantiene. In realitate, ele sînt, în cel mai faun caz; vagi supoziţii, în ceea ce priveşte ipoteza conform căreia categoria sacrului ar fi o proiecţie a caracterului constringător al vieţii în societate, caracterul sau fragil a fost subliniat de nenumărate ori. Mai interesante şi fecunde sînt ipotezele lui Durkheim privind originile şi semnificaţia simbolică a noţiunii de suflet (apropiate de cefe ale lui Simmel).

Putem sa ne întrebăm de ce analizele lui Durkheim asupra originii acestor categorii par de obicei să atragă mai mult atenţia decît remarcile sale privind magia, în contrast cu fragilitatea primelor, cele din urmă schiţează totuşi o teorie ştiinţifică de o soliditate exemplară. Poate ca acest lucru provine din faptul ca exegeţii tind, prin tradiţie şi prin înclinaţie, să adopte mai curînd o perspectivă doxografică decît metodologică sau epis-temologică: ei sînt interesaţi mai mult de ce a gîndit cu adevărat un autor, decît de ce a explicat cu adevărat acesta.

12. De aceea este dificil să fim de acord cu Lepenies (1985) cînd vrea să facă din sociologie o „a treia" cultură De fapt, sociologia se compune din contribuţii cu caracter *cognitiv* şi din contribuţii cu caracter *estetic* vizînd să provoace emoţie, mai curînd decît să sporească cunoaşterea. Analizele care constituie baza reputaţiei lui Durkheim sau Weber [a]parţln primului gen Un Le Bon, celui de al doilea. De aceea el a fost uitat după ce a cunoscut un succes considerabil, explicat printr-un anumit talent literar pus în slujba unor dezvoltări congruente cu moda timpului. Trebuie să vorbim de „a treia cultură" sau de "Confuzie de genuri"? Lepenies nu îşi pune această întrebare.

Exemplul teoriei magiei

Conform simţului comun, mulţi autori au interpretat credinţele magice drept iraţionale („nu există cu adevărat motive sa se creadă că A este cauza fui B, dar..."). Astfel, după Levy-Bruhl (1922), ele ar indica faptul că „primitivul" are o constituţie mentală diferită de a noastră. Această cauză ar explica, de pilda, faptul că magicianul confundă similarităţile verbale cu cele reale şi, în mod general, relaţiile dintre cuvinte cu relaţiile dintre lucruri. Celebra teorie a „mentalităţii primitive" ilustrează într-o manieră tipică interpretările iraţionale ale credinţelor magice: aceste credinţe sînt analizate ca efect al cauzelor pe care individul nu şi le poate explica în nici un fel.

Această teorie, ce a cunoscut un mare succes, a devenit foarte repede obiectul unor critici. Căci explicaţiile cauzale ale comportamentului dau cu uşurinţă impresia de a fi *ad-hoc*. Exista, fără îndoială, numeroase cazuri în care o explicaţie cauzală este legitimă: de exemplu, cîhd o anumită modificare a dispoziţiei este pusa în seama unei substanţe chimice. Dar în-tr-un astfel de caz, relaţia de cauzalitate poate fi demonstrata prin metodele obişnuite ale analizei cauzale. Situaţia nu este aceeaşi cîud este vorba despre o teorie, ca aceea a lui Levy-Bruhl. Aici, cauza explicativă este indusă într-o manieră circulară, pornind de la efectele pe care se presupune ca le explica.

Este interesant de observat ca cei pe care teoria cauzală a lui Levy-Bruhl (sau teoriile de acest tip) nu îi mulţumea, încercau adesea mai cu-rînd sa nege însăşi existenţa acestor credinţe, decît sa le dea o explicaţie „raţionala" (în sensul raţionalităţii subiective). Căci, dacă se admite definirea credinţelor magice drept credinţe în relaţii de cauzalitate false, este evident că nu poate fi vorba de explicarea lor prin motive obiective.

Teoria conform căreia credinţele magice ar fi un simplu miraj căruia i-ar cădea victima observatorul a fost apărată, de pildă, de filozoful Witt-genstein (1975), dar şi de numeroşi sociologi şi antropologi moderni. Argumentul lor comun este că pretinsele credinţe magice nu sînt, contrar aparenţelor, enunţuri despre real; ar trebui ca aici, conform opiniei lor, să se vadă mai degrabă expresia simbolică a unei dorinţe. Primitivul nu ar crede cu adevărat că un anume ritual are ca efect producerea ploii, de exemplu. El ar exprima prin acest ritual numai dorinţa sa ca ploaia să apară.

Acest tip de teorie are avantajul de a salva demnitatea „primitivului", pentru care teoria Iui Levy-Bruhl dovedeşte puţină consideraţie. Dar această teorie, deşi nu este circulara, este *totuşi ad-hoc*. După cum a arătat Horton (l 982), ea contrazice credinţele „primitivilor", ce par absolut convinşi de eficacitatea ritualurilor lor, deşi ei vad foarte clar că aceste ritua-luri sînt complementare unor operaţiuni tehnice fără de care — şi ei ştiu

foarte bine aceasta — nici o plantă nu ar creşte. Hoiton prezintă în plus un puternic argument indirect împotriva interpretării simbolice a magiei: în ciuda succesului său în multe regiuni ale Africii negre angiofone, creştinismul a reuşit arareori să extirpe credinţele locale; pentru ca, explica Horton, el are în ochii africanilor defectul de a nu le putea propune nici un echivalent al acelei truse de scule reprezentata de magie, care le este indispensabila în rezolvarea miilor de probleme cu care se confruntă în existenţa lor zilnica.

De fapt, teoria de departe cea mai acceptabilă este cea mai veche şi anume teoria raţională (în sens subiectiv), pe care o schiţează în termeni aproape echivalenţi Durkheim (1912) şi Weber (1922). în conformitate cu această teorie, trebuie să se recunoască mai întîi că „primitivul" şi occidentalul nu au acelaşi tip de cunoaştere. Primul nu a fost iniţiat în metodologia inferenţei cauzale şi nu are nici un motiv să cunoască principiile biologiei sau ale fizicii, precum occidentalul. Deoarece activităţile din viaţa sa cotidiană, dar şi producţia agricolă, pescuitul sau creşterea animalelor presupun tot felul de cunoştinţe practice, acestea sînt extrase în societăţile tradiţionale, nu numai din experienţă, ci şi din coipusul de cunoştinţe reprezentate de doctrinele religioase. Deci ipoteza lui Durkheim — ca şi a Iui Weber —- este că aceste doctrine joacă în societăţile tradiţionale rolul ştiinţei din societăţile noastre.

Legat de faptul ca credinţele magice nu sînt repuse în discuţie prin verdictul negativ al experienţei, Durkheim interpretează aceasta pornind de la o serie de argumente eficiente: critica unei relaţii cauzale nu este întotdeauna uşor de realizat; ea presupune nişte condiţii cvasiexperimentale, nu întotdeauna realizabile, în plus, dincolo de anumite limite, ea nu este posibilă decît prin mobilizarea unor instrumente statistice. In sfîrşit, o teorie contrazisă de fapte este rareori obiectul unei respingeri imediate. Daca se acceptă ilustrarea teoriei lui Durkheim cu un exemplu contemporan, acesta ne sugerează că credinţele magice ce uimesc atît de mult observatorul, nu sînt cu mult mai greu de înţeles decît convingerea, astăzi răspîndită, conform căreia poluarea industrială ar avea o influenţa asupra climei. Şi intr-un caz, ca şi în celălalt, demonstrarea — sau respingerea — relaţiei cauzale este în mod obiectiv dificilă. Nu există deci un motiv absolut pentru a o respinge.

Trebuie adăugat, de asemenea, că realitatea poate confirma credinţele false. Durkheim dezvoltă aici un argument de o remarcabilă subtilitate: [ri]tualurile destinate a provoca ploaia au loc în perioada în care recoltele au nevoie de ploaie şi, în consecinţă, în care exista mai multe şanse sa ploua. Astfel, credinţa într-o relaţie de cauzalitate falsă poate fi confirmată prin existenţa unor corelaţii care, deşi amăgitoare, sînt reale.

Durkheim sugerează deci că credinţele magice observate în societăţile tradiţionale nu sînt de o esenţă diferită de ale noastre. Principala diferenţă este ca dezvoltarea ştiinţei a făcut ca unele din aceste credinţe sa fie depăşite. Cînd constatăm ca cineva continuă să creadă în ceva ce pentru noi este, în mod firesc, o inepţie, avem tendinţa de a explica credinţele sale în mod iraţional. De fapt, sugerează Durkheim, aceste credinţe magice sînt nişte ipoteze pe care „primitivul" le construieşte bazîndu-se pe o cunoaştere considerată de el ca legitimă, în aceeaşi manieră în care noi aderam pornind de la cunoaşterea specifică noua, la tot felul de relaţii cauzale, dintre care unele sînt întemeiate, dar altele sînt la fel de fragile sau iluzorii ca acelea ale „primitivilor".

Teoria schiţată de Durkheim poate fi considerată ca un model. Ea rezolvă o enigma. Pe de alta parte, ea este alcătuită din enunţuri care, luate individual, sînt toate uşor de acceptat. Prin opoziţie, teoria lui Levy-BruhJ se bazează pe un concept-pivot greoi, tautologic şi *ad-hoc* (pe care Levy-Bruhl a sfîrşit prin a-1 abandona complet).

Este important de relevat acest aspect al metodei, căci exemplul dat nu este unicul. Aceste pseudoexplicaţii apar, dimpotrivă, ca o maladie cronică a sociologiei, în acest sens, sociologia mulţimilor a lui Le Bon constituie o altă ilustrare clasică: (lui Le Bon) „îi sînt necesare, scrie Stoetzel (1978), «automatismul» şi «contagiunea»". Tonul ironic al acestei observaţii subliniază pertinent că, daca aceste concepte pot avea un interes *descriptiv,* ele sînt complet lipsite de valoare *explicativă,* în aceeaşi maniera, după cum propune Weber, se poate utiliza conceptul de „carismă" în mod descriptiv. O propoziţie de genul „acest om politic are carismâ" regrupează comod, în mod stenografie, observaţii complexe: el electrizează mulţimile, îşi paralizează adversarii etc. Dar *a explica,* aşa cum se întîmplă uneori, influenţa omului politic prin carismâ sa, înseamnă a explica efectele opiului prin „virtutea sa soporifică". Bunăvoinţa cu care sînt primite aceste „explicaţii", astăzi ca şi pe vremea lui Moliere, provine, fără îndoiala, din faptul că simţul comun le foloseşte des şi este întotdeauna mulţumit ca i se confirma în termeni savanţi ceea ce simte şi exprimă în limbajul curent.

Durkheim nu recurge la asemenea mijloace facile. In teoria sa privind magia, nu se întîlnesc concepte obscure şi circulare. Ea este validă din punctul de vedere al criteriilor *interne* curente ce permit aprecierea unei teorii. De altfel, teoria este validă şi în funcţie de criteriile *externe.* Ea explică nu numai fenomenul însuşi al magiei., dar şi variaţiile sale în timp şi spaţiu, înarmaţi cu o astfel de teorie, înţelegem fără dificultate că practicile magice nu sînt în nici un caz uniform repartizate în societăţile „primitive". Se ştie că ele sînt puţin răspîndite în China clasică şi în Grecia primitivă. Acest lucru se datorează faptului ca doctrinele religioase în vigoa-

re în aceste societăţi insistă asupra regulilor ce guvernează cosmosul, la-sînd puţin loc forţelor capricioase pe care le exploatează gîhdirea magică. Jn acelaşi fel, pornind de la teoria durkheimiană, este uşor de înţeles de ce magia şi vrăjitoria sînt puţin răspîndite în Europa sfîrşitului de Ev Mediu: Europa era atunci dominată de gîndirea aristotelică, al cărei caracter pragmatic şi naturalist nu încurajează deloc explicarea lumii prin forţe magi-

ce'/

în aceeaşi manieră, teoria lui Durkheim permite să se înţeleagă că suflul de „iraţionalism", de magie şi de vrăjitorie ce apare în Europa secolului al XVI-lea, prelungindu-se pînâ la mijlocul secolului al XVIII-lea, este localizat în partea cea mai modernă şi cea mai dezvoltata a continentului, într-adevâr, el este mult mai intens în Italia de Nord şi în Germania de Sud., decît în Italia de Sud sau în Spania. Şi aceasta datorită faptului ca „umaniştii" secolului al XVI-lea încearcă sa îşi manifeste „modernitatea" printr-o ruptură de aristotelism, o doctrină asociată unui Ev Mediu depăşit. Atunci ei lansează voga neoplatonismului, o filozofie mult mai deschisă explicării lumii pe baza unor forţe misterioase. Astfel, cadrul teoretic durkheimian permite cu uşurinţa explicarea acestei combinaţii, surprinzătoare la prima vedere, de modernitate şi iraţionalism, ce caracterizează Renaşterea. El permite de asemenea sa se explice cu uşurinţă şi alte enigme asemănătoare, cum ar fi persistenţa credinţelor „iraţionale" la pionierii ştiinţelor modeme.

La modul general, prin teoria Iui Durkheim putem înţelege fără dificultate variaţiile în timp şi spaţiu ale magiei, înţelegem de asemenea de ce ştiinţa şi magia coabitează atît de bine şi astăzi. Astfel, toate tipurile de credinţe magice privind efectele poluării asupra cancerului sînt raspîndite chiar şi în mediile ştiinţifice. Ele se explică în mare măsură prin faptul că cercetările din acest domeniu ajung la concluzii deformate, deoarece ele sînt puternic inspirate din principiul sau *a priori~u* metafizic clasic, conform căruia natura este fundamental bună[14].

Această analiză a teoriei lui Durkheim privind magia merge în mod sigur dincolo de ceea ce afirmă acesta: ea formalizează şi completează schiţa de teorie a magiei propusă în *Formele elementare.* Dar problema cunoaşterii a ceea ce Durkheim „a gîndit cu adevărat" este deopotrivă insolubilă şi de un interes îndoielnic. In schimb, este esenţial să ne întrebam dacă Durkheim a deschis o cale promiţătoare şi, în caz afirmativ, să încercăm să mergem mai departe.

Pentru a avea măsura contrastului dintre teoriile lui Durkheim şi Levy-Bruhl, este suficient să ne întrebăm cum ai" putea explica cea de-a doua variaţiile foarte complexe ale credinţelor magice în timp şi spaţiu. Trebuie să

13. Thomas(1973).
H. Ames.şiGo]d(I990)

presupunem oare că „mentalitatea primitivă" cunoaşte mişcări de du-te-vino, că regresează la sfîrşîtul secolului al XV-lea european, pentru a reapărea în secolul al XVI-lea, că ea a atins Australia, dar a evitat Grecia sau China? Această experienţă mentală scoate la lumină un aspect important al metodei: teoriile stufoase se trădează adesea prin faptul ca suit incapabile să explice variaţiile spatio-te mp ora l e ale fenomenelor pe care pretind că le elucidează.

In plus, teoria Iui Durkheim permite — daca se acceptă formalizarea şi prelungirea ei — simplificarea problemei *big divide-ului.* De ce ştiinţa ia naştere într-o anumită epoca? Daca î] urmam pe Durkheim, înţelegem ca întrebarea este caducă sau cel puţin nu mai poate fi pusă în mod tranşant, deoarece ruptura dintre ştiinţa şi magie apare de fapt ca nefiind vreodată consumată, iar întrepătrunderea dintre credinţele „magice" şi credinţele obiectiv fundamentate a existat dintotdeauna.

In sfîrşit, teoria Iui Durkheim conţine o intuiţie conceptuală importantă, prin faptul ca introduce implicit noţiunea de „raţionalitate subiectivă", cum se va spune mai tîrziu. Mai general, propunînd o explicaţie „raţională" a credinţelor magice, ce contrastează cu explicaţiile iraţionale găunoase *â la Le\-y-Bruhl,* Durkheim pune implicit o întrebare crucială pentru întreaga sociologie a cunoaşterii: cum pot fi explicate credinţele în ideile n efun damen ţaţe ?

Este posibil sa întocmim o listă indicativă şi schematică a răspunsurilor ce au fost date la aceasta întrebare.

Teoriile credinţelor

Teoriile iraţionale

La această întrebare există în mod tradiţional un prim răspuns: cel al teoriei iraţionale *clasice.* Aceasta este rezumată admirabil de formula Iui La Rochefoucauld „Mintea este totdeauna amăgită de inima", în care numai cuvîntul „totdeauna" pare a fi în plus. *Grosso modo^* această teorie este reluată de un Pareto, cel puţin în textele sale teoretice, unde face din *sentimente* cauza dominantă a credinţelor. Totuşi, analizele sale speciale sînt mai puţin tranşante şi subliniază, din contră, ca raţionalizarea unui sentiment trebuie sa asculte de anumite principii pentru a fi convingătoare: unul din aspectele cele mai interesante ale *Tratatului de sociologie gene-raia* (1916) constă în efortul făcut de Pareto pentru a schiţa o gramatica a procedurilor argumentative prin care iau naştere credinţele.

Această „teorie clasică" îşi datorează influenţa mai întîi validităţii sale de necontestat: ea este adesea pertinentă. La factorii „iraţionali" expuşi anterior de moraliştii secolului al XVII-lea, trebuie adăugate „sentimentele" sociale, a căror importanţă a fost de asemenea bine remarcată de Pare-to, ca fiind, ceea ce numim în limbajul nostru modern, sentimentele de identificare şi de identitate. Astfel, mulţi oameni consideră o anume credinţă ca adevărată *pentru ca* ei se identifică cu un grup ce o consideră ca atare. Aceste grupuri pot fi mai mult sau mai puţin difuze: poate exista o identificare cu o anume Biserică, dar şi cu un grup vag conturat (cf., de pildă, expresiile „a fi de dreapta", „de stingă", „a avea o *sensibilitate* de dreapta, de stînga").

De asemenea, trebuie subliniat că aceste fenomene de identificare pot fi, fo anumite cazuri, interpretate în mod „raţional". Astfel, ele joaca un rol central în viaţa intelectuală, şi chiar ştiinţifică. Fără îndoială, spiritul critic reprezintă calitatea primordială ce se aşteaptă de la cărturar: în principiu, ea legitimează activitatea sa profesionala. Dar, în pofida lui Benda, acelaşi cărturar este puternic incitat să trădeze acest spirit critic sau cel puţin sa trădeze regula, datorită costurilor cognitive şi sociale ridicate Ia care îl expune exercitarea spiritului critic. Aşa se explică faptul că majoritatea oamenilor de ştiinţă consideră în mod natural paradigmele ştiinţifice dominante ca „normale" şi nu le repun în discuţie. Aceasta explică şi faptul ca cei mai mulţi artişti, istorici, sociologi sau economişti îşi impun să se conformeze regulilor stilului artistic, ale paradigmei istorice, sociologice sau economice dominante (cînd acestea există) şi faptul ca ei multiplică semnele identificării lor cu respectiva paradigmă.

La acestea trebuie adăugat ca, spre deosebire de costurile spiritului critic, acelea ale conformismului sînt foarte scăzute; care este riscul să fii de aceeaşi părere cu toată lumea? Chiar dacă această părere ar putea să apară *a posteriori* absurdă, împărtăşind-o nu exista riscul nici unei sancţiuni. De aceea nu trebuie să ne mirăm prea mult dacă observăm că numeroase idei care — odată moarte — par *evident* false sau inacceptabile, chiar absurde, atîta timp cît sînt vii primesc, în mod normal, girul multor erudiţi.

Această analiză permite şi înţelegerea unui aspect de nenumărate ori subliniat de aceia care — de la Tocqueville (1856) Ia Pareto (1916) şi apoi R- Aron (1955) — s-au preocupat de sociologia intelectualilor, şi anume

ca o paradigma este rar respinsă din cauza unor critici ce îi sînt adresate. *n ştiinţa, ca şi în viaţa intelectuala în general, o paradigmă cade în desuetudine din momentul în care tinde să fie înlocuită de o altă paradigmă susceptibilă să provoace un nou conformism. Departe de a provoca apariţia îndoielii, criticile adresate unei paradigme suscită, cînd nu sînt însoţite de enunţuri pozitive, mai curînd producerea de ipoteze auxiliare (dacă difi-

cultăţile sînt de ordin empiric) sau de comentarii răuvoitoare (daca dificultăţile sînt de ordin conceptual), tinzînd să prelungească existenţa paradig. mei dominante.

Teoriile utilitariste

Un alt tip de răspuns la întrebarea privind explicarea credinţelor este teoria *utilitarista.* Ea propune explicarea lor prin intermediul intereselor. Această teorie, ca şi celelalte, este importantă pur şi simplu pentru ca este deseori validă. Problema este şi aici ca ea sa nu fie aplicată acolo unde nu trebuie. Astfel, se poate pune întrebarea dacă tabuul ce interzice consumul de carne de porc în Orientul Mijlociu se datorează într-adevar faptului că o dată cu despăduririle, creşterea acestui animal a devenit neeconomică (pentru a-şi regla echilibrul termic, porcul se tăvăleşte în noroi, impunînd crescătorului costuri ridicate din punctul de vedere al timpului de lucru). Nu este deloc uşor să răspundem la această întrebare[is]. In cazul de faţă este vorba de o ipoteză interesanta şi care are meritul de a nu introduce concepte obscure şi de a fi compatibilă cu datele disponibile. Dar, ea nu poate fi transformata în certitudine.

Totuşi, o putem prefera unor teorii care sînt la fel de nedemonstrat şi care introduc concepte dificil acceptabile. De exemplu, ne putem întreba dacă teoria conform căreia acest tabu s-ar explica prin faptul că actorul social ai" fi stimulat de exigenţe inconştiente de coerenţă „logică" (ce nu are nici o legătura cu logica în sens curent), exigenţe a căror existentă nu poate fi demonstrată decît prin aceea a respectivului tabu — este altceva decît o ficţiune strălucită[16].

în orice caz, este sigur că teoria utilitarista nu poate aspira la universalitate, contrar afirmaţiilor imprudente ale lui-Marx în unele din textele sale teoretice. Este posibil ca credinţa colectivă în virtuţile democraţiei parlamentare să fie parţial, la origine, legată de interesele burgheziei[17]. Dar dacă democraţia s-a impus ca un regim de referinţă, aceasta este o consecinţă şi a virtuţilor intrinseci ale acestei forme de guvemămînt Exemplul este suficient pentru a sublinia importanţa acestor alegeri teoretice: o versiune pur utilitarista a democraţiei conduce la o relativizare dificil acceptabilă a valorilor pe care le exprimă.

Exemplul tabuurilor din Orientul Mijlociu legate de carnea de porc ilustrează o dificultate, bine pusa în evidenţă de Vierkandt (1908), a analizei credinţelor. Deseori, credinţele observate într-o societate la un moment

15. Fischler(1990). 16.Douglas(1966).
17.Ansart(1977).

T'

dat s-au instalat din motive pierdute **în** negura vremii şi ele s-au menţinut pentru ca existau motive (altele decît cele originare) de a le păstra şi/sau nu existau motive de a le abandona. Atunci cînd actorii sociali sînt chestionaţi în legătură cu motivele existenţei acestor credinţe, ei oferă, în mod normal, false explicaţii, neavînd acces la cele adevărate. Vierkandt citează în această privinţă cazul meselor funerare: neputînd să le explice., ei le „raţionalizează": ei declară, de pildă, şi eventual încearcă să se convingă de faptul că promisiunea unei mese este un mijloc comod de a atrage lumea Ia înmormîntare. Această explicaţie este probabil falsă. Dar motivele ce au dus la înfiinţarea acestei instituţii sînt iremediabil pierdute. Acţiunile *tradiţionale* (din nomenclatorul lui Weber) sînt adesea de acest tip: ele nu suit neapărat iraţionale, contrar celor sugerate de celebra tipologie a Iui Weber, ce pare a opune „tradiţia" şi „raţionalitatea"; adesea, ele sînt mai curînd efectul unor raţiuni pierdute.

Teoria disonanţei cognitive

O altă teorie importantă şi care comportă multiple variante este teoria pe care anglo-saxonii o intitulează teoria *strain*-*u*\\\\. Ea presupune că credinţele actorului social sînt rezultatul unui efort, mai mult sau mai puţin conştient din partea sa, de a-şi crea o reprezentare coerentă asupra lumii. In acest scop, el tinde să elimine observaţiile sau ideile care îi par incompatibile cu credinţele dominante în jurul cărora se articulează personalitatea sa sau luările sale de poziţie privind un anumit subiect[18]. Acest tip de teorie pare indispensabil pentru a înţelege, de pildă, că marxiştii convinşi nu au „văzut" crimele savîrsite în URSS în numele doctrinei Ia care ei subscriau. De asemenea, el contribuie la înţelegerea reacţiilor omului de ştiinţă sau ale magicianului, care observă incompatibilităţi între observaţiile şi ipotezele sale.

In sfîrşit, a patra teorie importantă, poate una din cele mai utile, este teoria *raţiona/itâfii subiective,* ilustrată, de pilda, de remarcile lui Durk-heim privind magia. Ea este importantă pentru că permite adesea ocolirea Aplicaţiilor iraţionale, furnizate în mod curent de sociologia spontană. Nefiind cea mai cunoscută, ea merită o prezentare specială.

Teoria raţionalităţii subiective

Aceasta este implicit ilustrată de numeroase analize sociologice clasi-[Ce]- Ea ocupă un Ioc important în teoria acţiunii şi a deciziei, la a cărei dez-

18. **Festinger** (1957), Rescher (1976),

voltare îşi aduc contribuţia economiştii, precum şi sociologii. Putem arăta şi faptul că rezultatele adesea foarte instructive ale psihologiei cognitive pot primi o interpretare satisfăcătoare pornind de Ia teoria raţionalităţii subiective[19].

De la început, trebuie eliminată o dublă obiecţie deseori adusă acestei noţiuni. Raţionalitatea *obiectivă este* uşor de definit, cel puţin în principiu, într-adevâr, un comportament sau o credinţa pot *fi* numite raţionale, în sensul obiectiv al termenului, din momentul în care apar ca adecvate la real. Noţiunea de raţionalitate *subiectivă* implică, dimpotrivă, o inadecva-re a credinţei sau a comportamentului în raport cu realul. Problema este de a şti modul în care o credinţă sau un comportament de acest tip pot fi totuşi considerate ca *raţionale.* O alta obiecţie curent adusă acestei noţiuni este faptul că da o extensie prea largă conceptului de raţionalitate.

Celei de-a doua obiecţii i se poate aduce ca argument faptul ca noţiunea de raţionalitate subiectivă lasă comportamentelor şi credinţelor iraţionale locul ce le revine. In cazul primei obiecţii, i se poate aduce următorul argument: chiar daca este imposibilă enunţarea criteriilor ce permit stabilirea unui caz de raţionalitate subiectiva, putem totuşi hotărî în acest sens, pornind de la un test lingvistic, pe baza rezultatelor căruia este teoretic posibil un acord universal[20]. Teoria lui Durkheim privind magia ţine de raţionalitatea subiectivă pentru că ea este introdusă în mod normal printr-un enunţ de tipul: „actorii sociali *au motive întemeiate* sa creadă, în anumite cazuri, în relaţii de cauzalitate false, *deoarece...",* în schimb, teoria lui Levy-Bruhl este iraţională, pentru ca ea începe în mod normal cu o formula de tipul: „Actorii *nu au motive* să creadă în relaţii de cauzalitate false, *dar...* (ei sînt supuşi unor reguli „logice" speciale care îi conving de aceasta)". Vom nota, fără să insistăm, că noţiunea de raţionalitate subiectivă nu este singura ce nu poate fi definită: conceptele de *adevăr* (după cum a observat Kant) sau de *cauză,,* de pildă, sînt în aceeaşi situaţie. Cu toate acestea, ele constituie ingrediente indispensabile ale discursului ştiinţific, fie că este vorba de ştiinţe ale naturii sau de ştiinţe umane.

Ingredientele raţionalităţii subiective

Actorul social este în mod normal confruntat cu probleme şi situaţii de decizie, a căror complexitate depăşeşte capacităţile înţelegerii sale. El 'e face faţa folosind strategii cognitive ce explică în mare măsură credinţei[6] în ideile îndoielnice, fragile sau false. Vom insista asupra a trei categorii de strategii cognitive.

19. Boudon(1990).
20. După **cura** este postulat chiar **de** noţiunea de **„comprehensiune".**

Subterfugiul

După cum a arătat Downs (1957), un act elementar pentru alegătorul de rînd precum acela constînd în a vota candidatul sau programul ales, nu poate fi ghidat de raţionalitatea obiectivă. Aceasta ar presupune ca alegătorul să poată determina dinainte consecinţele aplicării în timp a programului A sau a programului B. Lucru imposibil, mai întîi pentru că el nu ştie dacă programul care va avea cîştig de cauza va fi efectiv aplicat. Apoi, pentru că el nu poate anticipa toate consecinţele acestuia şi pentru că nu este neapărat edificat în privinţa propriilor preferinţe. In sfîrşit, pentru ca el poate prefera anumite consecinţe ale programului A in defavoarea acelora ale programului B, în timp ce reciproca este posibil să fie adevărata, acesta din urmă putînd fî preferat, dar pentru alte consecinţe. Downs trage concluzia acestei discuţii printr-o teoremă: deoarece, în general, este imposibil ca un alegător sa decidă care program este obiectiv preferabil pentru el, această situaţie îl va incita la subterfugii. Precum un consumator incapabil să judece soliditatea sau calitatea unui produs, se încrede în imaginea sa de marcă, tot aşa alegatorul va hotărî asupra *principiilor* ce inspira programele politice şi va opta pentru acela ce afişează valorile care îi par cele mai apropiate de ale sale.

Această manieră de a acţiona 1-a scandalizat pe Hume (1750-1753), care nu accepta ca un partid politic poate să se bazeze pe *principii.* Căci Hume avea implicit o viziune îngustă despre ceea ce noi numim raţionalitate: pentru el, o politică nu poate fi judecată decît după consecinţele sale. A o judeca după principii înseamnă a aşeza lumea pe dos. Această inversare devine totuşi uşor *de înţeles* din momentul în care se observă că alegatorul încearcă să pornească pe o cale ocolită, neputînd alege drumul drept. In simplitatea sa, această analiză are consecinţe majore. Ea arată ca ideologia (în sensul Iui Downs) este un ingredient natural al raţionalităţii politice.

Exemplele de acelaşi gen pot fi multiplicate la nesfîrşit. Nimeni nu este obligat sa subscrie la teoria marxistă a exploatării şi plusvalorii, în legătură cu care au apărut îndoieli serioase. Dar se poate arăta că Marx a propus o teorie raţională (în sens subiectiv) a atitudinii muncitorilor în faţa exploatării: muncitorul acceptă să se lase exploatat pentru ca el nu poate cunoaşte adevărata valoare a muncii sale (ceea ce ar presupune o cunoaştere a calculului economic, pe care el nu o poate deţine) şi atunci cînd ana-'izeazâ daca munca Iui este plătită la adevărata sa valoare el are tendinţa să se refere la cazul, uşor accesibil lui, al meşteşugarului ce fabrică acelaşi t'P de produs. Deci muncitorul va tinde să accepte un salariu egal sau superior celui al meşteşugarului ce fabrică artizanal produsul la a cărui fabricare industrială contribuie el personal, în acest fel, el permite sistemului

capitalist *să.* încaseze cîştigul rezultat din diviziunea muncii. Astfel, după Marx, proletarul are *motive întemeiate* pentru a se lăsa exploatat.

Teoreticienii deciziei ştiu foarte bine că, în cazurile de decizie complexă, actorii sociali au tendinţa de a utiliza modele şi contramodele ce se pot dovedi utile, dar şi dăunătoare. May (l 973) a arătat că politicienii sînt cel mai adesea obsedaţi de ideea evitării erorilor trecutului, fapt ce îi poate conduce Ia noi erori, ce vor servi la rîndul lor de contramodele. Astfel, multe decizii pline de consecinţe luate de Roosevelt după cel de-al doilea război mondial se explică prin voinţa sa de a nu reedita erorile comise de Wilson Ia sfîrşitul primei conflagraţii.

Strategia subterfugiu Iu i explica parţial şi fenomenul social al autorităţii şi conformismului: cînd nu există nici timp, nici competenţe pentru a decide asupra unui aspect, apare tendinţa de a face apel la opinia „experţilor". Această strategie are o valoare de minimalizare evidentă a riscurilor şi costurilor. Apelul la autoritate reprezintă, de fapt, una din resursele cele mai importante ale raţionalităţii subiective. După cum s-a arătat, această strategie explica şi conformismul intelectualilor şi savanţilor (cf. fenomenul „ştiinţei normale" descris de Kuhn [1962]).

Mobilizarea principiilor,, naturale "

Această strategie cognitivă reprezintă o a doua categorie esenţială a raţionalităţii cognitive. Principii, teorii, proceduri, demersuri mentale respectabile sînt adesea folosite de actorul social pentru a-si face o opinie asupra unui anumit subiect. Or, aceste instrumente pot şi ele să conducă la credinţe îndoielnice.

Unul din aceste principii, poate cel mai simplu, constă ca, la punerea întrebării dacă „x este *y",* sa se verifice prin experienţă daca *x* este în-tr-adevăr^. Acest principiu este folosit în numeroase împrejurări, iar valabilitatea apare cu uşurinţa ca fiind de Ia sine înţeleasă. De Gre (1941)[21], primul sociolog american al cunoaşterii, a ilustrat acest aspect într-o manieră didactică. EI îşi imaginează că patru persoane stau în jurul unei piramide ale cărei feţe sînt de culori diferite şi ca fiecare din ele nu poate vedea decît latura aflată în faţa sa. Dacă subiecţii sînt întrebaţi care este culoarea piramidei, ei au tendinţa de a spune ca culoarea din faţa ochilor lor. Răspunsul este evident ghidat după principiul „pentru a determina dacă «*x* este *y*»*,* să se observe dacă „Y este *y".* Un asemenea principiu este nu numai general valabil, el are chiar si o importanţa vitală.

Analiza lui de Gre este uşor de aprofundat. O interpretare alternativă a acestei pseudoexperienţe ar consta în afirmaţia ca, în caz de îndoială, subiectul social ar utiliza implicit ipoteza plauzibila conform căreia, cerîn-

21.Chazel(1987).

tJu-i-se culoarea piramidei cînd el nu vede decît una din feţe, piramida *trebuie* să aibă aceeaşi culoare peste tot. înaintînd cu încă un pas în acest proces ipotetic de inferenţă, putem presupune că subiectul ar porni de la principiul implicit că experimentatorul nu i-ar pune o întrebare pentru care el nu ar deţine mijloacele de a răspunde. *A priori*-\\\ final ce ghidează inferenţa ar fi aici de natură sociala, mai curînd decît cognitivă („experimentatorul nu ar fi *loial,* daca mi-arpune o întrebare la care eu nu am mijloacele de a răspunde"). Experienţa lui de Gre sugerează oricum că întrebările cele mai banale pot pune în joc proceduri complexe de inferenţă,

Se pot găsi aplicaţii mai subtile ale ideii importante pe care o vehiculează aceasta pseudoexperienţă. Iată una din acestea: conform unuia din aspectele cele mai acceptate aîe teoriei keynesiene, creşterea fiscalităţii are în mod normal efecte deflaţîoniste. într-adevar, facînd sa scadă puterea de cumpărare, ea provoacă o scădere a cererii de bunuri şi servicii şi, în final, o scădere a preţurilor. Or, atunci cînd conducători de întreprindere suit întrebaţi dacă o creştere a fiscalităţii are, după opinia lor, efecte inflaţioniste sau deflaţioniste, o imensă majoritate alege primul răspuns (chiar într-o perioadă în care keynesianismul este perceput ca o dogma irecuzabilă). De ce? Pur şi simplu pentru că ei răspund prin referire la situaţia lor imediată: o fiscalitate mai apăsătoare îngreunează cheltuielile întreprinderii, determinîndu-I pe conducătorul acesteia să încerce repercutarea creşterii asupra preţurilor sale de vînzare.

Sînt numeroase exemplele ce ilustrează acest „efect de poziţie"[22]. Astfel, multe persoane sînt convinse că maşinismul este generator de şomaj. Această convingere este şi ea bazată, în general, pe motive întemeiate. O experienţă mentală simplă arata într-adevăr că, Ia nivelul întreprinderii, înlocuirea muncii umane cu maşinile poate elimina locuri de muncă. De fapt, interesul propriu-zis al maşinilor este de a economisi munca umană. Acest efect local nu este în mod natural incompatibil cu eventuala existenţă a unui efect global cu sens opus. Cum noile maşini trebuie să fie concepute, produse, utilizate, întreţinute., perfecţionate, reînnoite şi cum ele duc la apariţia de maşini complementare, ele pot, global, să creeze mai multe locuri de muncă, decît desfiinţează.

Dar această influenţa pozitivă (eventuala) nu este vizibilă decît la un nivel global si abstract, acela al sistemului economic în ansamblul său, în timp ce efectul negativ poate fi perceput la nivel local şi el este uşor observabil printr-o experienţă mentala simpla. Ca şi în cazul precedent, persoana care crede că maşinismul este cauza şomajului nu este deloc victima "nej iluzii. Dimpotrivă; ea crede ceea ce vede. Credinţa falsa a cărei victima este subiectul cunoscător rezultă din încrederea pe care acesta o acordă Jn mod metaconştient principiului empirist atribuit, conform legendei,

22.Boudon(1986).

sfîntului Toma: pentru a şti dacă *x* este cauza Iui *y, sa* se observe dacă *x* este efectiv cauza lui *y.* Din aceste motive, ce ţin de raţionalitatea subiectivă, mulţi analişti consideră şomajul ca un rău necesar, ce rezultă mecanic din „progresul tehnic". Acest argument este frecvent dezvoltat de conservatorii de dreapta şi de stingă. El este eficient, deoarece corespunde unei credinţe „naturale". Este, fără îndoială, suficient să evocăm cazul Japoniei sau al Elveţiei pentru a observa ca o bună politică economică şi o politică de educaţie avizată pot duce Ia rate de şomaj extrem de scăzute, chiar în-tr-o lume cu automatizare *în* plină dezvoltare. Dar „evidenţa" conform căreia automatizarea „desfiinţează locul de muncă" este prea puternică pentru a fi eliminată cu uşurinţă de aceste observaţii.

Exemplul dat ar fi suficient pentru a demonstra singur că noţiunea de „raţionalitate subiectivă" este fundamentală în înţelegerea mecanismejor ideo logice.

Astfel, principiile metodologice sănătoase — sa se observe dacă* este *y* pentru a determina daca ,v este *y,* sa se afle daca *y* însoţeşte adesea pe *x* pentru a determina dacă *x* este cauza Iui *y* —, dacă conduc în general Ia idei juste pot, de asemenea şi nu rareori, sa fie cauza instalării unor credinţe false.

în aceeaşi manieră, idei respectabile pot duce la concluzii false. Mai multe studii asupra credinţelor în fenomenele supranaturale duc la un rezultat bizar. Dacă credinţa în existenţa lui Dumnezeu tinde, conform unora din aceste anchete, să fie cu atît mai puţin frecventa cu cît nivelul de instrucţie este mai ridicat, frecvenţa altor tipuri de credinţe creşte, dimpotrivă, o dată cu nivelul de instrucţie. Este cazul credinţei în acţiunea psihologică Ia distanţă sau în existenţa unor fiinţe extraterestre, în unul din aceste studii, 48%, 62% şi 73% din persoanele cu pregătire primară, secundară şi respectiv superioară se declară de pilda convinse de existenţa unor fiinţe extraterestre.[23]

Doua tipuri de interpretări pot fi date acestor rezultate. Primul — fără îndoială cel mai frecvent — constă în interpretarea acestor credinţe după modelul iraţional („subiecţii nu au nici un motiv să creadă ca..., dar...")-însă o analiză mai atentă ar arăta poate că aceste credinţe sînt efectul unor ipoteze ce se bazează pe motive întemeiate, într-adevar, cei familiarizaţi de învăţămîntul secundai' şi superior cu istoria ştiinţelor au învăţat ca ne-numărate concepte, entităţi sau mecanisme, ce au fost mult timp considerate drept contradictorii cu noţiunea însăşi de ştiinţă, au sfirşit prin a deveni elemente familiare ale corpusului cunoaşterii ştiinţifice. Noţiunea de acţiune fizică Ia distanţă este un bun exemplu în această privinţă: respinsă ca inacceptabila în anumite momente ale istoriei fizicii, ea este acceptată

23.Renard(I988).

în altele. Rezumtnd ironic acest caz putem spune: încrederea în virtutea îndoielii metodice poate sa conducă ocazional la un surplus de credulitate.

Este dificil sa aducem dovada validităţii acestei interpretări, căci sociologii, avînd în mod curent o viziune naturalistă asupra Iui *homo sociologi-ciis,* se preocupă arareori de *motivele* pe care subiecţii Ie pot avea pentru a crede în ceea ce cred şi preferă sa explice comportamentele şi credinţele pe baza a ceea ce s-ar fi numit în secolul al XVIII-lea „calităţi oculte".

Deseori, unele idei false sînt produse de încrederea pe care subiectul cunoscător o acordă în mod normal unor proceduri vitale, cum ar fi inducţia. Ştim, începînd cu Hume, că, deşi acestei proceduri îi lipseşte fundamentul logic, ea este indispensabilă atît cunoaşterii obişnuite, cit şi cunoaşterii ştiinţifice. Dar ea poate, de asemenea, să dea naştere unor credinţe false, după cum se poate observa în cazul acelor copii cărora li se cere să presupună două triunghiuri asemenea (dar de dimensiuni diferite, ABC fiind mai mare decît A'B'C') şi sa răspundă Ia cîteva întrebări: întrebare: „Latura AB este mai mare decît A'B'?"; Răspuns: „Da"; întrebare; „BC este mai mare decît B'C'?"; Răspuns: „Da"; întrebare; „AC este mai mare decît A'C'?"; Răspuns: „Da"; întrebare: „Perimetrul triunghiului ABC este mai mare decît al triunghiului A'B'C'?"; Răspuns: „Da"; întrebare: „Suprafaţa triunghiului ABC este mai mare decît aceea a triunghiului A'B'C'?"; Răspuns: „Da"; întrebare: „Suma unghiurilor triunghiului ABC este mai mare decît aceea a unghiurilor triunghiului A'B'C'?"; Răspuns: ,,Da..."[24], Această experienţă de *psihologie* poate contribui Ia explicarea multor fenomene ce ţin de *sociologia* credinţelor.

Proceduri formal impecabile, ca silogismul, ce conduc în majoritatea cazurilor Ia credinţe juste, pot fi şi cauze ale unor credinţe false. Nu mă gîndesc aici la utilizările sofistice ale unor proceduri deductive corecte. Aceste utilizări au fost recunoscute de mult timp şi un Pareto, care le acordă o mare atenţie, le dedică un capitol central al gramaticii „derivaţiilor". Astfel, el a demonstrat foarte bine că teoreticienii dreptului natural folosesc proceduri de argumentare formal impecabile, dar care sînt marcate de faptul că termenul „natură" tinde sa schimbe sensul de la un argument la altul: ele sună ca nişte silogisme, seamănă cu nişte silogisme, dar nu sînt silogisme.

Cazul considerat aici este de natura complet diferită. Sa luăm exemplul următoarei teorii deductive: în medie, originea socială a unui individ are o influenţă asupra nivelului său de instrucţie, care are o influenţă asupra statutului sau social. Din aceste enunţuri se trage uşor concluzia că, dacă intensitatea relaţiei dintre statutul de origine şi nivelul şcolar scade în timp, relaţia dintre statutul de origine şi statutul social al adultului trebuie, de asemenea, să slăbească. Deducţia este perfect corectă. Cuvintele au ace-

24,Balacheff(1987).

laşi sens de la un argument Ia altul. Nu ne aflăm deci în cazul clasic pe care îl analizează îndelung Pareto. O asemenea argumentare are deci toate şansele de a da naştere unei credinţe solide, deoarece ea va fi pur şi simplu bazată pe un raţionament... corect.

Dar aceasta teorie — ca orice teorie — conţine şi enunţuri implicite, în general, aceste armonice mentale nu sînt în nici un fel jenante. Dar, uneori, ele pot face ca acele concluzii pe care subiectul cunoscător le trage din argumentele sale sa fie mai fragile decît crede el. Aici, raţionamentul consideră în mod implicit ca de la sine înţeles faptul că prima relaţie (dintre origine sociala şi nivel şcolar) poate sa se schimbe fără ca cea de-a doua (dintre nivelul şcolar şi statutul social) să fie afectata. Acest *a priori* este tratat implicit, căci el este curent într-un asemenea tip de raţionament. Or, cum prima relaţie nu poate să scadă în intensitate *fără* ca nivelul şcolar general să crească, cea de-a doua nu poate râmîne constantă. Aici, o credinţă falsa este creata prin aplicarea unei proceduri general valabile Ia un caz în care ea nu este valabila[25].

Importanţa sociala a acestei credinţe nici nu merita relevată: ea reprezintă o sursa de inspiraţie constanta a multor „experţi" şi „decidenţi" în domeniul educaţiei din toate democraţiile occidentale.

Acest exemplu are şi avantajul de a arăta că raţionalitatea subiectiva poate da naştere unor credinţe false în contextul, nu numai al cunoaşterii obişnuite, ci şi al cunoaşterii ştiinţifice. Deşi controlate în mai mare măsura decît teoriile produse prin cunoaşterea obişnuită, teoriile ştiinţifice conţin si tot felul de enunţuri implicite care sînt, în majoritatea cazurilor, inocente şi fără consecinţe, dar care, în alte cazuri, pot contribui la instalarea unor idei false[26].

Exemplul pe care tocmai 1-am evocat ilustrează efectele de derapaj, pe care poate sa Ie producă un *apriori* folosit, în mod curent şi îndreptăţit, de către subiectul cunoscător în tot felul de împrejurări, şi anume faptul ca schimbările unor variabile nu afectează constantele, în aceeaşi manieră, credinţa conform căreia blocarea chiriilor este de natura să favorizeze locatarii presupune implicit că respectiva blocare nu afectează oferta de locuinţe. Ca şi în cazul precedent, raţionamentul „silogistic" este inadecvat, pentru ca el presupune fixitatea unor factori variabili.

Simplificarea

O strategie cognitivă de validitate generala şi importanţa cruciala este strategia de simplificare. Ea este remarcabil ilustrată de *La topographie legendaire des evangiles en Terre sainte {Topografia legendara a evan-*

25 Boudon(1973. 1986).

26 Acest **lucru** poate **fi adevărat şi pentru** ştiinţele naturii. Cf. Ames şi **Gold (l** 990).

gheliilor pe Pământul Sfînt) a Iui Maurice Halbwachs (1941), unde este studiata maniera în care, în funcţie de epoci şi origini, pelerinii situează locurile menţionate în Scriptură. Halbwachs arată că memoria colectivă se leagă cu atît mai uşor de un loc, cu cît el este mai reperabil şi mai accesibil. Astfel, comentează Stoetzel (1963), „locul în care Joan Botezătorul boteza, a fost mutat cu timpul de pe un mal al Iordanului pe celalalt, evifîndu-se astfel traversarea rîului". Memoria colectivă tinde, pe de altă parte, să adune într-un singur loc evenimente ce nu au legătura între ele, si, dimpotrivă, ea poate face fragmentări „fie cînd memoria colectivă aparţine mai multor grupuri, fie pentru a sublinia aspectele învăţăturii trase dintr-un eveniment. Astfel, Ia Ierusalim, tăgăduirea şi lamentaţiile Sfîntu-lui Petru sînt localizate diferit".

Mai general, simplificarea este o strategie perceptiva şi cognitiva indis-[pensabila în numeroase împrejurări. Dar ea este izvor de idei false. Se vor-1 beşte adesea de „gîndirea unui autor, scrie Pareto; acest lucru este uneori adevărat, dar cel mai adesea fals". Observaţia pune în evidenţă o idee generală importantă, pornind de Ia un caz special. Este adevărat că o simplificare naturală cere ca un autor să aibă *o* gîndire sau ca el sa aibă dreptate sau nu. Or, mulţi din marii autori şi-au schimbat opiniile şi s-au contrazis. Astfel, Durkheim este interacţionist în majoritatea analizelor sale, dar ho-list în textele doctrinare: influenţa exercitată asupra lui de Comte explica faptul că el a proclamat în textele doctrinare o concepţie pozitivistă îngustă asupra ştiinţei, pe care o recuză în practica sa. El respinge ca nelegitime explicaţiile psihologice în sociologie, dar oferă el însuşi asemenea explicaţii foarte convingătoare în cele mai bune analize ale sale. Aceste contradicţii sînt uşor de înţeles. Dar toate exegezele consacrate lui Durkheim pleacă de Ia principiul că gîndirea sa a fost unitară.

Prin acest exemplu, ce ar putea fî extins la numeroase cazuri şi modulat la infinit, doresc să sugerez că asemenea strategii cognitive naturale de simplificare nu sînt numai apanajul simţului comun. Ele intră şi în alcătuirea muncii ştiinţifice. Nu este cazul sa presupunem că exegeţii Iui Durkheim sînt naivi sau de rea-credinţa, ci numai ca ipoteza conform căreia gîndirea unui autor este unitară şi necontradictorie este „naturală": ea este de la sine înţeleasă. Ea este, într-un fel, un instrument indispensabil acelora care îşi propun să stabilească ceea ce X sau Y au gîndit *cu adevărat.*

Importanţa noţiunii de raţionalitate subiectiva

Noţiunea de raţionalitate subiectivă este fundamentală pentru ştiinţele sociale pentru că, aşa cum au sugerat, printre alţii Max Weber şi K. Pop-per (1967), strădania de a înlocui o explicaţie raţională (în sens „subiec-fiv") a unui comportament sau a unei credinţe cu explicaţia „iraţională", pe care simţul comun are toate şansele să i-o confere, este una din sarcini-

Ie primordiale ale ştiinţelor umaniste şi una din principalele lor surse de legitimitate.

Sursa acestei intuiţii a lui Weber şi Popper constă, neîndoielnic, în faptul că simţul comun tinde efectiv sa dea o interpretare *raţională a.* comportamentelor al căror sens îi pare evident, şi o interpretare *iraţională a* comportamentelor al căror sens îi scapă. In primul caz, ştiinţele umaniste nu au nimic de adus sociologiei sau psihologiei „obişnuite". In schimb, mai ales în cel de-al doilea caz, ele îşi pot demonstra eficacitatea, căci adesea este posibil şi de dorit ca — detaliind analiza — interpretările iraţionale ale simţului comun să fie transformate în explicaţii raţionale.

Aceasta nu înseamnă, din nou, că explicaţiile iraţionale ale comportamentelor şi credinţelor sînt întotdeauna ilegitime. Ar fi absurd să se pretindă acest lucru. Ci doar ca simţul comun (deoarece în această privinţa ştiinţele umaniste au destul de mari greutăţi să scape de influenţa sa) are adesea tendinţa *sa abuzeze* de explicaţii iraţionale. Dar pentru ca această substituire a explicaţiei iraţionale cu explicaţia raţională sa fie posibilă, trebuie data o definiţie a noţiunii de raţionalitate care să nu fie prea îngustă, în caz contrar, cînd se cere fundamentarea comportamentelor raţionale pe motive *obiectiv* întemeiate, sîntem, prin forţa împrejurărilor, obligaţi să tratăm drept iraţionale credinţe şi comportamente ce apar totuşi ca inspirate din raţiuni uşor inteligibile.

Noţiunea de raţionalitate subiectivă este deci o componentă crucială ce modifică complet explicaţia comportamentului şi a credinţelor: în loc sa pornim în căutarea unor cauze (care să nu fie *motive),* de îndată ce un comportament pare greu inteligibil, această noţiune ne incită să îi căutam motivele subiective.

Poate ca noţiunea de raţionalitate subiectivă este o bombă cu efect în-tîrziat, instalată în miezul ştiinţelor umaniste. Economistul nu mai poate, din momentul în care o ia în serios, să se mulţumească cu psihologia *a priori* cu care îl înzestrează pe *homo economicus.* In ceea ce îl priveşte, nici sociologul nu se mai poate mulţumi uşor^cu explicaţiile de tip iraţional ale comportamentului sau credinţelor.

Sociologia cunoaşterii si relativismul

Pornind de la ipoteza conform căreia „cunoaşterea" este tributară unor factori sociali, filozofia la care ajunge cel mai uşor „sociologia cunoaşterii"., în general, şi „sociologia ştiinţei", în particular, este relativismul.

Mannheim îşi luase precauţia de a separa teoriile şi enunţurile ce pot fi considerate în mod obiectiv sau indiscutabil adevărate — şi pe care le cah-

fică drept „universale" —, de enunţurile „relaţionale", acestea definind, după cum ne amintim, teritoriul sociologiei cunoaşterii.

Aceste precauţii nu mai sînt respectate deloc astăzi. Nu datorită neglijenţei, ci pentru ca in numele unei idei general acceptate se consideră că nu există teorii sau enunţuri considerate obiective sau indiscutabile. De fapt, istoria sociologiei contemporane a ştiinţelor poate fi descrisă ca istorie a unei mişcări a gîndirii care, la fiecare etapă, ajunge la un relativism din ce în ce mai... absolut.

Kuhn (1962) insista asupra faptului că alegerea între teoriile ştiinţifice se face, în general, în funcţie nu de criterii obiective, aşa cum doreşte epistemologia, ci de criterii variate, printre care criteriile estetice (eleganţa, sobrietatea, aspectul „strălucitor" al teoriei etc.) pot juca şi joaca adesea un rol determinant. Kuhn insista, pe de alta parte, asupra faptului că ştiinţa se dezvoltă în interiorul unor „paradigme" ce nu pot, după el, să fie obiectiv comparate unele cu altele.

Feyerabend (1975) merge şi mai departe în această privinţă: progresul de la o paradigmă la alta ar fi o simplă „iluzie epistemologica". Această iluzie ar avea drept cauză faptul că, din clipa în care o noua paradigmă se impune, se stăruie asupra problemelor pe care ea le poate rezolva, uitîn-du-se altele, cărora vechea paradigmă le-a găsit soluţii şi pe care cea noua ar fi incapabilă să Ie abordeze. Este imposibil de demonstrat superioritatea fizicii modeme asupra fizicii aristotelice, ne spune Feyerabend. Căci bilanţul nu este hotărîtor în momentul contabilizării problemelor pe care prima pretindea că le rezolvă şi care au dispărut, pur şi simplu, din domeniul celei de-a doua. în ceea ce priveşte principiile constitutive ale celor două paradigme, nu există criterii absolute care să permită evaluarea lor. Acest lucru fiind adevărat pentru orice paradigmă, Feyerabend propune compararea paradigmelor ştiinţifice cu stilurile artistice sau „culturile". Este imposibil sa declarăm ca un stil artistic este superior altuia: fiecare constituie pur si simplu un sistem diferit. Acelaşi lucru este valabil în cazul culturilor.

Pentru Feyerabend, ca si pentru Kuhn, noţiunea de progres nu are deci sens decît în interiorul unei paradigme, dar ea nu poate fi aplicată comparaţiei dintre paradigme. Dacă se admite acest punct de vedere, adaugă K.uhn, se poate trage concluzia că noţiunea de progres nu este proprie Ştiinţei. Pictorii şi muzicienii au impresia întemeiata că în interiorul unui stil artistic poate exista progres. La fel, se poate vorbi despre progresele filozofiei aristotelice, dar nu despre progresele filozofiei ca atare.

Rezultă, de asemenea, că metoda antropologică este singura convena
bilă pentru abordarea ştiinţei, aşa cum o declara Feyerabend, Ideile stiinti-
f -, • • - ' C . '• ' '
«ce neavmd nici mai multa, nici mai puţină obiectivitate decît moravurile,
'ar comunităţile ştiinţifice fiind asimilabile unor triburi reunite printr-un

sistem de credinţe şi de valori comune, ele trebuie studiate prin metodele ce permit studierea triburilor. Unii discipoli ai Iui Feyerabend au luat aceste idei „ad litteram"[27].

în realitate, nici una din concluziile relativiste trase de Kuhn şi de Feyerabend din studiile lor monografice (referitoare la polemica dintre La-voisier şi Priestley asupra flogisticului, de pilda, sau referitoare la Galilei) nu este constrîngatoare. Este adevărat că, Ia vremea lor, Lavoisier şi Priestley aveau motive Ia fel de întemeiate şi în legătura cu care era greu sa te pronunţi, primul acceptînd, iar cel de-al doilea respingînd teoria flogisticului. Dar, din motive obiective, viitorul urma sa dea dreptate lui Lavoisier. Acelaşi lucru s-a petrecut cu numeroase anchete, fie judiciare, fie ştiinţifice. Concluzia lor poate fi incertă pentru o vreme. Atîta timp cît durează polemica, şi unele, şi celelalte au motive întemeiate sa apere teze incompatibile între ele şi sa prefere o anumită teorie, alteia, din motive care, prin definiţie, nu pot fi obiective. Dar progresul polemicii ajunge totuşi adesea, atît în domeniul ştiinţei, cît si al anchetei poliţiste sau judiciare, la concluzii definitive. Daca nu s-ar ajunge niciodată la o concluzie sigură, activităţile respective ar fi nişte misiuni imposibile şi absurde, si prin urmare ar dispărea fără nici o îndoială[28].

Dar relativismul lui Kuhn şi Feyerabend întîlneşte alte dificultăţi, la fel de majore ca şi cele evocate. Cu o falsă ingenuitate, şi unul, şi altul admit explicit că teoriile lor nu le permit sa explice de ce ştiinţa pare totuşi să aibă o capacitate de influenţa asupra realului mai mare decît magia. Daca nu este posibil să se demonstreze că fizica lui Galilei este superioară fizicii lui Aristotel, pare efectiv imposibil de înţeles de ce *fizica* aristotelică este considerată mai eficientă.

De fapt, concluziile Iui Kuhn si Feyerabend nu se bazează doar pe propriile lor observaţii. Ele derivă dintr-o combinaţie a acestor observaţii — cel mai adesea irecuzabile în sine— cu unele *n priori-uri.* Este adevărat că, daca se porneşte de Ia un ansamblu de polemici ştiinţifice sau judiciare înregistrate pe viu, motivele unora şi altora de a adera Ia o teorie nu numai ca nu vor apărea, dar ele nu pot apărea ca deplin obiective. La drept vorbind, este perfect inutil să se realizeze o anchetă de sociologie sau de „antropologie a ştiinţei" pentru a ne convinge de acest lucra. Noţiunea însăşi de polemică implică într-adevăr, faptul ca poziţiile protagoniştilor nu sînt determinate de motive pur obiective. Si reciproc, daca motivele unuia din protagonişti *ar* fi deplin obiective, nu s-ar mai pune problema polemicii-

27. Precum Latour şi Woolgar (1978). Isamberî (1985) subliniază tocmai că lucrării[6] cele mai moderniste de sociologie contemporană a ştiinţelor se înfflnesc. într-un alt limbaj-cu teoriile convenţional iste de Ia începutul secolului.

28 Failibilismul Iui Popper este şi el inacceptabil din momentul în care i se conferă o validitate universala. Nu i se poate demonstra universalitatea decît declarînd că ţin de stn"-ţă doar enunţurile care prin natura formei sînt neverificabilc. Of. Boudon (1990)

Astfel, aceasta este necesar subiectivă atîta timp cît ea durează. Dar din momentul în care motivele unuia din protagonişti devin de necontestat, polemica încetează. (Acest lucru nu se înrîmpla întotdeauna, *dar poate* sa se producă şi are adesea Ioc, după cum vom vedea.)

Relativismul Iui Kuhn şi Feyerabend este astfel produsul unei „iluzii metodologice": cu pretextul de a opune ştiinţa *ca atare* ştiinţei pretins idealiste a epistemologii or, ei reifica momentanul în dauna procesului şi iau proprietăţile instantaneului drept proprietăţi ale procesului. Faptul ca nu există adevăr atîta timp cît durează polemica, nu implică inexistenţa Iui totala. Avem aici o ilustrare evidentă a unui caz tipic binecunoscut, desemnat în mod obişnuit prin expresia *paradoxul de compoziţie.* Ea descrie acele situaţii în care un enunţ adevărat local este fals global sau reciproc (cf. exemplul mecanizării, care, local, desfiinţează locuri de muncă, iar, global, produce locuri de muncă). Lucrările Iui Kuhn şi Feyerabend oferă astfel un exemplu remarcabil de paradox de compoziţie de tip *diacronic* (ceea ce este adevărat acum poate fi fals în timp şi invers).

în aceeaşi manieră, „antropologii ştiinţei", pornind de Ia ipoteza ca singurul adevăr existent este acela al momentului, constată fără dificultate că savanţi serioşi pot avea într-o zi o părere despre un subiect şi o alta, a doua zi. Ceea ce are statutul de „fapt obiectiv" luni, poate căpăta statutul de „artefact" marţi. Aceşti autori trag de aici concluzia că noţiunea conform căreia ar exista o realitate *out there* (în afara) este o simplă iluzie: „faptele" suit ceea ce savanţii consideră drept fapte. Şi ei Ie consideră fapte pentru ca au încetat sa mai polemizeze în legătura cu ele. Dar, dacă pentru un motiv sau un altui, dosarul s-ar redeschide, aceleaşi „fapte" ar putea redeveni „artefacte". Pare sigur ca asemenea cazuri pot avea loc. Dar este absurd să pretindem că ele reprezintă regula. „Demonstraţia" antropologilor presupune, ca şi în cazul Iui Kuhn, prezenţa unui *a priori* deopotrivă implicit şi inocent, putînd fi considerat ca de Ia sine înţeles, şi totuşi încărcat de sens: singura realitate este aceea a momentului.

Aceste analize „antropologice'" oferă astfel un exemplu didactic de *misplaced concreteness* (concreteţe inoportuna)- Expresia atrage atenţia asupra unui caz tipic important pentru sociologia cunoaşterii: acela în care o atitudine hiperempirista faţă de real produce o viziune deformată a realului. Asemeni subiectului Iui de Gre, „antropologul" face abstracţie de tot ceea ce nu este vizibil aici şi acum; acelaşi lucru se întîmpla în cazul sensului pe termen mediu şi lung conferit de cercetători activităţilor lor sau al ireversibili taţii or din selectarea ideilor apărute în procesul de cercetare, dar care nu se pot dezvolta decît în timp.

Astfel, concluziile Iui Kuhn, Feyerabend şi ale discipolilor lor se confruntă cu obiecţii serioase. Dar teoriile lor ilustrează şi un punct capital al sociologiei cunoaşterii, deja relevat anterior, şi anume acela conform câni-

ia credinţele — aici credinţa în relativism — derivă adesea din argumentaţii perfect acceptabile, contaminate de *apriori-uri* de natură, nu ideologică, ci cognitivă. Aceste *apriori-uri* trădează, în alţi termeni, *mi prejudecăţi,* ci *ipoteze* normal introduse de subiectul cunoscător, pentru că ele îj par ca venind de la sine. (Bineînţeles, multe idei false provin şi din prejudecăţi sau argumente de tip sofistic; dar acest caz este atît de banal, încît ne mulţumim doar sa îl menţionăm.)

Altfel spus, este important să se vadă că aceste credinţe în idei îndoielnice, fragile sau false pot proveni nu numai din prejudecăţi de origine iraţionala, din deficiente grosolane ale inferenţei, ci şi din interferarea acestor ipoteze inocente ce caracterizează funcţionarea cea mai normală a gîn-dirii şi a argumentaţiei. In timp ce primele două cazuri tipice sînt clasice, importanţa celui de-al treilea nu este poate apreciata la justa sa valoare.

Acest lucru rezultă poate din faptul că derapajele argumentaţiei şi ale inferenţei continuă să fie considerate *anormale.* Totuşi, dacă se acceptă ideea clasica a Iui Kant, conform căreia nu există gîhdire fără *a priori,* dacă, pe de altă parte, se acorda acestor *a priori-uri* statutul — nu ca la Kaîît de date fixe şi universale — ci acela, mult mai uşor acceptabil, de ipoteze implicite, rezultă că derapajele gîndirii sînt tot atît de normale ca şi inferenţele corecte (ceea ce nu înseamnă, bineînţeles, că ele sînt la fel de frecvente). Această idee, care a fost întrevăzuta de Simmel (1892), permite înlăturarea a numeroase dificultăţi ce se opun explicării credinţelor şi, probabil, schiţarea unei teorii a credinţelor mai satisfăcătoare decît cele ce vor ca aceste derapaje sa fie întotdeauna de origine iraţională[29].

Intrucît consecinţele relativiste pe care sociologia contemporană a ştiinţelor le trage din lucrările sale sînt fructul unor *apriori-uri* ce nu au nimic imperativ, această disciplină este mai interesantă prin studiile sale de caz, decît prin teoriile sale, care sînt foarte fragile. Faptul ca aceste teorii sînt incapabile să explice superioritatea tehnica a ştiinţei asupra magiei reprezintă de altfel o dificultate atît de considerabilă, încît ar trebui să sfîrşeascâ prin a atrage atenţia şi a sfarîma cvasiconsensul stabilit de treizeci de ani în jurul relativismului kuhnian şi postkuhnian. Şi putem nota în trecere ca acest consens ilustrează în mod exemplar fenomenele de inerţie şi de conformism de care este vorba mai sus şi pe care Kuhn însuşi le-a descris deosebit de pertinent prin noţiunea de „ştiinţă normală".

Dar sociologia contemporana a ştiinţelor este importantă din alt punct de vedere: ea ilustrează tendinţa generală spre relativism, ce caracterizează întreaga sociologie a cunoaşterii.

Levy-Bruhl sugerase că exista tot atîtea logici cîte culturi. Este cel puţin învăţătura pe care o trage un Needham (1972) din opera sa. Dar Need-

29.Boudtm(1990).

ham nu este o excepţie şi mulţi sociologi ai cunoaşterii înclină spre relativismul cultural. Precum cei care, de exemplu, pornind de la ipoteza de bun simţ conform căreia instrumentele de gîndire suit, într-o oarecare măsură, dependente de caracteristicile fiecărei culturi, se întreabă în legătura cu influenţa acestor instrumente asupra rezultatelor activităţii gîndirii: această dependenţă culturală a instrumentelor gîndirii anihilează sau nu ideea universalităţii gîndirii?

Răspunsul pe care sociologii cunoaşterii îl dau Ia această întrebare este în general pozitiv. Cele mai remarcabile lucrări inspirate din problematica în discuţie sînt probabil acelea care au încercat să arate că limba are o influenţă decisivă asupra modurilor de gîndire.

Astfel, Benjamin Whorf (1956) a sugerat că dacă populaţia hopi are o metafizică diferită de a noastră, aceasta se datorează faptului că ea are o limbă diferită: verbele nu au timpuri; nu se regăseşte nici un echivalent al metaforelor noastre spaţiale. In limba hopi nu se poate spune „o perioadă de timp". Această limba dispune numai de relaţii temporale: „mai devreme" sau „mai tîrziu", dar nu şi de substantive de timp; nu există nimic care să exprime, de exemplu, „vara" sau „iama". Trebuie oaie să tragem concluzia ca populaţia hopi trăieşte în durata bergsoniana numai datorită faptului că limba nu îi permite să spaţializeze timpul?

în aceeaşi manieră, Marcel Granet (1953) a explicat ca în gîndirea chineză intuiţia analogică ţine locul deducţiei noastre silogistice, raţionamentul curent al chinezilor sprijinindu-se pe relaţia mai curînd de similaritate, decît de incluziune. Astfel, în chineză, conceptele abstracte sînt construite prin analogie cu unele cuvinte concrete: cuvîntul „mulţime" deriva, de pildă, din cuvîntul ce înseamnă „trei oameni".

Ca şi în cazul Iui Kuhn, este uşor de demonstrat că aceste concluzii relativiste ale unor Whorf sau Granet nu au nimic constiingâtor: ele se bazează pe combinaţia de observaţii juste şi *apriori-uri* neconstrîngătoare ce constau, în acest caz, din conceperea relaţiilor dintre limbă şi gîndire după modelul unei aplicaţii biunivoce.

Am putea dezvolta o analiză asemănătoare pe tema relativismului etic şi a relativismului estetic: canoanele frumosului şi binelui apărînd ca variabile în timp şi spaţiu, aceasta nu implica în sine că orice judecată de valoare estetică sau etica este, pentru a vorbi ca Bar-Hillel (1954), socialmente indexată, ca aparţine adică, în limbajul lui Mannheim, categoriei de „enunţuri relaţionale". O asemenea concluzie relativistă nu poate fi obţinută, lucru uşor demonstrabil, decît prin introducerea unor *a priori-uri* naturale şi comprehensibile, dar neconstrîngâtoare.

Din nefericire, nu este posibilă prezentarea acestei demonstraţii în spaţiul restrîns al acestui capitol.

Concluzii

Programul propus de sociologii cunoaşterii este esenţial, întrebarea ridicata este atît de importanta, încît cu greu ne poate iasă indiferenţi: cum se explică adeziunea subiectului social la „cunoştinţe" în sens larg, *i.e.* la „idei" a căror validitate intrinseca este incertă sau nedemonstrabiîă?

De ce, se întreabă Stark, există, în anumite epoci, dar nu si în altele, o reprezentare „organicistă" a societăţilor? De ce, în anumite conjuncturi, există o reprezentare „realista" a cunoaşterii, iar în altele o reprezentare „idealistă"? De ce? întreabă Tocqueville (1835), care se dovedeşte astfel a fi un pionier în domeniul sociologiei cunoaşterii, ca şi în alte domenii ale sociologiei, scepticismul apare ca o concepţie a cunoaşterii deosebit de populară în lumea modernă? Cum se explică, se întreabă Durkheim, credinţele magice, *i.e.* credinţele în reîaţii de cauzalitate nefundamentate? Cum se explică fenomenele de cristalizare a valorilor estetice: de ce „realismul" triumfa în anumite epoci şi nu în altele?

Tocqueville, Durkheim, Simmel, Scheîer, Mannheim şi ceilalţi sociologi *clasici* ai cunoaşterii schiţează si împărtăşesc o metodologie comună, în ciuda tuturor diferenţelor care îi separă, în ciuda faptului că ei abordează sociologia cunoaşterii pornind de la întrebări foarte variate, chiar eterocli-te: a explica adeziunea subiectului social la o „idee" obiectiv neftmdamen-tată înseamnă întotdeauna a arata, aşa cum toţi o sugerează, că această idee are-sens pentru el, cu alte cuvinte că are motive — de care nu este în mod necesar conştient şi care nu sînt întotdeauna obiective — de a o adopta.

Astfel, sugerează Durkheim, subiectul, chiar impregnat de gîndire ştiinţifică, va crede cu uşurinţă într-o relaţie de cauzalitate nefundamen-tata, daca aceasta are pentru el un interes existenţial si daca „perturbarea" produsă de fenomenele coîmeare face ca respingerea, precum şi demonstrarea respectivei relaţii să fie dificile. In acest caz el va adopta, în mod întemeiat, o credinţă magică, în aceeaşi manieră, cetăţeanul societăţilor „democratice", în sensul foarte particular pe care Tocqueville îl acordă acestui adjectiv, are tendinţa de a considera că toate opiniile individuale sînt respectabile. El va înclina deci sa acorde o valoare egala unor idei incompatibile uneîe cu altele şi, de aici, va ajunge la concluzia că adevărul şi obiectivitatea sînt iluzii. Scepticismul său se va baza prin urmare pe motive pe care Tocqueville însuşi nu le ia, bineînţeles, în nici un fel în considerare ca fundamentate obiectiv, dar pe care Ie prezintă tocmai drept comprehensibile. Intr-o conjunctură de expansiune a naţionalismeîor, ne spune Stark, vom avea cele mai bune motive pentru a ne simţi si mai mult atraşi de filozofii sociale si politice ce privi/egiază „întregul" (societatea), în

detrimentul „părţilor" (indivizii), în timp ce în situaţiile în care ansamblul social pare a trage „hăis şi cea" vom avea mult mai uşor — prin jocul a ceea ce mai sus numeam „efect de poziţie"— o reprezentare „mecanică".

Acest program *clasic* al sociologiei cunoaşterii, al cărui interes, a cărui bogăţie şi a cărui fecunditate sînt evidente din numeroasele sale succese — vreau sa spun de fapt ca a permis rezolvarea a numeroase enigme de tipul celor ce au fost evocate cu ajutorul unor teorii ştiinţifice solide — dă impresia că a stagnat în ultimii ani.

O cauză ar putea fi faptul că în dimensiunea sa *explicativă,* sociologia cunoaşterii s-a aplecat în principal asupra uneia din temele sale tradiţionale, aceea a sociologiei ştiinţei, precum şi faptul că sociologia ştiinţei însăşi şi-a propus, mai ales în ultimii douăzeci de ani, un obiectiv foarte special: consolidarea unei viziuni convenţional iste asupra ştiinţei.

Bibliografie

AMES B. N. VON. GOLD L, S. (1990), „Falsche Annahmen uber die Zusammenhănge zwischen dei Umweltverschnmtzungund der Eîttstehung von Krebs", *Ângewandte Chemie,* 102. 1233-1246.

ANSART P. (1977), *Ideologies, conflits et poitvoir.* Paris, PUF. *ARON R.* (1955), /, *'opium des intettectuels.* Paris, Gallimard. *1968.* BALACHEFFN. (1987), „Processus de preuve et situations de valîdation", *EducaţionalStudies in Mathetnatics, 18. 147-176.*

BAR-HILLEL Y. (1954), „Indexical expressions". *Mind,* 63, 250, 359-387. BARiVgs B. (1974). *Scientific knowledge and sociologica! theory.* Londra, Routledge & KeganPaul. BARNES B- (1977), *Interest and the growth ofknowledge,* Londra, Routledge & Kegan Paul.

BEATTIE J. (1964), *Other cultures.* Londra. Cohen &West BECKER. H. S. (1982), *Arts worlds.* Londra; tr. fr. *Leş mondes de l'art.* Paris. Flaminarion, 1988.

BELL D. (l 960), *The end ofideology,* Glencoe, Free Press, 1965. BELL D. (1976). *The cultural contradictions of capitalism,* New Yoik. Basic Books; tr. fr. *Leş contradictions culturelles du capitalisme.* Paris. PUF, 1979. BEN DAVSD J., ZtoczowER A. (1%2), „Univeisities and academic systems in modem societies", *Ârchives europeennes de Sociologie,* III, 45-62.

BER.GER P., LUCKMANN T. (1966), *The social construction ofreaîîty.* Londra. Doubleday; . fr. *La construclion sociale de la realite.* Paris, Meridiens Klincksieck, *1986.*

. (19731. -,WittgensteinandMannheimon the sociology ofmathematics", *Studies inHistoiy and Phiiosophy of Science, 4. 2.* 173-191. BLOOR D. (l 980), *Knowledge and social imagery.* Londra, Routledge & Kegan Paul; tr. fr. *Sociologie de la logique.* Paris. Pandore, 1982-BouooNR. *(1913). L'inegalite des chances,* Paris, A. Colin: Hachette. 1985.

3î

DOUDON R. (1986), *L 'ideologie ou l'ongine des idees rec.ues,* Paris, Fayacd[1]. Le Seuil, col. «Points», 1992.

BoL'DONR. (\99ty, *L'ort dese persuader.* Paris, Fayard.
BRBNNEK A. (1990), *Duhem, sdence et apparence,* Paris, Vrin.
CAZENEUVB J. (1963), ***Lucien Levy-Bruhl,* Paris, PUF.**
CAZENEUVE J. (1976), *Dix grandes notians de la sociologie,* Paris, Le Seujl, 54-79.
CHAZEL F. (1987), „L'instirutionnalisation de la sociologie de Ia connaissance aux Etats-Unis: l'apport de Gerard de Gre", *Rev ne f răneai se de Sociologie,* XXVIII, 4, 663- 677. CoMTE A. (1830-1842), „Cours dephilosophieposirive", in *(Euvres d'Auguste Comte,* Paris, Anthropos, 1968; Paris, Hermann, 1975.
DOUGLAS M. (1966), *Purity and danger: an analysis ofconcepls ofpollution and taboo,* Londra, Routledge & Kegan Paul; tr. fr. *De la souillure,* Paris, Maspero, 1981. DOWNS A. (1957), *An economic theory ofdemocracy,* New York, Harper. DUMONT L. (1983), *Essais sur î'individualisme,* Paris, Senil.
DURKHEIM E. (1893), *De la division du travailsocial.* Paris, PUF, 1986, DURKHEIM E. (1912), *Leş formes elementaires de la vie religieuse.* Paris, PUF, 1985; trad. rom.: *Formele elementare ale vieţii religioase,* Polirom, Iaşi, 1995. DURKHEIM E., MAUSS M. (1901), „Essai surquelques formes primirives de classification", *L 'Annee sociologique, 6.* 1-72.
FESTINGER L. (l 957), *A theory of cognitive dissonance,* Evanston, Row, Peterson & Co. FEYERABEND P. (1975), *Ageâtist method.* Londra, NLB; tr. fr. *Contre la methode,* Paris, Le Seuil. 1979.
FISCHLER C. (1990), *L 'homnivore.* Paris, O. Jacob. FOUCAULT M. (1969), *L'archeohgie du savoir,* Paris, Gallimard. GEERTZ G. (1964), „Ideology as a cultural system", in D. Apter (ed.), *Ideolog}' and discontent,* Glencoe, The Free Press, chap. 2.
GRANET M. (1953), *Etudes sociologiques sur la Chine,* Paris, PUF. GRfi G. DE (1941), *The social compulsions of ideas, toward a sociologica! analysis of knowledge,* New Brunswick. Transaction Books, 1979. chap. 3, 35-112. GROETHUYSEN B. (1927), *Die Entstehung der Burgerlirhen Welt undLebensanschauung in Frankreich,* Halle, M. Niemeyer; tr. fr, *Origines de l 'esptif bourgeois en France,* Paris, Gallimard, 1977.
HALBWACHS M. (1925), *Leş cadres sociaux de la memoire.* Paris. F. Alean; Paris, PUF, 1972. HALBWACHS M. (1941), *La topographie legendaire des evangiles en Terre sainte: etude de memoire collective.* Paris. PUF, 1972.
HOFSTAEDTERR. (1944). *Social darwinism in American thought,* New York, Braziller. HoRTON R. (1982). „Tradition and moderniry revisited". in M. Hollis, S. Lukes (ed.), *Ralionality and Relativism,* Oxford. Blackwell. 201-260. HORTON R., FINNEGAN R. (1973), *Modes of Thought,* Londra. Faber. HUME D. (1750-1753). *Essays, moral, politica! and literary,* Oxford, Oxford University Press. 1963; tr. fr. *EssaispoMques,* Paris, Vria 1972. ISAMBERT F. (1985), „Un «programme fort» en sociologie de la science?", *RevueJrancaise de Sociologie,* XXVI, 3, 485-508. KATONA G. (1951). *Psychological analysis of economic behavior,* New York, McGraW-Hill; tr. fr. *Analysespsychologiques du comportement economique,* Paris, Payot 1969. KOYR^ A. (1957), *From the closed \vorld to the infinite universe,* Baltimore, Johns Hopkins Press; tr. fr. *Du monde dos â l'univers infini,* Paris, Gallimard, 1973. KUHN T. (1962), *The structure ofscientific revolutions,* Chicago. University of Chicago Press; trad. rom.: *Structura revoluţiilor ştiinţifice.* Editura ştiinţifică şi enciclopedica, Bucureşti, 1976. LATOUR B., WOOLGAR S. (1978), *Laboratory tife,* Londra, Sage; tr. fr. *La vie de laboratoire.* Paris. La Decouverte. 1988.

LECUYER B- P- (l 978), „Bilan et perspectives de la sociologie de Ia science dans Ies pays
occidentaux". *Archives europeennes de Sociologie,* XLX. 257-336. LâcUYER B. P., LATOUR B.. GALLON M. (ed.) (1986), număr special dedicat sociologiei
ştiinţei, *L 'Annee sociologique,* 36. LEMAINE G., MATALON B. (1985), *Hommes stiperieurs, hommes inferieurs? La controverse*
sur l'heredite de l'intelUgence, Paris. A. Colin. LEPENIES W. (1985), *Die drei Kulturen,* Miinchen, Cari Hanser; tr. fr. *Leş trois cultures,*
Paris. Ed de la Maison des Sciences de I'Homme. l990. LEVY'BRUHL L. (1922), *La mcntalite primitive.* Paris, PUF. 1960. MANNHEIM K. (1929). *Ideologie und Utopie,* Bonn, F. Cohen; tr. fr. (fragm.) *Ideologie et*
utopie. Marcel Riviere. 1956. MARX K. (1847). *Misere de la philosophie.* Paris, Ed. Sociales, 1972; trad. rom. în Marx/
Engels. *Opere,* voi. 4. Editura politică. Bucureşti, 1958. MARX K.. ENGELS F. (1845-1846), *Die Deutsche Ideologe,* Berlin, 1932; trad. rom. în
Marx/Engels. *Opere,* voi. *3.* Editura politică, Bucureşti. 1962. MAUSS M. (l 902). „Esquisse d'une theorie generale de la magie", in *Sociologie et caithro-*
pologie. Paris. PUF, 1983, 1-141.
MĂ Y E. (1973), *Lessons ofthepast,* New York, Oxford University Press. MERTON R. (] 938). *Science, technology and soci e (y in se\'enteenth centwy England,* New
York. Howard Fertig, 1970. MERTON R. (1949). *Social theory and social structure,* Glencoc, 111., The Free Press,
cap. 12; tr. fr. *Elements de theorie et de methode sociologiques,* Paris, Pion, 1965. Moscovici S. (1976). *Psychologie des minori ţes actives,* Paris. PUF. NEEDHAM R. (l 972). *Belief, language and experience,* Oxford, Blackwell. NISBET R. (1966). *The sociologica} tradition,* New York, Basic Books; tr. fr. *La tradition*
sodologique. Paris, PUF. 1984. PARETO V. (1916). *Trattato di sociologia generale.* Florenţa. G. Barbera; tr. fr. *Trăite de*
sociologie generale, Geneve/Paris. Droz. 1968. PoppERK. (1987). „La rationalite et Ie statut de principe de rationalite", in E. M. Claaseu (ed.),
Leş fondements phihsophiques des systemes economiques. Paris, Payot. 142-150. RENARD J. B. (1988). *Leş extmterrestres.* Paris, Cer f. RESCHER N. (1976), *Plausible reasonîng.* Amsterdam, van Gorcum. RYLE G. (1949). *Ttie concepi ofmind,* Londra, Hutchinson & Co., 1966. SCHELER M. (1926). *Die Wissenformen unddie Gesellschafi,* Leipzig, Der Neue Geist Verlag. SHWEDER R. A. (1977), „Likeliness and likelihood in everyday tnouglit: magical thinking
in judgments about personality". *Current anthropology,* voi. 18, 4, 637-659. SIMMEL G. (1892). *Die Probleme der Geschichtsphilosophie,* Munich. Duncker & Hum-
blot; tr. fr. *Leş problemes de laphilosophie de l'histoire,* Paris, PUF. 1984. SIMMEL G. (1900), *Philosophie des Geldes,* Leipzig, Duncker & Humblot; tr. fr. *Philosophie de i"argent.* Paris, PUF, 1987, 25-34. SOROKIN P. (1937-1941), *Social and cultural dynamics,* New York/Cincinnati, American
Book Co.. 4 voi; Boston. Porter Sargent, 1970. SÎARK W. (l 962). *The fundamental fonns of social thought.* Londra. Routledge & Kegan
Paul.
STOETZEL J. (1963). *Lapsychologie sociale,* Paris, Fîammarion, 1978. THOMAS K. (1973). *Religiort andthe decline of magic,* Harmondsworth, Penguin books. TOCQUEVILLE A. DE (1835-1840), *De la democraţie en Amerique,* in *(Euvres completes,*
Paris, Gallimard, t. I, 2 voi.. 1961; trad. rom.: *Despre democraţie în America, 2* voi..
Humanitas, Bucureşti. 1995. TOCQUEVIT.LE A. DE (1856), *L 'Ancien Regime et [a Revolution, in (Euvres completes,* Paris,
Club Francais du Livre, 1963; Gallimard. t. II. 2 voi., 1952-1953. VIERKANDT A. (1908), *Die Stetigkeitim Kultunvandel,* Leipzig, Duncker & Humblot.

VOEGELIN E. (i 952). *Thenew saence* ***ofpolitics,*** Chicago, **IU , The Uru'versity of Chicago**
Press. WEBER M. (1920-1921), *Die protestanţische Ethik tind der Geist des Kapitalismus, in Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie,* t. I, Tubingen, Mohr; trad. rom.: *Etica protestantă fi spiritul capitalismului,* Humamtas, Bucureşti, 1993. WEBER M (1922), *Wirtschaft und Gesellschaft,* Tubingen, Mohr: rr. fr. partielle *Economie etsociete.* Paris, Pion, 1971. WHORF B. (l 956), *Language, fhought and reality,* Cambridge, The MIT Press; tr. fr *Un-giustique et anthropologie.* Paris, Denoel. 1969 WlTTGENSȚEIN L (1975), Bemerkungen Ober Frazer's *The Golden Bough,* in R. Wigger-shaus (ed), *Sprachanalyse undSoziologie,* FranJcfurt, Suhrkamp, 37-58. ZUCKERMAN H. (1977), *Scientific eîites. Nobel laureates in the United States,* New York,
The Free Press.

14COMUNICAREA

de FRANCIS BALLE

Tema sociologică şi specificul ei contemporan

Comunicarea şi sociabilitatea

Majoritatea disciplinelor care alcătuiesc ştiinţele sociale — lingvistica, economia, sociologia... — au ca element comun tema comunicării. Daca ele o tratează independent, dintr-o perspectivă proprie — psihologia aso-ciind-o strîns socializării copilului, lingvistica, fenomenologiei vorbirii, economia, tranzacţiilor pieţei —, analizele efectuate în cadrul acestor discipline folosesc noţiuni identice, ca de exemplu *interacţiunea,* ce aparţin repertoriului psihologiei sociale, precum şi anumitor tradiţii sociologice. Relativa reducere a acestui domeniu de investigare — unde modul în care se ţes şi se înnoadă, slăbesc sau se desfac legaturile sociale, constituie un major semn de întrebare — la problemele aferente „comunicării de masa"' este destul de grăitoare cu privire la influenţa exercitată astăzi de către mijloacele de informate asupra societăţii pe care, prin folosirea semnelor, o caracterizează în suficienta măsură. Prioritatea sociologului este reprezentată de explicarea acestei influenţe; aspect care nu trebuie sa îl facă să uite diversele forme de sociabilitate legate de procesele de comunicare -— care nu au drept unic cadru „societatea mijloacelor de informare".

în mai multe studii publicate în 1898 si 1899 în *Revue de Paris* şi adunate în *L 'opinioti e f la fonie (Opinia şi mulţimea,* J 901), G. Tarde şi-a pus problema raportului social elementar, „complet neglijat de sociologi", ce este reprezentat de *conversaţie.* Aceasta este cea mai generala şi cea mai constanta dintre acţiunile al cărei rezultat este *opinia,* pe care, autorul *Legilor imitaţiei* (1890) o analizează în continuarea studiului sau asupra *publicului.* „Presa, notează el la acel sfirşit de secol XIX, nu este decît una din cauzele opiniei si una din cele mai recente"; dar conversaţia rămîne „factorul de opinie (...) cel mai continuu si universal (...) Determinîndu-i (pe indivizi) sa intre în raporturi, ea îi face să comunice unii cu alţii, prin-tr-o acţiune pe cît de irezistibilă, pe atît de inconştientă. Prin urmare, ea este agentul ce] mai puternic al imitaţiei, al propagării sentimentelor, ideilor, modurilor de acţiune." După ce a definit *conversaţia* („orice dialog fară utilitate directă şi imediată, în care se vorbeşte adesea de dragul de a se vorbi, din plăcere, din joacă, din politeţe"), el şi-a propus să îi evidenţieze si cauzele, să clasifice tipurile de conversaţie şi sa îi descrie transformările.

Prin examinarea modalităţii de stabilire a dialogului în primele grupuri umane, Tarde conturează o genealogie a comunicării. Astfel, arătînd modul în care „conversaţia facultativă" a urmat, în genera], „conversaţiei obligatorii", urmărind evoluţia acestei relaţii în care se trece de *la* „conversaţia-lupta" Ia „conversaţia-schimb", adică de la discuţia mai mult sau mai puţin aprinsă la informarea reciprocă („fiecare informaţie noua epuizează o sursă veche de discuţie"), el a scos în evidenţă articularea reţelelor de comunicare cu tipuri de organizări sociale, cu structuri sociale date şi cu principii — dintre care mai ales principiul ierarhic —, în conformitate cu care structura socială se ordonează mai mult sau mai puţin evident.

în studiul său de pionierat, Tarde ne prezintă elementele unei analize sistematice a acestui mod de comunicare, luînd succesiv în considerare durata convorbirilor, numărul vorbitorilor, subiectele de conversaţie etc. Tot aici, el pune şi bazele unei clasificări, distingînd „cozeria" între inferiori şi superiori, rude si persoane străine, persoane de acelaşi sex sau de sex diferit, specific i taţile naţionale etc. De la cozerie el trece Ia locul de desfăşurare al acesteia, schiţînd o topologie a locurilor de comunicare, de Ia *parharul* din mînăstiri pîna la *societăţile* modeme: saloane, cercuri şi cafenele. In aceasta privinţă, el observa că, în general, „volumul *societăţilor* este în raport invers cu importanţa numerică a clasei căreia iii aparţin; ele suit cu atît mai voluminoase, cu cît membrii lor fac parte dintr-o clasă mai puţin numeroasă".

Conform opiniei sale, evoluţia conversaţiei este caracterizată de o dublă tendinţă, „pe de o parte, progresia numerică a interlocutorilor posibili şi a conversaţiilor similare reale şi, pe de altă parte, proporţional cu această progresie, trecerea de la subiecte limitate ce nu interesează decît un grup restrîns, la subiecte din ce în ce mai elevate şi generale". A doua mişcare este bineînţeles departe de a se petrece uniform. Tarde observa, în-tr-adevăr, că trebuie sa se ajungă la *„societăţile* cele mai cultivate pentru o reducere Ia minim a convorbirilor profesionale sau de politică curenta, şi pentru trecere, în cozerie, la dezbaterea unor idei generale". Dar în ciuda diferenţelor de conţinut, aceste nenumărate „trăncăneli" contribuie la armonia socială: din punct de vedere politic, conversaţia „tinde să îi egalizeze pe vorbitori prin asimilare şi distruge ierarhiile prin exprimarea lor"; din punct de vedere economic, „ea uniformizează judecăţile asupra utilităţii diverselor tipuri de bogăţii, creează şi precizează ideea de valoare, stabileşte o scara şi un sistem de valori".

Opera Iui G. Simmel, contemporană cu aceea a lui Tarde, oferă şi ea idei originale asupra raporturilor întreţinute de *comunicare şi sociabilitate.* Eseul consacrat sociabilităţii, cuprins în lucrarea intitulată *Grundfra-gen der Soziologie — Individuum und GeseUschaft (întrebări fundamentale ale sociologiei — individul si societatea,* 1917) expune de asemenea

sensurile diferite pe care poate să Ie îmbrace conversaţia *(Gesprăch)* — „suportul cel mai larg al oricărei comunităţi umane" —: se vorbeşte pentru a se comunica un conţinut precis sau numai pentru a răspunde tentaţiilor schimbului. Pe de o parte, discuţia vizează un rezultat obiectiv — şi ea nu este sociabilă; pe de alta, ceea ce este vizat în substanţă ramîne, la modul ideal, în afara convorbirii: obiectul acesteia devine astfel numai un mijloc. „De aceea, ţine de esenţa conversaţiei sociabile sa poată schimba uşor şi rapid subiectul (...). Ea este (în forma ei cea mai pura şi sublimată) împlinirea unei relaţii care nu doreşte, într-un fel, decît sa existe ca relaţie şi în care ceea ce nu este, altminteri, decît o simplă forma a acţiunii reciproce devine un conţinut care îşi este suficient."

Procesele evidenţiate de Simmel în analiza sociabilităţii, considerată ca „forma ludică a socializării", sînt, de fapt, chiar cele ale *comunicării.* Identificarea lor trimite la separarea dintre conţinut şi formă, scopuri practice şi personalităţi, obiectiv şi subiectiv, care sînt atît poli, cît şi praguri ale comunicării. Variaţiile volumului societăţilor în cadrul cărora se desfă-şoară aceste procese au ca efect schimbări de nivel precis reperate într-un alt capitol („Nivelul social şi nivelul individual") al aceleiaşi lucrări. Dacă luam în considerare următorul adevăr: cu cît un auditoriu este mai vast, cu atît este mai puţin dens mesajul transmis, atunci comunicarea cea mai largă nu poate avea loc decît Ia nivel inferior; deci, ea trage individul numai în jos. „De aceea, scrie Simmel, necesitatea de a mulţumi masele şi de a se expune în permanenţă acestora perverteşte atît de uşor caracterul: ele fac ca individul să coboare de la înălţimea pregătirii sale intelectuale, pînă ajunge să se alinieze Ia nivelul tuturor, adică al oricui".

în sfîrşit, ar fi uşor să facem din celebrul fragment despre „sociologia simţurilor" introducerea la o antropologie a comunicării. In această privinţă, s-ar putea scoate în evidenţa, fără nici o dificultate, coerenţa indicaţiilor vizuale şi auditive cu secvenţele dezvoltate de A. Leroi-Gourhan (1964-1965) şi, într-o cu totul altă perspectiva, de H. M. McLuhan (1962). Dealtfel, acest fragment din sociologia simmeliana se integrează perfect în schema de interpretare creata de R. Mandrou în *Essai de psychohgie his-torique (Eseu de psihologie istorică,* 1961), al cărui capitol despre „omul psihic" se referă direct Ia comunicare.

Raporturile de reciprocitate, atît de subtil analizate de Simmel, ocupă şi ele un Ioc considerabil în opera Iui G. H. Mead. Schimbul între persoanele orientate reciproc unele spre celelalte este pus în relaţie cu dezvoltarea psihologică a subiectului, geneza conştiinţei de sine şi comportamentul individului, în articolul fundamental „The Genesis of the Seif and Social Control" (Geneza autocontrolului şi a controlului social) (1924-1925) şi apoi în marea lucrare postumă *Mind, Seif and Sotiety (Gîndire, Sine si Societate,* 1934) apariţia conştiinţei îşi are originea în ac-

tul social, ce implica cooperarea — intersectarea comportamentelor unor indivizi — si da naştere unei lumi de obiecte sociale. Deci viaţa sociala este concepută ca un ansamblu de interacţiuni în cadrul cărora percepţia şi reprezentarea altuia au Ioc în termeni de aşteptări şi anticipări, de previziuni şi strategii. Ea este comparabila cu un dialog interiorizat în care viaţa mentala şi viaţa colectivă nu mai sînt decît unul şi acelaşi lucru.

După Maed, comunicarea inter individuala introduce noţiunile de *rol* şi *gest.* Rolul mi este definit numai ca un sistem de drepturi şi obligaţii: el reprezintă efectuarea, desfăşurarea şi înlănţuirea gesturilor. Gestul este partea actului ce serveşte drept stimul reacţiei altor indivizi, participanţi la o activitate socială; el este la originea influenţei pe care un individ o poate exercita asupra altuia. „Funcţia gestului, precizează el, constă în a face posibile adaptările între indivizi implicaţi într-un act social oarecare. Gestul *semnificativ* sau, mai general, *simbolul semnificativ,* ne furnizează mijlocul de a ne adapta, într-un mod mult mai eficient decît gestul nesemnificativ, pentru ca primul evocă, în individul care îl produce, aceeaşi atitudine faţă de obiect sau faţa de semnificaţia sa pe care o evocă în individul sau în indivizii care sînt în raport cu el."

Această concepţie asupra interacţiunii sociale arata, în definitiv, că termenii îşi constituie realitatea din relaţia care îi uneşte, această relaţie ne-putînd exista decît dacă termenii comunică între ei. Ea se bazează, în cele din urmă, pe recunoaşterea simbolului ca mediere. „Numai în termeni de gest sau de simbol semnificativ, mai scrie G. H. Mead, este posibilă existenţa spiritului sau inteligenţa (...) Interiorizarea în experienţa noastră a conversaţiilor sau a gesturilor savîrşite cu alţi indivizi reprezintă esenţa gîndirii; şi aceste gesturi sînt simboluri pentru că au acelaşi sens pentru toţi membrii unei societăţi sau ai unui grup."

Consideraţiile asupra limbajului şi gestului, ce apar şi în *Mind, Seif and Sociefy,* fac parte din registrul deschis de lucrările citate anterior. Cele referitoare la „universul discursului" au legătură directă cu formele lingvistice ale comunicării. Pentru o analiză sistematică a acestora din urma, ne vom referi Ia lucrarea lui E. Ortigues (1962) unde semnalul, semnul şi simbolul sînt în mod comparativ puse în relaţie cu cele trei funcţii constitutive ale limbajului: expresia, comunicarea şi semnificaţia.

Aspectele comunicării ce au fost schiţate reprezintă fundalul contribuţiilor majore la, studierea acestui subiect. Ele se regăsesc în volumul privind *Comunicarea,* condus de A. Moles (1971) şi în special în capitolul consacrat canalelor de comunicare, şi nu lipsesc din lucrările lui P. Schaefîer referitoare Ia *Maşinile de comunicare* (1970-1972) şi nici din diferitele eseuri ale lui E. Morin, în primul rînd *Spiritul timpului* (1962). Dar temele sociologice la care se referă sînt mai curînd sugerate decît tratate în detaliu.

//"W"

Asupra acestei probleme generale, articolul de sinteză pe care îl datorăm lui P. Schaeffer (1985) este exemplar pentru demersul adoptat în mod curent. „Abordării fundamentale" realizata din „diverse perspective": logica., tehnologică, semiologică etc., îi succeda o „fenomenologie a comunicării", considerată de la început pe baza celebrei întrebări-program a *lui* Lasswell (cf. *infra* pp. 612-613), care ajunge la rîndul său la enunţarea unor legi generale derivate din „invariantele comunicării de masă". Aici, vom urmări orientările reflecţiei contemporane pe acest subiect, centrînd prezentul capitol asupra mijloacelor de informare şi asupra comunicării de masă.

Comunicarea de masa: ***mize si*** *dezbateri*

Studiul mijloacelor de comunicare de masă (mass media) a luat naştere datorită amplorii formelor de propagandă, înregistrată după 1933. înce-pînd cu acea dată, istoria lor este marcată de alternanţa recul-avînt: ea exprimă, într-un sens, variaţiile opiniei privind puterea exercitată asupra oamenilor, opiniilor, convingerilor, atitudinilor şi comportamentelor lor, de către presa şi mijloacele electronice de comunicare—Tchakhotine (1939).

Astăzi, ni se propune o altă lectură a societăţii, diferită de aceea inaugurată de Adam Smith (l 776): de ce să nu se analizeze societatea, se întreabă unii, în termeni de schimburi de mesaje, tot aşa cum a fost analizată în termeni de schimburi de obiecte? Sociologului i se propune un obiect de studiu socotit esenţial, obiect ce trebuie definit înainte de a se trece la analizarea lui în conformitate cu canoanele rigorii ştiinţifice: el nu este altceva decît acest ansamblu de activităţi ce permite oamenilor să „comunice" unii cu alţii, exprimîndu-şi gîndurile, faţa în faţa sau Ia distanţa, cu sau fără ajutorul unor echipamente tehnice speciale şi indiferent de forma sau finalitatea exprimării acestei gîndiri.

Cercetarea mijloacelor de comunicare seamănă astăzi cu un caleidoscop, cuprinzînd numeroase obiecte distincte. După apariţia întrebârii-pro-gram formulate de Lasswell (1948): „Cine ce spune, pe ce canal, cui şi cu ce efect?"[1] lista subiectelor abordate este permanent completată.

Originalitatea cercetării mijloacelor de comunicare nu consta numai în multitudinea obiectelor sale de studiu, ci mai ales în diversitatea instrumentelor sale intelectuale, în pluralitatea abordărilor sale.

Studiile de presă descriptive, în maniera Iui Jacques Kayser (1963) sau Pierre Albert (1980) sînt inspirate atît din metoda istorică, cît şi din tehnicile empirice ale sociologiei observaţiei, stabilind o tipologie a formelor

l.Cf. *infrap* 613.

de presa şi a genurilor ziaristice, aşa cum se procedează în cazul clasificării speciilor în ştiinţele naturale. Studiile asupra audienţei folosesc instrumentele psihologiei sociale. Analiza de conţinut a mesajelor ţine de lingvistică., de socio-Jiiîgvistică., precum şi de semiologie, în aceeaşi maniera, încercînd să identifice mitologiile difuzate de mijloacele de comunicare cercetătorul îşi extrage problematica din antropologia structurala. Consi-derind mijloacele de comunicare ca pe nişte instituţii sociale printre altele, el îşi fundamentează unele din teoriile sale pe sociologie sau ştiinţele politice. In sfîrşit, apropierile cele mai fecunde pentru înţelegerea mecanismelor de ajustări reciproce dintre cererea şi oferta mesajelor sînt operate cu construcţiile economiştilor. Abundente şi diverse, studiile privind mijloacele de comunicare ne fac.sâ ne gîndim la costumul unui Arlechin.

Mijloacele de comunicare si comerţul de idei: diversele abordări pentru studiul „comunicării"

De Ia apariţia ziarelor de informare importante, vîndute în milioane de exemplare, studiile şi cercetările privind mijloacele de informare au urmărit îndeaproape variaţiile opiniei dominante în ceea ce priveşte presupusa lor „putere" asupra convingerilor sau comportamentelor unora sau altora. Cercetătorii au fost somaţi sa răspundă neliniştilor contemporanilor, iar rezultatele muncii lor, odată popularizate, au influenţat imaginea tuturor asupra mijloacelor de informare sau pe cea legata de „puterea" acestora, In acest sens, reflecţia privind mijloacele de comunicare este inseparabilă de spiritul timpului marcat de evenimente şi referinţe la anumite valori, precum şi de opiniile dominante exprimate prin nedumeriri sau prin reprezentări colective.

Nu înseamnă ca cedăm unei necesităţi de ordin didactic deosebind aici căile de abordare ale comunicării:

— o cale este aceea în care sociologii consideră comunicarea drept un *proces* ce evidenţiază anumite determinări sociale şi anumite meca nisme psihologice;
— o alta este aceea în care sociologii pun accentul pe *mizele* presupuse si pe efectele reale ale comunicării pentru societate., în ansamblul ei, sau pentru fiecare din membrii săi;
— şi o a treia, aceea în care sociologii consideră această comunicare ca fiind susceptibila de a primi o apreciere favorabilă sau defavorabilă, pornind de la valorile si idealurile Ja care acea societate subscrie.

V/M//////J

Comunicarea ca proces

în 1948, Harold D. Lasswell afirmă pentru prima oara că se poate descrie „în chip potrivit o acţiune de comunicare, raspunzînd la următoarele întrebări": „Cine ce spune, pe ce canal, cui şi cu ce efect?" întrebarea sugerează cu certitudine apropierea de teoria informaţiei, formalizată în limbaj matematic pentru a explica fenomenele legate de transmiterea telegrafică sau telefonică, în acelaşi timp, ea permite psihologiei sociale a epocii să delimiteze mai multe domenii de cercetare distincte. Şi ea deschide calea abordării „funcţionaliste" a diverselor tipuri de comunicare.

Aportul teoriei informaţiei

La origine, inginerii de la Bell Telephone au fost aceia care au elaborat această teorie a informaţiei pentru a determina condiţiile de transmitere eficientă a unui mesaj oarecare. Formalizată într-un limbaj matematic, ea doreşte să explice toate perturbaţiile posibile ce apar în transmiterea unui mesaj între un emiţător şi un receptor.

Modelul de comunicare provenit din teoria informaţiei a fost formulat pentru prima oară în 1947 în *Bell System TechnicalJournal:* el se referea mai ales la procesele de comunicare electronica. Claude E. Shannon şi Waren Weaver (*1949)* urmau sa dea o formulare definitivă acestui model, în lucrarea lor *The Mathematical Theory of Communication (Teoria matematică a comunicării).*

Acest model cuprinde cinci elemente a căror reprezentare schematică este dată mai jos:

Zgomot semantic Recep
Sursă de Transmiţător - ^ Receptor "^^
-—K informaţie ^ Semnal emis Semnal primit
"^^ r ă de zgomot Destinaţie Mesaj
Mesaj Surs

Perturbaţiilor fizice datorate transmisiei, codificării sau decodificării mesajului, lingvistul le-a adăugat două noţiuni suplimentare: zgomotul semantic, perturbaţia care apare invariabil între sursa şi transmiţator şi receptorul semantic, unde noi pierderi sau perturbaţii sînt cauzate de deficienţe mai mult sau mai puţin grave ale receptorului.

Modelul teoriei informaţiei îi determină pe cercetători să îşi concentreze atenţia, în mod succesiv, asupra a trei elemente inerente oricărei comunicări:

— asupra oricărei intervenţii, exterioară conţinutului de transmis, susceptibila să îi modifice sensul (zgomot semantic);
— asupra numărului de repetiţii necesare pentru ca un mesaj sa fie corect transmis (redundanţă semantică);
— asupra capacităţii canalului de transmisie, evaluată atît cantitativ, cît şi calitativ.

Lucrările referitoare la teoria informaţiei au dat naştere unor aplicaţii multiple în domeniul ştiinţelor umaniste, în timp ce un domeniu ştiinţific nou se dezvoltă Ia rîndul sau: cibernetica, ale cărei caracteristici esenţiale au fost descrise de Norbert Wiener (1948). Schemei unidirecţionale a teoriei informaţiei elaborate de Shannon şi Weaver i se poate adăuga un flux invers, ce merge de la destinaţie spre sursă: tot ceea ce merge în contra-curent de Ia receptor către emiţător constituie un fenomen de retroacţiune. Norbert Wiener a creat această noţiune *âzfeed-back* sau retroacţiune care ia în considerare posibilitatea de „răspuns" din partea destinatarului mesajului, într-un sistem cibernetic, *feed-back-u* permite reglarea ciclică: modificarea uneia din mărimile de ieşire reacţionează asupra mărimilor de intrare în vederea menţinerii echilibrului sistemului. Este reacţia efectului asupra cauzei.

Problema behaviorisrnului '

în psihologie, opus introspecţiei moştenite din secolul al XlX-Iea, be-haviorismul îşi propune sa pună accentul pe „ceea ce poate fi observat". Acest nou curent vrea să ignore stările de conştiinţă subiective, obiectul exclusiv al psihologiei clasice. După modelul ştiinţelor experimentale, behaviorismul observa deci subiecţii din afara, luînd în considerare comportamentele lor ca pe nişte reacţii la solicitările diverse ale mediului. EI abordează faptele psihologice „ca pe nişte lucruri", aşa cum dorea Durk-heim să se procedeze cu faptele sociale. Deci psihologul se mulţumeşte sa înregistreze fenomenele observabile. La apogeul său, în anii 1930 şi 1940, voga behaviorisrnului a marcat profund studiile asupra opiniei publice şi mijloacelor de informare.

Psihosociolog „avânt Ia lettre", Cari Hovland (1949) s-a axat, în timpul celui de-al doilea război mondial, mai ales pe formarea atitudinilor şi pe mecanismele de convingere. El a făcut observaţii pe soldaţi, Ia Departamentul Informaţiilor şi Educaţiei al Forţelor armate americane, observaţii echivalente cu experimentările *m vitro* din fiziologie. Pentru el se punea problema să răspundă Ia o întrebare simpla: pentru a acredita mai bine ideea unui război lung în ochii soldaţilor nerăbdători să vadă sfirşitul luptelor, merita oare sa fie prezentate numai argumentele favorabile acestei teze sau, dimpotrivă, era prefeiabil să se ofere şi argumentele de natura a infirma această teza? In alţi termeni: pentru a convinge o persoană este

preferabila argumentaţia univoca unei argumentaţii ce ia în considerare şi elementele pro şi elementele contra? Hovland a studiat variaţiile opiniilor individuale în cadrul grupurilor supuse unor tipuri diferite de argumentaţii, din punctul de vedere al conţinutului sau al prezentării lor.

S-a putut adesea observa tendinţa fiecăruia de a se expune cu prioritate acelor mesaje ce sînt în acord cu opiniile sale prealabile, în studiul *The People's Choice {Cum aleg oamenii,* 1944) realizat de Paul Lasarsfeld, Bernard Berelson şi Hazel Gaudet cu ocazia campaniei prezidenţiale din 1940, autorii au demonstrat existenţa acestui acord între opiniile prealabile si mesajele alese: icpublicani şi democraţi urmăreau, unii mai numeroşi ca ceilalţi, campania „candidatului lor", Wilkie sau Roosevelt

Ambiţia lui Lazarsfeld era dublă:

— pe de o parte, era vorba de identificarea diferiţilor factori ce determină opţiunea alegatorilor. Lazarsfeld înţelegea să pună în lumina nu numai evoluţia electoratului de-a lungul campaniei, dar şi motivele şi împrejură rile schimbărilor de opinie de la un interviu la altul;
— pe de altă parte, cercetătorul dorea să observe mai ales schimbările in tervenite sub influenţa mijloacelor de comunicare.

El a folosit un eşantion reprezentativ al electoratului din comitatul Erie, Ohio, format din 3 000 de alegători. Acest eşantion a fost împărţit în patru grupe, dintre care cea mai mare era formata din 600 de persoane, care au fost chestionate de cinci ori, cu primul interviu desfăşurat înainte de desemnarea candidaţilor şi ultimul, după alegeri. Celelalte trei grupe au fost folosite ca martor, pentru a se evalua influenţa repetării interviului asupra grupului principal.

Pentru prima oară se în timp la ca observarea opiniei sa furnizeze atîtea informaţii asupra „caracteristicilor personale ale fiecărui alegător, asupra filozofiei sale sociale, a trecutului său politic, a trăsăturilor personalităţii sale, a relaţiilor sale cu mdele şi prietenii, a afilierii sale la asociaţii, a apartenenţei sale religioase şi a opiniilor sale privind problemele curente".

Din acest studiu se desprinde o dublă concluzie:

— votul este în mod esenţial o experienţă de grup, fapt exprimat de socio logii americani în următorii termeni: „Exista şanse foarte mari ca oamenii care muncesc sau trăiesc împreună sau care îşi petrec împreună timpul liber sa voteze pentru aceiaşi candidaţi";
— şi, fapt mai important, în cadrul grupurilor se constată o omogenitate crescînda în intenţiile de vot, pe măsura desfăşurării campaniei.

Rezultatele i-au surprins chiar şi pe sociologi, care subestimaseră importanţa grupurilor de apartenenţa. In cadrul acestora s-a observat că anumite persoane exercită o influenţă mai puternică. Numite „lideri de opinie", acestea se disting net de restul populaţiei prin atenţia pe care o acor-

dă mijloacelor de informare importante. Deci, prin intermediul lor se pot raspîndi opiniile revărsate de mijloacele de comunicare (presă, radio...) în straturile cele mai largi ale populaţiei.

O atenţie mai mare acordata funcţiilor latente ale mijloacelor de comunicare, un efort reînnoit pentru identificarea necesităţilor pe care le satisfac, o examinare a reprezentărilor pe care publicul şi le creează asupra diferitelor mijloace de comunicare: fiecare din aceste orientări lărgeşte în felul său concepţia behaviorista asupra efectelor. Căci influenţa mijloacelor de comunicare depinde nu numai de modul în care oamenii le utilizează, ci si de ceea ce gîndesc şi aşteaptă de la ele.

Pe linia studiilor lui Hovland inspirate din behaviorism, şi a anchetelor psihosocioiogului Lazarsfeld, lucrările actuale se înscriu într-unul din următoarele trei domenii: atributele emiţătorului, conţinutul mesajelor si elementele de credulitate ale publicului. In ce condiţii este un emiţător — un organ de informare sau un „comunicator" — credibil şi totodată capabil să convingă? în ce ordine şi în ce mod trebuie prezentate argumentele în vederea obţinerii adeziunii? în sfirşit, cum poate fi definită comunicarea persuasivă în funcţie de atributele speciale ale fiecăruia din destinatarii săi? întrebări ale căror răspunsuri deschid căile persuasiunii, întrebări a căror formulare singură acreditează ideea conform căreia comunicarea persuasivă este o tehnică bazata pe o ştiinţă şi nu numai o artă.

Selecţia spontană sau semivoluntara operată de fiecare individ la re-cepţionarea mesajelor numără mai multe etape, pe care Jean-Noel Kapfe-rer (1978) le numeşte caile persuasiunii; formulă cert fericită pentru desemnarea procesului de decodare a mesajelor pe calea unei persuasiuni posibile. Orice campanie de opinie ar avea deci ca rezultat consolidarea convingerilor, mai curînd decît zdruncinarea lor. Numeroase observaţii empiric înregistrate pledează în favoarea tezei *expunerii selective:* de exemplu, o campanie demonstrînd relaţia dintre cancer şi tutun a fost urmărită de 60% dintre nefumători şi numai de 32% dintre fumători.

Astfel, „receptarea" mesajelor apare ca un proces ce conţine patru fenomene distincte: atenţia, percepţia, înţelegerea şi memorizarea.

Atenţia depinde de nivelul de „alerta" al organismului, nivel la rîndul sau tributar mediului. Sînt puse în evidenţa doua aspecte esenţiale: selectivitatea şi intensitatea. Atenţia se distribuie întotdeauna între mai multe obiecte şi depinde, în principal, de voinţa mai mult sau mai puţin conştientă de a fi sau nu „intensă", adică susţinută.

Percepţia constituie întotdeauna un proces activ, ce are loc în cadrul unei culturi. Conform teoriei psihologiei formei, „Gestalt Psychologie", percepţia esenţialului precedă percepţia subparţilor. Sau, după Jean-Noel Kapferer (1978): „Proprietăţile relaţionale sînt acelea care creează forma şi nu asamblarea fiecăreia din subpărţi." Percepţia provine şi dintr-o deco-

dare. De unde importanţa hotărîtoare a contextului cultural, singurul capabil sa confere o ultima semnificaţie mesajelor difuzate.

în ceea ce priveşte procesul de *înţelegere,* teoria clasică a informaţiei da astăzi singura definiţie operaţională posibila: „Există înţelegere atunci cînd există corespondentă între sensurile mesajului atribuit de sursă şi cel atribuit de auditoriu."

Cu această accepţie, procesul de înţelegere ridica două întrebări distincte: care sînt factorii ce influenţează înţelegerea? După cum subliniază Jean-Noel Kapferer (1978, p. 155), există numeroşi asemenea factori: viteza de prezentare a mesajului, mijloacele de comunicare reţinute — auditive, vizuale sau audiovizuale —, simplitatea argumentelor şi numărul lor, redundanţa mesajului. Folosirea de către „comunicator" a semnelor familiare auditoriului poate de asemenea să favorizeze înţelegerea. Este important ca aceste semne să aparţină universului cultural al auditoriului, acesta variind în funcţie de vîrsta, nivel de inteligenţă, profesie, clasă socială, interese, stil de viaţa, ţara, rasă...

Trebuie să înţelegi pentru a te lăsa convins? Conform unor observaţii, s-ar părea ca argumentaţia şi înţelegerea sa sînt global hotărîtoare, la fel de hotărîtoare ca şi creditul acordat persoanei care susţine opinia respectivă. Dar dacă încrederea acordată de oameni persoanei care se străduieşte să-i convingă este hotărîtoare, înseamnă că o minimă decodare a mesajelor lor pare indispensabilă aderării la noi argumente sau noi opinii.

De exemplu, într-un studiu asupra efectelor credibilităţii sursei, realizat de Kelman şi Hovland, reluat de J. N. Kapferer (l 978, pp. 157-158), acestea au afectat subiecţii, într-una din următoarele condiţii: „comunicator" cu statut negativ, neutru sau pozitiv. După cum era de aşteptat, mesajul a avut un efect mai mare cînd a fost atribuit celei mai credibile surse. După care urma, în ordine, mesajul atribuit comunicatorului neutru şi, în sfîrşit, celui puţin credibil, în schimb, subiecţii grupului „neutru" şi-au adus aminte de mai multe detalii ale mesajului, decît celelalte grupuri.

Ultima secvenţă în procesul receptării: *memorizarea* sau, într-un sens mai larg, acceptarea mesajului. Fenomenul de reţinere selectivă prelungeşte şi încheie lista mecanismelor psihosociologice ce duc Ia selectarea mesajelor mai degrabă pe cai ocolite, decît voit. Caile persuasiunii au ca ultimă etapa obligatorie acceptarea.

Contrar tuturor aşteptărilor, sînt numeroase observaţiile ce demon strează ca mesajele nu sînt neapărat „acceptate" în funcţie de „memoriza rea" lor. Puţin contestabile, aceste rezultate pun în discuţie ideea puternic înrădăcinată, conform căreia adoptarea unei opinii, indiferent de obiectul ei, este obligatoriu subordonată acceptării unui enunţ, însoţită de un număr mai mare sau mai mic de argumente: idee care atesta înrudirea dintre învă- i ţâre şi persuasiune.

în realitate, aceasta idee comună este solidara cu o concepţie simplista şi eronata despre procesul de receptare a mesajului, înţelegerea mesajului nu este o condiţie suficienta acceptării sale: uneori, ea nu constituie nici măcar o condiţie necesară.

în consecinţă, ar trebui să se vorbească mai curînd despre autopersua-siune, decît despre persuasiune: ceea ce face posibilă obţinerea unei comunicări persuasive este conţinutul răspunsurilor „cognitive" pe care ea le scoate la suprafaţă, şi nu acela al mesajului propriu-zis. Memorizarea mesajelor nu merge, în mod necesar, mînă în mînă cu „eficacitatea" sa. Şi orice schimbare de opinie sau atitudine constituie un univers cu trei dimensiuni: dimensiunea *cognitivă (opiniile* de care se ancorează mesajul); dimensiunea *afectivă* (gradul de încredere acordat comunicatorului); dimensiunea *conativă* (intenţiile de acţiune ale receptorului).

Capacitatea destinatarului unei comunicări de a se lăsa convins sau influenţat se numeşte „persuadibilitate". Exista piedispoziţii psihologice pentru persuadibilitate? După G. Namer (1976, pp. 322-328) nu exista nici o corelaţie cu facultăţile intelectuale ale receptorului; nici măcar cu unele trăsături ale personalităţii sale, dacă luam în considerare concluziile studiilor Iui Hovland. Doar corelaţia dintre „autoconsideraţie" şi rezistenţa opusă acţiunii persuasive a mesajelor rămîne indiscutabilă. Astfel, Hov-land şi echipa sa au măsurat influenţa *commifment-ului* (angajării) asupra schimbării opiniei: este cu atît mai dificil să schimbi opinia cuiva, cu cît acesta a exprimat-o public, cu tărie.

Care sînt trasaturile caracteristice ale mesajului persuasiv? Se observa o eficacitate mai mare a mesajelor ale căror aspecte emotive prevalează asupra aspectelor raţionale propriu-zise, dar cu condiţia ca aceste mesaje să constituie o invitaţie la o acţiune imediată şi aceasta sa provină de Ia o colectivitate importantă din punct de vedere numeric. Identificarea trăsăturilor mesajului persuasiv se pretează admirabil observaţiei *in vitro.* Astfel, conform concluziilor impuse de experienţele Iui Hovland, Lazarsfeld şi Merton, un mesaj persuasiv canalizează mai degrabă pasiunile preexistente, decît să creeze altele noi.

întrebarea-program a psihologiei sociale

Perioada 1940-1960 reprezintă pentru psihologia sociala o epocă de aur. Cari Hovland, Paul Lazarsfeld şi Harold D. Lasswell introduc în studierea mijloacelor de comunicare latura ştiinţifică de care era lipsită. Psihologia sociala este limbajul lor comun: de la aceasta ei împrumuta vocabularul şi maniera de a gîndi realitatea socială. Ca urmare a programului de studiere a oricărei „acţiuni de comunicare" a lui Harold D. Lasswell, studierea mijloacelor de comunicare a împrumutat mult de la psihologia numită ştiinţifică şi de la teoria matematică a informaţiei.

în această perioadă, pe cele două maluri ale Atlanticului, imaginea celei de-a patra puteri continua sa supravieţuiască, în ciuda infirmărilor foarte categorice ale cercetătorilor. Studiul citat anterior, *The People's Choice (Cum aleg oamenii)* realizat de Paul Lazarsfeld, Bernard Berelson şi Hazel Gaudet, ţine Ioc de prototip pentru numeroasele studii avînd ca obiect identificarea diferiţilor factori ce determină opţiunea alegătorilor. El conţine un precept important: oamenii sfîrşesc cel mai adesea prin a vota precum anturajul lor. Paul Lazarsfeld şi colegii săi au relativizat deci importanţa radioului în cursul campaniei electorale şi au subliniat eficacitatea contactelor personale.

Succesul lucrării *The People 's Choice* a deschis calea unei serii de studii care nuanţează foarte sensibil concluziile lor, fără a le infirma. Mai mult decît altele, trei studii permit clarificarea rolului jucat în domeniul opiniilor individuale de mijloacele importante de comunicare, cum ar fi televiziunea, mijloacele specializate, ca ziarele profesionale şi liderii de opinie, aşa cum au fost identificate de Lazarsfeld.

în studiul de caz întreprins într-un orăşel din New Jersey, studiu intitulat Rovere Study (Merton [1949a]), au fost consideraţi ca lideri de opinie toţi aceia care erau nominalizaţi cel puţin de patru ori de cele 86 de persoane interogate, în mod sigur, influenţa lor este deci mult mai mare decît aceea a liderilor identificaţi cu patru ani înainte de anchetatorii Iui Lazarsfeld, Apoi, se vorbea de influenţă în general şi nu numai de aceea circumscrisă de problemele electorale: deci studiul îşi propunea sa verifice dacă influenţa se exercită după acelaşi mecanism în toate cazurile. In sfîrşit, atenţia era concentrată exclusiv asupra trăsăturilor caracteristice ale acestor mijlocitori, după ce ei fuseseră desemnaţi de populaţie. Studiul a confirmat rezultatele obţinute de Lazarsfeld, justificînd extinderea lor în afara domeniului public.

O anchetă întreprinsă în 1945-1946 şi cunoscuta sub numele de Deca-tur Study (E. Katz, P. F. Lazarsfeld [1953]) viza mai ales gusturile în materie de cinematograf, modă, cumpărături etc. Acest studiu nu mai avea ca centru exclusiv de interes liderii de opinie, ci încerca să scoată în evidenţa relaţia dintre sfătuitor şi adepţii săi. Autorii lucrării *The People 's Choice* afirmaseră ca ar fi extrem de dificil, chiar imposibil, ca oamenii sa fie întrebaţi căror persoane Ii se adresează, pentru a studia ulterior interacţiunea dintre sfătuitor şi sfătuit. Anchetele din Decatur Study au cunoscut, îhtr-a-devăr, numeroase dificultăţi, mai ales cînd era vorba de contactarea unor persoane bănuite a fi fost influenţate., pentru a se verifica afirmaţiile acelora care pretindeau a fi sfătuitori. Dar practica interviuri I or-avalan şa a permis descoperirea ierarhiei existente în rînduf sfătuitorilor. Unii lideri de opinie declară într-adevăr că au fost chiar ei influenţaţi de alte persoane. Odată adusa această rectificare ipotezei privind cele doua etape ale comu-

nicării, ea urma să antreneze *altele.* Celebrele caracteristici ale *conducerii {leadership),* despre care se vorbise atît de mult, variau considerabil în *funcţie* de momente si preocupări. Altfel spus, nu exista numai o singură ierarhie de lideri de opinie, ci mai multe: aceste ierarhii multiple corespundeau diversităţii centrelor de interes si cuprindeau diversele structuri sociale.

La fel de celebru ca şi celelalte, un al treilea studiu şi-a propus un obiectiv mult mai precis: intitulat Drug Study (J. S. Coleman, E. Katz, H. Menzeî, î 966), acesta îşi propunea să precizeze modui în care mediul me-dicaî adoptă noile produse farmaceutice. Astfel, medicii din mai multe oraşe au fost chestionaţi, fapt ce a permis identificarea certă a tuturor relaţiilor dintre sfătuitori şi adepţii lor. în afara întrebărilor clasice privind expunerea Ia diverse surse de informaţie, fiecărui medic i s-a cerut să numească trei confraţi cu care avea relaţii mai strînse şi trei cărora Ii se adresa pentru o informaţie sau un sfat.

Acest studiu privind mediul medical face dovada unei duble superiorităţi, comparativ cu cele două anchete precedente. Pe de o parte, afirmaţiile medicilor legate de utilizarea produselor farmaceutice au fost confruntate cu reţetele luate în evidenţă *m* registrele farmaciilor locale: se putea astfel verifica cu mare obiectivitate data la care produsul fusese prescris pentru prima oară. Pe de altă parte, rolul diverseior influenţe ce se exercită asupra medicilor era evaluat nu numai după propriile declaraţii, ci si pe baza unor date mai obiective: participarea Ia reuniuni între confraţi sau poziţia deţinută în reţeaua relaţiilor interpersonaîe.

în lumina acestor trei anchete, moduî în care se conjugă influenţa mijloacelor de comunicare şi aceea a liderilor de opinie apare mult mai complex decît o sugerează ipoteza din *The People 's Choice.* Influenţa îmbracă în realitate mai multe forme. O acţiune de sensibilizare consta într-o primă iniţiere într-o problemă care este de interes comun sau în prezentarea unei persoane publice sau, în sfîrşit, în construirea unei imagini, indiferent dacă este vorba de un bun de consum, de o persoană publică sau de obiectul unei dezbateri publice.

O acţiune de *Informare* reprezintă prezentarea „mai mult sau mai puţin elaborată" a unor elemente de cunoaştere şi apreciere, exprimate sau nu cu titlu personal, legate de o persoană publică sau de obiectul unei dezbateri publice.

Recomandarea — sau *prescripţia* — reprezintă sfatul dat cu titlu personal, sfat care îl determină pe individ „să treacă la acţiune", adică să adopte o opinie sau un comportament determinat faţă de o persoană sau de obiectul unei dezbateri publice.

în sfîrşit, socializarea reprezintă adoptarea progresivă a ideilor, *adevărate sau* false, care diferenţiază «n grup determinat şi care marchează apar-

'W"'

tenenţa membrilor săi ia acest grup. într-un sens, socializarea este procesul în virtutea căruia indivizii unui grup adopta ideile curente.

Dacă accceptăm sa facem distincţia dintre aceste forme diferite ale influenţei sociale, acţiunea reunita a mijloacelor de comunicare şi a liderilor de opinie poate fi reprezentată prin schema de mai jos: se iau în considerare rezultatele principalelor anchete inaugurate de *The People 's Choice.*

Interogaţiile juncţionalismului

Mijloacele de comunicare răspund unor aşteptări specifice; ele îndeplinesc anumite funcţii pe lînga beneficiarii lor. înaintea trecerii de Ia studii asupra mijloacelor de comunicare la analize ale funcţiilor lor, reale sau oficiale, patente sau doar latente, denunţarea schemei lineare şi behavio-riste a efectelor a fost anunţată de mai multe lucrări.

Astfel, Jean Stoetzel (1951) enumera pentru prima oară funcţiile pe care presa şi le asuma „alături de informare", care este funcţia sa oficială. Păstrînd distincţiile făcute de Merton (î 949 b), el consideră că trei sînt funcţiile ce merită sa reţină atenţia: presa este un instrument de „legătura" socială, dar ea îndeplineşte şi o funcţie recreativă şi una „catartică".

Zece ani mai tîrziu, Edgar Morin (1962) explică succesul fără precedent al culturii de masa, datorat unui mecanism dublu al proiectării şi identificării. In *Spiritul timpului,* el pare a urma interpretările lui Jean Stoetzel privind funcţia catarticâ sau psihoterapeutica a presei. Folosind concepte împrumutate de la psihanaliza, el explică mecanismul datorită căruia cultura de masă iriga ceea ce el numeşte „imaginarul colectiv".

într-un articol publicat în revista trimestrială *Public Opinion Quaterfy,* Charles R. Wright (1960) enumera, din aceeaşi perspectivă, serviciile pe care teoria funcţional ista poate să le aducă studiului empiric al comunicării de masa. El inventariază patru „activităţi" fundamentale în jurul cărora se ordonează, conform părerii lui, influenţa sau acţiunea globală a tehnicilor moderne de comunicare sau difuzare colectivă; *supravegherea* (sau informarea), punerea în relaţie, pe care ar fi mai potrivit sa o numim în franceză *comentariul* şi *concluziile* legate de acesta; *trasmisia culturală',* şi în sfîrşit, tot ceea ce este legat de *divertisment.* Fiecare din aceste funcţii, manifeste sau latente, fericite sau nefericite pentru fiecare şi pentru toţi, conform dublei distincţii a Iui Robert K. Merton, îşi exercită influenţa la patru niveluri diferite, pe care Charles R. Wright le analizează unul după altul: societatea globală, individul, grupurile intermediare şi cultura în ansamblul ei.

Astfel, se reţin două criterii: pe de o parte, finalitatea globală a activităţii de comunicare; pe de alta, nivelul la care trebuie să fie examinată influenţa acestei activităţi. Analiza simultana a acestor doua criterii îi permite sociologului să întocmească un inventar, care se vrea complet, al diver-

selor funcţii susceptibile de a fi asumate de mijloacele de comunicare. Charles R. Wright a deschis astfel drumul unui mare număr de cercetări empirice, avînd în comun abandonarea problematicii clasice şi lineare a *efectelor*.

Foarte numeroase, cercetările inspirate din abordarea funcţional ista pot fi repartizate în trei categorii distincte. O prima categorie cuprinde cercetările ce încearcă sa identifice toate acele lucruri de care oamenii se simt privaţi cînd nu mai au ziare la dispoziţie. Profitînd de greva unui ziar new yorkez din 1945, Bemard Berelson (1949) deschide calea unor astfel de cercetări, întrebîndu-i pe oameni ce le lipseşte. A fost pus în lumina caracterul de neînlocuit al cotidianului, raportat la celelalte mijloace de comunicare.

Cea de-a doua categorie de cercetări ia în considerare mijloacele de comunicare ca mijloace de evaziune. In 1941, Herta Herzog (1944), colaboratoare a lui Paul Lazarsfeld, i-a întrebat pe 2 500 de auditori de foiletoane care sînt motivele ce le justifică gustul pentru acest gen special de emisiuni radiofonice. Deci intenţia sa era de a întocmi un inventar al funcţiilor îndeplinite de o categorie anume de mesaje. Acest studiu a servit drept prototip pentru un număr mare de observaţii privind funcţiile mijloacelor de comunicare. In majoritatea cazurilor, s-a pus accentul pe utilizarea acestora ca mijloc de evaziune. Termenul evaziune, *escapism,* desemnează această ocupaţie care, după Joseph Klapper (1960), îl deturnează pe individ de la preocupări ce ar trebui sa îl frămînte.

O a treia categorie de lucrări este inaugurată de Jean Cazeneuve: el nu mai vede funcţia mijloacelor de comunicare la nivelul indivizilor, ci la scara societăţii. El considera că mijloacele de comunicare şi-ar asuma funcţia care altădată ţinea de sacru, transfigurînd realul în spectacol. După Jean Cazeneuve (1972, p. 64), „prin intermediul mijloacelor de comunicare, socialul însuşi devine spectacol, umanitatea îşi trăieşte viaţa şi se priveşte totodată trăind ca un obiect", în mod sigur, mijloacele de comunicare îşi asumă simultan sau separat funcţiile enumerate de Charles R. Wright. Dai- aceste funcţii nu suit, după Jean Cazeneuve, decît „derivate" din această unica funcţie pe care o consideră ca esenţiala: transmutarea realului într-un spectacol permanent.

Abordarea funcţional i stă prezintă, fără îndoiala, avantajul de a se rupe de reprezentarea „mecanicistă" a influenţei mijloacelor de comunicare. Dar are şi limite. Pentru explicarea unei uzanţe sociale sau a unei instituţii, este oare suficient să se pună în lumină funcţia pe care o îndeplineşte? In revista *Public Opinion Quateiiy,* Elihu Katz şi David Foulkes (1962) au denunţat, încă de la acea dată, pericolele utilizării date de funcţionalişti noţiunii de evaziune. Ei au pornit de la ideea simplă că termenul „evaziune" maschează în realitate un număr mare de distincţii. Aceeaşi eticheta,

escapism, este folosită pentru a caracteriza pe rînd tendinţele psihologice ce motivează expunerea la anumite mijloace de comunicare, durata sau adîncimea acestei expuneri, contextul său, conţinutul mijloacelor de comunicare şi mecanismul psihologic al evaziunii. Dacă ne limităm doar la termenul evaziune, riscul de a confunda astfel ceea ce de fapt sociologul trebuie să distingă li se pare mare.

Ca orice alta metoda, funcţionalismul nu poate revendica o explicaţie exhaustivă sau pe deplin satisfăcătoare a unui fapt social, a unei obişnuinţe sau a unei instituţii. Una din limitele sale ţine de accepţiile multiple ale cuvîntului „funcţii": funcţii proclamate sau misiuni şi funcţii percepute sau trăite. Astfel, funcţia proclamata a televiziunii este deopotrivă sa educe, să informeze şi sa distreze. Dar funcţia efectivă a televiziunii nu coincide neapărat cu aceasta misiune astfel afişată. Pentru telespectatori ea poate să îşi asume funcţii — percepute sau trăite — ce sînt imprevizibile, inegal utile si inegal apreciate de unii sau alţii.

O alta limita rezultă din reprezentarea implicită pe care orice interpretare funcţiona Ii stă o dă societăţii: incompletă şi ambiguă, ea poate duce la interpretări trunchiate sau eronate:

— înţelegerea prin funcţii trebuie sa fie completata cu o explicaţie istori că: a şti „pentru ce" şi „pentru cine" există ziare de senzaţie este insufi cient. Trebuie să se precizeze şi „cum" au apărut acestea şi care este an samblul mecanismelor ce le permite să supravieţuiască. Interpretarea unui „fapt social" presupune, pentru a fi cît mai completă, identificarea simul tană a cauzelor care îl produc şi a funcţiilor pe care le îndeplineşte;

— înmulţirea, de exemplu, a rubricilor de fapte diverse sau presărarea de anecdote printre informaţiile politice validează anumite obişnuite sociale, ale căror funcţii au fost identificate. In lipsa unei interpretări mai comple te, ne simţim autorizaţi sa vorbim şi despre necesităţi, nu numai despre funcţii. Or, caracterul subiectiv al noţiunii de necesitate nu poate fi igno rat. Aceasta ţine de momentul trăirii şi nu al gîndirii. Sa afirmi ca mijloa cele de comunicare răspund anumitor necesităţi înseamnă, în consecinţă, să exprimi o judecată de valoare privind oportunitatea satisfacerii lor: ast fel, terenul judecăţilor privind realitatea este părăsit;

— în sfîrşit, ultima tentaţie prada căreia risca să cadă orice interpretare funcţiona listă este exprimată de ideea ca de îndată ce s-a recunoscut o funcţie unei uzanţe sociale, putem fi tentaţi să credem nu numai în legiti mitatea sa, ci şi în perfecta sa eficacitate. Altfel spus, modul în care s-ar exercita această uzanţa ar fi din ceie mai bune posibile, în ceea ce priveşte funcţia pe care şi-o asumă. Or, este evident ca se poate aprecia că, în ciudaj aparenţelor, o uzanţă existentă nu este neapărat cel mai bun mijloc de sa-| tisfacere a unor presupuse exigenţe.

Comunicarea, raportată la mizele sale, pentru individ şî pentru societate

Cultura fie masă în dezbatere

In Germania, la începutul anilor treizeci, în jurul grupului de la Frank-furt, ia naştere un curent de gîndire ce semnalează deprecierea crescîndă a societăţii si culturii, ambele supuse influenţei mijloacelor de comunicare de masa. Acest curent va avea reprezentanţi iluştri în toate epocile, în Germania, ca şi în Franţa, în teoria critică pe care o elaborează, industria culturală de masă ajunge la ceea ce Theodore W. Adorno (1951) numeşte „barbaria stilizată". Şi această industrie nouă constituie, şi nici nu se poate altfel, un instrument de opresiune ce realizează tragica adaptare dintre „omul unidimensional" (Herbert Marcuse, 1964) şi acea „societate total administrată", despre care vorbeşte Max Horkheimer (1947).

Expresia „cultura de masă" aparţine polemicii angajate de societatea moderna în legătura cu propria ei condiţie. La aproape un sfert de secol de Ia prima sa formulare, în junii acestei teme continua sa se ordoneze un număr mare de idei sau ipoteze privind influenta mijloacelor de comunicare, în sensul cel mai curent, expresia „cultură de masă" desemnează ansamblul comportamentelor, miturilor şi reprezentărilor, produse şi difuzate printr-o tehnică industrială, aceeaşi care însoţeşte expansiunea mijloacelor de comunicare.

In cartea sa *The age of television (Epoca televiziunii),* Leo Bogart (1956) sugera deja această uniformitate crescîndă a culturii prin acţiunea conjugată a mijloacelor de comunicare. Expansiunea televiziunii, ascensiunea claselor de mijloc şi a unei culturi „de mijloc" i se păreau că se conjugă, predestinînd culturile particulare la dispariţie.

în *Spiritul timpului.,* Edgar Morin (1962) adoptă un punct de vedere care nu este foarte diferit. Mai întîi, el defineşte cultura de masă drept un sistem special din societatea modernă, un subsistem al sistemului social. Apoi, el încearcă sa restituie acest subsistem contextului istoric al unei societăţi condamnate la divertisment. După el, industria culturală nu sterilizează orice creaţie: ea ajunge la o cultura de mijloc, în sensul etimologic al cuvîntului.

Cel mai celebru act de acuzare împotriva societăţii industriale îi aparţine lui Herbert Marcuse (1964), în lucrarea sa *Omul unidimensional.* După ce a optat pentru optimismul radical a lui Marx, preferîndu-1 fatalităţii represiunii, îmbrăţişată de neofreudism, filozoful din Frankfurt ia act de slăbirea criticii sau a oricărei contestări în societăţile industriale avansate şi se străduieşte să o explice. După el, aceste societăţi sînt, prin membrii lor, prada unei unidimensionalizari generalizate. Critica radicală sau exerciţiul

critic al raţiunii a dispărut. Fără îndoială ca niciodată societăţile nu au fost în acelaşi timp atît de iraţionale şi atît de „integrate" sau pasive. Herbert Marcuse vede în tehnicile comunicării de masă instrumentul unei manipulări de acest tip. El prezintă imaginea unei societăţi în care masele sînt manipulate de mijloacele de comunicare, la rîndul lor supuse ordinelor marilor interese private. Dezamorsînd contestarea, mijloacele de comunicare contribuie, după el, la trezirea unor dorinţe iluzorii sau artificiale, dorinţe fără de care maşina de producţie ar fi paralizata.

în *An essay of tiberation (Eseu despre eliberare),* Herbert Marcuse (l 969) găseşte soluţia şi mijlocul de a pune capăt acestei unidimensionali-zari progresive a societăţilor industriale şi a fiecăruia din membrii lor. El afirmă că doar cei respinşi de societatea industrială, nefiind încă victimele acesteia, sînt astăzi ultimii depozitari ai speranţei revoluţionare, „într-o astfel de situaţie, a munci conform regulilor şi modurilor specifice legalităţii democratice înseamnă a capitula în faţa structurii de putere existente."

După curentul de Ia Frankrurt, capetele de acuzare reţinute împotriva pretinsei culturi de masă au fost mereu aceleaşi: mijloacele de comunicare ar fi instrumentele diabolice ale unei culturi destinate mediocrităţii şi uniformităţii. De altfel, această cultură ar acţiona asupra spiritului oamenilor, precum opiul, căruia Marx i-a asimilat religia. Standardizarea decurge în mod natural din constrîngerile unei producţii de serie, în vederea unei distribuţii de masă. Fiind supuşi legii pieţei, industriaşii sînt împinşi sa caute consumul şi comunicarea maxime. Această competiţie duce direct]a demagogie, facilitate şi mediocritate, privilegiind ceea ce uneşte în detrimentul a ceea ce divizează, în sfîfşit, neocultura ar fî tranchilizantă. Ocu-pînd un Ioc tot mai important în timpul liber al oamenilor, ea ar acţiona ca un adevărat narcotic social, datorita conţinuturilor sale ce înclina spre evaziune, mai mult decît spre o mai bună „inserţie" a oamenilor în condiţia lor cotidiană.

în mod sigur, noţiunea de cultură de masă nu rezistă mult timp acestei analize. Intr-adevar, existenţa unei neoculturi accesibile tuturor nu presupune deloc faptul că toţi cei care au posibilitatea o şi consuma efectiv, nici că acest consum are aceeaşi calitate pentru toţi. în plus, ipoteza conform căreia această pretinsă cultură de masă este întotdeauna omogenă la un moment dat, ar presupune că aceleaşi reprezentări, aceleaşi moduri de gîn-dîre sau aceleaşi moduri de acţiune traversează în toate sensurile şi în acelaşi timp toate mijloacele de comunicare.

Şi chiar mai grav: cultura de masa pare definită negativ, prin raportare Ja o alta cultură, ce pare a fi apreciată ca superioara. Astfel, genurile ar fi repartizate în două categorii distincte. Varietăţile, melodramele simpliste de la televiziune, romanele poliţiste ar ilustra cultura de masa, considerată inferioară, în timp ce teatrul clasic, muzica clasică, literatura consacrată ar

aparţine genului nobil al adevăratei culturi, superioară, academica, recunoscuta şi consacrata. Oricine poate accepta cu uşurinţa faptul că distincţia este relativă, arbitrara şi subiectivă.

„Mijlocul este mesajul": MarshallMcLuhan

în timp ce cercetarea asupra mijloacelor de comunicare se diversifică tot mai mult, sociologul canadian reaminteşte o evidenţă parţial uitată, şi anume că acelaşi mesaj poate avea efecte foarte diferite asupra societăţii, precum şi asupra membrilor săi, în funcţie de mijloacele de comunicare ce asigura transmisia. *Understanding media (Pentru înţelegerea mijloacelor de comunicare)* este publicată în 1964, doi ani după *Galaxia Gutenberg* (1962). Cu celebrul aforism „mijlocul de comunicare este mesajul", McLuhan răstoarnă dintr-o lovitură modul în care era privit pînă atunci efectul tehnicilor de difuzare şi comunicare. Ceea ce are importanţă nu mai este conţinutul mesajului, ci modul în care el este transmis şi, mai mult decît atît, mijloacele de comunicare folosite pentru a-1 transmite. Deci, într-un sens mai larg, modul de transmitere a culturii influenţează aceasta cultură şi, pe parcurs, sfîrşeste prin a o transforma profund.

McLuhan ajunge astfel sa opereze o distincţie între mijloace de comunicare „calde" şi mijloace de comunicare „reci". Principiul pare simplu: bogăţia de informaţii variază în sens invers faţa de participarea receptorului. După McLuhan, aceasta este legea tuturor mijloacelor de comunicare: cu cît o tehnică de difuzare colectivă este mai bogată în informaţii, cu atît mai puţin va solicita participarea receptorului. In acest caz, este vorba de un mijloc „cald". In schimb, cînd tehnica folosita este săracă în informaţii, ea solicită intens concursul sau participarea destinatarului mesajului: atunci ea este calificată drept „rece". Printre exemplele de mijloace de comunicare „calde" se regăsesc textul tipărit, radiodifuziunea, cinematograful şi fotografia. Invers, televiziunea este un mijloc „rece", care domina lumea actuală, în această categorie mai figurează conversaţia directă şi conversaţia telefonică.

De fapt, distincţia dintre mijloace de comunicare „calde" şi „reci" devine inteligibila numai daca este repusă în cadrul filozofiei sale privind mijloacele de comunicare. McLuhan vrea mai întîi să nu acorde atenţie decît mijlocului însuşi, excluzînd mesajele transmise. Apoi, el încearcă sa scoată în evidenţă legătura existenta între natura mijloacelor de comunicare şi societatea globală. Prelungiri tehnice ale omului, mijloacele de comunicare, de la cuvîntul tipărit şi pînă la calculator, conspiră pentru a schimba simultan omul şi societatea.

Prin formula „mijlocul este mesajul" se subînţelege ca are importanţă nu difuzarea mesajelor, divulgarea ideilor şi ştirilor, ci, în exculsivitate, acest tip de *masaj* practicat de mijloacele de comunicare asupra modurilor

noastre obişnuite de percepţie, care solicita, de preferinţă, numai unele din simţurile noastre, în această privinţa, McLuhan înţelege să rectifice maniera obişnuită de percepere a influenţei mijloacelor de comunicare: ea se exercită întotdeauna acolo unde nu ne aşteptăm. După el, nu este importantă această inculcare progresivă şi mai mult sau mai puţin clandestină de idei, judecăţi, valori: importanţa constă în adoptarea progresivă şî subterană a unui mod de înţelegere şi percepere, transmis o data cu frecventarea mijloacelor de comunicare.

Condiţiile propagandei: Jacques Ellul

Mai curînd moralist decît sociolog, Jacques Ellul porneşte un război împotriva anumitor idei curente, răspîndite după cel de-al doilea război mondial. Cartea sa *Propagandes* (1962) poate fi interpretată ca o critică a orientării empirice a lucrărilor americane consacrate mijloacelor de comunicare. El pune Ia îndoială pertinenţa modelului injecţiei hipodermice ca reprezentare a acţiunii mijloacelor de comunicare. După el, această reprezentare este imaginea inversată a realităţii.

Desigur, el subliniază că societatea tehnică a pus la dispoziţia celui ce face propaganda instrumente deosebit de eficiente. Dai- acţiunea acestuia îi pare posibilă numai cu condiţia de a fi exercitată într-un mediu favorabil. Astfel, după părerea lui, ar fi o eroare sa ni-I reprezentăm pe cel care face propagandă sub aparenţa unui ucenic vrăjitor.

Intr-un fel, cel ce este supus propagandei există înaintea celui care o face. Omul modern are o nevoie atît de mare de propagandă, încît deschide calea acţiunii celui ce face propagandă. El nu este victimă, ci complice, dacă nu chiar cauză a propagandei. După Jacques Ellul, societatea modernă este cea care oferă condiţiile psihologice, sociologice si „obiective" favorabile propagandei. O dată cu disoluţia progresivă a grupurilor primare, cum ar fi familia, nu mai există nimic care să poată crea un ecran de protecţie între mijloacele de comunicare şi individ. Astfel, omul modem se vede predat, fără apărare, manipulării. In plus, grupurile organice (familia, biserica...) ce supravieţuiesc instaurării civilizaţiei tehnice nu pot sa nu facă apel la propagandă: familiile sînt apărate de asociaţiile familiale, bisericile adoptă metodele acţiunii psihologice...

Condiţii „obiective", cum ar fi bogăţia, informaţia şi ideologia, deschid şi ele calea propagandei. Contrar ideii curente, conform căreia dezvoltarea societăţilor protejează împotriva propagandei, Jacques Ellul arată ca propaganda apare şi se dezvolta pe măsura ce societăţile se îmbogăţesc, iar clasele lor de mijloc sînt ferite de mizerie. Mai întîi, pentru ca oamenii sînt mai puţin presaţi de nevoile imediate ale vieţii cotidiene; ei devin disponibili. Apoi, pentru ca dezvoltarea este însoţita de o înmulţire a mijloacelor

de comunicare. In consecinţă, bogăţia este, în mod obiectiv, dublu „aliata propagandei".

Toate societăţile creează de altfel „normalitatea" lor — reprezentarea bunului american, a bunului sovietic — şi sub aparenţa adaptării ele veghează cu vigilenţă ca fiecare din membrii lor sa se conformeze modelului de realizare astfel adoptat. Jacques Ellul vede în acest proces „culmea acţiunii propagandei". Dezvoltarea unei culturi „de mijloc" apare astfel ca o altă condiţie pentru ca omul sa poată fi supus propagandei.

In sfirşit, Jacques Ellul consideră că informaţia este la fel de indispensabilă pentru apariţia propagandei, ca şi cultura „de mijloc". Informaţia precedă chiar propaganda: ea devine suportul acesteia. Starea de supra-informare sau de suprabundenţa a ştirilor de actualitate alimentează gustul oamenilor pentru ideologii şi Ie măreşte vulnerabilitatea. Ideologia nu mai apare ca o consecinţă sau un efect al propagandei, ci mai curînd ca fiind condiţia sa sau, mai bine, „suportul" sau. Totul se petrece ca si cum propaganda ar veni să consolideze ideologiile din care se hrăneşte.

Aplicarea acţionismului Ia studiul comunicaţiilor

Confruntaţi cu multitudinea obiectelor studiate sub denumirea de „comunicare", cu pluralitatea disciplinelor susceptibile de a fi solicitate şi înrudirea lor foarte îndepărtata, cu supravieţuirea prejudecăţilor privind „puterea" mijloacelor de comunicare, indiferent dacă este vorba de televiziune sau ziare, ar trebui oare să renunţăm Ia orice pretenţie ştiinţifica pentru observarea şi analizarea diverselor activităţi de comunicare, în timp ce informatica multiplica deja posibilităţile de comunicare ale maşinilor?

Conform recomandării Iui Karl Popper f 1972 [1989J, p. 32) ar fi mai bine să adoptăm un alt „cadru"; „(...) nevoia noastră de teorie este imensa, tot atît de imensă ca şi puterea teoriilor. De aceea este mai important sa ne ferim a deveni adepţi ai unei anumite teorii: nu trebuie să ne lăsăm întemniţaţi într-o închisoare mentală. In acea vreme, nu cunoşteam teoria conflictelor dintre culturi, dar am folosit bineînţeles conflictele mele cu adepţii diferitelor cadre de referinţă pentru a imprima în spiritul meu idealul de eliberare din închisoarea intelectuală a unei teorii în care ne-am putea afunda inconştient, în orice moment al vieţii noastre."

Abordarea „acţionista" întoarce spatele unei interpretări prea mecaniciste a influenţei mijloacelor de comunicare asupra societăţii sau asupra membrilor săi: pentru a aplica comunicarea, ca şi libertatea, la o relaţie socială, aceea a unui „actor" raportat la un alt „actor", trebuie ca fiecare să interpreteze comportamentele celuilalt şi să acţioneze pe baza acestei in-

terpretări, cel puţin în aceeaşi măsura în care ne rapoităm la propriile noastre intenţii.

Paradigma acţionistă sugerează, contrar schemelor lineare ale anilor cincizeci şi şaizeci, ca subiectele comunicării să fie concepute într-un tot şi concomitent cu instrumentele şi obiectul său: ea invita Ia diferenţierea între activităţile de comunicare, prin luarea în considerare nu numai a obiectivelor pe care şi Ie propun, ci şi a mijloacelor pe care le folosesc şi a formelor pe care le îmbracă.

Stabilirea unui alt „cadru" pentru studierea comunicaţiilor mediatizate

în ceea ce priveşte studierea mijloacelor de comunicare, pentru a avea cîştig de cauză, atît asupra prejudecăţilor, cît şi asupra instituţiilor ce le perpetuează, ar fi mai profitabil să se adopte perspective noi. Deci cadrele vechi ar trebui distruse, înainte de a începe construirea unora noi care, ca şi în cazul celor anterioare, se vor Iovi în mod cert de propriile lor limite.

Ruptura cu polemici Ie şi problematici le vechi

Dispersarea cunoştinţelor despre comunicare şi pretenţia lor, adesea nejustificatâ, de a fi ştiinţifice rezultă, fără îndoială şi în principal, din reprezentarea pe care şi-o fac în mod spontan observatorii sau cercetătorii în legâtuia cu acţiunea mijloacelor de comunicare asupra oamenilor, modalităţilor de influenţare socială, indiferent dacă acestea *vizează* atitudinile, opiniile sau comportamentele indivizilor. Reprezentare perfect mecanicistă, conform căreia acţiunea ziarelor asupra cititorilor — sau a cititorilor asupra ziarelor — se exercită întotdeauna în sens unic şi niciodată în ambele sensuri. Reprezentare cu atît mai puţin suspectă de a induce în eroare,, cu cît în concepţiile oamenilor continuă să existe prejudecata sau spectrul propagandei: cine de Ia nivelul mijloacelor de comunicare sau dintre beneficiarii lor manipulează pe cine?

Această reprezentare este simultan expusa la doua pericole: supraesti-marea mesajului sau a mijlocului de comunicare, pe de o parte, şi accentul exclusiv pus pe emiţătorul mesajelor sau pe receptor, pe de alta parte.

Astfel, problematica Iui Lasswell, căreia îi corespunde perfect reprezentarea spontană a acţiunii mijloacelor de comunicare, ne pune în faţa a două obstacole. Primul rezulta din tentaţia idealistă care reduce mijloacele de comunicate Ia mesaj. Perspectivă ce se interesează mai puţin direct de mijloacele de comunicare, cît de conţinuturile transmise. Ceea ce înseamnă minimalizarea influentei tehnicii şi punerea accentului pe utilizările acesteia.

Dar există un al doilea obstacol ce ţine de ceea ce se va numi determ' nismul tehnologic: „Mijlocul este mesajul". In această perspectivă, impor tant nu este atît sensul mesajului (semnificatul), cît felul în care acesta este transformat sau transfigurat de mijloacele de comunicare. De unde ideea ca tehnicile uniformizează societăţile şi Ie impun un mod unic de folosinţa şi de gîndire.

Al doiJea pericol al reprezentării spontane a acţiunii mijloacelor de comunicare provine din atenţia acordată, în mod exclusiv, fie emiţătorului mesajelor, fie destinatarului lor. Astfel, de o jumătate de secol, concluziile anchetelor şi reflecţiilor asupra influenţei mijloacelor de comunicare se repartizează în două categorii distincte.

Pe de o parte, sînt cei numeroşi, de la Serge Tchakhotine pîna Ia Abra-ham Moles, Marshall McLuhan, Jacques EIlul şi Herbert Marcuse, care îşi concentrează atenţia mai mult asupra „emiţătorilor", asupra mesajelor elaborate de aceştia sau asupra mijloacelor folosite pentru orientarea mesajelor spre destinatarii lor. Conform ideii postulate iniţial, opinia lor este unanimă: mijloacele de comunicare acţionează precum un drog cu efect anestezic sau stimulant. Ele sînt capabile să te determine să crezi sau să faci orice, oricui, oricum şi oricînd.

Pe de altă parte, exista acele observaţii, mai puţin cunoscute, a căror atenţie este îndreptata spre „receptorii" mesajelor., spre aşteptările, pieju-decăţile, comportamentele lor. De Ia Harold Lasswell, Bernard Berelson şi Paul Lazarsfeld, pînă la Jean Cazeneuve, concluziile fiecăruia sînt aceleaşi: reacţiile de apărare ale receptorilor în faţa mesajelor ce Ie sînt propuse se dovedesc foarte numeroase şi foarte puternice.

Abordarea acţionistă

Lucrările privind influenţa mijloacelor de comunicare par a fi prizoniere ale prejudecăţilor şi observaţiilor epocii lor, pe care continuă, de altfel, să le răspîndească, voluntar sau nu.

în locul unei manipulăii în sens unic, ar trebui mai bine luate în considerare ajustările reciproce dintre „emiţătorii" şi „receptorii" mesajului. Cu această ocazie, s-ar putea^lopta şi o reprezentare acţionistă a oricărei activităţi de comunicare, deoarece aceasta, ca şi libertatea, se aplică unei relaţii sociale, aceea a unui „actor" raportat la un alt „actor". Aceştia îşi interpretează comportamentele reciproce şi acţionează pe baza acestei inter-pretări.

Interpretarea pur mecanicista a influenţei mijloacelor de comunicare asupra societăţii sau asupra membrilor săi este conformă cu schemele simpliste ale unei cauzalităţi lineare sau ale unui behaviorism pavlovian.

Dimpotrivă, interpretarea care poate fi calificata drept dialectica sau acţionistâ consideră „beneficiarii" mijloacelor de comunicare, indiferent

dacă sînt „emiţători" sau „receptori", ca acţionîhd în funcţie nu numai de obiectivele pe care şi le propun, ci şi de ideea pe care o au asupra mijloacelor de care dispun şi de constrîngerile la care sînt supuşi.

Fenomenele de comunicare trebuie considerate ca un schimb de mesaje între actori sociali. Luînd ca exemplu o teorie economică numita *dezvolta-rism,* Raymond Boudon (1987) explică rolul actorilor sociali în difuzarea sa şi demonstrează cum o teorie economică poate deveni ideologie. Sociologia comunicării de tip mecanicist ar atribui grupurilor dominante puterea de impunere a ideilor ce se conformează cel mai mult intereselor lor şi pe care grupurile dominate le-ar accepta pasiv.

Dar, „receptorul nu este o pastă moale pe care s-ar imprima uiteiior un mesaj... el are capacitatea nu numai de a selecţiona mesajele care îi parvin, ci şi aceea de a Ie interpreta şi judeca în funcţie de situaţia sa socială şi personală, de credinţele, opiniile, ideile, aşteptările sale". Astfel, Raymond Boudon analizează fenomenele ideologice în funcţie de o sociologie a comunicării de tip acţionist. Deci actorii sociali, deţinînd o poziţie sociala bine precizată, dispun de o autoritate ce va permite impunerea unei teorii, iar aceasta trebuie sa corespundă *modei timpului,* Intr-adevar, pentru ca o teorie „ştiinţifică" să se poată transforma într-o credinţa colectivă, diferiţii actori vizaţi de aceasta trebuie sa aibă ceva de cîştigat. „Fiecare, la nivelul şi locul său, trebuie să aibă motive întemeiate pentru a adera la ea." Difuzarea unei teorii este asigurata de fenomene specifice legăturilor multiple şi ierarhizate ce contribuie, progresiv şi consecutiv, la transformarea sa într-o credinţă colectivă. „Un mesaj se răspîndeşte în corpul social din momentul în care acesta se dovedeşte capabil să depăşească un ansamblu de legături, deoarece el are sens pentru actorii situaţi la nodurile reţelei de interacţiune şi de comunicare." După Raymond Boudon (1986), principiile sociologiei acţioniste a comunicării pot furniza instrumentele sociologiei ideologiilor.

Mijloacele si formele comunicării

Abordarea acţionistă sugerează ca ansam^il subiectelor oricărei comunicări, precum şi obiectul acesteia să fie gîndite ca un tot. în consecinţă, mesajele sînt considerate ca miza pertractărilor şi ajustărilor reciproce ale emiţătorilor şi receptorilor, ale pretinsei lor „comunicări" considerate deopotrivă activitate — *communicatio* —, schimb — *communicare* — şi rezultat posibil al acestei activităţi — *communitas.*

Trebuie, de asemenea, ca în conformitate cu interpretarea acţionistă, să se confere termenului „mijloc de comunicare" o accepţie extensivă. Luînd în considerare evoluţia recenta a tehnicilor, trebuie sa ştim ce numim mijloc, să întocmim inventarul mijloacelor de comunicare disponibile şi sa

examinam modul în care ele contribuie Ia favorizarea *schimbului de idei* dintre oameni, altfel spus, *a comunicării expresiei gîndirii lor,* indiferent de forma sau finalitatea acestei expresii.

Mijloacele de comunicare la distanţă:
cele trei familii de mijloace de comunicare {media)

Uzanţa a impus în final o definiţie suficient de extensivă a lumii mijloacelor de comunicare: afişul şi minitelul fac parte din ea, ca şi presa scrisă sau televiziunea prin satelit. Pentru a regăsi sensul cuvintelor trebuie totuşi să pi ivim şi să definim mijloacele de comunicare ca mijloace tehnice, chiar înainte de a analiza instituţiile sociale şi formele de exprimare cărora aceste instituţii, ajutate de aceste mijloace, le pot da naştere.

Un mijloc de comunicare este un echipament tehnic ce permite oamenilor să îşi comunice expresia gîndirii lor, indiferent de forma finală a acestei expresii.

Mijloacele de comunicare diferă unele de altele prin dimensiunile audienţei lor, prin natura mesajelor transmise şi, în sfîrşit, prin potenţialitatea lor de a atinge anumite obiective, mai curînd decît altele. Dar un singur ciiteriu permite întocmirea unui inventar al mijloacelor de comunicare, care să fie deopotrivă complet şi pertinent. Acest criteriu ar putea fi numit de sociologi fie formă, fie *modalitate de comunicare,* în timp ce inginerii ar vorbi mai curînd de *structură de comunicare,* iar juriştii de *punere la dispoziţia publicului.* Aplicarea acestui criteriu permite diferenţierea a trei familii de mijloace de comunicare.

Prima familie este aceea a *mijloacelor autonome.* Ea cuprinde toate acele suporturi care nu cer o racordare la nici o reţea specială: cărţile, ziarele, discurile, audiogramele, videogramele, programele informatice. Unele echipamente sînt uneori indispensabile pentru a permite „citirea" lor: magnetofoane, aparate video, calculatoare personale.

A doua familie: aceea a *mijloacelor de difuzare,* indiferent daca aceasta este largă sau restrînsâ. Este vorba de radio şi televiziune, ale căror programe sînt transmise pe calea undelor hertziene cu ajutorul emiţătoarelor şi releelor terestre, într-o zona de „acoperire" a cărei întindere variază în funcţie de puterea echipamentelor emiţătoare şi receptoare utilizate. Totuşi, trebuie adăugaţi doi „vectori" noi: satelitul şi cablul. Aceste mijloace de teledifuziune au o trăsătură comună, aceea de funcţionare într-un singur sens, de la emiţător spre receptor.

Mijloacele de comunicare constituie cea de-a treia familie. Aceasta cuprinde deci toate mijloacele de telecomunicaţii ce permit instalarea, Ia distanţă şi în dublu sens, fie a unei relaţii de dialog între două persoane, fie a unei relaţii între o persoană, pe de o parte, şi o maşină ce conţine o baterie de programe sau servicii, pe de alta parte. Telefonul este strămoşul şi tot-

odată modelul acestor tehnici ce permit „interactivitatea" între protagoniştii schimbului de mesaje. Numeroase asemenea dispozitive au apărut după 1978-1990: videografia în versiunea sa difuzată (teletextul) sau interactivă (videotext), telematica personală sau profesională si, peste cîţiva ani, dispozitivele de video-comunicare. Aceste echipamente constituie un schimb inedit de texte grafice, imagini fixe sau animate şi asociate sau nu cu sunet, şi nu numai un schimb de conversaţie telefonică între două persoane.

Formele comunicării: schimbul, propagarea, publicarea

Comunicarea mediatizată se plasează alături de alte doua forme de comunicare socială, şi anume comunicarea interpersonala si comunicarea instituţional izată. Ea umple spaţiile goale lăsate de acestea din urmă. Problematica actionistă invită la stabilirea unei tipologii mediatizate a formelor de comunicare.

în vederea stabilirii acestei tipologii pot fi reţinute doua criterii: primul este caracterul mai mult sau mai puţin închis al grupului de oameni — al auditoriului — căruia „emiţătorii" înţeleg sa i se adreseze cu prioritate. Se identifică un auditoriu calificat drept „închis", în sensul dat de Bergson; mărimea lui este determinată şi membrii săi sînt legaţi printr-un element al identităţii lor sociale sau personale. In sens contrar., un auditoriu este „deschis" dacă este dispersat, divers şi vast, iar membrii săi nu au altă caracteristica comună decît aceea de a se găsi în interiorul aceloraşi limite teritoriale; şi acesta ar fi „marele public".

Intre cele două criterii, există auditoriul „semi-închis" datorat existenţei unei legaturi dintre membrii săi, dar şi a incertitudinii întinderii sale şi a frontierelor cu exteriorul.

Cel de-al doilea criteriu ce trebuie stabilit de tipolog este registrul în care destinatarii mesajelor îşi plasează spontan relaţia cu emiţătorii, după cum îi consideră pe aceştia din urma ca persoane sau mai curînd ca prestatori ai unui serviciu dat, în domeniile foarte diverse ale informării, cunoaşterii sau culturii.

Intersectîndu-se, cele doua criterii de distingere a formelor comunicării mediatizate, şi anume auditoriul vizat şi „emiţătorii" aşa cum sînt ei per-! cepuţi, evidenţiază mai multe modalităţi de comunicare posibile: şase „tipuri ideale" ce permit, prin comparare, ca varietatea activităţilor de comunicare mediatizată să devină inteligibilă.

Astfel, cînd emiţătorul presupune că auditoriul este „închis", deoarece pertractările sale cu receptorul se înscriu în interiorul unui cerc circumscris, cuvîntul *schimb* pare cel mai puţin nepotrivit pentru desemnarea formei de comunicare. Schimbul este realizat *intragrup* dacă este vorba de operarea unei medieri în şuiul unei colectivităţi organizate; se poate con-

sidera că el este *asociativ* dacă exprimă o voinţă de afilieri Ia un grup, mai mult sau mai puţin instituţional izat.

Ca tehnici, mijloacele de comunicare sînt foarte divers adecvate schimbului, fie intragrup, fie asociativ: tehnicile de comunicare, cum ar fi telefonul, telexul, telegraful şi videotextul sînt, iară îndoială, mai potrivite de-cît mijloacele de difuzare propriu-zise, indiferent dacă aceasta este laigă sau restrinsă. Astfel, exemplele canonice ale schimbului intragrup sînt astăzi publicaţiile, programele sau serviciile oferite unor experţi de către alţi experţi sau unor militanţi de către alţi militanţi., sau ziarele şi casetele pe care întreprinderile le rezervă personalului lor. In ceea ce priveşte schimbul asociativ, acesta este ilustrat de scrisorile numite „confidenţiale" şi buletinele de informaţii cu caracter intern.

Cînd mesajele se propagă în interiorul cercului mai mult sau mai puţin circumscris unui auditoriu „semi-închis", este mai bine să se vorbească despre *propagare.*

Este deci vorba de propagarea unei *identităţi* sau a unei *cauze,* după cum se urmăreşte înregistrarea în rîndul celor predispuşi a unor progrese în ilustrarea şi apărarea unei identităţi sociale sau personale sau a unei idei, ideologii sau instituţii în concurenţă cu altele.

în mod sigur mijloacele de comunicare autonome, ca discurile, revistele sau casetele, constituie instrumentele privilegiate ale propagării. Urmează mijloacele de difuzare, iar apoi cele de comunicare. Anumite publicaţii periodice sau programe specializate pe un „singur public" de radio sau televiziune ilustrează perfect propagarea unei identităţi. Tot aşa cum ziarele de opinie, revistele specializate pe un „singur subiect" sau radiourile şi televiziunile tematice sînt destinate propagării unei cauze.

în sfîrşit, termenul de *publicaţie,* în accepţia sa originară de la cuvîntul latin *publicare* — a face public —, trebuie, fără îndoiala, sa fie utilizat pentru desemnarea oricărei întreprinderi ce constă în a oferi diverse tipuri de prestaţii — informaţii, documente, opere de arta, servicii — unui auditoriu „deschis", dispersat şi anonim, şi care poate fi deci divers şi versatil: publicaţie *cu difuzare limitată.,* dacă este vorba de o arie geografică re-strînsă la un oraş sau chiar la unul din cartierele sale; publicaţie *de masă,* cînd aceasta are drept vocaţie un public indistinct.

Tehnicile ce permit dezvoltarea unor activităţi apropiate publicaţiei cu difuzare limitată sînt larg raspîndite: presa locală, posturile de radio locale, teledistribuţia, acel Multipoint Distributional Service, videografia. Publicaţia de masă dispune fără îndoială de un evantai mai larg de tehnici: ziarele de mare tiraj, marile reţele de radio sau de televiziune naţionale sau internaţionale.

Examinarea simultană a *mijloacelor şi formelor* comunicării presupune examinarea în ansamblul lor a mijloacelor de comunicare şi a utilizărilor lor.

FORMELE

STATUTUL

Preponderent „ mediator "

Schimb intragrup

Auditoriu „ închis

O colectivitate instituită se adresează membrilor săi prin intermediul unui organ de exprimare care le este rezervat

Reglementare: Apartenenţa la o confrerie — ştiinţifică, profesională, confesională, politică. Cu codurile şi secretele sale proprii iniţiaţilor. Oferta şi cererea sînt variabile: piaţa face schimburi care, pentru a fi corecte, trebuie să fie egale

Exemple: Publicaţii, programe sau servicii ofente de experţi altor experţi, de militanţi unor militanţi, de profesionişti unor profesionişti

Propagarea unei identităţi

O

H CuW U

Auditoriu „semiînchis"

D H D

Prestaţti variate şi determinate sînt oferite unei colectivităţi, mai mult sau mai puţin numeroase, de oameai dispersaţi din punct de vedere geografic, avînd în comun o anumită trăsătură a identităţii lor personale sau sociale

Reglementare. Identificarea cu o minoritate care se străduieşte să instituie, prin intermediul unei dezbateri publice, semnele unei complicităţi şi ale unei distincţii, în relaţie cu lumea „exterioară". Oferta este fixă si cererea variabilă: piaţa hotărăște.

Exemple. Ziarele destinate unui singur public; „ minonty media ". Ziarele sau programele pentru copii, femei, adolescenţi, pentru o mişcare feminista, apărarea drepturilor minorităţilor

Publicaţia cu difuzare limitată

Auditoriu „ deschis'

Mesaje sau prestaţii variate sînt propuse tuturor, fără discriminare, într-o arie geografică limitată, de către oameni care se doresc „mediatori" *şi* care se declară independenţi faţă de diversele confrerii sau biserici

Reglementare' Piaţă cu tendinţa monopolistă, cu atît rnai mult cu cît dimensiunea auditoriului accesibil este limitată. Cererea este fixă şi oferta variabilă, piaţa realizează explorări prin metoda încercări şi erori

Exemple. Mijloacele de comunicare de „proximitate ": ziarele, staţiile locale de radio sau televiziune.

COMUNICĂRII
„EMIŢĂTORULUI"

Preponderent „ interfaţa"

Schimb asociativ

Mesaje sau prestaţii determinate — ştiri, documente, informaţii, servicii — sînt propuse unui număr limitat de persoane, libere să le accepte sau refuze,

Reglementare: Afiliere voluntara la o reţea ce există datorită convergenţei unor valori, interese sau centre de interese comune membrilor săi. Oferta şi cererea sînt variabile.

Exemple: Buletine de informare, scrisori „confidenţiale", audio- sau video-conferinţe.

Propagarea unei cauze

Mesaje si prestaţii alese pentru a apăra sau ilustra o cauză, reprezentată de o confrerie, sînt propuse unui auditoriu de profani în speranţa de a reţine atenţia unui cit mai mare număr de oameni.

Reglementare. Aderare sau convertire, implicită sau explicită, la ideile şi la idealurile unei confrerii şi la diversele lor implicaţii. Ofertă fixă şi cerere variabilă.

Exemple' Ziarele de „opinie", revistele de specialitate, posturile de radio sau televiziune „tematice", revistele sau programele de vulgarizare într-un domeniu anume, publicaţii sau programe consacrate oficial unui singur subiect sau apărării unei singure „cauze" (CanalPlus, Cnristian Broadcasting, Network, HBO}.

Publicaţia de masă

Mesaje sau prestaţii variate sînt oferite tuturor, uneori fără luarea în considerare a frontierelor, de către oameni care se declară şi se vor profesionişti, invocînd întotdeauna şi simultan respectul faţă de oamenii cărora li se adresează şi subordonarea for valorilor binelui, frumosului sau adevărului Profesionalismul lor urmăreşte simultan sau nu, informarea concetăţenilor lor privind actualitatea vulgarizarea cunoştinţelor şi popularizarea operelor sau actelor de cultură Ambiţia lor este de a reţine şi de a captiva cel mai mare număr de oameni

Reglementare- Piaţă mai mult sau mai puţin liberă şi deschisă. Constituirea unor oligopoli cu menţinerea unei marje concurenţiale, mai mare sau mai mică. Tendinţă spre modificare a pieţelor publicaţiei de masă datorită vocaţiei „mesajelor" oferite. Cerere fixă şi ofertă variabilă

Exemple: importantele mijloace de comunicare „generalizatoare" ce oferă tuturor, fără excepţie, tot felul de informaţii, ştiri, cunoştinţe sau opere de cultură Ceea ce corespunde cel mai bine expresiei „broadcasting" (difuziune) sau „mass media". Ziare naţionale de informare generală, cotidiane sau periodice, reţele informatice.

~~ ~ ~ — — - - Suisa-F Bade(1980),1990,p 62-63

Activităţile de comunicare într-o societate si o epoca anume

Schimbul, intragrup sau asociativ; propagarea unei identităţi sau a unei cauze; publicarea, uneori cu difuzare limitată şi alteori de masa: inventarul acestor diverse forme posibile ale comunicării pune în alta lumina schimbul de idei într-o societate şi o epoca date. El permite evidenţierea concomitentă a contextului şi condiţiilor în care oamenii îşi exprimă gîndirea şij „comunică" celorlalţi formele pe care Ie îmbracă această expresie, i Astfel, se interzice mai întîi orice diagnostic privind influenţa mijloa-l celor de comunicaie ce s-ar baza exclusiv pe caracteristicile lor intrinsece: dimensiunea auditoriului lor potenţial, limbajul pe care îl folosesc, menirea lor. Distincţiile stabilite în mod curent între mijloacele de comunicare „calde" şi mijloacele de comunicare „reci", cele „scrise" şi cele „audiovizuale", între mijloacele de „grup" şi cele de „masă", şi unele şi altele opuse aşa-numitelor „self-media", comit deopotrivă greşeala de a confunda tehnica cu utilizarea sa de către oameni în funcţie de timpul lor liber şi de j dorinţe. Or, importantă nu este tehnica în sine, considerată din unghiul posibilităţilor ce i se atribuie, pe drept sau pe nedrept, ci obiectivele pe care cei ce o folosesc şi le-au propus, adaptînd acestor obiective expresia gîndi-rii lor.

Inspirat din paradigma acţionistâ, un astfel de inventar ne fereşte de tentaţia de a tranşa, în mod absolut, problema „puterii" presei, televiziunii sau a oricărui alt mijloc de comunicare. EI interzice de la bun început orice tentativă de elaborare a unei teorii a influenţei mijloacelor de comunicare care s-ar lega exclusiv de procesele „receptării" mesajelor sau de mecanismele, mai mult sau mai puţin bine reglate, ale „emiterii" lor. Deşi asistăm la schimbarea perspectivei, este Ia fel de necesar sa ne amintim că influenţa ziarelor sau a programelor radio variază întotdeauna, ca rapiditate şi durată, ca natura şi intensitate, în funcţie de ce fac oamenii cu ele, de ce aşteaptă de Ia ele, de ce percep *în* legătură cu ele şi de ce gîndesc despre ele. După cum aceasta nu ne împiedică sa examinăm, în interiorul unui spaţiu social determinat, conţinutul prestaţiilor disponibile graţie mijloacelor de comunicare. Deci tiecerea de Ia o reprezentare mecanicistă Ia o interpretare acţionistă nu exclude concentrarea succesivă a atenţiei asupra fiecăruia din cei doi poli ai comunicai ii: pe de o parte, cei care îşi exprima gîndirea, pe de alta, cei care înţeleg să acceadă la expresia acestei gîndiri. Dar în felul acesta sîntem nevoiţi sa îi vedem unitar pe emiţători şi pe receptori, să punem în lumină relaţiile lor reciproce, într-un context în care tehnicile nu sînt în mod cert singurele ce delirniteaza domeniul posibilităţilor şi pe cel al constrîngerilor.

Caracterizarea, sub formă de tipuri ideale, a mai multor modalităţi de comunicare permite sa se treacă, în sfîrşit, la o dubla analiză pentru fiecare societate. Prima, aceea a contribuţiei aduse de fiecare tehnică — presa scrisă, televiziunea semidirectă sau teleinformatica — la fiecare din activităţile de comunicare astfel diferenţiate: oare televiziunea prin cablu este un instrument de propagare mai curînd a unor cauze sau a unor identităţi sociale specifice? Sau este instrumentul schimburilor din interiorul unor asociaţii voluntare sau confrerii profesionale? Care sînt formele de comunicare privilegiate de presa cotidiană şi respectiv de televiziunea hertziană? Schimbul intenţional, publicarea în masă sau publicarea cu difuzare limitată?

Distincţia dintre mai multe activităţi de comunicare ne determină, în al doilea rind, să examinăm modul în care se repartizează acestea, în fiecare din instituţiile ce guvernează schimbul de idei sau opere. Ce loc acordă un anumit canal de televiziune propagării şi respectiv publicării? In ce proporţie un anumit ziar difuzat pe plan naţional este instrumentul propagării unei anumite identităţi sociale şi acela al unei publicări de masa? Ce soartă rezervă posturile locale de radio fiecăreia din modalităţile de comunicare? Analiza modului în care se repartizează schimbul, propagarea şi publicarea, mai întîi între mijloacele de comunicare considerate ca tehnici şi apoi între mijloacele de comunicare ca instituţii distincte, duce Ia stabilirea a ceea ce am putea numi, pentru o societate anume, regimul sau de comunicare: examinarea simultană, într-un anumit context, a diverselor activităţi de comunicare, a ponderilor lor, a tehnicilor ce le servesc şi a instituţiilor ce constituie locul lor de desfăşurare.

Bibliografie

ADORNO T W *(\95l),MinimaMora!ia. Reflexionen aus dem Beschădigten Leben,* Frankfurt, Suhrkamp; tr fr *Minima Moralia. Reflexions sur la vie mutilee.* Paris, Payot, 1980 ALBERT P. (1980). *Histoire de lapressepolitique naţionale au debut de la HI[e] Republique (1871-1879),* Lille, Atelier de reproducîion des theses de l'Universitâ de Lille m, 2 voi. (these Lettres Paris IV, 1977. Diffusion M. Cfaampion) BAACKE (1978), *Massenkommunikatwn,* Stuttgart, Metzler BALLF F. (1980). *Mediaş et societes.* Paris, Montchrestien. 1990. BATESON G.. RVESCH (1951), *Commumcation. The social matrix ofpsychiatry,* New York.

W. W. Norton &Co.; tr. **fr *Conimunication*** *et societe.* Paris, Le Seuil. **1988.** BERELSON B. R (1949), „What missing the newspaper means", in P. F. Lazarsfeld, F. Stanton (ed.), *Communications research, 1948-1949,* New York, Harper & Brothers, 111-129: New **York,** Arno Press, 1979

BF.RELSON B, R., LAZARSFELD P. F., McPHEE W. N. (1954). *Voting, a study of'opinion for-*
mation in a prezidenţial campaing, Chicago, University of Chicago Press. BOGART L. (l 956), *The age of television,* New York, Frederick Ungar PuMishing Company. BOUDON R. (1986), *L'ideologie ou {'origine des idees recues,* Paris, Fayard; Le Seuil. col.
«Points», 1992. BOUDON R. (1987), „Ideologie et communication: le caş du «developpemenîalisme»", in F.
Băile (ed). *Le pouvoir des mediaş,* Paris, PUF. 69-88. CAZENEUVE J. (1972), *La societe de l 'ubiquite. Communication et chffusion.* Paris, Denoe'I/
Gonthier. COLEMAN J. S., KATZ E., MENZEL H. (1966), *Medical innovation, a diffusion study,* New
York, The Bobbs-Merrill Compagny, ed. a 2-a. DURÂND J. (1981). *Lesformes de la communication.* Paris, Dunod, ELLUL J. (1962), *Propagandes,* Paris, A. Colin. ESCARPIT R. (1976). *Theorie generale de l'information et de la communication,* Paris,
Hachette. HABERMAS J. (1962). *Struktunvandel der Offentlichkeit,* Neuwied, Herraann Luchterhand;
tr. ft. *L'espace public.* Paris, Payot, 1986. HERZOG H. (1944). „WTiat do we really know about Daytime serial hsteners", in P. F,
Lazarsfeld, F. Stanton (ed.). *Radio research, 1942-1943,* New York, Duell, Sloan &
Pearce, 3-33; New York, Arno Press. 1979. HORKHEIMER M (1947). *Eclipse of reason,* New York. Oxford University Press: tr fr.
Eclipse de la rcdson, urmat de *Raison et conservation de soi,* Paris. Payot, 1974. HOVLAND C L, LUMSDMNF A A., SHEFFjELD F. D. (1949). *Evperiments on mass communication,* PrincetorL Princeton University Press. HOVLAND *C.* I.. JANIS L L.. KELLEV H. H. (1953), *Communication and persuasion. Psycho-*
logical studies of opinion change, New Haven/Loridra. Yale University Press, 1961. HOVLAND C. I.. FIELD P. B., JANIS L L.. LINTON H. *et al* (l 959), *Personality andpersuasi-*
bility, New Haven/Londra, Yale University Press.
HUISMAN D., LANGLOIS J. (l 988), *La grande aventure de la communication.* Paris. Seguier. KAPFERER J. N. (1978), *Leş chenuns de la persuasion. Le mode fl'influence des mediai et*
de lapublicite sur Ies comportements. Paris, Gauthier-Villars. KATZ E., LAZARSFELD P. F. (1955), *Personal inţluence The part played by people in the*
flow of mass communication, Glencoe. Free Press, 3 965. KATZ E., FOULKES D. (1962). „On the use of mass media as «Escape»: clarification of a
concept", *Public Opinion Quarterly,* 26, 3, 377-389; tr. fr. „Sur Putilisation des mediaş comme moyen d'evasion", in F. Băile, J. Padioleau, *Sociologie de l'information,*
Paris, Larousse, 1973. 305-317.
KAYSER J. (l 963), *Le quotidienjrancais,* Paris, A. Colin. KEPPLINOER H. M. (1982). *Masskommitnikation-Rechtsgrundlagen-MedienS'Stmktftren-*
Kommunikations-politik, Sruttgari. Teubner.
KLAPPER J. T. (1960), *The effects of mass Communications,* Glencoe, Free Press. LASSWSLL H. D., LEITESN *(l949).Languageofpolilics- studies in quantitative semantics,*
New York. G. W. Stewari LASSWELL H. D. (1948). „The structure and function of communication in society", in
L. Bryson (ed), *The communication ofideas, a series ofaddresses,* New York, Harper. LAZAR J. (1991). *Sociologie de la communication de masse,* Paris. A. Colin. LAZARSFELD P. F. (l 940), *Radio and the printed page; an introduction to the study of radio*
and its role in the communication ofideas, New York, Duell, Sloan & Pearce. LAZARSFELD P. F.. BERELSON B., GAUDET H. (1944), *The people's choice: how the voter*
makes up in a presidential campaign, New York, Duell. Sloan & Pearce; New York,
Columbia University Press, 1968.

LEROl-GoURHAN A. (1964-1965), *Le geste et la parole.* Paris. Albin Michel; trad. rom.:
Gestul si cuvîntul, Meridiane, Bucureşti, 1983. MALETZKE G. (1980), *Kommunikationsforschung als empirische Sozialwissenschaft An-*
merkungen zur Situation und Problematik, Berlin, Volker Spiess. MANDROU R. (l 961), *Introduction â la France moderne, 1500-1640, Essai de psychologie*
hîstorique, Paris, Albin Miche!. MARCUSE H. (1964). *One-dimensional mân: studîesin the îdeology of 'advancedindustrial*
society, Boston. Beacon Press; trad. rom. (fragm.) în *Scrieri filozofice.* Editura politică,
Bucureşti, 1977. MARCUSE H. (l 969). *An essay ofliberation,* Boston, Beacon Press: tr. fr. *Vers la liberation*
Au-delă de î'homme unidimensionnel, Paris, Ed. de Minuit, 1969. McLUHAN H. M. (1962), *The Gutenberggalaxy. The mahng of typographic mân.* Londra,
Routledge & Kegan Paul; trad. rom.: *Galaxia Gutenberg,* Editura politică, Bucureşti,
1975. McLuHAN H. M. (1964), *Understanding media; the extension of mân,* New York, Mac-
Graw-Hill; tr. fr. *Pour comprendre Ies mediaş.* Paris. Mame/Le Seuil, 1968. MEA D G. H. (1924-1925). „The genesis of the seif and social control", *International Journal ofEthics,* XXXV-251-277. MEAD G. H. (l 934). *Mind, seif and society. From the standpoint of a social behaviorist,*
Chicago, The University of Chicago Press; tr. fr, *L 'esprit, le soi et la societe.* Paris,
PUF. 1963. MERTON R. K (] 949a), „Pattems of influence: a study of interpersonal influence and of communication behavior in a local community", in P. F. Lazarsfeld F. Stanton (ed.),
Communication research, 1948-1949, New York. Harper & Brothers, 180-219; New
York. Arao Press. 1979 MERTON R. K. (19496). *Social theory and social structure,* Glencoe. Free Press; tr fr. *Ele-*
ments de theorie et de methode sociologiques. Paris, Pion. 1965. MISSIKA J. L- WOLTON D. (1983), *La foile du logis: la television dans Ies societes demo-*
cratiques, Paris. Gallimard. MOLES A. (1967). *Sociodynamîque de laculture.* Paris, Mouîon; trad rorn.: *Sociodinamica*
culturii. Editura ştiinţifică. Bucureşti, 1974. MOLES A. (1971. ed.). *La communication.* Paris. Centre d'etudes et de prontotion de la lec-
ture
MOLES A. (l 986), *TJieotie structurale de la communication et societe.* Paris, Ed. Masson. MORIN E. (1962). *L 'esprit du temps, essai sur la culture de masse.* Paris, Grasset, 2 voi.,
1976 NAMER G. (1976). „Persuasion". in J, Cazeneuve, *Leş Communications de masse.* Paris,
Denoel/Gonthier. 322-328.
ORTIGUES E. (1962), *Le discours et le symbole,* Paris. Aubier-Monîaigne POPPER K. (l 972), *The myth oftheframework.* tr fr. „Le mythe du cadre de reference". in
Colioque de Cerisy (1981), *Karl Popper et la science d'aujourd'hui.* Paris, Aubier,
1989. 13-41. QUERE L. (1982), *Des miroirs equivoques. Aux oiigines de la communicalion moderne,*
Paris, Ed Aubier-Montaigne.
ScHAEFFERP. (1970-1972), *Machines ă communiquer.* Paris. Le Seuil. SCHAEFFER P. (1985). La communication, Symposium *Encyclopaedia Universalis,* Paris,
31-41. SHANNON C. E , WEAVER W. (1949), *The mathematical theory of communication,* Urbana,
Universiîy of Illinois Press; tr. fr. *Theorie mathematique de la communication.* Paris.
Retz/CEpL. 1975.

SlLBERMANN (1969), „Massenkcommunication", in R. Konig, *Handbuch der empirischen Sozialfarschung,* Stuttgarî, F. Enke; tr. fr, *Communication de masse, elements de sociologie empirique,* Paris, Hacheîte, 1981.
SÎMMEL G. (1917), *Grundfragen der Soziologie (Individuutn und Gesellschaft),* Berlin/ Leipzig, G. J. Goschen; tr. fr. *Sociologie et epistemologie,* Paris, PUF, 1981.
SMITH A. (1776). *An inquiry into the nalure and causes ofthe wealth ofnations,* Londra, W. Strahen et T. Cadell; Oxford, Clarendon Press, 1976; trad rom.: *Avuţia naţiunilor. Cercetare asupra naturii fi cauzelor ei,* Editura Academiei, Bucureşti, voi. I, 1962; voi. II, 1965.
SlOETZEL J. (1951), „Fonctions de îa presse: A câte de rinformation", *Etudes de Presse,* III, 1.
STOETZSL J. (1963), *Lapsychologie sociale.* Paris, Flammarion, 1978.
TARDE G. (1890), *Leş lois de l'imitation. Etude sociologique.* Paris, F. Alean; Paris/Geneve, S latkine Reprints, 1979.
TARDE G. (l 901), *L 'opinion et la foaie.* Paris, F. Alean; Paris, PUF, 1989.
TCHAKHOTINE S. (1939), *Le viol des foules par la propagande politique.* Paris, Gallimard, ediţie revăzută si adăugită, 1952.
WATZLAWICK P. (1976), *How real is real? Communication, desinformation, confuswn,* New York. Random House: tr. fr. *La realite de la realite. Confiision, desinformation, communication.* Paris, Le Seuil, 1978.
WlENER N. (1948), *Cybernetics; or control and Communication in the animal and the machine,* New York, J. Wiley & Sons. Cambridge, MIT Press, 1961; trad rom.: *Cibernetica sau ştiinţa comenzii şi comunicării la fiinţe şi maşini.* Editura ştiinţifică, Bucureşti, 1966.
WRIGHT C. R. (1960), „Funcţional analysis and mass **Communication", *Public Opinion Quarterfy,*** *24, 4,* 605-620.

CUPRINS